р 2009
1755к

XX әсир намайәндилири

XX әсир намайәндилири

Лайиһә муәллипи вә топлиғучи Йолдаш АЗАМАТОВ

RIND

Алмута

2005

ХХ әсир намайәндилири. Очерклар топлими. Топлиғучи Й.Азаматов. - РОНД. – Алмута, 2005-ж. -416 бәт, сүрәтләр.

ISBN 9965-9378-8-5

Китапқа ХХ әсирдә уйғурлар арисидин чиққан көрнәклик адәмләрниң һаят йолиға беғишланған очерклар киргүзүлди. Униңда шундақла китапханларни әйнә шу шәхсләрниң паалийити билән йеқинирақ тонуштуруш мәхситидә нурғунлиған фотосүрәтләр орун алди.

Топламдики очерклар уларниң қәһриманлириниң туғулған жилиға қарап орунлаштурулди.

Ж $\frac{0503000000}{00(05)\text{-}05}$

ББК 63.3 Уйг

ISBN 9965-9378-8-5

© Азаматов Й, 2005
© ТОО “РОНД”, 2005, оформление
Все права защищены

ТОПЛИҒУЧИДИН

Китапханниң ядида болса керәк, бунидин бәш жил илгири, йәни XXI әсир һарписида, дунияниң нурғунлиған мәмликәтлиридә, шундақла айрим милләтләр арисида өткән йүз жил давамида шу мәмликәтниң, шу милләтниң умумий тәрәққиятиға интайин чоң һәссә қошқан бүйүк шәхсләр таллавелинип, улар әсир адими, намайәндиси дәп елан қилинди. Бу һәрикәттин Қазақстан уйғурлириму чәттә қалғини йоқ. “Уйғур авази” гезити редакциясиниң йенида иҗадий зиялилардин тәркип тапқан комиссия қурулуп, у өткән әсир җәриянида хәлқимиз тарихида муһим роль ойниған, миллий тәрәққиятимизға сезиләрлик дәриҗидә һәссә қошқан он шәхсни таллавалди вә улар тоғрилиқ “XX әсир намайәндилири” рубрикиси астида гезит сәһипилиридә оқурмәнләр тәрипидин қизғин қобул қилинған көләмлик очерклар бесилди.

Һәммимизгә мәлумки, өткән әсир нурғунлиған аләмшумул вақиәләргә, йеңилиқларға, адәм һәйран қалғидәк кәшпиятларға вә шуниң билән бир қатарда дәһшәтлик паҗиәләргә, йоқитишларға толуп-ташқан йүз жиллиқ сүпитидә тарих сәһиписидин орун алди. Бу җәһәттин Қазақстан дияриму, мошу тәвәдә яшаватқан уйғурларму истисна болғини йоқ. Хәлқимиз шу вақит җәриянида бир нәччә иҗтимаий түзүмни, миңлиған адәмләрни өз қойниға алған аммивий көч-көчләрни бешидин өткүзди, нурғунлиған қериндашлиримиз тарихта Ату дәп нам алған 1918-жилқи паҗиәниң қурвини болди. Шуниң билән биллә уйғурлар Улуқ Вәтән урушида қолға кәлтүрүлгән Ғалибийәткә, тиң вә боз йәрләрни өзләштүрүшкә, умумән җумһурийәт ихтисади билән мәдәнийитиниң йүксилишигә салмақлиқ һәссә қошти. Әнди Қазақстанниң өз мустәқиллигини қолға кәлтүрүши өткән әсир тәрәққиятиниң мәнтиқий йәкүни болди, дәп ишәшлик қәйт қилишимиз үчүн толуқ асас бар, дәп ейталаймиз. Бу пәқәт қазақ хәлқи үчүнла әмәс, бәлки мошу мәмликәттә яшаватқан барлиқ милләтләр вә хәлиқләр, җүмлидин уйғурларғиму миллий тәрәққият үчүн йеңи упуқларни ечип бәрди.

Мана мошундақ йеңилиқларниң, аләмшумул өзгиришләр вә паҗиәләрниң арқисида конкрет адәмләрниң – қәһриманлар билән сатқунларниң,

қабилийәтсиз шәхсләр билән һәқиқий талант егилириниң туридиғанлиғини яхши билимиз. Шуңлашқиму өтмүш тарихниң савақлири шу дәвир адәмлириниң паалийитигә баһа бериш арқилиқ өлчиниду, дәп ейтишқа болиду. Уйғурлар арисидиму XX әсир давамида өз хәлқиниң қәлбидә мәңгү орун алған көплигән шәхсләр йетилип чиқти. Мана шуңлашқиму мениңда жуқуридики он адәмдин ибарәт тизимни кәңәйтип, җәмийитимиз һаятиниң һәр хил саһалирида өчмәс из қалдурған әң көрнәклик әзимәтлиримизниң паалийитигә беғишланған топламни тәйярлаш ойи туғулғанда, бу пикир мәслиһәкдаш-пикирдаш кәсипдашлирим, қәләм егилири тәрипидин сәмимий қоллап-қувәтләшкә егә болди. Шуниң нәтиҗисидә қолиңиздики китап вуҗутқа кәлди.

Топламға исми уйғурларға яхши мәлум атмиш төрт адәмниң һаят йолиға, әмгәк паалийитигә беғишланған очерклар киргүзүлди. Материаллар муәллиплириниң йезиш услуби һәр хил болғинидәк, очеркларниң һәҗимиму һәр хил. Бәзи қәһриманлар тоғрилиқ тәл-төкүз мәлуматлар берилгән болса, йәнә бирлири тоғрилиқ ундақ дәп ейталмаймиз. Бу һәр бир муәллипниң һаҗәтлик материалларни топлиши вә ундақ материалларниң аз-көплиги билән мунасивәтлик болди. Бирақ қандақла болмисун, уйғур әдәбияти, журналистикиси тарихида биринчи қетим атмиш төрт шәхс һәққидә һекайә қилидиған мәзкүр топламниң нәширдин чиқишини һаят өзи қойған тәләп, дәп һесаплашқа толуқ асас бар. Буниң сәвәви, биринчидин, хәлиқ өзиниң көрнәклик пәрзәнтлирини яхши билиши керәк. Иккинчидин, уларниң һаят-паалийитини үлгә-ибрәт сүпитидә яш әвлатқа тонуштуруш муһим әһмийәткә егә. Бу китапниң йәнә бир алаһидилиги, уни мәктәп оқуғучилири, студентлар Қазақстан тарихиниң, хәлқимиз тарихиниң у яки бу дәври билән тонушқанда мәлум дәриҗидә қошумчә мәнбә сүпитидә пайдилиниши мүмкин.

Топламда пәқәт Қазақстанда паалийәт елип барған, әң болмиғанда, мәлум вақит мошу диярда яшиған, башқичә ейтқанда, мошу мәмликәткә у яки бу җәһәттин мунасивити бар көрнәклик дөләт вә җәмийәт әрбаплири, уруш вә әмгәк қәһриманлири, ишләп чиқириш рәһбәрлири, язғучи-шаирлар, алимлар, журналистлар, рәссамлар, сәнъәткарлар, спортчилар тоғрилиқ йезилған очерклар орун алди. Бирақ китап билән тонушқандин кейин оқурмәндә XX әсирдә Қазақстан уйғурлири арисидин чиққан намайәндиләрниң сани пәқәт атмиш төрт адәм билән чәклинидекән, дегән пикир туғулмаслиғи керәк. Топламниң һәҗими яр бәрмигәнликтин, униңға асасий җәһәттин һаяттин өткән шәхсләр тоғрилиқ йезилған материаллар киргүзүлди. Хәлқимиз исмини ядлап, барлиқ җәһәттин пәхирлинидиған шәхсләр саниниң буниңдин хелә нурғун екәнлиги чоқум. Шуңлашқиму, әгәр мәзкүр топлам китапханлар тәрипидин иҗабий инкасларға егә болса, кәлгүсидә униң иккинчи қисми тәйярлиниду, дегән үмүт бар.

Йолдаш АЗАМАТОВ

Веливай ЙОЛДАШЕВ (1838 – 1915)

Яркәнт – даңлиқ Өсәк бойида қәд көтирип турған, өзигә хас тарихи бар, Йәттису вадисидики гөзәл шәһәрләрниң бири. Униң һәр хил вақиәләр билән пүтүлгән тарихи, чирайлиқ түзүлгән қияпәт-мәнзириси, бәрпа қилиниш мәхсәтмуддиаси кимни болсиму қизиқтурмай қоймайду. Шу нәрсә һәқиқәтки, адәмләр бу гөзәл шәһәр тоғрилиқ гәп қилидиған болса, алди билән тәдбирчан, пәм-парасәтлик, ислаһәтчи бай Веливай Йолдашевниң исмини тилға алиду. Әнди Веливай һәққидә сөз қилидиған болса, бирдин Яркәнт шәһирини көз алдиға гәвдиләндүриду. Чүнки шәһәр тарихи әйнә шу бүйүк инсан паалийити билән зич мунасивәтлик.

1871-жили июнь ейида Түркстан өлкисиниң генерал-губернатори Колпаковскийниң қоманданлиғидики рус армияси Борхожа чегара пунктидин чиқип, һеч қандақ қаршилиқсизла Или султанлиғиниң мәркизи Ғулжиға кирип келиду. Әлахан султан қорған дәрвазисиниң ачқучини, қурал-җабдуқларни генералға тапшуриду. Чүнки у вақитларда Или өлкисиниң һәрбий-сәясий әһвали наһайити еғир еди. Шуңлашқа униң аһалиси Россиягә қошулушни бирдин-бир тоғра қарар дәп ойлиған. Һәқиқәттиму бу чин басқунчилириниң рәһимсизлигигә қариғанда бир аз болсиму йеник еди, шуңлашқиму йәрлик аһали келәчәккә чоң үмүт билән қаратти. Бирақ уйғурларниң бу үмүтлири ақланмиди. Падиша һакимийити тез арида Или султанлиғини бәрбат қилди. Шундақтиму уйғурлар Россия пухраси болуш хаһишлирини билдүриду. Лекин 1881-жили 12-февральдики “Петербург келишими” бойичә, Или султанлиғиниң Россиягә қарашлиқ бир қисмидин башқа, барлиқ қедимий уйғур йәрлири – Или өлкиси йәнә чинларға қайтуруп берилди. Шуниңдин кейин генерал-губернатор Колпаковский уйғурларниң атақлиқ бейи Веливай Йолдашевниң ярдимигә тайинип, Или уйғурлирини Йәттисуға көчириш мәхситидә болиду. Чүнки В.Йолдашев Йәттисуда наһайити чоң һөрмәткә егә шәхс еди. Әшу мәхсәтни әмәлгә

ашуруш үчүн Ташкәнттин Йәттисуға кәлгән генерал-губернатор Алтунәмәлдә Веливай Йолдашев билән учришип, униңдин уйғурларни Йәттисуға көчирип чиқишқа ярдәмлишишни илтимас қилиду. Или уйғурлирини Йәттисуға көчириш тәшвиқати жүргүзүлүп, тәйярлиқ ишлири башлинип кетиду.

Бу мәсилини һәл қилиш мәхситидә Россия һөкүмити тәрипидин мәхсус комиссия қурулиду. 1881-жили июль ейиниң бешида Түркстанниң генерал-губернатори Колпаковский Сирдәрия вилайити әскәрлириниң командани, генерал-майор Фредини кәлгүси Яркәнт уезиниң мәркизини селишқа жавапкәр қилип тайинлайду. 1881-жили август ейида келәчәк Яркәнт уезиниң территориясини тәкшүргәндин кейин А.Фреди уездлиқ шәһәрни Өсәк дәриясиниң бойиға селишқа, рус вә йәрлик содигәрләрни, қол һүнәрвәнлирини вә деханларни көчирип келишкә болидиғанлиғи тоғрилиқ Колпаковскийға хәт язиду. Шу жилниң сентябрь ейидин ноябрь ейиғичә Ташкәнт шәһири ирригаториниң ярдәмчиси, инженер-технолог Абрамов тәрипидин көчмәнләр яшайдиған йеңи йәрниң суғириш системилири әтраплиқ тәкшүрүлиду. Өсәк дәриясиға көрүк, униң жәнубий қисмиға түгмән вә башқа иншаәтләрни селиш қолға елиниду. Бу ишларға Веливай Йолдашевму арилашқан дегән гәп бар.

Яркәнтниң рәсмий шәһәр сүпитидә бәрпа қилиниши тоғрилиқ дәсләпки һөжжәт 1881-жили 7-сентябрьда тиркәлгән. Шәһәрни селиш вә планлашта көчәт тикиш вә бағу-бостанлиқ қилишқа чоң әһмийәт берилди. Униң үчүн Верный, Пишпәк шәһәрлиридики дөләт бағлири билән көчәтханилиридин наһайити көп көчәт елип келиниду.

План бойичә, шәһәрниң төрт участкидин туридиған һәр бир кварталини 25х25 сәржан, кочиларниң кәңлигини 17 сәржан қилип, шуниң билән биллә шималдин жәнупқа қарап созулған кәңлиги 25 сәржанлиқ 5 бульвар, шундақла ғәриптин шәриққә қарап йәнә мошундақ 9 бульвар селиш бәлгүләнди.

Шәһәр кочилирини мошундақ орунлаштурушта һава тазилиғини тәмин қилип, Өсәк сүйидин чоң-чоң ериқлар тартишқа мүмкинчилик беридиғанлиғи әскә елинди.

Генерал-майор Фриде өзиниң 1881-жили 9-декабрьда бәргән рапортида мундақ дәп билдүрди: "Өсәккә 1500 аилиниң көчүп кәлгүси келиду. Асасий хәлиқтин (уйғурлар) ташқири йәнә 400 аилә рус, татар вә башқа милләтләрдин болуп, барлиғи 1900 аилә көчүп келидиғанлиғини билдүрди".

Шундақ қилип, улуқ көч-көч башлинип кәтти: Илидин аһалиниң көчүши 1882-жили умумий башлинип, у 1884-жилғичә давам қилди. Веливай Йолдашев дәсләпкиләрдин болуп, өзи билән 45 миңдин ошуқ адәмни Или дияридин Яркәнткә елип келиду. Униң Өсәк вадисиға атлиниши башқа адәмләргә ижабий тәсир қилди. Демәк, уйғурларниң Йәттисуға көчүшидә Веливай Йолдашевниң чоң роль ойниғанлиғи һәқиқәт.

Шуни ейтиш керəкки, бу якқа көчүп чиққан деханларниң нурғунлириниң өзлиригə ажритилип берилгəн йəрлəрни өзлəштүрүвелишкə чамилири йəтмəй қалди. Улар Йəттису губернаториға муражиəт қилип, йəрниң бир қисмини қайтуруп еливелишини, йə болмиса ижаригə беришкə рухсəт қилишини илтимас қилған. Чүнки улар пайдиланмай қалған йəрлəргиму селиқ төлəтти. Шундақ қилип, губернатордин рухсəт алған деханларниң бир қисми өлчүк йерини ижаригə беришкə башлайду. Ижаричи асасəн В.Йолдашев болди. У пəқəт Яркəнт болуслиғидинла уйғур деханлиридин 10363 десятина йəрни ижаригə алиду. Нəтижидə униң бир жиллиқ ахча айлиними бир нəччə миллион сомға йəтиду. Жуқури һосул елинған жили Веливай саңлириға 200 миң путқичə ашлиқ қуюлатти. Веливай Йолдашев өзиниң ашлиғини Йəттису, Ташкəнттила сетип қалмай, чəт əллəргиму чиқиратти. Падиша əскəрлириниму ашлиқ билəн тəминлəшкə ярдəмлишəтти. Шундақла Веливай Йолдашев өзиниң нурғун мəблиғини ишлəп чиқириш орунлирини тəрəққий əткүзүшкə, жүмлидин кан санаитигə, болупму алтун чиқиришқа сəрип қилди.

Веливай Йолдашевниң Или дəриясиниң сүйини пайдилиниш бойичə қолланған усули Йəттису тарихидики бир йеңилиқ болди. У Или уйғурлири Йəттисуға көчүватқан жиллирила Англиядин кемə сетивелип, Или дəриясида жүк тошушни планлиған еди. Атап ейтқанда, инженер Пакилевский билəн кемə билəн Или дəриясида адəмлəрни, түрлүк жүклəрни тошуп, содини техиму тəрəққий əткүзүшни көздə тутқан. Уларниң Или дəрияси арқилиқ Ғулжидин чоюн қуйидиған заводни Йəттисуға көчирип чиқиш тоғрисидики ойи генерал-губернатор Колпаковский тəрипидин қизғин қоллап-қувəтлəнгəн. Нəтижидə Хитай һөкүмити билəн Ғулжиғичə су йолини ечиш келишими түзүлди, тəйярлиқ қанат яйди.

1892-жилиниң октябрь ейида Илийскида кемə ясаш қолға елинип, 1893-жили 14-май күни жигирмə миң пут ашлиқ бесилған кемə Ғулжиға атланди. У 20-май күни Илийскиға қайтип келиду. Шундақ қилип, Или сүйидиму тирикчилик-һəрикəт башлиниду.

Яркəнт кəңийип, гүллинишкə башлиди, униң қойнида сода ишлири овж алди. Ишлəп чиқириш карханилириниң қатарлири кəңəйди, сода орунлири йеңилири билəн толуқтурулди. Уларниң көпчилиги Веливай Йолдашевқа тəəллуқ еди. 1887-жили бир нəччə түгмəн, хиш заводи, икки терə заводи вə башқиму ишлəп чиқириш орунлири селинип, ишлəшкə башлайду. Шəһəр қойнида көплигəн дуканлар ечилиду. Дəслəпки мəктəплəр барлиққа келиду. Жүмлидин 1886-жили йеза егилиги мəктиви оқуғучилар үчүн ишигини ачиду. Униңдин илгири шəһəрдə дəслəпки ағриқхана селинған еди. Тəрəққият шундақ сүръəт алди. Буниңға шəһəрниң Йəттисуни, бир тəрəптин Шəрқий Түркстан һəм Хитай билəн, иккинчи тəрəптин Оттура Азия вə Россия билəн бағлаштуридиған Улуқ Ипəк йоли бойиға жайлашқанлиғи көп жəһəттин сəвəп болди. Жиллар өткəнсири Йəттисуниң қазақ, уйғур, рус, туңган, татар аһалисиниң ихтисадий алақилири яхшилинип, тəрəққияти чапсанлашти.

Шу тәрәққият вә гүллинишниң гүлтажиси болуп, шәһәрниң дәл оттурисида атилар ядикарлиғи – Веливай мәдрисиси қәд көтирип туриду. Намидин бәлгүлүкки, бу тәдбирчан, ислаһәтчи бай В.Йолдашевниң хәлқигә қалдуруп кәткән әҗайип вә өлмәс мирасидур. Униң һаятида әмәлгә ашуруп кәткән һиммити өзиниң маһийити, етивари билән наһайити қиммәт вә уйғур хәлқиниң тәвәрүк роһий мүлкидур.

Бу надир қурулушниң селиниши тоғрилиқ әл арисида һәр хил гәпләр мәҗут. Шуларниң биридә мундақ дейилиду: мәдрисини селиш мәйданиға кәлтүрүлгән яғачлар тағ-тағ болуп догилинип кетиду. Яғачларниң кесилип, тәйярлиниватқанлиғиға төрт жил болсиму, баш мемарчи Хон Пикниң ишни башлаш һәрикити сезилмәйду. Ғаңзисини чекип, материалларни тәйярлитивериду. Шундақ қилип, у бир күни туюқсиз көз жумуп келиши мүмкинғу. Бу әһвал байни ойландуруп, тәшвишкә салиду. Тақити пүткән Веливай баш мемарчидин ишни башлашни қәтъий тәләп қилиду. Ахири Хон Пик кәлгүси мәдрисиниң икки хил макетини ясап, байға көрситиду, униң сәл алдираватқанлиғини һәм ейтиду. Макетниң биринчисидә мәдрисиниң һазирқи көрүнүши, иккинчисидә болса үч қәвәтлик бена болуп, баш дәрваза билән чоң жүмә мечитиниң ариси икки қәвәтлик дәһлиз билән қошулуп туратти. Веливай шу икки макетниң биринчисини таллавалиду. Шунда баш мемарчи “Ундақ болса, йәнә икки жил яғач тошуп, тәйярлишимиз керәк”, дәйду. Веливай униңға келишмәйду.

Шундақ қилип, 1892-жилниң баһарида мәдрисиниң қурулуши башлинип кетиду, үч жилниң ичидә, 1895-жилғичә оттуридики чоң мечит, мәдрисә ханилири, барлиғи 24 бөлмә, кичик мечит вә баш дәрвазиниң қурулуши аяқлишиду. Мәдрисидә пәқәт Яркәнт тәвәсиниңла әмәс, хошна Или вә башқиму йәрләрдин кәлгән талиплар дәрис алған. Мәлуматларға қариғанда, төрт синиплиқ мәдрисидә диний оқуш билән бир қатарда математика, жуғрапия, тарих вә башқа пәнләрму оқутулған.

Веливайниң һашамәтлик мәдрисиси әҗайип маһарәт билән бәрпа қилинған, униңға чекилгән һәр хил нәқишләр, чирайлиқ пүтүлгән йезиқлар – қәйиригә қариман, адәмни һәйран қалдуриду. У әсирдин ошуқ давамида бир миқсиз тик туриду. Гүл кәби чирайлиқ ишләнгән, нәччә миңлиған яғач данилири бир-биригә шу қәдәр чапрас кәлтүрүлгәнки, униң сирини шу заманниң устилири өзлирила билиши мүмкин... Шуңлашқа униңға қарайсәндә, ойлинисән – һә, бу бена әқил вә маһарәт мәһсулати. У XIX әсирдә атилардин бизгә қалған тарихий, мәдәний ядикарлиқ. Уни зиярәт қилған һәр ким һелиму һәйран болидудә, уни бәрпа қилғузған Веливай Йолдашевқа миннәтдарлиғини изһар қилиду. Чүнки мечитқа киридиған ишикниң пешанисигә әрәп йезиғида “Әгәр сиз бу чоң бенаниң егисини билмәкчи болсиңиз, у мән болимән – Велахун Йолдашев” дегән сөзләр йезилған...

Веливай Йолдашев һәртәрәплимә йетилгән, пәм-парасәтлик, вәтәнпәрвәр шәхс болған. У мәдәнийитимиз тәрәққиятиғиму чоң һәссә

қошқан инсандур. Мәсилән, 1913-жили В.Йолдашевниң Алмутида Йәттису уйғурлириниң турмуш вә әмәлий сәнъити көргәзмисини уюштурғанлиғи мәлум.

Бу сахавәтлик инсанниң әсли келип чиқиши қәйәрдин, пушти ким? Һазир Веливайни билидиған пешқәдәмләр аримизда йоқ. Бирақ әвлади бар. Шуларниң бири Панфилов наһийәсиниң Көктал йезисида истиқамәт қиливатқан Суфияновлар Веливай әвладидин болиду. Шуларниң ичидә әң чоңи Руқийәм Суфиянова тохсән яшниң үзини көрүп қалди, һелиму тимән, тойтөкүн, нәзир-чирақларниң һөрмәтлик меһмини. Очуғирақ ейтсақ, Руқийәм һәдә Веливайниң татар аяли Әйништин туғулған Дурнисәханниң пәрзәнтлириниң бири. Аниси 1962-жили Көктал йезисида аләмдин өтти.

Руқийәм һәдиниң дадиси Қасимжан Суфиянов оқуған, мәдәнийәтлик адәм болған. Униң теги-тәтиму Веливай билән мунасивәтлик: Веливай кичик чеғида дадиси вапат болуп, житим қалиду. Аниси кейинирәк ақкәнтлик йүз беши Суфия дегән кишигә турмушқа чиқиду. Униңдин Әквәр һажи туғулиду, у Әрахан дегән қизға өйлиниду. Уларниң аилисидә Қасимхан, Тейипхан вә Әмәтхан исимлиқ оғуллар дунияға келиду, бирақ Тейипхан билән Әмәтхан кичик чағлиридила қайтиш болуп кәткән екән. Қасимхан болса, кичигидинла тиришчан, зерәк бала болуп, билим-йеңиликқа интилиду. Мәдрисидә, андин кейин пәни мәктәпләрдә билим алиду. Бу жәһәттин униңға Веливай ярдәмләшкән. Билими бар Қасимхан Суфиянов бу тәвәдиму Кеңәш һакимийити орнитилған дәсләпки жиллирила Яркәнттә сот рәиси, пиво заводида бухгальтер вә педтехникумда оқутқучи болуп ишләйду.

Қасимхан ака билән Дурнисәхан анидин алтә пәрзәнт – Аблизхан, Пашахан, Руқийәм, Абдурәһим, Кәрим вә Мутәллипләр қалған еди. Һәммиси аңлиқ, мәдәнийәтлик, тиришчан адәмләрдин болуп өсүп йетилди. Жүгрүк жиллар уларниңму қатарини шалаңлитип кәтти. Һазир Руқийәм, Кәрим вә Мутәллипләр Көктал йезисида яшаватиду. Улар узун жиллар мабайнида хәлиқ егилигиниң һәр хил саһалирида үнүмлүк әмгәк қилип, һөрмәтлик дәм елишқа чиқти, жутниң әң инавәтлик адәмлири. Веливай әвладини Алмута, Жамбул, Бишкәк, Ташкәнт вә башқиму шәһәрләрдин учритишқа болиду. Һазир нәврә-чәврә һесавидин Веливай әвлади көпийиватиду. Арилирида бовиси охшаш тәдбирчан бай болушқа интиливатқанларму бар.

Руқийәм һәдә сөһбәт ара мундақ деди:

– Худайимниң яхши күнлири нурғун екән. Илгири байниң әвлади болғанлиғимиз үчүн хорлашларға учриған едуқ, ишәшлик сөзләштин әйминәттуқ. Мана заман өзгәргәндин кейин, бизму өз әждатлирмиз тоғрилиқ әркин, пәхирлиниш билән сөзләйдиған болдуқ. Веливай әвлади болғанлиғимиз билән мәғрурлинимиз. Бизла әмәс, пүткүл уйғур хәлқи Веливай Йолдашевниң исмини чоң һөрмәт-еһтирам билән тилға алиду. Хәлқи, жути үчүн қилған хизмити етиварға елинмақта, исми әбәдийләштүрүлмәктә.

– Сиз бовиңиз Веливайниң туғулған жилини ениқ биләмсиз? – дегән соал билән мураҗиәт қилдим Руқийәм һәдигә, гепини бөлүп. Ана бир аз ойлинип қалдидә, мундақ деди:

– Бовимизниң туғулған жили мәлуматларда һәр хил көрситилип жүриду. Бизгә анимиз униң тоғрилиқ хелә нәрсиләрни сөзләп бериведи вә бовимизни билидиған мөтивәрләр еғизидинму нурғун нәрсиләрни аңлиған. Уларни бирәсимиз дәптәргә йезип, сақлап қоймиған екәнмиз. Амма анимизниң ейтқанлири техичә есимда. Бовимиз Или вилайитидә 1838-жили кәмбәғәл дехан аилисидә дунияға кәлгән екән, әсли исми Вели. Кичигидин атисиз қалған у турмушниң еғир сәргүзәштилиригә учрап, һаятта пишшиқ, зерәк, тәдбирчан болуп өсиду. Шәһәргә ешәк билән отун тошуп, шуни сетип, күнини көриду, аилини бақиду. Шундақ әһвалда униң балилиқ чағлири намратчилиқта өткән екән. Ейтишларға қариғанда, бовимиз бай болғандиму яшлиқ чеғида бешидин кәчүргән еғир, мәшәқәтлик күнләрни һеч качан ядидин чиқармиған. Шуңлашқиму униң егиз, чирайлиқ селинған өйигә киридиған йәрдә шу җапакәш күнләрдә кийгән чоруғи есиқлиқ тураттекән. Униң йенидики тахтиға: “Кийгән чоруғиңни қурутма, көргән күниңни унтима” дегән сөзләр йезилған екән, дегән гәпләрни көп аңлаттуқ. Шундақла бовимиз кичик чеғида далада ялғуз жүрүп, отун топлап жүргән күнләрниң биридә униңға аппақ сақаллиқ бир бовай йолуқуп, ешәк һарвусиға отун селишиға ярдәмлишиветип: “Анаңға бәк көйүмчан жигит екәнсән, Худайим йолуңни парлақ қилсун” дәп дуга берип, меңип кәткән екән. Бир аздин кейин бурулуп қариса, һелиқи бовай ғайип болуп кәткән. Буни Вели анисиға ейтип бәргинидә, у бовайни Хизирәләйһиссаламға җоруп, яхшилиқ тиләп, жит салған екән, дегән әпсанини анимиздин вә башқилардин аңливедуқ.

Һаяти житимчилиқ, кәмбәғәлчиликтин башланған Веливай Йолдашев өзиниң тәдбирчанлиғи вә пәм-парасити билән Или, Йәттису тәвәсигила әмәс, Россиягиму кәң тонулиду. 1892-жили у “Россияниң Пәхрий пухраси” вә “Алий гильдиялик содигәр” дегән жуқури намларға сазавәр болиду. Яркәнт шәһиридики надир мәдрисә бенасини селиштики әмгиги үчүн униңға “Ахунум” дегән шәрәплик атақ берилиду. Шундақ қилип, у Йәттисудики әң чоң вә пәм-парасәтлик байларниң қатарида тилға елинишқа башлайду.

Веливай 1892-жили Омск шәһири әтрапида падиша тәхтиниң мирасхори яш Николайни күтүвелиш шәрипигә муйәссәр болиду. Кейинирәк Санкт-Петербургқа берип, падиша Николай IIниң һозурида қобул қилиниду. Көплигән жуқури дәриҗилик жиғин-сорунларға қатнишиду. Падиша һөкүмитиниң бир қанчә орден вә медальлири билән мукапатлиниду. Мундақ чоң аброй-атаққа йәткән Веливайни йәрлик хәлиқ “Йерим падиша” дәп атап кәткән еди.

...Яркәнтниң җәнубий қисмида шәһәр билән биллә пәйда болған кона қәбирстанлиқ бар. Күтүмниң болмиғанлиғидин, чоң қәбирстанлиқ бара-

бара мал айиғиға чәйлинип, харабиликқа учриған еди. Елимиз мустәқиллик алғандин кейин, соваплиқ ишларғиму кәң мүмкинчиликләр яритилди. Җүмлидин мәзкүр қәбирстанлиқму төмүр-бетонлар билән қоршилип, ичи тазартилип рәткә селинди, көчәтләр тикилди. Мошу қәбирстанлиққа атақлиқ затлар дәпин қилинған. Буниңдин бир аз жил илгири көкталлиқ мөтивәр-тарихчи Һосман акиниң көрситиши билән харабиликқа учриған Веливай, Низамдун ахунум вә Билал Назимларниң қәбирлири тепилди. Уларниң биригә “Веливай Йолдаш оғли 1838 – 1915-ж.ж.” дегән йезиқни оқуйсиз. Демәк, улуқ зат Веливай Йолдашев өзи бәрпа қилған жутта вапат болуп, мошу йәрдә дәпин қилинған.

Әвлатлар бүйүк инсан Веливай Йолдашевниң хәлқи, жути үчүн қилған бәрпакарлиқ әмгәк-еқидисини әндила чүшинип келиватиду. Һазир Веливай мәдрисиси алдидики коча униң нами билән аталди. Униң хатирисигә беғишлинип һәр-хил чарә-тәдбирләр өткүзүлүп туриду. Ядикарлиқ орнитишму ошуқлуқ қилмиған болар еди. Чүнки Яркәнт шәһиридә униң мәңгү өчмәс излири қалған...

Абдукерим ТУДИЯРОВ

Нәзәрғожа АБДУСЕМӘТОВ (1887 – 1951)

Жүригидә оти бар һәр қандақ инсанда өз хәлқиниң, жутиниң алдида шу милләтниң вәкили, шу жутниң пәрзәнди сүпитидә улуқ борч һиссияти болуши керәк. Өз миллитиниң тарихини вә мәдәнийитини, тилини, есил хисләт-пәзиләтлирини өзләштүрүп, өз бойиға қандәк сиңдүрүш билән бир қатарда, керәк болса, илләт-йетишмәсликлириниму тоғра тонуп, баһалайдиған һаләттила байиқи улуқ борч һиссиятиға егә болуши мүмкин. Шундақ һаләттила өз хәлқигә болған муһәббәт вә ғурурлуқ аңлиқ һәм һәқлиқ болалайду. Аңлиқ муһәббәтсиз вә ғурурсиз инсан һаяти бүйүк мәзмунға егә болуши икки тайин. Бу хил умумий мулаһизиләрни ейтишимизға тарихчи һәм шаир Нәзәрғожа Абдусемәтовниң ижаткар сүпитидики паалийити, инсан сүпитидики һаят йоли асас-сәвәптур.

Икки йүз жиллиқ өткән тарихиң
Тәкшүр, сән ойлан, қанға боялған.
....
Улуқ Түрк – бабаң, Уйғурдур – атаң,
Бил, әркин еди улар бир заман.
....
Ей түрк оғли, белиңни бағлап,
Тур, елиң үчүн әнди кәтмән чап.

Өткән әсирниң та ахириғичә, йәни Кеңәш империяси ғулап, йеңи мустәқил дөләтләр қәд көтәргичилик бу мәзмунда Қазақстан уйғур әдәбиятида әсәр йезилиши мүмкин әмәсти. Жуқуридики парчә елинған “Меһнәткәш таранчиларға” намлиқ шеир коммунистик идеология һөкүмранлиқ торини йеңидин йейиватқан 20-жиллири йезилған еди. Униң үстигә бу хил мәзмунни изһар қилған муәллип уйғур тарихини чоңқур билидиған шәхс болуши керәк еди. Шәкиллиниватқан йеңи дәвир уйғур әдәбиятида ундақ шәхс Нәзәрғожа Абдусемәтов болди. У әндила дәм-дәм

туруватқан йеңи әдәбиятимизниң асасини салғучилар ичидә әң тәҗрибилик һәм кәң мәлуматлиқ әдип вә тарихчи болидиған.

Н. Абдусемәтовниң ("Уйғур балисиниң") сабиқ Кеңәш елидики уйғурларниң мәдәний-әдәбий һаятида тутқан орни алаһидә болсиму, униң исми 30-жиллардин та 60-жилларғичә тилға елинмай кәлди. Тилға елинсиму, тар милләтчи, тар мәзһәпчи сүпитидә тилға елинатти. 60-жиллардин униң иҗадийити һәқиқий баһасини елишқа башлиди. Башқилар қатарида намзатлиқ диссертациямдә, "Өрләш йолида" намлиқ китавимда, шундақла "Уйғур кеңәш әдәбияти тарихида" Н.Абдусемәтовниң умумий иҗадий паалийитини, шу җүмлидин шеирлирини һәртәрәплимә һәққанә йорутушқа интилдим. Шундиму Н.Абдусемәтовниң иҗаткарлиқ паалийити, униң шеирлири өп-чөрисидә болған һәр хил баһалар, һәтта әйипләр өз вақтида коммунистик идеология һөкүм сүрүп турған тоталитар түзүм дәвридә, һәтта 1989-жили "Пәрваз" альманахиниң 2-санида бесилған "Башламчи" сәрләвһилик мақаләмдиму тәпсилий йорутуш имканийити чәкләнгән еди.

Һазир Н.Абдусемәтовниң әсәрлири "Йоруқ саһиллар" нами билән йоруқ көрди (топлиғучи Ш.Аюпов). Бу китапқа тарихчи вә әдипниң әсәрлири тарихий материаллар, шеирлар вә нәсрий әсәрләр дәп үч қисимға бөлүнүп берилгән.

* * *

Нәзәрғоҗа Абдусемәтов 1887-жили Ғалҗат йезисида дехан аилисидә туғулған. Униң дадиси көпни көргән, аңлиқ деханлардин еди. Нәзәрғоҗиниң шәкиллинишидә дадисиниң тәсири күчлүк болған. Абдусемәт ақсақал миллий-азатлиқ һәрикәтләр нәтиҗисидә хәлиқниң әң улуқ армини – мустәқиллик рояпқа чиққан, мустәқиллик туғи йәлпүлдигән дәвирләрни, униңдин кейинки паҗиәлик әһваллар – Или султанлиғиниң генерал Колпаковский әскәрлири тәрипидин ишғал қилиниши, миңлиған уйғурларниң хитайлар өч елишидин қечип, Россия пухраси болуши һәм ата маканини ташлап Йәттисуға көчүши, хәлиқниң бешиға кәлгән чәксиз азапкүлпәтләрни һекайә қилип берәтти. Бу һекайиләр яш Нәзәрғоҗа үчүн өтмүштин берилгән дәсләпки савақ-дәрисләр болди. Кейинирәк Нәзәрғоҗа Абдусемәтов "Уйғур балиси" тәхәллусини алғидәк дәриҗигә йетип, өзиниң әң чоң тарихий әсәри "Таранчи түрклириниң тарихини" язғанда, дадисиниң ейтип бәргәнлиригиму асаслиниши бежиз әмәс. Мәзкүр әсәрни йезишта мәнбәләрни, мәсилән, Сайрамийниң "Тарих аминийә", Ғабдулғазиниң "Чин мусулманлири", Пантусов яки Билал Назим әсәрлири вә башқилар қатарида "Абдусемәт бабадин "Таранчи – Хитай урушлири", дәп көрситиду. Демәк, Нәзәрғоҗиниң тарихқа қизиқиши әйнә шу дадисиниң һекайилиридин башланған дәп ейталаймиз. Нәзәрғоҗа Абдусемәтов мәһәллий диний мәктәпни түгәткәндин кейин өзи мустәқил издәнгән, һармай-талмай әмгәк қилған. Униң өсүшидә, шәкиллинишидә шу жиллири

кәң таралған “Вақит”, “Шора” охшаш бесилимлар чоң роль ойниди. Болупму, “Шора” журнали Н. Абдусемәтов һаятида алаһидә орунға егә. Бу журнал зиминәмниң төридә – хитай чегарисида яшаватқан Н. Абдусемәтов үчүн умумий саватини ашуруш, билимини көтириш мәнбәси болупла қалмай, униң тарихчи, әдип болуп йетилишидә һәл қилғучи әһмийәтлик бесилим болди. Н. Абдусемәтов әсиримизниң онинчи жиллириниң башлиридин мәзкүр журналлар йепилғичә (Октябрь инқилавидин кейин) уйғурларни, уйғурларниң тарихини, шу дәвирдики иҗтимаий-сәясий әһвалини тонуштуридиған нурғунлиған мақалиларни елан қилди. Н.Абдусемәтов қәлимигә мәнсүп материаллар пәқәтла Йәттису вилайитидики уйғурлар һәққидила әмәс, бәлки пүткүл Уйғурстан тарихиға, миллий-азатлиқ һәрикәтлиригә, хәлиқниң умумий мәдәний-иҗтимаий һаятиға даир болуп, муәллип һәр хил мәнбәләргә тайинип яки өзи көргән-билгән вақиә, һадисиләр тоғрисидики хуласә, йәкүнлири асасида йезилған.

Униң “Шора” журналида елан қилинған мақалилириниң мәзмун вә дәвир җәһәттин һәр хил екәнлигини уларниң мавзусидинла байқаш мүмкин: “Ғулҗа султанлиғи һәққидә”, “Түркстан чиний сартлириниң миллий тарихи һәққидә бир режә”, “Бизниң турмуш”, “Таранчи түрклири қандақ туриду” вә һаказа.

Шуни ейтиш лазимки, Н. Абдусемәтовниң тарихий материаллири илмий җәһәттин талашсиз әмәс. Лекин улар уйғурларниң тарихини йорутуштики дәсләпки интилиш, дәсләпки издиниш сүпитидә қиммәтлик. Әлвәттә, улардики диққәткә сазавәр мәлуматлар, пикир-йәкүнләрни үгиниш, тәһлил қилиш муһим. Амма уларға ортақ бир сүпәтни алаһидә көрситиш орунлуқ: қизиқтурарлиқ һәм диққәткә сазавәр тарихий әхбарат яки мулаһизиләрла болмай, шундақла муәллипниң өзи көтәргән мәсилиләргә нисбәтән ениқ тәһлилләргә таянған еһтираслиқ мәвқәси, көз қараш – мунасивити һеч кимни бепәрва қалдурмайду. Н.Абдусемәтов тарихниң қайси мәсилиси үстидә сөз ачмисун, уни хәлиқниң мәнпийити, тәрәққият еһтияҗи, өз замандашлири һаятиниң кәлгүси турғусидин баһалашқа интилиду. Хәлиқниң һаятидики, аң-сезимидики, урпи-адәтлиридики қалақлиққа, қараңғулуққа чоңқур ечиниду, өзиниң наразилиқ, қаршилиқ инкас-позициясини ениқ әкис әттүриду.

Бир-икки мисал: “Аппақғоҗа мустәқил Алтишәһәрни қалмақлар қол астиға киргүзүп, азатлиғиға хатимә чәкти. Аппақғоҗиниң оғуллири уйғурларни ақ туғ, қара туққа аҗритип қан дәрияси аққузди. Бунниму карамәттин саниди. Әхмәтханғоҗа Абдурасулбәг әмирни өлтүрүп, таранчиларниң чола-чарисини йоқатти. Бечарә уйғурлар соқур етиқатлири арисида ғоҗамларниң нәфәсигә учраштин қорқуп, буларниң һеч бирини көрмиди. Һели болса һәм буларниң толирағи бешиға бәла кәлсә, хоҗамлардин мәдәт сорайду. Мана җаһаләт!” (“Таранчи түрклириниң тарихи”. 35-бәт).

“Шәрқий Түркстан түрклири авалда уйғур, әнди атсиз қалмиш дегән едуқ. Йәрлик бир түрктин “сән ким?” десәң, мән “қәшқәрлик” яки “хотән-

лик” дәйду... Қазақ, қирғизларға арилишип жургәнлири “сартмиз”, дәйду. Демәк, булар өзлириниң ким екәнлигини билмәйду. Мана жаһаләт!” (“Бизниң турмуш” мақалисидин. 1915-жил. “Шора”, 19-сан). “Таранчи түрклири қандақ туриду?” дегән мақалисида: “Турмушимизда көрүнгән начар һал вә қара табларни, мәзкүр таблардин йоқитишқа ижтиһад әтмәй, аввалқи кәби билгәнлиримиз “немә һажәт” дәп аһалиға һеч нәрсә уқтурмай, шу йолимизда давам әтсәк, истиқбал көкимизни жаһаләт тумани сәйрисидә адашип харап болидиғинимизни чүшәндүрмәк еди. Дурус, бу йолда хизмәт қилиш мән кәби чала, надан уйғур балилириниң иши әмәсту, бәлки муһтәрәм һәзрәтлиримиз паскина суда белиқ авлимақ мәхсәт-ғайиси билән мундақ вәзипә-мәзипиләрни әстин чиқарғанлиқтин яки ундақ ишларға тәнәззул әтмигәнликтин кейин биз кәби фәқир түркләр киришмиш еди.

...Затән муқәддәс мәтбуат сәһифәлириниң шәхсий ғәрәзлиримгә василә етидиған виждансизлардин әмәсмән”.

Ойлаймәнки, бу сөзләрдә хәлиқ үчүн хизмәт қилишни, қараңғу хәлиқниң аң-сезимини ойғитишни мәхсәт қилған чоң жүрәк, чоң арзу-арман егисиниң қәлб садалири әкис етилгән. Бу сөзләрниң бүгүнму, йезилғиниға сәксән жил өтсиму, әһмийитини йоқатмиғанлиғини тәкитләш артуқмекин?!

Әсләйли, бу сөзләр 28 яштики жигитниң, бизниң заманимиздикидәк институт түгәтмигән, лекин өзи оқуп, шундақ алий чоққиға көтирилгән жигитниң сөзлири. Көпимизгә үлгә боларлиқ мәвқә!

Әйнә шу улуқ арман-мәхсәт Н.Абдусемәтов язғанлириниңла әмәс, бәлки пүткүл һаятиниң нур-йоруғи, күч-қудрити десәк, хаталашмаймиз. Һәқиқәтәнму өз дәври үчүн Н.Абдусемәтов алаһидә бир намайәндә. Йәнә бир әсләйли: Н.Абдусемәтов шәкилләнгән дәвир Йәттису уйғурлириниң Или тәвәсидин көчүп чиққиниға 25 – 30 жил өткән, хәлиқ турмуши бир қәдәр қелиплашқан, әнди қара қазан, қосақниң әндишисидин мәлум дәрижидә қутулуп, мәдәний-ақартиш ишлириға азду-тола йүз тутқан жиллар еди. Әйнә шундақ дәвирдә, қосақ ғемидин йеқидин баш көтирип оң вә солға қарашқа башлиғанда, уйғурлардин Н.Абдусемәтов охшаш илғар, мәрипәтпәрвәрниң йетилип чиқиши чоңқур ойландуриду. Мәркәздин чәт бир жайларда издинип, оқуп, Қазан охшаш мәдәний мәркәзләрдә өзи һәққидила әмәс, бәлки өз хәлқи – уйғурлар һәққидиму мәлуматлар таритип, чоң қизиқиш қозғаш (буни “Шора” журнали редакциясиниң журнал бетидә Н.Абдусемәтовқа қарита ейтқан тәклип-өтүнүшлиридинму көрүш мүмкин), мәлум инкас яритиш һәр кимниң қолидин келивәрмәйдиғанлиғини ейтиш артуқ болса керәк. Бу жәһәттинму Н.Абдусемәтов бизгә йәнә нәмунә дейиш керәк!

Әсиримизниң 20-жиллири қолға елинған илмий, мәдәний, мәтбәә ишлирини йолға қоюш имканийити туғулғанда, униң бу ишларниң нәқ қайнимида болғанлиғи һәжәплинәрлик әһвал әмәс. Н.Абдусемәтов шу дәвирдики аз санлиқ уйғур зиялилири ичидә һәртәрәплимә үнүмлүк паалийәт билән алаһидә көрүнди.

1922-жили униң “Таранчи түрклириниң тарихи” намлиқ әмгиги йоруқ көрди. Түп-маһийәттә бу уйғурларниң тарихиға аит йезилған дәсләпки әмгәк сүпитидә илмий җәһәттинла әмәс, бәлки җәмийәтлик җәһәттинму әһмийити зор әмгәк болған еди. Уни йезишта Н.Абдусемәтов, жуқурида көрсәткинимиздәк, көплигән мәнбәләргә, җүмлидин рус тилидики мәнбәләргиму таянған. Мәсилән, “Федоров Д. “Статистическое описание Илийского края штаба Туркестанского военного округа” дегән мәнбәни көрситиш мүмкин. Муәллип тәкитлигән мәнбәләр ичидә Басит Юсуфниң “Таранчи тарихи”, Алмутида қол язмиси бар”, дегән изаһи диққәткә сазавәр. Мәнбәләргә тохтилиштики мәхсәт Н.Абдусемәтов “Таранчи түрклириниң тарихи” әмгигини чоң тәйярлиқ билән язғанлиғини тәкитләштур.

* * *

Нәзәрғожа Абдусемәтовниң исми уйғур әдәбиятида өзигә хас орунға егә. Мәхсәт-муддиаси вә бәдиий хусусийәтлири җәһәттин йеңи уйғур әдәбиятиниң дәсләпки башламчилиридин болған Н.Абдусемәтов һәм нәсрий, һәм шеирий әсәрләр яратқан еди. Униң қәлимигә мәнсүп “Назугум” намлиқ чоң һекайә, “Омақ билән Амрақ”, “Кичиккинә Риза” охшаш һекайиләр, “Коча париңи” охшаш фельетон шәкиллиниватқан әдәбиятниң дәсләпки қалиғачлири болупла қалмай, йеңи сол салған проза саһасиниң дәсләпки қәдәмлири сүпитидиму әһмийәткә егә. Бу әсәрләр хәлиқниң азатлиқ йолидики интилишлирини, хәлиқниң әркинпәрвәр роһини улуқлиди. Сөзсизки, заманимиз чоққисидин қариғанда у әсәрләрниң бәдиий дәрижиси башқичә тәсират қалдуриду. Амма уларниң әһмийити 20-жиллар әдәбияти үчүн талаш туғдурмайдиғанлиғи еник. Болупму униң шеирий әсәрлириниң әһмийити алаһидә.

Н.Абдусемәтов 20-жиллиридин 30-жилларниң башлириғичә, йәни Шәрқий Түркстанға өтүп кәткүчилик сан җәһәттин көп болмисиму, сапа җәһәттин наһайити үстүн, бәдиийлиги жуқури вә муһим мавзулуқ шеирларни яратқан. Әдипниң чоңқур мәзмунлуқ, атәш һиссиятлиқ шеирлириниң йеңидин дәм туруватқан уйғур әдәбиятиниң яратқучилириға тәсири алаһидә болди, у шу дәвирдики яш қәләм саһиблири үчүн устаз еди дейиш мүмкин: билим-сават (болупму миллий мәдәнийәт вә тарих) җәһәттинму, иҗадий тәҗрибә җәһәттинму Нәзәрғожа Абдусемәтов башқилардин пәриқлинип туратти.

Н.Абдусемәтов шеирлирини униң тарихий издинишлиридин айрип қараш мүмкин әмәс: тарихқа аит мақалилар алаһидә тәвриниш, публицистикилиқ роһ билән йезилғини охшаш, шеирлириниң көпчилигиниң негизидә тарихий асас, тарихий роһ еник сезилиду. Мәсилән, “Хантәңри” намлиқ шеири әйнә шу аһаңда яритилған.

Уйғур жути сәндә жүргән болуп азат,
Сени қорғаш муқәддәс дәп билгән үчүн.

Сениң үчүн һеч айимас көсүн күчүн,
Дүшмәнләргә көкси керип қилип ғазат.

Услуң-туслуң еқип турған улуқ сүйүң,
Девә сифәт мәһабәтлик егиз боюң.
Хан яйлақта отақ қуруп уйғур жутум,
Көк төпәндә ойнап-күлүп қилған тоюн.

Әл байлиғи – көк майсилиқ тәкши Текәс,
Ақсу, Көксу яқисида еди кеңәш.
Әл сақчиси қаратма боп сән тураттиң,
Дүшмәнләргә нәдә мунда келип тежәш.

Һәр қандақ кишидә бу мисраларни оқуғанда, уйғурларниң өз елиға өзи егә болуп, "хан яйлақта отақ қуруп" мустәқиллик тойини қилип яшиған дәвирлири әскә чүшидиғанлиғи шүбһисиз.

Н.Абдусемәтов бәдиий әсәрлириниң баш муддиаси – уйғур хәлқиниң азатлиғи, униң бәхитлик кәлгүси. Бу муддиа униң көплигән әсәрлирини йорутуп туриду. "Назугум" намлиқ қиссиға киргүзүлгән чоң шеирий парчә – шуниң бир көрүнүши. Назугумниң бешиға чүшкән азап-оқубәтләрни тәсвирләп келип, мәзкүр шеирий парчида (100дин артуқ мисра) уйғурларниң қедимий дәвирләрдә сәлтәнәт қурғанлиғини тәсвирләйду. Шеирий парчиниң бешида Кәтмән тағлирида Назугумниң мөкүп жүргәндики мүшкүл һалиға пүткүл тәбиәт, қушлар һисдашлиқ билдүрүп, тилға кәлгәнлигини ейтип:

Аввилида өм еди уйғур, моңғул һәм татири,
Барчиси көчкән еди торлақ һали ақ чадири.
Өм болуп һур яшиди қутлуқ Оғуз әл бешида,
Барчә әлниң ичидә уйғур биликләр падиша, –

дәп, қедимий тарихни тилға киргүзиду. Парчиниң ахирида уйғур хәлқиниң бурунқи сәлтәнитидин айрилип қалғанлиғини тәсвирләйду. Шаир Назугум бешиға чүшкән күлпәтләр әйнә шуниң ақивити демәкчи. Назугумниң тәғдири – пүткүл хәлиқ тәғдири. Тарихий фонда тәсвирләш Назугум вақиәсини һәм униң обризини типик вақиә, типик образ дәрижисигә көтириду. Умумән, бу чоң һекайә жүрәкни можуп, дәмни қисип қойидиған аччиқ һәсрәт, ечиниш, арзу-арман асасида йезилған. Жуқуридики шеирий парчидин йәнә бир қанчә шеирий парчиларниң тәсвир жипиға тизилиши қайнап ташқан һиссият қайнимиминиң орғуп чиқиши үчүн, әсәрдә орунлуқ жайини тепиши үчүн хизмәт қилип туриду. Әслидә у парчилар баш-айиғи тәл-төкүз, аяқлашқан шеирлардур. Улар нәсрий мисраларда ейтилғанни техиму жанландуруп, жәвлан қилдуруп алаһидә аһаң беғишлайду. "Назу-

гум” һекайиси мундақ нәсрий хитаплар билән тамамлиниду: “Мана муңлуқ болған Назугум муқами мошу паҗиәниң муңлуқ ядикаридур. Әшу кәмдин бери бу муңлуқ муқам уйғур таранчилириниң һәсрәтлик күнлиридә йеганә йөләкчиси. Андин бу ян қанчә улуқ сулар ақти, иштик шамал, қалтис боранларму чиқип өтти. Уйғур таранчиларниң бешидин чоң өзгиришләрму өтти. Бир йерим әсирлик тарихида уйғур хәлқи, Уйғурстан немиләрни көрмиди дәйсиз? Лекин тарих тәкрардин ибарәт дәп, бир күн бозәк уйғур балилириниң бешида йәнә Назугум вақиәси тәкрарлинип туриду. Барчә уйғур удуминиң һал, тили, “бошқа кәтмәс қан Назук” нәқратини тәкрарлайду. Лекин бизләр... азатлиқ йолида өм, бирлик туғини тутуп инақлиқ йолида маңмидуқ. Мундақ болғандин кейин уйғур қениниң бошқа кетиши чоқум. Яш уйғурлар, бу паҗиәлик әһвалларни унтимайли, уларниң роһлири бизләрдин шуни тиләйду”.

Дәрһәқиқәт, өз хәлқини чәксиз сөйгән, өз хәлқи отида көйгән жүрәктин қайнап чиққан, бу сөзләрниң елип-қошар йери йоқ!

Тарих бирдә паҗиәлик һалда, бирдә күлкилик һалда тәкрарлиниду, дегән һекмәт бар. Әнди уйғурда тарихниң пәқәтла паҗиәлик һалда тәкрарлиниши униң пешанисигә әзәлдинла йезилған өзгәрмәс қисмәтму яки униң әмәл-пәйлидин келидиған палакәтму? Нәзәрғоҗа Абдусемәтовниң жуқуридики қан яшлиқ сөзлири уйғурниң қанчә әвладиниң һәсрәтлик нидаси десиңизчу?! Бурнакүнму, түнүгүнму, бүгүнму “уйғур удуминиң һал, тили” әмәсму?!

Мошу отлуқ хитаптин кейин муәллип йәнә шеирий мисраларни тизиду: йәнә уйғур хәлқиниң паҗиәлик әһвалини ейтип, “қозғал әнди, йетәр сениң ятқиниң” дәп, сәлтәнәт қурған, әркин яшиған бурунқи дәвирләрни әсләп:

> Таң келибан барчиси билгәч Вәтән әһвалин,
> Алдирарлар яндурушқа шу бабамлар шәмлирин, –

дәп үмүт билән тамамлайду.

Н. Абдусемәтов қандақ мәзмунда шеир язмисун, униң бирдин-бир мәхсити уйғур хәлқиниң көп әсирлик арзу-армини – азатлиқни, мустәқилликни мәдһийиләштур; әшу муқәддәс мәхсәткә дәвәт қилиш, қәлбий сәпәрвәр қилиш. Униң “Инқилапчи уйғур яшлиридин”, “Меһнәткәш таранчиларға”, “Кемичигә”, “Яш уйғурға”, “Йеңи яшларға” охшаш шеирлири нәқ шу роһ, шу муддиа-мәхсәт асасида йезилған.

Н.Абдусемәтов шеирлиридики әң чоң өзгичилик – шу жиллири Қазақстандики йеңи турмуш, йеңи һаят қуруш йолидики өзгиришләр пуриғи келип турған билән асасән Шәрқий Түркстанни нишан қилған, ана-Вәтәндин әсла өзини айрип көрмигән кәйпият мәвжут. Шаирниң уйғур хәлқи тәғдиригә кәң қариғанлиғини көримиз. Шуниң үчүнму “көңүл хуши... җанан Илиға” учидиғанлиғини ейтип, уйғур елиға мәдһийә оқуйду, муһәббитини, сеғинишини, ечиниш сезимлирини изһар қилиду.

Немә бу бағу-бостанму вә лалә гүлстанму?
Тоналмай көзлирим талди вә я фирдәвси әднанму?

Чөрәм-әтрап көкүл мәйдан, пурақ сәпкүч гүлстанлар,
Һәм асман бойлиған тағлар, яшармиз зохлуқ бостанлар.

Бу қандақ өлкәдур аһ бу, көңүл рағип, өзи мәғруп,
Киришкә арзулуқ болған муң үнлүк дәртлик булбуллар.

Бу өлкә дәрдидә мәсхуш, чекип җәври көңүл беһош,
Давамәт тәлпүнүп җан-қуш йетәлмәй ақти аһ җанлар.

“Уйғурстан” намлиқ бу шеири йеңидин шәкиллиниватқан Қазақстандики уйғур поэзиясидә һәм шәкил җәһәттин алаһидә турған әсәрдур. У дәвирдә йеңидин қолға қәләм алған яш шаирлар чачма шеир билән һәвәслинәтти, әсәрлири болса асасән йеңи социалистик җәмийәт қуруш йолидики утуқларни тәшвиқ қилиш, мәдһийиләштин ибарәт екәнлигини нәзәрдә тутсақ, бу шеирниң алаһидилигини байқаш тәс әмәс. Шаирниң классик поэзия удайичиси сүпитидә өзгичилиги ярқин көрүнгән.

Н.Абдусемәтов, әлвәттә, хәлиқ һаятида, җәмийәттә йүз бериватқан өзгириш, йеңилиқлардин чәттә болмиди. Әксичә, у Қазақстан уйғурлириниң җәмийәтлик мәдәний һаятиниң нәқ оттурисида болуп, бар билим-иқтидарини милләт тәрәққияти йолида сәрип қилған намайәндә. Лекин униң пүткүл ой-армини уйғур хәлқиниң азатлиғи, мустәқиллигигә, һәртәрәплимилик паалийити миллий тәрәққиятқа, хәлиқни қуллуқ-қараңғулуқтин ойғитишқа қаритилди. Йеңи түзүмдин, йеңи һакимийәттин башқилар қатарида, әҗайип үмүт күткән әдипни айрим әһваллар қанаәтләндүрмигән болуши еһтимал. Шуңлашқиму хәлиқпәрвәр шаирниң һәйт десә, тәйяр туридиған тәлвә оптимистик кәйпиятта болмиғинини, мурәккәп вә чигич ойлар-тәсәввурлар илкидә болғинини, айрим әһвалларға көңли толмиғинини тәкитләш лазим. Униң шеирлириниң ичидә йеңилиқни асманға көтәргән, өп-чөрисигә қаримай, мәдһийә оқуған бирму шеирниң болмаслиғи тәсадипи әмәс. Әксичә чоңқур тәшвиш, җүрәккә арам бәрмигән әндишә, беарам туйғулар... Даңлиқ “Сал” шеири төвәндикичә:

Салда баримән, әтрапта долқун,
Һайдап бариду қайнамға ғолқун.
Йолум қараңғу, қолда чирақ йоқ,
Қирғақ көрүнмәс, көңүлдә җиқ доқ.

Сални җүтәрму дәһшәтлик опқун,
Башни қайдурди вәһшәтлик долқун.
Шундақ йолчимән, кәлгүси мәҗһул,
Көңүл тиләйду қирғақта ақ йол.

Шундақ жүримән долқун ичидә,
Еқип баримән ғолқун ичидә.
Қутурған долқун сални чайқайду,
Дәһшәтлик опқун әлни пайлайду.

Қачан чиқармән саһилға, адаш?..
Салниң үстидә чиқти көп талаш.
Қирғақ көзләйду жирақтин салчи,
"Саһил йеқин" дәр омулчуқ палчи.

Қанчилик әндишә, тәшвиш, үмүтсизлик! Бу беарам сезимлар әшу "дәһшәтлик опқун" охшаш шеир мисралиридин орғуп-алқип ямрап, һәр кимни ғәм-әндишә қайнимиға сөрәп елип кетидиған шиҗаәт-күчкә егә.

Тағда көрүнди ялтирап чирақ,
Қарап маңсамчу, кәтти бәк жирақ.
Үмүт юлтузи алдайду шундақ,
Йәттим дегәндә кетәр ул нерақ.
....
Бәк жирақтин йенип көрүнгән,
Вәдә бәргән үмүт юлтузи.
Бар чин тәғдир әҗәп түрүлгән,
Көз ачурмас йоруқ күндүзи.

Шаирни ғәм-әндишә илкидә қилған жүрәк соқушиниң, беарамлиқта сәкпарә вуҗудиниң нидаси. Йерим әсирдин кейинму сәмимий қәлб садаси болған жуқурида кәлтүрүлгән мисралар һазирму һәр бир уйғур жүригини қаттиғирақ, иштигирәк соққузиду.

Н.Абдусемәтовниң шәхс вә әдип сүпитидики савиғи – өз хәлқиниң тарихини һөрмәтләш һәм өз хәлқиниң әркинлиги үчүн интилиштур.

Махмут АБДУРАХМАНОВ

Рози ТӘМБИР (1890 – 1956)

XX әсир уйғур музыкисиниң мәшһур намайәндиси Рози тәмбирниң нами Или “Он икки муқаминиң” тәкәммуллишиши вә қанат йейиши билән зич мунасивәтлик. Шундақла Рози тәмбир һәққидә сөз ечиш Или муқамлири һәққидә сөз ечиш демәкликтур.

Или вә Йәттису уйғурлири арисида көплигән атақлиқ сазәндиләр өткән болсиму, Или муқамлирини билиш, рәтләш вә тәрғип қилиш җәһәттин Рози тәмбир билән тәңлишидиған сазәндиләр йоқниң орнида. Рози тәмбир кона Или лирик нахшилиридин, нәғмилиридин тәшкил тапқан үч хил муқам шәклиниң бүйүк вәкили дәриҗисидики мәшһур сәнъәткардур. Униң нами Или муқамлири вә Или сәнаий нәписийә өмигиниң нами билән, шундақла тәмбирниң муқамда йетәкчи саз әсвави болуши тарихи билән чәмбәрчас бағланған. 1951-жили Үрүмчидә лентиға йезивелинған “Он икки муқам” ижрачилиринин бири Турдахун әлнәғмә болса, иккинчиси Рози тәмбирдур. У яздурған Или муқам варианти: “Рак”, “Чәббаят”, “Мушаврәк”, “Чаргаһ”, “Ошшақ”, “Сигаһ”, “Өзһал” (“Наләш”) вә “Нава” кәби сәккиз муқам муқәддимиси, жигирмә бир дастан нахшиси, жигирмә бир дастан мәрғули вә қириқ төрт мәшрәп нахшиси, җәми тохсән төрт аһандин ибарәт болуп, һазирқи тәкәммуллашқан “Он икки муқамға” қошулған бүйүк төһпә болуп санилиду. У йәнә шу қетимда магнит лентисиға Илиниң кона лирик нахшилиридин қурулған, муқамлашқан бир нәччә жүрүш нахшилириниму йезип қалдурған.

Рози тәмбир 1890-жили Челәк тәвәсиниң Байсейит йезисида дунияға кәлгән. Униң атиси Әзим атиғи чиққан сазәндә-һапиз еди, униң Байсейитта кичик бир ханикасиму болған. У Әхмәт Яссавий, Сопи Аллаяр, Мәшрәп, Һувәйда, Зелилий вә болупму Низамийларниң (Низамиддин ахунум) ишқи (софи) шеирлирини һөкмәт аһаңиға селип оқуп, Аллаға қуллуқ қилишни тәрғип қилған. Гөдәк Рози дадисиға әгишип ханикаға берип һөкмәт аңлайду. Кейинирәк дадисиға дапәндә болиду. Бу заманда Әзим Һапиз һөкмәтни тәмбир билән иҗра қилған. У оғли Розини тәмбир билән дутар челишқа,

нахшиларни ядлашқа дәвәт қилған, шуниң билән кишиләр Розини “бала Һапиз” дейишкән. У атисидин хәт йезишни үгәнгәнликтин, ишқи шеирларни дәптәргә чүширип, ядлап жүргән. Мәшһур Һапиз Низамиддин ахунум Қорамдики Савут дамоллини зиярәт қилиш үчүн 1902-жили кәч күзниң бир күнидә Яркәнттин йолға чиқип, Байсейитқа қәдәм тәшрип қилғанда шагирти Әзим Һапиз билән бир-икки күн туруп қалиду. Низамиддин ахунум Әзим Һапизни өзи билән Қорамға елип берип, Савутахунум билән бир һәптә мулақәттә болуп, Яркәнткә қайтқанда Әзим Һапизниму аилиси билән көчирип елип кетиду. Бу чағда Рози тәмбир он икки яшта еди. У дадисиға дапәндә болуп Яркәнт ханикасида, мәшрәп вә той-төкүнләрдә һөкмәт, муқам, сәнәм, сәлиқә, пәшру қатарлиқ аһаңларни оқуйду.

Яркәнттә 1910-жили Җалам Йолдашев, Җани Йолдашев, Сидиқҗан Ғаппаров, Һосман Насиров, Җами тәмбир, Надир ғеҗәк, Ғуламхан Җәлилов қатарлиқ сазәндиләр сәнаий нәписийә өмигини қуриду. Улар көк рәхттин бир хил көйнәк кийгини үчүн “Көк көйнәкликләр” дәп аталған. Бу сәнъәт трупписиға Рози тәмбирму дәсләпкиләрдин болуп қатнишиду. Яш Рози бу сәнъәт дәргаһида сәһнә оюнлирида рольларни иҗра қилиду. Или муқамлирини, жүрүшләшкән Или классик нахшилирини үгиниду, йеңи нахшиларни иҗат қилишқа, тарихий нахшиларни топлап, сәһнә әсәрлирини ишләшкә қатнишиду, скрипка, чаң (йәнҗиң), нағра челишни өзләштүриду.

1918-жили большевикларниң уйғурлар үстидин елип барған қирғинчилиғидин пәйда болған биринчи “қач-қачта” Рози тәмбирму Илиниң Сүйдүң шәһиригә көчүп келип, Шуңхаза (Модәнгүл) атлиқ сәтәң чоканниң мәйданханисида бир нәччә жил саз чалиду. 1924-жили Һекимбәг ғоҗиниң чоң оғли Пашағоҗа Сүйдүңгә кәлгәндә Рози тәмбир сазни яқтуруп қелип, уни өзи билән Ғулҗиға елип кетип орда нәғмичиләр топиға қошуп, мааш билән тәминләйду. Әйни заманларда ординиң нағричилар топиму болған. Рози тәмбир бу икки ансамбльниң репертуарини бейитқан, өзиниң нахша-саз байлиғиниму ашурған. У мошу ординиң шарапити билән өй-очақлиқ болуп қалиду.

Рози тәмбир мошу салаһийити билән 1934-жили Ғулҗида уйғур сәнаий нәписийә өмиги қурулғанда, униң саз бойичә йетәкчиси болиду. У мана мошу театрни қурғучиларниң бири сүпитидә өмриниң ахириғичә ишләп, 1956-жили 22-ноябрьда Ғулҗида аләмдин өтти.

* * *

Рози тәмбирниң атисидин һапизлиқни үгиниши униң сазәндиликкә өтүшидә кәспий асас һәм көрүк болди. У бәш яш чеғидила һөкмәттин ташқири хәлиқ нахшилирини үгиниш иштиякиға берилиду. Рози тәмбир Яркәнткә көчүштин илгири Байсейитта дутар-тәмбир челишни өзләштүриду һәм нахшичи болуп йетилиду.

Уйғур нахша-сазлириниң қайнимиға айланған Яркəнткə сиңип кəткəн Рози тəмбир пешқəдəм сазəндилəр соруниға арилишип, улардин җүрүшлəшкəн Или классик нахшилири билəн тарихий нахшиларни, дастан нахшилири билəн ханика-һапиз нахшилирини чоңқур үгиниду. У заманларда Яркəнтниң яш йеңичил зиялилири Җалам байвəччи Йолдашевниң əтрапиға уюшуп, нахша-саз өмигини қуруп чиқиду. Бу өмəк кейинирəк “Көк көйнəкликлəр” сəнъəт трупписиға өзгирип, хəлиқ артистлири билəн қизиқчиларни, уссулчилар билəн чамбашчиларни өзигə җəлип қилип, нахшидин оюн қоюшқа қарап тəрəққий қилиду. Назугум, Гүлəмхан, Анархан, Садир палван қатарлиқ тарихий шəхслəр һəққидики қəһриманлиқ кисcилəрни сəһнигə елип чиқиду. Рози тəмбир мана мошу кəспий театрчилиққа қарап қəдəм басқан “Көк көйнəкликлəрниң” дəслəпки қалиғачлиридин бири болуп, образларни яритиду. У бу труппида актер, нахшичи, тəмбирчи һəм йəңҗиңчи кəби хилму-хил вəзипилəрни атқурған.

Һазирқи заман уйғур хəлиқ чалғу əсваплири оркестриниң һули мана шу дəвирдин башланған десəкму болиду. Бу труппа кона замандин қалған дутар, тəмбир, дап, (сатар билəн дап яки ғеҗəк билəн дап) арқилиқ саз қилиштин һалқип сатар, ғеҗəк, скрипка, дутар, тəмбир, чаң (йəнҗиң), дап, табил, нəй қатарлиқ əсвапларни чалидиған он нəччə кишилик оркестрни қуруп, авазни сəһнə шараитиға мувапиқ жуқури көтəргəн вə қисмəн оккордлаштурған. Рози тəмбир Яркəнттики сəһнə сəнъитиниң мана мошундақ мəлум дəриҗидə тəрəққий əткəн дəвир вəкили болди, һəртəрəплимə йетишкəн кəспий сəнъəткар дəриҗисигə көтирилди. Башқичə ейтқанда, Рози тəмбир заманивий йеңи сəнъəтниң карван башлириниң бири болуп, кона Или сазəндилириниң тарқақ, йəккə вə саддə дəриҗисини арқиға ташлап, кəспий һəм илмий дəриҗигə көтирилгəн сəнъəт дəврини башлап бəргəн тунҗа əвлат вəкили еди. Униң сазəндилигидики əҗайип хислəтлириму мана мошу Яркəнт сəнаий нəписə трупписида пишип йетилгəн. Мəсилəн, униң тарлиқ əсвапни һəр қандақ аһаңға сазлаш, бошап кетиватқан тарни челип кетиветип сазлаш, пəдə бағлаш, йəттə чинини сазлап челиш, русларниң мандалин, гитара, гармошкилирини уйғурчиға кəлтүрүп челиш, уйғур саз əсваплирини русчə аһаңларға челиш, тəмбирни нағриға охшитип челиш кəби һүнəрлири кишини һəйран қалдуратти.

Рози тəмбир һəққидə язғанда, əлвəттə, униң муқамчилиқ қабилийити һəққидə тохтилиш — униң сазəндилигиниң асасиға əһмийəт бериш дегəнликтур. У бир қанчə муқам муқəддимилирини дадиси Əзим Һапиздин үгəнгəн. Əслидə Һапизларниң һөкмəтлириму муқам муқəддимилири билəн башлиниши ханика нəғмичилиридə (һапизлирида) адəт болуп кəткəнликтин, Рози тəмбирму һапизлиқни муқам беши (муқəддимиси) билəн бағлиған. Бу һапизлиқ муқам ачқучини униң қолиға тутқузған еди. Шундақла Һөкмəт ейтқучилар дəрвиш-нəқшибəндлəрниң мəшрəп аһаңлириниму ейтқан. Рози тəмбир мəшрəп аһаңлирини яшлиқ чағлиридила үгинишкə башлиған. Шу җүмлидин, һазирқи Или муқамлиридики “Ғерип вə Сəнəм”

нахшилириниму Яркәнткә кәлгәндин кейин үгәнгән. Яркәнт "Көк көйнәкликләр" трупписи "Ғерип вә Сәнәм" нахшилиридин концерт түзүп, сәһнигә елип чиққан. Рози тәмбир һәммә Яркәнт сазәндилири кәби бу хил "Ғерип вә Сәнәм" нахшилирини сәһнә әсәр яки муқам нахшилири дәп әмәс, бәлки шу намлиқ дастан нахшилири, дәп чүшәнгән. Лекин, Ғаппаров язғандәк, у замандикиләрниң "Муқам" чүшәнчиси муқамларниң муқәддимиси вә униңға келидиған өз пәдисиниң цикллиқ лирик нахшилири еди. Әлвәттә, бу хил цикллиқ лирик нахшилар классик аруз вәзнгә мувапиқ ишләнгән ғәзәл жанридики лирик нахшилардин қурулғандур. XVIII-XIX әсирләрдә Или вә Яркәнттә өткән сазәндиләр, җүмлидин Рози тәмбирму муқамни мана мошундақ классик лирик нахшиларниң муқам пәдилиридә улинип ейтилишини чүшәнгән. Муқамниң мошундақ пәдиләшкән классик нахшилардин қелиплишиши һәммә Шәриқ (җүмлидин һәммә уйғур) муқамлириға ортақ хусусийәт болуп, бир хил музыкилиқ жанр һәм илмий асастики ағзәки әнъәнидур. Рози тәмбир вәкиллигидики кона Или муқамчилириниң ейтип кәлгән бу хил муқамлири асасән бәш жүрүш шәклидә болуп, улар: "Ва дәриха", "Ләйлун", "Ханләйлун", "Коча нахшиси" вә "Өсәк" (Өргиләй) жүрүшлиридин ибарәт. XIX әсирдә рәтләнгән: "Гүлшадихан" (Дәрдиң яман) жүрүши билән "Гүлләйлун" (А-яримәй) жүрүши қошулуп йәттигә йәтти. Бу хил һәр бир жүрүш нахша 7 яки 12 нахшидин түзүлгән болуп, "Рак", "Чәббаят", "Мушаврәк", "Пәнҗигаһ", "Наләш" ("Өзһал"), "Ошшақ", "Нава" муқамлири (пәдилири) тәркивидә ейтилған. 20 – 30-жилларда "Гүл қисқан мениң ярим", «Гүләмхан", "Ома нахшиси", "Гүлшадихан" жүрүшлири ишләнди. Рози тәмбир мана мошу Или лирик нахшилиридин қурулған муқам мәктивиниң тонулған вәкиллириниң бири болуп, униң һәм иҗатчиси, һәм тәрғибатчиси болди. Демәк, Рози тәмбир Сүйдүңгә өткән 1918-жилниң өзидила муқамчи болуп, Или муқамлирида ейтилип кәлгән лирик, эпик Ғерип вә Сәнәм мәшрәп (Һапиз) нахшилирини мукәммәл үгәнгән сазәндә болған. Шуниң үчүнму у Җуңхазиға бирдин йеқип қалған вә уни өз мәйданханисиниң маашлиқ сазәндисигә җәлип қилған.

Рози тәмбир Сүйдүңдә турғанда кишиләргә музыка бойичә билимликлиги, тәмбир челиш һүнири вә хуш нәпислиги билән тонулған. У Җуңхазиниң мәйданханисидики саз топида тәмбир чалған һәм муқам ейтқан. Нәтиҗидә бу мәйданхана убданла аватлишип Җуңхазиниң оқити бәрикәт тапқан. Җуңхаза уста дутарчи һәм сәтәң (ханимлар) пәдисигә маһир болғачқа, өз новитидә Рози тәмбирму униң нахшилириға иштияқ бағлап үгинишкә киришкән. Униң сүйдүңлүк Абдулла думбақ атлиқ даңлиқ муқамчи-сазәндә билән тонушуши Қәшқәр, Куча пәдилирини үгинивелишиға, муқамларни (муқәддимә) толуқлишиға, бейитишиға сәвәп болған.

Шуни ейтиш керәкки, һәр ким Рози тәмбир дегәндә, Или музыка байлиғини, Или музыка шевисини, Или музыка услубини чүшиниду. Униң Җуңхаза мәйданханисида саз қилғанлиғини тәкитләш бир мәсиләю, амма

униң нәғмә натуриси немидин ибарәт еди дегән соалға җавап бериш йәнә бир мәсилә, әлвәттә. Кишиләр мана мошу иккинчи мәсилигә яндашмиғанлиқтин, Рози тәмбир байлиғини, стилини уйғур музыка дуниясидики қайси мәнбәгә, қайси стильға, қайси тәвәгә мәнсуплугидәк түп мәсилини ечип бериштин чәтнәп кәлди. Рози тәмбир умумлуқ җәһәттин бир пүтүн уйғур музыкисиниң тарихий вәкили болуш билән тәң, йәнә хаслиқ җәһәттин у алди билән Или музыка мәдәнийитиниң даңлиқ вәкили болғанлиғи ениқ. Шу нуқтидин ейтқанда, униң Сүйдүң һәм Ғулҗида ижра қилип кәлгән нахша-сазлири тамамән Илиниң екәнлигидә шәк йоқ вә мундақ болмаслиғиму мүмкин әмәс. Шу җүмлидин, у өзләштүргән муқәддимиләр билән дастан һәм мәшрәп аһаңлириму әзәлдин Ғулҗа һәм Яркәнттә еқип җүргән аһаңлар болуп, у Сүйдүңгә кәлгәндә қошулған йеңи нахшилар, дейишкә асас йоқ. Әлвәттә, Абдулла думбақтин үгиниш Рози тәмбирниң өз репертуарини бейитиш һәм тәкәммуллаштуруш дегәнлик болуп, һәргиз униң һәммә билими билән талантини Сүйдүң шараити шәкилләндүргән әмәс. Бирақ, һеч ким Рози тәмбирниң Абдулла думбақтин немини үгәнгәнлигини ениқ ейтип берәлмисә керәк. Һәм мундақ чегарини ениқ бөлгүләшму мүмкин әмәс. Чүнки көп йеник Қәшқәр-Куча нахшилирини Рози тәмбирниң өзи пәдәзләп, Илилаштуруп, тониғусиз қиливәткән, халас. Рози тәмбирни Сүйдүң билән Ғулҗида дастан вә мәшрәп аһаңлирини үгәнгән десәкму, бирақ бу аһаңларни муқамчилардин әмәс, бәлки хәлиқ дастанчилири билән дәрвишләрдин үгәнгән болуп чиқиду. Чүнки, у чағларда муқамда бу хил кәспий нахшилар һеч йәрдә (җүмлидин Қәшқәрдиму) болмиған. Әмәлиятта Рози тәмбирниң йоли дастан билән мәшрәпниң қачан вә қәйәрдә муқамлашқанлиғини чүшәндүриду.

* * *

Рози тәмбир Или Һекимбәг орда саз трупписиға орунлашқанда Муһәммәт молла (Ахунум карушаң) бу труппида сатар чалатти. Бу топта йәнә Надир ғеҗәк, Мәсум тоқум, Абдулла чүк-чүк, Зунун пайнәк, Мәһәммәт турхун кәби даңлиқ сазәндиләр болған. Рози тәмбир бу труппида тәмбир һәм чаң чалған. Ансамбльниң асасий репертуари нахша-уссулдин ибарәт болуп, қизиқчилиқ, тарихий қәһриманларниң ролини дорашлар қошумчә болған. Рози тәмбир Ахунум карушаңдин немини үгәнгәнлиги бизгә ениқ әмәс. Амма бу труппиниң репертуаридики нахша-сазлар асасән Или музыкилири болушида гуман йоқ. Рози тәмбирниң орда ансамблиға орунлишиши — бу топниң музыка байлиғини толуқлап, кәйпиятини җанландурувәтиду. Рози тәмбирниң бу труппиға елип кәлгән йеңилиқлири дастан билән мәшрәп нахшилири, бир топ тарихий (көч-көч албаң, сепил, Гүләмхан) нахшилар. “Ләйлихан — Анархан”, “Модәнхан”, “Алтунҗан”, “Анархан”, “Нодәркам”, “Өсәк” нахшилири кәби қәһриманлиқ нахшилардин ибарәт. У йәнә “Садир”, “Назугум”, “Чиңмодән” кәби дастан характерлиқ нахшиларниң сәһниләшкән оюн түриниму орда

(умумән Или) музыка байлиғиға елип кирди. Бунин һәммиси униң Яркәнт сәнъәт өмигидә үгәнгән дәсмийлири еди. У йәнә Яркәнткә тарқалған Намәнгән вә Әнжан аһаңлиридин Әҗәм, Әшвай, Курт, Дилхараж, Уфар қатарлиқ сазларниму Ғулҗиға тарқитишқа көрүк болди.

Роза тәмбир Ғулҗида тәмбирни йетәкчи музыка әсвап дәрижисигә көтәрди. “Тәмбир тутқан сазәндә муқам билиши вә уни башлиши шәрт”, дегән қаидә Илида мана шу Рози тәмбирдин қалған әнъәнә дейишкә болиду. Ғулҗида тәмбирниң Рози билән мундақ аброй қазиниши — Или сазәндилири ичидә тәмбиргә болған иштияқ һәм етиқатни күчәйтти. У йәнә тәмбир челиш техникисини илип челиш усулидин чекип челиш усулиға өзгәртип, тамамән йеңи бап ачти. Шуниң үчүнму униңға “тәмбир” дегән атақ хәлиқ тәрипидин берилди.

Ғулҗида Һекимбәк ордисидики сәнъәт ансамблиниң тарихий қәһриманлар билән муһәббәт дастанлиридин көрүнүшләр ясап ойнаш һәм мәһәлләвий һәвәскар хәлиқ труппилириниң тәшкиллиниш паалийәтлири бара-бара кәспий театрни шәкилләндүрүшкә елип кәлди.

1934-жили Или вилайәтлик уйғур мәдәний ақартиш уюшмиси тәркивидә қурулған сәнаий нәписә өмигигә әйнә шу орда һәм мәһәлләвий труппилар асас қилинди. Рози тәмбир мана мошу кәспий бәдиий театрни қурғучиларниң бири болуп, саз топини башқурди һәм рольларни алди. Театр қурулуштин бурун орда сәнъәтчилири “Назугум”, “Ләйлихан — Анархан”, “Майимхан”, “Чинтөмүр батур” қатарлиқ хәлиқ оюнлирини фольклорлуқ дәрижидә дорап ойнап жүргән болса, 1934-жили Зия Сәмәди “Әйса — Рошән” хәлиқ китавини бәдиийләштүрүп йезип чиққан “Қанлиқ дағ” сәһнә әсәрини сәһнигә елип чиққандин башлап кәспий театрниң ишигини ачти. Бу музыкилиқ драминиң музыкисини ишләштә Рози тәмбир чоң үлүш қошти.

Шу заманда сәһниләштүрүлгән көп фольклорлуқ сәһнә әсәрләрниң вә бу сәһнә әсәрләр музыкилириниң унтулған муәллиплириниң бири Рози тәмбир еди. Болупму Зия Сәмәдиниң “Ғерип вә Сәнәм” музыкилиқ драмисини нахша-саз билән бейиткан музыкантниң бири Рози тәмбир болди. Җүмлидин Җүнәйдил Бағдатниң монолог-нахшиси билән Ғерип билән ейтишқан диалог нахшиси, пәрдә ечилиш-йепилиш музыкиси, хатимә нахша (хор) қатарлиқлар Рози тәмбир иҗадийити еди.

“Ғерип вә Сәнәмниң” сәһнигә чиқиши музыка тарихида дәвир бөлгүч бир сәнъәт вақиәси болуп, униң нахша-сазини Рози тәмбир хәлиқ ичидин елип, драмиға сәпләп барғанчә бейитивәтти. Зикри Әлпәттаниң бу сәһнә әсәргә ишлигән 6-7 аһаңини өндәп, “Ғерип вә Сәнәм” дастанидики йәнә бир қатар эпизодлар билән драма көрүнүшлирини бейитти. Илини әйнә шу “Ғерип вә Сәнәм” қаплап кәткән оттузинчи жиллири Рози тәмбир бу дастан (яки драма) нахшилирини “Он икки муқам” пәдилиригә елип кирип, Илида муқамниң дастан нәғмилирини шәкилләндүрди. Бу наһайити улуғвар төһпини Или хәлқи һәр дайим әсләп кәлмәктә һәм йезип қалдурмақта. У оттузинчи жилларниң ичидә Зикри Әлпәтта, Нурмәһәмәт Насиров, Мәттайир Һәсәнов, Зордун Нусрәт, Абдуллахан Кепәков, Сәйдуллам

Рәхмитуллаев, Ғопур Қадирһаҗиев, Абдулнәби Манапов, Султанмурат Рәзәмов, Нурмәһәммәт Мираев қатарлиқ даңлиқ сазәндә-композиторларниң устази болған болса, қириғинчи жилларда өсүп йетилгән Һәсәнҗан Җами, Абдукәрәш Әли, Аблизхан Мамут, Ғиясидин Барат, Қурбан Ибраһим кәби талантлиқ чалғучи-композиторларни йетиштүрүп чиқти. Бу икки түркүм сазәндиләр Уйғурстан бойичә катта музыка долқунинин, "Он икки муқам" тәрғибатиниң йетәкчилиридин болди. Или "Он икки муқамини" Ташкәнттә лентиға яздуруп қалдурғанларму мана мошулардин болуп, Рози тәмбирниң шагиртлиридин еди. Бу нами аталған сазәндиләрниң һәммиси тәмбирчи болуп, устази Розиниң изидин барғанлар вә тәмбир челиш техникисиниму Розидин үгәнгәнләрдур.

Рози тәмбирниң дәрвишләр (нәқшибәнд), һапизлар арисиға кирип, улардин мәшрәп аһаңлирини чоңқур үгинип, сәһнидә пайдилиниши, муқам пәдилиригә өзләштүрүши — Или "Он икки муқаминиң мәшрәп нәғмилириниң шәкиллинишигә елип кәлди. Рози тәмбир үгәткән "Ошшақ" мәшривиниң уссул концерти 1950-жили пүтүн Уйғурстанға тез йейилди. Мәшрәп аһаңлиридин уссул концертини ишләш шундин етиварән әнъәнигә айланди.

Или нахшилирини муқам пәдилири бойичә жүргүзүш иши Рози тәмбир йетәкчилигидики саз топида давамлиқ қолға елинип, бу иш XX әсирниң 50-жиллириниң бешидила ахириға йәтти. Нәтиҗидә йәтмиштин ошуқ нахшилар һазир "Он икки муқам" пәдилиридә ейтилип кәлмәктә.

Рози тәмбирниң 1951-жили Үрүмчидә лентиға яздурған "Он икки муқам" дастан нәғмилири төвәндикичә: I. "Рак": 1. Һәр киши дәрди болса жиғласун яр алдида. 2. Мундин кетәр болдуң Бағдат шәһиригә. 3. Әй ярәнләр қәдирданлар. II. "Чәпбаят": 1. Наәһли билән қурма һәр җайда. 2. Бағвән болуп бағиң ичрә. 3. Арадин бир сөз өтмәйин. III. "Мушаврәк": 1. Ғәмдин қутулмиған меһнәтлик бешим. 2. Һәсән вәзир өлди дәп саңа сүйәндим. 3. Учардим шуңқар қушумни. IV. "Пәнҗигаһ": 1.Әймәғил сириңни сән. V."Наләш I": 1. Чимәнләрниң ичидә. 2. Әй ярәнләр Диябәһри елидә. 3. Баққа икки пәри келур. "Наләш II": 1. Қулақ салип ешиткил мениң әрзимни 2. Әйгүл, сени изләп чимән байлаймән. 3. Ағчи көрүң ғәмсиз бешим. VI. "Ошшақ": 1. Кәл Ғерипжан, сәйлә етили. 2. Кирәндазим йол адаштим. VII. "Нава": 1. Мән нәйлийин назук қолум бағланди. 2. Булбули бечарисән. 3. Юрт қәдрини шаһлар билмәс (Бу мәнбә З.Әлпитаевниң 1952-жили язған схемисидин елинди).

Рози тәмбирниң шу новәт лентиға яздурған Или муқамлириниң мәшрәп нәғмилири төвәндикичә: "Рак" — 3 нахша, "Чәббаят" — 4 нахша, "Мушаврәк" — 6 нахша, "Чаргаһ" — 4 нахша, "Пәнҗигаһ" — 4 нахша, "Өзһал" — 6 нахша, "Әҗәм" — 3 нахша, "Ошшақ" — 5 нахша, "Нава" — 7 нахша (бу санлар Ташкәнт йезилмисидин елинди). Мана шуниң үчүнму Рози тәмбирни XX әсирниң көрнәклик намайәндилири қатариға қошушқа һәқлиқмиз.

Батур ӘРШИДИНОВ

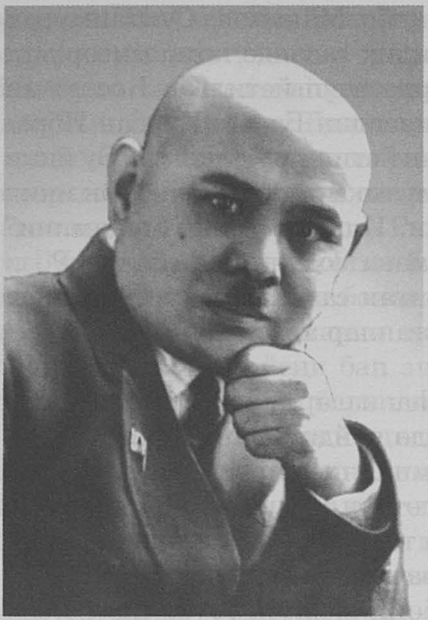

Абдулла РОЗИБАҚИЕВ (1897 — 1938)

Һазир Октябрь инқилави һәққидә бирбиригә тамамән қарши пикирләр ейтилмақта. Раст, 1917-жили орнитилған йеңи түзүм, униң идеологиясини жүргүзгән коммунистлар партиясиниң рәһбәрлири өз хәлқигә яхшилиқлар билән биллә һеч қачан унтуп болмайдиған дәһшәтликләрниму елип кәлди. Лекин инқилап әң алди билән мәһкүмлүктә яшиған кәң аммини ойғатти, униң арисидин чиққан истедатларға өз мүмкинчиликлирини намайиш қилиш имканийәтлирини яритип бәрди. Шу имканийәтләр долқуни башқилар қатарида кәң мәйданға уйғурлардин биринчи болуп Абдулла Розибақиевни елип чиқти.

Мабада, он йәттинчи жилқи инқилап йүз бәрмигәндә, А.Розибақиевқа охшаш шәхсләр барлиққа келәттиму вә улар өзлирини мунасип һалда көрситәләттиму, дегән соал өзлүгидин туғулуши мүмкин. Октябрь инқилави болмиған тәғдирдиму, мундақ кишиләр барлиққа келәтти һәм улар өз хәлқи арисида бәри бир шөһрәт қазинатти. Сәвәп, А.Розибақиевниң тәбиий әқил-парасити, өз сөзидин қайтмайдиған ирадиси өсмүр чеғидила көзгә челиққан еди. У йеза муәллими аилисидә дунияға келип, атисидин нурғун нәрсиләрни үгәнсиму, амма атиси Әхмәтниңкигә қариғанда, кичик дадиси Әлиәкбәрниң сөзини көпирәк тиңшатти вә атиниң қаршилиғиға қаримастин, русчә оқушқа башлиди. Шундиму ата пәрзәндини мәдрисигә оқушқа бериду. Амма бала Әлиәкбәрдин айрилишни халиматти: у саатлап җийәнигә Шәриқ вә рус әдәбияти тоғрисида, турмушниң немә екәнлиги, әң муһими, әтрапта йүз бериватқан һадисиләр һәққидә сөзләп берәтти. А.Розибақиевниң көз қариши кичик дадисиниң тәсири вә Верный шәһиридә йүз бериватқан вақиәләргә бола шәкилләнди. Кәйни-кәйнидин өтүватқан митинг, жиғинларда натиқлар һәр хил мәвқәдә туруп сөзлисиму, зерәк жигит ақ-қарини айривелишни билди. Униңға, биринчи новәттә, намратлар – ишчилар вә деханлар мәнпийитини яқлап сөзлигәнләрниң нутқи яқатти.

1918-жили Абдулла Розибақиев “Мәнсәппәрәст” намлиқ пьесини язди.

Униңда сайламға бағлиқ жут мөтивәрлири – болусларниң әсли ким екәнлигини паш қилди. Шу жили Мухтар Әвезов икки яшниң муһәббитигә беғишлап "Еңлик – Кебек" драмисини язиду. Биз һәр икки әсәрниң йезилиш пәйтидики бәдиий дәрижисигә баһа берәлмәймиз. "Мәнсәпцәрәстниң" қол язмиси бизгә йетип кәлмиди. "Еңлик – Кебекни" униң муәллипи бир нәччә қетим қайта ишлигән һәм бу әсәр мошу кәмгичә сәһнидин чүшмәй келиватиду.

Һәр иккисидила бәдиий әсәр йезишқа ички тәлпүнүш, интилиш болған, улар қәләм тәвритишни бирәр шеир яки кичик бир һекайидин әмәс, бәлки саватсиз кишиләр үчүн һәммидин чүшинишлик жанр – драмидин башлашни сәзгән һәм өзлириниң униң һөддисидин чиқалайдиғанлиғини билгән. "Еңлик – Кебектин" кейин М.Әвезов ижадийәт йолини таллайду һәм шу саһада зор утуқ қазинип, мәшһур әдип сүпитидә дунияға тонулиду. А.Розибақиев болса, сәясий паалийәтни таллавалиду вә партия, дөләт әрбаби сүпитидә униң зор қабилийити һәртәрәплимә аян болиду. Мошуниң өзи инқилап болмиған тәғдирдиму, А.Розибақиевниң бәри бир өзини мунасип дәрижидә көрситәләйдиғанлиғини, униңму жирик язғучи яки башқа мутәхәссис егиси болуши мүмкинлигини билдүриду. У чоң мәнсәпләрни егиләп, әң алди билән дөләт вә егилик ишлири билән шуғуллансиму, қандақла болмисун, уйғур тилида чиқиватқан гезитларниң һәр бир санини үзмәй оқуп чиқишни, аз болсиму, нәшир қилиниватқан китаплар һәққидә өз пикрини билдүрүшниму унтуматти. А.Розибақиевниң мақалилирида көтирилгән мәсилиләр вә униң мәтбуат сәһипилиридә жүргүзгән муназирилири уни өткүр публицист, яркин ижаткар сүпитидә тонутти. Демәк, "Мәнсәпцәрәст" тәсадипи пәйда болмиған, униң муәллипини әслидә жирик язғучиниң тәғдири күткән еди...

Абдулла Розибақиевниң сәясәтни, партия ишини таллавелиши тәсадипи болмиса керәк. У өз хәлқиниң тәғдирини, униң тартиватқан азап-оқубәтлирини вә шундақла шу күндики тирикчилигини яхши биләтти. Көпчилик техи саватсиз, мәһкүмлүк һалда яшатти. Шулар арисида тәшвиқат жүргүзүш, уларниң аң-сәвийәсини ойғитиш, саватини чиқирип, мәдәнийақартиш ишлириға жәлип қилиш һәм шуниң билән авам хәлиқниң умумий дәрижисини заманға мувапиқ көтириш һәр кимниң қолидин кәлмәтти. У яркин натиқ, өткүр публицист еди. Өз хәлқиниң тәғдиригә жан-тени билән көйүнүп, шуниң мәнпийити йолида пидакаранә әмгәк қилиш шу заманда пәқәт А.Розибақиев қатарлиқ кишиләрниңла қолидин келәтти.

"...йолдаш Розибақиев етиқати бойичә һәммидин турақлиқ, һәрикәтлири бойичә һәммидин салмақлиқ, ишлири бойичә һәммидин адил, өтмүши бойичә һәммидин таза..., кона мунасивәтләрниң қалдуқлиридин һәммидин бурун қол үзгән вә буржуа-демократик, милләтчилик егиштин һәммидин жирақ коммунист". Мәзкүр сөзләр РКП(б) Мәркизий Комитети тәрипидин 1921-жили ноябрьда униңға берилгән характеристикидин елинған. Абдулла ака аталмиш жили бари-йоқи 24 яшта болидиған. Шуниңға қаримастин, Москва уни йәрлик хадимлар арисидин ажритип, алаһидә баһа бериду.

Ейтилған сөзләрниң һәқиқәтлигини униң бунипдин кейинки һаяти, ишпаалийити тәстиқләйду. У шу, 1921-жили бир мәзгилниң өзидә Йәттису вилайәтлик партия комитетиниң биринчи кативи, вилайәтлик иҗраий комитетиниң рәиси вә кәмбәғәл дехан вә батрақларниң инқилавий бирләшмиси һесапланған вилайәтлик "Қошчи" иттипақиниң рәиси болиду.

1922-жили мартта РКП(б)ниң XI қурултийиниң ишиға, шу жили ноябрьда Коминтернниң IV конгрессиға қатнишиду. 1924-жили Ташкәнттә Түркстан компартиясиниң VIII қурултийи болуп өтиду. Униңға А.Розибақиев паал қатнишип, кейин Түркстан компартияси делегацияси тәркивидә РКП(б)ниң XII қурултийиға иштрак қилиду. Шу жили у Қазақстан Мәркизий Иҗраий комитетиниң (КазЦИКниң) әзаси болуп сайлиниду. 1925-жили СССР Мәркизий Иҗраий комитети Милләтләр иттипақиниң әзалиғиға намзат болуп сайлиниду.

1925 — 1927-жиллири А.Розибақиев Москвадики Свердлов намидики коммунистик университетта оқуйду, уни түгәткәндин кейин, Қазақстан өлкилик комитетиниң бөлүм башлиғи вәзиписини, 1929 — 1930-жиллири Қизилорда өлкилик партия комитетиниң биринчи кативи лавазимини орунлайду. 1930-жилиниң ахирида тәминат хәлиқ комиссари болуп тайинлиниду, андин йәнә партия хизмитигә йөткилип, Павлодар коммунистлириниң йетәкчиси болуп сайлиниду. Кейинки бәш жилни у Москвада өткүзиду вә шу йәрдики Хәлиқ ара ленинчә мәктәптә аспирантурида оқуп, СССР Мәркизий Иҗраий комитети йенидики СССР Милләтләр илмий-тәтқиқат институтида марксизм классиклири әсәрлирини тәрҗимә қилишниң мәркизий курслирини башқуриду. Алмутиға қайтип келип, 1937-жили Қазақстан КП(б) Мәркизий Комитетида Мәтбуат вә нәшрият бөлүми башлиғиниң орунбасари болуп ишләйду.

Көрүп туримизки, А.Розибақиев жуқури лавазимларни егилигән. У қәйәрдә вә қандақ хизмәтләрни атқурмисун, дайим жуқури тәшкилатчилиқ қабилийитини, принципиаллиғини көрситип, аддий хәлиқ алдида чоң аброй вә һөрмәткә егә болған.

Қалған милләтләргә охшаш, биз, уйғурлар үчүнму аримиздин чиққан вә өзимиз үчүн хизмәт қилған унтулмас шәхсләр һәммидин әла вә қиммәт. Һәр ким өз әмгиги билән баһалиниду. Лекин А.Розибақиев охшаш намайәндиләрни биз өз даиримиз биләнла чәкләп, пәқәт миллитимиз турғусидила тарозиға салсақ, униң әсли қилған ишини, әрбап сүпитидики әһмийитини төвәнлитип қоймиз. А.Розибақиев, худди Тоқаш Бокин, Ораз Жандосов вә башқилар кәби, жумһурийитимиз дәриҗисидики жирик әрбап, яриқин намайәндә. Буниң билән биз, әлвәттә, пәхирлинимиз. Лекин биз үчүн А.Розибақиев паалийитиниң әң муһим, қиммәтлик тәрипи – у мәтбуатимиз асасини салди, мәрипәт ишлири үчүн җан көйдүрүп, шевилик талаш-тартишларға кәскин чәк қойди. Миллитимиз намини тикләп, зиялилиримизниң, иҗаткарлиримизниң дәсләпки қалиғачлириға ғәмхорлуқ қилди. Қисқиси, у мәдәнийитимизниң байрақдари болди.

Биз билимизки, Улуқ Вәтән урушидин кейинки дәвирдә мәдәнийитимизниң жошқун гүллинишидә, әдәбият вә сәнъәтниң өрлишидә, Оттура Азиядики барлиқ жумһурийәтләрдә яшиғучи уйғурларниң йеқинлишиши вә өз ара мунасивәт орнитишида жумһурийәтләр ара “Коммунизм туғи” (һазирқи “Уйғур авази”) гезити интайин чоң роль ойниди. Әнди униңдин хелә илгири А.Розибақиевниң тәшәббуси билән 1921-жилдин башлап хәлқимиз тарихида дәсләпки қетим уйғур тилида мәтбуат оргини “Кәмбәғәлләр авази” гезити йоруқ көриду. У шу вақитта “Оттура Азияниң түрлүк жумһурийәтләрдә яшиған 500 – 700 миң меһнәткәшләр үчүн” (А.Розибақиев) һәқиқий мәнада йоруқ чирақ, уларниң келәчигигә йол ачидиған мәшъәл, уйғур әдәбий тилини барлиққа кәлтүрүшниң әң муһим васитиси болиду. Тунжа гезитниң барлиққа келиши әң алди билән идеологиялик мәхсәтни көзлигән болсиму, у уйғур зиялилири вә әмгәкчилири үчүн алаһидә әһмийәткә егә оқуп-үгиниш мәнбәсигә айланған еди. Гезит муһим мәсилиләрни көпчилик алдиға елип чиқишқа, һәл қилинмиған вәзипиләр тоғрисида пикир алмаштурушқа, айрим ишларға кәң даиридикиләрни жәлип қилишқа имканийәт бәрди.

Йәнә бир ейтип кетидиған нәрсә шуки, өз вақтида Йәттисудики уйғурлар һеч қандақ нәрсә билән чүшәндүрүп болмайдиған һалда, икки нам билән – таранчилар вә қәшқәрликләр дәп атилатти. Буни рәткә селиш вақти кәлгәндә, рәсмий һалда “таранчилар” бир милләт, “қәшқәрликләр” башқа милләт дегүчиләр болди. Уларниң арисида хелила көзгә көрүнгән зиялиларму бар еди. Шуларға қарши А.Розибақиев қаттиқ күрәш елип барди һәм биз униң мәтбуатта бесилған мақалилирини оқуғанда, униң мана шу мәсилигә бағлиқ қанчилик ғәзәп-нәпрәттә болғанлиғини байқаймиз. Мана униң ейтқанлири: *“Тарихта, турмушта “қәшқәрлик”, “алтәшәрлик”, “таранчи”, “гулжилиқ” дегән айрим милләтләр йоқ. Қәшқәр бир шәһәрниң нами. Уйгурстанда Қәшқәргә охшаш шәһәрләр көп. “Ташкәнтлик”, “әнжанлиқ” айрим милләтләрни тәшкил әтмигәндәк, “қәшқәрлик”, “гулжилиқ” дегән һәм бир милләткә нам болалмайду...”.*

“...Қәшқәрлик, “алтәшәрлик”, “таранчи” дегән айрим милләтләр йоқ, бәлки уйгур дегән бирла милләт бар. Һәммигә умум болган “уйгур тили” дегән бирла тил бар. Йеңи милләт ясаш, йеңи тил түзәш үчүн аваригәрчилик тартқан бурадәрләрниң күчи шамалга кетиду. Униңдин көрә бу күчни сақлап, пайдилигирақ орунларга сәрип қилмақ лазим”.

У дәвирдә уйғур мәктәплири ечилсиму, улар үчүн бир туташ программа яки дәрисликләр болмиғанлиқтин, балиларни һәр ким билгиничә оқутатти. Буниңға, әлвәттә, йол қоюшқа болматти. А.Розибақиев бу ишни өз қолиға елип, 1925-жили 18-июльда Алмутида уйғур муәллимлириниң вилайәтлик мәжлисини өткүзиду. У бу мәжлисниң әһмийити тоғрисида мундақ дәйду: “... *Бу муһим кеңәш, чүнки бизниң миллий шора мәктәплиримизгә биринчи мәртивә программа түзәйду. Бизниң яш муәллимлиримизниң бешини қошуп уюштуриду. Әқил вә тәҗрибилирини бирләштүрүп, маарип вә мәдәний ишларга йол бәлгүләйду...”.*

А.Розибақиев алий оқуш орунлирини кейинирәк тамамлашқа муйәссәр болсиму, өз заманиси үчүн хелила чоңқур билимгә егә еди. Биринчидин, буниңға Әлиәкбәр муәллим сәвәпчи болса, иккинчидин, у өзлүгидин оқушни, үгинишни тохтатматти. Сәясий әрбап өз хәлқиниң өтмүшини, тарихини яхши биләтти. Шу сәвәптин көпчиликни саватсизлиқни йоқитишқа, өз әждатлири яратқан мәдәнийәтни қайта тикләшкә чақиратти. У "Уйғурчә йезиқ йоллири (имла қаидилири)" һәққидә өз пикрини баян қилип, мундақ дәйду: *"Уйғур йезиғи вә әдәбиятиниң заманида түрк хәлиқлири арисида биринчиликни алғанлиғида гуман йоқ. Уйғур йезиғи вә әдәбиятиниң заманида биринчилиги, байлиғи нурғун түрк алимлири, мустәшириқлири йеқидин иқрар етилгән.*

Уйғур тилида 1095 бәтлик йезилған Йүсүп Хас Һаҗип бәгниң "Қутадғу билик" дегән китави башқа милләтләрниң әдәбиятида техи өзиниң мислини тапалмиған".

Биз, Қазақстан уйғурлири, мәлум шараитларға бағлиқ, 20 – 30-жиллири өтмүш байлиғи – язма әдәбияти, қедимий ядикарлиқлиридин үзүлүп қалған дәп жүрәттуқ. Һәқиқитидә ундақ әмәс екән. А.Розибақиевқа охшашлар бүйүк әждадимиз Йүсүп Хас Һаҗипниң вә униң мәшһур әсәрини билипла қалмастин, бәлки башқа милләтләрниң әдәбиятида у "өзиниң мислини тапалмиғанлиғидинму" хәвәрдар еди.

Мәдәнийәтни қайтидин тикләш, бай мирасқа варислиқ қилиш үчүн оқумушлуқ кишиләрни көпләп йетиштүрүш лазим еди. Мошу ишқа барлиқ күч-ғәйритини сәрип қилған А.Розибақиев билим алған, оқуған һәр бир киши үчүн интайин хошал болатти. Ташкәнттә уйғур яшлиридин төрти оттура мәктәпләрни тамамлиғанда, у "Кәмбәғәлләр авазиға" мәхсус хәвәр йезип, униңда мундақ дәйду: *"Бүгүн төрт уйғур яшлири Ташкәнттә уйғур мәктәплирини пүтирип чиқти, икки уйғур қизи хотун-қизлар билим юртини (дарилмуәллимат), бири акушерский (даялиқ) мәктәпни, бир әркәк аз милләтләр билим юртини пүтирип, шаһадәтнамә елип чиқти. Бу сан нәччә миллионлиған уйғур хәлқи үчүн, әлвәттә, аз. Лекин бу санниң биз үчүн тарихий вә әмәлий әһмийити чоң... Биринчиләрдин кейин онинчи, йүзинчиләрниң чиқиши чечәк атқан бағниң хәлиқ үчүн мевә беришидин гуман йоқ".* Униң сөзлири пәйғәмбиранә болуп чиқти.

А.Розибақиев "бу сан нәччә миллионлуқ уйғур хәлқи үчүн" дәйду. Демәк, у чегариниң икки тәрипидики уйғурларни нәзәрдә тутқан. У башқа мақалилиридиму буни есидин чиқармайду.

Биздә һазир имла қаидилиригә, әдәбий тилға бола ШУАРда ишлинип чиққан қаидиләрни қобул қилимизму, йоқму дегән талаш-тартишлар йоқ әмәс. Бу тоғрисида өз вақтида А.Розибақиев интайин дурус ейтқан: *"Һазирқи әдәбиятимизниң тили қачан пүткүл Уйғурстандики көпчиликкә тикиз йеқинлашса, бирла сөзниң мәнасини бәргән нәччә түрлүк ислаһаттин азат болса, қачан қәтъий бәлгүләнгән мәхсус қаидиләрниң ичигә кирсә, шу вақитта биз тилимиз рәсмийлишип, түзүлүп болди, дәп ейталаймиз. Бу йолда техи узун заман ишлимәк лазим".*

Шуниң билән биллә А.Розибақиев мәдәнийәтни қайтидин тикләш вә тәрәққий әткүзүш, бай әдәбиятимизға варислиқ қилип, уни техиму гүллитиш үчүн мустәқил дөләтниң болуши керәк дегән пикирниму алға сүриду. У Москвада болған вақитта, 1926-жили мақалилириниң биридә мундақ дәп язиду: *"Тарих испат әттики, уйғур хәлқиниң сәясий азатлиққа йәтмәй туруп, миллий мәдәнийәткә йәтмиги, бай йезиқ әдәбиятини қайтурмиги, яңливаштин уни яширитип, көпәйтмиги мүмкин әмәс".*

Муәллипниң "сәясәт азатлиғи" дегини – мустәқилликтур, "бай йезиқ әдәбиятини қайтурмиғи" дегини – бу бизниң бай мәдәний мирасимизға башқилар қол селиватиду, дегинидур. Буни пәқәт мустәқил дөләт болғандила тохтитиш мүмкин.

Биз башта А.Розибақиевни пьеса язған, мақалилири түпәйли өзини өткүр публицист сүпитидә көрсәтти, дедуқ. У һәқиқәтәнму язғучи болушқа тегиш истедат егиси болған. Буни йәнә бир тәрәптин дәлилләйдиған нәрсә, униң әдәбий әсәрләргә баһа бериши, әдәбиятниң тәрәққиятида тәнқитниң чоң роль ойнайдиғанлиғини чүшиниши, дәвир, вақитниң әдәбият, ижаткарлар алдиға қандақ тәләпләрни қойидиғанлиғиниң тегигә йетиши вә, әң муһими, яш қәләм егилиригә ғәмхорлуқ қилиш, уларға шараит яритиш зөрүрлүгини билишидур.

Өз вақтида Нәзәрғожа Абдусемәтов, Абдулһәй Муһәммәдийләр айрим әсәрлиригә бола милләтчиликтә әйиплиниду. А.Розибақиев уларниң бәзи бир камчилиқлирини көрсәткән һалда, шаирларни ақлап чиқиду һәм уларниң талантиға жуқури баһа бериду. А.Муһәммәдий язған "Йезиқ йоллири" тоғрисида бир нәччә мақалилар язиду.

Әдәбий тәнқит тоғрисида конкрет тохтилип, у мундақ дәйду: *"Яш уйғур әдәбияти вә язғучилар түплүк, тоғра, хәйрихаһә тәнқиткә муһтаж, мәтбуатимизда әдәбий тәнқиткә кәң орун бериш керәк. Бундин кейин бесилидиған әсәрләрниң саниға баққанда, сапасиға артуғирақ әһмийәт бәрмәк лазим".* Көрүп турумизки, бу мисралар һазирму өз әһмийитини йоқатқини йоқ.

Бүйүк намайәндә өз дәвригә бола баһалиниду, униң орни өз заманисида қилған әмгигигә нисбәтән бәлгүлиниду. Амма шундақ затлар барки, уларниң паалийити, иши өз дәври даириси биләнла чәкләнмәстин, кейинки әвлатлар үчүнму өз әһмийитини йоқатмайду. Тәрәққият йолида өзигә тегишлик роль ойнайду, өз үлүшини қошқан һалда шу йолни асанлаштуриду. Қазақстан уйғурлири тарихида Абдулла Әхмәт оғли Розибақиев мана шундақ роль ойниди. У Йәттисудики уйғурлар арисида биринчи болуп ярқин юлтуз кәби янди һәм өз мисалида өз хәлқиниң ким екәнлигини, униң немиләргә қадир имканийитини, истедат вә қабилийитини намайиш қилди. Униң юлтузини өчәрмәкчи болған. Амма қараңғу түнләр өтүп кетидиғандәк, оттуз йәттинчи жил вақиәлириму өз баһасини алди. Һазир, коммунистик түзүм ғулиғандин кейин, партия вә дөләт рәһбәрлиригә нисбәтән көз қарашларму өзгиришкә башлиди. Амма А.Розибақиевқа охшашлар әң алди билән өз хәлқи, дөлити үчүн хизмәт қилған һәм шу йолда қурван

болған шәхсләрдур. Буни хәлиқ яхши билиду. Мәшһур әрбапниң паалийити вә хизмитини Қазақстан һөкүмити жуқури баһалиди. Алмутидики әң чоң вә чирайлиқ кочиларниң бири униң нами билән аталди һәм шу кочидики өйләрниң биригә хатирә тахта орнитилди. Илгири Һөкүмәт өйи орунлашқан мәйданға башқа дөләт әрбаплири қатарида А.Розибақиевниң ядикарлиғи орнитилди. Алмута вилайитидики уйғур мәһәллириниң көпчилигидә униң намидики кочилар бар. Айрим егиликләрму, мәктәпләрму униң нами билән аталған. А.Розибақиевниң туғулғининиң 100 жиллиғи кәң миқияста нишанланди. Мошуларниң һәммиси А.Розибақиев исминиң хәлиқ үчүн қанчилик қәдирлик екәнлигини көрситиду, әлвәттә. Шу сәвәптин бүйүк намайәндимизгә нисбәтән һеч қачан бизниң пикримиз, көз қаришимиз өзгәрмәйду, униң билән биз һәқлиқ түрдә пәхирлинимиз һәм униң исмини дайим яд етимиз.

Рабик ИСМАЙИЛОВ

Исмайил ТАЙИРОВ
(1900 – 1937)

Алмута тәрәптин келип, Челәк йезисиға кирип барғанда, һәр қандақ киши алди билән йолниң икки четидики қарияғачларни байқайду. Қерилиғидин һөррәк бесип кәткән бу дәрәқләрни мошу йезиниң тәңтушлири десиму болиду. Шу сәвәптин әгәр илгири улар бүккидә өскән болса, һазир убданла шалаңлап қалған. Дәрәқләр Челәк тарихиниң, униң өтмүши вә һазирқи күниниң зувансиз шаһитлири. Мана шу қарияғачлиқтин башлинидиған кәң коча бирла қетим бурулидудә, кейин күн чиқиш тәрәпкә қарап созулиду вә йеза мәркизиниң оттурисидин дегидәк өткәчкә, өзиниң давамида нурғунлиған кочиларни кесип өтиду. Әйнә шу кочиларниң бириниң бүҗигидә илгири "Универмаг" вә "Балилар дунияси" дуканлири болидиған. Мошуниңға бола өз вақтида бу йәрдә кишиләр айиғи үзүлмәйдиған. Универмаг чоңлар муһтаҗидин чиқса, балилар дукини кичикләргә хизмәт қилатти. Херидарларниң һәммиси дуканларға кириштин авал кочиларниң қийилишидики гранит тешиға нәзәр ташлатти. У ташқа сумбатлиқ адәмниң сүрити оюп ясалған болуп, униң астиға "Исмайил Тайиров. 1900 – 1937-жиллар. Йәттисуда Кеңәшләр һакимийитини орнитишниң паал иштракчиси" дәп йезилған. Чоң кочини кесип өтидиған кочиниң намиму Исмайил Тайировниң исми билән аталған...

Инқилаптин илгәрки жилларда әшу кочиниң дохмушидики пака өйдә Мәһсүр дегән киши яшатти. Униң бу йәргә Қайнуқтин көчүп кәлгинигә анчә көп болмиған. Әски териләрни жиғип сетиш билән күн кәчүридиған бу кишиниң бойи наһайити егиз, өзи болса һәддидин ташқири оруқ болғачқа, уни әтрапидикиләрниң һәммиси Мәһсүр узун дәп ататти. Тиришчан, хуш муамилилик Мәһсүр ака әтидин-кәчкичә тирикчилик билән аварә болуп, базардила жүрәтти. Кәчқурунлуғи, тамақтин кейин, қоли бош болуп қалса, ишик алдиға чиқип, хошнилири билән өткән-кәчкән нәрсиләр тоғрилиқ узақ параңлишатти яки болмиса оғлини қучиғиға елип, униңға қизиқ һекайиләрни ейтип берәтти. Дадисиниң сөзлири аяқлишиши биләнла оғли

Исмайил йәнә өзиниң давасини башлатти вә кәйни-кәйнидин “Мәнму оқусам болмамду?”, дәп тәкрарлатти. Мундақ болғини, шу жили Исмайилниң тәңтушлириниң көпчилиги мәктәпкә берип, униңға охшашлар санақлиқла қалған еди. Хелиғичә оғлиниң сөзлиригә анчә ерән қилмиған Мәнсүр ака бүгүн йәнә шу оқуш тоғрисидики сөзләрни аңлиғандин кейин, немишкиду, оғлиға синчилап қаридидә, андин күтмигән һалда “Мениң оғлум кимдин кам?”, дегән ойға келип, Исмайилға қәтъий вәдә бәрди. Исмайил шу жиллири “калтә чапанлар” дәп аталғанларниң балилири үчүн уюштурулған мәктәпкә бариду вә бериши биләнла һәммидин яхши оқуп, һәтта муәллимниму һәйран қалдуриду. Өз заманисиниң хелила илғар кишиси, кәмбәғәлләр балилирини оқутушниң тәшәббускари болған Ғази һажи Разиев балиниң зерәклигини, униң йешиниң кичиклигигә қаримастин, барлиқ ихласи билән оқушқа берилгәнлигини көрүп, уни һәқсиз оқутушқа рази болиду.

“Бир аз вақит өткәндин кейин, мән муәллимниң ярдәмчисигә айлинип, дәрисләрдә униңға ярдәм қилидиған вә бәзидә дәрисни өзәм өткүзидиған болдум, — дәп язиду И.Тайиров өзиниң тәржимә һалида. — *Бир мунчә вақит давамида оқушни яллинип қилған әмгигим билән бирликтә жүргүзүп, өз тамиғим үчүн пул тепип турдум. Өзәмгә чапан вә китаплар сетивалдим”.* Мошуниң һәммисидин хәвәрдар Ғази һажи Исмайилни йеничә оқушқа беришкә мәслиһәт бериду вә Мәнсүрниң һал-әһвалидин хәвәрдар болғанлиқтин, көпчиликкә муражиәт қилиду. Жамаәтчилик бир аз пул жиғип бәргәндин кейин, ата-анисиниң разилиғи билән балини Ғулжиға, Россиядин инқилавий паалийити үчүн қоғланған Абдулла Боби ачқан татарчә мәктәпкә оқушқа әвәтиду. У яқтин қайтиши билән Исмайил Тайиров йәнә шу Ғази һажиниң мәслиһити бойичә рус-приход мәктивидә оқуйду, чүнки Челәктә рус балилири биләнму арилишип жүрүп, рус тилини бир аз биләтти. Шуниңдин кейин, 1917-жили у Алмутидики муәллимләрни тәйярлайдиған үч айлиқ курсни тамамлайду вә жути Челәккә қайтип, өзиниң устази билән бирликтә балиларға билим бериш ишини башлайду. Устази Ғази һажиниң тәсириму яки хәлиқни хурапийлиқ, қалақлиқ чаңгилидин қутулдурушниң бирдин-бир йоли мәктәп екәнлигини чүшәнгәнликму, әйтәвир, И.Тайиров маарип саһасиға, балиларни оқутуш ишиға өмриниң ахириғичә садиқ болуп қалиду вә униңда партия, кеңәш хизмәтчиси сүпитидә техиму жуқури өсүшниң имканийәтлири нурғун қетим пәйда болған болсиму, у көп вақитларда һәммидин мәрипәт саһасини әвзәл көрәтти...

И.Тайиров мәктәптә дәрис бәрсиму, униң асасий ойи, мәхсити һәммила йәрдә мәктәпләр ечиш, балилар билән чоңларниму оқутуш, уларниң саватини чиқириш еди. Мошу жилларни әсләп, у кейинирәк өзиниң тәржимә һалида: *“Шу вақитта мениң жәмийәтлик ишлардики паалийитим башланди”,* дәп язиду.

Мәктәп ишлириға бағлиқ пат-пат Алмутиға баридиған И.Тайиров шәһәрдә А.Розибақиев, Т.Өтепов вә башқилар билән тонушиду, уларниң тәсири астида яш жигит көп нәрсиләрдин хәвәрдар болиду вә әтрапта йүз

бериватқан вақиәләр қайнимиға чөкиду. Әнди униң Алмутиға көчүп келиши болса, униң дунияға көз қаришиниң шәкиллинишини чапсанлаштуриду, инқилавий кәйпиятини өстүриду. Амма шәһәрдиму өзиниң мәктәп ишлиридин жирақлашмиған Исмайил мәрипәт җанкөйәрлириниң ярдими билән Алмутида биринчи уйғур мәктивини ачиду.

Худди башқа йәрләрдикигә охшаш, Йәттисудиму Кеңәшләр һакимийитиниң орниши асанға чүшмәйду. Йеңи түзүмни орнитиш, амминиң аң-сезимини ойғитиш күришигә Исмайил Тайировму паал қатнишиду. Пүткүл вуҗуди билән ишқа берилгән, барлиқ күч-ғәйритини қалақлиқтин қутулушқа вә кишиләрниң саватини чиқиришқа сәрип қилған Исмайил партия, комсомол тәшкилатлирини қуруш ишида, кәмбәғәлләр вә батрақлар уюшмилирини барлиққа кәлтүрүштә, "Қошчи" иттипақиға әза болушқа тәшвиқат жүргүзүштә өзини һәммә тәрәптин көрситиду. Нурғун мәсилиләрни һәл қилишта Исмайил Тайиров өзигә нисбәтән хелила тәҗрибигә егә Абдулла Розибақиев билән биллә болғачқа, кишиләр буларни: "Абдуллам билән Исмайил — партияниң инқилап дунияға кәлтүргән қош әзалири", дейишәтти.

Һәқиқәтәнму вәзийәткә, йүз бериватқан вақиәләргә дурус баһа бериштә, йеңи ғайәләрни тәшвиқ қилип, кәң амма арисида мәрипәт вә ақартиш ишлирини елип беришта И.Тайиров А.Розибақиевтин қелишматти. Шу сәвәптин, у алди билән Түркстан Коммунистик партиясиниң Верный шәһәрлик комитети йенидики мусулманлар секциясиниң әзаси болуп сайлиниду, 1919-жили болса, шәһәрликтин губерниялик комитетқа йөткилиду һәм йәнә шу мусулман бюросиниң кативи сүпитидә иш елип бариду. У мошу лавазимларда алди билән Верный шәһиридә, кейин йезиларда "Уйғур социалистик яшлар иттипақини" уюштуриду.

Қалақлиқ вә хурапийлиқни йоқитишта, йеңини тәрғип қилишта маарип вә мәтбуатниң зор роль ойнайдиғанлиғини яхши чүшинидиған И.Тайиров Ташкәнткә атлиниду һәм шу йәрдә маарип, мәтбуат вә башқиму саһалар үчүн рәһбәрләр тәйярлайдиған курста оқуйду. Өз жутиға келиши билән у 1920-жили әнди губерниядин вилайәткә өзгәртилгән Верный вилайәтлик хәлиқ маарип бөлүмини башқуриду. Шуниң билән бир вақитта Верный вилайәтлик комитети иҗраий бюросиниң әзаси вә униң тәшкилий бөлүминиң башлиғи вәзиписини атқуриду. Мошу жилдин башлап у мәтбуат ишлириғиму йеқиндин арилишиду вә "Буқара" гезитиниң баш муһәррири болуп тайинлиниду.

Оттура Азиядә басмичилар һәрикитиниң күчийишигә бағлиқ 1921-жили Верныйда қизил армияниң қисимлирини тәшкилләштүрүш иши қолға елиниду һәм шуниңға бағлиқ уйғур вә тунган полклири барлиққа келиду. Буларға һәрбий комиссарлар сүпитидә А.Розибақиев билән И.Тайиров тайинлиниду.

Биз 1921-жили Ташкәнттә уйғур әмгәкчилириниң қурултийи болуп өткәнлигини билимиз. Мана шуниңға И.Тайировму қатнишиду һәм шу қурултайда Коминтернниң III Конгрессиға депутат болуп сайлиниду.

1922-жили һәрбий комиссар қайтидин сәясий хизмәткә чақиртилиду вә вәзийәт хелила еғир әһвалда болған Өзбәкстанниң Сирдәрия вилайитигә әвәтилиду һәм шу йәрдә вилайәтлик-шәһәрлик коммунистлар секциясини башқуриду. И.Тайиров бу йәрдиму өзини һәммә тәрәптин намайиш қилғандин кейин, униңға йеңи вәзипә тапшурулиду — у Яркәнт уездлиқ вә шәһәрлик инқилавий комитетиниң рәиси болуп тайинлиниду вә бир аз вақит өтүши билән қайтидин Верныйға чақиртилиду вә Йәттису вилайәтлик партия комитети аз санлиқ милләтләр бөлүминиң башлиғи һәм вилайәтлик партия-тәргәв комиссиясиниң рәиси вәзипилирини атқуриду.

И.Тайировниң бир җайда узақ ишлимигининиң сәвәплирини чүшинишкә болиду. Қалаймиқан, интайин мурәккәп жигирминчи жиллириниң биринчи йеримида күчлүк ирадигә егә, шараитқа бола мурәккәп ишларни елип кетидиған, арисалдида жүргән көпчиликни йеңиликларға сәпәрвәр қилидиған кадрлар йетишмәтти. Мошуниңға бола, қолидин иш келидиғанлар пат-патла бир орундин иккинчисигә йөткиләтти. Исмайил Тайиров әйнә шундақлардин еди.

Заман, күн санап дегидәк йүз бериватқан йеңилиқлар яш кадрлардин чоңқур билимни, ишни вәзийәткә мувапиқ елип беришни тәләп қилатти. Мошуниңға бола И.Тайиров 1924 – 1925-жиллири Москвада, ВКП(б) Мәркизий Комитети йенидики ишчи-дехан инспекциясиниң курслирида оқуйду һәм оқушни тамамлиғандин кейин, Чимкәнт вилайәтлик ВКП(б)ниң назарәт комиссиясини башқуриду (1925 – 1927), андин хизмитини Қизилорда вилайәтлик назарәт комиссиясидә давам қилиду (1927 – 1928). Кейин у Алмутиға қайтип келип, вилайәтлик партия комитетида йеза егилиги бөлүмини башқуриду, 1930-жили Павлодар округлуқ комитетида хизмәт қилиду.

Йәнә бир ейтип кетидиған нәрсә, 1924-жили Түркстан кеңәшлириниң новәттики курултийида у Түркстан Мәркизий Иҗраий комитетиниң әзаси болуп сайлиниду. 1925-жили Сирдәрия вилайитиниң большевиклири намидин ВКП(б)ниң XIV курултийиға делегат болуп бариду.

1931-жили И.Тайиров йәнә Москваға әвәтилип, Свердлов намидики университетта оқуйду. Оқушни тамамлиғандин кейин у, башқилар қатарида, санаәт наһийәлиригә ишқа әвәтилиду һәм 1931 – 1932-жиллири Вышний Волочек шәһәрлик партия комитетиниң бөлүм башлиғи хизмитини атқуриду. Андин кейин Чимкәнт вилайитидики Ачисай канида ВКП(б)ниң парторги болуп ишләйду.

1936-жили И.Тайиров Алмутиға қайтиду вә қамаққа елинғичә, Алмута вилайәтлик партия комитетиниң әзаси, Алмута вилайәтлик "Қизил туғ" гезитиниң баш муһәррири, вилайәтлик маарип бөлүминиң башлиғи лавазимлирини атқуриду.

Хәлқимизниң мунәввәр пәрзәнди Исмайил Тайиров көп вақитларда йәнә бир яркин намайәндимиз Абдулла Розибақиев билән бир сәптә болди, униң билән янму-ян жүрүп хизмәт қилди. Уларниң яш пәрқи бари-

йоқи үч жил болсиму, Исмайил Тайиров Абдулла акиға устаз, йетәкчи сүпитидә қаратти һәм көп нәрсиләрни шуниңдин үгинәтти. А.Розибақиев болса, Исмайил Мәнсүр оғлиға вақиәләр қайнимида биллә жүргән, умумий ишқа биллә бәл бағлиған сәпдаш сүпитидә муамилә қилатти. Бу пикирни дәлилләш үчүн төвәндики мисалларни кәлтүрүш купайидур.

Ташкәнттә болуп өткән қурултайни улар биллә тәйярлайду. "Кәмбәғәлләр авази" гезитиға биллә тәһрирлик қилип, һәр иккиси айрим-айрим һалда гезитниң йөнилишини бәлгүләйдиған мақалиларни язиду. Әнди көплигән қурултай, конференцияләрдә улар новәт билән доклад қилиду һәм новәт билән уларни башқуриду. Һәтта журналистика саһасида, мақалилар йезиштиму, улар бир-бирини толуқтуруп туратти – һәр иккиси күн тәртивидики әң муһим мәсилиләр һәққидә язатти. Бу иштиму И.Тайиров Абдулла акини устаз тутатти. Қәләмни хелила илгири тәврәткән А.Розибақиевтин көп нәрсиләрни үгинәтти.

И.Тайировму, худди А.Розибақиевқа охшаш, өзидики бар күч-ғәйрәтни, билими вә тәҗрибисини хәлқини қалақлиқтин қутулдуруп, йеңи турмуш қурушқа сәрип қилди вә аңлиқ һаятини мәмликәтниң келәчигигә беғишлиди. Шараит, вәзийәт кәмбәғәлниң оғлини жирик әрбап сүпитидә йетилдүрди. У өзини һәммә тәрәптин көрситишкә башлиғанда, башқилар қатарида түзүмниң наһәқ қурвини болди...

И.Тайировниң дәсләпки мақалилири "Жетису ишчи-хәлиқ мухбири", "Учқун" вә "Фуқара" гезитлирида бесилиду. У 1920-жили "Фуқара" гезитиниң баш муһәррири болуп тайинлиниду. Амма униң бу саһадики паалийити "Кәмбәғәлләр авази" гезитиниң пәйда болуши билән һәммә тәрәптин күчийип, рәсмийлишиду. Гезитниң биринчи саниға И.Тайировниң "Шоралар һөкүмити вә биз" дегән мақалиси бесилиду. Бир аз вақит өтүши билән у мәзкүр гезитниң баш муһәррири лавазимиға бәлгүлиниду. "Кәмбәғәлләр авазини" у үзүлүшләр билән йәнә икки қетим башқуриду. Баш муһәррир өзиниң гезитиға мақалилар йезиш билән биллә "Тилши", "Учқун" гезитлириниң паалийитигиму йеқиндин арилишиду. Униң язғанлириниң бесим көпчилиги сәясий йөнилиштә, тәшвиқат вә тәрғибат характерида болди. Шуниң билән биллә маарип саһасиға беғишлиған, мәктәпләр һаятини йорутидиған материалларниму елан қилди. И.Тайиров өзиниң: "Биздә маарип ишлири", "Оқуғучилар мәсилиси", "Мәктәплиримиздә оқутуш тили", "Оқуғучилиримизға салам" сәрләвһилик мақалилирида заманниң муәллимләр алдиға йеңи вәзипиләрни қоюватқанлиғи, миллий мәктәпләрму XX әсир билимини үгинип, тегишлик мутәхәссисләрни тәйярлиши лазимлиғи, ана тилимиз вә рус тили билән бир қатарда "чәт әл тиллирини кәң рәвиштә үгинишкә озуқ яритишимиз лазимлиғи" тоғрисидики мәсилиләрни оттуриға қойиду. Ойлаймизки, И.Тайировниң ана тилимизда билим елиш вә чәт әл тиллирини үгиниш зөрүр дегән ой-пикри мошу күнләрдиму өз әһмийитини йоқатқини йоқ. Һазирму ата-анилар, җамаәтчилик өз балилирини уйғурчә оқутуп, уларниң чәт әл тиллирини егилишигә күч салмақта.

Өзи балилиқ чеғидин оқушқа, билимгә тәшна болған, кейинирәк вайиға йәтсиму, билимгә интилишини йоқатмиған И.Тайиров һәр қандақ хәлиқниң келәчиги әң алди билән униң саватлиқ болушиға, яшларниң оқушиға бағлиқ екәнлигини чүшәнгән һалда 1923-жили "Оқуғучилиримиз" сәрләвһилик мақалисида мундақ дәйду: "Өз истиқбалиниң қайғусини йегән һәр бир аймақ әң авал күчини маарипқа вә маарип күчлирини тәйярлашқа сәрип қилиши керәк. Һәр бир милләт истиқбалиниң рошән болуши вә турмуш-һаятиниң саадәтлиги үчүн керәк болған шәртләрниң бири шу милләттә түрлүк мәдәнийәт түрлириниң йетәрлик болушиға бағлиқ, униңсиз тәрәққият вә тирикчилик йолиға кириш мүмкин әмәс". Мәзкүр мисралар бизниң бүгүнки күнимизгә аһаңдаш әмәсму? Бизму һазир көп нәрсиләр "милләтниң түплүк мәдәнийәт күчлириниң йетәрлик болушиға бағлиқ", дәп һесаплаймиз.

И.Тайировниң маарип саһасидики паалийити һәм бу саһаға беғишлап язған мақалилири үстидә сөз жүргүзгәндә, биз "Уйғур билик һәйъити" тоғрисида гәп қозғимай өтәлмәймиз. Бу һәйъәт 1923-жили уйғур коммунистлири секциясиниң Верный вилайәтлик бюроси йенида қурулиду. Буниңму тәшәббускари А.Розибақиев билән И.Тайиров болиду. Униң ишиға йеңидин өсүп йетилгән зиялилар: илмий вә әдәбий хадимлар, муәллимләр җәлип қилиниду. Улар өз һәрикәтлирини алди билән мәктәп ишлириға қаритиду – әң зөрүр мәсилә уйғур елипбәсини барлиққа кәлтүрүп, уйғур имла қаидилирини тәртипкә селиш еди. Нәтиҗидә 1924-жили Л.Әнсәрийниң "Биринчи билик" намида уйғур балилири үчүн елипбә йоруқ көриду.

1924-жили йәнә шу "Уйғур билик һәйъити" әзалириниң күч чиқириши түпәйли һәм А.Розибақиев, И.Тайиров вә И.Бақиевларниң тәһрирлигидә "Биринчи чамдам" мәҗмуәси йоруқ көриду. Мәҗмуәниң асасий қисмини әдәбий материаллар тәшкил қилсиму, униңда А.Розибақиев билән И.Тайировниңму мақалилири орун алиду. Мәҗмуәгә Исмайил Мәнсүр оғлиниң икки мақалиси кириду: "Таранчи-туңганларниң Йәттисуға (рус йеригә) көчүп чиқишиниң тарихи" вә "Инқилапқичә вә инқилаптин кейинки мәктәплиримиз". Көрүп туримизки, әдәбий мәҗмуәгиму И.Тайиров мәктәп тоғрисида мақалә беришни орунлуқ дәп тапиду вә уйғур мәктәплириниң барлиққа келиши вә риваҗлиниши тоғрисида язиду. Әнди муәллипниң биринчи мақалисини алидиған болсақ, уму һәммә җәһәттин диққәткә сазавәр вә интайин әһмийәтликтур. Чүнки униңда тунҗа қетим Или уйғурлириниң Йәттисуға көчүп чиқиши һәққидә нурғунлиған мәнбәләр асасида мәлуматлар берилгән еди. И.Тайировниң кәлтүргән рәқәмлири, көчмәнләрниң қәйәрләргә вә қандақ җайлашқанлиғи көп җәһәттин йеңилиқ болди. Көч-көч мәсилисини И.Тайиров 1937-жилиму көтириду һәм бу новәт "Социалистик Қазақстан" гезитида көләмлик мақалә елан қилиду.

Биз 1937-жили Алмутида уйғур тили вә имласи бойичә III конференцияниң болуп өткәнлигини билимиз. Конференция асасән тил вә имла про-

блемилириға бағлиқ болсиму, әмәлиятта уйғур мәдәнийити вә униң бунидин кейинки тәрәққияти вә гүллинишигә беғишланған қурултайға айлиниду. Униңға әйнә шундақ болушиға әң алди билән И.Тайиров көп күч чиқириду. У өз лавазимидин пайдилинип, конференциягә әң алди билән муәллимләрни вә мәктәпләр рәһбәрлирини, уйғурлардин йетилип чиққан көрнәклик шаир-язғучиларни, уйғуршунасларни тәклип қилиду вә әнжуманниң жуқури дәрижидә өтүшини қолға кәлтүриду...

И.Тайировму, худди А.Розибақиевқа охшаш, XX әсирдә хәлқимиз арисидин йетилип чиққан әң яриқин намайәндилиримизниң бири. Шу сәвәптин биз А.Розибақиев исмини тилға алғинимизда, шәртлик рәвиштә И.Тайировниму әсләймиз. Булар бир-биридин айрилмас һалда хәлқимиздики әң яхши күчләрни һәммә тәрәптин ипадилигән бизниң иптиһарлиримиз, униң асминида мәңгү өчмәс болуп янған қош юлтузлардур.

Рабик ИСМАЙИЛОВ

Ғени БАТУР

(1901 — 1981)

“Ака-ука үч батур” чөчигини қайси уйғур билмәйду. Мән мәктәптә оқуп жүргән чағлиримда Чинтөмүрни әшу чөчәктики батурларниң чоңиға, Садир Палванни – оттуранчисиға, әнди Ғени Батурни болса, кәнжисигә қияс қилаттим. Улар мениң үчүн бәзи чағларда, гоя һазирла чөчәклләрдин чиқип, бизниң барлиқ арзу-арманлиримизни дәррула һәл қилип беридиғандәк туюлатти. Сәвәп, уйғур миллитиниң кәчмишлири һәққидә чоңлар арисида сөз қозғалған йәрдә, уларниң бирәрсиниң исмини атимай-ейтмай, һеч ким һекайисини давамлаштуруши мүмкин әмәс еди. Чүнки авам хәлиқ үчүн улар әҗайип бир мәңгү өлмәс сималар болидиған. Ата-бовиларниң ейтқанлирини тиңшап олтарған бизгә охшаш балиларға болса, өзлириниң қорқумсизлиғи, милләтпәрвәрлиги, азатлиқ йолидики җанпидалиқ күрәшлири арқилиқ нами дилларда дастанға айлинип кәткән Чинтөмүр Батур, Садир Палван, Ғени Батурларниң “чөчәкләрдин чиқип келидиған қәһриманлардин” болуп кетиши бекар әмәс еди.

Раст, Чинтөмүр һәққидә ейтқанда, у бизгә жирақ өтмүшниң садасидәк келиду. Чинтөмүр уйғур диярини чәт әл басқунчилиридин қоғдап, өз йериниң мустәқиллиги үчүн җәң қилған батур әҗдадимиз.

Садир Палван — XIX әсирдә яшиған хәлиқ қәһримани. Уйғур хәлқиниң шу дәвирдики миллий азатлиқ қозғилаңлири униң исми билән чәмбәрчас бағлиқ. Садир өз миллитини чәксиз сөйгән, вәтән азатлиғи йолида қан төкүп күрәшкән шәхс.

Һаят вә тәрәққият һеч қачан бир орунда тохтап қалмайду. Заман өзгириду. Һәр бир дәвир өзигә хас қәһриманлирини яритиду. Һәр бир хәлиқниң пәхирлинидиған әҗайип пәрзәнтлири болиду. Узақ тарихқа егә, дунияға улуқ алимларни, язғучиларни, шаирларни, рәссамларни бәргән уйғурларму буниңдин истисна әмәс. Әгәр тарихқа синчилап қарисақ, униң һәр бир басқучида бизниң миллитимиздин чиққан, өзлириниң өлмәс кәшпиятлири вә әсәрлири билән инсанийәт тәрәққиятиға үлүш қошқан шәхсләр

аз болмиди. Шундақла милләт шәни вә әркинлиги үчүн күрәшкән миңлиған баһадирлиримиз яшиған. XX әсир әшундақ әр жүрәк оғлан, әқиллиқ сәрдар, бүйүк инсан Ғени Батурни мәйданға атти. Ғени Батур хәлқимизниң көзи вә жүриги, өлмәс мәхсәт түврүги. Ғени Батур әшу бир күрәш билән өткән жилларға йеқилған өчмәс гүлхан. Образлиқ қилип ейтсақ, у бизниң һеч қачан жиқилмас байриғимиз.

Хәлқимиз яхши көридиған батур XX әсирниң бешида туғулған. Ғени Батурниң туғулған жили мошу кәмгичә һәр хил йезилип, көрситилип кәлмәктә. Уни 1901-жили туғулған дәпму, 1902-жили дәпму, 1903-жили дәпму йезип жүриду. Бизчә болғанда, Һүсәйин Насир билән Давут Турәхмәтниң "Ғени Батур 1901-жили май ейида туғулған", дәп язғини һәқиқәткә йеқин вә мәхсәткә мувапиқтур.

Шундақла мошу кәмгичә Ғени Батурниң туғулған жутини тоғра ейтмай, һәр ким һәр хил чаташтуруп йезип жүрмәктә. Бирлири уни Ғулжиниң йенидики йезиларниң биридә туғулған, йәнә бирлири Қашқарибағда яки Қаш йезисиниң йенидики Түрдийүзи мәһәллисидә туғулған дейишиду. Мән бу мәсилә үстидә җиддий издәндим. Буниңдин илгириму вә кейинки вақитлардиму балилиқ дәвригә аит Ғени Батурни көргән-билидиған кишиләр билән сөһбәтләштим. Раст, уларниң көпчилиги һазир аримизда йоқ. Лекин мениң ейтқинимни испатлап беридиған айрим кишиләр һелиму һаят.

XX әсирниң бешида Челәк тәвәсидики Байсейит йезисиниң төвинидә, Масақ йезисиниң күн чиқиш тәрипидә Сериқбулаққаш, күн петиш тәрипидә Қайнуқ намлиқ уйғур йезилири болған. Уларниң бәрпа болуш тарихи интайин узақ вақитқа егә. Ғени Батур мана шу Сериқбулаққаш мәлисидә дунияға кәлгән. Униң атисиниң исми – Мәһәммәт бақи, анисиниң исми – Майимхан.

Бу һәр икки йеза Улуқ Вәтән уруши жиллири хану-вәйранчилиққа учрап, ахирқи турғунлири һәр қаяқларға көчүп кетишкән. 60-жилларниң башлирида Сериқбулаққашниң харабилиқлири бар еди. Кейин у йәр терилғулуқ, отлақларға айлинип кәтти. Қайнуқ йезиси Челәк дәрияси тәрәптә – дөңдә үчүнмекин, айрим харабилиқлири та мошу кәмгичә сақланмақта. 1910-жили Йәттисудики уйғурлар арисида мәрипәт угилириниң бири болған Байсейитта рус-тузем мәктиви ечилиду. Шу мәктәптә Ғени Батурниң оқуғанлиғи һәққидә мән бир нәччә мөтивәрләрдин аңлиған.

Ғени Батур 17 – 18 яшларға кәлгән мәзгилидә һазирқи Нура йезисиниң йенидики шундақ намлиқ мәлидә (бу мәлиму һазир йоқ) бир бай билән бәслишип, пүтүнсүрүк қойниң гөшини йәветип, униң хелила дуниясини утувалған дейишиду.

Жуқуридики ейтқанлиримизға асаслансақ, Ғени Батур Ғулжа тәрәпкә хелила әслик чеғида өтүп кәткән...

Ғени Батурниң балилиқ чағлириға тәпсилий тохталғинимизниң сәвәви, бу һәқтә өзимиз билидиған бир аз мәлуматларни көпчилик диққитигә һавалә қилиштур. Әслидә Ғени Батурдәк тарихий симаниң һаяти — аңли-

ған-билгәнлиримизни келәчәк әвлатқа толуғи билән йәткүзүш һәр қайсимизниң муқәддәс борчидур.

1918-жили Йәттисуда йүз бәргән ату пажиәси ақивитидә он миңлиған уйғурлар қирилип, аман қалғанлири Шәрқий Түркстанға қарап қачиду. Шу вақитта Маливайдин, Байсейиттин, Сериқбулаққаштин кәткән көплигән қашлиқ уйғурлар Или вилайитиниң Тоққузтара наһийәсидики Қашқарибағ йезисидин макан тапиду. Ғени Батурниң аилисиму мошу мәлигә орунлашқан еди. У әҗайип әпчил, күчлүк, бәстилик болуп өсти. Бу йәрдики хитай зулумидин, өз ичидин чиққан байларниң езишидин җүригигә қан уюп кәткән аһали униңға зор үмүт-ишәнчә билән карашқа башлайду. Чүнки Ғени һәқиқәтчи болған, өзи бар йәрдә күчлүкниң күчсизни бозәк қилишиға тамамән йол қойматти. Меһриванлиғи, сехилиғи, ярдәмгә муһтаж кишиләргә қолида бар ахирқи нәрсисини айимай бериветиши Ғени Батурни чапсанла әл арисида чоң иззәт-абройға бөлиди.

Өз мәнпийитини хәлиқ мәнпийитидин һеч қачан үстүн қоймиған, чоң күрәш йолини таллавалған Ғени Батурниң яшлиқ һаятиниң көп қисми түрмә, зинданларда өтти. Худа ата қилған күч-қувәт, әқил-идрәк, келәчәккә ишәнчә, дүшмәнгә һәр қандақ шараитта баш әгмәслик – мана мошундақ есил хисләтләрни өзиниң бойиға мужәссәмләштүргән у нурғун қетим түрмә вә зинданлардин кечип чиққан.

Ғени Батурниң хәлиқ арисида кәң тонулуши 1944-жили әтиязда Үрүмчи түрмисидин қечип, Нилқиға келип, партизанлар отрядиға рәһбәрлик қилиштин башланди. Гоминдаң түзүмигә қарши күрәшкә чиқишта қозғилаң көтиришта Патих Муслимов, Әкбәр, Һосман охшаш җәңгивар достлириға таянди. Кейин буларниң сепигә Хәмит, Сабит, Рәпиқ, Нур, Һошур, Қурван охшаш жигитләр өз отрядлири билән келип қошулди. Ғени Батур җәңчилири Нилқини ишғал қилғанда, йәрлик уйғурлар чәксиз хошаллиққа чөмди. Улар үчүн азатлиқ теңи мошу йәрдин атидиғандәк һис қилишқан. Униң “Бүгүн биз басқунчилардин Нилқини азат қилдуқ, әнди новәт пүткүл Илини азатлиққа чиқириш” дегән сөзлири һәммини күрәшкә дәвәт қилған.

Нилқидин кейин у җәңгивар достлири билән Ғулҗа шәһирини басқунчилардин тазилайду. Бу йәрдики дүшмәнгә қарши җәңләрдә уйғур отрядигә — Һосман, қазақ отрядигә — Әкбәр, рус отрядигә Степан рәһбәрлик қилиду. Умумий рәһбәр — һәммисиниң командани Ғени Батур еди. Ғулҗиниң қозғилаңчилар қолиға өтүши бу шу дәвир үчүн әҗайип бир унтулмас вақиә еди. Ғулҗини алғандин кейин, Ғени Батур отряди Бөриталаға қарап қозғалди... Ғени Батурниң Уластайдики, Мазардики, Нилқидики вә Ғулҗидики җәңләрдә көрсәткән қәһриманлиғи, сақчи идарилирини, һәрбий оқуш үгиниш җайлирини елишта намайиш қилған рәһбәрлик қабилийити, зерәклиги пүткүл Шәрқий Түркстанға чақмақ тезлигидә тарқалди. Қозғилаңчилар сепидә Ғени Батурниң барлиғи үчүнла аз вақит ичидә уларға йәнә йеңидин йүзлигән, миңлиған уйғур оғланлири келип қошулди.

Күрәшкә атланған хәлиқ ғалибийәт қазанди. 1944-жили 12-ноябрь-

да Шәрқий Түркстанниң бир қисмида йәрлик хәлиқ һөкүмити – вақитлиқ һөкүмәт барлиққа кәлди. 1945-жили апрельда миллий армия қурулди. Бизниң тарихимизда мошуниңдәк муһим вақиәләрниң йүз беришидә, әлвәттә, Ғени Батурниң роли аз болғини йоқ. Шәрқий Түркстан вақитлиқ һөкүмити өзиниң биринчи мәжлисидә униңға “Шәрқий Түркстанниң Хәлиқ Қәһримани” намини бериш вә “Хәлиқ Қәһримани” алтун ордени билән мукапатлаш қарарини қобул қилди. Бу қарарни аңлиған Ғениниң сәпдашлири, пүткүл хәлиқ һеч қачан көрүп бақмиған һаяжанлиниш дәқиқилирини баштин кәчүргән. Шуниңдин кейин Ғени Батур икки қетим “Азатлиқ” ордени, үч қетим “Истиқлалийәт үчүн күрәш” ордени, бир қетим “Әрлиги үчүн” ордени билән тәғдирләнгән. Буларниң һәммиси батурға хәлиқ намидин, һөкүмәт тәрипидин көрситилгән жуқури һөрмәт еди.

Жәң вә күрәш сәһипилиригә толуп-ташқан үмүт отлири ялқунлап янған шу дәвирдә Ғени Батур Шәрқий Түркстан һөкүмитиниң әзаси, һәрбий Кеңәш әзаси, миллий армиягә жәңчиләрни елиш коллегиясиниң рәиси лавазимлирини егилиди. Қисқиси, уйғурларниң 40-жиллардики мустәқиллик үчүн күришидә Ғени Батур һәқиқәтән хәлиқ батури болуп тонулди. Униң нами ривайәткә айлинип кәтти. Еғир зулумдин езилип, йәнчилгән уйғур миллити Ғени Батурниң исмини нижат юлтузи, һаят мәзмуни дәп махтиниш вә пәхирлиниш билән тилға алатти. Һәр кимниң униңға охшиғуси келәтти. У палван қамәтлик, кичик пеил инсан еди. Ғени Батур кәмбәғәлләргә қолидин кәлгичә ярдәм берәтти. Өз миллитиниң әркинликтә яшишини халатти.

50-жиллири Шәрқий Түркстанға маочиларниң келиши хәлқимизниң пүткүл арзу-мәхсәтлирини йоққа чиқарди. 1950 — 1956-жиллири маочилар уйғур хәлқиниң қәһриман пәрзәндини тәқиплиди, мирза қамаққа алди. Қан-тәрини төкүп күрәшкән әлниң қойниға сиңмигән Ғени Батур 1956-жили Кеңәш Иттипақиға чиқип кәтти. Бу йәрдә бир аз вақит егилик ишлирида болуп, жумһурийәт дәрижисидики пенсиягә чиқти.

70-жилларниң башлирида, шу чағда “Коммунизм туғи” (һазирқи “Уйғур авази”) гезитиниң муһәррири Абдулла Мәшүров Ғени Батурни Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң биринчи кативи Динмухамед Қонаевниң алдиға елип кириду (бәзи бир фактларға асаслансақ, бу униң Қонаев билән иккинчи қетимқи учришиши еди. Дәсләпки қетим улар 50-жиллири, Ғени Батур дәм елиш үчүн Кеңәш Иттипақиға чиққанда учришиптекән). Қазақстан рәһбири Ғени Батурни интайин иллиқ қобул қилған. Сөһбәт ахирида у уйғур батуриға, халиса Алмута шәһиридә, халиса униң әтрапидики һәр қандақ жайда өй селип беришкә тәйяр екәнлигини ейтиду. Ғени Батур өзи туғулған Челәк тәвәсигә өй селип беришни илтимас қилған. Әнди өй селиш үчүн “Қазақстан” мәлисини таллавелиши, бу йәрдә униң миллий қозғилаң вақтидики сәпдашлиридин бир нәччисиниң туруши сәвәп болса керәк. Илтимасиға бола, аз вақит ичидила дегән жайға өй селинип, ачқучи батур қолиға туткузулиду...

Хәлқимиз тарихида пүткүл бир әсирни тәвритип, титирәткән инсан 1981-жили 28-июньда "Қазақстан" йезисида дуниядин өтти. Алмута тәрәптин маңғанда, Маловодноедин (уйғурчә нами — Атамқул) өткән йәрдә оң тәрипидә батурниң қәбри бар. Қәбиргә униң бюсти орнитилған. Һазир биз үчүн бир дәвир Ғени Батур билән йәр астиға көмүлгәндәк сезилиду. Гайида XX әсир биз билән, худди Ғени Батур болуп хошлишиватқандәк туюлиду. Бәзидә үмүтсизлик, әнсизчилик бешимизни төвән қилсиму, у бизгә "Үмүтни һәргиз йоқатмаңлар!", дәп турғандәк. Ким билиду, бәлки XXI әсир, бизгә, уйғурларға Ғени Батурға охшаш онлиған, йүзлигән пәрзәнтләрни һәдийә қилар...

Пүткүл жаһанни йорутуп чаққан чақмақниң күчигә қайил болмай илажәң йоқ. Тағлардин башлинип аққан дәриялар долқуниға қарап турсаң, һеч қачан ахири пүтмәс-түгимәс өмүр навасидәк билиниду. Ғени Батур һаятини бир туруп бир дәқиқә болсиму әшу жаһанни йоруткан чақмаққа қияс қилисән. Йәнә бир туруп, егиз чоққилардин башлинип, дәврәптолқуп еқиватқан таған сүйигә охшитисән.

Илаһим, Чинтөмүр Батур, Садир Палван, Ғени Батурлар яшиған муқәддәс зиминда улар яңратқан отлуқ күрәш нахшилириниң садалири әвлатлар қәлбидә һеч қачан өчмисун.

Абдумежит ДӨЛӘТОВ

Ғуламхан Җәлилов
(1901 – 1995)

Миллий театримизни уйғур хәлқининң махтиниши дәп һесаплисақ, униң пәрдисини дәсләп ечип, тәрәққиятиға чоң һәссә қошқан, хәлқимизниң һөрмити, муһәббитигә еришкән сәһнә пәһливанлириниң сиңәргән әҗрини дайим мәмнунийәт билән тилға алимиз. Уларниң исми билән пәхирлинимиз. Әйнә шундақ сәнъәткарлиримизниң бири, Қазақстанниң хизмәт көрсәткән артисти Ғуламхан Җәлиловтур.

Ғуламхан Җәлилов кәспий дәргаһниң босуғисини атлиғичә хәлқимиз еғизиға елинған, нами әлгә тонулған сазәндиләрдин еди. У 1901-жили 9-майда Яркәнт шәһиридә бағвән аилисидә дунияға кәлгән. Яш вақтидинла музыкиға иштияқ бағлап, жут ичидә “бала сазәндә” дәп атилип кетиду. Ғуламхан Яркәнт мәдрисисидә Әнсәр хәлпитимниң қолида бәш синип диний оқушни тамамлиғандин кейин, атиси уни бағниң йемишини сетишта өзигә ярдәмчи қилип еливалиду.

Ғуламхан он бәш яшқа толғанда, йәни 1916-жили, атиси Җелилахун аилисини елип Ғулҗа тәрәпкә көчүп кетиду. Улар Или тәвәсиниң Сүйдүң шәһиригә орунлишиду. Бир жилдин кейин Ғуламханниң атиси дуниядин өтиду. Яш жигитниң зиммисигә аилини бекиш жүклиниду вә у дукан тутуп, сетиқчилиқ қилиду. Шундақ күнләрниң бирдә Ғуламханниң һаятида муһим бир вақиә йүз бериду. У атақлиқ муқамчи Ахунум Карушаң билән учришип, бир нәччә қетим униң иҗрасида муқамлардин бәһир елишқа муйәссәр болиду. Бу пәйттә Сүйдүңдә Җухаза хенимниң ашпузулида Ғулҗиниң атақлиқ сазәндә, нахшичилири топлашқан еди. Әйнә, әшу җайда Рози тәмбир, Җами төшүк, Илахун көккөзләр дайим саз челип, нахша ейтип, бу ашханини бәәйни бир сәнъәт дәргаһиға айландурған еди. Надир сазәндә-нахшичиларниң нәғмә-навасини тиңшап, саз челиш сирлирини үгиништә Ғуламханға бу йәрдә өткүзгән жилларниң наһайити зор пайдиси тәгди. У улуқ сәнъәткарлардин көп нәрсиләрни үгәнди.

1923-жили Ғуламхан аилиси билән өзи туғулған жути Яркәнткә қайтип келиду вә өзи яш чеғидин биллә өскән, музыка-сазға амрақ достлири

билән көрүшүп, шәһәрдә тәшкил қилинған сәнъәт һәвәскарлири өмигигә актив қатнишишқа башлайду. Бу өмәк дәсләп концерт программисини түзүп, шәһәрдә, шундақла әтраптики йезиларға чиқип, оюн көрситип жүриду.

1925-жили бу сәнъәт һәвәскарлири Нәзәрғоҗа Абдусемәтов, Җелил Ғәниев вә Мәхпир Имашев тәрипидин йезилған "Назугум" драмисини сәһниләштүрүшни нийәт қилиду. Яркәнттики "Ишчилар клубида" бу драмини сәһниләштүрүш җәрияни асан болмайду. Сәһнилик безәкләр (декорация) орниға, улар тәбиий нәрсиләрни қоллиниду. Топа тошуп, гүлләрни, пүтүнсүрүк дәрәқләрни орнитиду. Өйму-өй кирип, қедимидин сақлинип қалған һәр хил кийим-кечәк вә аяқ кийимләрни жиғиштуриду. Ғуламхан Җәлиловқа баш рольларниң бири болған Дариннниң обризини яритиш жүклиниду. Нәтиҗидә "Назугум" драмиси муваппәқийәтлик чиқиду.

1928-29-жиллири йеза-йезиларда "көк көйнәкликләр" өмәклири тәшкил қилинип, униң тәркивидики талантлиқ яшлар өз һүнирини намайиш қилишқа башлайду. Чоң Ақсу йезисида қурулған "көк көйнәкликләрниң" дәсләпки рәһбири болуш Ғуламхан акиниң зиммисигә чүшиду. У мошу өмәкниң ишини җанландуруп, бир нәччә жил бәл йезилирини арилап концерт көрситип, кичик драмилиқ сәһнә әсәрлирини, тәнқидий көрүнүшләрни көрситип, хәлиқниң һөрмитигә сазавәр болиду.

1934-жили Алмутида ечилған Уйғур театриға өмәкниң актив әзалиридин Ханғоҗа Илиев, Хеличәм Илиева, Җалал Асимов, Ғуламхан Җәлилов вә башқилар дәсләпкиләр қатарида тәклип қилиниду. Мана, шуниңдин башлап, Ғ.Җәлилов өз һаятини мошу театр билән мәңгүлүк бағлайду. У театрға сазәндә сүпитидә қобул қилинсиму, көп өтмәй драма әсәрлиридә рольларни иҗра қилишқа башлайду. Униң театр сәһнисидики әң дәсләпки роли Камил Яшинниң "Тар-мар" әсәридики басмичилар рәһбири Бәгзадниң роли болуп, у Ғуламханниң туғма актерлиқ қабилийитини яркин намайиш қилиду. Униңға кәйни-кәйнидин қоюлуватқан сәһнә әсәрлиридә, җүмлидин Ғ.Мүсреповниң "Қозы Көрпеш вә Баян сулу" драмисидики Қарабай, Җ.Асимов билән А.Садировниң "Анархан" драмисидики Султанбай, И.Саттаров билән В.Дьяков язған "Ғерип вә Сәнәм" музыкилиқ драмисидики Әқилдарниң рольлири тапшурулуп, уларниң һәммиси тамашибинлар дилида өчмәс юлтуздәк тәсират қалдурған толуққанлиқ сималардур.

"Улуқ Вәтән уруши башлинип, көп өтмәйла театримиздин 27 артист фронтқа атланди, – дәп әсләйду Қазақстанниң хизмәт көрсәткән артисти Ризвангүл Тохтанова. – Мана шу ширғурандәк яш жигитлиримизниң көпчилиги Вәтән үчүн әзиз җенини қурван қилди. Улардин бәшла адәм қайтип кәлди. Әнди биз, бу йәрдә қалған артистлар болсақ, ишимизни давамлаштурушимиз керәк еди. Аңғичә театримиз Алмутидин Челәк йезисиға көчирилди. 1942-жилниң апрель ейиниң бешида артистлар икки бригадиға бөлүнди. Биринчи бригада Уйғур, Көктал вә Яркәнт наһийәлиригә маңидиған болдуқ. Иккинчи бригада Әмгәкчиқазақ, Наринқол вә Кегән районлириға атланди.

Ғуламхан Җәлилов рәһбәрлигидики он икки адәмдин тәркип тапқан

бизниң бригада әзалири Челәктин пиядә чиқип, Байсейит йезисида оюн қойдуқ. Әтиси узун йолға чиқтуқ. Театрниң бир "полуторка" машиниси бар еди, уни бизниң бригадимизға бәргән. 10-15 километр йол маңмайла, машинимизниң балонлири йерилип, пиядә қалдуқ. Бригада тәркивидә: Ғуламхан Җәлилов – скрипкичи, Сәйдулла Қадиров – дутарчи, Әсқәрҗан Әкбәров – дапчи, Мәрүп Дәраев – равапчи, аяллардин: Хеличәм Илиева, Ризвангүл Тохтанова, Рошәнгүл Илахунова, Чолпанқиз Кәримова, Рейан Мәрүпова, Зулфира Қурбанова – уссулчи, нахшичилар...

Әндики йолимиз интайин қийин болди. Пиядә Көкпәккә қарап маңдуқ. Күн чиқиштин чиққан шуврған маңғузмай, арқимизға иштирәтти. Бизму бой бәрмәй, ахири икки ғолниң арисиға кирип, йолимизни давамлаштурдуқ. Бу ғолниң арисида бир йәрләрдә қар ерип, кучулилар ечилип ятқан болса, йәнә бир йәрләрдә қар еримиған еди. Биз гүлләрни терип келип, дәм елип олтирип, фронтқа кәткәнләрни әсләттуқ. Уларниң техиму еғир шараитта, әҗәл алдида туруп урушуватқанлиғи тоғрилиқ сөзләштуқ. Биз әҗәлдин болсиму жирақта, шуңлашқа техиму ғәйрәтлик болайли" дейишип, бир-биримизгә мәдәт берәттуқ.

"Ғуламхан акиниң әҗайип хислити болидиған, – дәйду Қазақстан хәлиқ артисти Қурванҗан Абдурусулов. – Маңа униң билән бир нәччә сәһнә әсәрлиридә биллә ойнашқа тоғра кәлди. М.Зулпиқаров вә С.Һасановниң "Дохтур керәкму?" сатирилиқ драмисида мән төмүр йол вокзалиниң башлиғи Яқупбәгниң, Ғуламхан ака колхоз экспедитори Мәшрәпниң рольлирини иҗра қилдуқ. Бир көрүнүштә Мәшрәп мениң алдимға кирип, колхоз алмилирини Сибирьға апирип сетиш үчүн вагон беришимни сорайду. Мениң кативимниң ролини уссулчи Һавахан Әзизова ойнатти. Һаваханниң келишкән, чирайлиқ аял екәнлигини көргәнләр яхши билиду. Ғуламхан ака (Мәшрәп) кирипла мениң кативимға көзи чүшидудә, униң кәйнидин қарап:

– Вай, вай, вай – дәп қалиду.

Мән:

– Қандақ, яқамду? – дәп сораймән.

У қешимға йеқин келип:

– Секретарь мубарәк болсун, – дәйду (Бу сөзләр, әлвәттә, пьеса мәтинидә йоқ еди).

Мана шу-шу болди, "Секретарь мубарәк болсун" дегән ибарә пьесиға кирип қалди. Андин, биз өз ишимизни пүтәргәндин кейин мән сейфтин һарақ елип, бирәр қәдәһтин ичимиз. Бирақ еғиз бастурғидәк нәрсә йоқ. Мән "Закуска йоқ", дәймән. Ғуламхан ака закускиниң орниға өзиниң йеңи алған қалпиғини пурайду. Мәнму амал йоқ, униң қалпиғини пурап: "Шляпиңиз мубарәк болсун", дәймән. Мана шу көрүнүшни тамашибинлар интайин қаттиқ күлкә билән қарши алидиған. Ғуламхан акиниң спектакль давамида өз ичидин чиқирип, вақиәниң тәсирлик болушиға, қәһриман обризиниң техиму яркин ечилишиға ярдәм беридиған мошундақ импровизаторлуқ қабилийити бар еди.

Ғуламхан ака билән театрда биллә ишлигән жиллиримни мән дайим

мәмнунийәт билән әсләймән. Биз өз ара нурғун пикирлишәттуқ. Униң "Һәр қандақ ижат мәнбәси – әмгәк екәнлиги шүбһисиз. Әҗир сиңдүрмисәң ижат беғини гүлләндүрүш мүмкин әмәс. Хәлиққә хизмәт қилишни мәхсәт қилған һәр бир адәм бу йолда учришидиған қийинчилиқларни бәрдашлиқ билән йеңип, тинмай издинип, йүксәк пәллиләргә еришиши җәзмән", дегән сөзлири техичә есимда.

Дәрһәқиқәт, бу өмүр мәктивидин өткән ижаткарниң сөзи еди. У әшундақ улуқ мәхсәт йолида һаят кәчүрди вә әҗир сиңдүрди".

Ғуламхан Җәлилов – характерлиқ образлар яритишниң маһири еди. У ижра қилған Һәмзиниң "Бай вә батрак" драмисидики берәһим бай Салих һаҗи, С.Абдуллиниң "Таһир – Зоһра" музыкилиқ драмисидики өктәм бебаш Бабахан, К.Яшинниң "Нурхан" пажиәсидики – қув түлкә Молла Камал, Гогольниң "Өйлиниш" комедиясидики – сахтипәз Яйичница, Горькийниң "Зыковлар" драмисидики мудһиш ғоҗайин Зыков, Глобаниң "Төкүлгән җанан" драмисидики қатил Хун Мик, "Садир палван" драмисидики икки үзлүк Мизәмхан вә башқилар бир-биригә мутлақ охшимайдиған әҗайип хилму-хил бояқлар билән пәдәзләнгән, характерлиқ образлардур.

Ғ. Җәлиловниң Уйғур театриниң тәрәққиятиға қошқан салмақлиқ үлүши мунасип баһалинип, 1945-жили униңға Қазақстанниң хизмәт көрсәткән артисти, дегән пәхрий нам берилди. Актер маһарити униң ижадий мәктиви. Ғ. Җәлиловниң миллий театримизда өзи селип кәткән мәктиви моҗут. Уни устаз тутуп һеликәм театрда паалийитини давамлаштуруватқан шагиртлири нурғун.

Ғуламхан ака 1964-жили һөрмәтлик дәм елишқа чиқиши билән җаниҗан театридин қол үзүп кәткини йоқ. У йеңи сәһниләштүрүлгән спектакльларға тәклип қилинип, рольларни ижра қилишни давамлаштурди. Җ.Асимовниң "Ана тәғдири" драмисидики Ата ролини, М.Кәбиров вә М.Мушрапиловларниң "Унтулмас күнләр" драмисидики Манап, Һ.Абдуллинниң "Яркәнт наваси" пьесисида Перхан, З.Сәмәдиниң "Лашман" драмисида Ақсақал қатарлиқ яшанған кишиләрниң образлирини җанлиқ гәвдиләндүрди.

Пешқәдәм актер бәзи сәһнә әсәрлирини, җүмлидин "Анархан" вә "Ғерип – Сәнәм" драмилирини сәһниләштүрүш җәриянида режиссерларға мәслиһәтчи болуп, интайин пайдилиқ түзитишләрни берип, яш артистларға әмәлий ярдәм көрситәтти. Театр йеңи мәвсүмини башлиғанда дайим коллектив билән учришип, театр тарихи, униң пәрдисини дәсләп ачқан пешқәдәм сәнъәткарлар һәққидә хатирилирини ейтип берәтти.

Ғуламхан ака һәр қачан йеңидин қоюлған сәһнә әсәрлириниң премьерисиға келип, алдинқи рәттин орун елип, спектакльдин кейин өзиниң пикирлирини артистларға ейтатти. У яш артистларниң өсүп-йетилишигә чоң һәссә қошқан устаз, ғәмхорчи еди. Шуңлашқа уни театр коллективи зор һөрмәт тутуп, пикирлиригә әмәл қилип, устаз дәп баш егидиған. Ғуламхан Җәлилов узақ өмүр көрди. У 1995-жили 11-майда, 94 яшқа кирип, дуниядин өтти.

Шайим ШАВАЕВ

Абдулһәй МУҺӘММӘДИЙ
(1901 – 1937)

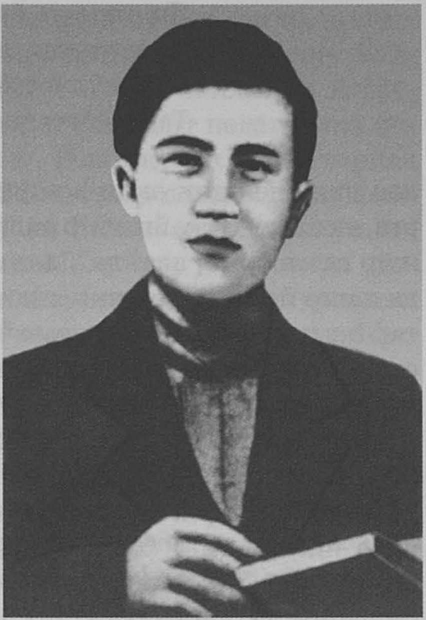

Киров намидики Қазақ дөләт университетиниң ахирқи қурсида оқуватқан чағда Турдахун Нәзәров иккимиз “Коммунизм туғи” (һазирқи “Уйғур авази”) гезитиға ишқа тәклип қилиндуқ. Гезит редакциясидә 7-8 ай ишлигәндин кейин, мән Қазақстан Пәнләр академиясиниң Шәриқшунаслиқ бөлүмигә йөткәлдим. Бизгә, үч-төрт яш мутәхәссискә, уйғур әдәбияти бойичә илмий-тәтқиқат ишлирини башлаш жүкләнди. Бу тамамән йеңи саһа еди. Уйғур классик әдәбияти (С.Моллаудов) вә Кеңәш дәвридики уйғур әдәбияти (Қ.Тохтәмов иккимиз) бойичә мавзулар бөлгүлинип берилди. Илмий-тәтқиқат ишлирини елип бериш үчүн әдәбий әсәрләрни, мәнбәләрни ениқлашқа тоғра кәлди. Ташкәнт, Қазан, Алмута шәһәрлиридики китапханиларниң мәхсус фондлирида һазир китапханларға исми яхши тонуш 20–30-жиллар әдиплириниң топа бесип ятқан әдәбий мираслирини издәп-тепиш билән мәшғул болдум. Бу шунғичә исми аталмай кәлгән язғучи, шаирларни йоруқ дунияға қайтидин әкәлгәндәк һаләт еди. Бу жәриянда вужудумни зил-зилигә селип, дуния тонушумға, болупму хәлқимизниң өтмүши вә бүгүнкиси һәққидә көз қарашни тамамән өзгәрткән чоңқур тәсиратларни баштин кәчүрдүм. Дуниядики әң адаләтлик жәмийәттә яшаватимиз, бизниң хәлқимиз әң бәхитлик, дәп мейимизгә қуюлған гәпләр башқичә екән... Нәзәрғожа Абдусемәтовниң:

Барлиқ гуна таранчида,
Таран болған сапанчида.
Шундақ еғир балаларға
Һаман чида, һаман чида –

дәп хитап қилиши, А.Муһәммәдийниң: “Яш жүригим әркин елип тепәлмиди”, дәп муң ейтиши һәм:

Яш көңлүм, бу сунуқ көңлүм, ғерип көңлүм,
Әсла толмас сәргардан бу йерим көңлүм,
Әсла күлмәс, бир ечилмас һеч бу көңлүм,
Таки Уйғурстан елим күлмәгүнчә, –

дәп налә чекиши әқли-һошумни астин-үстүн қиливәтти. Қәләмдаш достларға, акиларға әҗайип бир әңгүштә тепивалғандәк ейтип, оқуп жүрдүм. “Тола җар саливәрмә, авайла”, дәп агаһландурғанларму аз болмиди. Шу мәзмунда шеир йезиш иштияқи янди. “Уйғурум, әзиз хәлқим, маканиң кәң, һаятиң тар һәмра болди саңа зулмәт” дәп, дәсләпки шеиримму йезилди һәм гезитта елан қилинди. Ахири Дзержинский һәм Калинин намидики кочиларниң дохмушидики КГБ бенасиниң бир кабинетидиму сөһбәттә болушқа тоғра кәлди... Худаға шүкри, заман башқичә, шундиму чәкләш, агаһландуруш... Абдулһәй Муһәммәдийниң “Яш жүригим” вә “Ечилмас көңлүм” шеирлири та 90-жилларниң башлириғичә елан қилинмай кәлди. Абай намидики Қазақ педагогика институтиға (һазирқи Қазақ миллий педагогика университети) 1983-жили йөткилип, уйғур бөлүмидә устазлиқ қилиш җәриянида бу шеирларни оқуғинимда, студентларниң чирайлиридики җиддий кәйпият аламәтлири техичә ядимда. Андин һәр хил соаллар йеғип кетидиған...

А.Муһәммәдий һаяти һәққидә мәлуматлар 1937-38-жиллири шәхскә сиғиниш апәтлик сәясәтниң қурванлири болған башқа кишиләр охшашла, наһайити аз еди. “Кәмбәғәлләр авази” вә “Шәриқ һәқиқити” (кейин “Күн чиқиш һәқиқити”) гезитлиридики мәлуматларни уларниң аилә әзалиридин алған әхбаратлар билән толуқтурдум. Мәсилән, Ташкәнттә Нур Исрайиловниң аяли билән учришип, хелә мәлуматларға егә болған едим. А.Муһәммәдийниң аяли Хасийәтхан һәдә Тайирова билән вә һазир Алмутида истиқамәт қиливатқан қизи Җенәстәмләрдин А.Муһәммәдий һәққидә бир қәдәр тәпсилатлар мәлум болди.

А.Муһәммәдий оттура бойлуқ, наһайити чаққан кийинип жүридиған киши болған екән. Ташкәнттики улар иҗарә қилған айванлиқ өй дайимән ишдашлар, оқуватқан уйғур яшлиридин хали болматтекән. Хасийәтхан һәдә Абдулла Розибақиевниңму уларниң өйидә бир нәччә қетим болғанлиғини, А.Муһәммәдий иккисиниң хали ханида олтирип, узақ гәпләшкәнлигини әсләйду. У яқниң ейтишичә, болупму А.Муһәммәдий өзи Чәләк тәвәсидин һарву билән әкелип, оқушқа орунлаштурған яшлар пат-пат келип тураттекән. Ейтмақчи, Хасийәтхан һәдә Ленинградта 20-жиллири оқуған, униң оқушқа беришиға А.Муһәммәдий тәшәббускар болған екән. Хасийәтхан һәдә оқушни түгәткәндин кейинла, улар аилә қурған екән. Көп вақит өткән, көп нәрсиләр унтулған... 1930-жилларниң ахирида кишиләрни қамаққа елишқа башлиғанда, А.Муһәммәдийниң бүгүн-әтә өзиниңму қамилидиғанлиғини билип тәйярлинип жүргәнлири, қамаққа елинса, аилисиниң жутқа – Байсейитқа кетиши һәққидики мәслиһәтлири хатирисидә мәңгү қалған...

Абдулһәй Муһәммәдий өткән әсирниң жигирминчи вә оттузинчи

жиллири Қазақстан уйғурлириниң мәдәний һаятида яркин янған юлтузларниң бири еди. У 1901-жили һазирки Әмгәкчиқазақ наһийәсиниң Байсейит йезисида дехан аилисидә туғулған. У 1914 – 1918-жиллири Алмутида җәдитчә (йеңичә) мәктәптә оқуғандин кейин Ташкәнт педагогика институтиға чүшүп, уни 1921-жили тамамлайду. Әла оқуғанлар қатарида яш Абдулһәй Москваға әвәтилип, 1922 – 1926-жиллар давамида рабфакта билимини ашуриду. Шундақ қилип, Абдулһәй Кеңәш дәвридә оқуп йетилгән дәсләпки уйғур зиялилириниң бири еди. Мәлумки, у жиллири уйғурларниң мәдәний һаятида чоң ишлар әмәлгә ашурулуватәтти, шуларниң ичидә уйғур мәктәплириниң җай-җайларда ечилғанлиғини, мәтбуат саһасиниң йолға қоюлушини алаһидә тәкитләш һаҗәт.

А.Муһәммәдийниң илмий вә иҗадий паалийити асасән Ташкәнт шәһиридә өтти. У әдәбий иҗадийәт билән бир қатарда тилшунаслиқ бойичә илмий ишлар биләнму шуғулланди.

Абдулһәй Муһәммәдий бу ишларға оқуватқан чағлиридин башлап қизғин арилашқан еди. У дәсләпки уйғур тили дәрислигиниң муәллипи, уйғурчә дәсләп чиққан чоң-чоң китапларниң муһәррири болған. Мәсилән, 1926-жили “Уйғур әл әдәбияти” (топлиғучилар Л.Әнсәрий, З.Бәширий, А.Худайқулов) намида хәлиқ еғиз әдәбияти нәмунилири униң муһәррирлиги билән чиққан.

Һәр қайси хәлиқ мәдәнийитидә әдәбий тил нормилирини, имла қаидилирини қелиплаштурушниң әһмийити зор. 20-жиллири болса тил вә йезиқ мәсилилири әң муһим мәсилә сүпитидә гәвдиләнгән еди. Алди билән әрәп йезиғини уйғур тилиниң алаһидиликлиригә лайиқлаштуруп ислаһ қилиш, андин латин йезиғиға көчүш күн тәртивидә туратти. Униң үстигә айрим кишиләр тәрипидин Қәшқәр тили алаһидә тил дегән пикирләр оттуриға ташланған еди. Мана бу мәсилиләрни илмий асаста һәл қилишта А.Муһәммәдийниң үлүши алаһидә. У тил, имла мәсилилиригә беғишланған әнҗуманларда өзиниң пикирлирини оттуриға қойди, көплигән мақалиларни елан қилди. “Уйғурчә йезиқ йоллири”, “Ана тили”, “Тил савақлири”, “Тоғра йезиш көнүкмилири”, “Уйғур елипбәси” охшаш әмгәклири йезиқ мәдәнийитини, уйғур әдәбий тилиниң нормилирини қелиплаштурушта муһим әһмийәткә егә болған еди. Дәрислик яритиш, тил вә имла қаидилирини һәл қилиш саһасидики паалийитила А.Муһәммәдийниң миллий мәдәнийәт тарихида һөрмәтлик орнини бәлгүләйдиғини шүбһисиз.

А.Муһәммәдийниң уйғур әдәбияти тарихида шаир сүпитидә мунасип орни бар. У “Кәмбәғәлләр авази” гезити чиқишқа башлиғандин тартип (1921-ж.) шәхскә сиғинишниң қурвини болғичә (1937-ж) қәләм тәврәткән еди. А.Муһәммәдий шеирийәттә өзигә хас алаһидилиги билән көрүнгән шаир. Җәңгиварлиқ роһ билән суғирилған “Чап кәтминиңни”, “Биз яшлар” охшаш дәсләпки шеирлирила униң яркин талантидин дерәк бәргән еди. Бу шеирларда әл бәхти үчүн күрәш, җанпидалиқ күйләнгән. Ейтиш керәкки, бу шеирлар уйғур поэзиясигә йеңи аһаң, җәңгиварлиқ роһ әкәлгән дәсләпки әсәрләр қатариға ятиду.

Биз – яшлар, биз қәһриман қизил яшлар
Йоқсул үчүн җандин кәчкән
Сәргардан биз қизил яшлар!
Тутқан йолимиз йоқсулларниң
Әркин азатлиқ күнидур.

А.Муһәммәдий башқа замандаш шаирлар охшаш һаятта болуватқан йеңилиқлардин, өзгиришләрдин илһамланди; униң шеирлири заманивий вақиәликниң ипадиси болди. Бүгүнки күн нуқтәий нәзәридин қариғанда, уларниң бәдиий қиммити дегәндәк болмаслиғи мүмкин, амма уларниң өз дәвридә мәлум әһмийити болғанлиғи шүбһисиз. Болупму шаирниң кейинки жиллири балиларға беғишлап язған "Балиларға соға" (Н.Исрайилов билән), "Яш гүлләр" топламлирини вә "Челюскинчилар" охшаш кичик һәҗимлик поэмилирини алаһидә аташ орунлуқ. Түп-маһийәттә бу әсәрләр уйғур балилар әдәбиятиниң дәсләпки әсәрлири еди.

А.Муһәммәдийниң иҗадий паалийити тоғрилиқ гәп ачқанда, "дәсләпки" яки "йеңи, солун" охшаш сөзләрни ишлитишкә тоғра келиду. Һәқиқәтәнму А.Муһәммәдий 20-жиллири иҗадийәт мәйданида көрүнгән башқа намайәндиләр қатарида көплигән саһаларда дәсләп сол салғучиларниң бири болған еди. Йәнә бир мавзуға – пүткүл әдәбиятимиз тарихида бәлки әң муһим мавзуға – Шәрқий Түркстан һәққидә дәсләп әсәрләр язғанларниң бири йәнә А.Муһәммәдий болған. Униң "Ечилмас көңлүм" вә "Яш җүригим" охшаш шеирлири шу дәвир поэзиясиниң әң үстүн нәмунилиридин болуп, тар милләтчилик роһта йезилған әсәрләр сүпитидә хата шәрһиләнди. Әслидә бу ялқунлуқ шеирлар Шәрқий Түркстанниң азатлиғини, хәлқимиз әркинлигини арман қилған җүрәк садалири еди. Бу шеирларда әң улуқ бәхит өз елиниң азатлиғи екәнлиги, икки аләмниң барлиқ хошаллиғи вә раһити алдиға келип, баш егип турсиму, "таки Уйғурстан ели күлмәгүнчә сәргардан, йерим көңли әсла күлмәйдиғанлиғини" аләмчә дәрт вә һәсрәт билән изһар қилған. Абдулһәй Муһәммәдий жигирмә үч яш вақтида йезилған бу шеирлар бүгүнки таңда йәнила йеңи роһ вә мәзмунда янримақта:

Яш җүригим әркин елип тепәлмәйду,
Көңүлдики ғәзнисини сепәлмәйду.
"Уйғурстан – елим!" дәйду, тепирлайду,
Тар қәпәздин чиқип учуп кетәлмәйду.

Хизмитиңни шу чаққичә қилалмидим,
Услуғиңға бир җутум су берәлмидим.
Қанат қоюп учуп йәтсәм қешиңға, аһ,
Бойнумдики бу қәрзимни үзәлмидим"

Дәйду ечинип ғәм ичидә чидалмайду,
Аһ уруп қайғурунуп туралмайду.
Таңда чиқип йәлпүп өткән шамал билән
"Уйғурстан, елим, саңа салам", дәйду.

Уйғур хәлқиниң көп әсирлик әң улуқ арман-арзусини ялқунлуқ һәм муңлуқ мисралириға қачилиған бу шеирлирила шаирға поэзиядә һөрмәтлик орунни тәминлигән болар еди.

Миллий мәдәнийәтниң көп саһалирида қизғин әмгәк қиливатқан А.Муһәммәдий 30-жиллар ахирида һөкүм сүргән сойқан сәясәтниң қурвини болди. У Ташкәнттә 1937-жилиниң июль ейида хәлиқ дүшмини сүпитидә қамаққа елиниду. Шу вақитта аяли Хасийәт Тайирова (1907-жили туғул-ған) он яшлиқ оғли вә төрт яшлиқ қизи һәм техи қирқи чиқмиған оғли билән чоң шәһәрдә яр-йөләксиз, баш-панасиз қалиду. Һазир Алмутида яшаватқан А.Муһәммәдийниң қизи Җенәстәмниң ейтишиға қариғанда, улар дадисиниң уруқ-туққанлириға уқақ тартип, Байсейитқа көчүп кәлгән. Өз жутиға кетиш алдида Х.Тайирова бир хошна өзбәкләргә ериниң өйидә қалған қол язмилирини икки қапқа селип, аманәт қалдурған екән. Бир аз вақит өткәч, әс-һошини жиғип, Ташкәнттики аманәтни сүрүштә қилғанда, һелиқи хошниниң у қәғәзләрни йошурун Анхор дәриясиға аққузуваткәнлиги ениқлиниду. Шундақ қилип, А.Муһәммәдий аилисидә у язған бир парчиму қәғәз қалмиған. Тутулуштин бир жилла бурун униң иҗадийитигә беғишланған тәнтәнилик әдәбий кәч өткүзүлгән еди. Мәтбуатта "Қуллар" поэмисини йезиватқанлиғи һәққидә әхбарат берилгән. Суға кәткән шу қәғәзләр ичидә немиләр барлиғи ечилмас сир...

Махмут АБДУРАХМАНОВ

Авакри ШӘМШИДИНОВ (1903 — 1987)

Биз, адәмләр, өтмүшни – өткән күнләрни әслигән чеғимизда, әң биринчи новәттә, көз алдимизға даңлиқ кишиләр, йеқин өткән дост-бурадәрләр, шундақла әзиз жутдашлар келиду. Буниң шундақ екәнлигини күндилик турмушта өзимиз көрүп-сезип жүримиз. Бир туруп ойлап қарисаң, әсли өмүр мошундақ тәрәплири билән қизиқ вә татлиқ охшайду. Һазир аримизда йоқ, амма нами әл қәлбидә мәңгү сақлинип қалидиған кишиләрни әсләш, дайим яд әйләш – кейинки әвлатниң әң бүйүк инсаний борчлириниң биридур. Мән мәзкүр мақалида Авакри Шәмшидинов һәққидә қәләм тәврәткәндә, мана мошундақ ойларни баштин кәчүрдүм, Авакри Шәмшидинов (тәхәллуси Шәмси) дәйдекәнмиз, униң исмини һәммимиз тәбиий һалда биринчи кәспий уйғур рәссами дәп тилға алимиз. Униң һәққидә өз мәзгиллиридә Қазақстанда йоруқ көрүватқан рус вә қазақ гезитлирида онлиған мақалилар елан қилинған. “Коммунизм туғи” (һазирқи “Уйғур авази”) гезитидиму Авакри Шәмшидинов һаятиға вә ижадиға беғишланған көләмлик материаллар бесилған.

Өзиниң ейтип бериши бойичә, Авакри ака 1903-жили Яркәнттә кәмбәғәл аилидә туғулған. Дадисиниң исми – Шәмшидин, анисиниң – Рухсарәм. Дадиси өзи яшиған жутта бағвәнчилик билән шуғуллинип, даңқ чиқарған киши екән. Уларниң чоң беғида алма, нәшпүт, өрүкләрниң һәр хил түрлири болған, дегән гәпләрни биз кичик чағлиримизда чоңларниң ағзидин аңлиған. 1917-жили Авакри акиниң ата-аниси Ғулжа тәрәпкә өтүп кетиду.

Йәнә бизниң билидиғинимиз, униң акиси Әхмәт Алмутида яшап, өткән әсирниң 70-жиллири вапат болған. Рәссамниң иниси Вәйс Уйғур наһийәсидин Улуқ Вәтән урушиға атланған...

Бүгүнки күндә биз һәр қандақ милләтниң милләт болуп сақлинип келишида униң әдәбияти, сәнъити, мәдәнийити чоң роль ойнайдиғанлиғини дайим дегидәк тәкитләймиз. Бу һәқиқәтәнму шундақ. Амма әшундақ

уқумларни бир адәмниң жүрәк қәлбидә бирләштүрүши интайин тәс екәнлиги, ейтмисақму чүшинишлик. Ундақ кишиләр һәр милләттә бармақ билән санину ғидәкла. Әнди биз Авакри ака Шәмшидиновниң нәқ шундақ талант егиси болғанлиғини ейтсақ, униң ижади алдида баш әгмәй һеч мүмкин әмәс.

Тәвәдә Улуқ Октябрь инқилави ғалибийәт қазанғандин кейин, Яркәнт шәһиридә Авакри ака уйғур хәлиқ театрини уюштуриду. Өзи әшу театр үчүн пьесиларни язиду. Музыка, шеирларни ижат қилиду. Бу шу вақитларда әсли йоқтин бар қилиш билән баравәр еди. Йеңи түзүм орнитиш, йеңи идеяләр, йеңилиққа интилиш – мошуларниң һәммиси Авакри Шәмшидинов вә униң тәңтушлириниң арзу-арманлири, мәхсәтлири еди, дәп ейтсақ, хаталашмаймиз. У пәқәт театр уюштуруш вә униңда ишләш биләнла чәкләнмәйду. Йеңичә оқутидиған мәктәп ечип, шу җайда балиларға дәрис бериду. Саватсизлиқни йоқитиш күришидә алдиңқи сәптин көрүниду.

1922-жили техи жигирмә яшниң үзини көрмигән Авакри ака Алмутида муәллимләрни тәйярлайдиған курсларниң бирини түгитип, Зәрват мәктивидә муәллим болуп ишләшкә башлиди. Диққәткә сазавәр бир нәрсә, әшу жили өлкилик иҗраий комитет Авакри Шәмшидиновни Москваға, консерваторияға оқушқа әвәтти. Консерваторияға оқушқа қобул қилинип, бу йәрдә бир аз тәлим алғандин кейин, Ленинградтики алий техникилиқ рәссамчилиқ училищесиға авушуп, оқушқа башлайду.

Авакри акиниң Москвада, Ленинградта билим алғини ениқ, амма шу билим дәргаһлирини түгәткәнлиги тоғрилиқ һөҗҗәтлирини биз һеч қачан көрмигән. Буниң тоғрилиқ униң өзиму ениқ бир гәп қилмиған. У һөҗҗәтләрла әмәс, 20 – 30-жиллири сизған онлиған рәсимлириниң йоқ қилинғанлиғи һәққидиму еғиз ечип гәп қилматти. Сәвәп... Сәвәвини униң топ-тоғра он йәттә жил Сталин лагерьлирида болған вақитлардин издисәк тоғра боламдекин.

Өзиниң миллитини чәксиз сөйгән, “хәлқим үчүн хизмәт қилсам” дегән арзу-үмүттә яшиған Авакри ака 30-жилларниң оттурилири Яркәнт шәһиригә қайтип келиду. Мошу йәрдә униң тәшәббуси билән өлкилик музей ечилиду вә униң мудирлиғиға Авакри Шәмшидинов бәлгүлиниду. Шу вақитларда Алмута вилайәтлик билим бөлүминиң башлиғи Исмайил Тайиров болидиған. Уйғур хәлқи арисидин йетилип чиққан атақлиқ бу икки симаниң бир-бирини наһайити һөрмәтлишип өткәнлиги һәққидә шу күнләр шаһитлириниң ағзидин аңлиған едуқ. Бәлкимба, Авакри акиниң һеч қандақ тенимәй-тәнтиримәй, Яркәнткә келишидә Исмайил Тайировниңму ярдими болғанлиғи тәбиий. Буниңға униң Яркәнт педучилищесида рәсимдин дәрис бериши, сәнъәт өмәклиригә йеқиндин арилишишиму гувалиқ қилиду.

Әң муһими, мошу вақитларда у қәйәрдә жүрмисун, қәйәрдә ишлимисун, мой қәлимини бир дәқиқиму қолидин чүшәрмиди. 1937-жили Алмутида Авакри Шәмси әмгәклиридин тәркип тапқан чоң көргәзмә ечилиду.

Бу көргәзмә униң көпчилик алдида иҗадий әмгәклиридин бәргән бир һесавити болған еди. Ундақ дегинимиз, көргәзмигә қоюлған әсәрләр рәссам шан-шөһритини көплигән җайларға таратти. Униң исми җумһурийәттики әң талантлиқ қазақ, рус рәссамлири қатарида дәсләпки қетим тилға елинди. Оттуз яштин әндила ашқан, иҗадини һаятиниң аҗралмас қисми, дәп һесаплиған әҗайип кәмтар инсан көргәзмиси ечилип, бир нәччә ай өткәндин кейин “хәлиқ дүшмини” атилип, Сибирь җаңгаллириға паллинидиғанлиғини бәлки ойлимиған болғеди...

Тәғдир тәниси...

Һеч қандақ гунасиз 25 жилға сотланған Авакри Шәмшидинов пәқәт Сталин өлгәндин кейин, 1954-жили 24-декабрь күни сүргүндин азат қилинди. Өмриниң қайнап турған чеғи азапта, сәргәндалиқта өтти. Ағрикчан болуп, бир көзидин айрилип дегидәк, туғулған жутиға қайтти. Биз башта ейтқинимиздәк, “хәлиқ дүшмини” болуп лагерьда ятқинида, һөҗҗәтлириниң қаяқта қалғинини, сизған рәсимлириниң көпчилигиниң көйдүрүлүп, житилғанлиғини рәссам өзиму билмигән еди.

...Мән мошу йәрдә ғува болсиму, есимда қалған, өзәм көргән бир-икки вақиә һәққидә ейтип өтмәкчимән. Авакри ака 50-жилларниң оттурилири Байсейитқа келип, Зиванәм һәдигә өйләнди. Бир нәччә пәрзәнтлик болди. Биз бир кочида тураттуқ. Уларниң өйи биз турған җайдин сәлла жуқурида болидиған. Пакизә кийинивалған Авакри ака ишигимиз алдида өткән чағларда, биз, кичик балиларниң көзигә бөләкчила көрүнүп кетәтти. Бәзидә бизниң өйгә кирип, атам билән узақ вақит сөһбәтлишип, сөзлишип олтиратти. Бир қетимда “Шерипидин ака, мән саңа сүритиңни ясап берәй”, дәп ейтқинини аңлиғинимму бар. Шуниңдин кейин бир нәччә қетим анам Айимханниң өйгә кирип чиққан холум-хошниларға, тонуш-билишләргә махтиниш-мәғрурлиниш билән “Авакри Абдумеҗитниң атисиниң сүритини ясаватиду”, дәп ейтқанлири техичә есимда. Әнди у сизған атимизниң сүрити болса биздә тәвәрүк затларниң бири сүпитидә сақланмақта.

Биз бәзидә уларниң өйи алдидин өткәндә һойлида Авакри акиниң рәсим сизиватқинини яки чоңқур хиялға чөкүп олтарғинини көрәттуқ. Байсейит жутиниң адәмлири униңға наһайити чоң һөрмәт-иззәт турғусидин қаратти. Һеч ким униң үзигә тик қарап, петинип параң қилип кетәлмәтти. Бир аз жиллар у Исмайил Тайиров намидики мәктәптә рәсим пәнидин дәрис бәрди. Шу вақитларда униң қолида оқуған оқуғучилар арисидин һазир җумһурийәт даирисидила әмәс, һәтта униң сирт җайлирида тонулған Һакимҗан Гүлиев, Әхмәтҗан Әһәттәк талантлиқ рәссамлар йетилип чиқти. Улар көп чағларда өзлириниң йәткән утуқлирида Авакри Шәмшидиновниң из-тамғиси бар екәнлигини тәвринип, пәхирлиниш билән ейтип жүрүшиду. Бу болсиму өзәңни өзәң тонуғанлиқ, устаз тәлимини тән алғанлиқ. Мошу йәрдә мән уйғурниң йәнә бир атақлиқ рәссами, мәрһум Марс Һетахуновниң Авакри акиға болған ихлас-һөрмитиниң чоң болғанлиғини ейтмақчимән. У Рәссамлар иттипақида Авакри акиниң исминиң

тиклинишигә нурғун күч чиқарди. 70 – 80-жиллири мәшһур рәссамниң көргәзмилирини уюштурушқа өзиниң салмақлиқ үлүшини қошти.

Сәксининчи жилларниң башлирида Алмутида Авакри ака әсәрлириниң көргәзмиси уюштурулди. Көргәзмигә униң “Садир Палван”, “Ипархан”, “Абдулла Розибақиев”, “Амангелди Иманов”, “Максим Горький балилар арисида” вә башқиму һәр хил мавзудики әсәрлири қоюлди. Униң 80 яшқа келиши мунасивити билән ечилған мәзкүр көргәзмә шу вақитта уйғурлар арисида муһим вақиәләрниң бири болған еди. Униңға асасән Алмутидики уйғур зиялилири вә рәссамниң жутдашлири қатнашқан. Байсейиттин кишиләр автобус вә бир нәччә йеник машиниларда кәлгән еди. Көргәзмә ечилиштин илгири рәссам акимизни билидиған мөтивәрләр, униң кәсипдаш инилири сөзгә чиққан. Шу чағда Авакри акиниң тәвринип ейтқан мону гәплири техичила ядимда.

– Мән өткән һаятимға рази. Чүнки мойқәләм мениң дайим һәмрайим-йолдишим болуп кәлди. Әгәр ечинсам, пәқәт бирла нәрсигә ечинимән. У болсиму көп ишларни әмәлгә ашурушта – сүрәт ясашта вақтим йәтмигини, қис болғини. Әпсус, миңларчә әпсус. Әшу вақит дегән немә сениң илкиңгә көнмәйдекән. Сән дегәндәк болмайдекән... Һәммә нәрсәңни ташлап, бәзидә тәғдир пешанәңгә немә язса, шуниңға бeқинмасқа илажәң болмайдекән, – дегән еди.

Сүргүн... Онлиған жиллар иҗаттин ихтиярсиз мәһрум қилиниш. Сәргандалиқ, хорлиниш. Мошулардин кейин йәнә қолға мой қәләмни елиш адәм балисидин қанчилик күч-қувәтни тәләп қилиду?!

Тәғдир тәниси...

Башта ейтқинимиздәк, у бизниң хәлқимиз арисидин дәсләп йетилип чиққан кәспий рәссам Авакри Шәмшидиновни өмүр йолида қанчилик қийниди, азаплиди! Буни һазир ағзиңда сөзләп, ейтишла оңай.

Һаяти көплигән сәргүзәштиләргә толуп-ташқан, талай иссиқ-соғни баштин кәчүргән, наһәқтин наһәқ әйиплинип, лагерь азаплирини тартқан рәссамни әсләймизкән, ХХ әсирдә хәлқимиз бешидин өткүзгән қийинчилиқлар униң билән бир-биригә аһаңдаш болуп кәлгәндәк. Мана шуниң үчүнму милләт ғемида милләт билән биллә яшиған оғланлар тәғдирини һеч қачан өз хәлқидин айрип-бөлүп қаралмайсән. Авакри ака Шәмшидиновниң – Шәмсиниң өмүр йоли вә иҗадий паалийити буниң ярқин мисалидур. Тәғдир тәнисигә бойсунмиған рәссам 1987-жили июнь ейида Байсейитта дуниядин өтти.

Абдумеҗит ДӨЛӘТОВ

Һезим Искәндәров (1906 – 1970)

Алдирап кәлдим йәнә жутуңға,
Қәлбимни дағлап сеғиниш отиға.
Өзәң ятқачқа егиз көрүнгән
Баш егиш үчүн әшу йотиға.

Сеғиндим ейтқан сән "Җуңхазини",
Дилға йеқимлиқ бом авазиңни.
Көңлүмдә орғуп турған туйғуниң
Тиздим һеликәм пәқәт азини.

Һезим ака Искәндәров вапатидин кейин жути Аватқа барғанда туғулған бу мисралар униң билән йеқинлиғимизниң, униңға болған иззәт-еһтирамниң аҗиз бир ипадиси. Шеирда ейтилғандәк, көңүлдикиниң пәқәт азила изһар қилинған, шаирниң аләмдин өткинигә оттуз бәш жил болсиму, униң билән өткүзгән пәйтләр унтулған әмәс...

Һезим Искәндәров (Тетик) кеңәш дәвридә шәкилләнгән йеңи әдәбиятни яратқучиларниң ичидә әң көп яшиған йеганә намайәндә. У һәм узақ, һәм пажиәлик иҗадий һаят кәчүрди. Узақ дәйдиғинимиз – дәсләпки шеири 1927-жили бесилип, 1937-жилғичә "Челиш долқунлири", "Сазим", "Шеирлар" топламлирини, "Уйғур қизи", "Хантәңри" поэмилирини яритип җамаәтчиликкә кәң тонулуп, кейин иҗадийәттин чәтнитилип, андин 1954 – 1969-жилларда "Течлиқ" нахшиси", "Һаят илһамлири", "Назугум" охшаш шеирий топламлирини яритишқа сазавәр болди. Пажиәлик дәйдиғинимиз – иҗадийәтниң ички сирлириға йеңидин қенип, раса иҗадий өрләватқан дәвирдә 1937-жили наһәқ әйиплиниип, Сибирь лагерьлириниң азавини он жил тартти. Һезим Искәндәров лагерьдин азатлиққа чиққандин кейинму йәнә он жилчә әркин иҗат қилиш, әсәрлирини нәшир қилиш имканийитидин мәһрум болди. Пәқәт 1956-жилдин тартип йәнә қолиға қәләм елиш һоқуқиға егә болуп, язғанлирини елан қилишқа башлиди. Узақ жиллар давамида буруқтум болуп кәлгән шаир қайтидин түләп, илһами җәвлан қилди, кәйни-кәйнидин шеирий китаплири йоруқ көрди.

Мән Һезим ака билән йеқин арилишишқа муйәссәр болған едим. Уни 60-жиллардин йеқиндин билип, биринчи оқуғучилиридин, бәзи шеирлирини китапханлар билән учришишларда дәсләп аңлиғанлардин болдум. Биллә болған пәйтләрдә шеирийәтниң қийин һәм шәрәплик йолиға өзини

беғишлиған шаирниң керимас талантиға, җош урған һаятбәхшлигигә зоқ әйләттим. Бу һиссият униң билән дәсләп дәстихандаш болған пәйтимдин пәйда болған еди. Һезим акини 1958-жилниң январидин, КазГУниң ахирқи курсида оқуветип, "Коммунизм туғи" (һазирқи "Уйғур авази") гезити редакциясиниң мәдәнийәт вә турмуш бөлүмидә әдәбий хадим болуп ишләшкә башлиғандин көрүп жүрдүм. У редакциягә пат-пат келип туратти. Һезим ака билән дәсләп һәмдәстихан болғиним техичә көз алдимда. 1959-жилниң яз айлири еди. Аиләм билән Султанқорғанда бир жутдашниң өйидә иҗаридә тураттуқ: далансиз кичик-кичик икки еғиз өй болидиған. Бир күни көз бағлинар чағда: "Махмут өйидиму, сиңлим", дәп бирси Маһинурдин сориди. Натонуш үн. Мән алдиға чиққичә, Һезимкам, Һезмәткам, Ғоҗәхмәткам үчи өйгә кирип келишти. Үчилиси егиз, бедәстир қамәт, кичик өйниң ичи толуп қалғандәк болди. Әлвәттә, биз пай-петәк. Кәйпиятлири бәләнт. Орундуққа олтар-олтармайла Һезмәт ака: "Мону Һезимкам сениң билән йеқин тонушмақчекән. Ғоҗәхмәт иккимизни тепиңлар дәп турувалғачқа келип қалдуқ", деди. Булуңда анамниң кона дутари тикләклик туратти, Һезмәт ака уни қолиға елип саз қилишқа башлиди. "Тола аварә болмаңлар, биз ресторандин келиватимиз. Сениң билән үз көрүшәй девидим. Мениң иҗадим тоғрилиқ мақаләңни оқудум. Тутқан йөнилишиң яхши, – дәп Һезим ака папиросини туташтуруп бир-икки тартқандин кейин, қошумчә қилди – тәнқидий пикирлириңму орунлуқ". Мундақ даңлиқ акиларниң чоң бешини кичик қилип өйүмгә биринчи келиши еди. Уларниң өзлирини аддий тутуши, кона тонушлардәк мунасивәт қилиши маңа қаттиқ тәсир қилған еди.

1958-жили Һезим акиниң анчә чоң әмәс талланмилири йоруқ көргән. Униңға шаирниң бурун язған шеирлири вә 1956-жили узақ үзүлүштин кейин бесилған "Течлиқ нахшиси" топлимидин шеирлар таллинип киргүзүлүпту. 1959-жили 10-майда "Һезим Искәндәров иҗади һәққидә бәзи пикирләр" намлиқ хелә чоң мақаләм "Коммунизм туғида" елан қилинған. Бу материал шаир иҗади һәққидә йезилған дәсләпки мақалә еди. Униңда Һезим Искәндәровниң иҗадий йолиға өзәмчә баһа беришкә тиришқан едим. Гезит муһәрририниң җәзмән тәнқидий пикир ейтилиш керәк дегән тәливигә бечинғанлиқниң, шундақла яшлиққа хас максимализмниң шамилиму болуш керәк, мавзу чәклимилиги байқилиду, иҗтимаий чоң мәсилиләргә муражиәт аз дегәнгә охшаш пикирләрму ейтилған еди. "Тәнқидий пикирлириңму орунлуқ" дегинигә қаримай, даңлиқ шаирға йеңидин қолға қәләм алған мән орунсиз тәнқит ейтиқинимға әнди, үзму-үз көрүшкәндә, хиҗаләт болуватимән. Бу учришишни тәпсилий ейтишимниң сәвәви – үч намайәндә билән та улар аләмдин өткичә аға-инилиқ йеқинлиғимизниң, кейинирәк илпәтчилигимизниң башлиниши болғанлиғидила әмәс, раса ойланмай, башқиларниң пикиригә қошулғинимдин савақ, хуласә чиқарғинимда; униңдин кейин хиҗаләт болғидәк һеч немә язмаймән, дегән едим ичимдә. Дәрһәқиқәт, униңдин кейин чоң-кичик әдиплиримиз тоғрилиқ көплигән мақалиларни яздим һәм тәнқидий инкас-пи-

кирлирим болса, йошурмидим; келиштуқ-келишмидуқ, у башқа гәп, амма һеч қачан хиҗаләт болғидәк нәрсә язмидим.

Һезим ака Уйғур наһийәсидин Алмутиға кәлгәндә, учрашмай қалматтуқ. Униңға кәсипдашлиғимиздин ташқири дутар чалидиғинимму сәвәп болди дәп ойлаймән. Селимахун ағинәм даңлиқ сазәндә, мән келишмай униңға җор болушқа тиришаттим. Биз әслидә сазәндигә муһтаҗ болматтуқ. Һезимкамму, Һезмәткамму, Ғоҗәхмәткамму бир кишилик нахша ейтидиған, болупму хәлиқ нахшилирини һәвәслинип ейтишаттуқ. Сөзсиз, олтиришларда шеирларму оқулидиған, буниңға адәттә Ғоҗәхмәт ака "Қени, әнди поэзия минутлири болсун", дәп дәвәтчи болатти.

Шундақ қилип, маңа Һезимкам охшаш хәлиқниң сәмимий муһәббитигә егә шаир билән олтиришларда яки сәпәрләрдә биллә болушла әмәс, униң иҗадийитини үгинип, йорутуш несип болди. "Уйғур совет поэзиясиниң шәкиллиниши вә тәрәққий етиши" мавзусида тәйярлиған диссертациямдә, "Уйғур совет әдәбиятиниң тарихи" намлиқ монографиямдә Һезим ака һәққидә өз инкас-хуласилиримни баянлашқа муйәссәр болдум. Шаирниң кәң нишанланған 70 жиллиқ, 80 жиллиқ тәвәллудлирида доклад қилдим һәм у докладлар "Коммунизм туғида" бесилди.

Җәмийитимиз сахта әндазилардин паклинип, мәдәний мирасимиз тар синипий нуқтәий нәзәрдин әмәс, бәлки умуминсаний қәдрийәтләр бәләнтлигидин қайта қариливатқанда, башқилар қатарида Һезим Искәндәров иҗадийитиниңму вақитниң берәһим һәм адиланә мезан тарازисиға чүшидиғанлиғи тәбиий һәм қануний.

Сөзсиз, шу әһвал түпәйли Һезим Искәндәров һәққидә мошу кәмгичә ейтилған пикир-инкасларму, тәсәввурларму қайта қарилип, заман, һаят тәләплиригә лайиқ өзгириду.

Әң алди билән Һ. Искәндәров иҗадийити өзиниң заманға һәмнәпәслиги билән, өз вақтиниң бәдиий жилнамиси екәнлиги билән қиммәттур. Бүгүнки өскиләң бәдиий дит-талғам, тәләп-еһтияҗ дәриҗисидин қариғанда, һә ундақ қараш һәм қануний, һәм адил һадисә, Һ. Искәндәров ятратқан әсәрләрнин һәммиси бирдәк эстетикилиқ бәдиийлик тәсиратқа егә болмаслиғи мүмкин. Лекин шу әсәрләр өз дәвриниң нәпәси, бизниң атилиримиз бесип өткән мусапиләрниң яднамиси сүпитидә қиммәттур. Һәр қандақ иҗаткар өз замандашлириниң еһтияҗи, өз дәвриниң тәливи, әң муһими өз қәлб-вуҗудиниң хаһиши вә интилиши түпәйли қәләм тәврәткүси. Өз дәвриниң, өз замандашлириниң күйчиси, иҗаткари болушму – иҗаткар үчүн чоң вәзипә, алий мәртивә. Һезим Искәндәров әйнә шундақ қәләм саһибидур. Шаир өзиниң тәрипи билән ейтқанда, у тез сүръәт билән йеңилиниватқан өмүр нәпәси, һаят сази билән әсәрлирини тәңкәш қилған еди.

Дехан әмгиги, дехан һаяти шаир иҗадийитиниң йәнә бир алтун қозуғи десәк, хаталашмаймиз. Көрнәклик язғучи Һ.Абдуллин өзиниң бир мақалисида уни "дехан шаир" дегинидә чоңқур асас бар.

Һ. Искәндәров маңлай тәрини төкүп, қуяш нурида көйүп тавлинип, дәстихан зенитини яратқучи дехан әмгигини, шу дехан әмгәк қилидиған

ана йәрни илһамлинип күйләп өтти. Шаир бир шеирида деханға муражиәт қилип:

Сениң маңлай териң билән
кирди йәргә җан,
Һәр бир тамча аччиқ териң
дәсдә-дәстә нан,
Кәл, қолуңға сөйәй, я хизир дехан, –

дәп деханға, униң әмгигигә болған иззәт-еһтирамини изһар әтти. Бу тәбиий еди. Чүнки бу һаят, дехан әмгиги униң илһам мәнбәси еди.

Һезим Искәндәров поэзиясиниң йәнә бир қиммәт хислити җәмийитимизниң түп-асаси болған бирликни, дослуқни бар вуҗуди билән күйлигәнлигидә. Бу һеч қачан өз әһмийитини йоқатмайдиған мавзудур. Һ.Искәндәров бу мавзуға беғишланған көплигән отлуқ һәм сәмимий мисралар яратқан. У өзиниң бир шеирида қериндаш қазақ хәлқигә беғишлап:

Егиз көктин нурлар қуюп,
Күлүп турған күнимиз бир.
Бағдин елип қулақларға
Қисқан қизил гүлимиз бир.

Течлиқ үчүн имза қойсақ,
Тутқан қәләм, қолимиз бир.
Сениң билән, қазақ ели,
Айдин парлақ йолимиз бир, –

дәп икки хәлиқниң бир-биригә болған инақ-иҗиллиғини, йеқинлиғини күйлиди.

Һ.Искәндәровни шаир сүпитидә, шәхс сүпитидә йетиштүргән социалистик җәмийәт. Бу җәмийәт уни жуқури пәллигә көтәрди, шундақла йәргә урди, йәнә көтәрди... У 20-жилларда алий оқуш орунлирида билим алған, әпсус, анчә көп әмәс уйғур зиялилириниң бири еди. Кәлгүси шаир 1923 1928-жилларда Ташкәнттики САКУда (Оттура Азия коммунистик университетида) оқуған. Шаирниң биринчи “Қизил туғ” шеири 1927-жили “Кәмбәғәлләр авази” гезитида “Тетик” тәхәллуси билән елан қилинди. 1937-жили болса, Һезим ака иҗадий паалийитиниң он жиллиғи кәң нишанланди. Уйғур театриниң бенасида чоң тәнтәнилик жиғин өткүзүлүп, униңда Қазақстан Язғучилар иттипақиниң шу жиллардики катиплириниң бири, кейин даңлиқ әдәбиятшунас алим, академик М.Қаратаев Һ. Искәндәров иҗадийити һәққидә доклад қилип, униңға жуқури баһа бәрди. Шаир һәққидә уйғур мәтбуатидила әмәс, қазақ вә рус гезитлиридиму материаллар бесилди. Иҗадий паалийитидики утуқлири үчүн Һ.Искәндәров Кеңәш Иттипақи бойичә үч айлиқ иҗадий командировка билән мукапат-

линиду. Кеңәш Иттипақиниң көплигән җайлирини зиярәт қилип қайтқандин кейин бир аз вақит өтүпла шаир қамаққа елиниду... Сибирьниң лагерьлирида болуп келишниң өзи аләм азап: униңдин кейин таза еғир жиллларда колхозниң һәр хил ишлирида болуши – өмүрниң һәр яңза вә пүтмәстүгимәс савақлири.

Шаир иҗадийити униң һаятиниң, қәлбий һаләтлириниң, ой арманлириниң бәдиий ипадиси дегән ибарә кәң мәлум. Һезим Искәндәровниң иҗадийитиму, әлвәттә, истисна әмәс. Шундақтиму... Яш чеғидила азап дозиғиниң отиға чүшкән шаир қәлби шунчә моҗулған болуши керәк, у көңлидикини әркин төкти дәп ейтишқа асас йоқ. Мәсилән, Сибирь лагерьлири вә униңдин кейинки еғир жиллар униң бирәр әсәридә ипадә қилинмиғини шу һаләтниң көрүнүши. Ейтиш керәкки, Һезим акини шәхсән өзәм Сибирь һәққидә гәпкә қанчә тартсамму, ечилип-йейилип сөзләштин қачидиған. Шаир өз мисралириғиму шу азаплиқ һаят әкислирини баричә чүшәрмигән еди. Бу мавзуға шаир пәқәт А.Розибақиевқа беғишланған “Устазимға” шеиридила тегип-қечип мураҗиәт қилди. Йәнила шаир тоталитар түзүм тәләп-чәклимилиридин чиқип кетәлмәй, һөкүмран партиявий идеология тәләп қилған мавзу – ғайә даирисидә қәләм тәврәтти. Шу мәзмундики шеирлири мәҗбурий йезилдиму яки шаирниң ишәнч-етиқати шунчилик тәврәнмәс едиму?! Қандақла болмисун, факт шуки, шаир өзини азап-оқубәтләргә муптила қилған партияни, униң сәяситини, тоталитар түзүмни мәдһийиләштин қайтмиди. Һәр һалда әйипләп, һөкүм чиқириштин жирақмән. Һәқиқитини ейтқанда, бүгүнки күндә идеявий җәһәттин инавәткә елинмас болған әсәрләр мәҗбурийму йезилған, шундақла партияниң улуқлиғиға, кеңәш җәмийитиниң адиллиғиға ишәнчму чәксиз болдимекин дәп, тәхмин қилимән... Бу йәрдә Һ.Искәндәровни башқа иҗаткарлардин айрип сөз қилмақчи әмәсмән. Мениң ейтай дегиним – шаир көңүл сир сандуғини баричә ачмиған, баричә ечилип-йейилип қәләм тәвритәлмигән. Бәлки, әң есил, әң сирлиқ мисралар йезилмиғанду, бәлки...

Шундақтиму Һезим акиниң өмри мәзмунлуқ өтти. Әң муһими, өзи һаят вақтидила хәлиқниң сәмимий муһәббитигә, қәләмдашлириниң бәләнт һөрмитигә егә болди. Бу униң 60 жиллиқ тойида бәкму рошән көрүнгән еди. Һ.Искәндәровниң тәвәллуди пүткүл уйғур мәдәнийитиниң тойи дәриҗисидә өткүзүлди. Шаирниң туғулған жути Ават йезисида уюштурулған тәнтәнигә Қазақстан Язғучилар иттипақиниң С.Муқанов башқурған чоң делегацияси қатнашти. Һ. Искәндәров вапатидин кейин Уйғур наһийәсиниң жутдарчилиғи һәр он жилда униң тәвәллудини кәң нишанлап кәлмәктә. Болупму 90 жиллиқ тәвәллуди алий дәриҗидә нишанланди.

Көрнәклик шаирниң хатирисини әбәдийләштүрүштә хелә муһим ишлар әмәлгә ашурулди. Алмутида вә наһийә, йезиларда кочиларға униң нами берилди, өз жутидики мәктәп униң нами билән аталди.

Әсли, уйғурчә қарипайим тилда ейтсақ, Һезим акиниң зогулисини худайим чоң алған дейиш орунлуқ: егиз бойиға, зор гәвдилик қамитигә мәрт

мүҗәз, һаятбәхшлик қәлб мас келип, яришип туридиған. Мениң пәрәз қилишимчә, башқа қабилийәтләргә нисбәтән адәм мүҗәз-этиварида, меңиштурушида шаирлиқ қабилийәт яриқинирақ туйилиду. Бу хисләт Һ.Искәндәровта наһайити рошән сезиләтти: һәр дайим, һәр қандақ шараитта у шаир болуп қалатти. У бар йәрдә, у қатнашқан олтириш, сөһбәтләрдә қандақту-бир эмоционал муһит қоршап, қандақту-бир көтирәңгү кәйпият һөкүм сүрәтти; адәттики үгинишлик әһвалларму, аддий гәпләрму униң қатнишиши яки шәрһилиши билән этиваликқ, муһимдәк болуп кетидиған.

Һезим ака билән Алмутидила учришип жүрмидуқ, униң билән нурғун қетим һәмсәпәр болғандим; Яркәнт билән Уйғур наһийәлиридә әдәбий учришишлар өткүзүп биз бармиған жут йоқту дәймән, һәммила йәрләрдә кишиләр қучақ йейип, әстаидил һөрмәт билән қарши алатти. Болупму, Уйғур наһийәсиниң йәттә яштин йәтмиш яшқичә чоң-кичигиниң һәммисинила тонуйдиғандәк чоңқур тәсират қалдурутти. Учрашқанлар билән течлиқ-аманлиқ соришишни адәттә чақчақ билән түгитидиған. Һезим акиниң һаятбәхшәндә оптимистлиғи, хуш чақчаққа хумарлиғи, өткүрҗаваплиғи һәр кимни қайил қалдуратти; униң айрим чақчақлири, өткүр сөзлири өз вақтидила кәң тарилип кәткән еди.

Һезим ака билән дәсләп дәстихандаш болғиним қандақ яриқин әстә сақланғандәк, уни ахирқи қетим һаят көргинимму шундақ көз алдимда. Вапатидин бир нәччә һәптә бурун уни вилайәтлик ағриқханида операциягә тәйярлаватқан пәйт еди. Әтияз вақти. Қурван, Селимахун үчимиз йоқлап бардуқ. Биз бармақчи болғанда Җамалдин ака Босақов Һезим акиниң ахирқи “Назугум” китави нәширдин чиққанлиғини, бир күн болсиму авал көрсун дәп, алғач беришимни тапшурди. Апарған нәрсиләр билән китапни киргүзүвәттуқ. Бир аздин кейин Һезим ака палатиниң деризисидин разилиғини билдүрүп, икки қолини егиз көтирип турди...

Махмут АБДУРАХМАНОВ

Өмәр МУҺӘММӘДИЙ
(1906 – 1931)

Мән Үрүмчи шәһири билән 1955-жили хошлишип, пәкәт 1987-жили қайта көрүштүм. Арилиқта 32 жил өтүпту. Өзәм оқуған вә дәрис бәргән Шинжаң университетида болдум. Кона достлар билән учраштуқ. Амма йолдишим Рабик Исмайилов иккимиз үчүн язғучилар вә алимлар билән дидарлишиш вә сөһбәтлишиш алаһидә әһмийәткә егә еди. Бизгә болупму Зунун Қадирий, Тейипжан Илиев, Абдрим Өткүрниң өйлиридә болуп, улар билән дәстихан әтрапида узақ параңлишиш унтулмас дәқиқиләрни һәдийә қилди. Зунун акимизниң өйидә болса, таң атқичә сөһбәтләштуқ. У оттузинчи жиллири, йезиш ишиға өзиниң қандақ киришкәнлиги һәққидә сөзләветип, буниңға көп җәһәттин кеңәш уйғур язғучилири Ө.Муһәммәдий, Н.Исрайиловниң сәвәп болғанлиғини ейтти. Мән униңға: “Зунунка, Өмәр һәм Нур алди билән шаирларғу?” десәм, сөһбәтдишим Өмәрниң барлиқ һекайилириниң намлирини вә Нурниң “Күнләр” повестиниң мавзусини ейтип бәрди. Яшанған кишиниң буниңдин йерим әсир илгири оқуған әсәрләрни мошу кәмгичә есида сақлап жүргәнлигигә қариғанда, улар һәқиқәтән кәлгүси әдипкә тәсир қилип, чоңқур из қалдурған охшайду. Бу мениң үчүн тамамән күтүлмигән йеңилиқ еди. Чүнки мән Шинжаң университетида хизмәт қилған вақитта вә Лутпулла Мутәллип иҗадийити билән тонушқанда, униң кеңәш әдәбиятидики устазлири қатарида Ө.Муһәммәдийни атиғанлиғини биләттим. Демәк, Зунун Қадириму Ө.Муһәммәдийниң иҗадийитидин илһам алған екән.

Абай намидики Қазақ педагогика институтиға оқушқа чүшүшим билән биз, уйғур бөлүминиң студентлири, өтмүш әдәбияти билән биллә кеңәш уйғур әдәбияти бойичиму лекцияләр тиңшидуқ. Амма бу дәвир әдәбиятиниң даириси пәкәт Өмәр Муһәммәдий, Исмайил Саттаров вә Қадир Һасановниң исимлири биләнла чәклинәтти. Биз оқушни тамамлиғичә оттуз йәттинчи жили тутулуп кәткәнләр ақланди һәм Һезмәт Абдуллин, Җамалдин Босақов, Илия Бәхтия вә башқиларниң иҗадийитиму лекцияләр мавзу-

лириға кирди. Бизниң кеңәш уйғур әдәбияти тоғрисидики чүшәнчимиз хелила кәңәйди: 20–30-жиллардики язғучи-шаирлиримизниң ижадийити вә урущтин кейинки дәвир билән тонуштуқ. XX әсир әдәбиятимизниң барлиққа келиши, униң шәкиллиниш йоллири вә тәрәққиятиниң басқучлири һәммә тәрәптин аян һәм һәр бир язғучи-шаирниң орни вә роли рошән болди. Мошу нуқтәий нәзәридин қариғанда, йәни 20–30-жиллар һәққидә сөз қилғанда, башқиларға нисбәтән Өмәр Муһәммәдий алаһидә ажрилип туратти.

Өмәр Муһәммәдий бари-йоқи жигирмә бәш жил һаят кәчүргән әдип. Әсәрлириниң һәммисини жиғип кәлсәк, аранла оттура көләмдики китапқа йетиду. Шуниңға қаримастин, униң дәсләпки шеирлири мәтбуатта йоруқ көргәндин бери исми хәлқимиз ағзидин чүшмәй келиватиду. Раст, у интайин аз язди. Шундақ болсиму, у өзидин кейинкиләргә көп җәһәттин ижадийәт иши, йезиш җәһәттин һәқиқий устазға айланди. Оттузинчи жиллири әдәбиятимизға кәлгәнләрниң асасий қисми униңдин үгинип өсти. Ө.Муһәммәдий мошу тәвәдикиләргила әмәс, бәлки Шәрқий Түркстан зиминидикиләр үчүнму устаз болған, у йәрдикиләргиму өз тәсирини йәткүзгән. Жуқурида биз әйнә шуниңға бола, З Қадирий вә Л.Мутәллипниң исимлирини атап өттуқ. Уларниң қатариға биз мәшһур язғучимиз Зия Сәмәдиниму қойишимиз мүмкин. Уму Ө.Муһәммәдийни устаз дәп билгән. Мана Зия акиниң сөзлири: “1929-жилдин 1931-жилғичә Зәрват мәктивидә өткән оқуғучилиқ һаятим мениң яшлиқ-балилиқ чағлиримниң әң парлақ мәзгиллири һесаплиниду. Муәллимләр ичидә ялқунлуқ уйғур шаири Өмәр Муһәммәдийниң маңа нисбәтән тәсири наһайити зор болди. Өмәрниң әдәбият дәрисини чоңқур иштияқ билән тиңшаттим. Өмәр шу чағдин тартип, маңа беваситә устазла болуп қалмай, тәпәккүримдә улуқ инсан қияпитидә шәкилләнгән еди” (Зия Сәмәди. Әсирдин әсиргә. Талланма әсәрләр. Муқәддимә. А.“Жазушы”, 1974).

Өмәр Муһәммәдийниң шаир вә язғучи сүпитидә башқиларға тәсир етип, уларниң қәләм тәвритишигә үлгә болушиниң сәвәви, у Кеңәш елида барлиққа келишкә тегиш уйғур әдәбиятиға биринчи боруза салған әдип. Униң үстигә Өмәр яратқан дәсләпки шеирлар вә һекайиләр өз күчини ижадийәттә синашқа башлиған шәхсниң қәлимидин чиққан пишмиған нәрсиләр әмәс, бәлки йезишниң зор қабилийитигә егә, истедати очуқ сезилип туридиған әдипниң әсәрлири еди. Йәнә бир тәрәптин елип қариғанда, униң һекайилири әдәбиятимиз үчүн йеңилиқ, илгири бизда болмиған жанрдур. Әнди шеирлириға кәлсәк, буларму шәкли бойичә язма әдәбиятимиздики аруз шәклигә вә хәлиқ еғиз әдәбиятидики қошақларға охшиматти. Бу тәрәптин алғандиму, Өмәрни новатор, дәп һесаплашқа болиду. Мошуниң һәммисини етиварға алған һалда, тәтқиқатчилар һәқлиқ түрдә уни кеңәш уйғур әдәбияти асасчилириниң бири дәп етирап қилди һәм Қазақстан Пәнләр академиясиниң уйғур бөлүмидин чиққан илмий әмгәкләрдә, шундақла мәктәпләр үчүн нәшир қилинған дәрисликләрдә униң ижадийитигә кәң орун берилди...

Өмәр Муһәммәдий 1906-жили Алмута вилайитиниң һазирқи Әмгәкчи-қазақ наһийәсигә қарашлиқ Йеңишәр йезисида дунияға кәлгән. Дәсләп анисидин, кейин атисидин айрилған бала житимчиликта, интайин еғирчиликта өсиду. Буниң һәммисини у кейинирәк өзиниң шеирлири, болупму "Еғир күнләрдә" һекайисидә әкис әттүриду. Заман өзгәрмигәндә, у мүмкин ата кәспи бойичә отун тошуш билән мәшғул болатти яки байлар хизмитини қилатти. Йеңи түзүм болса, Өмәргә охшашларға оқуш үчүн имканийәт яритип бериду. У башланғуч билим алғандин кейин шу жиллири көпчилик интилған Ташкәнткә атлиниду вә шу йәрдә бәш жил мабайнида аз милләтләр билим юртида оқуйду. Шуниңдин кейин Қазақстандин кәлгән мәхсус чақириқ бойичә у Алмутиға қайтиду вә Зәрват мәктивидә хизмәт қилиду. Шу жиллири аталмиш мәктәптә билим алған вә уйғур зиялилириниң дәсләпки топини тәшкил қилғанлар Ө. Муһәммәдийниң қолида оқуйду.

Көп өтмәй үлгилик муәллим Челәк йезисиға әвәтилиду һәм у шу йәрдики мәктәптә һәм мудир, һәм муәллим болуп ишләйду. Әнди 1929-жили Яркәнттә муәллимләрни тәйярлайдиған педагогикилиқ училище ечилғанда, Өмәрни шу яққа йөткәйду. Мошу йәрдә хизмәт қилип жүргәндә, униң еғир балилиқ чеғиниң ақивити һесапланған ағриғи күн санап күчийишкә башлайду вә 1931-жили у дуниядин өтиду.

Ө. Муһәммәдий биринчи шеиридин башлап, өзиниң ата-анисиға охшиған кәмбәғәлләргә азатлиқ елип кәлгән йеңи түзүмни, байлар ишигидә тенәп-тәнтирәп жүргәнләргә оқуш имканийитини бәргән Октябрь инқилавини, ишчи вә деханни күйләйду. Биз униң "Төмүрдин чечәк", "Таң нахшилири", "Ойлима", "Әнди тилғимаймән" сәрләвһилик шеирлирини оқуғанда әйнә шуни байқаймиз.

Ата-анисиниң әмгәктики еғир жапасини көргән, өзиму кичигидин тартип һәр хил оқәтниң мәшәқитини тарткан жигит етизларда тракторлар пәйда болғанда, деханлардинму артуқ хошал болиду. Йеза һаятидики бу йеңилиқни шаир төвәндикичә ипадиләйду:

Ейтиңлар қени,
Ишниң бүгүн оюндин
Қанчилигирәк пәрқи бар?
Трактор билән ишләш биздә
Оюн дейишкә
Һәр батракниң һәққи бар.

Саватсизлар балиси Өмәр оқуш, билим елиш арқилиқ өзиниң сәвийәсини көтириду, көп нәрсиләр билән тонушуп, нурғунниң сириға чөкиду. Бирақ униңға охшаш билимгә интилғанлар бирә-йеримла болуп, көпчилик яшларниң оқушқа қоли йәтмәтти. Мошуни етиварға алған һалда шаир оқутқучилар, муәллимләр ишиға алаһидә етивар бериду. Мисалға у "Оқутқучи" шеирида мундақ дәйду:

Сән шу кишлақниң
Беши, жүриги, дохтури.
Қизирип ечилған қизил чечиги.
Шундақ қилғин,
Сән у йәргә
Қизил уруқлирини тәргин.

Аталмиш мисралар һәқиқәтән устазниң йезидики орнини бәлгүләйду. Муәллип оқутқучини образлиқ һалда "қишлақниң беши, жүриги, дохтури" дәйду, әнди униң әмгигини болса, "йәргә қизил уруқларни тәргән" билән селиштуриду. "Қизил уруқларни териш" бу йеңини тәшвиқ қилиш, балиларни оқутуп, уларниң көзини ечиштур.

Күн санап йүз бериватқан йеңилиқлар, кишиләрниң, худди уйқидин ойғанғандәк, илһам билән әмгәк қилиши, көп нәрсиләрниң өзгириши шаирниң илһамиға илһам қошиду. У азатлиққа егә болған хәлиқниң қолидин зор ишлар келидиғанлиғиға көз йәткүзиду һәм шуниң өзидә у кәң амминиң өз алдиға қойған мәхситигә йетәләйдиғанлиғиға ишәнчә бағлайду. Мошуниң һәммисини у "Ойлима" шеирида көтирәңгү роһта төвәндикичә ейтиду:

Адәм басмиған җаңгалларни
Бесип өттуқ биз.
Миң чамдам йәткидәк йәргә
Иккила чамдап йәттуқ биз.
Шуңлашқа еғир бизниң жүкләр,
Чүнки башта шундақ
Өзимиз еғир тутқан едуқ.
Жирақ йолға чиқиш үчүн
Баштила жүкни еғир артқан едуқ...

Биз башта Ә.Муһәммәдийниң "Еғир күнләрдә" һекайисидә униң балилиқ чеғиниң еғир күнлири әкис әттүрүлгән, дәп ейттуқ. "Батур жиллар" һекайисини мәлум рәвиштә униң давами дейишкә болиду. Чүнки униңда йеңи заманниң қәһримани, дәвир өзи алға сүргән кишиниң обризи гәвдиләнгән. Өмәр бесип өткән йолни аталмиш һекайә қәһриманиму бесип өтиду. Әнди әдипниң "Төвәндин", "Таңда саз" вә башқиму һекайилири йеңи заман яшлириниң һаятиға беғишланған.

Ә.Муһәммәдийниң иҗадийити шуни көрситидуки, у бизниң көз алдимизда чин дили билән йеңи түзүмгә ишәнгән, уни бар күчи, илһами билән күйләшкә тиришқан вә өз истедатини шуниңға беғишлиған шәхс сүпитидә гәвдилиниду. Кеңәш дәвридә һәр қандақ әдип, биринчи новәттә, өз иҗадийитиниң мана шу тәрәплири билән баһалинатти. Мошуни етиварға алған һалда, бизниң Ә.Муһәммәдийни кеңәш уйғур әдәбияти асасчилириниң бири дейишимиз тәсадипи әмәс.

Һазир заманниң өзгиришигә бағлиқ, өтмүштики көп нәрсиләргә көз қарашму өзгәрди, социалистик идеология өз күчини йоқитиши билән у барлиққа кәлтүргән роһий байлиқларға тамамән башқичә баһа берилишкә башлиди. Коммунистик түзүмни, шуниң асасини салғучиларни мәдһийилигән, өз иҗадийитини толуғи билән социализмниң утуқлирини көрситишкә беғишлиған әдипләр бир-бирләп тәхттин чүшти. Әгәр биз мошу принципни уйғур әдиплиригә, өткән әсирниң 20 – 30-жиллиридики әдәбиятимизға нисбәтән қоллинидиған болсақ, у чағда биз пүтүнсүрүк бир дәвирдин ваз кечип, әдәбиятимиз тарихини пәқәт Улуқ Вәтән урушидин кейинки жиллардин башлишимиз керәк. Амма буниң билән келишишкә, мундақ тавакәлчиликкә йол қоюшқа болмайду, әлвәттә. 20 – 30-жиллардики әдәбиятимиз өз дәвриниң әйниги, уни яратқан әдипләр шу заманниң вәкиллири. Уларниң өзлириниң көз алдида йүз бериватқан вақиәләрни күйләп, "Батур жиллар" дәп аталған шу дәвир қәһриманлирини гәвдиләндүрүши һәм улар қолға кәлтүргән утуқлар билән мәғрурлиниши тәбиий һал болған. Шуниң үчүн биз Ө.Муһәммәдийгиму һәм униңдин кейин әдәбият сепигә кәлгән язғучи-шаирлиримизғиму шу дәвир, униң тәләплири нуқтәий нәзәридин баһа берип, уларниң әдәбиятимизниң биринчи басқучтики шәкиллиниши вә тәрәққиятиға қошқан үлүшини йоққа чиқармаслиғимиз керәк. Ө.Муһәммәдийгә охшаш әдипләрниң кейинки әвлат язғучи-шаирлиримиз үчүнму үлгә, устаз болғанлиғини унтимаслиғимиз лазим.

Йәнә бир ейтип кетидиған нәрсә – биз иҗаткар истедатини униң көз қарашлирини бәлгүләйдиған идеологиядин айривелишимиз керәк. Мошу турғидин елип қариғанда, биз Өмәр Муһәммәдийгә охшаш язғучи-шаирлиримизға улар Кеңәш һакимийитини, социалистик түзүмни күйлигини үчүн баһа беримизму яки уларға тәбиәт һәдийә қилған қабилийәтниң ипадисини нәзәрдә тутимизму дегән соал өз-өзидин туғулиду. Өмәр Муһәммәдий, Нур Исрайилов, Исмайил Саттаровлар яркин истедат егилири болған. Буни уларниң интайин қисқа иҗадий һаяти намайиш қилди. Бу әдиплиримизниң һәр бири қәләм күчини әндила көрситип, өз йолини бәлгүләш алдида турғанда, иккиси еғир ағриқтин, бири тутқунға елинғандин кейин дуниядин өтти. Амма улар қалдуруп кәткән мирас тәқиплиниш дәврини баштин кәчүрүватқан әдәбиятимизға қошулған чоң төһпидур.

Өмәр Муһәммәдийниң һекайилири, биринчи новәттә, әлвәттә, "Еғир күнләрдә" һекайиси та жигирминчи әсирниң атмишинчи жиллириғичә көп җәһәттин прозимиз, униңдики новелла жанриниң үлгиси болуп кәлди. Шәкли вә тили аддий бу әсәрни оқуған һәр қандақ киши тәврининиду, қәһриманниң бешидин кәчүргәнлири уни бепәрва қалдурмайду – һәммә нәрсә, гоя сениң көз алдиңда йүз бериватқандәк. Бәдиий әсәрниң алаһидилиги әйнә шунинда әмәсму – қизиқип оқулушила әмәс, бәлки униңдин тәсирлиништә. Язғучи Зунун Қадирий Өмәрни әслигәндә әдип һекайилириниң әйнә шу тәрәплирини нәзәрдә тутқан болуши керәк.

Өмәр Муһәммәдий иҗат қилған дәвирдә, әң алди билән рус әдәбияти-

да вә уни әгишип, миллий әдәбиятларда классикилиқ мирастин ваз кечиш вә йеңи шәкил-түрләрни ойлап тепиш орун алғачқа, әркин вәзн кәң тарқилиду. Униң шеирлириниң шәкли әйнә шу вәзнгә болған өз алаһидиликлиригә егә. Өмәр қапийәләр, шеирниң ички ритмилириға дегәндәк көңүл бөлмәй, биринчи орунға әсәр мавзусини, униң мәзмунини қойиду.

Узақтин әнди,
Мениң бәңваш ойлиримни
Таңда челинған гудок йәңди...
Бәңваш Өмәрниң орниға
Гаң мәйдилик
Йеңи Өмәр болуп туғулдум,
Қизил көңүллүк жигит чиқти
Тошқан қоғлап өскән жигиттин.

“Өмәр өлди” шеиридин кәлтүрүлгән бу парчидин қапийәләр (“әнди – йәңдини” һесапқа алмиғанда) йоқниң орнида. Амма йәттә мисрада шаир, мундақ ейтқанда, бир кишиниң өмрини гәвдиләндүрүп бериду.

Һәй, мана, көрсәңлар еди,
Тракторларниң нахша ейтип ишлишини.
Раһәтлинип күләр едиңлар,
Һәр әслигәндә
Сапан етиңниң кишнишини.

Мәзкүр үзүндидә (“Төмүрдин чечәкләр”) қапийәләр очуқ билинип турсиму, боғумлар тәртипсиз елинған. Амма шуниңға қаримастин, шаир өтмүш вә бүгүнкини ениқ тәсвирләп беришкә муваппәқ болалиған.

Өмәр Муһәммәдий әсәрлириниң йезилған сәнилиригә көз ташлисақ, улар асасән 1930-жили билән бәлгүләнгән. Аз қисмидила биз 1929-жилни байқаймиз, әнди 1927-1928-жиллар санақлиқла. Демәк, әдип аран иккиүч жилла ижат қилған. Әйнә шу җәриянда у қәләм тәвритишкә башлап, өзиниң йолини издигән шаир вә прозаик сүпитидә күч синап, әдип ретидә шәкиллинишниң дәсләпки басқучлирини кәчүргән. Шуниңға қаримастин, у өз дәвриниң роһини әкис әттүрүшкә, көз алдида йүз бериватқан вақиәләр мәнзирисини тәсвирләшкә муваппәқ болған. Мундақ ишниң һөддисидин пәқәт ярқин истедат егиси, зор ижадий қабилийәткә егә шәхсла чиқалиши мүмкин еди. Өмәр Муһәммәдий әйнә шундақлардин һесапланғачқа, униң надир әсәрлири мошу кәмгичә өз әһмийитини йоқатмай келиватиду.

Патигул С[illegible]ИТОВА

Әршидин Һидайәтов
(1906 — 1951)

Һаятта һәр хил адәмләр учришиду. Уларниң бәзилири әл-җамаәт арисида шөһрәт қазиниш үчүн мәнсәп-дәриҗисини ашуруп ейтишқа, чивиндәк ишини пилдәк қилип көрситишкә хумар болса, йәнә бирлири, әксичә, шунчә чоң ишларни әмәлгә ашурсиму, мән дәп көкригигә урмайду, қилған мәһнитини миннәт қилмайду. Әйнә шу кәмтарлиғиға бола, әтрапида жүргәнләрму уларға анчә әһмийәт берип кәтмәйду. Әскә елишқа түрткә болғидәк бирәр һадисә йүз бәрмисә, ундақ адәмләр һәтта тамамән унтулуп қелишиму мүмкин...

Қолда бар мәнбәләргә асасланған һалда, сабиқ Кеңәш ели уйғурлири арисидин йетилип чиққан тунҗа алим туруғлуқ, исми бүгүнки әвлатқа анчә тонуш болмиған Әршидин Һидайәтовни әйнә шундақ “тәр төкүшни билгән билән, көкрәк керишни билмәйдиған” кәмтар инсанлар қатариға ятқузған болар едуқ.

Қазақ хәлқиниң көрнәклик язғучиси Бексултан Нуржеке оғли даңлиқ рәссам Ә.Қастеев һәққидә язған мақалисида: “У қазақниң дәсләпки кәспий рәссами. Бу интайин чоң аброй. Чүнки униңдин бир нәччә һәссә чирайлиқ рәсим сизидиған, маһаритиму, талантиму интайин жуқури рәссамлар болди һәм болушқа тегиш. Бирақ шуларниң һәммисиниң башламчиси болған Әбилхан ағаниң орни өзгәрмәйду”, дәп тәкитлигән еди. Язғучиниң бу пикрини тунҗа алимимиз Әршидин Һидайәтовқа нисбәтән пайдилинишқиму болиду. Униңдин кейин һәқиқәтән нурғунлиған алимлар йетилип чиқти. Уларниң дәриҗилириму, илим-пән дуниясида егиләйдиған орунлириму һәр хил. Лекин уларниң һеч бирини Әршидин Һидайәтов билән селиштурушқа болмайду. Амма униң өзи тоғрилиқ мәзкүр мақалини йезишта хелә қийнилишқа тоғра кәлди. Мәлумки, алимниң өзила әмәс, униң билән биллә ишлигән кәсипдашлириму йоруқ дунияни тәрк әткән бу заманда мундақ ишни пәқәт тарихий мәнбәләргә асасланған һалдила әмәлгә ашуруш мүмкин. Шуңлашқа әң алди билән мәлумат топла-

шқа киришттим. Бәхиткә қарши, Әршидин Һидайәтов тоғрилиқ йезилған мақалилар интайин аз болуп чиқти.

“Алтунниң қәдрини зәргар билиду” дәмәкчи, у тоғрилиқ мәлуматларни жиғип, әмгәклирини алаһидә топлам қилип, нәшир қилдурушни әң дәсләпкиләрдин болуп тарих пәнлириниң намзити, мәрһум Давут Исиев қолға алған екән. Мениң қолумға чүшкиниму әйнә шу яқниң әмгәк-әҗри түпәйли, 1978-жили “Наука” нәшриятидин йоруқ көргән Әршидин Һидайәтовниң “Или уйғурлириниң миллий-азатлиқ һәрикәтлири” намлиқ топлими билән 1976-жили алимниң туғулғиниға 70 жил толушиға даир “Коммунизм туғи” (һазирқи “Уйғур авази”) гезитида елан қилинған бир түркүм мақалиларла болди, халас. Лекин шуниң өзи Әршидин Һидайәтовниң тәшкилатчан рәһбәр, истедатлиқ алим вә кәмтар инсан сүпитидики обризини тәсәввур қиливелишимизға имканийәт яратти.

Ә.Һидайәтов 1906-жили 10-октябрьдә Алмута вилайитиниң Уйғур наһийәсигә қарашлиқ Чоң Ақсу йезисида дунияға кәлгән. Турмуш шараитиниң еғирлиғи вә анисидин кичик житим қалғанлиғи түпәйли у сиңлиси Баһарәм һәм дадиси Һидайәт билән намратчилиқниң азавини көп тартиду. Беши оқәткә бағлинип қалған у өзиниң 1925-жилғичә атиси билән биллә етизда ишләшкә мәҗбур болғанлиғини язиду. Октябрь инқилавидин кейин, Чоң Ақсу йезисида ечилған уйғур мәктиви кәлгүси алим үчүн өз ишигини ачқан әң дәсләпки билим дәргаһидур. У шу мәктәптә оқуп жүргән чағлиридила оқушқа болған интасиниң күчлүклүги, зерәклиги түпәйли өз тәңтушлиридин пәриқлиниду. Бу алаһидилиги ахири Ә.Һидайәтовни Алмутиға — йеза егилиги техникумиға оқушқа елип келиду. Тиришчанлиғиниң нәтиҗисидә аддий сәра жигити авал техникумни, андин Қазақ дөләт педагогика институтиниң тарих-ихтисат факультетини мувапиәқийәтлик тамамлайду.

Әсли исми Әршидин болғини билән тәңтушлири униңға көпирәк “Әршәм” дәп мураҗиәт қилишқа адәтләнгән еди. Әйнә шу Әршәм студент пәйтидиму вақитни ғенимәт билип, җәмийәтлик ишларға паал арилишиду. Шу дәвирниң әң илғар, оқумушлуқ зиялиси сүпитидә завод, фабрика вә башқа кархана ишчилири билән студент-яшлар арисида хәлиқ ара әһвал, мәмликәтниң ички һәм ташқи сәясити һәққидә лекцияләр оқуйду. Шундақла у өз хәлқиниң тарихини оқуп-үгинишкиму алаһидә көңүл бөлиду.

Буниңдин башқа Ә.Һидайәтовниң өз заманисиға яриша, һәқиқәтәнму чоңқур билимгә егә мутәхәссис болғанлиғиға гувалиқ қилидиған мисаллар нурғун. Мәсилән, униң алий билим дәргаһини тамамлиғандин кейин, йәни 1932 — 35-жиллар арилиғида Алмутидики Коммунистик алий йеза егилиги мәктивидә тарих пәни бойичә оқутқучи болуп ишлигәнлиги, андин Ленин намидики Москва дөләт педагогика институтиниң аспирантурисида оқуғанлиғи әйнә шуниң бир испатидур. У дәвирләрдә бу хилдики чоң билим орунлириниң ишигини бүгүнкидәк мәбләғниң ярдими билән әмәс, бәлки пәқәт сүпәтлик билим, йетәрлик қабилийәт арқилиқ ечиш мүмкин болғанлиғини көпчилик яхши билиду.

Билим елишқа чин иштияқ бағлиған вә шу йолда һәр қандақ қийинчилиқни йеңишкә қабиллиғини көрсәткән Ә.Һидайәтов ахири тиришиптирмишип жүрүп, 1939-жили 26-апрельда Москва шәһиридә өзи тәһсил көргән институтниң тарих факультети илмий кеңишидә профессор А.Шестаковниң рәһбәрлигидә "Или өлкисидики уйғур-туңганларниң 1864 — 1871-жиллардики қозғилиңи" мавзусида намзатлиқ диссертацияни муваппәқийәтлик яқлаш арқилиқ уйғурлардин чиққан дехан әвладиниңму илимпән чоққилирини егиләшкә қадирлиғини дәсләпки қетим әмәлиятта испатлап бәрди.

Тарих пәнлириниң намзити дегән илмий дәрижигә муйәссәр болғандин кейин, униңға техиму зор вә мурәккәп вәзипиләр жүклиниду. Дәсләп Ә.Һидайәтов Орал шәһиридики педагогика институтиға чоң оқутқучи сүпитидә әвәтилиду. Көп өтмәй, Алий аттестация комиссияси (ВАК) тәрипидин доцент унванини алған у 1941 — 43-жиллири Сәмәрқәнт дөләт педагогика институтида СССР тарихидин лекция оқуйду. 1943-44-жиллар давамида болса, Өзбәкстан Пәнләр академиясиниң чоң илмий хадими, 1944-жилниң октябрь ейидин башлап Ташкәнт шәһиридә уйғур тилида чиқидиған "Шәриқ һәқиқити" журналиниң баш муһәррири болуп хизмәт қилиду.

Көплигән уйғур зиялилириниң пишип-йетилишигә, аммиға тонулушиға зәмин яратқан мәзкүр журналға ишқа кәлгән дәсләпки күнләрдин башлапла у нәширниң техиму сүпәтлик чиқишиға, мәзмун-маһийитиниң қизиқ, тәсирлик болушиға һәссә қошушқа тиришиду. Әпсус, униң саламәтлиги бу лавазимни узақ егиләп турушиға, көңлигә пүккән арзу-арманлирини рояпқа чиқиришқа мүмкинчилик бәрмиди. Шуңлашқа у 1946-жили бу хизмәттин өз илтимасиға бенаән бошинип кетишкә мәжбур болиду. Шундақтиму кәлгүсидә у журнал тәһриратиниң һәйъәт әзаси сүпитидә униң сүпәтлик һәм мәзмунлуқ чиқип турушиға имканийитиниң йетишичә үлүш қошти.

Бу тоғрилиқ Әршәм Һидайәтовниң сәпдиши, униң билән бир аз вақит биллә ишлигән журналист-алим, биология пәнлириниң намзити Абдумежит Розибақиев өз хатирилиридә мундақ дәп язиду:

"Мән Әршәм Һидайәтовни 1929-1930-жиллардин тартип яхши биләттим. Биз һәр хил мавзуда қизгин сөһбәтлишәттуқ. Болупму "Шәриқ һәқиқити" журналиниң тематикиси тоғрисида көпирәк мулаһизә қилишаттуқ...

Әршәм интайин сөһбәтдаш адәм еди. Униңда кәмтарлиқ, инсанпәрвәрлик хисләтләр наһайити жуқури еди. У өзиниң ижабий вә салмақлиқ пәзиләтлири билән мәндә интайин яхши тәсират қалдуратти. У "Билмигән, чүшәнмигән мәсилиләр болса, сорап, мәслиһәтлишип турайлуқ, бир-биримиз билән һәмкарлашсақ, ишимиз овжийду", дәп тәкрарлатти.

1946-жили Ә. Һидайәтовниң саламәтлиги наһайити начарлишип кәтти. Өзиниң илтимасига бенаән, у редакциядин бошанди вә өз орнига редакторлуққа мени тәвсийә қилди. Шәхсән униң тәкливигә мувапиқ, "Шәриқ

һәқиқити" журналида бир аз вақит баш редактор болуп ишләшкә муйәссәр болдум. Ә. Һидайәтов, "Шәриқ һәқиқити" журналиниң һәйъәт әзаси сүпитидә, бизгә көп ярдәм қилатти. Журналға кәлгән тарих вә сәясий материалларни шәхсән өзи қарап чиқатти. Журналға қандақ материалларни бериш керәк вә қандақ тәхлиттә берилиши керәклиги тоғрисида бизгә йол-йоруқ көрситәтти, қолидин кәлгән ярдимини айиматти. У наһайити әмгәк сөйәр адәм еди. Бир ишни башлиса, алдиримай, изчиллиқ билән елип баратти. У сөһбәтдашлири билән наһайити силиқ муамилә қилатти, йолдашлири билән бир мәсилә һәққидә мулаһизә қилғанда меһир қоюп, сәмимий тиңшатти...

Әршәм уйғурлар мәсилисидә дайим һеч егишмай, принципиал позициядә туруп кәлгән еди. У өмриниң ахириғичә уйғурлар тарихи, тили, әдәбияти вә мәтбуат мәсилилири тоғрисида һәққаний йолни тутқан кишиләргә баһа бериштә вәзийәтниң вә сәясәтниң өзгирип кетишигә қарап әмәс, бәлки өзиниң мустәқил пикригә вә униң тоғра екәнлигигә камил ишинип, баһа берәтти. У қувлуқ-шумлуқни билмәйдиған, очуқ, уддул, ақ көңүл, пак диллиқ киши еди".

Мәлумки, 1947-жили Алмутида Тарих, археология вә этнография институтиниң йенида Уйғур-туңган мәдәнийити сектори тәшкил қилинди. Мана шу чағда уни башқуруш вәзиписи һәртәрәплимә билимгә егә санақлиқ мутәхәссисләрниң бири болғанлиғи үчүн Ташкәнттин мәхсус чақиртивелинған Ә.Һидайәтовқа жүклиниду. Кейинирәк бу сектор мәзкүр институттин бөлүнүп чиқип, Қазақстан Пәнләр академияси Президиуминиң йенида қайта тәшкил қилинғанда, у тил, әдәбият вә тарих бөлүмлиридин тәркип тапқан секторниң тарих бөлүмини башқурди. Демәк, бүгүнки Шәриқшунаслиқ институти Уйғуршунаслиқ мәркизиниң асаси болуп һесапланған мәзкүр секторниң паалийитини йолға қоюшта Ә.Һидайәтовниң қошқан һәссиси чоң.

У қәйәрдила ишлимисун, жан дили билән берилип, әмгәк қилди. Шу түпәйли кәсипдашлири арисида аброй қазанди. Ағриғи күндин-күнгә күчийип, көңүл арамини қоймайватқанлиғиға қаримай, бепәрвалиқни, һоруңлуқни өзидин жирақ тутти. У болупму хәлиқ мәнпийитини, милләт мәсилисини һәммидин үстүн қойди. Шу алий мәхсәттин қоюлған арзу-арманлириму көп еди. Шуңлашқа у мүмкин қәдәр көпирәк әмгәк қиливелишқа, көпирәк йезивелишқа тиришатти. Әпсус, униң ирадиси пәқәт бирла нәрсә алдида ажиз болуп қалди. Ахири шу ағриқниң тәсиридин Ә.Һидайәтов нурғунлиған арзу-арманлирини арман петичә қалдуруп, 1951-жили 25-декабрьда, бари-йоқи 45 йешида вапат болди.

Биз бүгүн униң әмгәклири билән, у һәққидә йезилған аз санлиқ хатириләрнила оқуш имканийитигә егә. Ақ қәғәзгә пүкүлгән шу қурларда Ә.Һидайәтовниң арзу-арман, үмүт-ишәнчилири билән биллә инсаний хусусийәтлири, алимлиқ қабилийити қачиланған. Шуңлашқа мошу йәрдә, пурсәттин пайдилинип, Қазақстан Пәнләр академиясиниң академиги И.Кеңесбаевниң у тоғрилиқ қалдурған хатирисигә орун беришни тоғра көрдүм: "*Әршидин Һидайәтов — тунжа уйғур кеңәш алими. Униң тарих бойичә язған*

илмий әмгәклири уйгурларниң аң-сезимини көтиришә чоң роль ойниди. У Қазақстан ССР Пәнләр академияси Президиуминиң йенида тәшкил қилинған Уйгур-туңган мәдәнийәт секторини башқурди вә уйгур мәдәнийитини илмий асаста үгиниш ишлириниң тәшәббускари болди.

Әршидин наһайити егир-бесиқ, ишдашлири билән дилкәш адәм, һеч қандақ чолта пикир ейтмайдиган, пишшип-йетилмигән илмий әмгәкләргә йол қоймайдиган алим еди. У уйгур классик әдәбиятини дәсләп тәтқиқ қилгучиларниң бири. Ә. Һидайәтовниң Кеңәш уйгуршунаслиги үчүн ишләш нийити бәк чоң вә алга қоюлган мәхситини әмәлгә ашурушқа билим дәрижиси йетәрлик еди. У яш алимлиримизга өзиниң тиришчанлиги, ишләмчанлиги, тәләпчанлиги билән үлгә болуп қалгусидур".

Ә.Һидайәтов һәқиқәтәнму шундақ чоң истедат егиси еди. Тарихчи Д.Исиевниң тәпсилати бойичә, униң бизгә бир китави, 29 мақалиси вә бир нәччә қол язмиси мәлум. Алимниң "Җоңғария ханлиғи вә Шәрқий Түркстан", "Манжур ханлиғиниң мустәмликә сәясити", "Молла Билал вә уйғур хәлқиниң азатлиқ һәрикәтлири", "Уйғур хәлқиниң шаири Сейит Муһәммәт Қашийниң әсәри "Шәрһи Шикәстә" һәққидә", "Или уйғурлириниң Йәттисуға көчүп чиқиши", "Октябрь инқилавиғичә Йәттису уйғурлири", "Или уйғурлириниң келип чиқиши", "Уйғур хәлқиниң XIX әсирниң 60-жиллиридики миллий-азатлиқ қозғилаңлири", "Или султанлиғи" кәби илмий әмгәклири хәлқимиз тарихини оқуп-үгиништә интайин муһим әһмийәткә егә мәнбәләр болуп һесаплиниду. Шу дәвирләрдә йоруқ көргән нәширләрдин елинған учурларға қариғанда, униң башқа әмгәклириниң болғанлиғиғиму көз йәткүзимиз.

Ә.Һидайәтов биринчи болуп Билал Назимниң "Ғазат дәр мүлки Чин", "Чаңмоза Йүсүпхан" вә Сейит Муһәммәт Қашийниң "Шәрһи Шикәстә" дастанлирини тарихий мәнбә сүпитидә пайдиланған һәм уларниң қәдир-қимметини өзгиләргә чүшәндүргән алим. Миллий қәһриманимиз Садир Палван һәққидә дәсләп илмий әмгәк яратқанму, хәлқимизниң даңлиқ қизи Назугумни кәң аммиға тонутқанму йәнә шу Ә.Һидайәтовтур.

Әлвәттә, Ә.Һидайәтовниң һаят йоли қисқа болмиғинида, у буниңдинму зор ишларни әмәлгә ашурған болар еди. Лекин узунға созулған еғир ағриқ Әршидин Һидайәтовниң паалийитигә бәкму әтигән чекит қойди. Шундиму униң әмәлгә ашуруп үлгәргән ишлири узун жиллиқ пүтүн бир өмүргә тетиғуси. У пәқәт тунжа алим болғанлиғи үчүнла әмәс, бәлки яратқан салмақлиқ әмгәклири түпәйлиму кәлгүси әвлатниң хатирисидә мәңгү сақлиниду.

Мухтәрҗан ҖУМАРОВ

Мөмүн Һәмраев
(1907 — 1956)

Михаил Горбачевниң қайта қурушни әмәлгә ашуруватқан жиллиринин бири болидиған. Заманниң өзгиришигә бола унтулуп кәткән көп нәрсиләрни әксигә кәлтүрүш, оттуз йәттинчи жил қурванлириниң хатирилирини кәң нишанлаш, улар намлирини әбәдийләштүрүш әмәлгә ашурулувататти. Мошуниңға бағлиқ биз, бир топ уйғур язғучи-шаирлири, Уйғур наһийәсиниң Чарин йезисиға бардуқ. Йеза турғунлири жиғилған Мәдәнийәт өйидә мошу жутниң пәрзәнди, көрнәклик уйғур язғучиси Мөмүн Һәмраев тоғрисида сөз болувататти. Алмутидин кәлгән меһманлар, мәктәп муәллимлири әдипниң тәржимә һали, ижадийити үстидә тохтилип өтүп, тунжа уйғур романиниң муәллипи һәққидә өз ой-пикирлирини ейтти. Новәтни Қазақстанниң хәлиқ язғучиси Зия Сәмәдигә бәргәндә, у минбәргә көтирилип, мундақ деди: “Биз хәқ бир-биримиз билән тонушушни салам бериштин башлаймиз. Кейинирәк бир-биримизниң қәйәрдин екәнлигини сораймиз. Бир аз йеқинлишип қалғанда, жутлардин кимләрниң чиққанлиғини сүрүштә қилимиз. Мошуниңға бола, силәр, чаринлиқлар, өз жутуңлар билән қанчә пәхирләнсәңларму әрзийду. Сәвәви, силәрниң жутуңлардин Мөмүн Һәмраев охшаш атақлиқ уйғур язғучиси чиққан. Әгәр өз вақтида уни мошу тәвәдикиләр яхши билгән болса, қириғинчи жиллардин башлап, әдип у тәвә – Шәрқий Түркстандиму кәң тонулди. Мөмүн Һәмраев үч вилайәт инқилавиға паалийәтлик қатнашқанларниң бири болған һәм хәлиқ ишиниң ғалибийәт қазинишиға зор үлүш қошти. Бәзи бир сәвәпләргә бағлиқ, биз Мөмүн акини Алимахун исми билән биләттуқ һәм маңа униң билән йеқиндин арилишишқа тоғра кәлди”.

Мошу сөзләрдин кейин Зия ака язғучи тоғрисида өзиниң хатирилирини баян қилди...

Ғулжа йоли Чарин йезисини кесип өткәнликтин, у яқтин бу яққа йолға чиққанлар Челәккә йәткичә, мошу йәрдә түнәтти. Алмута вә Йеңишәр тәрәптин чиққанларму мошу йәрдә тохтап өтәтти. Шу сәвәптин башқилар қатарида уста тақичи, төмүрчи Һәмраға иш йетип ашатти. Униң алдиға

келидиған деханларниңму айиғи үзүлмәтти. Амма уста чәттин киши яллимай, чоң оғли Һүсәйин билән ишләтти, кейинирәк Һәмра төмүрчигә кичик оғлиму әсқатиду вә көп вақтини бала дадисиниң дукинида өткүзиду. Мабада инқилап йүз бәрмәй, заман өзгәрмигәндә, Мөмүнму акиси Һүсәйинниң изи билән маңатти вә базған билән тирикчилик қилатти. Амма тәғдир төмүрчиниң кичик оғлини башқа йолға йетиләйду...

Мениң дадам Һезим Исмайиловму чаринлиқ. Бир қизиқ йери, у Мөмүн Һәмраев билән қурдаш – һәр иккилиси 1907-жили туғулған. Буларниң өйлири йеқин болғачқа, иккиси алди билән Мәрдан қариниң қолида биллә оқуйду, кейинирәк Яқуп Илиев башқурған мәктәпкә бариду. Дадамниң ейтишичә, кәлгүси язғучи кичигидинла өз демәтликлиридин пәриқлинәттекән. Әгәр балилар кочидин кирмәстин, һәр хил оюнлар билән бәнт болса, Мөмүн төмүрчи дукинидин қайтиши билән китап оқаттекән. Китапларни Мәрдан қаридин алаттекән.

Вақти кәлгәндә бир топ яшлар, шу жүмлидин мениң дадам вә Мөмүн Һәмраев Ташкәнткә оқушқа атлиниду. Бу йәрдә уларни разнарядка бойичә кона шәһәрдики 61-интернатқа жайлаштуриду һәм мошу йәрдә йетип-қонуп, улар татар билим юртида оқуйду. Бир жилдин кейин дадам аилэвий мәсилиләргә бағлиқ өз жутиға қайтиду, М.Һәмраев оқушини давам қилип, уни 1929-жили тамамлайду.

Биз өз ижадини жигирминчи-оттузинчи жиллири башлиған һәм әдәбиятимизниң асасчилири һесапланған язғучилиримизниң һәммисиниң дегидәк Ташкәнттә оқуғанлиғини һәм тунжа әсәрлирини шу йәрдә йезип, йоруққа чиқарғанлиғини билимиз. Оқуш жәриянида вә униңдин кейин Мөмүн Һәмраев әйнә шулар билән тонушиду, йеқиндин арилишиду, вақти кәлгәндә, шулар билән бир сәптә маңиду. Шу сәвәптин, биз Н.Абдусемәтов, А.Муһәммәдий, Ө.Муһәммәдий, Һ.Искәндәров, Н.Исрайилов, Т.Һәсән охшаш шу дәвирдики әдәбиятимизниң яркин намайәндилири болған әдиплиримизни тилға алғанда, улар билән биллә М.Һәмраев тоғрисидиму сөз қилимиз.

Жуқурида исимлири аталғанлар мошу тәвәдә XX әсирдә барлиққа кәлгән әдәбиятни вужутқа кәлтүргән пешқәдәмләр, пешивалардур. Амма мошуниңға бола бир ейтип кетидиған нәрсә, уларниң һәммиси ижадийитини шеирийәттин башлиған, кейинирәк пәқәт айримлирила прозиға муражиәт қилған. Әнди Мөмүн Һәмраев болса, өзиниң дәсләпки қәдимидин башлапла прозаик сүпитидә тонулди һәм өзи таллавалған жанрға садиқ болди. Йәнә келип, у алди билән һекайиләргә тутуш қилмастин, қәлимини бирдинла повестьта тәврәтти. Шуниңға қаримастин, униң “Еғир күнләрдә” повести бәдиий жәһәттин хелила пухта ишләнгән әсәр. Һәр һалда аталмиш китап Нур Исрайиловниң “Күнләр”, Турди Һәсәнниң “Зулум очиғи” повестьлиридин үстүн турса туридуки, амма төвән әмәс. Нур билән Турди болса, прозиға шеирийәттә убданла тәжрибә топлиғандин кейин кәлгән.

М.Һәмраев прозисиниң башқилардин бөләкчә туридиған йәнә бир тәрипи, у өз әсәрлиридә мошу тәвәдә йүз бәргән вақиәләр тоғрисида язиду

һәм униң көтәргән мавзулири өз дәври үчүнла әмәс, һазирму өз актуаллиғи, муһимлиғини йоқатқини йоқ. Лашманлиқ пажиәси өз вақтидила қошақларда әкис етилип, кәң тарилиду, амма уларда көп нәрсиләр биртәрәплимә көрситилгән еди. Язғучи қошақлар даирисини кәңәйтиду һәм әң алди билән бу ишниң аһали арисида қандақ йүз бәргәнлигини һекайә қилиду. Лашманлиқниң мүшкүл тәрипи – кишиләр натонуш жутларға берип, наһайити еғир жисманий ишларда ишләтти. Повестьта мана шу җәриян – Юзовкидики хаңлар көрситилиду. Һазир руслар вә улар билән йеқинлишиш һәққидә йезиштин қечиш адәтлиниватсиму, биз һәқиқитини ейтишимиз керәк – әдип тунҗа қетим бизниң әдәбиятимизға русларниң, йәнә келип рус ишчилириниң образлирини елип кирди. Повестьниң утуқлуқ тәрипи – йезидин кәлгән дехан балилириниң көп нәрсиләрдин хәвәрдар болуши, ишчилар тәсиридә нурғун нәрсиләрни чүшинишигә башлиши. Еләм һәм униң достлири инқилапчи болмайду, әлвәттә, һәм уларниң мундақ болушиму мүмкин әмәс еди. Амма уларниң өзгәргәнлиги чоқум.

Әдәбиятимизниң башлапқи басқучидики тәкитлинип өтидиған бир нәрсә – язғучи-шаирлиримизниң билим-сәвийәсиниң йетәрлик дәриҗидә әмәслигигә қаримастин, уларниң иҗадийәткә яшла туруп тутуш қилиши. Нур Исрайилов биринчи топлимини жигирмә икки йешида нәшир қилған. Мөмүн Һәмраевниң повести чиққанда у жигирмә йәттә яшта еди. Әнди үч жил өтә-өтмәйла язғучи икки жирик әсәр – “Долқунлар арисида” вә “Мәйдандин аваз” намлиқ романларни пүтирипла қалмастин, уларни йоруққа чиқириду. Әдипниң “Мәйдандин аваз” романиға кәлсәк, униң корректруриси оқулуватқан чағда муәллип қамаққа елиниду. Сөзсизки, әсәрниң бунидин кейинки һаяти шу йәрдила тохтилиду. Униң тәғдири һәққидә бир нәрсә ейтиш мурәккәп иш. Шуниң билән бизгә М.Һәмраевниң иккинчи романдин пәқәт бир-икки үзүндила йетип кәлгән...

“Долқунлар арисида” романи көп җәһәттин тәрҗимә һаллиқ асасқа егә. Мәлумки, язғучи билим юртини тамамлиғандин кейин, бир жил мабайнида “мәдәнийәт армиясиниң солдити” сүпитидә жүрүп, Сурхандәриядә муәллим болуп хизмәт қилған. Униң оқуши вә хизмити роман сюжети вә мәзмунини тәшкил қилиду.

Яш жигитниң муәллимлик хизмитидә, униң жирақ йезиға берип, балиларни оқутушида, кишиләрниң саватини чиқиришида һәддидин ташқири һеч нәрсә йоқ. Устаз болуп аталғандин кейин шагиртларниң саватини чиқириш, көзини ечип, тәрбийиләш — саңа жүкләнгән вәзипә. Бирақ биз жигирминчи жилларниң ахиридики Өзбәкстанниң чәт яқилиридики шараитни көз алдимизға кәлтүрсәк, очуқ қариму-қаршилиқ бесилсиму, йошурун күрәш тохтимиғанлиғини тәсәввур қилсақ, һәр бир муәллимниң әйнә шундақ чәт өлкиләрдики хизмити җасарәт билән тәң екәнлигини чүшиниш тәс әмәс. Романниң баш қәһримани Қасимниң ишини биз шундақ дәп баһалашқа һәқлиқмиз.

Уйғур язғучиси яратқан образни мәлум рәвиштә қирғиз язғучиси

Ч.Айтматовниң “Биринчи муәллим” повестидики Дүйшенниң обризиға охшитишқа болиду.

Раст, икки әсәр оттурисида әллик жилға йеқин мусапә ятиду. Мөмүн Һәмраев 30-жиллардики әдәбиятниң вәкили болса, Чиңғиз Айтматов 70 — 80-жиллардики пүткүл кеңәш әдәбиятиниң вәкили. Шу түпәйли уларниң әсәрлири арисида чоң пәриқ мәжут. Амма улар гәвдиләндүргән қәһриманлар бир ишни қилиду: техи феодал-патриархаллиқ таянчилар наһайити күчлүк даиридә йеңилиқ чириғини яндуруп, бу ишта һәр икки қәһриман нурғунлиған тосалғуларға қаримастин, ғалибийәт қазиниду.

Чиңғиз Айтматовтәк язғучи болуш оңай әмәс. У һазир пәқәт қирғиз яки Оттура Азия вә Қазақстан миқиясидики әдәбиятлар махтиниши әмәс, бәлки өз вақтида пүткүл кеңәш әдәбиятиниң иптиһари болған һәм шундақ болуп қалғуси. Лекин Мөмүн Һәмраевниң “Мәйдандин аваз” романи китапханлар қолиға тәккәндә, оттуз йәттинчи жил вақиәлири йүз бәрмәй, әдәбиятимиз оттузинчи жиллар бешида қолға кәлтүргән сүръәт билән риважлинип кәлгәндә, қанчилик утуқ қазинар еди һәм шу әдәбиятта башқилар қатарида Мөмүн Һәмраев қандақ орунни егилигән, язғучи сүпитидә қанчилик өскән болар еди. Әпсуски, шуниң үчүн биз хәлқимиз бешиға кәлгән пажиәни һеч қачан унтумаслиғимиз, униң қурванлирини есимиздин чиқармаслиғимиз лазим.

Раст, М.Һәмраев, бизниң көплигән атақлиқ әрбаплиримиз вә әдиплиримиз охшаш, өлүм жазасиға һөкүм қилинмиди, өзиниң қәләмдаш достлири охшаш сүргүн азаплирини тартмиди. У аман қалди. Бирақ шаир Һ.Искәндәров охшаш өз жутиға қайтип кәлмиди, ақсақал әдипимиз охшаш бизни йеңи-йеңи әсәрлири билән хошал қилдурмиди.

Ташкәнттә ижат қиливатқан язғучи-шаирлиримизниң бириму қалмайду – һәммиси тутқунға елиниду. Көп жәһәттин уларниң минбири, әдәбий-бәдиий оргини һесапланған “Шәриқ һәқиқити” гезитиму йепилиду. Башқилар қатарида Мөмүн Һәмраевниңму китаплири ужуқтурулиду. Һәтта у вақитларда “уйғур” дегән сөзни тәләппуз қилишму хәтәрлик еди.

Тутқунға елинғанлар көп азап-оқубәтләрни бешидин өткүзди. “Гуналирини” бойниға алмиғанлиқтин, еғир қийин-қистақларға елинди. Буниңға М.Һәмраевниңму дуч кәлгән-кәлмигәнлиги бизгә намәлум. Бирла ейтидиған нәрсә – көпчилик қатарида соланған язғучи вақит өтүши билән ялғуз өзила Шәрқий Түркстанда пәйда болиду. У Сибирь орманлиридин қечишниң амалини тапти, амма жутиға қайтип келиш имканийити болмиғанлиқтин, илажисиз әждатлар елиға йол тутушқа мәжбур болди, дәп пәрәз қилиш, әлвәттә, әқилгә мувапиқ кәлмәйдиған нәрсә. НКВД лагерьлиридин, униң үстигә Сибирьдин Алтишә тәрәпкә қечип кетиш әсла мүмкин әмәс еди. Мөмүн Һәмраевни Алтишәгә бағлаштурушимизниң сәвәви, Алимахун исмини алған бу киши бабиға кәлтүрүп, жәнуп шевисидә, қәшқәрчә сөзләтти (М.Һәмраевниң Алимахун болуп қалғанлиғиниң сирини пәқәт Ташкәнттики КГБ архивиниң материаллирила ечип бериши мүмкин).

Җәнупта язғучиниң немә билән шуғулланғанлиғини биз билмәймиз, бирақ Үрүмчидә у өзиниң паалийәтчанлиғини һәммә тәрәптин намайиш қилиду вә у йәрдә йүз бәргән вақиәләргә өз һәссисини қошиду. Шундақла униң ана Вәтәндә иҗадий иш билән бәнт болғанлиғи тоғрисида айрим дерәкләрму бар. Лекин көпчилик Мөмүн Һәмраевниң әсәрлирини көрмигән вә оқумиған. Шәрқий Түркстанда Мөмүн Һәмраев, еһтимал, чоң ишларни әмәлгә ашурғанду, вақитниң өтүши билән бу тәрәпму айдиңлишар. Амма биз, язғучилар, әдәбият мухлислири үчүн әдипниң паалийити, униң иҗаткарлиқ һаяти оттуз йәттинчи жил билән чәклиниду...

Өз вақтида төмүрчи Һәмра чоң оғли Һүсәйин билән өйигә қайтқанда, кичигиниң дайим китап оқуп олтарғанлиғини көрәтти. “Бизниң уруғимизда молла чиқмиған, Мөмүн молла болидиған охшайду”, дәп ойлатти у. У чағларда көпчилик саватлиқ болуш, китап оқушни билиш пәқәт моллиларғила талиқ дәп һесаплатти. Һүнәрвән өзиниң оғлиниң язғучи болидиғанлиғини, вақти кәлгәндә, иҗадиға, китаплириға бағлиқ көпчилик униң жутини тонуйдиғанлиғини нәдин билсун. Бу иш ухлиса, төмүрчиниң чүшигиму кириши мүмкин әмәс еди. Бүгүнки күндә болса, Чариндики уйғур мәктиви М.Һәмраевниң нами билән аталған. Мәктәпниң қорасиға униң бюсти орнитилған. Йезидики у туғулуп өскән коча йәнә шуниң нами билән аталған. Язғучиниң китаплири қайтидин нәшир қилинди. Униң әсәрлири дәрисликләргә киргүзүлди, алимлар тәрипидин тәтқиқ қилинмақта. Әдәбиятимизниң һулини қурған пешиваларниң бири, тунҗа уйғур романиниң муәллипи Мөмүн Һәмраевниң исмини униңға миннәтдар әвлади әйнә шундақ әбәдийләштүрди.

Рабик ИСМАЙИЛОВ

Закир МИНӘМОВ
(1908 — 2000)

Һелиму Уйғур наһийәсигә йолум чүшүп қалғанда, һәр қачан Чонжа йезисидики илгәрки Комсомол, һазирқи Закир Минәмов намидики кочиниң №15 өйниң йениға баримән. У өйниң темиға орнитилған мемориал тахтиға көзүм чүшиду. Униңға узақ қарап туруп, өтмүшни көз алдимға кәлтүримән. Бу өйдә наһийә тәрәққиятиға чоң үлүш қошқан Закир ака Минәмов яшиған. У мениң жутдишим – шуңқарлиқ. Шуниң үчүнму униң билән көп арилашқан, сөһбәтләшкән, униң өтмүши тоғрилиқ хатирилирини талай қетим тиңшиған. “Мениң иккинчи анам Әсенни билисәнғу? – дәтти у. – Әгәр шу мәрһумниң маңа қилған яхшилиғи болмиса, еһтимал балилиқ чағлиримдила өлүп кәткән болар едим...”. Мән у аялни билəттим. Һәммиси уни “Әсен кемпир” дәп ататти.

Закир акиниң бовиси Дуганниңму, дадиси Минәмниңму, аниси Майминәмниңму пүткүл һаяти Шуңқарда Қутлуқ һажи дәйдиған байниң қолида малай болуп ишләш билән өткән еди. Закир акиниң өзиму ата-анисидин наһайити кичик қелип, жан беқиш үчүн хелә жил шу байниң қолида ишлигән. Шундақ күнләрниң биридә Закир акини әшу Әсен кәмпир беқивалған екән. Закир ака шу иккинчи анисиниң ғәмхорлуғида ақ-қарини илғавелиш дәрижисигә йәткән. Шуниңдин кейин у қәйәрдә жүрмиди, кимләрниң ишигидә ишлимиди. Қариқолда әпийүн өстүридиған туңганларниң қолида, Яркәнттә ашпузулларда от қалиғучи болуп ишлигәнлири әстин чиқсунму.

Закир ака кейинирәк турмушта өз йолини тепип, шу йолни көрситип бәргән иккинчи анисини өз қолиға еливалди. Қәйәрдә ишлимисун, шу йәргә уни өзиниң бала-жақиси билән биллә елип жүрди. У момай Закир акиниң рәпиқиси Түдәм һәдигиму өз анисидәк, уларниң балилири үчүн өз момисидәк болуп кәткән.

“Һелиқи аялниң ети немида? Һә, растла, есимға чүшти, Һемидихан әмәсмеди. Сениң ядиңда барму?” – дәп қалди бир күни Закир ака. “Балилар үчүн оттур қазан қайнитидиған аялма?”. “Һә-һә, шу”.

Һә, уруш жиллири, барлиқ җайлардикигә охшаш, жирақ тағ бағриға җайлашқан Шуңқар йезисидиму ачарчилиқ тазиму овҗ алған еди. Хусусән яш балиларниң ачлиқтин өлүп кетишлири көпийип кәткән. Шу чағларда, кичик болсамму, мошуларни өз көзүм билән көргән едим. Балиларни өлүм чаңгилидин аман елип қелиш үчүн немә қилиш керәк? Шу “немә қилишлар” колхоз рәиси Закир Минәмовниң ятсиму-турсиму, хиялидин һеч нери кәтмәтти. Өз бешиға елип, колхоз мелиға тегишкә болмайду. Ахири наһийә рәһбәрлиги билән мәслиһәтлишип, һәр күни бир-икки кала яки ат союшқа рухсәт алди. Мәхсәт колхозда ишләватқан һәр бир адәмгә азирақтин болсиму гөш бериш. Бирақ бәри бир гөш һәммигә йәтмәтти. “Шу чағда мән шу союлған ат яки калиларниң қениниму пайдилинишни ойлидим”, дәп хатирилигән еди Закир ака. Пайдиланди. Қандақ демәмсиз? Союлған малниң қенини һазирқидәк еқитип, андин көмүветиш нәдә? Уни пакиз җавур, тәңнә яки башқа қачиларға еқитип, һәр бир балиға новәт билән бир кружкидин тарқитип берәтти. Мәнму буниңдин истисна әмәс едим. Қанни биз, балилар, өйгә апирип, пиширип йәттуқ. Бара-бара биз қан елиш үчүн таң сәһәрдила мал союлидиған йәргә беривелип, дүгдәришип, малниң әкелинишини күтүп тураттуқ. Чүнки кечикип қалсаң, қан йәтмәйду. Амма балиларни өлүмдин аман елип қелиш үчүн бу усулму азлиқ қилатти. Йәнила шу “немә қилиш керәк?” дегән соал рәисни беарам қилатти. Ахири, у наһийә мәркизигә берип, наһийәлик партия комитетиниң биринчи кативи Юнус Рәҗибаевқа әһвални ейтти. “Өзиңиз қандақ ойлайсиз?” дәп сориди катип. “Әгәр рухсәт қилсаңлар, уруққа дәп бәргән буғдай, арпа, териқ вә сулулардин бир аз пайдилансақ...”, деди рәис. “Уруқчу?” катипниң авази кәскин чиқти. “Адәмләрни, болупму балиларни аман елип қалсақ, уруқ бир гәп болуп қалар”. “Байқаң, – деди катип. – Әтә-өгүн бешиңизға бир бала тепивалмаң, вәзийәтни билисиз”. Шундақтиму разилиғини бәрди.

Шундақ қилип, Закир ака һеч кимгә ишәнмәй, шәхсий өзи уруққа дәп кәлтүрүлгән буғдай, арпа, териқ вә сулуни һесаплап туруп аз-аздин елип арилаштурдидә, түгмәнчи Айим дегән аялни чақиртти. Униң йолдиши илгири түгмән тутқан Нияз дегән киши бу чағларда җәң мәйданида болуп, түгмән Айим ана билән униң ағриқчан иниси Баһавдун дегән адәмгә қалған еди. “Мана монуни елиң, – деди Закир ака. – Түгмән мону соғда, тайлиқ, тоңлап кәтти. Амма, бир амал қилип, музни чоқуп түгмәнни ишлитиңлар. Монуни ун қилип тартиңлар, тозисиниму жиғип, бир грамминиму чәткә қилмастин өзәмгә өткүзисиләр!” – дәп қаттиқ җекилиди. Андин Закир ака өзи қарап туруп, арилаш унни қазанда қорғузуп, талқан қилдурди. Мана шу чағда у, жуқурида биз исмини әслигән Һемидихан һәдини чақиривалди. “Сизгә алаһидә бир тапшуруқ бар, – деди рәис. – Балиларниң немә болуватқинини көрүватисиз. Мән өзәм өлчәп туруп, сизгә һәр бир бала үчүн бир қошуқтин талқан беримән. Сиз өйиңиздә оттур қазан уюштурисиз. Һәр бир балиға мону талқандин пәқәт бир қошуқтин җавур,

чөчәклиригә селип, үстигә қайнақ су қуюп берисиз. Буни шәхсән өзәм назарәт қилимән". Шундақ қилип, "Закир Минәмов Шуңқарда балиларға "оттур қазан" уюштурупту", дегән гәп хошна жутларға пур кәтти. Шу чағларда Закир акиниң бу ишиға рази болмай, униң үстидин жуқуриға чеқим язғанларму болди. Амма, балиларни өлүмдин аман елип келиш үчүн у һәр қандақ чеқим, қоллинилидиған чариләрдинму қорқмиди...

...Йәнила һелиқи өйниң темиға орнитилған мемориал тахта көз алдимға келиду. Шуңқарда қурулған партия ячейкисиниң кативи Палтуш дегән киши 1924-жили бир иш билән Яркәнткә барғанда, бу йәрдә ялланма ишчи болуп жүргән Закир Минәмовни тонуп келип, уни өз жути Шуңқарға елип келиду. "Атаң өлсә өлсун, атаңни көргән өлмисун" дегәндәк, шу бир мудһиш жиллири Закир акиниң дадиси Минәмни көргән, билгән жут бовай-момайлири уни кәң қучақ ечип, қарши алиду. Закир Минәмов жутта болуватқан ишларни көриду, йеңиликларға қизиқиду. Амма у мутлақ саватсиз еди. Наһийә мәркизидин кәлгән вәкилләрниң сөзлиригә қулақ салиду, амма тегигә йетип чүшинәлмәйду. Йәнила шу саватсизлиқ. Бу әһвал уни бәк ечиндуриду, ойландуриду. Тәң-тушлири болса, йезида уюштурулған кәчки мәктәптә саватини чиқириватқан. Ахири Закир Минәмов дәсләп өзлүгидин, андин кәчки мәктәптә саватини ачиду. 1930-жили йезида колхоз қурулуп, у "Қизил Шуңқар" дәп атилиду. Көп өтмәй Закир Минәмов "Қизил Шуңқар" колхозиниң һесапчиси, кейинирәк бригадири болуп бәлгүлиниду.

"Кейин ойлисам, шу чағларда йезимизда саватлиқ адәмләр аз екән, – дәп хатирилигән еди бирдә Закир ака. – 1935-жилниң кәч күзи мени наһийәлик партия комитетиға чақирипту. Барсам, башқа жутлардинму чақиртилған кишиләр бар екән. Бизни наһийәлик парткомниң биринчи кативи Мәрүп Ибрагимов қобул қилди. У бизгә нурғун нәрсиләрни чүшәндүрди. Нәтижидә һәммимизни Алмутиға, колхоз рәислирини тәйярлайдиған бир жиллиқ курсқа әвәтти".

Улар курсни түгитип кәлгәндин кейин йәнила М.Ибрагимов қобул қилип, һәр бири билән айрим-айрим сөһбәтләшти. Новәт Закир акиға кәлди. "Һазир силәрниң колхозиңларниң нами "Қизил Шуңқар" әмәс, Куйбышев намидики колхоз дәп атилиду. Сиз у егиликниң әһвалини яхши билисиз. Өзиңизниң жути. Шуниң үчүн шу колхозни башқуруң", дәп җекиди униңға катип. Шундақ қилип, түнүгүнки саватсиз батрак бүгүн оқуған колхоз рәиси болди. У колхозни 1939-жилғичә башқурди. Бу вақит ичидә егилик ишлири бир қәдәр алға силҗиди.

У жиллири иши тоғра уюштурулуп, тәрәққий етиватқан егиликләр рәһбәрлирини пат-патла әһвали начар егиликләргә йөткәш қаидә-қанунға айланған еди. Әйнә шу "қаидә-қанун" тәләплиридин Закир акиму чәттә қалмиди. 1939-жили уни наһийә рәһбәрлиги қалақ егилик дәп һесапланған "Ишчи-дехан" колхозиға (һазирқи Кичик Ақсу йезиси) рәис қилип әвәтти. Амма бу егиликниң ишини йеңидин йолға қоюватқан 1941-жили уруш башлинип, колхозниң бир нәччә жигитлири билән Закир акиму җәң

мәйданиға атланди. У көплигән җәңләргә қатнашти, бир нәччә қетим жараһәтләнди. Дала госпитальлирида давалинип, қолиға қурал тутқидәк болғандин кейин йәнила җәңгә әвәтиләтти. Амма новәттики шиддәтлик җәңләрниң биридә қаттиқ жараһәтлинип, госпитальда бәш ай ятқандин кейин, һәрбий комиссия уни җәңгә ярамсиз дәп йәкүн чиқарди. Бу 1943-жилниң февраль ейи еди. Закир ака өз жути Шуңқарға йенип кәлди.

Дәһшәтлик уруш қаттиқ жүрүватқан мәзгил. Һош-каллиси җайида, армия хизмитидин башқа ишларға ярайдиған адәмниң бу чағларда йезида бекар жүрүши җинайәт билән тәң һесаплинатти. Шуниң үчүн бир путини сөрәп дегидәк маңидиған, бағлақлиқ бир қолини бойниға есивалған Закир акиға йәнила шу Куйбышев намидики колхозни башқуруш тапшурулди. Бу егиликни у икки жил башқурди. Адәмләр җүлмәригән. Балилар ачлиңач, жуқурида ейтилғинидәк, ачтин өлүватқан, етизлиқлар чөлдәригән. Башқа йезилардикигә охшаш Шуңқардиму қолиға қурал тутқидәк адәмләрниң һәммиси фронтта. Егилик ишлири қери-чөрә, асқақ-чолақ, техи бели қатмиған балиларниң зиммисигә қалған мәзгил. Закир ака мана шу чағларда байиқи “оттур қазанни” уюштуруп, малниң қенини берип жүрүп болсиму, талай балиларни өлүмдин аман елип қалған еди.

Шу чағларда аниларниң, һәдиләрниң жип егирип олтирип:

Игириватқан жипимниң һәммиси әскәргә,
Қизил әскәр аман болсун бизниң тәләйгә.
Игириватқан жипимниң һәммиси пәләйгә,
Қизил әскәр аман болсун бизниң тәләйгә, –

дәп нахша ейтқанлири мошу мисраларни йезиветип йәнә есимға чүшти. Һәқиқәттиму у жиллири басқан изиңниң, қилған ишиңниң һәммиси мәйданға, ғалибийәткә қаритилған еди. Армияни тәл-төкүз тәмин қилишқа һәммә күч сәпәрвәр қилинған. Колхозниң азду-тола калилиридин сеғилған сүттин май чиқирилип, мәйданға әвәтиләтти. Айрим аилиләрдә болған тоху-туманғиму, бирәр-йерим оғлақ-өшкигиму, һәтта отун тошуп күн көрүш үчүн тутидиған әң чидамлиқ ешәкләргиму селиқ селинип, қисқиси, тапқан-тәргәнниң һәммиси мәйдан үчүн еди. Һелиму есимда: колхоз қойлирини қол қайчиси билән қирқип, елинған жуңлирини һәр бир өйгә бөлүп берәтти. Өй егилири жуңни жуюп-тазилап, урчуқ билән жип игирип, пайпақ-пәләй тоқатти. Жип игиришкә яримайдиған жуңлардин кигиз, кигиз пайпақ басатти. Бу ишларға йеши йәттә-сәккизгә толмиған бизләрниму қатнаштуратти. Буниң һәммисини уюштуруш рәистин наһайити чоң күч-ғәйрәтни, чидамлиқни тәләп қилатти. У адәмләргә наһайити сәвирчанлиқ билән уларниң қолидин чиқиватқан шу мәһсулатларниң мәйдандики җәңчиләргә әвәтиливатқанлиғини чүшәндүрәтти.

1945-жилниң күз пәслидә жуқарқи партия-кеңәш органлиридин егиликләрдә илқа беқишни җиддий тәрәққий әткүзүш тоғрилиқ мәхсус

көрсәтмә берилди. Наһийә рәһбәрлиги егиликләрниң рәислири, мутәхәссисләр, ақсақаллар вә чарвичиларни жиғип, илқини қайси егиликтә өстүрүш тоғрилиқ мәслиһәтләшти. Нәтижидә бу малниң алаһилигини нәзәрдә тутуп, йәр-су шараити тоғра келидиған икки егиликни бәлгүлиди. Униң бири “Йилтиз” колхози (Ават йезиси) еди. Униң үстигә бу егиликниң барлиқ саһалириниң көрсәткүчлири бәкму төвәнләп кәткән. Мошу наһайити мәсъулийәтлик ишларни кимниң җавапкәрлигигә тапшуруш керәк? Ахири “Йилтиз” колхозини башқуруш Закир Минәмовқа жүкләнди. Униңға башқа саһалар билән бир қатарда илқа өстүрүшкә алаһидә көңүл бөлүш җиддий әскәртилди. Закир ака “Йилтизға” рәис болуп барғандин кейин умумий әһвал билән тонушуп, үгинип, бар илқиниң әһвалиға қариса, бу саһани жуқури тәләпләр дәриҗисидә тәрәққий әткүзүш тамамән мүмкин әмәс. Мутәхәссисләрму, йеза ақсақаллириму шу пикирдә болди. Әң әвзили, бар илқиниң һәммисини өткүзүветип, униң орниға бир-икки жилдин кейин қулун беридиған ана баш мал керәк. Униңсиз һеч мүмкин әмәс... Бу пикирни наһийәлик партком ниң биринчи кативи Ю.Рәҗибаевму тоғра чүшинип, қоллап-қувәтлиди. Бу иш наһийә рәһбәрлигиниң алаһидә диққәт-мәркизидә болди. Ана баш илқилар алаһидә күтүмгә елинип, икки жилму өтти. Ахири қулун елиш йәкүни чиқирилди. Нәтижидә һәр йүз ана баштин йүздин қулун елинди! Бу интайин чоң утуқ еди. Бу хәвәр наһийә, вилайәт, җумһурийәт даирисигә пур кәтти.

Униңдин ташқири Закир Минәмов рәислик қилған жиллири “Йилтиз” колхозида башқиму нурғунлиған өзгиришләр, йеңилиқлар йүз бәрди. Егилик ишлири рәткә кәлтүрүлүп, тирикчилик хелила җанланди. Терилғулуқ мәйданлири кәңәйтилди. Колхозчиларниң мәдәний-мәиший шараитлири хелила яхшиланди, бу уларниң егилик ишлириға болған активлиғини ашурди. Ават йезисиниң мәдәнийитиму яхшиланди, йеңи мәктәп бенаси селинип, пайдилинишқа берилди. Бу ишларни уюштурушта, әмәлгә ашурушта, сөзсизки, колхоз рәиси Закир Минәмовниң әмгиги чоң болди. Мошуларниң һәммиси һесапқа елинип, бир колхоздин үч адәмгә Социалистик Әмгәк Қәһримани дегән атақ берилди. Улар колхоз рәиси Закир Минәмов, илқа фермисиниң башлиғи Ғоҗа Илиев, илқичи Һапиз Әмәтов еди. Бу вилайәт тарихида илгири-кейин болуп көрмигән әһвал еди.

Шуниңдин икки-үч жил өтүп, йәни 1951-жили Закир Минәмов наһийәдики қалақ егиликләрдин болған Ленин намидики колхозни башқурушқа әвәтилди. У бу йәрдиму өзигә билдүрүлгән ишәнчини ақлаш үчүн илгәрки адити бойичә жүкләнгән җавапкәрликни чоңқур һис қилип ишлиди. Нәтижидә егилик ишлири хелила илгири бесип, көзгә көрүнүшкә башлиди, йеза мәдәнийитини көтиришкиму җиддий әһмийәт берилди...

1968-жилниң күз пәсли. Чонҗа йезисидики наһийәлик Мәдәнийәт өйи алаһидә безәлгән. Егиликләрдин тәклип қилинғанлар, вилайәттин кәлгән меһманлар залға лиқ толған. Шох нахша-саз яңримақта. Тәнтәнилик жиғинни наһийәлик иҗраий комитетниң рәиси Сетивалди Баратов ечип, сөзни наһийәлик партия комитетиниң биринчи кативи Кинтал Исламовқа бәрди.

– Һәммиңларға бүгүнки жиғинниң сәвәви бәлгүлүк, – дәп башлиди у сөзини. – Социалистик Әмгәк Қәһримани, Ленин намидики колхозниң рәиси, Алмута вилайәтлик партия комитетиниң әзаси, вилайәтлик кеңәшниң депутати, наһийәлик партия комитети бюросиниң әзаси, қабилийәтлик тәшкилатчи, колхоз қурулушиниң ветерани Закир Минәмов 60 яшқа толди. Шу мунасивәт билән биз уни сәмимий тәбрикләймиз. Вилайәт рәһбәрлигиниң қоллап-қувәтлиши билән наһийәлик партия комитетиниң бюроси вә ижраий комитет Закир Минәмовниң наһийә егиликлирини тәрәққий әткүзүштики алий дәрижилик әмгигини жуқури баһалап, у туруватқан өйгә “Бу өйдә колхоз қурулушиниң вә Улуқ Вәтән урушиниң ветерани, Социалистик Әмгәк қәһримани Закир Минәмов яшайду” дегән мемориал тахта орнитиш тоғрилиқ қарар чиқарди...”.

Бу сөзләр гүлдүрлигән чаваклар билән қарши елинди.

Новәт вилайәтлик партия комитети билән вилайәтлик ижраий комитет намидин кәлгән вәкилгә берилди. Уму Закир акиниң пәқәт наһийәдила әмәс, шундақла вилайәтлик партия, кеңәш органлириниң әзаси сүпитидиму актив паалийәт көрситиватқанлиғини тәкитләп, бу органларниң тохтамиға бенаән униңға Алмута шәһиридә һәммә җәһәттин қолайлиқ бир пәтир бөлүнгәнлигини хәвәрлиди.

Шу күнила Закир Минәмов турған өйниң темиға тәнтәнилик жиғин қатнашчилириниң иштрак қилиши билән мемориал тахта орнитилди. Бу наһийә тарихида (бәлким, вилайәт тарихидиму болар) адәмниң көзи тиригидила у туруватқан өйгә мемориал тахта орнитиш биринчи қетим йүз бәргән болса керәк. Бу Закир акиниң узун жиллиқ тинимсиз әмгигигә нисбәтән миннәтдарлиқниң ипадиси еди.

У чағларда атмиш яшқа киргән һәр қандақ рәһбәрниң пенсиягә чиқиши шәрт еди. Шуниңға бенаән Закир акиму колхоз рәислигидин бошинип, пенсиягә чиқти. Амма наһийә рәһбәрлиги ишләмчан, тәжрибилик адәмни бекар қоямдиған. Көп өтмәй Закир Минәмов Чонҗа йеза кеңишиниң рәиси болуп сайланди. Бу орундиму у өзиниң адәмләр билән ишләштики тәжрибисигә асаслинип, йезиниң тәрәққиятиға чоң үлүш қошти.

Шу териқидә жиллар өтиверди. Яшму бир йәргә йәтти. Ахири Закир ака иштин бирәтола бошандидә, Алмутиға көчүп келип, өзигә берилгән һелиқи өйгә орунлашти.

Амма у өзи туғулуп өскән жути Шуңқарни, әмгәк тәри төкүлгән егиликләрни, умумән өзиниң кичик вәтини болған Уйғур наһийәсини унтимиди. Һәр қетим барғинида жутдашлири, әл-ағинилири уни кәң қучақ ечип қарши алидиған. Чоң-кичикниң һәммиси алдиға келип, униңға һөрмәт билдүрүшкә алдиратти. Тохсәндин ешип вапат болған Закир акини һеликәм жутдашлири, тонуш-билишлири Шуңқарниң шуңқари еди дәп хатириләйду.

Минәмжан АБДУРАХМАНОВ

Әхмәт ШӘМИЕВ (1908 — 1983)

Қ.Ғожамияров намидики жумһурийәтлик Уйғур театри Қазақстандики уйғур сәнъитиниң, мәдәнийитиниң алтун бөшүги дәп етирап қилинса, Яркәнт тәвәси — Уйғур театриниң алтун бөшүги һесаплиниду. Чүнки жигирминчи жиллири бу тәвәдә тунжа уйғур "көк көйнәкликлириниң" сәнъәт һәвәскарлар өмиги тәшкил қилинған. Уйғур кәспий театр сәнъитиниң дәсләпки қалиғачлири Җалал Асимов, Ханғожа Илиев, Хеличәм Илиева, Өмәр Закиров, Ғуламхан Җәлилов, Әхмәт Шәмиев, кейинирәк Рошәнгүл Илахунова, тунжа кәспий уйғур рәссами Авакри Шәмси Яркәнт тәвәсидә туғулуп, өзлириниң биринчи қәдәмлирини мошу йәрдә басқан.

Уйғур хәлқиниң исми ривайәткә айланған даңлиқ пәрзәнди, Қазақстан хәлиқ артисти Әхмәт Шәмиев 1908-жили Яркәнттә кәмбәғәл дехан аилисидә дунияға кәлгән.

Әхмәт Шәмиев дегинимиздә — әң алди билән бир нәччә әвлаттин тәркип тапқан Шәмиев сәнъитигә садиқ миңлиған тамашибинлар көз алдимизда намайән болиду. Әхмәт Шәмиев дегинимиздә — тәбиәт һәдийә қилған иқтидар, чеһрисидики илликлиқ, адимийлик хисләтлири түпәйли сәһнимиздә өчмәс из қалдурған һәқиқий истедат гәвдилиниду. Ә.Шәмиев Уйғур театри тарихида өзигә хас алаһидә яркин вә чоң сәһипини егиләйду.

Әхмәт акиниң ата-аниси — паң вә зувансиз болуп, улар оғли туғулғанда, униңму өзлири охшаш болуп келишидин бәкму тәшвишләнгән екән. Лекин, бәхиткә яриша, оғлиниң тили чиқиду, у пәйдин-пәй сөзләшкә, нахша ейтишқа башлайду. Ата-аниниң хошаллиғида чәк йоқ! Әнди бир күни оғли өйигә дутар көтирип киргинидә, ата-ана өзлирини көптин бери тәшвишләндүрүп жүргән барлиқ әндишиләрни бирә-тола унтуйду.

Хошнилириниң ейтишичә, Шәмиевлар яшиған өйниң һойлисида дайим йоған бир таш болғанмиш. Кәчкичә талада жүрүп, өйгә йерим кечидә қайтқан бала байиқи ташни егиз көтирип йәргә ташлаттекән. Әшу ташниң зил-зилисидин оханған ата-ана оғлиға ишигини ечип берәттекән.

Әхмәт Шәмиев наһайити әркин, һеч кимгә бекиндa болмай “коча балиси” сүпитидә өсиду. У мәктәп ишигиниму ачмиған. Ата-анисиниң әһвали андақ болғачқа, униңға шараитму яр бәрмәйду. Кочидики балилар арисида у нахша ейтишниму, һәр хил саз әсваплирида ойнашниму үгинивалиду. Оқушни, йезишни болса, саватсизлиққа қарши умумий күрәш кампанияси җәриянидила өзләштүрүвалиду. Өзиниң әң чоң арзуси — нахшичи, сазәндә болуш истигидә чайханиларда, мәшрәпләрдә ейтилидиған һәр хил нахшиларни қизиқип үгиниду. Қабилийәтлик жигитниң бом авазда ейтқан коча нахшилирини ата-аниси аңлалмисиму, холум-хошнилири, ағинә-өңгилири тиңшап, бәк һөзүрлинәтти, өзлириниң иллиқ алқишлири билән уни көкләргә көтирип махтатти, илһам берәтти.

Шундақ күнләрниң бириде Ә.Шәмиев “көк көйнәкликләр” қойған спектакльни тамашә қилиду. Яш сәнъәткарларниң шу дәвир камчиликлирини ашкарә қилидиған һүнири Әхмәткә бәк йеқип кетиду.

Әнди униң қәлбидә йәнә бир арзу учқунлири яниду. У болсиму артист болуш еди. 1930-жили Яркәнт сәнъәт һәвәскарлар өмигиниң иҗрасидики “Йеза моллилири” спектаклини тамашә қилған чағдики өз тәсиратини Ә.Шәмиев мундақ әслəйду: “Бу труппа артистлириниң сәһнидә образ яритиш билән биллә һәм сәһнә ишчилири, һәм тикинчилири, һәм сатрашлири өзлири екәнлигини көрүп, мениндә техиму қизиқиш пәйда болди. Улар театр үчүн һәммә ишни өзлири атқурушқа тәйяр еди”.

Әйнә шу иштияқ, театрға болған муһәббәт Ә.Шәмиевни Мирзәхмәт Талипов рәһбәрлигидики Яркәнт колхоз-совхоз театриға елип келиду. Әхмәт Шәмиев актердин тәләп қилинидиған йеқимлиқ авази, қабилийити биләнла әмәс, шундақла сиртқи көрүнүши, мәналиқ қарашлири, пластикилиқ һәрикәтлири биләнму театр рәһбәрлигидә ишәнч пәйда қилиду вә труппиға қобул қилиниду. 1933-жили Алмутидин Наркомпростин әвәтилгән Җалал Асимов бу театр репертуарини шәкилләндүрүш үчүн бир нәччә бир актлиқ пьесиларни язиду. Шулар қатарида “Һетәк йәнди” әсәридики баш қәһриман Һетәк роли Ә.Шәмиевқа тапшурулиду.

Аталмиш пьесиға охшаш бир нәччә әсәрләрдә ойниған Ә.Шәмиев өз маһаритини намайиш қилиду вә кейинирәк З.Бәширийниң “Садир Палван” пьесисидики Садир обризини яритишқа киришиду. Исми ривайәткә айланған қәһриманниң обризини яритиш, биринчидин, хошаллиқ болса, иккинчидин, актерға наһайити чоң вәзипә жүклинәтти. Әшу спектакльни көргән, шундақла спектакльниң рәссами болған Авакри Шәмсиниң ейтишичә: “Әхмәт Шәмиев рольни яхши ойниған вә тамашибинға яққан”. Нәтиҗидә у театрниң әң қабилийәтлик актерила болуп қалмай, нахшичи вә сазәндә сүпитидики иқтидариниму көпчиликкә тонутиду.

Мәлумки, 1934-жили Алмутида хәлқимиз тарихида тунҗа қетим кәспий театр өз пәрдисини ачти. Униң биринчи спектаклида Җ.Асимов, А.Садиров, Ханғоҗа вә Хеличәм Илиеваларниң ойниғанлиғи һәққидә гәп тарилиду. Көп өтмәй, театр Яркәнткә гастрольға келип, “Анарханни” қой-

иду. Ә.Шәмиев театрниң көрсәткән һәр бир оюнини чоң қизиқиш билән тамашә қилиду.

Һәмра ролидики Ж.Асимов, Сайит ролидики Ө.Закировларни күзәткәч, Ә.Шәмиев қәлбидә йәнә бир арзу — кәспий театр сәһнисидә өз маһаритини синап көрүш арзуси пәйда болиду. 1935-жили Ж.Асимов вә Ө.Закировниң тәкливи билән Ә.Шәмиев Алмутидики кәспий театрға қобул қилиниду. Әнди яш актерниң алдида өз маһаритини намайиш қилидиған наһайити чоң амил пәйда болиду. Кәспий театрға койған дәсләпки қәдимидә Ә.Шәмиев роль елишниң алдида бир аз вақит өзиниң тәҗрибисиниң, кәспий билиминиң йоқлуғи түпәйли җүръәтсизлинип җүриду. Шуниң үчүн у көпирәк қазақ, рус театрлириға, гастрольға кәлгән өзбәк, татар театрлириға беришни, уларниң тәҗрибисини өзләштүрүшни қарар қилиду. Мәшәқәтлик издинишләр, тинимсиз үгинишләр әнди Ә.Шәмиевниң күндилик һаятиға айлиниду.

Ә.Шәмиев дәсләпки вақитларда бир қатар хәлиқ нахшилири вә өзи ижат қилған "Сәнъәт", "Гудок", "Мениң ярим" кәби нахшилири билән сәһнигә чиқип җүрсиму, униң пүткүл вуҗуди, диққити дайим сәһнидики спектакльларда болғачқа, ахири өзи көптин арзу қилған "Анархан" спектаклидики Мухпул ролини ойнашқа муваппәқ болиду. Мәзкүр образниң спектакльдики орни наһайити салмақлиқ болуп, актердин чоң тәйярлиқ билән җавапкәрлик тәләп қилинатти. Чүнки Мухпул көп җәһәттин хәлиқниң көз қаришини, униң дәрдини билдүрәтти. Баш қәһриманларниң өлүмидин кейин, Мухпулниң: "Һей, заман... Сән заманға бақмисаң, заман саңа бақмиш... Езил, йәнчил, һәтта қарғу, сараң болуп кәту, йәнә сән заманға бақмиш...", дейиши бу хәлиқниң аһу-заридур. Мухпулниң бу нидасидин кейин, уни қоллап-қувәтлигән хәлиқ өз һиссиятини хорда ипадиләйду.

Аридин көп вақит өтмәй новәттики қоюлма, өзбәк драматурги К.Яшенниң "Тар-мар" пьесисидики сәлбий қәһриман Узақ курбеши обризини яритиш Ә.Шәмиевқа җүклиниду. Актер үчүн бу күтүлмигән бурулуш болуп, иҗабий қәһриман Мухпулдин кейин көплигән гунасиз адәмләрниң қан төкүшигә сәвәпчи болған сәлбий қәһриман обризини яритиш керәк еди.

Режиссерлар актер Ә.Шәмиевниң қабилийитини йәниму синаш, униң мүмкинчиликлирини чоңқурирақ ечиш мәхситидә әзәрбәйҗан драматурги У.Гаджибековниң "Аршин мал-алан" музыкилиқ комедиясидики баш қәһриман Әсқәрниң ролини униңға тапшуриду. Мәзкүр рольни 1935-жили Уйғур театрида Ваһаб Әзимов наһайити утуқлуқ ижра қилған еди. 1937-жили режиссер Аубакир Исмайилов бу спектакльни пәқәт яш актерлар билән сәһниләштүрүшни мәхсәт қилип, Ә.Шәмиевни баш қәһриман сүпитидә таллавалиду. Бу тоғрилиқ режиссер мундақ дәп әсләйду: "1937-жили мән Москвадики Луначарский намидики ГИТИСни тамамлап, Қазақ драма театрида бир қатар спектакльларни сәһниләштүрдүм. Мениң у чағларда яш рәссам Авакри Шәмси вә композитор Ғопурҗан Зәйнавдинов билән

мунасивитим хелила йеқин еди. 1937-жили Алмутидики Уйғур театриниң шөһрити жуқури еди. Болупму театрниң актерлири Х.Илиева, С.Саттарова қатнашқан спектакльларни қоймай тамашә қилаттим. Мәнла әмәс, Мирзоян, Қулумбетов кәби шу пәйттики партия, дөләт әрбаплириму Уйғур театриға пат-пат баратти. Бу қизиқиш мениңдә униң коллективи билән "Аршин мал-аланни" қоюш истигини пәйда қилди. Шу түпәйли мән һәммә актерлар билән, шу җүмлидин Ә.Шәмиев биләнму йеқиндин тонуштум. У егиз бой-турқи, әҗайип авази, шундақла һәр қандақ йеңилиқни билишкә хуштарлиғи билән мени һәйран қалдурди. Уни театр тарихи, исми дунияға мәшһур актерлар һаяти, уларниң өз үстидә ишләш тәҗрибиси қизиқтуратти. Шундақла у режиссерниң мәхситини, немә демәкчи екәнлигини дәрру чүшинәтти һәм шуни орунлашқа тиришатти. Шуңлашқиму Шәмиев билән ишләш интайин йеник еди. Һә, у сәһнидә ойниғанда, мән униң маһаритини күзәткәч, "Отелло" спектаклини сәһниләштүрүшни арзу қилаттим... Әттәң...". (Хатирә муәллипниң шәхсий архивидин елинди — Ә.Қ.).

Әйнә шундақ ижадий издинишләр нәтижисидә Ә.Шәмиев өзигә тапшурулған бир қатар рольларниң ички психологиясини чоңқур маһарәт билән ечип, сәһнидә хилму-хил образлар галереясини яритиду.

1937-жил Уйғур театриниң коллективи үчүн дәһшәтлик вақиәләр билән башланди. Сәясий тәқипләшләр түпәйли миңлиған наһәқ сотланған адәмләр қатарида уйғур зиялилириму бир-бирләп туткунға елинди. Шулар қатарида Җ.Асимов, И.Аюпов, Х.Илиев, Ө.Закиров вә башқа бир қатар актерлар болди. Әнди театр репертуари яш актерлар зиммисигә артилди. Шу түпәйли "Анархандики" Сайитниң роли Ә.Шәмиевқа тапшурулиду. Әйнә шу күн, шу минуттин башлап Уйғур театри сәһнисидә Ә.Шәмиевниң юлтузи яндидә, у бу рольни та өмриниң ахириғичә ойниди. Пәқәт ойнидила әмәс, бәлки тамашибинлар Шәмиевни — Сайиттин яки Сайитни — Шәмиевтин айралмай қалидиған дәриҗигә йәткүзди. Спектакльниң башлиниши биләнла биз җозида әтигәнлик нашта қилип олтарған Сайитни көримиз. Униң көзлири ғәмкин. Гүлзариниң:

— Һейт болса келиватиду, балиларниң турған турқи мана мошу, — дегән сөзигә у еғир тинип:

— Һечқиси йоқ, Гүлзарә... Һейт кәлди, кәмбәғәлниң бешиға ғәм кәлди... — дәп җавап берип, рәпиқисини қоллиғандәк, еғир тиниду.

Сайит-Шәмиевниң мошу дәсләпки сөзлирила тамашибинда униңға нисбәтән һисдашлиқ туйғуларни ойғитиду. Актер бу образға пәйдин-пәй әмәс, бәлки өзи бир нәччә қетим көргән талай Сайитлар һәсритини җүриги билән һис қилған һалда өз қәһриманиниң бар дәрди-әлимини, муңини, һалини тамашибинға бирдин йәткүзиду. У дәсләпки көрүнүштила өз қәһриманиниң ички һалитини очуқ ечип бериду.

Сайит билән Султанбайниң қариму-қаршилиғи спектакльдики мәркизий линияләрниң бири. Сайит-Шәмиев Султанбайниң өйигә киргәндә, бай-

ниң бетигә тикилип қаримисиму, амма өзигә хас ғурур билән, келишкән бәсти, бом авази билән һеч бир әймәнмәй, ишәшлик һалда: “Чақирдиңизму, бай?”, дәп сорайду. Униң өзини бу хил тутушидин Султанбайла әмәс, униң йенидики Әлабай вә Лозуңму бир аз шүк болуп қелишиду. Йүз бәргән һаләттин пайдиланған Әлабай Сайитниң “қәрзини” беривәтмәкчи болуп, Султанбайға пул суниду.

Сайит-Шәмиевниң “Һәй, бай!”, дәп Султанбайға қарита ейтқан сөзлири, йәни өз әркинлиги үчүн күрәшкүчи, шу мәхсәттә һәр қандақ қариму-қаршилиққа тақабил туридиған Сайитниң авази тамашибинни алаһидә һаяжанландуратти. Шу Сайит кәби инсан һоқуқлири үчүн күрәшкүчиләр мәжут болғанлиғи түпәйли Садир охшаш палванларниң мәйданға чиққини һәйран қалғидәк әһвал әмәс. Рәссам А.Исмайиловниң ейтишичә, Әбилхан Қастеев Садир Палванниң портретини “Анархан” спектаклидин тәсирлинип сизған екән.

Ә.Шәмиев яратқан Сайит — бүгүнки тамашибин вә актерлар әвладиғиму үлгә сүпитидә хизмәт қилмақта. Шуңлашқа өз вақтида Қуддус Ғожамияровниң бүгүнки Уйғур театрида Сайит ролини Ә.Шәмиев кәби ойналайдиған актерлар йоқ дегини, тәсадипи әмәс.

Ә.Шәмиев истедатиниң йәнә бир қири Ғ.Мүсреповниң “Қозы Көрпеш — Баян сулу” спектаклида (режиссер В.Дьяков) ярқин көрүнди. Ә.Шәмиев бу спектакльда баш қәһриманларниң бири Қодар ролини ойниди.

Театрға В.Дьяков охшаш кәспий режиссерниң келиши билән актерларниң маһаритиму бир қәдәр өсти. Чүнки у уйғур артистлиридин натурализмдин ваз кечишни, өз үстидә җиддий ишләшни, сәһнә маһарити, сәһнә нутқи, сәһнә һәрикитини тәләп қилди. Уйғур театриниң актерлириму К.Станиславский системиси бойичә тәһсил көрүшкә башлиди. Нәтиҗидә Ә.Шәмиев театрдики өз алаһидилигигә егә, иқтидари тамашибинларниң муһәббитигә сазавәр болған актер сүпитидә тонулушқа башлиди. 1939-жили униңға “Малиновкидики той” спектаклидики Назар дума роли тапшурулди.

Ә.Шәмиев өз иҗадий паалийитиниң биринчи басқучини “Анархандин” кейинки иккинчи классикилиқ дурданимиз болған В.Дьяков вә И.Саттаровниң “Ғерип-Сәнәм” музыкилиқ драмисидики Аббас роли билән йәкүнлиди. Шаһ Аббас роли — мурәккәп вә қариму-қаршилиқларға толуп-ташқан образ. Биринчидин, у Һасан вәзиргә нисбәтән наһайити адил, қәтъий пикирлик шаһ. Иккинчидин, у Айим-Мәликә вә Еқилдарниң һелисигә бойсунған җүръәтсиз шаһ...

1941-жили Улуқ Вәтән уруши башланғанда, Уйғур театриниң коллективи Әнҗанда гастрольда еди. Коллектив Алмутиға кәлгәндин кейин Чиләккә көчирилди. Ә.Шәмиев болса, өзиниң көплигән сәпдашлири қатарида уруш мәйданиға атланди. 48-атқучилар дивизияси тәркивидә Сталинград йенидики дүшмән билән болған қанлиқ җәңләргә қатнашти. Ә.Шәмиев шу уруш окоплирида йетип, бәзидә өзиниң нахшилири билән достлириниң көңлини көтирәтти. У Вәтән, һаят, муһәббәт һәққидики нах-

шилирини рус, украин, қазақ, өзбәк, уйғур тиллирида ейтатти. Бәзидә у һәр хил һәзиллири, чақчақлири билән қешидикилирини күлдүрәтти. Униң тәбиий таланти, адәмләргә нисбәтән меһриванлиғи, кәмтарлиғи қешидикиләрниң униңға болған һөрмитини техиму ашуратти. У өзиниң нахшилирини шу жиллири наһайити аммибаплиққа еришкән мәшһур Леонид Утесовниң репертуариға кияс қилатти. Уруш мәйданида у “Вәтән”, “Артиллерист”, “Қазақстан” кәби йеңи нахшиларни ижат қилди. У 1945-жили Чехословакиядә яридар болиду вә җәң мәйданидин қайтип, өз ишини театрда давамлаштуриду.

Уруштин кейинки Ә.Шәмиев яратқан яркин образларниң бири — өзбәк драматурги К.Яшенниң “Нурхан” спектаклидики Һажи роли болуп һесаплиниду. Һажи — Өзбәкстанда Кеңәш һакимийити орнитилған дәвирдә яшиған дөләтмән, бир әмәс, бир нәччә некалиқ болған өй хизмәткарлириға егә бай. У аддий хәлиқниң хурапий еқидивазлиғини яхши өзләштүрүвалған шәхс. Ә.Шәмиев өз қәһриманини наһайити салапәтлик, һәтта мәлум рәвиштә мәдәнийәтлик қилип гәвдиләндүргән. Пүткүл спектакль давамида у бир қетимму авазини көтирип, вақиримайду. У вәһшилик һәрикәтлириниму бабиға йәткүзүп, пүткүл вуҗуди билән әмәлгә ашуриду.

Ә.Шәмиевниң сәнъити рус вә чәт әл классиклириниң әсәрлиридиму пәйдин-пәй риважланди. Чүнки театр репертуарида Мольер, Горький, Шекспир, Гоголь, Гольдони, Погодин әсәрлири пәйда болушқа башлиди. Амма классик әсәрләрдә ойнаш үчүн актерларниң тәҗрибиси, нәзәрийәвий билими йетишмәтти. Шуңлашқиму улар барлиқ мүмкинчиликләрдин пайдилинип, өз маһаритини, кәспийлик дәриҗисини көтиришкә тиришти. Шуниң үчүн уйғур актерлири режиссерниң һәр бир сөзини дәптәргә йезип, өз қәһриманиниң ички кәчүрмилирини техиму чоңқур өзләштүрүш үчүн көплигән әдәбиятлар билән тонушуп чиқишқа интилатти. Дуниявий драматургия нәмунилири яки мурәккәп образларни яритиш үчүн Шәмиевқиму җиддий издинишкә тоғра кәлди.

Дуния классикиси билән А.Шәмиев дәсләп уруштин илгири А.Марджанов сәһниләштүргән Мольерниң “Илаҗисиз тевип” қоюлмиси арқилиқ тонушти. Уйғур тамашибиниға чүшинишлик болуши үчүн режиссер пьесини тәрҗимә қилған Қадир Һасановқа дәсләп әсәрни “уйғурлаштурушини” илтимас қилди. Шуниң нәтиҗисидә пьесидики қәһриманлар исимлириму уйғурчиға өзгәртилди. Спектакльдики Зордун пақа роли — Ә.Шәмиевқа берилди.

Уруш башлиниши билән театрниң Челәккә көчирилиши, кәспий режиссерниң йоқлиғи коллективниң иҗадий ишиға сәлбий тәсир йәткүзди, униң классик әсәрләр үстидә ишлишини тохтитип қойди.

1952-жили Уйғур театриға С.Башоянниң келиши билән репертуарда қайтидин классик әсәрләр пәйда болушқа башлиди. Шундақ әсәрләрниң бири — Гогольниң “Өйлиниш” спектаклида Жевакинниң роли Шәмиевқа тапшурулди.

Жиллар өткәнсири Әхмәт Шәмиевтики актерлуқ маһарәт һәммә қирлири билән көрүнүп, у әнди өз паалийитидә техиму чоң нишанға йетиш, Шекспир әсәрлиридики яркин вә драматик җәһәттин чоңқур характерларни яритиш алдида туратти.

1964-жили дуния театр җамаәтчилиги Шекспирниң туғулғининиң 400 жиллиғини нишанлиди. Уйғур театри бу сәнәгә беғишлап униң "Отелло" пажиәсини сәһниләштүрмәкчи болди. Отелло роли Ә.Шәмиевқа тапшурулди.

Бүгүнки күнлүктә Уйғур театри тарихиға бир нәзәр ташлайдекәнмиз, С.Башояннниң режиссерлуқ паалийитидә бир алаһидиликни байқаймиз. У рус драматургиясини қандақ өзләштүргән болса, дуния драматургиясиниму шундақла мукәммәл өзләштүргән режиссер еди. У өз спектакльлирида һәр бир актерниң алаһидилигини ечишқа интилатти. Отелло ролиниң Шәмиевқа берилиши һеч кимни тәәҗҗупләндүрмиди. Уйғур театриниң Шекспир әсәригә мураҗиәт қилиши, пәқәтла уйғур тамашибинини дуния классикиси билән тонуштуруп қалмай, бәлки театрниң иҗадий қабилийитини йәнә бир қетим синаш, актерларға классика билән тонушуш, униң үстидә ишләш мүкинчилигини бәрди. Шәмиев яратқан Отелло һәм аддий һәм мурәккәп. Шәмиевниң Отеллоси, актер Остужевниң Отеллоси кәби шаирму әмәс, философму әмәс. Униң Отеллоси башқилардин өзиниң ички мәдәнийити, адиллиғи, кәмтарлиғи билән кәскин пәриқлиниду. Спектакльниң башлинишидила униң меңишлири, қәдәмлири еғир, һәр бир сөзи ишәшлик, буйруқ аһаңида ейтилиду. Шәмиевниң Отеллоси өзиниң сәмимийлиги, муһәббәткә толған қәлби билән пәриқлиниду, униң көзлиридин чақнап турған нур йенидикиләрниң диққитини әриксиз өзигә җәлип қилип туриду. Маврниң Дездемонаға нисбәтән ишқ оти пак, у мәһбубисиниң йениға келип, мүрисини тутуп, уни худди гөдәк кәби авайлап пәпиләйду.

Отелло обризиниң динамикилиқ өсүшини Шәмиев қәлб һиссиятлири билән көрситип берәлигән: қабаһәтлик һөкүм сүргән дәвирдә өзини өзи қоғдалмиғанлиқ пажиәлик аяқлишиду. Гөдәкләрчә ишәнгәчкә, у Ягониң һелә-нәйрәңлириниң қурвини болиду. Яго Дездемонаниң вапасизлиғи һәққидә униңға баян қилғинида, у дәрру сәрсанлиқ койиға чүшүп қалиду. У өз сөйгүси вапасизлиғиниң ақ-қарисиға пәйдин-пәй йетишниң орниға вәс-вәсқа чүшиду, өзигә өзи егә болалмай қалиду. Дездемонаниң кешиға келиши билән өзи сәзмигән һалда униң қоллирини авайлап тутидудә, бирақ шу тапта, худди бир нәрсидин чөчигәндәк, арқисиға даҗийду. У бешини әгкән һалда өзини қояр җай тапалмай, бирдин қәһәрлик һаләткә өзгириду. Дездемонадин тәләп қилип еливалған қол яғлиқни бағриға мәккәм қисидудә, хошаллиғидин җаһанға өз аялиниң вападарлиғини җар салғуси келип, қоллирини егиз көтәргән һалда қин-қиниға патмай, һиссиятлирини аялидин йошурмақ үчүн сәһнининң ичкирисигә қәдәм қойиду. Лекин қол яғлиқниң өзиниң әмәслигини сәзгәндә, икки қоли билән бешини тутуп, бар авази билән вақирайду: "Қол яғлиқ! Қол яғлиқ! Қол яғлиқ!". Мана мошу көрүнүш Отелло — Шәмиев пажиәсиниң әң жуқарқи пәллиси.

Отелло — Шәмиев Дездемона ятқан йәргә кирип, сөйгү пуғаниға чидалмайватқан болсиму, ухлаватқан аялиға һәвәс билән узақ тикилиду, униң көйнәклирини сөйүп, “вапасизлиғини” унтушқа һәрикәт қилиду. Лекин Кассиониң өлтүрүлгәнлиги һәққидә хәвәрни аңлиған Дездемонаниң һалитини көрүп, қайтидин баяқи ғәзиви тешип, аялини боғуп өлтүриду. Актер мәзкүр образ арқилиқ өз ишәнчисини, бәхтини йоқатқан инсанниң пажиәсини әҗайип зор күч, маһарәт билән тәсвирләп берәлигән. Отелло обризи Шәмиевниң актерлуқ паалийитидики әң чоң утуғи болди.

Спектакльниң режиссери С.Башоян өз хатирилиридә Шәмиев һәққидә наһайити иллиқ пикирләрни ейтип, өзиниң кечиләп актерниң өйигә телефон қилип, мәслиһәтләшкәнлигини қәйт қилиду. “Бир күни, — дәп әсләйду С.Башоян, — Ә.Шәмиев телефон қилип, өзиниң әнсирәватқанлиғини, чүнки Отеллони Остужев, Сальвини, Хорава, Һидайәтов кәби улуқ актерлар охшаш ойналмайдиғанлиғини ейтти”. Шунда режиссер өзиниң униңға: “Қорқма, Шәмиев, сәнму улуқ актер. Сән өз хәлқиң, өз театриңниң улуқ актери”, дәп тәсәлла бәргинини әсләйду.

Әхмәт Шәмиевниң иҗадий паалийитини у бир қатар бәдиий фильмларда яратқан образларсиз тәсәввур қилиш мүмкин әмәс. Әхмәт ака түпәйли бир қатар уйғур актерлири үчүнму кинематографиягә йол ечилди десәк, мубалиғә болмас. Бу йол 50-жилларниң оттурилирида “Қазақфильм” киностудиясиниң тәкливидин башланди. Әхмәт Шәмиевни экранда тунҗа қетим 1957-жили режиссер М.Бегалинниң “Униң вақти келиду” фильмида көрдуқ. Бу фильм улуқ сәяһәтчи Ч.Вәлиханов һәққидә болуп, Әхмәт Шәмиев униңда қәшқәрлик бай Нурмәһәммәтниң обризини яратти. 1958-жили Москвада болуп өткән қазақ әдәбияти вә сәнъитиниң он күнлүгидә театр тәнқитчилири Чоқан ролидики Н.Жантурин вә Нурмәһәммәт ролидики Шәмиевниң маһаритигә алаһидә тохтилип, иллиқ пикирләр ейтти.

Аридин көп өтмәй, уни “Өзбәкфильм” вә “Қирғизфильм” киностудиялири тәклип қилди. Кинорежиссерларни Ә.Шәмиевниң өз қәһриманиниң ички һалитигә чөкүшни билиши, униң ярқин характерлар яритиштики жуқури маһарити җәлип қилатти. 1958-жили кинорежиссер С.Ходжиков Ә.Шәмиевни “Биз — Йәттисудин” фильмидики биринчи дуния урушидин қайтқан кәмбәғәл уйғур Әзимниң ролиға тәклип қилди. Режиссерниң ейтишичә, Әзим-Шәмиевниң қучақ ечип өйгә кирип келиши, ухлаватқан алтә балисиниң тәһийилиригә бир талдин қәнт қоюп, ахири қәнт йәтмәй қалған кичик балисиниң пешанисигә сөйүп қоюши — актер өзи тәрипидин тәклип қилинған эпизодлардур. Қәһриман өз өйи, балилирини наһайити сеғинған, униң хошаллиғида чәк йоқ. Актер Әзимниң һаяҗанлиқ ички туйғулирини бәк тәсирлик қилип йәткүзүп берәлигән. Кейинирәк казак атаманиниң униң оғлини өлтүрүветиши Әзимниң пүткүл һаятини, униң өзи яшаватқан җәмийәткә нисбәтән көз қаришини бирдинла өзгәртиветиду. У оғлини қолиға көтәргән һалда аддий хәлиқни азатлиқ үчүн күрәшкә чақириду.

Ә.Шәмиев билән С.Ходжиковниң ижадий һәмкарлиғи кәлгүсидиму давамлишиду вә режиссер кейинки фильмлириниң бириниму Шәмиевсиз чүшәрмәйду. Актер 1961-жили "Әгәрдә бизниң һәр биримиз", 1965-жили "Ғардики чинар" фильмлирида баш рольларни ойнайду. Ә.Шәмиевниң кинодики йәнә бир чоң утуғи А.Қарсақбаевниң "Тәшвишлик таң" фильми болуп һесаплиниду. Фильмдики баш қәһриманлар Ә.Шәмиев яратқан Жүнис батыр вә И.Ноғайбаев яратқан Тохтар рольлири фильмниң асасини тәшкил қилиду.

Күндилик турмушта Ә.Шәмиев наһайити кәмтар вә кичик пейил болидиған. У һәқиқий мәнасида хәлиқ ичидин чиққан сәнъәткар еди. Униң билән шәхсий мунасивәт бағлашму адәмдә қандақту-бир иллиқ тәсират қалдуратти.

1963-жили, йәни Қазақ телевидениеси әндила риважлиниватқан чағда Әхмәт ака маңа телефон қилип, өзи һәққидә телекөрситиш тәйярлаш тәклививи билдүрди. У жиллири мән техи йеңидин институт босуғисидин учум болуп, ижадий паалийитимниң дәсләпки қәдимини бесиватқан чағлирим еди. Мән бу тәклипкә, бир тәрәптин, хурсән болсамму, иккинчи тәрәптин, һәйран болдум, амма разилиқ бәрдим. Сценарий яздим, уни Әхмәт акиға оқуп бәргинимдә, у яқтурмиди. Мән қайтидин йезишқа кириштим. Иккинчи вариантму уни қанаәтләндүрмиди. Мошуниңға бағлиқ иккимиз бир ай давамида биллә ишлидуқ. Кейинирәк, маңа мәлум болушичә, уйғур сәнъити һәққидики көрситишләр кәлгүсидә техиму яхширақ болуши үчүн у дәсләпки көрситишниң тамашибинларда яхши тәсират қалдуруши һәққидә ойлиған екән. Униң һәр бир репетициягә тәйярлиғини көрүп һәйран болаттим. Униңға қарап башқиларму шундақ ишләтти.

Ә.Шәмиев Шекспир, Шиллер пажиәлири планидики актер еди. Әпсуски, у Отелло роли биләнла чәкләнди. Ә.Шәмиев яратқан кәң полотнолардики көплигән образлар тамашибинларни мәшһур актер, униң бүйүк истедади билән тонуштурди. У сәһнидә пәйда болғанда, залда жим-житлиқ һөкүм сүрәтти. Әшу жим-житлиқта актер өзиниң бәхтини һис қилатти. Шуниң үчүн Уйғур театриниң тарихини Ә.Шәмиев кәби мәшһур сәнъәткарсиз тәсәввур қилиш һеч мүмкин әмәс.

Әхмәтжан ҚАДИРОВ

Нур ИСРАЙИЛОВ (1910 — 1937)

Яшлиғимизда биз көп вақитларда айрим вақиәләргә, һәтта интайин муһим һесапланған һадисиләргә анчила көңүл бөлмәйдекәнмиз. Кейинирәк, шуларниң пурсити кәлгәндә, пушайманни қойидиған җай тапалмайдекәнмиз. Мән атмишинчи жиллири әдәбиятимиз асасчилириниң бири Ө.Муһәммәдийниң әң йеқин дости Муса Халиқов, оттузинчи жиллардики әдиплиримизниң һәммисини дегидәк яхши билидиған Һезим Ниғмәтов, ялқунлуқ истедат егиси Нур Исрайилов билән түрмидә биллә болған Межит Мутәллиповлар билән биллә хизмәт қилишқа муйәссәр болдум. Муса ака өзиниң қәдинас ағиниси, Һезим ака тонуш-билишлири, Межит ака тутқунлар тоғрисида нурғун нәрсиләрни ейтип бәргән болсиму, биз у гәпләрни анчила зәң қоюп тиңшимаптекәнмиз. Бизниң идаригә пешқәдәм мәрипәтчи Сабиржан Шакиржанов, атақлиқ әдипләр Қадир Һасанов, Һезим Искәндәров, партия вә Кеңәш органлирида җавапкәрлик хизмәтләрдә ишлигән Абдумежит Исһақов пат-пат келип туратти. Аталмиш шәхсләр қайси мавзуда сөз башлимисун, сөһбәтлири аста-аста өтмүшни өз ичигә алатти вә асасән 1937-жилдин илгири йүз бәргән вақиәләр әтрапида давамлишатти.

Йәтмишинчи жиллири "Мектеп" оқуш-педагогика нәшриятиға өз вақтида Ташкәнттә, нәшриятта Н.Исрайилов билән биллә ишлигән Райхан Әлимбаева дегән тәһрир кәлди. Нурниң рәпиқиси билән бир милләт вәкиллири (татар) болған Райхан апай шаирниң аилиси билән йеқин арилишаттекән. Мән тәһрир қилған дәрисликләрдә Н.Исрайиловниң рәсимини көргән, униң исим-фамилиясини оқуған Р.Әлимбаеваму бир немиләрни ейтип беришкә урунатти. Диққәт қилип тиңшиғучи болмиғанлиқтин, униң сөзиму узаққа барматти.

Есимдә қалғини, Нур Исрайилов һәйран қалғидәк ишләмчан адәм болған екән – күндүзи хизмәт бабида, кечилири, дәм елиш күнлири өз иҗади үстидә. Лекин у өзиниң наһайити чарчап жүргәнлигини билдүрмәттекән – жигирмә бәш-жигирмә алтә яшлар әтрапидики жигитниң чарчайдиған-

лиғиға ким ишәнсун! Мабада бош вақти болуп қалса яки башқилар бөлмигә киргәндә шәртлик рәвиштә йә бир ләтипә, болмиса бир күлкилик вақиәни ейтип берип, тиңшиғучиларниңму, өзиниңму көңлини алаттекән. Айрим пәйтләрдә, тәһрирләш җәриянида өзигә йеқип қалған мисраларни кәйни-кәйнидин тәкрарлаттекән. "Нурахун күлкә, чақчақ билән дәм алатти", дәп ейтип бәргән еди Райхан апай. Шу сәвәптин шаирға Ялтиға, санаторийиға йолланма берилгәндә, униңға рәпиқиси билән биллә йеқинлири хошал болупту. Рәпиқиси "Нурахун бир ай давамида пәқәт дәм алиду, қәләм-қәғәзгә йеқин кәлтүргүзмәймән", дәп вәдә бәргән болсиму, шаир Қиримдиму қәләм тәвритишни тохтатмайду. Йеңи җайлар, Қара дениз, әтраптики мәнзирә, өзи охшаш әдипләр билән тонушуш шаир қәлбини техиму тәвритиду. Униң һәммиси қәғәзгә чүшүши лазим еди. Иккинчи тәрәптин, ишләп үгәнгән киши әркин дәм алаламду? Шаирниң санаторийда йезилған шеирлири Нур иҗадиниң чоққиси һесаплиниду һәм буни униң "Ризвангүл" намлиқ топлимидин көрүшкә болиду...

Нур Исрайилов һазирқи Әмгәкчиқазақ наһийәсигә қарашлиқ Палтивай йезисиниң Бирлик мәһәллисидә 1910-жили туғулған. Атисидин житим қелип, у бала чеғидин турмуш еғирчилиғини бешидин өткүзиду. У он йешида Алмутидики биринчи балдақ татар мәктивигә кириду, уни тамамлап, 1926-жилиғичә Зәрват мәктивидә оқуйду. Андин, башқилар қатарида, Ташкәнткә атлиниду һәм шу йәрдә аз санлиқ милләтләр үчүн уюштурулған билим орниға чүшиду, уни 1929-жили түгитип, нәшриятқа, уйғур тилидики китаплар чиқиридиған бөлүмгә хизмәткә кириду. Шаир өз билимини давамлаштуруш үчүн алий оқуш орнида — Оттура Азия дөләт университетида сирттин оқуйду. Әнди 1932 — 1935-жиллар мабайнида аспирантурида билим елип, хәлиқ иҗадийити бойичә мавзуни таллавалиду.

Нур Исрайилов жигирминчи жилларниң иккинчи йеримида әдәбиятимизға кәлгән вә оттузинчи жиллири өз истедади, қабилийитини кәң намайиш қилишқа башлиған язғучи-шаирлиримиз арисида алаһидә орунни егиләйду. У башқиларға нисбәтән яш болушиға қаримастин, һәммидин үнүмлүк иҗат қилған: әдипниң "Таң нахшилири" намлиқ тунҗа китави 1931-жили нәширдин чиққан. Қамаққа елинғичә, у йәнә он топламни чиқиришқа үлгириду. Мана уларниң намлири: "Қайнам" (1932), "Ташқирисида" (1933), "Яш ленинчилар" (1934), "Төвәндин жуқуриға" (1934), "Йеңи нахшилар" (1935), "Ризвангүл" (1937) шеирий вә дастанлар топламлири; "Гундиханидин", "Күнләр" (бу әсәр өз вақтида икки китап болуп, 1934- вә 1935-жиллири чиққан), "Қизил туғ нишани" (1935) дегән проза әсәрлири нәшир қилинди. Униң бир мунчә һекайә, очерк, публицистикилиқ мақалилири гезитлар сәһипилиридин орун алди. Нур Исрайилов коллективлиқ топламларни чиқириш, дәрисликләрни түзүш ишлириғиму паал арилашти. Өткән әсирниң атмишинчи жиллардин бу ян әдипниң әсәрлири тәтқиқ қилинишқа вә қайтидин йоруқ көрүшкә башлиди: "Күнләр" (1960), "Қизил туғ нишани" (1968), шундақла коллективлиқ топламларда шеирлири бесилди.

Нур Исрайиловниң әсәрлиридә дәвирниң нәпәси — оттузинчи жиллири йүз бәргән вақиәләр өз әксини тапқан. Шаир Өзбәкстанда яшаватқан уйғурлар һаяти мисалида әтрапта орун алған йеңиликлар, шулар қайнимида өсүп-йетиливатқан кишиләр обризини гәвдиләндүрди. Әдипниң иҗадида орун алған йәнә бир муһим мавзу — бу чәт әлдики қандаш-қериндашлириниң шу дәвирдики еғир тәғдиридур.

Раст, иҗадий иш, демәк, әдәбиятму, сүпәт билән өлчиниду. Мошу җәһәттин елип қариғанда, Нур Исрайиловниң нурғунлиған әсәрлири тәләпләр дәриҗисидә әмәс. Амма мундақ әһвални биз башқа әдипләрниңму әсәрлиридин байқаймиз. Чүнки у жиллири әдәбиятимиз барлиққа келиш, шәкиллиниш дәврини баштин кәчүрүвататти. Униң сепини асасән кәмбәғәлләр балилири, түнүгүнки житимлар, йеңидин саватини чиқирип, қолиға қәләм алғанлар тәшкил қилатти. Уйғур кеңәш әдәбиятида тарихта болмиған әһвал йүз беривататти. Әгәр илгири иҗадийәт билән асасән һаллиқ яки шуниңға йеқин кишиләр шуғулланса, бу новәт әдәбиятқа башланғуч синиплардин кейин билим дәргаһлирини түгәткәнләр келиду. Булар йезиш җәриянида билимини ашуриду, билими ешиши билән улар иҗадийитиниң сүпитиму көтирилиду.

Мундақ әһвал пәқәт бизниң әдәбиятимизғила хас һадисә әмәстур. Әгәр Нур билән бир вақитта дегидәк йезишқа башлиған қазақ язғучиси Сәбит Мукановни, өзбәк шаири Ғапур Ғуламни алсақ, уларниңму өз иҗадийитиниң бешида яратқан әсәрлири уйғур шаирниңкидин анчила пәриқләнмәйду.

Иккинчи тәрәптин, һәр бир әдәбият барлиққа кәлгәндә, униңда сүпәткә қариғанда сан үстүн болиду: пәқәт вақитниң өтүши билән сан сүпәткә айлиниду. Нурға охшаш зор тәбиий истедатқа егиләр, алди билән қандақла болмисун, уларниң балилиқ чеғи мәшәқәттә өткән еғирчиликларға ләнәт оқушқа һәм уларниң өзлирини көрситишкә һәммә имканийәтләрни яратқан йеңи заманни күйләшкә интилатти. Шу сәвәптин көпчилик иҗадида икки түзүмни селиштуруш баш мавзу болған. Шаирлар көп вақитларда ой-пикирлирини мисраларға чүширишнила биләтти. Улар иҗадида бәдиийлик, образлиқ, һәр качан издиниш йоли билән меңип, дайим йеңиликқа интилиш кейинирәк орун алған. Әгәр оттуз йәттинчи жил вақиәлири йүз бәрмигәндә, Нур Исрайилов, Мөмүн Һәмраев, Турди Һәсән вә башқилар көрнәклик қазақ, өзбәк, қирғиз, таҗик әдәбиятчилириниң чоң әвлади намайәндилири билән бир қатарда турған болар еди. Әпсуски...

Нурниң төрт китави нәсирлик әсәрләрни тәшкил қилиду. “Күнләр” (икки китап), “Қизил туғ нишани” повестьлири, һәҗими бойичә повестьтин кам әмәс “Гундиханидин” һекайиси. Буниңдин ташқири, униң айрим һекайилири мәҗмуә, гезит сәһипилиридә бесилған. Бир қизиқ йери, нәсирлик әсәрләр, лирик шеирлар, хелила жирик дастанлар билән бир вақитта йезилған болсиму, повесть вә һекайиләр шу дәвирдики мошу жанрларниң тәләплиригә толуқ җавап берәтти. Сюжет тәрәққиятида, композицион

қурулушта нуқсанлар очуқ билинип турсиму, булар шеирийәттики камчилиқларға охшаш җиддий әмәс еди.

Мошуниңға қарап, биз Нурда шаирлиққа қариғанда, язғучилиқ қабилийити бесимирақ болғанмекин, дегән йәкүнгә келимиз. Әлвәттә, буниң һәммиси пәқәт пәрәз қилишла, амма биз әдипниң романға тутуш қилғанлиғини билимиз. Шу әсәрни йезип пүтәргәндә вә нәшир қилғанда, бәлким көп нәрсиләр өз-өзидин айдиң болар еди. Бирақ йәнә шу әпсус дейиштин башқа илаҗә йоқ.

Шу жиллардики әдипләр арисида пәқәт Нур Исрайиловла аспирантуриға чүшти. У тәтқиқ қилиш үчүн хәлиқ еғиз иҗадийити мавзусини таллавалиду. Буму тәсадипи болмиса керәк. Нур һәм униң қәләмдашлири бай мирас, язма әдәбиятимиздин үгинәлмәтти – униң можутлуғини улар билмәслигиму мүмкин, дәп пәрәз қилишқа болиду. Рус вә Европа классиклириниң әсәрлирини оқуш үчүн рус тилини хелила пухта билиш зөрүр еди. Қериндаш түркий тиллиқ әдәбиятлар дәриҗиси уйғур әдәбиятидин анчила ешип кәтмәтти. Мошундақ шараитта әдиплиримиз үчүн бәдиий маһарәтниң бирдин-бир мәктиви хәлиқ өзи яратқан ғәзнә – чөчәк вә дастанлар, қошақ вә бейитлар, мақал вә тәмсилләр һесаплинатти. Тили аддий вә мәзмуни чоңқур, пикрини образлиқ һалда баян қилип, һәр бир ибарини һекмәткә айландуруш, җүмлидики сөзләрни маҗандәк тизип беришни хәлиқ еғиз иҗадийитидин үгинишкә болатти. Бизниң пәрәз қилишимизчә, мавзуни таллавалғанда, Нур Исрайилов мошу тәрәпниму ойлиған болуши керәк.

Шу дәвирдики башқа әдипләр охшаш Нурму өзиниң хелә әсәрлирини Кеңәшләр Иттипақини, партияни мәдһийиләшкә, йеңи түзүмгә хизмәт қилишқа беғишлиди. Йеңи дәвир билән барлиққа кәлгән шаир өзини шу түзүмниң мевиси, аҗралмас қисми дәп билгәчкә, пүткүл вуҗуди билән шуниңға ишинәтти вә башқичә болушниму көз алдиға кәлтүрмәтти.

Илһамим мениң ишчи беғидин,
Ишчилар синипини махтап сөзләймән.
Чүнки мән өзәм синипим қойнида,
Һалавәт таптим, шуни күйләймән.

Мәғрурлиниш маңа бүгүн талиқ,
Һәр янда җиқ хошаллиқ, күлкә.
Чүнки пүтүн дунияға даңлиқ,
Қизил Вәтән – бизниң қизил өлкә, –

дәп язиду шаир “Большевик баһари” вә “Һөрмәт билән” дегән шеирлирида. Шу сәвәптин иҗат биләнла шуғуллинип кәлгән, яшлиғиға бола көп нәрсиләрниң тегигә йетәлмигән шаир оттуз йәттинчи жил вақиәлири башланғанда, дәсләп растла “хәлиқ дүшмәнлириниң” барлиғиға ишинип қалиду. Пәқәт йеқин достлири қолға елинғандин кейинла, униң көзи ечилиду.

Әнди новәт өзигә кәлгәндә, һәқиқәт үчүн чиң туримән дәп, қийин-қистақ, мәшәқәтниң һәммә азавини тартиду. Межит Мутәллиповниң сөзигә қариғанда, Н.Исрайиловни туткунда бирдинла көпчиликтин айриветипту, һәтта туткунларни һәр күни йерим саатлиқ жүрүшкә чиқарғанда, униңға чиқишқа рухсәт бәрмәттекән. Шундақ күнләрниң биридә жуқарқи қәвәттики саласунлуқ деризидин кимниңду кәмшүклүк хехириған авази аңлинипту. Натонуш киши очуқ деризидә икки қоли билән тутқан төмүргә үзини йеқип, чүшинә-чүшәнмәс һалда:

Уйғурстан елим дәйду, тепирлайду,
Тар қәпәздин чиқип, учуп кетәлмәйду, –

дегән сөзләрни ейтқанда, топ арисидики уйғурлар бирдинла тохтап қалған екән. "Ким бу? Ким тонуйду уни?" дегән соаллар пәйда бопту. Көз әйнәксиз, чишлири йоқ, үзи тониғусиз һалда ишшип кәткән туткунниң шаир Нур Исрайилов екәнлиги кейинирәк ениқлинипту.

"Мәғрурлиниш маңа бүгүн талиқ, һәр янда жиқ хошаллиқ, күлкә", дәп өз елини махтиған шаирни түзүм, шу түзүмни барлиққа кәлтүргәнләр мана шундақ шәпқәтсиз жазалайду.

"Айниң он бәши қараңғу болса, он бәши йоруқ" дегәндәк, һәммә нәрсә, әң еғир күнләрму өтүп кетидекән. Вақти келип, "шәхскә сиғиниш" паш қилинди. Жәмийәттики нурғун әһваллар кәскин өзгәрди, тарихимиздики "ақ дағлар" мәлум болди. Биз көп нәрсиләрдин хәвәрдар болдуқ. Өтмүшкә башқичә баһа беришкә башлидуқ. Шуниң ақивитидә башқилар қатарида биз Нур Исрайиловни билдуқ, униң ижади билән тонуштуқ. У жигирмә йәттә йешида, язғини бих чиқирип, шахқа тутуш қилғанда, туткунға елинған екән. Уйғур шаирида Пушкиндәк мәхсус бәгзадиләр үчүн ечилған лицейда оқуш имканийити болмиди. У, Әвезов охшаш, кичигидин бүйүк шаирниң шеирлирини аңлап өсмиди. Житим бала мәктәп босуғисини атлаштин авал ай-далада мал бақти. Амма шу чағда униң қәлбидә янған от уни рус шаири вә қазақ язғучиси охшаш, өз хәлқи, өз миллитигә хизмәт қилишқа дәвәт қилди. У жан-вужуди билән қәләм тәврәтти вә өмриниң интайин қисқа болушиға қаримастин, йеңидин шәкиллиниватқан әдәбиятимизда өчмәс из қалдуруп кәтти.

Мән "өчмәс из қалдуруп кәтти" дегән сөзләрни әттәй тәкрарлаватимән. Сәвәви, 20 – 30-жиллардики әдәбият бизниң тарихимиз, униң ярқин сәһипилириниң бири. Әгәр бүгүн биз әдәбиятни яратқанларни унтусақ, әтә шу дәвирдә барлиққа кәлгән "Анарханни" есимиздин чиқиримиз, андин новәт аста-аста башқиларғиму келиду.

"Хәлиқ дүшмәнлири" сүпитидә тутулуп кәткән шаир-язғучилиримиз ақланғандин кейин, уларниң әсәрлири қайта нәшир қилинди. Ижадийити мәктәп дәрисликлиридә кәң орун алди, алимлар тәрипидин һәртәрәплимә тәтқиқ қилинди. Шуниң билән жамаәтчилик, биринчи новәттә, мәктәп

оқуғучилири 20 – 30-жиллардики әдәбиятимиз, униң вәкиллири билән тонушуш имканийитигә егә болди. Етирап қилиш керәкки, Н.Абдусемәтов, А.Муһәммәдий, Һ.Закирий, М.Һәмраев, Т.Һәсән, Н.Исрайиловларниң исимлирини қайта тикләштә хелила ишлар әмәлгә ашурулди. Амма буларни өз дәрижисидә давамлаштурушниң орниға, һазирқи пәйттә бу ишлар барғансири суслишип кетип бариду.

Нур Исрайиловқа охшашлар тиң йәрдин дегидәк, ана тилимиздики әдәбиятни яратқан. Улар кәлгүси әвлат, биз үчүн хизмәт қилған. Йәнә бир қетим ойлап көрәйличу – улар миллий мәдәнийитимизни, әдәбиятимизни бәрпа қилимиз дәп, интайин яш қурван болди. Заман өзгирип, тарихни тикләш, "ақ дағларни" йоқитиш пәйти кәлгәндә, немә үчүн биз өз намайәндилиримизни әстин чиқиримиз, немә үчүн уларни хатирилимәймиз, исимлирини әбәдийләштүрмәймиз?..

Һәр қачан Алмутидин чиқип, Ғулжа йоли билән Бирлик мәлисигә кәлгәндә, дайим Нур Исрайилов есимға чүшиду. Бу йәрдин йәнә кимләрниң чиққанлиғини мән билмәймән. Амма шаир өз жутиниң атиғини чиқарди. Чүнки әдәбиятимиздин, шу жүмлидин униң оттузинчи жиллиридики басқучидин хәвири бар кишиләр, сөзсиз, шу дәвирдә ижат қилған намайәндиләрниң әсәрлирини, демәк, тәржимә һаллириниму яхши билиду. Әнди уйғур мәктәплиридә оқуватқан оқуғучиларға: "Силәр шаир вә язғучи Нур Исрайиловниң туғулған жутини биләмсиләр?", дәп соал қойидиған болсақ, улар һәммиси буниңға ижабий жавап бериду. Әксичә, Бирлик мәлисигә берип, көпчиликкә: "Силәрниң жутуңлардин атақлиқ әдип чиққан, униң ким екәнлигини биләмсиләр?", – дәп муражиәт қилсақ, буниңға тоғра жавап беридиған кишиниң тепилишиға шәхсән мениң өзәмниң гуманим бар. Буниң сәвәвини издәшниң, буниң тегигә йетишниң һажити йоқ. Пәқәт бу әһвални түзитиш керәк. Нур Исрайиловни қайтидин өз жутиға, униң аһалисиға тонуштуруш керәк.

Биз көп жәһәттин қазақ қериндашлиримиздин үлгә алсақ болиду. Мустәқилликкә егә болғандин кейин улар алди билән тарихтики "ақ дағларни" йоқитишта, көпчилик хатирисидин чиқип кәткән исимларни қайта тикләштә зор ишларни әмәлгә ашурди. Кочилар, мәктәпләр шуларниң намлири билән аталди, айрим жайларда уларниң һәйкәллири тикләнди. Бизниңму нурғун ишларни әмәлгә ашурушимизға болиду. Шулар қатарида атақлиқ шаир вә язғучимиз Н.Исрайиловниң исмини әбәдийләштүрүшимиз керәк.

Рабик ИСМАЙИЛОВ

Мәшрәп ЙОЛДАШЕВ
(1910 – 1986)

Меһнәткәш әҗдатлиримиз тәғдирниң язмиши билән қәйәрдә яшимисун, әң алди билән қутлуқ кәтминини тутуп, йәргә ишлигән, ериқ-өстәң чепип, чөл-җәзириләрни ашлиқ йәлпүлдигән етизлиқларға, мевиси шәрбәт әйлигән бағу-бостанлиқларға айландурған. Улар байлиқниң йәрдин екәнлигини билгән вә әмәлиятта көргән. Шуңлашқиму бу кәсипкә садиқ болуп, йәр-аниға меһир-шәпқитини төккән, шан-шөһрәт қазанған нурғунлиған атилиримизниң етизларда өчмәс излири қалди. Миннәтдар әвлатлири уларни һеч қачан унтимайду.

Әйнә шундақ өмүр бойи йәргә ишләп өткән шәхсләрниң бири, сөз йоқ, Мәшрәп Исрайил оғли Йолдашевтур. У Аққәнтниң әсирләрдин қағҗирап ятқан чөл вадисини гүлстанлиққа айландурған чоң тәшкилатчи-бағвән болған еди. Бу инкар қилип болмайдиған һәқиқәт.

...2000-жилниң яз күнлириниң бирида, атмишинчи жиллири Аққәнт даласида М.Йолдашевниң бевситә тәшәббуси вә күч чиқириши билән бәрпа қилинған “Панфилов” йәл-йемиш совхозиниң мәркизи Яркәнт йезисида, Мәшрәп акиниң туғулғанлиғиниң 90 жиллиғи нишанлинип өтти. Униңға жут адәмлири, жирақ-йеқиндин кәлгән меһманлар қатнашти. Шу күни йеза егилиги ишләп чиқиришиниң көрнәклик тәшкилатчиси Мәшрәп Исрайил оғли Йолдашевниң намиға әҗайип иллиқ сөзләр ейтилди.

Мәнму Мәшрәп акини яхши биләттим, униң билән бир нәччә қетим учришип, сөһбәтләшкәнмән, һаят йоли, әмгәк паалийитидин хәвәрдармән. Униң палванларға хас қәдди-қамити, салапәтлик чирай-шәкли, идрәкликтетик һәрикәтлири һелиму көз алдимда. Мону бир әһвал билән Мәшрәп акиниң алдиға киргиним һелиму есимда. Бу 1956-жилниң декабрь айлири еди. Яркәнттә уйғурчә он жиллиқ мәктәп болмиғачқа, Ибрай Алтынсарин намидики қазақ оттура мәктивидә оқувататтим. Балилиқ һәвәс болса керәк, әтималим, әшу жиллири анчә-мунчә қәләм тәвритип, шеир вә мақалә йезип жүрәттим, бәзидә қисқа хәвәрлирим наһийәлик “Колхозчилар авази”

гезитида йоруқ көрәтти. Шу жили күз айлириниң биридә Алмутидин шаир Һезим Бәхниязов келип, бу тәвәдә ижат билән шуғуллинип жүргән яшларни наһийәлик партия комитетиниң тәрғибат-тәшвиқат бөлүмигә жиғип, сөһбәтләшти, мениң язғанлиримниму көздин кәчүрүп чиқти.

Аридин көп вақит өтмәй наһийәлик партия комитетиға Қазақстан Язғучилар иттипақидин телеграмма кәпту, униңда мени йеқин арида болидиған яш язғучиларниң жумһурийәтлик биринчи қурултийиға әвәтишни илтимас қилипту.

Бу хәвәрни аңлап, хошаллиғимниң чеки болмиди, шуниң билән тәшвишимму йетәтти. Чүнки шуңғичә Алмутини көргән әмәсмән, униң үстигә ахчиму йоқ. У жиллири Мәшрәп ака ата-анам ишләйдиған Киров намидики колхозниң рәиси еди. Ахири, телеграммини елип, Мәшрәп акиниң алдиға кирдим.

– Балам, бу бир әжайип яхши хәвәрғу, у пәқәт сениңла әмәс, һәммимиз үчүн хошаллиқ вақиә. Униңға бармисаң, болмайду. Ахча мәсилисини һәл қилип беримиз, – дәп у егилик бухгалтерини чақирттидә, маңа керәклик ахчини яздуруп беришни ейтти. Андин йәнә бир қетим қолумни қисип, сәпиримгә ақ йол тилиди.

У әйнә шундақ өмүр бойи адәмләргә меһир-еқидисини төкүп өткән инсан еди.

Мәшрәп Исрайил оғли 1910-жили Яркәнт тәвәсидики Аққәнт йезисида дехан аилисидә дунияға кәлгән. У атисидин кичик қелип, анисиниң тәрбийисидә болған. Йоқсизчилиқниң, еғирчилиқниң азавини көп тартқан у кичигидинла жисманий әмгәккә арилишишқа мәжбур болиду. Техи сүйиги қатмиған өсмүрниң дәсләпки иш орни жуң, терә вә башқиму хам әшияларни қобул қилидиған кархана еди. Амма униң билим елишқа болған қизиқиши һәр дайим үстүн туратти. Шуңлашқиму у башта Аққәнт йезисида, андин Яркәнт шәһиридики мәктәптә билим алиду. Заман тәливигә бола қошумчә рус мәктивидә оқуп, униң бәшинчи синипини тамамлайду.

Өз һаятиниң әң гөзәл жигирмә бәшинчи пәллисигә көтирилип, яшлиқ от-ғурури ялқунлап турған Мәшрәп 1935-жили Талғир шәһиридики йеза егилиги техникумини мувапиәқийәтлик пүтирип, Уйғур наһийәсигә йолланма алиду. Шу жили мәзкүр наһийә Яркәнт наһийәси тәркивидин бөлүнүп чиқип, өз алдиға мустәқил тирикчилигини башлиған еди. Егиликләрниң ихтисади қәдимкидәкла илгириләп, хәлиқниң һал-оқити бир аз яхшилинишқа башлиған мәзгил. Ихтисат вә мәдәнийәтни техиму көтириш бойичә алға сүрүлгән вәзипиләрму йетип-ашатти. Буларниң һәммиси йеза еглиги зираәтлириниң терилғу мәйданини кәңәйтиш вә йәр үнүмдарлиғини көтиришкә беваситә мунасивәтлик еди. Уйғур наһийәлик йәр бөлүминиң баш агрономи болуп хизмәткә орунлашқан яш мутәхәссис Мәшрәп Йолдашевни муһим ишләр күтүвататти. Деханчилиқ саһасини илмий асаста уюштуруш, һосулдарлиқни көтириш, деханларниң билимини ашуруш бу һаят тәләп қиливатқан муһим мәсилиләр еди. Уйғурлардин чиққан ту-

нҗа агрономларниң бири болған М.Йолдашев барлиқ күч-ғәйритини, билим-тәҗрибисини, пәм-параситини мошу саһаға сәпәрвәр қилип, әмгәккә қизғин киришип кетиду.

Униң мундақ үстүн кәйпият, җошқун ғәйрәт-ирадә билән ишлишиниң дәвәтчи-илһамчиси бар еди. Яқа жутта, бетонуш адәмләр арисида, бирәр жутдишиңниң яки туққиниңниң болғини қандақ яхши. Мундишидиған-сирдишидиған, лазим вақитта яр-йөләк болидиған адимиң бар болса, қәлбиң ишәнчә, хошаллиқ сезимида тәвриниду. Маһмут билән Мәшрәп ака-укиларниң пәрзәнтлиридин еди. Маһмут демәкчи, у қәһриман-чекист, Уйғур наһийәлик МТСниң мудири Маһмут Ғоҗамияров еди. Маһмут ака мәзкүр наһийәгә туққини Мәшрәпниң хизмәткә кәлгинигә бәк хошал болиду. Қериндашлар пат-пат учришип, көрүшүп турди. Бешидин нурғун сәргүзәштиләрни өткүзгән Маһмут акиниң һаят тәҗрибиси мол еди. У яш агрономға әқил-мәслиһәтлирини берип жүрди. Мундақ ейтқанда, у Мәшрәпкә чоң таянчи болди.

Лекин уларниң шу терикидә өтүватқан мәзмунлуқ һаяти узаққа созулмиди. 1936-жилниң 31-декабрь күни кечиси хелидин бери атаман Дутовниң өлүми үчүн интиқам елишниң қолайлиқ пәйтини пайлап жүргән бир топ ақ гвардиячиләр М.Ғоҗамияровниң өйигә бесип кирип, аяли билән қизини өлтүрүветиду. Бу күни Маһмут Алмутида, командировкида еди. Униң оғли Туғлуқ Қирғизсайда – Мәшрәп Йолдашевниң өйидә йетип оқуватти. Бу паҗиәниң көйүк оти бесилмайла, йәни 1938-жили Маһмут Ғоҗамияровниң өзи "хәлиқ дүшмини" бәднам қалпиғи астида қолға елиниду. Туғлуқ болса, уруш жиллири шиддәтлик җәңләрниң биридә һалак болиду.

Аридин бир аз вақит өткәндин кейин Мәшрәп Йолдашев туғулған жути Яркәнт тәвисигә қайтип келип, наһийәлик йеза егилиги башқармисида ишләшкә башлайду. Йәр-җаһанни зил-зилигә кәлтүргән Улуқ Вәтән уруши башлиниши биләнла уму башқилар қатарида 1942- жили фронтқа атлинип, Сталинградтин Одерғичә болған арилиқтики көплигән шиддәтлик җәңләргә қатнишиду, бир нәччә қетим яридар болуп, дала госпитальлирида давалиниду. Нәтиҗидә мәйдисини орден вә медальлар билән безәп, жутиға ғалибийәт билән қайтиду.

Шиддәтлик җәң йоллирини бесип өткән җәңчи фронттин шунчә жирақта турған жутиниң мунчивала җүлмәрәп кәткәнлигини көз алдиға кәлтүрмигән еди. Йезиларниң қаяпити хүнүкләшкән. Наһийәниң асасий ишләп чиқириш саһаси йеза егилиги еғир әһвалға учриған болуп, аһалиниң турмуш-тирикчилиги бәкму начарлашқан еди. Әһвални түзитиш үчүн биринчи новәттә деханчилиқни яхшилаш чарилирини әмәлгә ашуруш лазим еди. Бу саһаға қабилийәтлик мутәхәссис, тәшкилатчилар һавадәк һаҗәт еди. Мәшрәп ака шуларниң биридин болди.

Наһийә рәһбәрлиги фронттин кәлгән М.Йолдашевни аһалиси көп вә йәр-сүйи әлвәк Калинин намидики колхозға (һазирқи "Пәнҗим" ишләп

чиқириш кооперативи) баш агрономлуқ хизмитигә әвәтиду. У колхоз башқармисиниң әзалири билән мәслиһәтлишип, деханчиликни риважландурушқа мунасивәтлик кәң көләмлик чарә-тәдбирләрни ишләп чиқиду вә уларни утуқлуқ әмәлгә ашуруш йолиға деханлар билән механизаторларни сәпәрвәр қилиду.

Агрономниң һәр күни шундақ шижаәтлик әмгәк билән тез өтүвәрди. Пәнжимлик деханларниң қолға кәлтүргән яхши көрсәткүчлири хошниларниң қулиғиға йәтти, наһийә миқиясида өтүватқан жиғинларда мәдһийилинишкә башлиди. Әшу жиллири қайси бир дехан күзлүк буғдайниң гектаридин 30– 40, арпидин 30– 35 центнердин һосул алған екән. Пәнжимликләр шу пәллиләрдин көрүнди. Адәмләрдә жавапкәрлик, интилиш болса, утуқ қазиниш анчә тәс әмәс. Мошуниңға таянған агрономниң оймәхсәтлири йүксәк, нишани егиз еди.

Шу арзу-мәхсәтлирини әмәлгә ашуруш үчүн Мәшрәп акиға “Сталин бирлик” (һазирқи “Чулуқай” ишләп чиқириш кооперативи) вә Киров намидики колхозларда рәис болуп ишлигән жиллири кәң мүмкинчиликләр ечилди. Болупму маһир тәшкилатчи Киров намидики колхозни башқурған 1949 – 1959-жиллири алаһидә ирадә билән бәрпакарлиқ әмгәк қилди. Етизлиқларниң һосулдарлиғи, фермиларниң мәһсулдарлиғи ашурулди. Егилик тәркивидики Алтөй, Чоң Чиған, Хонихай, Надәк, Чежин, Ақкәнт йезилирида турушлуқ өйләр, мәдәний-егилик қурулушлири көпләп селинип, аватлаштурулди вә колхозчиларниң турмуш шараити хелә яхшиланди. Колхоз наһийәдики дәсләпки “миллионер” егилик аталди. Һазир жуқурида атап өткән йезиларда яшаватқан қайси адәмгә муражиәт қилмаң, улар меһриван ғәмхорчи, бәрпакар инсан Мәшрәп Исрайил оғли тоғрилиқ пәқәт яхши гәпләрни ейтиду.

1959-жили жумһурийитимиздә бағ-варан вә йәл-йемиш мәһсулатлирини йетиштүрүшни ашуруш вәзиписи алға сүрүлиду. Шуниңға мунасивәтлик ихтисаслаштурулған егиликләрни тәшкил қилиш қолға елиниду. Жүмлидин Панфилов наһийәсидә узун жиллар давамида бош ятқан қақас Ақкәнт вадисини өзләштүрүп, “Йәл-йемиш” совхозини тәшкил қилиш мәхсәт қилиниду. Шу мәшәқәтлик вә жавапкәрлик, лекин шәрәплик ишни әмәлгә ашурушни наһийә рәһбәрлиги талай синақлардин сүрүнмәй өткән Мәшрәп Йолдашевқа тапшуриду. Тәжрибилик рәһбәр бу тәклипни мақул көрүп, барлиқ күч-ғәйритини чөлни бағу-бостанлиққа айландуруп, заманивий йезиларни бәрпа қилишқа сәпәрвәр қилиду. Чөлгә һужум башлиниду, жим-жит ятқан вадида қудрәтлик мотор үнлири, адәмләрниң шатшадиман күлкилири яңрайду. Қақас далаға жан пүтүп, чапсан гүллинишкә башлайду.

Қедимий Ипәк йоли бойида қолайлиқ жай таллавелинип, бүгүнки Яркәнт йезисиниң һули селинип, тәрәққияти башлиниду. Қурулуш ишлири әвж алиду. Заманивий турушлуқ өйләр, имарәтләр кәйни-кәйнидин қәд

көтирип, аватлишиду. Чоң йол бойидин у ян-бу ян өтүватқан адәмләр, чәт әллик туристлар мәзкүр йезида селинип, мунарилири егиз көтирилип турған вино мәһсулатлирини ишләп чиқириш заводиға көз ташлимай өтмәтти. Яркәнтликләр болса, чөл далаға һаят бәхш етип, гүллитиватқан бәрпакар инсанға жүрәк қатлиридин апирин ейтип, миннәтдарлиғини изһар қилатти.

Шу жиллири Аққәнт вә Чоң Чиған йезилири арисидики дала тонуғусиз дәрижидә өзгәргән еди. Бу йәрләрдә өстүрүлгән үзүм мәйдани бәш йүз гектарға йәткүзүлүп, униңдин мол һосул елинди. Бара-бара “Йәл-йемиш” совхози дөләткә жилиға алтә миң тонниға йеқин үзүм тапшуруш дәрижисигә көтирилди. Яркәнтниң мәй бағлиған үзүмигә вә сүпәтлик вино мәһсулатлириға херидарлар аз болмиди. Совхозниң дарамити көпийип, мәдәнийити тәрәққий әтти. Ишчилар заманивий өйләрдә туруп, паравән һаят кәчүрүшкә башлиди. Уларниң айлиқ мааши оттура һесапта 150 – 200 сомни тәшкил қилди. Бу әшу жилларниң өлчими бойичә аз ахча әмәс еди.

Һәқиқәттиму, Мәшрәп Йолдашевниң мәзкүр совхозни бәрпа қилип, униң заманивий түс елиши йолида төккән тәри, қилған әмгиги бебаһадур. У егиликни тез-арида ижтимаий-ихтисадий тәрәққияти риважланған илғарлар дәрижисигә көтәрди. Совхоз даирисидә үч йеза биридин кейин бири пәйда болди.

Мәшрәп Йолдашевниң атидарлиқ ғәмхорлуғини көргәнләр бу тәвәдә аз әмәс. Уларниң бири – Алмута вилайитиниң пәхрий граждани Иврайимжан Қожахметов мундақ дәйду:

– Мән Мәшрәп акини балилиқ чеғимдин тартип билимән. Иккимиз жутдаш. Әллигинчи жиллири Чежин, Хонихай, Надәк, Алтөй вә Чоң Чиған йезилиридики кичик-кичик егиликләр бирләштүрүлүп, Киров намидики колхоз тәшкил қилинғанда, әйнә шу чоң егиликни М.Йолдашев башқурди. У жошқун күч-ғәйрәткә егә, пәм-парасити жуқури рәһбәр еди. У пәқәт хәлиқ ғеми билән яшатти. Аһалиниң һал-оқитини яхшилаш, жутини аватлаштуруш йолида бәрпакарлиқ әмгәк қилди.

Мәшрәп ака рәис болған жиллири мән егиликтә терилғу бригадисиниң бригадири, ферма башлиғи, кейинирәк рәисниң орунбасари болуп ишлидим. Әнди 1959-жили Мәшрәп ака Аққәнтниң чөл даласини өзләштүрүп, йеңи егиликни қурушқа әвәтилгәндә, у эстафетини маңа тапшурған еди. Өзәмниң узун жиллиқ әмгәк паалийитимдә йәткән утуқлиримни устазим Мәшрәп ака Йолдашевниң еқидиси вә бай тәжрибисиниң нәтижиси дәп билимән.

– Мәшрәп ака тиним тапмайдиған әмгәкчан адәм еди. Өзигиму, башқиларғиму күчлүк тәләп қоятти. Һелиму ядимда, әшу жиллири у алма, өрүк, шаптула, әйнула вә башқа мевилик дәрәқләрниң көчәтлирини әкилип, үзүмзарлиқларниң әтрапиға бәш-алтә қатардин қилип тиккүзди. Уларни Жамбул вилайитиниң “Мерке” совхозидин елип кәлгән екән. Көп өтмәй

бу йәрләр бүк-барақсан бағларға айланди. Жутимизда Мәшрәп акиниң әйнә шундақ излири қалди. Униң роhи алдида баш егип, hөрмәт-еhтирам билдүрүш, исмини әвлатқа кәң тонуштуруш бизниң шәрәплик борчимиз, дәп билимән, – дәйду егиликниң пешқәдәм ишчиси Һасан Низамов.

Һә, адәмләр Мәшрәп ака hәққидә шундақ ойлайду. Яхши инсанниң аримиздин кәткән күни қанчә жирақлиғансири, униң әвлатлар үчүн қалдурған бәрпакарлиқ ишлири – әмгиги, хизмәт-еқидиси техиму яркин көрүнмәктә. Шуңлашқиму униң исми жутдашлири тәрипидин hәр қачан пәхирлиниш, миннәтдарлиқ туйғулири билән тилға елиниду. Һазир Мәшрәп акиниң ишини пәрзәнтлири, нәврилири давамлаштурмақта.

Абдукерим ТУДИЯРОВ

Абдумежит РОЗИБАҚИЕВ
(1910 – 1998)

Өзлиринин иш-паалийити билән хәлиққә кәң тонулған шәхсләрниң арисида хилму-хил кәсип егилиринин болидиғанлиғи һәммигә аян. Лекин бу йәрдә диққәтни җәлип қилидиған бир нәрсә можут: бәзиләр мәлум бир саһа бойичә мәхсус билим елип, өмрининң та ахириғичә өз мутәхәссислигигә садиқ болуп қалиду; йәнә бирлири һаятиниң мәлум басқучиға кәлгәндә өзлири хиллавалған кәсиптин ваз кечип, тамамән башқа саһаға йөткилиду; үчинчилири болса, өз мутәхәссислиги бойичә үнүмлүк ишләп жүрүп, башқа йөнилишләрдиму паал издиниду һәм еғизға аларлиқ утуқларға йетишиду. Диққәтни җәлип қилидиған нәрсә шуниңдин ибарәтки, кәсип егилирниң қизиқиш салмиғи көпирәк тәбиий вә техникилиқ пәнләрдин иҗтимаий саһалар (җәмийәтшунаслиқ, әдәбият, мәдәнийәт. сәясәт в.б.) тәрипигә қарап еғишиду. Шуңлашқиму даңлиқ язғучи яки шаирларниң арисида кәспий билими бойичә дохтур яки геолог, атақлиқ журналист яки тарихчиларниң қатарида инженер яки агроном болғанға охшаш мисаллар көпләп учришиду. Буниң һәр хил сәвәплири болуши мүмкин, әлвәттә. Амма асасий сәвәп мошундақ адәмләрниң күчлүк виждан егилиридин болушиға, йәни мурәккәп мәсилиләрни һәл қиливатқан җәмийәт яки милләт алдидики өзлириниң бир кишилик җавапкәрлик вәзиписини чоңқур һис қилишиға бағлиқ болса керәк. Чүнки бу хил адәмләрниң җәмийәт ишлириға паал иштрак қилип, өз хәлқиниң, миллитиниң һаятмаматлиқ мәсилилиригә қоюқ арилишидиғанлиғини байқавелиш тәс әмәс. Әйнә шундақ шәхсләр қатарида өзиниң кәспий билими бойичә биолог һәм пүткүл аңлиқ һаятини әйнә шу биология билән бир қатарда хәлқимизниң мәнивий тәрәққияти үчүн беваситә нәп беридиған йөнилишләрдиму тинмай издәнгән көрнәклик зиялилиримизниң бирси Абдумежит Иләквәр оғли Розибақиевниң исмини аташқа болиду.

А.Розибақиев 1910-жили 11-ноябрь күни илгәрки Алмута уези Чeләк – Қорам болуслуғининң Атамқули (һазирқи Маловодное) йезисида туғул-

ған. Униң дадиси Илəквəр мəрипəтпəрвəр затлардин болуп, Верный (һазирқи Алмута) шəһиридə вə Кейиквай, Атамқули, Йеңишəр охшаш бир қанчə йеза-қишлақларда жəдид усулидики мəктəплəрниң риважлинишқа салмақлиқ үлүш қошқан. Униң қолида билим алған уйғур, қазақ, татар, өзбəк яшлириниң арисидин кейин хəлиққə кəң тонулған алимлар, язғучи-шаирлар, педагоглар, жəмийəт вə дөлəт əрбаплири йетилип чиққан. Мəсилəн, кеңəш уйғур əдəбиятиниң асасчилиридин болған язғучи Өмəр Муһəммəдий, Өзбəкстан ССРниң саламəтликни сақлаш министри болуп хизмəт қилған Ғафуров (өзбəк), профессор Баязитов (татар) вə башқилар шуларниң жүмлисидиндур.

Əлвəттə, аһали арисида миллий маарипниң тəрғибатчиси һəм тəшкилатчиси, тəрəққийпəрвəр зат ретидə тонулған Илəквəр муəллимниң аилəвий тəрбийигиму, йəни өз пəрзəнтлириниң, қом-қериндашлириниң хəлиққə адил хизмəт қилидиған вижданлиқ, билимлик жигит-қизлардин болуп йетилип чиқишиғиму алаһидə диққəт бөлгəнлиги тəбиий. Шуниң үчүнму бу аилидин жамаəтчиликкə кəң тонулған, инавəтлик адəмлəрниң чиққанлиғи тəсадипи болмиса керəк. Илəквəр муəллиминиң тəрбийисини көргəн акиси Əхмəтниң оғли Абдулла Розибақиевни демигəнниң өзидə, униң өзиниң чоң оғли Абдуғопур Оттура Азия Дөлəт университетини тамамлиғандин кейин дəслəп Өзбəкстанда, кейин Қазақстанда һəр хил партия вə дөлəт органлирида жавапкəрлик хизмəтлəрни атқурған. У Ташкəнт, Алмута шəһəрлик партия комитетлирида бөлүм башлиғи, Сопи Зəрват мəктивиниң мудири (1928 – 1930), Челəк наһийəлик ижраий комитетиниң рəиси (1930 – 1933), Алмута шəһəрлик вə вилайəтлик маарип бөлүмлириниң башлиғи (1933 – 1936), Чимкəнт вилайəтлик сотиниң башлиғи (1936 – 1937) лавазимлирида болған. Бари-йоқи 33 жил өмүр сүргəн Абдуғопур Розибақиев “Солун” тəхəллуси билəн уйғур мəтбуати сəһипилиридə бир қанчə шеирларни, тил-əдəбият мəсилилири бойичə мақалиларни елан қилған. Илəквəр Розибақиевниң қизи Санийəм Өзбəкстан ССР Алий сотиниң һəйъəт əзаси лавазимида ишлигəн болса, Алмута йеза егилиги техникуми билəн Ташкəнттики түрк-татар билим юртида тəһсил көргəн йəнə бир оғли Абдушүкүрму 1937-жили қолға елинип, түрмигə соланғичə Өзбəкстанда һəр хил наһийə дəрижилик хизмəтлəрдə болған. Уруш башланғандин кейин у мəлум тəйярлиқтин өткүзүлүп, уйғурларниң ана-Вəтини Шəрқий Түркстанға əвəтилгəн. У яқтин қайтип кəлгəндин кейинму Ташкəнттə вилайəтлик ижраий комитетиниң бөлүм башлиғи болуп ишлигəн.

Мана мошундақ аилидə туғулуп-өскəн Абдумежит дадиси билəн һəдəакилириниң қолида оқуп-йезишни үгəнгəндин кейин Кеңəш һакимийити дəвридə Алмутида тунжа ечилған 7-санлиқ биринчи балдақ (башланғуч) уйғур мəктивигə кириду (1923-жили 5 жиллиқ бу мəктəпкə Сопи Зəрватниң нами берилгəн, кейин у 7 жиллиққа, андин 9 жиллиққа айланған). Бу йəрдə у Исмайил Тайиров, Һебиб Закирий, Сабиржан Шакиржанов охшаш устазларниң қолида билим алиду. Дадиси Илəквəр 1918-жили қатиллар-

ниң қолида қаза тапқандин кейин бу аилини өз ғәмхорлуғиға алған Абдулла Розибақиевниң бәргән пәнди-несиһәтлириму униңға наһайити күчлүк тәсир қилиду. 1928-жили мәзкүр мәктәпниң 7-синипини түгәткәндин кейин Абдумежит Ташкәнткә берип, көплигән уйғур яшлириниң қатарида Оттура Азия Коммунистик университетиниң йенидики 3 жиллиқ ишчилар факультетиға оқушқа кириду. "Оқушқа чүшүшимизгә Бурхан Қасимов сәвәп болди, – дәп язиду бу тоғрилиқ Абдумежит Розибақиев өз әслимилиридә. – Бурхан Қасимов қобул қилиш комиссиясиниң башлиғи еди һәм ишчилар факультетиниң йенидики тәйярлиқ бөлүминиң директори болуп ишлиди. Шу жили тәйярлиқ бөлүмигә 40қа йеқин уйғур балиси елинди... Уйғур балилири алаһидә топ болуп, уйғур тилиниму үгинәттуқ. Уйғур тили муәллимимиз Абдулһәй Муһәммәдий болди" ("Пәрваз". 1990, №2). 1931-жили мәзкүр факультетни тамамлиғандин кейин у Оттура Азия Дөләт университетида йеңидин ечилған биология факультетиға қобул қилиниду (Абдумежит ака билән болған бир сөһбитимиздә у өзиниң бу студентларниң мөлчәрлигән сани йетишмигән факультетқа мәҗбурий киргүзүлгәнлигини, болмиса шәриқшунаслиқ яки тарих факультетиға чүшүш арзусиниң болғанлиғини ейтқан еди. – К.Т.). 1936-жили университетни әла баһалар билән пүтәргән яш мутәхәссис аспирантурида қалдурулуп, Ленинградтики академик И.П.Павловниң лабораториясигә әвәтилиду һәм бу йәрдә у биология пәнигә салмақлиқ төһпиләр қошқан мәшһур алимларниң рәһбәрлигидә илмий тәҗрибиләр жүргүзиду. 1937-жилниң ахирилирида Ташкәнткә кәлгинидә қолға елинип, түрмигә ташлиниду. Бу тоғрилиқ Абдумежит ака "Пәрваз" альманахида елан қилған хатирилиридә мундақ дәп язиду: "Маңа қойған асасий әйиви: сән Алмутида турғанда яшлар арисида әксил инқилавий уюшма қурған екәнсән. Бу уюшминиң мәжут екәнлигини органлар билип қалғанда, сән Ташкәнткә қечип кәлгән, дәп төһмәт қилишти... Маңа қойған бу әйип әмәлгә ашмиғандин кейин тәргәвчи Абдулла Розибақиевниң язған хәтлирини Ташкәнттә яшиғучи, мәсъул лавазимда ишлигән уйғурларға тапшуруп туридекәнсән, мәсилән, Бурхан Қасимовқа дегән әйипләрниму қойди. Уларниңму ялғанлиғини испатлап бәрдим. Кейин сән вәтәнни сатқан, японниң шпиони дегән статьяләр билән мени әйипләп, ДПЗдин йәнә таш түрмигә елип келишти" ("Пәрваз". 1990, №2). Абдумежит ака хәлқимизгә кәң тонулған Өмәр Қасимий, Нур Исрайилов, Яқуп Розин, Мәрүп Мәсуди охшаш зиялилар билән бир лагерьда икки жил йетип, қаттиқ қийнаш-қисташларни бешидин кәчүриду. Шуларниң һәммисигә бәрдашлиқ берип, теқилған әйипләрни иқрар қилмиған яш жигит ахири түрмидин бошитилиду. Әркинликкә чиққандин кейин у өзиниң илмий ишлирини давамлаштурған болсиму, лекин "хәлиқ дүшмини Абдулла Розибақиевнинң иниси" болғанлиқтин, нурғун тосалғулуқларға дуч келиду. Өзи үстидин йезилған әризә-шикайәтләр бойичә кәйни-кәйнидин сораққа тартилип жүрүп, ахири тәйярлиған намзатлиқ диссертациясини яқлаш алдида уруш башлинип, һәрбий сәпкә елиниду. 1941-жили Забайкалье

һәрбий округида шәкилләнгән қисимларниң тәркивидә Жирақ Шәриқтин алдинқи сәпкә әвәтилиду вә Германиягичә болған қанлиқ мусапини бесип өтүп, Ғалибийәт күнини Берлин шәһиридә қарши алиду. Пәқәт 1946-жили язда өзиниң диссертациялик әмгигини яқлап, биология пәнлириниң намзити дегән атаққа егә болиду. Кеңәш һакимийити дәвридә шәкилләнгән көрнәклик зиялиларниң тәлим-тәрбийисидә өскән Абдумежит әнди өзи алим вә устаз сүпитидә Өзбәкстанниң алий оқуш орунлирида, жүмлидин, Оттура Азия коммунистик университетида, Оттура Азия коммунистик йеза егилиги университетида, Йези егилиги институтида дәрис берип, жумһурийәтлик тәбиәт музейида чоң илмий хадим болуп хизмәт қилиду. 1946-жилдин 1959-жилғичә "Шәриқ һәқиқити" журналида, "Шәриқ һәқиқити" нәшриятида паалийәт елип бариду. 1959-жилдин башлап 2 жил давамида Өзбәкстан жумһурийитиниң "Мәктәп" нәшриятида баш муһәррир болуп хизмәт қилиду. 1961-жили Алмутиға қайтип кәлгәндин кейин у өз кәспи бойичә Қазақстан Пәнләр академиясиниң Физиология институтида дәсләп чоң илмий хадим, андин та һөрмәтлик дәм елишқа чиққичә лаборатория башлиғи болуп ишләйду. Шу жәриянда у биология пәниниң муһим мәсилилири бойичә 100дин ошуқ илмий мақалилар, монография вә дәрисликләр йезип, елан қилиду.

Шундақтиму А.Розибақиевни хәлқимизгә кәң тонутқан, униң иззәт-һөрмитигә сазавәр қилған саһа бу униң "Шәриқ һәқиқити" журналиниң мәсъул муһәррири, "Шәриқ һәқиқити" нәшриятиниң баш муһәррири сүпитидә көрсәткән хизмити болди.

Мәлумки, уруш башланғандин кейин Хитайниң вә болупму Шәрқий Түркстанниң һөкүмран даирилири шунчә жил өзлиригә яр-йөләк болуп кәлгән Кремль рәһбәрлиридин үз өрүп, Кеңәш Иттипақиниң мәнпийәтлиригә зит келидиған сәясәтни жүргүзүшкә башлайду. Мошуниңға бағлиқ Москва даирилириму уйғурларни кәң миқияста сәпәрвәр қилип, өзлириниң Шәрқий Түркстанға қаритилған һәрикәтлирини күчәйтиду. Башқиму көплигән әмәлий чарә-тәдбирләр қатарида улар Өзбәкстан дөләт нәшриятиниң йенида мәхсус бөлүм ечип, у йәрдә Шәрқий Түркстан аһалисиға бегишланған уйғурчә (әрәп йезиғида) китапларни, 1943-жилдин башлап "Шәриқ һәқиқити" журналини чиқиришни йолға қойиду. Шәрқий Түркстан аһалиси арисида та 1950-жилғичә мәхпий түрдә тарқитилип кәлгән бу журнал вә китаплар арқилиқ улар өлкә аһалисиниң Кеңәш Иттипақиға болған достлуқ туйғулирини, майиллиғини һәм хитай һөкүмранлириға нисбәтән наразилиғини күчәйтишни қолға кәлтүрмәкчи болған еди. Мәзкүр журнал дәсләп көрнәклик алим вә дөләт әрбаби Турсун Рәһимовниң (1943 – 1944), андин тунжа тарихчилиримиздин болған Әршәм Һидайәтовниң (1944 – 1946), 1946-жилдин 1953-жилғичә А.Розибақиевниң муһәррирлигидә чиқирилған еди.

1947-жили Өзбәкстан дөләт нәшрияти йенидики уйғур бөлүми билән "Шәриқ һәқиқити" журналиниң редакцияси бириктүрүлүп, "Шәриқ

һәқиқити" нәшрияти тәшкил қилиниду вә 1959-жили бу нәшрият әмәлдин қалдурулғичә униң баш муһәррирлигини А.Розибақиев атқуриду. Мошу арилиқта, йәни 1943-жилдин 1959-жилғичә мәзкүр нәшрият (дәсләп бөлүм) 600дин ошуқ бәдиий, тарихий, сәясий-иҗтимаий китап чиқирип, Шәрқий Түркстан аһалиси арисида тарқатқан. Әгәр биз шу жиллири мәтәхәссисләрниң (журналистларниң, тәрҗиманларнин, муһәррирләрниң, тәнқитчиләрнин) камдин-кам болғанлиғини һесапқа алсақ, бу китапларниң қанчилик қийинчилиқлар билән йоруққа чиққанлиғини тәсәввур қилиш тәс әмәс. Бу тоғрилиқ Абдумежит ака маңа: "Бизниң асасий вәзипимиз бәдиий, сәясий-иҗтимаий әсәрләрни рус тилидин тәрҗимә қилип, нәшир қилиш еди. Лекин у чағларда бизниң хадимлиримизниң бесим көпчилиги рус тилиға начар еди. Русчә билгәнлири уйғур әдәбий тилиға аҗиз еди. Шуңлашқа биз рус вә уйғур тиллири бойичә мәхсус курсларни ечип, иш җәриянда хадимлиримизни тил җәһәттин мукәммәлләштүрүшкә мәҗбур болған едуқ", дәп ейтип бәргән еди.

Мана мошундақ қийинчилиқлар билән паалийәт елип барған "Шәриқ һәқиқити" журналиниң, "Шәриқ һәқиқити" нәшриятиниң хәлқимизниң һаятида, һәқиқәтәнму, наһайити зор тарихий әһмийәткә егә болғанлиғини алаһидә атап өтмәй мүмкин әмәс. Октябрь инқилавидин кейин техи йеңидин шәкиллинишкә башлиған Кеңәш уйғур әдәбияти, маарипи, мәтбуати 1937-жилға кәлгәндә бирдинла туюққа берип тақалғанлиғи мәлум. Миң бир җапалар билән әндила өсүп-йетиливатқан әдипләрниң һәммиси дегидәк һәр хил яла-төһмәтләр билән қолға елинип, түрмиләргә ташланди. Тоталитарлиқ түзүмниң қанлиқ чаңгилидин аман қалған бирән-сәрән зиялилиримизниң "тиллири кесилип, қанатлири қирқилди". Бу апәт пәқәт кеңәш уйғурлириниңла әмәс, бәлки техиму вәһшиянә түрдә Шәрқий Түркстандики қериндашлиримизниң бешиғиму кәлгән еди. Узақ жиллар давамида һөкүмран даириләрниң рәзил сәясити түпәйли бекинмичиликтә, аммивий наданлиқта, қараңғулуқта яшап кәлгән вә 1934 – 1936-жиллар арилиғида азду-тола әркин нәпәс елишқа башлиған хәлқимиз қайтидин кәйнигә ташланған еди.

Мошундақ пәйттә мәзкүр нәшрият тәрипидин тәрҗимә қилинип, тарқитилған бәдиий, илмий, илмий-аммибап әмгәкләр әң алди билән уйғур әдәбий тилиниң вә болупму ихтисадий, иҗтимаий-сәясий аталғуларниң қелиплишип, хәлиқ арисида умумлишишиға чоң һәссә қошти. Униңдин қалса, дуния вә рус классик әдәбиятиниң нәмунилири, ихтисадий, тарихий вә иҗтимаий-сәясий әсәрләр билән тонушуш уйғур әмгәкчилириниң аңсәвийәсини көтирип, дуния қаришини кәңәйткән еди. Әң муһими "Шәриқ һәқиқити" (кейин "Йеңи һаят", "Қазақ ели") журналида уйғур хәлқиниң қедимий тарихи билән мәдәнийити, Оттура Азия җумһурийәтлириниң ихтисадий, иҗтимаий-мәдәний утуқлири тоғрилиқ йезилған мақалилар хәлқимизниң бешиға чүшкән қоюқ үмүтсизлик туманни тарқитип, уларниң арисида келәчәккә дегән үмүт учқунлирини тарқатти. Демәк, мошу

тарихий вәзипиләрни әмәлгә ашурушта мәзкүр нәшрияткә вә журналға рәһбәрлик қилған Абдумеҗит Розибақиевниң төһписи алаһидә. Нәшриятниң көплигән тәшкилий ишлири (кадрларни таллаш, тәрбийиләш, нәшрият режилирини бәлгүләш, көрнәлик алим вә дөләт әрбаплирини журнал муәллиплигигә җәлип қилиш в.б.) билән бир қатарда, у өзиму әлликкә йеқин жирик әсәрләрни тәржимә қилип, нурғун мақалиларни елан қилди.

Әдипниң тәшкилатчилиқ паалийитини көрситидиған бирла мисал: 1943-жили Өзбәкстан дөләт нәшриятида тәсис қилинған уйғур бөлүмидә бари-йоқи төрт, "Шәриқ һәқиқити" журналида үчла хадим ишлигән. 1946-жили Абдумеҗит ака журналниң җавапкәр муһәррири болуп хизмәткә тайинланғандин кейин у уйғур бөлүми билән журнал радакциясини бирләштүрүш мәсилисини оттуриға қоюп жүрүп, ахири 1948-жили уни һәл қилиду. "Шәриқ һәқиқити" нәшрияти қурулғандин кейин у хадимларниң сани билән сапасини ашурушқа көп күч сәрип қилиду. Нәтиҗидә, 1953-жилиниң ахириға кәлгәндә нәшрият хадимлириниң сани 40қа йетип, уларниң көпчилигини алий мәлуматлиқ яшлар тәшкил қилиду.

Абдумеҗит ака Алмутиға көчүп кәлгәндин кейин Физиология илмий-тәтқиқат институтида ишлигән болсиму, лекин хәлқимизниң йеңи заман тарихи бойичә паалийитини тохтатмиди. У болупму мудһиш 1937-жилниң қурвини болуп, вақитсиз аләмдин өткән Абдулла Розиақиевниң һәм униң сәпдашлириниң қутлуқ намлирини, иш-паалийәтлирини әксигә кәлтүрүш саһасида көп әмгәк қилди. Униң Нинеләм Розибақиева (Абдулла Розибақиевниң қизи) билән бирликтә нурғунлиған архив материаллири асасида язған "Уйғур хәлқиниң мунәввәр пәрзәнди" (Алмута, 1987-ж.) намлиқ китави, Абдулла Розибақиевниң мақалилирини өз ичигә алған "Хәлқим үчүн көйиду жүрәк" (Алмута, 1997-ж.) топлими, мәтбуат сәһипилиридә елан қилған онлиған мақалилири әйнә шу көп жиллиқ әмгәкниң йемишлиридур.

Шуниму алаһидә тәкитләп кетиш лазимки, Абдумеҗит ака һаятиниң та ахирқи күнлиригичә өзиниң бу йөнилиштики издинишлирини давамлаштурған еди. Мениң уни билидиғиним, 1991-жили узақ жиллар Дөләт бехәтәрлик комитетида хизмәт қилған бир киши маңа Талдиқорған шәһириниң архивида Абдулла Розибақиевниң "Мәшрәп" дегән нам билән 3 томлуқ "җинаий ишиниң" бар екәнлигини вә шуларниң ичидә униң өз қоли билән язған тәхминән 16-17 бәтлик "Мәшрәп" дегән мақалисиниму тикилгәнлигини ейтқан еди. Мән буни дәрһал Абдумеҗит акиға ейтип, униң билән келишкән һалда Уйғуршунаслиқ институтиниң намидин архивқа рәсмий хәт йоллидуқ. Әпсуски, улардин һәммә һөҗҗәтләр Москва архивиға елип кетилгән, дегән җавап кәлди. Шуниндин кейин Абдумеҗит ака бизниң институтқа пат-пат кирип, өзиниң Абдулла Розибақиевниң һәр хил гезит вә журналларда елан қилинған әмгәклирини топлаш үстидә иш елип бериватқанлиғи һәққидә ейтип, бу топламға униң "Мәшрәп" намлиқ мақалисиму кирсә яхши болидиғанлиғини бир нәччә қетим тәкитлигән еди. (Абдумеҗит акиниң аңлишичә, бу мақалә уйғур мәшрәплириниң тәрбий-

әвий әһмийити һәққидә йезилған екән). У ахирқи қетим мениң ишханамға кирип, өзи тәйярлап, йоруққа чиқарған Абдулла Розибақиевниң мақалилар топлимини тәғдим қилғандин кейин, биз узақ вақит сөһбәтләшкән едуқ. Шу чағда мәрһум бизниң техи 37-жил қурванлири алдида қәриздар екәнлигимизни, тәқипкә учриған әдиплиримизниң иш-паалийити вә болупму ахирқи күнлири һәққидә көп нәрсиләрни билмәйдиғанлиғимизни ейтип, шу “ақ дағларни” толтуруш, 20 – 30-жиллардики зиялилиримизниң нәмунилик һаятини яшларға йәткүзүш бизниң борчимиз һәм буниң үчүн көп ишлишимиз керәклигини қайта-қайта тәкитлигән еди.

Шүбһисиз, әгәр Абдумежит ака өзи арман қилғинидәк, тарих яки шәриқшунаслиқ бойичә кәспий билим елип, пәқәт шу саһадила хизмәт қилғинида, техиму зор тәһпиләрни яратқан болар еди. Лекин, шуниңға қаримай, миллий тарихимизға, мәдәнийитимизгә тамамән алақиси болмиған биология саһасида ишләп жүрүп, хәлқимизниң мәдәний-ақартиш ишлириға салмақлиқ үлүш қошқан бу затниң һаяти вә паалийити, һәқиқәтәнму, үлгә аларлиқ. Бу һәр қандақ адәмниң, қайси саһада ишлишидин қәтьий нәзәр, әгәр жүригидә һәқиқий милләтпәрвәрлик оти, виждани болса, өз хәлқи үчүн нурғун пайда-мәнпәәт яритишқа қабил екәнлигини испатлайду.

Коммунар ТАЛИПОВ

Қадир ҺАСАНОВ
(1912 — 1976)

Рус мәктивини тамамлиғанлиғим үчүн мениң өз вақтида уйғур әдәбиятидин, демәк, униң айрим вәкиллиридин пүтүнләй хәвәрсиз болғанлиғим чүшинишликтур. Ташкәнттики Оттура Азия дөләт университети шәриқ факультетиниң уйғур бөлүмигә оқушқа чүшүшүм, башқилар қатарида маңиму хәлқимиз яратқан мәнивий байлиқ, шу байлиқни бәрпа қилған намайәндиләр билән тонушушқа кәң йол ачти. Әдәбият курсиға өтмүш әдәбият тарихи билән биллә заманивий әдәбиятму кирәтти. Партия XX қурултийиниң қарарлириға бенаән, оттуз йәттинчи жил вақиәлиригә бағлиқ тәқип қилинған уйғур шаир-язғучилири әллик алтинчи жили ақлансиму, уларниң әсәрлирини үгиниш вә көпчиликкә тонуштуруш бир-икки жилдин кейин башланди. Шу сәвәптин, уйғур мәктәплириниң оқуғучилири охшаш бизму, САГУниң студентлири, әллик сәккизинчи жилғичә асасән Ө.Муһәммәдий, И.Саттаров вә Қ.Һасановниңла иҗади билән чәклинәттуқ. Бу әдипләрниң әсәрлири сан җәһәттин анчә көп болмай, поэмилар көләмлириму ихчам болғанлиғидин, биз уларниң һәммисини дегидәк ядқа биләттуқ. Мошуниңға бола мән Қ.Һасановни дәсләпки қетим көргинимдә, униң шеирлирини бир-бирләп хатирәмдин өткүздүмдә, "Кәнҗә" поэмисиниң айрим җайлирини ичимдә тәкрарлидим.

Университеттин кейин мән Алмутиға, Қазақстан Пәнләр академиясиниң Тил вә әдәбият институтиниң уйғур бөлүмигә йолланма алдим. Бөлүмниң хадими сүпитидә әдәбий кәч вә учришишларға, айрим әсәрләр муһакимилиригә қатнишишқа башлидим. Мана шу җәриянларда бир-икки қетим Қ.Һасановни көрүшкә, һәтта униң билән қол елишишқа муйәссәр болдум. Хаталашмисам, Ғоҗәхмәт ака Сәдвақасов бизни тонуштурди. "Бизниң йеңи хадимимиз, Ташкәнттин кәлди", деди у. Қадир ака әйниги қелин көз әйниги астидики көзлири билән тиклинип қаридидә, кейин йеқимлиқ тәбәссүми билән: "Яхши, яхши, Ташкәнттин кәлгиниңиз яхши бопту", деди. Мән һодуқуп, һаяҗанланғанлиғимдин немә дейишимни билмәй қалдим.

Мениң алдимда биз униң әсәрлирини оқуған, униң тоғрисида башқилардин шунчә нурғун сөзләрни аңлиған киши туратти. Униң бөдрә чечиға убданла ақ кирипту. Көз әтрапиға ушшақ қоруқлар чүшкән ақ сүйәкләргә хас назук үзигә көз әйнәк яришип, униң һәқиқәтәнму ижаткар екәнлигидин дерәк берип туратти. Егиз салмақлиқ бәсти, көрүнүшидинла билинип туридиған еғир-бесиқлиғи, алдиримай сөзлиши униң адәттики кишиләрдин әмәслигини тәкитләп туратти. Әнди көп вақитларда үзидин кәтмәйдиған тәбәссүми сөһбәтдашларни, тиңшиғучиларни өзигә тартип туратти.

Тәғдирниң хаһишиға бола, мән атмиш үчинчи жили академиядин нәшрият ишиға йөткәлдим. Йеңи орунда бир-икки жил өтә-өтмәйла Қ.Һасановниң тоққузинчи синипқа беғишланған әдәбият дәрислигини тәһрирләшкә тоғра кәлди. Язма, йәни классик әдәбияттин хелила хәвирим болсиму, Қадир акиниң дәрислиги мениң үчүн көп җәһәттин йеңи материал болди. Шу сәвәптин маңа айрим вақитларда муәллип билән биллә олтирип ишләшкә тоғра келәтти. Акимиз бирдә нәшриятқа кәлсә, бирдә мән униң өйигә бараттим. Тунҗа қетим униң өйигә барғиним һелиму ядимда. Мени Айшәм һәдә Шәмиева қарши алди. Кәң коридордин кейин икки тәрипидә ишикләр бар ханиға кирдуқ. Өй егиси мени сол тәрәптики ишиккә тәклип қилди. Ханида язма үстәл йенида Қадир ака китаплар вә қолязмиларни йейип олтирипту. Саламлашқандин кейинла мениң көзүм әтрапқа чүшти. Деризә тәрәптики тамдин башқисиниң һәммисини китап вә гезитлар қаплапту. Шунчә яшқа келип, мән мундақ һадисини көрмәптимән. Студентлиқ вақитларда нәччә қетим устазлиримиз Һ.Мәмәтахунов вә И.Исмайилов, кафедра мудири И.Киссен, өзбәк алими Л.Қаюмовниң өйлиридә болғанмән. Һәммидин Илья Альбертовичниң китапханиси бай еди. Амма Қадир акиниң китапханиси, худди мөҗүзидәк билинәтти. Әпсуски, мән ханидики байлиққа пәқәт көз нәзәримнила ташлидим. Китап тәкчилиригә йеқинлишишим биләнла өй егиси мени үстәлгә тәклип қилди вә биз дәрислик қолязмиси билән бәнт болдуқ...

1971-жили йоруқ көргән “Отлуқ мусапиләр” топлимини тәйярлаш җәриянида мән Қадир акиға: “Китапқа көпчиликкә намәлум болуп қалған 20 – 30-жиллардики шаирларниң әсәрлирини киргүзмәкчимән, бир күн болсиму китапханиңизда ишләшкә рухсәт қилиң”, дәп мураҗиәт қилдим. Акимиз: “Болиду!”, дәп җавап қайтурдидә, үч-төрт күн өтүши билән бир қучақ гезитларни нәшриятқа елип кәпту. Сарғийип кәткән қәғәзләр “Кәмбәғәлләр авази” гезитиниң айрим санлири екән. Мән шулардин Һ.Закирий вә Л.Әнсәрийниң айрим шеирлирини таптим. Амма бу гезит сәһипилириниң һәммидин қиммәтлик тәрипи, уларда А.Ғоҗәмбәрдиев, Н.Низий, Х.Әлиев, С.Абдуллин, И.Йүсүповниң нурғунлиған шеирлири орун алған еди. Шуларниң һәммиси топламға киргүзүлди. Униң үчүн мән, әлвәттә, Қадир акидин интайин миннәтдар болдум вә өзәмниң рәхмитимни ейттим. Лекин у маңа китапханисида ишләшкә рухсәт бәргәндә, еһтимал, топламниң мәзмуниму, йөнилишиму башқичә болар еди...

Қадир Һасанов Алмута шәһиридә туғулди вә шәһәрдики мәктәпләрниң биридә оқуп, уни 1924-жили түгитиду. Иш паалийитини "Кәмбәғәлләр авази" гезитидин башлайду, андин киносценаристлар курсиға әвәтилиду, оқуштин қайтип, "Қизил тaң" журналида хизмәт қилиду вә сирттин Абай намидики қазақ педагогикилиқ институтида оқуйду. 1935 — 1939-жиллар давамида нәшрият, мәтбуат органлирида ишләйду. 1940 — 1945-жиллири Язғучилар иттипақиниң кативи болиду. Андин "Йеңи һаят" ("Қазақ ели") журналида уйғур бөлүминиң мудири болиду.

Қадир Һасанов ижаткар, шаир сүпитидә оттузинчи жиллириниң башлиридила тонулиду. Униң мәтбуатта бесилған шеирлири билән биллә дәсләпки китави, "Социализм қошақлири" намлиқ топлимиму шу жиллири нәшир қилиниду. Яш әдипниң "Кәмбәғәлләр авази" гезитиниң редакциясидә ишлиши униңға дайим әдәбият муһити даирисидә болушиға, язғучи-шаирлар билән қоюқ арилишишиға имканийәт бериду. Мән Қадир акиға "Отлуқ мусапиләр" топлимини тәғдим қилғанда, у китапни қолиға елип, вароқлап чиқти, кейин көз әйнигини көзидин алдидә, худди мени есидин чиқирип қойғандәк, мениң йенимдики бир немигә тиклинип қаридидә, "НасирНиязий, Худайбәрди Әлиев, Ибрагим Йүсүпов", дәп аста пичирлиди. Бир аз сүкүнаттин кейин: "Мән өз вақтида булар билән йеқин мунасивәттә болған, талай түнләрни талаш-сөһбәтләрдә өткүзгән", дәп қошуп қойди.

Гезит иши, бирдин-бир мәтбуат орнида язғучи-шаирларға кәң йол ечип бериш, қәләм тәвритишкә йеңидин тутуш қилғанларниң әсәрлирини түзитиш, сөзсиз, әдипниң өз ижадиға тосалғу қилиду. Қадир акиниң новәттики топлими пәқәт қириғинчи жиллириниң иккинчи йеримидила йоруқ көриду. Әһвалниң мундақ болушиға икки нәрсә сәвәп болиду. Биринчиси вә әң муһими – оттуз йәттинчи жилқи дәһшәтлик вақиәләр жәриянида уйғур зиялилири, шу жүмлидин әдиплиримизниң һәммиси дегидәк қамаққа елиниду. Қ.Һасановқа охшаш бирән-сәрән аман қалғанлар китап чиқиришни әмәс, бәлки өзлириниң йүз бәргән боһранда сақ қалғанлиғини ойлап, хошал болатти. Жүрәк алди болғанлар аста-аста өз әксигә кәлгәндә, уруш башлинип кетиду. Қадир ака мошу жиллири хелила үнүмлүк әмгәк қилип, уруш мавзусиға нурғунлиған әсәрләрни язсиму, шеирлар мәтбуатта бесилип, радиода оқулатти, драма әсәрлири сәһниләрдә қоюлатти.

Униң "Таң сири", "Шеирлар" намлиқ топламлири, "Кәнжә", "Бағвән" охшаш дастанлири вә рус тилидики "Дружбу пою" китави өз вақтидила китапханлар тәрипидин қизғин қарши елинди вә дәрисликләргә киргүзүлди.

1939-жили язған "Манан" драмиси Или уйғурлириниң Йәттису тәвәсигә көчүп чиқиши тоғрилиқ һекайә қилиду. Кейин у И.Саттаров билән һәмкарлиқта "Гүлстан", "Назугум" пьесилирини, уруш жиллири "Алтун һалқа", "Шпион", "Вәтәнпәрвәр" кәби бир-икки пәрдилик сәһнә әсәрләрни вә уруштин кейин башқа муәллипләр билән бирликтә "Ағриқни йошурсаң, өлүм ашкарә", "Һаят йоли" охшаш драма әсәрлирини яратти. Қ.Һасанов шундақла "Назугум" операси либреттосиниң муәллипи.

Драматургиягә бағлиқ йәнә бир ейтип кетидиған нәрсә — Қ.Һасанов нурғунлиған драма әсәрлирини уйғур тилиға тәрҗимә қилди. Мольерниң "Илаҗисиз тевип", Гогольниң "Өйлиниш", Гаҗибековниң "Аршин-мал-алан", Юхвидниң "Малиновкидики той", Поповниң "Аилә" намлиқ әсәрлири шулар җүмлисидиндур.

Шаирниң көтәргән мавзулириниң бири — хәлиқләр достлуғи, уларниң бир-биригә болған қериндашлиқ мунасивити. Униң мана шу хилдики шеирий мисралири бүгүнму өз әһмийитини йоқатмай, дәвримизгә аһаңдаш һалда җараңлимақта:

Ят әмәс бүгүн уйғур русларға һәм,
Қазаққа, татар, башқурт, өзбәккә һәм.
Бир туққан яшар инақ дайим шундақ,
Меһриван аилидә чәкмәстин ғәм.

Узақ вақитқичә Қ.Һасановниң урушқа беғишлап язған шеирлири мошу муһим мавзу тоғрисида бирдин-бир әсәрләр болуп һесапланди. "Өлүм дүшмәнгә", "Кәнҗә", "Шаир достумға", "Жигирмә сәккиз", "Ризвангүл" вә башқилар шулар җүмлисидиндур. Шаир буларда хәлиқниң ирадисини һеч қандақ дүшмән сундуралмайдиғанлиғини, униң күриши һәр қачан ғалибийәт қазинидиғанлиғини тәкитләп өтиду.

Лекин биз Қ.Һасановқа пәқәт шаир, драматург вә тәрҗиман сүпитидила қарайдиған болсақ, униң көп қирлиқ паалийитигә биртәрәплимә баһа бәргән болимиз, униң башқа саһалардики үнүмлүк ишлириға көз жумған болимиз. Чүнки у өз вақтида мәдәнийәт, маарип, нәшрият ишлириға йеқиндин арилашти һәм көпчилик уни көрнәклик әрбап, жирик намайәндә дәп тонатти. Өз лавазимлири вә абройиға бола у уйғур мәктәплирини қайтидин ечиш, мәтбуат орнини барлиққа кәлтүрүш, уйғур тилида китаплар чиқириш, миллий кадрларни йетиштүрүш вә башқиму ишларға йеқиндин арилашти вә буларниң әмәлгә ешишиға көп күч чиқарди.

Миллий мәктәпләрни ечиш үчүн уларни дәрисликләр билән тәминләш лазим еди. Бу мурәккәп ишниму у өз һөддисигә алиду вә алди билән рәпиқиси А.Шәмиева билән бирликтә "Елипбәни" барлиққа кәлтүриду һәм униң сүрәтлирини ясаш үчүн шу вақиттики әң атақлиқ рәссам Н.Гаевни җәлип қилиду. "Уйғур тили" дәрисликлириниң көпчилигини дегидәк тилшунас алимә А.Шәмиева язған болса, әдәбият дәрисликлиригә Қ.Һасанов иштрак қилиду. Кейинирәк, йәни мутәхәссисләр йетилиши билән Қадир ака пәқәт 5- вә 8-синиплар дәрисликлириниң муәллипи сүпитидә қалиду.

8-синип әдәбият дәрислиги үстидә алаһидә тохтилип өтүшни тәләп қилиду. Сәвәви, дәрислик муәллипи мәктәп оқуғучилириға дәсләпки қетим уйғур хәлиқ еғиз әдәбияти вә классик дәп атилидиған язма әдәбиятимизнин кәң мәлумат бериду. Қ.Һасанов бай материал асасида хәлиқ еғиз әдәбиятиниң һәр бир жанрини чоңқур тәһлил қилип, униң нәқәдәр бай ғәзнә

екәнлигини чүшәндүрүп бериду. Муәллип әмгигиниң мошу тәрипигә жуқури баһа бәргән атақлиқ язғучимиз Зия Сәмәди өз вақтида мундақ дәп язған еди: “Уйғур хәлиқ еғиз иҗадийитини топлаш вә нәшир қилиш саһасида хелә чоң ишлар қилиниватқан болсиму, лекин уни илмий-нәзәрий җәһәттин үгиниш биздә техи башланғуч һалда турғанда, Қ.Һасановниң бу саһада қәләм тәвритиши интайин муһим һаләт, әлвәттә”.

Чөчәкләр вә дастанлар, қошақлар вә ләтипиләр, мақал вә тәмсилләрниң үлгилирини көпчилик яхши билип, униң айримлири башланғуч синиплар дәрисликлиридә орун алған болса, узун тарихқа егә язма әдәбиятимиз техи сир сақлап ятатти. Мәктәп оқуғучилири үчүн униң сәһипилирини дәсләпки қетим ечиш йәнә Қ.Һасановниң зиммисигә чүшиду. Муәллипниң издинишлири, әмгиги түпәйли дәрисликтә Маһмут Қәшқәрий вә Йүсүп Хас Һаҗип, Хирқитий вә Сейит Муһәммәт Қаший, Зелилий вә Нөбитий, Билал Назим вә башқиларниң иҗадийити орун алди. Һазирқи пәйттә әдәбиятимиз тарихидики бу ярқин намайәндиләр кәң түрдә тилға елинип кәлмәктә һәм уларниң тизими көпийип, башқилар қатарида мәктәп оқуғучилириму өтмүштики әдәбиятимизни барлиққа кәлтүргән йеңи-йеңи исимлар билән тонушмақта. Бу саһадики издиниш вә тепилмилар буниңдин кейинму давам қилиниду, әлвәттә. Шундиму биз мәктәпләрдә язма әдәбиятимизни үгиниш, қедимдин башлап зор роһий байлиқни яратқан классиклиримиз иҗадийити билән тонушуш Қ.Һасанов дәрислигидин башланғанлиғини есимиздин чиқармаслиғимиз зөрүр. Дәрисликләрниң йеңи муәллиплири у башлиған ишни давам қилип, йеңи балдаққа көтәрмәктә...

Оттуз йәттинчи жил вақиәлиригә бағлиқ Қ.Һасанов әдәбиятимиз мәйданида тәнһа қалди десәкму болиду. Раст, оттузинчи жилларниң ахирида йеңи, яркин истедат егиси И.Саттаровниң әсәрлири бесилишқа башлайду. Амма у көчмә юлтуз кәби әҗайип йоруқлуқ билән йенип, тез өчиду. И.Саттаровниң өмриму, иҗадийитиму қисқа болиду. Йеқиндин арилашқан бу икки иҗаткар бирликтә “Гүлстан” драмисини йезишқила үлгириду. Шу сәвәптин Қ.Һасановқа әллигинчи жилларниң иккинчи йерими – әдәбиятимизниң йеңи әвлади өсүп-йетилгичә, асасән қазақ язғучи-шаирлири билән йеқиндин арилишишқа тоғра кәлди. Әдипимиз қазақ әдәбиятиниң әң яркин намайәндилири М.Әвезов вә С.Муқанов, Ғ.Мусрепов вә Ғ.Мустафин, Ә.Тәжибаев вә Х.Ерғалиев һәм нурғунлиған башқилар билән достанә мунасивәтләрдә болған. Буниңға мән бирла мисал кәлтүрүшүм мүмкин. Жуқурида ейтқандәк, биз Қадир ака иккимиз дәрисликниң қолязмиси үстидә ишләватқинимизда, телефон жириңлап қалди. Ханиға Айшәм һәдимиз кириши биләнла терикқән акимиз: “Телефон қилғанларға мени өйдә йоқ дәң, девидимғу?”, деди. Һәдимиз йолдиши аһаңиға етивар бәрмәй: “Ғабит”, дәп бир еғизла сөз ейтти. Қадир ака телефонда хелила сөзләшти. Кейин орниға олтиривитип: “Ақсақаллар бир йәргә жиғиливетипту, мениму чақириватиду”, деди. Айшәм һәдимизниң “Ғабит” дегини Ғабит Мусрепов еди.

Әнди Қадир акиниң Қуддус Ғожамияров билән йеқинлиғи, достлуғи, иккисиниң бир-биригә болған һөрмити – бу икки ижаткарниң, бир хәлиқниң көзгә көрүнгән икки вәкилиниң алаһидә мунасивитидур. Шаир вә композитор бирликтә нурғунлиған нахшиларни барлиққа кәлтүрди, көп ишларда бир-биригә түрткә, таянча болди һәм ахириға келип һәмкарлишиш нәтижисидә тунжа миллий операси – “Назугумни” яритишқа муваппәқ болди. Өз хәлқи үчүн көйүнүш, нурғунлиған мәсилиләрдә биллә болуш, мәхсәтләрниң умумийлиғи икки намайәндини қудилиққа елип келиду...

2002-жили Қадир Һасановниң 90 жиллиғини уйғур жамаәтчилиги кәң нишанлап өтти һәм униң ижадийитигә, өз вақтида қилған чоң әмгигигә жуқури баһа бәрди. Мәктәпләрдә әдипкә беғишланған саатлар өткүзүлди.

Қадир акиниң оғли Дияс пәрзәнтлириниң бирини бовисиниң исми билән атиди. Демәк, көрнәклик шаир вә драматург, мәдәнийәт әрбаби өзи яратқан әсәрлири билән биллә нәврисидиму һаят, чүнки уму – Қадир Һасанов.

Рабик ИСМАЙИЛОВ

Айшәм ШӘМИЕВА
(1912 — 1978)

Кеңәш дәвридики йәтмиш жил җәриянида маарип саһасиниң иштик сүръәт билән тәрәққий әткәнлигини яхши билимиз. Йеза вә шәһәрләрдә өз кәспини җандили билән сөйгән, пүткүл паалийитини яш өсмүрләргә беғишлиған әҗайип устазлар йетилип чиқти. Уларниң айримлири кейинирәк илим-пән саһасиға йөткәлсиму, мәктәп билән болған алақисини үзмиди, әксичә, оқуғучиларға беридиған билимни техиму чоңқурлаштурди. Әнди уларниң қатариға дәрислик вә оқуш қураллириниң муәллиплири болған көрнәклик алимлиримизни қошсақ, биздә маарип саһасида һәқиқәтәнму чоң күч моҗут болғанлиғини тәсәввур қилалаймиз. Шуларниң арисидин көпчиликкә кәң тонулған муәллимләр вә алимларниң тизимини кәлтүрсәк, у хелила көләмни егиләйду – хизмити билән аброй қазанғанлар биздә һәқиқәттиму нурғун. Амма шу тизимға киргәнләрниң сани қанчә болмисун, униң бешида, җүръәтлик билән ейталаймизки, талашсиз һалда биринчи орунни Айшәм Шәмиева егиләйду.

Айшәм Шәмиева 1912-жили 21-февраль күни Яркәнт шәһиридә туғулған. Қари Босақов намидики мәктәпни тамамлап, Алмутидики аз санлиқ милләтләр үчүн ечилған маарип институтиға чүшиду. 1932 — 1934-жиллири Москвадики РСФСР хәлиқлири педагогикилиқ институтиниң тәйярлиқ курсида оқуйду. Андин шуниң аспирантурисиға чүшиду. Алмутиға қайтип, 1938 — 1944-жиллири Абай намидики Қазақ педагогика институтида ишләйду. 1949-жили Қазақстан Пәнләр академияси һозурида Уйғур-туңган мәдәнийәт секториниң ечилишиға бағлиқ уни башқуриду. Андин һаятиниң ахириғичә алимә И.Алтынсарин намидики Педагогика пәнлири илмий-тәтқиқат институтида уйғур тили вә әдәбияти секториға рәһбәрлик қилиду.

Көрүп туримизки, А.Шәмиева йерим әсиргә йеқин вақит өз хәлқигә, миллий маарипимизға хизмәт қилған алимә. Ата-анилар қизлирини оқушқа беришкә әйминип җүргәндә, һәдимиз жирақтики Москвада дәрис

бәргән оқутқучи. Оттуз жилдин ошуқ вақит уйғур мәктәплиридә пайдилинип кәлгән “Елипбәниң” муәллипи. Мәшһур уйғуршунас алим С.Е.Маловниң шагирти. Пән докторлири, профессорлар болуп йетилгәнләр уни устаз дәп билиду. Институтта декан, проректор болуп ишлигән, Қазақстан Пәнләр академиясидә вә Педагогика пәнлири илмий-тәтқиқат институтида уйғур бөлүмлирини дәсләпки қетим башқурғанму йәнә шу алимә. Узақ жиллар мабайнида хәлқимизниң тәғдиригә мунасивәтлик һәл қилинишқа тегишлик мәсилиләргә беваситә арилашқан пән әрбаби. Иш орнида көпчиликкә тонулған вә аброй қазанған шәхс, йеқинлири арисида кәмтар, дәллиң сөзләйдиған инсан, аилидә меһриван ана һәм көрнәклик шаир Қадир Һасановниң әң йеқин мәслиһәтчиси, униңға мәдәткар болған рәпиқә. Айшәм Шәмиева билән Қадир Һасановни өз заманисида қайси уйғур билмәтти, тонуматти...

Һазир биз көп нәрсиләрни йүз бериватқан қийинчилиқларға артип қойидиған болдуқ. Әслидә саңа бирәр қетим яхшилиқ қилған кишини унтушқа боламду? Айшәм һәдә кимләрни қанити астиға алмиди, униң яхшилиғини көргән, ярдимигә муһтаж болғанлар азму? Бир қаримаққа, һеч кимниң қоли йәтмәйдиғандәк болуп көрүнгән бу устаз алдиға кәлгәнләрниң көңлини елишқа, зөрүрлүк туғулса, ярдәм беришкә тиришатти. Бу қәлби сехи инсанниң әйнә шундақ екәнлигини мән шәхсән өз бешимдин өткүзгән.

Биз у қаттин бу қатқа чиққанда, аилимизни Наринқол тәрәпкә орунлаштурди. Бизни узитип, бәзи бир сәвәпләргә бағлиқ Ғулжида қалған дадам: “Қизим, әгәр оқуймән десиңиз, Алмутида Айшәм Шәмиевани тепиң”, дегән еди. Жүк машинисида шәһәргә келиветип, дадамниң ейтқанлири оюмға кәлди. Алмутиға 31-июль күни келип, чүштин кейин Абай намидики Қазақстан педагогика институтиға барсам, һөҗҗәтлиримни алмиди. Бәхтимгә яриша, маңа пешқәдәм мәрипәтчи Имсахан һәдә Җәлилова, ятқан йери җәннәттә болсун, дуч келип қалди һәм у мени ректорниң алдиға елип кирип, хелә сөзләшкәндин кейин, һөҗҗәтлиримни қобул қилишқа рухсәт берилди. Андин топ-тоғра Айшәм Шәмиеваларниң өйигә елип барди. Башқисини ейтип немә қилай, Айшәм һәдиму, Қадир акиму дадамни йеқиндин биләттекән. Мән оқушқа чүштүм. Айшәм һәдиниң һәрикити түпәйли, конкурсниң жуқури болушиға қаримастин, һәммә емтиһанларни яхши өткүздүм. Бәш жил оқуш мабайнида устазим билән йеқиндин арилаштим, аилиниң чоң қизи – Асийәм билән достлаштуқ, Қадир ака көп вақитларда иккимизгә охшаш қаратти. Һәтта бир нәччә қетим дәм елишларғиму биллә әвәтти. Буларниң өйидә болғанда, Айшәм һәдиниң иш үстилини, униң үстидики йейилип ятқан қол язмилар вә китапларни көргәндә, икки тамни толуғи билән егиләп турған тахтилар ичидики китап-журналларға нәзәр ташлиғанда, өзәмни тамамән башқа дунияға кирип қалғандәк, мениң үчүн йетиш мүмкин әмәс бир аләмдә болғандәк һис қилаттим. Растлиғини ейтсам, вақитниң өтүши билән чоң-чоң алимларниң өйлиридә, иш орунлирида болдум, амма Айшәм һәдә вә Қадир акиниң шәхсий китапханисидәк бай китапханини һеч бир йәрдә көргиним йоқ.

Биз һазир аримиздин йетилип чиққанлар Пәнләр академияси системисида бөлүм башлиғи яки алий оқуш орунлирида кафедра башлиғи болса, интайин шатлинимиз. Әнди проректор яки декан лавазимини атқуруш камдин-кам учрайдиған һадисә. Чүнки илмий унван вә дәрижигә егә болғанларниң сани интайин көп, уларниң ичидин озуп чиқип, шундақ лавазимларни егиләш интайин мурәккәп мәсилә. Өз вақтида мана шу лавазимларниң һәммисини Айшәм Шәмиева егилигән еди...

Москвада РСФСР хәлиқлириниң вәкиллири үчүн ечилған мәркизий педагогика институтиға Шәриқ аяллиридин кимләрни әвәтимиз дегәндә, тизимға биринчиләр қатарида Айшәмниң исми йезилиду. Мәктәпни яхши баһалар билән тамамлиған, саватсизларни оқутушқа паал қатнашқан һәм бу ишни Яркәнт вә Чeләк тәвәсидә қанат яйғузғини үчүн округлуқ яшлар конференциясидә пленум әзаси болуп сайланған қиз һәқиқәтәнму мунасип намзат еди. У өзигә көрситилгән ишәнчини шәрәп билән ада қилиду. Оқушни тамамлиши биләнла Шәриқ әмгәкчилири үчүн ечилған коммунистик университетқа оқутқучи болуп тәклип қилиниду, кейин, жуқурида ейтқинимиздәк, аспирантурида оқушқа башлайду. Идриги вә қабилийити билән көзгә чүшкән уйғур қизи Москвадики Бауман наһийәлик кеңәшниң депутати болуп сайлиниду.

Аспирантурида оқуш җәриянида Айшәм Шәмиеваға кимниң илмий рәһбәр болуп тайинланғанлиғини биз билмәймиз. Бирақ униң шу жиллири атақлиқ уйғуршунас алим, профессор Сергей Ефимович Малов билән учришиши һәдимизниң униңдин кейинки йолини тамамән башқа бир изға салиду. Уйғур қизи оқушнила арман қилип, уни мүмкин қәдәр мукәммәл өзләштүрүшни нишан қилғанда, С.Е.Малов аспирантниң мәхситини һәммә тәрәптин қоллап, униң шу дәвир үчүн интайин зөрүр һесаплинидиған орнини бәлгүләйду. Сергей Ефимович оқумушлуқ, билимлик қизға, биринчи новәттә, мәктәпкә диққәт ағдурушни, кәң амма арисида мәрипәт ишлирини қанат яйдурушни мәслиһәт бериду. "Ишни дәрисликләрни яритиштин башлаш керәк, бу сизниң қолуңиздин келиду. Биз, алимларниң, язғанлиримиз илмий тәтқиқатлар. Балилар, мәктәпләр үчүн йезиш лазим", дәп кәйни-кәйнидин тәкрарлатти мәшһур алим.

Сергей Ефимович Шәрқий Түркстанда болғанда, аһалиниң бесим көпчилигиниң саватсиз, шу сәвәптин хурапәтчилик чаңгилида қалғанлиғини өз көзи билән көргән. Кеңәшләр елидә бу ишлар қолға елинсиму, уйғур мәктәплири үчүн дәрисликләр йоқ еди. Болған тәгдирдиму, бирәр-йерим һесаплинатти. Мәшһур алимниң мәслиһити билән Айшәм һәдә йеңи ишни қолға алғанда оттуз йәттә – оттуз сәккизинчи жилларниң вақиәлири йүз бериду. Оқумушлуқ адәмләрниң көпчилиги қамаққа елиниду. Уйғур мәктәплири йепилиду. Айшәм Шәмиеваму бүгүн-әтә сөзсиз қолға елинимән дәп, бир нәччә жилни қорқунуч билән өткүзиду. Мошу вақит җәриянида у өзи таллавалған иш – "Уйғур йезиғиниң тарихи" мавзуси үстидә ишләйду, С.Е.Малов билән алақисини үзмәйду. Әнди уруш башлинип,

көплигән ленинградлиқ алимлар Оттура Азия вә Қазақстанға көчүшкә мәҗбур болғанда, Айшәм һәдә вә Қадир ака С.Е.Маловқа баш-пана болиду.

Кеңәш елидики түркий тиллиқ хәлиқләрниң латин йезиғидин кириллициға көчүши бирдинла йүз бәрмәйду. Нурғунлиған талаш-тартиш, бәсмуназириләр болиду. Һәр хил комиссияләр иш елип бариду. Мошуларниң һәммисигә А.Шәмиева қатнишиду һәм у шу җәриянда өзиниң пухта тәйярлиғи билән көпчилик көзигә чүшиду. 1944-жили униң намзатлиқ диссертацияни һимайә қилиши өзиниң алликачан алим сүпитидә тонулған тәтқиқатчи үчүн илмий унван елишниң рәсмийитила еди, халас. Шундиму һәдимиз уйғурлар арисида биринчи болуп тил-әдәбият саһасида диссертация яқлиған шәхс болуп қалди. А.Шәмиева диссертацияни СССР Пәнләр академиясиниң тил вә тәпәккүр институтида яқлайду.

Айшәм һәдә көпчиликкә алимә сүпитидә алликачан тонулуп болған дейишимизниң сәвәви, у шу жиллири Абай намидики Қазақстан дөләт педагогика институтида (һазирқи Алмута миллий педагогика дөләт университети) тил-әдәбият факультетиниң декани болуп хизмәт қилатти. У диссертацияни яқлиши биләнла 1945-жили йеңидин ечилған Қизлар педагогика институтиға илмий ишлар бойичә проректор болуп бәлгүлиниду. Факультетта ишләш җәриянида топлиған тәҗрибисини у йеңи орунда кәң җарий қилиду.

ЖенПИға асасән йезилардин қизлар келәтти. Шуларни көргәндә һәдимиз өзиниң яшлиғини, Москвада болған күнлирини, у йәрдә униңға натонуш кишиләрниң көрсәткән ғәмхорлуғини әсләтти һәм бу яхшилиқларни әнди өзиниң алдиға кәлгәнләргә қайтурушқа тиришатти. *"Мениң алий билим елишимга көп җәһәттин Айшәм һәдәм сәвәп болди,* — дәп әсләйду пешқәдәм муәллимләрниң бири Айимбүви Хизмәтова. — *У ЖенПИда проректор лавазимида ишләп җүргинидә, бизгә, Яркәнттин кәлгән төрт қизга, устазла әмәс, бәлки һәммә җәһәттин гәмхорчи болди. Мениң маарип саһасини таллап, һаятимни устазлиқта өткүзүшүмгиму һәдимиз түрткә болган еди".*

Қизлар педагогика институти билән бир вақитта дегидәк Қазақстан Пәнләр академиясидә Уйғур-тунган мәдәнийити сектори тәшкил қилиниду. Уни ким башқуриду? Уйғур вә тунганлар арисида у жиллири илмий дәриҗигә егә бирла киши – Айшәм Шәмиева еди. Шу сәвәптин, Айшәм һәдигә Академия системисиға йөткилишкә тоғра келиду. Бу тәклип уни чоңқур ойға салиду. Уруш вә униңдин кейинки еғирчилиқларға қаримастин, Қизлар педагогика институти ечилди, Пәнләр академияси шөбидин җумһурийәтлик статусқа егә болди. Демәк, мәркизий вә җумһурийәт һөкүмәтлири заман тәливигә мувапиқ алий билимлик мутәхәссисләрни тәйярлашниң ғемини қилмақта. Мана әнди академиядә уйғур вә тунганлар үчүн мәхсус сектор ечиливатиду. Лекин у йәрдә кимләр хизмәт қилиду? Алий оқуш орунлирида оқуватқан уйғур яшлири шу институтларниң йөнилиши, программиси бойичә билим алатти, амма уйғуршунаслиқ бойичә мәхсус тәйярлиқтин өтмәтти. Иккинчи тәрәптин, қазақ тили вә әдәби-

яти факультетини тамамлиғанларму өз ана тилида дегәндәк дәрис берәлмәтти, уйғур әдәбиятини болса, тамамән билмәтти. 1947-жилдин тартип жай-жайларда қайтидин ечилишқа башлиған уйғур мәктәплири әң алди билән тил вә әдәбият муәллимлиригә муһтаж еди. Мошуларни етиварға елип, башқилар қатарида Айшәм Шәмиевуму Қазақстандики уйғурларниң мәдәнийитини қайта тикләп, риважландуруш үчүн мәтбуат оргинини тәшкилләштүрүш, алий оқуш орунлирида уйғур бөлүмини ечиш, Уйғур театрини Челәктин Алмутиға көчириш мәсилилирини партия Мәркизий Комитети вә һөкүмәт алдиға қойиду.

Бу мәсилиләрниң һәммисини бирдин һәл қилишқа болматти, әлвәттә. Бирақ 1955-жили КазПИниң филология факультетида уйғур бөлүминиң ечилиши һәм униңға биринчи жилила 25 студентниң қобул қилиниши, 1957-жили “Коммунизм туғи” (һазирқи “Уйғур авази”) гезитиниң нәшир қилинишқа башлиши, униңдин илгири “Учпедгизда” уйғур редакциясиниң тәшкил қилиниши вә башқиму йеңилиқлар миллий мәдәнийитимиз саһасида тарихий әһмийәткә егә вақиәләр болди. Күндилик гезит, кәйни-кәйнидин чиқишқа башлиған дәрисликләр, уйғур бөлүмини тамамлап, һәр хил саһаларда хизмәт қилишқа башлиған мутәхәссисләр өзимизгә өзимизни қайта тонуштурди, биз өз тәрәққиятимизда өрләш дәврини башлидуқ. Мошуниң һәммисигә Айшәм Шәмиева чоң үлүш қошиду. Уйғур мәктәплирини қайтидин ечиш тоғрисида қарар чиқмай турупла, у С.Е.Малов оттузинчи жиллири ейтқан ишқа – дәрисликләрни йезишқа киришиду. Йеңи оқуш жилиға, әң болмиғанда, уйғур “Елипбәсини” нәшир қилиш зөрүр болғанлиқтин, А.Шәмиеваға Қадир ака ярдәмлишиду һәм улар қисқа муддәттә уни тәйярлап чиқиду.

Алдирашлиқ билән чиқирилған дәрислик асасән башқа тиллардики “Елипбәләргә” тайинатти. Амма униң кейинки нәширлири муәллимләрниң тәжрибисини һесапқа алған һалда, методикилиқ жәһәттин қайтидин ишлиниду. Бара-бара бу ишқа башланғуч синипларниң муәллимлириму қатнишишқа башлайду. Умумән Айшәм һәдә нурғунлиған устазларни дәрислик йезишқа жәлип қилиду. Шундиму башланғуч синиплар үчүн уйғур тили бойичә дәрисликләрни яритишта өзи асасий роль ойнайду. У биринчи синиптин башлап та бәшинчи синипни өз ичигә алған уйғур тили дәрисликлирини йезип чиқиду.

Һазир уйғур тили дәрисликлириниң муәллиплири асасән алимлар, пәқәт методикилиқ тәрәптин уларға муәллимләр қошулған. Шундиму биз айрим дәрисликләрни мукәммәл әмәс, дәп баһалаймиз. Әнди бу ишни дәсләп башлиған киши қанчилик қийинчилиқларға дуч кәлди, десиңизчу. Униң үстигә һәр бир синип үчүн дәрисликни вақтида тәйярлаш лазим еди.

Әйнә шундақ үстүн тәләп вә қийинчилиқларға қаримай, А.Шәмиева қолязмиларни нәшриятқа вақтида тапшуриду. Раст, уларда хелә камчилиқлар мәжут еди – йеңини бирдинла өзләштүрүш мүмкин әмәсқу!

Ойлап көрәйличу, Айшәм һәдимиз “Елипбәдин” ташқири, алди билән

башланғуч, йәни I — IV синиплар үчүн, кейин жуқарқи V — VII синиплар үчүн дәрисликләрни йезип чиқиду. Мошу интайин еғир вә мурәккәп иш үстидә алимә он жил мабайнида баш көтәрмәй хизмәт қилиду. У башқа тиллардики дәрисликләргә таянғини билән бәри бир уйғур мәктәплири үчүн ана тилимизниң алаһидиликлирини әкис әттүридиған дәрисликләрни яритиш лазим еди.

Амма бу дәрисликләр һәр бир йеңи нәшридә хелила өзгиришләргә учрайду һәм бара-бара мукәммәллишиду. Шу сәвәптин, биз Айшәм Шәмиева паалийитиниң башқа тәрәплирини алмастин, униң пәқәт уйғур мәктәплири үчүн дәрисликләр яритиш хизмитинила нәзәрдә тутидиған болсақ, у өз хәлқи, миллитиниң келәчиги, йәни бүгүнки күни үчүн интайин зор әмгәк қилди, дәп ишәшлик ейталаймиз. У мәктәпләрниң қайта ечилиши билән бир қатарда уйғур балилириниң өз ана тилида оқуши үчүн, ана тилида сөзлиши вә шу тилни қәдирлиши үчүн барлиқ имканийәтләрниң яритилишиға күч чиқарди. У язған дәрисликләр миңлиған оқуғучиларниң көзини ачти, мәктәплиримизниң миллий қияпитини бәлгүлиди. Мошуниң өзинила нәзәрдә тутқан һалда, һәр бир уйғур мәктивидә Айшәм Шәмиеваниң исми миннәтдарлиқ билән тилға елинип, оқуғучиларниң һәр бир әвладини униң паалийити билән тонуштуруш лазим. Алимә дәрисликләр йезиш мәхситидә проректор, сектор башлиғи вә башқиму лавазимлардин ваз кечип, беваситә мәктәпләр билән шуғуллинидиған Педагогика пәнлири илмий-тәтқиқат институтида уйғур тили вә әдәбиятиниң методикиси бөлүмини башқуриду. Шуни тәкитләп кетиш керәкки, А.Шәмиеваниң дәрисликлири “Қазақ ели” нәшрияти түпәйли Шәрқий Түркстандиму чиқирилиду вә у йәрдиму пайдилинилиду.

А.Шәмиева дәсләп түзүлгән русчә-уйғурчә, уйғурчә-русчә луғәтләрни нәшир қилиш ишлириғиму қатнашти. Хәлиқ еғиз ижадийитиниң үлгилирини топлаштиму вә тәржимә саһасидиму өзини көрсәтти.

Айшәм Шәмиева пәқәт илим-пән биләнла шуғулланғанда, сөзсиз, чоң утуқлар қазанған болар еди. Амма С.Е.Маловниң сөзини йәргә қоймиған алимә қийин саһани – өз хәлқиниң әтики күнини, яш әвлатни ойлап, дәрисликләр йезиш ишини таллавалиду. Шу вақит үчүн, уйғур мәктәплири үчүн барлиққа кәлгән дәрисликләр һәр қандақ илмий тәтқиқат, монографиялардин кам әмәс еди. Амма һәдимиз пән саһасида әҗайип чоң утуқларни қазиналмисиму, устазиниң йолини униң шагиртлири давамлаштурди һәм бүгүнки күндә улар илмий атақ вә унванларниң әң алий дәриҗилиригә егә болсиму, Айшәм һәдиниң исмини чоң һөрмәт билән тилға алиду.

– Шәхсән мән, – дәйду филология пәнлириниң доктори, профессор Туғлуқҗан Талипов, – шундақла Абдувәли Қайдаров, Ғожәхмәт Сәдвақасов беваситә Айшәм һәдиниң қолида оқумидуқ. Лекин биз илим-пәнгә қәдәм ташлиған вақтимизда А.Шәмиева жирик түркийшунаслар қатаридин орун алған, атиғи чиққан алимә еди. У бизгә көп җәһәттин йол-йоруқ көрсәтти, ярдимини айимиди. Шуңлашқиму биз уни өзимизниң устази дәп һесаплай-

миз. Әлвәттә, у бизгә устаз. Иккинчи тәрәптин, у Қазақстандики уйғуршунаслиқ пәнининң бешида турған, униң барлиққа келишигә салмақлиқ һәссә қошқан алимә.

Туғлуқҗан ака дурус ейтиду. Айшәм һәдимиз өзиниң пүткүл қабилийитини, күч-ғәйритини оқумушлуқ кишиләрни, зиялилиримизни йетиштүрүшкә сәрип қилған. Шулар барлиққа кәлгәндила, әдәбият вә сәнъәтниң, илим-пәнниң тәрәққий етидиғанлиғини, хәлиқниң утуқлири көрүнүп, милләт қияпитиниң бәлгүлинидиғанлиғини чоңқур һис қилған. Алий оқуш орунлиридиму, илим-пән дәргаһидиму, оқуш-педагогикилиқ нәшриятиниң тапшуруқлирини ада қилиштиму һәдимиз әң алди билән әйнә шуни ойлиған һәм өз алдида турған вәзипиләрни шәрәп билән бәҗәргән. Биз дөләт ишлири вә сәясий саһада А.Розибақиев вә И.Йүсүпов, сәнъәттә Қ.Ғоҗамияров вә Ә.Шәмиев, әдәбиятта З.Сәмәди вә Һ.Абдуллин охшаш ярқин намайәндилиримиз билән пәхирләнсәк, маарип саһасида улар билән бир қатарда турған шәхс Айшәм Шәмиева билән пәхирлинимиз.

Патигүл САБИТОВА

Исмайил ЙҮСҮПОВ (1914 – 2005)

Биз һәр биримиз, инсан сүпитидә, қайси дәвирдә, қайси диярда яшиғанлиғимиздин қәтъий нәзәр, нәқ шу дәвирниң, шу диярниң йемиши, мевиси болуп һесаплинимиз. Йәни шу заманниң, шу тәвәниң қанунлири, рәсим-қаидилири билән яшаймиз, шу заманниң жиғисини жиғлап, шу заманниң нахшисини ейтимиз. Демәк, қолимиздин келишичә, шу заманға, шу тәвәгә хизмәт қилимиз. Амма биз қандақ яшидуқ, хәлқимиз үчүн, елимиз үчүн қандақ яхши ишларни әмәлгә ашурдуқ, кимләргә яхшилиқ, кимләргә яманлиқ қилдуқ – буларниң һәммисигә баһа беридиған келәчәк әвлат. Чүнки шаирниң “Чоң нәрсә жирақтин рошән көрүниду” дегинидәк, дуниядики һәммә нәрсә – айрим шәхсму, пүтүнсүрүк түзүмму, чоң-кичик вақиә-һадисиләрму пәқәт мәлум вақит өткәндин кейинла әсли маһийити бойичә өз баһасини алиду.

Йәтмиш жил һөкүм сүргән Кеңәш һакимийитигә мошу нуктәий нәзәрдин баһа беридиған болсақ, униң кимни болсиму “хәп” дегүзидиған сәлбий тәрәплириниң, ижабий тәрәплиригә қариғанда, нурғун болғанлиғи ениқ. Болупму өз пухралириниң һоқуқлирини дәпсәндә қилиш, қатиллиқ билән тәқипләш, сөз әркинлигини һәдди-һесапсиз чәкләш кеңәшләр елиниң асасий хусусийәтлири болғанлиғи һәммимизгә мәлум. Шуңлашқиму тоталитарлиқ түзүмниң кәлмәс болуп кәткәнлиги һеч кимни ечиндурмайду. Бирақ пүтүнсүрүк бир дәвирни пәқәт қара бояқ биләнла ипадиләшкә йәнә болмайду. У дәвирниң һели болсиму үгинидиған, өзләштүридиған тәрәплириниңму болғанлиғиға көз жумалмаймиз. Болупму қабилийәтлик, талантлиқ кадрларни таллаш, тәрбийиләш, пәйдин-пәй өстүрүш җәһитидин изчиллиқ билән жүргүзүлгән сәяситини һеч инкар қилишқа болмайду. Уларниң ичидин адәттики партия-кеңәш органлиридики мәнсәпхор-демагогларни һесапқа алмиғанда, өз хәлқи, әл-жути үчүн һәқиқий мәнасида җан көйдүрүп ишлигән йүзлигән, миңлиған вәтәнпәрвәр шәхсләрниң йетилип чиққанлиғини яхши билимиз. Шуңлашқиму қазақстанлиқлар бүгүнки күндиму Динмухамед Қонаев, Жумабай Шаяхметов, Мәсимхан

Бейсебаев, Илияс Омаров қатарлиқ шу дәвирниң көрнәклик дөләт вә җәмийәт әрбаплириниң исимлирини чоң һөрмәт вә пәхирлиниш һиссиятлири билән тилға алиду. Әйнә шуларниң қатарида уйғур хәлқи өзиниң мунәввәр пәрзәнди, Қазақстан ихтисадиниң вә мәдәнийитиниң тәрәққиятиға салмақлиқ һәссә қошқан Исмайил Абдурусул оғли Йүсүповниң исмини атишқа һәқлиқ.

Шуни алаһидә тәкитләш керәкки, И.Йүсүпов сабиқ Кеңәш Иттипақи тәркивидики әң чоң җумһурийәтләрниң биридики хизмәт балдақлириниң әң жуқури пәллисигә көтирилгән хәлқимизниң бирдин-бир вәкили болуп һесаплиниду. Мошуниңға мунасивәтлик қәйт қилидиған йәнә бир муһим нәрсә шуки, Исмайил ака өзини-өзи шәкилләндүргән шәхс болуп, униңға ярдәм қилған жуқури лавазимлиқ урук-туққиниму яки йеқин адимиму болмиған. У пәқәт өзиниң адил әмгиги, ишләмчанлиғи, ирадиси, мүҗәзи, уюштуруш қабилийити арқилиқла бир пәллидин иккинчисигә көтириливәргән.

Исмайил Йүсүпов 1914-жили 16-апрельда Алмута шәһиридә дехан аилисидә туғулған. Анисидин үч айлиқ қалған у Сопи Зәрват намидики уйғур мәктивиниң төртинчи синипини түгәткәндин кейин, дадиси билән өгәй аниси "Оқушиң мошуниң билән түгисун, әнди ишләп ахча тепишиң керәк" дегәндә, билимгә дегән қизиқиш үстүн болған 12-13 яшлар чамисидики Исмайил өйидин кетип, мәктәп-интернатта бир жил оқуйдудә, андин Талғир шәһиридики йеза егилиги техникумиға чүшиду. 1934-жили оқушини тамамлап, өзиниң әмгәк йолини Җәнубий Қазақстан вилайитиниң Түркстан шәһиридики МТСта агроном болуштин башлайду. Яш мутәхәссис бу йәрдә ишни билиши, тиришчанлиғи, тәшәббускарлиғи билән бирдин көзгә чүшиду вә хизмәт пәләмпәйлири бойичә чапсан көтирилишкә башлайду. Униңға көз йәткүзүш үчүн И.Йүсүповниң тәрҗимә һали сәһипилиригә бир нәзәр ташлашниң өзи купайә. У 24 йешида МТСниң мудири, 25 йешида вилайәтлик йәр бөлүми башлиғиниң орунбасари, 26 йешида вилайәтлик су егилиги башқармисиниң башлиғи болуп бәлгүлиниду.

Әйнә шундақ қизғинлиқ билән ишләватқан пәйттә, йәни 1940-жилниң август ейида, Исмайил ака туюқсиз һәрбий хизмәткә чақиртилип, Минск шәһиридики һәрбий-сәясий училищеға оқушқа әвәтилиду. Оқушиниң тамамлинишиға бари-йоқи икки ай қалғанда Улуқ Вәтән уруши башлинип кетидудә, 1941-жилниң 25-июнь күни Исмайил ака фашистлар билән болған дәсләпки җәңгә қатнишиду. Шу жилниң октябрь ейидин у Ленинград мәйданида мәхсус чаңғу-десант батальониниң комиссари сүпитидә төрт ай давамида дүшмәнниң арқа сепидә һәрикәт қилиду. 1943-жилниң бешида, Мәркизий мәйданда полк тәрғибатчиси болуп хизмәт қиливатқинида, путиниң икки йеридин қаттиқ җараһәтлинип, арқа сәпкә – өзи илгири ишлигән Җәнубий Қазақстан вилайитигә қайтурулиду. Көп өтмәйла у икки қолтуқ таяққа таянған һалда ишқа чиқиду. Дәсләп у Ильич наһийәлик партия комитетиниң биринчи кативи, 1944-жилниң ахирида болса, вилай-

әтлик партия комитетиниң кативи болуп сайлиниду. Әнди 1945-жилниң октябрь ейида Қазақстан ССРниң су егилиги министри болуп бәлгүлиниду. Мошуниң өзила алий билимгә егә әмәс 31 яшлиқ жигитниң өзи ишләватқан саһани қанчилик дәрижидә чоңқур өзләштүргәнлигини, мукәммәл билидиғанлиғини, уюштуруш қабилийитиниң жуқури екәнлигини көрсәтсә керәк, дәп ойлаймән. Бу лавазимда Исмайил ака алтә жил ишләйду, 1951-жили йәнә туюқсизла у Москваға, КПСС Мәркизий Комитети йенидики Алий партия мәктивигә йолланма алиду.

Тиң вә боз йәрләрни өзләштүрүш қолға елинған 1954-жили алий партия мәктивини тамамлаш алдида турған тәҗрибилик рәһбәр И.Йүсүпов мошу һәрикәтниң қайними болған Қостанай тәвәсигә вилайәтлик партия комитетиниң иккинчи кативи лавазимиға әвәтилиду. Шуниң нәтиҗисидә у умумхәлиқ һәрикитигә айланған бу муһим башланминиңму, уйғурчә ейтқанда, қазан бешида болиду. 1955-жили у өзи ишләп үгинип қалған Җәнубий Қазақстан вилайәтлик партия комитетиниң биринчи кативи болуп сайлиниду вә бу лавазимда төрт йерим жил ишләйду. Бу вақит ичидә вилайәт хәлиқ егилигиниң барлиқ саһалири бойичә жуқури көрсәткүчләр қолға кәлтүрүлиду. Вилайәтниң қабилийәтлик вә тәләпчан рәһбириниң паалийитини жуқури баһалиған җумһурийәт рәһбәрлиги 1959-жили уни Алмутиға, Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң кативи лавазимиға тәклип қилиду. Бу йәрдә икки йерим жил ишлигәндин кейин, Н.Хрущевниң тәшәббуси билән вилайәтләр бир-биригә қошулуп, өлкиләр тәшкил қилинған пәйттә, йәни 1962-жилниң май ейида Исмайил ака Қизилорда, Җамбул вә Җәнубий Қазақстан вилайәтлиридин тәркип тапқан вә җумһурийәттики әң чоң Җәнубий Қазақстан өлкилик партия комитетиниң биринчи кативи болуп тайинлиниду. Бирақ бу қетим у өзи узақ вақит яшап, үгинип қалған Чимкәнт шәһиридә бари-йоқи йәттә ай ишләйду. 1962-жилиниң 25-26-декабрь күнлири болуп өткән Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң IV пленумида И.Йүсүпов Мәркизий Комитетниң биринчи кативи, аддий тил билән ейтқанда, җумһурийәтниң биринчи рәһбири болуп сайлиниду.

Исмайил акиниң мошу жуқури лавазимдики паалийити тоғрилиқ кейинки вақитларда мәтбуатта нурғун йезилди. Униң намиға чалма атқучиларму болди. Амма у тәнқитләрниң бириму тәстиқләнгини йоқ, әксичә, Исмайил акиниң шу жиллири җумһурийәт ихтисадиниң, мәдәнийитиниң тәрәққиятиға қанчилик чоң һәссә қошқанлиғи, өзигиму, өзгигиму наһайити тәләпчан болғанлиғи аридин пәқәт 30 — 40 жил өткәндин кейин қайтидин тилға елинишқа башлиди.

И.Йүсүпов җумһурийәтниң биринчи рәһбири болуп топ-тоғра икки жил ишләйду. Кеңәш Иттипақиниң партия рәһбәрлигигә Хрущевниң орниға Брежнев келиши биләнла Исмайил ака биринчи катип лавазимидин бошитилип, Орал вилайәтлик иҗраий комитетиниң рәиси болуп тайинлиниду. Әнди 1966-жилдин тартип бәш жил җәриянида у Алмутида “Каз-

спецвинтрестниң”, андин Алмута вилайәтлик мевә-үзүм совхозлири мәхсус трестиниң мудири лавазимлирида ишләп, 1971-жили пенсиягә чиқиду.

Бу ейтилғанларға қошумчә Исмайил Абдурусул оғлиниң төрт қетим СССР Алий Кеңишиниң, алтә қетим Қазақстан ССР Алий Кеңишиниң депутати болуп сайланғанлиғини, 1961 – 1966-жиллири КПСС Мәркизий Комитетиниң әзалиғиға намзат, 1956 –1966-жиллири Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң әзаси болғанлиғини ейтип өтүш орунлуқ болса керәк. И.Йүсүпов уруш мәйданида көрсәткән җасарәтлири вә рәһбирий хизмәтләрдә қолға кәлтүргән утуқлири үчүн икки Ленин ордени, икки Әмгәк Қизил Туғи ордени, икки I дәриҗилик “Вәтән уруши” ордени, Җәңгивар Қизил Туғ ордени вә жигирмидин ошуқ медаль билән мукапатланған.

Мақалә қәһриманиниң лавазимлири билән мукапатлирини санап чиқиш қийин болмисиму, амма уларниң қанчилик қан вә тәр, қанчилик җасарәт вә тинимсиз әмгәк бәдилигә кәлгәнлигини тәсәввур қилиш оңай әмәс. Йәнә келип, Исмайил акидәк көрнәклик шәхсниң пүткүл һаятини, көп қирлиқ паалийитини һәжими чәклик бир мақалә даирисидә тәрипләп чиқишниң мүмкин әмәслигиниму китапханлар яхши чүшәнсә керәк. Шуңлашқиму мән Исмайил акиниң рәсмий тәрҗимә һалида орун алмисиму, амма униң һаятиға, тәғдиригә кәскин өзгиришләрни киргүзгән вә шундақла униң инсаний хисләтлирини көрситидиған айрим пәйтләргә қисқичә тохтилип өтүшни тоғра көрдүм.

Исмайил ака 1938-жили, бари-йоқи 24 йешида, Қазақстан ССР Алий Кеңишигә депутат болуп сайлиниду. Мана шу депутат мандати уни “хәлиқ дүшмини” сүпитидә қолға елинишидин сақлап қалған. Әслидә униң исми, кейин мәлум болушичә, қамаққа елинидиғанларниң тизимиға киргүзүлгән болуп, әгәр шу мандат болмиғанда, униң тәғдириниң қайси йөнилиштә давам қилинидиғанлиғи намәлум еди.

Исмайил акиниң 1940-жили, жуқурида тәкитләнгинидәк, туюқсиз армия сепигә чақиртилишиму өзлүгидин йүз бәрмигән еди. Мирзичөлдики Тоғай су тармиғида әмгәк қилған ишчи-хизмәтчиләрни орден вә медальлар билән мукапатлашта җиддий хаталиқларға йол қойғанлиғи үчүн Исмайил ака вилайәтлик парткомниң кативи Нечаев дегән кишини кәскин тәнқит қилиду. У чағда, жуқурида ейтилғинидәк, у вилайәтлик су егилиги башқармисиниң башлиғи еди. Мана шу тәнқиттин кейин бир күн өтүпла, у армия сепигә чақиртилиду. Буму униң тәғдиригә, кәлгүси һаятиға кәскин өзгириш киргүзгән пәйт болған еди.

1943-жили Исмайил ака җәң мәйданида яридар болғанда, врачлар униң һәр икки путини тизиниң жуқурисидин кесиветиш қарариға келиду. Исмайил ака кәсмәсликни қәтъий тәләп қилиду. Госпитальниң баш врачи бемарниң Алий Кеңәш депутати екәнлигини инавәткә алған һалда, униң илтимасини қобул қилип, давалашниң башқа усулини қоллиниду. Ахири униң һәр икки пути гипсқа елинип, бир һәмширә уни поезда Чимкәнткә

елип маңиду. Бу йәрдә гипсни алғанда, униң путлириниң қурутлап кәткәнлиги мәлум болиду. Әйнә шу қурутлар қан-жириңларни сүмирип, униң путлирини сақлап қалған екән.

Бир қизиқ йери шуки, Исмайил акиниң алий билим елишиға униң Қазақстан ССР Министрлар Кеңишиниң рәиси Ондасыновни тәнқит қилип қоюши сәвәп болиду. У чағларда жуқури дәрижидики рәһбәрләрни принципиал тәнқит қилғанлардин қутулуш йоллириниң бири оқушқа әвәтиш еди. Ундақларни иштин алалмайсән. Чүнки тәнқит тоғра. Амма оқушқа әвәтиветишкә болатти. Шундақ қилип, Сибирьдин кәлтүрүлгән қириқ вагон яғачни башқа мәхсәтләр үчүн пайдилиниш һәққидә көрсәтмә бәргән өзиниң бевситә башлиғини партия пленумида тәнқитлигини үчүн министр лавазимидики Исмайил ака Москваға – Алий партия мәктивигә оқушқа кетиду.

Қазақстан Компартиясини башқуруш тәкливи берилгәндә Исмайил ака КПСС Мәркизий Комитетиниң биринчи кативи Хрущевқа өзиниң миллитиниң уйғур екәнлигини, мундақ жуқури орунға шу жумһурийәткә нам бәргән хәлиқниң, йәни қазақ хәлқиниң вәкилини қоюш керәклигини ейтиду. Униң бу сөзлиригә Н.Хрущев аччиқ қилған һалда “Мән сени һәқиқий бәйнәлмиләл-коммунист дәп жүрсәм, сән милләтниң париңини қиливатисән. Биз коммунизм қуруватимиз. Кәлгүсидә биздә барлиқ милләтләр бирлишип кетиду. Сән бу гәпни бир қилдиң, иккинчи қилма. Сениң бу лавазимға сайлинишиң Мәркизий Комитет Президиуминиң қарари”, дәп жавап бериду. Мәркизий Комитет Президиуминиң қарариға қарши чиқиш мүмкин әмәс еди. Әтиси Исмайил ака Қазақстан Компартиясиниң йеңи рәһбири болуп сайлиниду.

И.Йүсүповни бу лавазимға Хрущев елип кәлгән болса, тил бириктүрүш ақивитидә униң орнини егилигән Брежнев аридин бир ай өтә-өтмәйла, Өзбәкстан ССРниң қурулғининиң қириқ жиллиғини нишанлаш үчүн Ташкәнткә кәлгинидә, бу тәнтәнигә Қазақстан делегациясини башлап барған Исмайил Йүсүповни қобул қилиду. Брежневқа Хрущев жуқури лавазимға қойған шәхсләрдин мүмкин қәдәр чапсан қутулуш керәк еди. Шуңлашқиму у сөһбәтни һеч қандақ кириш сөзсизла башлайду.

– Аңлишимчә, сән йәрлик кадрлар билән тил тепишалмайватқан охшайсән, – дәйду у.

Исмайил ака баш катипниң ойини дәрру чүшиниду. Иккиси бир-бирини узундин биләтти. Шуңлашқиму Брежневниң сөзлириниң пәқәт аддий банә екәнлигини сезивелиш тәс әмәс еди.

– Ундақта, мән орнумдин кетәй, – дәйду Исмайил ака қәтъийлик билән вә дәрру башқа бөлмигә чиқип, өз ихтияри билән лавазимидин бошитиш тоғрилиқ әризә язидудә, Брежневниң алдиға қойиду.

Мән мошу мақалини йезиш жәриянида Қазақстан Президентиниң архивида сақлиниватқан бир қатар һөжжәтләр, жүмлидин Исмайил Йүсүповниң шу әризиси билән тонушуп чиқиш имканийитигә егә болдум. Бу алди-

рашлиқта, рәсмийәттә – ихтиярий, әмәлиятта –мәҗбурий һалда йезилған әризә шу тоталитарлиқ дәвирниң роһини ипадиләйдиғанлиғи вә, әң муһими, Исмайил акиниң өзи үчүн наһайити қийин, мүшкүл әһвалдиму, шәхсий қәдир-қиммитини чүшәрмәйдиған хисләткә егә екәнлигини көрситилидиғанлиғи билән диққәткә сазавәр:

“КПСС Мәркизий Комитетиниң Президиумиға,

Қазақстан Компартиясиниң Мәркизий Комитетиға.

Буниңдин икки жил илгири Мәркизий Комитет маңа чоң ишәнчә билдүрүп, Қазақстан Қомпартияси Мәркизий Комитетиниң биринчи кативи лавазимиға сайлиди. Мән өзәмгә көрситилгән бу ишәнчини ақлаш үчүн барлиқ гәйритимни, билимимни сәрип қилип, вақит билән һесаплашмай ишлидим.

Амма кейинки вақитларда бу вәзипиниң өзәм үчүн егир болуватқанлигини һис қиливатимән.

Бизниң җумһурийитимиз чоң. Униң пәқәт йеза егилигила әмәс, бәлки хәлиқ егилигиниң башқиму саһалири, биринчи новәттә, санаәт вә қурулуш саһалири интайин чоң сүръәт билән тәрәққий әтмәктә. Шу сәвәптин өзәмниң кәлгүсидә бу лавазимда қийнилип қалидиғанлиғимни сезиватимән. Шуңлашқиму мени бу хизмәттин бошитишиңларни илтимас қилимән.

Мәркизий Комитетни шуниңга ишәндүримәнки, партия мени қайси хизмәткә қоймисун, өзәмгә көрситилгән ишәнчини ақлаш үчүн илгәркидәкла барлиқ күчүмни вә тәҗрибәмни сәрип қилип ишләймән.

И. Йүсүпов”.

Әризиниң мәзмуни билән тонушуп чиққан Леонид Брежневниң кәйпияти көтирилип кетиду.

– Хапа болма, Исмайил, – дәйду у – Алмутиға өзәм келип, пленумға қатнишимән. Саңа рәхмитимизни ейтип, халиған хизмитиңни беримиз...

Амма Брежнев сөзидә турмайду. Алмутида 1964-жили 7-декабрьда болуп өткән Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң новәттин тащқири пленумиға қатнашмайду. Униң көрсәтмиси билән, пленумда Исмайил ака кәскин тәнқиткә учрайду, һеч ким униндин қандақ ишни халайдиғанлиғи тоғриликму соримайду. Биринчи топтики уруш накаси И.Йүсүпов шу пәйттила тәғдиргә тән берип, дәм елишқа кәтсиму болатти, амма у өзиниң қайтмас ирадисигә, күч-ғәйритигә таянған һалда йәнә йәттә жил үнүмлүк ишләп, пәқәт 1971-жилниң ахирида пенсиягә чиқиду.

Бу эпизодларниң һәммисидин Исмайил акиниң һаят йолиниң аддиййеник болмиғанлиғини, униң өз ишиға җан-тени билән берилип ишлигәнлигини, қәтъийлигини, тәләпчанлиғини, қорқумсизлиғини көрүшкә болиду.

Буниңдин ташқири Исмайил акиниң 1942-жили соққа чидамлиқ сибирлиқлардин мәхсус чаңғу батальонини қуруш мәхситидә Ленинград

мәйданидин Красноярск өлкисигә барғинида, аяли Анастасья Петровнаниң ғачилдап турған соғда жирақ вә иссиқ Чимкәнттин шу йәргә униң билән дидарлишиш мәхситидә издәп-тепип кәлгәнлиги тоғрилиқ, Д.Қонаев иккисиниң бир мәлидә өскәнлиги, ишдаш-хизмәтдаш болғанлиғи, кейинирәк униң билән Москваға командировкиларға барғинида шу шәһәрдә яшайдиған Әхмәт Илиевниң өйигә әттәй уйғур ләңминини йейиш үчүн берип туридиғанлиғи тоғрилиқ, өзи трест башлиғи болуп ишләватқанда Қонаевниң униңға министр маашини бәлгүләп бәргәнлиги, шундақтиму өзиниң кейинирәк униңдин сәл рәнжип қалғанлиғи тоғрилиқ, Хрущевниң, Брежневниң мүжәз-хулқидики алаһидиликләр тоғрилиқ ейтип бәргәнлири һәр қандақ тиңшиғучини әриксиз һалда өзигә жәлип қиливалатти.

Шәхсән өзәм Исмайил акини илгири бир-икки қетим көргән болсамму, йеқиндин арилашмиған едим. Туюқсиз 1994-жили апрель ейида у телефон қилип, өзиниң 80 жиллиқ тәвәллудиға тәклип қилди.

– Нурғун чақирмидим, бари-йоқи жигирмә адәм. Сиңлимиз билән келиң, бирақ кечикмәңлар, уйғурчилиқ кәтмәйду, – деди у чақчақ арилаш.

Бу мениң үчүн тамамән күтүлмигән тәклип болди. Кейин уқсам, мениң тоғрилиқ Исмайил акиға мәрһум Қуддус ака Ғожамияров ейтип бериптекән. Немә дәп ейтқанлиғини билмәймән, амма Исмайил акиниң қәтъий тәливи вә илтимасиға бенаән маңа униң өйидики әшу сорунни башқурушқа тоғра кәлди. Меһманлар арисида сайипханниң урук-туққанлири, йеқин дост-бурадәрлири, жүмлидин Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң сабиқ кативи Рахим Байғалиев, сабиқ гөш вә сүт мәһсулатлири министри Владимир Пляхов, Чимкәнт вилайитиниң, уйғур зиялилириниң вәкиллири болди. Олтиришни мән башқурсамму, амма уни асасән Исмайил акиниң өзи вә униң рәпиқиси қизитип бәрди. Иккиси, худди яш жигит-қизлардәк, нахша ейтип, уссул ойнап, башқилардинму шуни тәләп қилип турувалди. Кәч интайин көңүллүк өтти.

Әйнә шуниңдин тартип биз йеқиндин арилишишқа башлидуқ. Һәр жили 16-апрель вә 9-май күнлири Исмайил акиниң өйидә жиғилиш биз үчүн әнъәнигә айланди. Аридин көп өтмәй жумһурийәт Президентиниң шу чағдики ярдәмчиси И.Романов вә Президент Мәмурийити Ички сәясәт бөлүминиң башлиғи Ә.Ибраев билән келишкән һалда, 80 яшлиқ тәвәллуди мунасивити билән Исмайил акини Яркәнт шәһиригә апирип кәлдим. Яркәнтликләр бизни интайин яхши күтүвалди. Өсәк тәвәсидә өткән учришишлар ақсақалда чоң тәсират қалдурди.

Очуғини ейтиш керәкки, узақ жиллар давамида И.Йүсүповқа өз лайиғида дегәндәк көңүл бөлүнмәй кәлгән еди. Буму әйнә шу өтмүшниң, йәни тоталитарлиқ түзүмниң ағриғи болса керәк: жуқури лавазимлиқ шәхс орнидин кетиш биләнла, худди у бу һаятта яшимиғандәк, исми һәммә йәрдин өчирилиду. Ақивәттә, рәсмий мәнбәләрдә һеч қандақ әхбарат йоқ, аддий пухра арисида болса, һәр хил әпқачти гәпләр тарқилип жүргән.

Мән мошу мақалини йезиш җәриянида 1971 – 1978-жиллири Москвада нәшир қилинған “Чоң Кеңәш қамусини” вароқлап чиқтим. Бу 30 томдин ибарәт нәширдә, жуқурида исми аталған йә Шаяхметовниң, йә Бейсебаевниң, йә Омаровниң вә, шундақла, И.Йүсүповниңму исимлири тамамән йоқ. Улар тоғрилиқ мәтбуат сәһипилиридә йезишму мәнъий қилинған еди. Пәқәт Қазақстан өз мустәқиллигини алғандин кейинла әһвал түп-асасидин өзгәрди. Исмайил акиниң тәрҗимә һали вә әмгәк паалийити тоғрилиқ мәлуматлар Қазақстанниң қамуслириға киргүзүлди, униң билән уюштурулған сөһбәтләр, һаят йолиға беғишланған очерклар гезит вә журналларда бесилип, телевидение вә радио арқилиқ берилишкә башлиди, һөҗҗәтлик фильм чүширилди. Болупму 2001-жилниң ноябрь ейида Исмайил Йүсүповни Қазақстан Җумһурийитиниң Президенти Н.Назарбаев қобул қилғандин кейин елимизда бу шәхскә болған қизиқиш техиму күчәйди. Әнди 2004-жили апрель ейида болса, җамаәтчилик униң 90 яшлиқ тәвәллудини кәң нишанлап өтти. Бу мунасивәт билән мәмликәт Президенти Исмайил акиниң намиға тәбрик хәт йоллиди. Шуниңдин топ-тоғра бир жил бир ай өтүп, йәни 2005-жилниң 18-май күни, И.Йүсүповниң вапат болуши мунасивити билән дөләт рәһбири униң пәрзәнтлири вә уруқ-туққанлири намиға тәзийә билдүрүп, телеграмма әвәтти.

Исмайил ака Алмута шәһиридики уйғурлар зич җайлашқан Султанқорған мәһәллисиниң зәраткалиғиға дәпин қилинди.

Мән бу мақалини аһали арисида пат-пат болуп туридиған икки соалға қисқичә болсиму җавап издәш билән аяқлаштурушни дурус көрүватимән. Уларниң биринчиси – шундақ жуқури лавазимларни егилигән И.Йүсүпов өз пааалийитидә хаталиқларға йол қойғанму?

Хаталиқсиз ким бар дәйсиз? Һәтта дунияни бийлигәнләрниңму хаталиқ-камчилиқлири болған. Исмайил акиму бу җәһәттин истисна әмәс. Амма бир қизиқ йери, архив материаллириға таянсақ, уни җумһурийәт партия тәшкилатиниң биринчи кативи лавазимидин елиш вақтида Исмайил акиға “бәкму тәләпчан”, “қизиққан”, “қизиққанлиғини сәрәңгигә қияс қилишқа болиду”, “қопаллиққа айлинип кетидиған тәләпчанлиқ хусусийити бар” дегәндин башқа чойлиға илинғидәк бирму әйип қоюлмиған. У һәқиқәтәнму интайин тәләпчан рәһбәр болған еди. Исмайил ака билән ишдаш, сәпдаш болғанларниң тәкитлишичә, И.Йүсүпов кадрларни һеч қачан йә миллитигә, йә келип чиқишиға, йә жутиға қарап әмәс, бәлки пәқәт ишләш-уюштуруш қабилийитигә, умумий ишқа көйүнүш дәриҗисигә қарап таллаваләттекән. Қоюлған вәзипиниң һәддисидин чиқалмиғанларни дәрру хизмәттин бошитаттекән. У һәқиқий мәнасида, һазир, немишкиду, иҗабий укумдин сәлбийгә айлинишқа башлиған бәйнәлмиләл рәһбәр болған еди. У жигирмә жил җәриянида жуқури лавазимларни егилигән болсиму, өзигә байлиқ топлиған әмәс. Һаятиниң ахириғичә адәттики анчә чоң әмәс үч бөлмилик пәтирдә яшиди. Амма И.Йүсүпов өзиниң пүткүл аңлиқ һаятини Қазақстанниң тәрәққиятиға, гүллинишигә беғишлиди, шу йолға, шу дәвир-

ниң ибариси билән ейтқанда, җан-тени билән берилип ишлиди. Бәзиләр "И.Йүсүпов социализм үчүн хизмәт қилди, у түзүм һазир бәрбат болди", дейиши мүмкин. Социализм, коммунизм идеялири әсли мәнасида яман идея болмиғанлиғини һәммимиз яхши билимиз. У идея билән суғирилған адәмләрниң асасий көпчилиги Исмайил акидәк адил, ақ көңүл, умумниң мәнпийитини өзиниңкидин жуқури қойған адәмләрдин болған. Мән буни өз қәһриманимни ақлаш мәхситидә ейтиватқиним йоқ. Исмайил ака униңға муһтаҗму әмәс. Әгәр Исмайил акиниң яшлиқ дәври һазирқи заманға тоғра кәлгән болса, униң бүгүнки күндиму һәссилигән ғәйрәт билән ишләп, жуқури пәллиләрдин көрүнидиғанлиғи чоқум еди.

Көпчилик арисида пат-пат қоюлуп туридиған иккинчи соал – И.Йүсүпов уйғурлар үчүн немә иш қилди?

Униң хәлқимизниң хелә вәкиллиригә, болупму Уйғур театриға қолидин келишичә ярдәм қилғанлиғини Исмайил ака билән йеқин арилашқан адәмләр яхши билиду. Амма гәп буниңда әмәс. У шу дәвирниң пәрзәнди, яхши мәнада бәйнәлмиләл-коммунист болғачқа, һеч качан өз хәлқини башқа милләтләрдин бөлүп қариған әмәс. Амма униң шундақ жуқури орунни егилишиниң өзи шу дәвирдики мәдәнийитимизниң, әдәбиятимизниң, сәнъитимизниң, маарипимизниң техиму сүръәтлик тәрәққий етишигә сезиләрлик түрткә болған еди (Униң шу жиллири Қуддус Ғоҗамияров, Қадир Һасанов охшаш мәдәнийитимиз карван башлири билән йеқин мунасивәттә болуп, уйғурларниң умумий әһвалидин тураклиқ хәвәрдар болуп турғанлиғи көпчиликкә яхши мәлум). Уруштин илгири йепилип кәткән уйғур мәктәплири қайтидин ечиливатқан, шәхскә сиғиниш жиллири етилип кәткән әдипләрниң орнини йеңи заялилар егиләватқан, уруштин кейинки уйғур тилидики дәсләпки гезит өзиниң биринчи қәдәмлирини ташлаватқан пәйттә һакимийәт бешида Исмайил акидәк шәхсниң пәйда болуши хәлқимизни алаһидә роһландуруп, өзиниң келәчигигә нисбәтән үмүт-ишәнчә пәйда қилди. Һәқиқәтәнму, уруштин кейинки дәвиргә көз ташлисақ, әдәбиятимизда дәсләпки җирик әсәрләрниң вуҗутқа келиши, уйғур мәктәплириниң көпләп ечилиши, уйғуршунаслиқ пәниниң тәрәққияти, Уйғур театриниң Чeләктин Алмутиға көчирилип келиши охшаш хәлқимизниң иҗтимаий-мәдәний һаятидики муһим йеңилиқларниң һәммиси И.Йүсүпов Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң кативи болған 1959 – 1962 вә биринчи катип болған 1962 – 1964-жилларға тоғра келиду. Демәк, униң мәдәнийитимизниң вә мәнивий һаятимизниң рәмзи-симаси сүпитидә уйғурлар үчүн яркин нишан болғанлиғи чоқум. Шуңлашқиму ХХ әсирдә хәлқимиз арисидин чиққан әң көрнәклик әрбаплар қатарида биз Исмайил Йүсүповниң исмини атаймиз вә униң бүгүнки Қазақстан Җумһурийитиниң умумий тәрәққиятиға қошқан чоң һәссиси вә шу арқилиқ хәлқимизни кәң миқияста тонутқанлиғи билән һәқлиқ түрдә пәхирлинимиз.

Йолдаш АЗАМАТОВ

Әхмәтҗан ҚАСИМИЙ (1914 – 1949)

Һаҗәтлик материаллар йетәрлик болған һаләттиму, мәшһур тарихий шәхсләрниң һаяти билән паалийитини толуқ йорутуп бериш оңай әмәс. Һә, әнди бари-йоқи 35 жиллиқ өмриниң алдинқи 30 жили тоғрилиқ ениқ мәлуматлар болмиған, кейинки бәш жили пүтүнләй дегидәк ривайәтләштүрүлгән Әхмәтҗан Қасимийға нисбәтән бу техиму мурәккәп вәзипә. Йәнә келип, униң иш-паалийәтлиригә мунасивәтлик наһайити әстаидиллиқ билән үгинишни һәм тәпсилий баян қилишни тәләп қилидиған чигич мәсилиләр нурғун. Шуниңға қаримай, һазирчә қолдики бар материаллар асасида бу бүйүк затниң нәмунилик һаятини хәлқимизгә, хусусән яш әвлатқа мүмкин қәдәр кәң тонуштуруш, тәрғип қилиш – һәр қайси тармақларда вә болупму илим-пән саһасида әмгәк қиливатқан қәләм егилириниң муқәддәс борчи.

Ә. Қасимийниң 1914-жили 14-апрельда туғулғанлиғи ениқ вә талашсиз болсиму, лекин униң киндик қени төкүлгән жути һәққидә һәр хил пикирләр можут еди. Бәзиләр у һазирқи Панфилов наһийәсиниң Җаңгал йезисида дунияға кәлгән десә, йәнә бирлири Ғулҗа шәһиридә туғулған, дадиси Надир қатилларниң қолида қаза тапқандин кейин, тағиси Өмәр Қасимий уни өз фамилиясигә яздуруп, кичик чеғидила Кеңәш Иттипақиға елип кәткән, дейишиду. Ә. Қасимийни Ташкәнт шәһиридә туғулған дегүчиләрму йоқ әмәс. Лекин мәзкүр мақалини йезиш җәриянида униң Яркәнт шәһиридики һазирқи М.Ғоҗамияров вә Л.Асанова кочилириниң дохмушидики өйдә дунияға кәлгәнлиги мәлум болди.

Әпсуски, Ә. Қасимийниң Кеңәш Иттипақида яшиған дәври тоғрилиқ айрим тәхминләрдин башқа һеч қандақ ениқ мәлумат йоқ. Шуңлашқиму кейинки жиллири ШУАРда нәшир қилинған әмгәкләрдә бир-биригә тамамән охшимайдиған һәр хил пикирләр ейтилип кәлмәктә. Мәсилән, Шерип Хуштарниң “Шинҗаңниң йеқинқи заман тарихидики мәшһур шәхсләр” (Үрүмчи, 2000-ж.), Аман Нури Абдурусулниң “Әхмәт Әпәндим” (Үрүмчи, 2003-ж.) сәрләвһилик китаплирида Ә. Қасимийниң Алмутида

техникумни тамамлап, 1-2 жил ишлигәндин кейин, “1934-жилниң алди-ахирида Ленин университет институтиға (?) оқушқа кирип, дәсләп тил-әдәбият, кейин ихтисат факультетлирида оқуп, оқушни пүтәргәндин кейин, Оттура Азия дөләт университетида тил-әдәбият оқутқучиси болди. 1936-жили... Москвадики Шәриқ университетиға оқушқа кирип, у йәрдә марксизм-ленинизмдин тәлим алди”, дәп йезилған болса (мәзкүр китапларниң 29-, 1-бәтлири), Муһәммәт Имин Өмәров билән Турсун Ясинниң “Әхмәтжан Қасимий” (Үрүмчи, 1987-ж.) намлиқ әсәридә Ә. Қасимийниң 1934-жили Кеңәш Иттипақиға 1-қәрәллик “ташкәнтчиләр” қатарида оқушқа әвәтилгәнлиги, у Ташкәнттики оқушни яхши тамамлиғанлиқтин, 1937-жили Москвадики Шәриқ тиллири институтиға әвәтилип, асасән чәт әл тиллирини үгәнгәнлиги ейтилған (6 – 8-бәтләр).

Әйсабәг Алптекинму өзиниң “Асарәттики Шәрқий Түркстан үчүн” (Стамбул, 1985-ж.) намлиқ әслимилиридә Ә. Қасимий билән болған бир сөһбити тоғрилиқ тәпсилий ейтип келип, униң тәржимә һалиға аит төвәндики мәлуматларни бериду: “У (Ә. Қасимий – К.Т.): “Раст, мән Россияда оқудум, йетилдим”, деди. Туғулдум демиди. Хатирәмдә қелишичә, “Қазан университетида оқудум”, деди. “... Түрмидиму яттим. Сизниң көргиниңизни мәнму көрдүм. Пәқәт, Әйса бегим, бу йолға кирдуқ, чиқмақ тәс. Чиқалмаймиз”, деди... Кейинирәк Әхмәтжан билән йеқин болған бирсидин билгиним, у Ташкәнт университетиниң тарих бөлүмидә тәһсил көргән һәм милләтпәрвәр екән. Мәжбурийәт астида руслар билән һәмкарлашқан. Кейин уларниң ариси бузулуп, руслар уни йолдашлири билән 1949-жили учақ қазаси намида өлтүргән” (470-471-бәтләр).

Мошу кәлтүрүлгән мәлуматларниң һәммиси қошумчә издинишләрни, һөжжәтлик дәлил-испатларни тәләп қилидиғанлиғи сөзсиз. Шуңлашқа мән уларниң ичидин һазирчә пәқәт иккила нәрсини жәзмләштүрүшкә боламдекин, дәп ойлаймән. Биринчиси, униң түрмидә ятқанлиғи (буни Ә.Алптекиндин башқа һазир Алмутида яшаватқан, өз вақтида Ә. Қасимий билән қоюқ арилашқан Шәрқий Түркстан Жумһурийити Вақитлиқ һөкүмитиниң Баш кативи Абдурәуп Мәхсум ақсақалму тәстиқләйду).

Һәқиқәтәнму, 30-жиллири Кеңәш Иттипақида орун алған аммивий тәқипләшләрниң Ә. Қасимий охшаш – йәнә келип четидин дегидәкла “япон жаһангирлириниң агенти” һесапланған уйғурларниң вәкилидин болған – затниң чәттә қелиши мүмкин әмәс. Униң мошу тәқипниң қанлиқ қапқинидин тирик чиққанлиғиға қариғанда, у 1938-жилниң яз айлиридин, йәни “хәлиқ дүшмәнлирини” жазалаш тәртивигә айрим өзгиришләр киргүзүш тоғрилиқ мәхсус қарар чиққандин кейин, түрмигә соланған болса керәк, сәвәви униңдин илгири қолға елинғанлар “үчлүкләрниң” һөкүми биләнла дәрһал етилип кәткән яки узақ муддәткә паланған еди. Шундақла у 1942-жили Шәрқий Түркстан вәзийитигә бағлиқ мәлум шәртләр асасида түрмидин бошитилған болушиму еһтимал. Чүнки мошу мәзгилләрдә Кеңәш рәһбәрлиги өлүм яки узақ муддәтлик жазаға һөкүм қилинған миңлиған

мәһбусларни түрмиләрдин чиқирип, "җинайитини өз қени билән жуюп, ақлиниш" шәрти билән урушниң әң хәтәрлик, "кирсә, чиқмас" мәйданлириға селишни йолға қойған еди.

Иккинчиси, Ә. Қасимий қәйәрдә вә қайси алий оқуш орнини тамамлиған болмисун, амма униң жуқури сәвийәлик тарихчи вә еқимдики дуния сәяситини пухта егилигән маһир сәясәтчи болуп йетилип чиққанлиғи ениқ. Буни униң 1947-жили Ғулҗида нәшир қилинған "Тиничлиқни ким халимайду?" дегән китапчисини, мақалилирини, нутуқлирини, сөһбәтлирини оқуған һәр қандақ адәм байқиған болса керәк – уларда наһайити орунлуқ түрдә дуния тарихидин, аләмниң җай-җайлирида йүз бериватқан еқимдики сәясий вақиәләрдин көпләп мисаллар кәлтүрүлгән. Шундақтиму та йеқинғичә униң тарих бойичә алий билим алғанлиғи көплигән тәхминләрниң бири болуп кәлгән еди. Пәқәт 1999-жили В.Барминниң "Синьцзян в советско-китайских отношениях 1941 – 1949 г.г." дегән китави йоруққа чиққандин кейин бу мәсилиниму бир қәдәр ениқланди, дейишкә болиду. Шинҗаңниң сәясий тарихиға мунасивәтлик Россияниң партия вә дөләт архивлирида "қәтъий мәхпийликтә" сақлинип кәлгән һөҗҗәтләр асасида йезилған бу китапта Ә. Қасимийниң тарих бойичә намзатлиқ диссертация яқлиғанлиғи ейтилған.

Булардин ташқири Ә. Қасимийниң Кеңәш Иттипақиниң қайси җайлирида болуп, қандақ кәчүрмишләрни бешидин өткүзгәнлиги тоғрилиқ ишәшлик түрдә бирәр нәрсә ейтиш һазирчә тәс. Лекин шу нәрсә ениқки, у 1942-жили май-июнь айлирида бар байлиғини – алған билими билән өз хәлқигә болған меһир-муһәббитини – бойиға түгүп, арзу-арманлирини дилиға пүкүп, әҗдатлар зимини Шәрқий Түркстанға қарап йолға чиқиду. Йошурун һалда чегаридин өтүп, дәсләп Чөчәктә, андин Ғулҗа шәһиригә келиду. Бу Шәрқий Түркстандики вәзийәт һәммила җәһәттин кәскинлишиватқан мәзгилләр еди. Кеңәш Итипақиниң һәрбий, ихтисадий, малийәвий ярдими арқисида өлкә хәлқиниң 30-жиллири елип барған миллий-азатлиқ күрәшлирини рәһимсиз бастуруп, өз һакимийитини мустәһкәмләвалған "Шинҗаң падишаси" Шиң Шисәй 1941-жилниң ахиридин башлап Москва даирилиригә қарши ашкарә һәрикәткә киришкән еди. У Қумул, Турпан деханлар қозғилиңи партлиған мәзгилдин бу ян өзигә (вә умумән Хитайға) яр-йөләк болуп кәлгән һәм фашистлиқ Германияниң туюқсиз һуҗумиға бағлиқ наһайити қийин әһвалға чүшүп қалған Кеңәш Иттипақидин пүтүнләй үз өрүп, мәркизий Гоминдаң һөкүмити билән йеқинлишиду. Мошуниңға бағлиқ у Кеңәш Иттипақиға алақидар барлиқ мәһкимиләрни, карханиларни, тәшкилатларни мәнъий қилип, уларда ишләватқан миңлиған ишчи-хизмәтчиләрни, мутәхәссисләрни вә шундақла Қумул әтрапиға җайлашқан Кеңәш қизил армиясиниң 8-полкини (әмәлиятта бригадисини) қоғлап чиқириду.

Кеңәш Иттипақи билән болған алақилар үзүлгәндин кейин Шәрқий Түркстанниң ихтисади харабилишип, хәлиқниң турмуши күндин-күнгә

начарлишишқа башлайду. Илгири Кеңәш Иттипақиға чиқирилип кәлгән өлкиниң нурғунлиған чарвичилиқ вә деханчилиқ мәһсулатлири асасий базардин мәһрум болуп, касатчилиққа учрайду. Әксичә, бурун у яқтин киргүзүлүп турған аһалиниң күндилик турмушиға һаҗәтлик санаәт буюмлири тапчиллиққа айлиниду. Пул пахаллишип, мал баһаси тохталсиз өрләйду. Аһалиға селинидиған селиқларниң түри билән миқдариму давамлиқ өсүшкә башлайду. Униң үстигә Җаң Кәйши тәрипидин әвәтилгән миңлиған Гоминдаң партияси әзалириниң, мәмурий хадимларниң, һәрбий қошунларниң Шәрқий Түркстанға кәлкүндәк еқип кириши билән милләтчилик, миллий зулум қайтидин күчийип, йәрлик аһалини тәқипләш, көзгә көрүнгән зиялиларни, диний өлүмаларни, бай содигәрләрни түрмиләргә ташлап, сот-сорақсиз өлтүрүш һәддидин ташқири овҗ алиду. Нәтиҗидә хәлиқниң өлкә һөкүмранлириға болған ғәзәп-нәприти күчийип, инқилавий вәзийәт шәкиллинишкә башлайду.

Мошундақ вәзийәттә мәдикар қияпитидә аһалиниң турмушини, роһий кәйпиятини, арзу-истәклирини үгиниш билән бир қатарда астиртин инқилавий тәшвиқат җүргүзүшкә башлиған Ә. Қасимий көп өтмәйла "гуманлиқ унсур" ретидә қолға елиниду вә 1944-җилдики инқилап һарписиғичә дәсләп Ғулҗиниң, андин Үрүмчиниң түрмилиридә гоминдаң җаллатлириниң вәһшиләрчә қийнаш-азаплашлирини бешидин кәчүриду.

Атиларниң сөзи билән ейтқанда, "әрниң мәйданда синилидиғанлиғи" мәлум. 1944-җили августта Нилқа наһийәсидә башлинип, кейин Или, Тарбағатай, Алтай вилайәтлирини өз ичигә алған вә тарихий әмгәкләрдә "Үч вилайәт инқилави" дәп атилип келиватқан миллий-азатлиқ күрәш – хәлқимизниң миңлиған пәрзәнтлирини һәқиқий синақтин өткүзгән улуқ мәйдан болди. Мошу тарихий мәйданда бирлири миллий мустәқиллик үчүн өзлириниң қутлуқ қанлирини төкүп, әзиз җанлирини беришкә тәйяр милләтпәрвәрлиги, иккинчилири хәлиқниң азатлиғи, инсаний һәқ-һоқуқлири үчүн болған күрәшкә дегән қайтмас иродиси һәм җасурлуғи, үчинчилири өз миллитиниң парлақ истиқбали үчүн бар дунийасини айимайдиған мәртмәрданилиғи билән көзгә чүшти. Ә. Қасимий болса, инқилапчиларниң әң есил хисләтлирини бир-бири билән толуқтурған һалда өз бойиға муҗәссәмләштүргән һәм уларни чоңқур *замaнивий билим, сәясий пәм-парасәт билән* җуғирип, мошу улуқ мәйданда синақниң бир нәччә басқучидин сүрүнмәй, шәрәп билән өткән оғланлардин болди. Шуниң үчүнму у аз вақит ичидила кочиму-коча, өйму-өй арилап, өзиниң әйнәкчилик, лайчилиқ, көмүрчилик вә башқа хизмәтлирини тәклип қилип җүргән натонуш жигиттин хәлиқниң сөйүмлүк рәһбиригә вә һәтта дүшмәнлиримиму қайил қилдурған көрнәклик сәясий әрбапқа, инқилавий даһиға айланди.

Түрмидин әндила чиққан Ә.Қасимий инқилапниң дәсләпки күнлиридин башлапла ара-гүҗәк, сойла-чоқмақлар билән қураллинип, Гоминдаң мустәбитлиригә қарши күрәшкә атланған Или қозғилаңчилириниң сепидә болиду вә қатардики пидаий ретидә Ғулҗа шәһирини азат қилиш җәңлиригә паал қатнишиду.

1944-жили 12-ноябрь күни Шәрқий Түркстан Җумһурийитиниң (ШТҖ) инқилавий Вақитлиқ һөкүмити елан қилинғандин кейин Ә.Қасимийниң паалийитидә йеңи дәвир башлиниду. У дәсләп Вақитлиқ һөкүмәтниң нәшир-әпкари "Азат Шәрқий Түрстан" гезитида аддий хадим болуп ишқа орунлишиду. Лекин көп өтмәйла җумһурийәт рәһбәрлиги уни кативат бөлүминиң ишлириға турақлиқ җәлип қилишқа башлайду, чүнки бу дөләт қуруш, һакимийәт жүргүзүш ишлирида йә нәзәрийәвий, йә әмәлий тәҗрибиси болмиған һөкүмәт әзалири наһайити қийин әһвалға дуч кәлгән мәзгилләр еди.

Мәлумки, һәр қандақ инқилапниң икки тәрипи болиду: бири – кона түзүмни ағдуруп, йоқитиш болса, иккинчиси – иҗадий издинип, бәрпакарлиқ билән йеңини тикләш. Әсирләр бойи қелиплишип, мустәһкәмлинип кәлгән конини йоқитишниң өзи оңай болмисиму, амма униң орниға йеңини тикләш нәччә һәссә мурәккәп екәнлиги һәм бу вәзипини әмәлгә ашуруш үчүн билимлик, парасәтлик, тәдбирчан адәмләрниң тәләп қилинидиғанлиғи һәммигә аян. ШТҖ Вақитлиқ һөкүмитиниң тәркивидә милләтпәрвәрлиги, вәтәнпәрвәрлиги орғуп турған җасарәтлик шәхсләр йетәрлик болсиму, амма Ә.Қасимий охшаш пухта билим алған, муәййән тарихий вәзийәтни әтраплиқ тәһлил қилип, униңдин тоғра хуласә чиқиралайдиған истедатлиқ, иқтидарлиқ адәмләр камдин-кам еди (әлвәттә, узун жиллар мабайнида миллий маарипниң чириғини давамлиқ өчирип, көзи ечилип, көңли йорушқа башлиған яшларни четидин йоқитип, аһалиниң бойиға мәхсәтлик түрдә наданлиқни, җаһиллиқни, хурапәтчиликни сиңдүрүп кәлгән җәмийәттә әһвалниң башқичә болушиму мүмкин әмәс еди). Шуңлашқиму һөкүмәт аппаратлирини вәзийәткә мувапиқ үнүмлүк тәшкилләш, иш-паалийәтләрниң муһим йөнилишлирини ениқлаш, инқилапни ғәлибилик давамлаштурушниң зөрүр чарә-тәдбирлирини бәлгүләш вә башқиму көплигән мәсилиләр бойичә өзиниң орунлуқ тәклиплирини, мәслиһәтлирини тәвсийә қилишқа җүръәт қилған бу еғир-бесиқ яш жигит һөкүмәт әзалириниң диққитини җәлип қилишқа башлайду. Болупму һөкүмәт органлирини қайта тәшкилләп, рәткә селиш мәсилиси бойичә Ә.Қасимий бәргән пикир-тәклипләр муһакимә қилинған мәҗлистә ШТҖ Вақитлиқ һөкүмитиниң Рәиси Әлихан төрә Сағуний уни "Аримизда ятқан бир гөһәр екән" дәп баһалиғандин кейин, униңға болған диққәт-етивар, еһтияҗ техиму күчийиду. Шу мәзгилдин башлап у күндүзи Вақитлиқ һөкүмәтниң кативат бөлүмидә, кечиси гезит редакциясидә бар вуҗуди билән аянмай хизмәт қилиду. Миллий-азатлиқ күрәшниң һаятмаматлиқ мәсилилири бойичә мақалиларни йезиш билән бир қатарда яш җумһурийәтниң программилиқ һөҗҗәтлирини, муһим пәрманлирини тәйярлап, пәқәт һөкүмәт әзалириғила әмәс, шундақла пәйдин-пәй Ғулҗа аһалисиниң арисидиму тонулушқа башлайду.

1945-жили мартта, йәни ШТҖ Миллий армиясини қурушниң тәшкилий ишлири җиддийлашқан пәйттә Вақитлиқ һөкүмәт бу җавапкәрлик

хизмәткә Ә.Қасимийни тайинлайду. У бу йәрдиму кечә-күндүз тинмай ишләп, җумһурийәт рәһбәрлиринин ишәнчисини толуқ ақлайду. Униң башчилиғида һәм беваситә иштрак қилишида инқилавий күрәшниң асасий мәйданлири, уруш һәрикәтлириниң муһим йөнилишлири, һәрбий хизмәт өтәшниң низам-қаидилири, алдинқи сәпни кийим-кечәк, озуқ-түлүк, қурал-ярақ билән үзлүксиз тәминләп турушниң чарә-тәдбирлири вә башқиму тәйярлиқ ишлири бир тәрәп қилинғандин кейин, шу жили 8-апрельда мунтәзим Миллий армия қурулиду. Вақитлиқ һөкүмәтниң һәрбий бөлүмидә йерим жилдәк хизмәт қилиш җәриянида "подполковник Әхмәт" Миллий армияниң офицер-җәңчилири арисида маһир тәшкилатчи һәм тәшвикатчи, аддий хәлиқниң ғәмгүзари, алий пәзиләтлик инсан ретидә тонулуп, уларниң чоңқур иззәт-һөрмитигә сазавәр болиду.

Ә.Қасимий Шәрқий Түркстан хәлқиниң мәнпийитини, һәқ-һоқуқини дадил қоғдап, өзиниң бар ихтидарини, билимини вә һәқиқий милләтпәрвәрлигини намайән қилған синақниң кәлгүси басқучи – у, сөзсиз, униң ШТЖ вәкилләр өмигиниң тәркивидә Хитайниң даңлиқ дипломати генерал Җаң-Җижуң башқурған Гоминдаң һөкүмитиниң тәҗрибилик әмәлдарлири билән жүргүзгән музакириси болди.

Әпсуски, бу йәрдә шу нәрсиниму ейтишқа тоғра келидуки, тарихий әмгәкләрдә "тиничлик сөһбити" яки "битим сөһбити" дәп нам алған мошу музакириләр әтрапида әйни чағлардила пәйда болған қариму-қарши пикирләр, талаш-тартишлар һеликәм орун елип кәлмәктә. Җүмлидин, өзлириниң сәясий мәвқәлиригә бағлиқ бәзиләр Ә.Сағунийни "тәслимичилик битим сөһбитигә қарши чиққан җасур әрбап" сүпитидә мәдһийиләп, Ә.Қасимийни шу "сөһбәтниң тәшәббускари һәм иҗрачиси" ретидә әйиплимәк болса, йәнә бирлири, әксичә алдинқисини "битимгә қарши турған әксийәтчи", кейинкисини "сөһбәтни яқлиған тәрәққийпәрвәр" қилип көрсәтмәк болиду. Лекин шу чағдики вәзийәтни, һәқиқий әһвални диққәт билән халисанә тәһлил қилған һәр қандақ адәм бу хил пикир-мулаһизиләрниң һеч қайсисиға ян басалмайду.

Мәлумки, Гоминдаң һөкүмити билән сүлһилишиш мәсилиси ШТЖ рәһбәрлиги тәрипидин әмәс, бәлки Кремль даирилириниң тәшәббуси билән 1945-жили сентябрь ейида, йәни Миллий армия өз дүшмәнлиригә кәйни-кәйнидин қахшатқуч зәрбә берип, ғәлибилик илгириләватқан бир пәйттә оттуриға қойилиду. Мошуниңға бағлиқ Баш штаб "барлиқ йөнилишләрдә һуҗумлуқ җәңләрни тохтитип, мудапиәгә өтүш" тоғрилиқ буйруқ чиқириду. Рошәнки, бу йеңилиқ инқилапниң асасий мәхсити, ахирқи нишани – "Шәрқий Түркстан зиминида Хитайниң мустәбит һөкүмранлиғини түп-йилтизидин үзүл-кесил қомирип ташлап, һәқиқий әркин, мустәқил дөләт қуруш" (ШТЖниң Вақитлиқ һөкүмити елан қилған Декларацияниң 1-2-маддилирида тәкитләнгинидәк) дәп ишәнгән Или инқилапчилири үчүн, худди очуқ асманда чеқилған чақмақтәк, мутлақ күтүлмигән вә чүшиниксиз бир һадисә болуп билиниду. Шуңлашқиму өлкидики гоминдан

әмәлдарлири билән һәрбийлирини дәккә-дүккигә селип, инқилапниң асасий нишаниға қарап чапсан сүръәттә илгириләватқан офицер-җәңчиләрниң арисида бу буйруқ қаттиқ наразилиқ туғдуриду вә һәтта айрим қисимларда униңға бойсунмаслиқ әһваллириму йүз бериду.

Битим мәсилисиниң уштумтут оттуриға чиқиши пәқәт қатардики офицер-җәңчиләрнила әмәс, шундақла шу чаққичә Москваниң "миллийазатлиқ күрәшлирини қоллаймиз, мустәқил дөләт қурушиңларға капаләтлик қилимиз" дегән ялған вәдилиригә ишинип, хәлиқни қанлиқ җәңләргә атландуруп һәм роһландуруп келиватқан инқилап рәһбәрлириниму һәйранһәс қилған еди. Лекин шуниңға қаримай, улар Москваниң бу тәклипигә (ениғирақи тәләпигә) келишишкә мәҗбур болған. Җүмлидин, Әлихан төрә Сағунийму башта астиртин айрим чариләрни көрүшкә урунған болсиму, амма бу тәләпкә *очуқ-ашкарә* қарши чиқмиған һәм чиқалмиған. Чүнки ярдәмлишиш ниқави астида өзлириниң һәрбий вә мәмурий мәслиһәтчилирини, мутәхәссислирини ШТҖниң һалқилиқ орунлириға халиғиничә орунлаштуруп, әмәлиятта инқилапниң тизгинини чаңгилиға киргүзүвалған Кремль даирилири билән зитлишиш өзиниму, хәлиқниму яхши ақивәткә елип кәлмәйдиғанлиғини һәр кимгә қариғанда у чоңқур чүшәнгән. Униң үстигә у музакирә җүргүзүшкә тәслимичилик кәйпиятта әмәс, бәлки 1945-жили 2-октябрьда Вақитлиқ һөкүмәтниң мәҗлисидә қобул қилинған қарарда тәкитләнгинидәк, "Гоминдаң һөкүмитигә ғәйри қураллиқ васитә, йәни сөһбәт өткүзүш шәклини қоллинип, *Шәрқий Түркстанниң мустәқиллик мәсилисини һәл қилиш*" үмүтидә разилиқ бәргән.

Әнди беваситә Ә.Қасимийға кәлсәк, уни "музакириниң тәшәббускари" дәп әйипләш яки мәдһийиләш техиму орунсиз. Сәвәви, ШТҖ Вақитлиқ һөкүмити Москваниң мәҗбурлиши астида жуқуридики қарарни қобул қилип, сөһбәт җүргүзидиған вәкилләрни бәлгүлигән күнләрдә у техи һөкүмәт әзасиму болмиған, башқичә қилип ейтқанда, униң бу мәсилигә беваситә арилишиш салаһийитиму йоқ еди. У пәқәт октябрь ейиниң оттурилирида, йәни Үрүмчигә (музакиригә) меңиш һарписидила һөкүмәт әзалиғиға киргүзүлгән.

Умумән, Ә.Қасимийға "тәслимичилик битимниң тәшәббускари", "Кеңәш Иттипақиниң агенти" дегәнгә охшаш орунсиз қалпақларни кийгүзгүчиләр шу нәрсигиму диққәт ағдуруши лазимки, Москва даирилири өз агентлирини турмақ, өзлири азду-тола ишәнгән йәрлик адәмләрниму инқилапниң дәсләпки айлиридин башлапла һеч тартинмай, очуқтин-очуқ ШТҖ Вақитлиқ һөкүмитиниң әң муһим хизмәтлиригә орунлаштуруш һоқуқиға егә болувалған еди. Әгәр Ә.Қасимий һәқиқәтәнму уларниң өз адими, агенти болған болса, немишкә уни өзлириниң мошундақ ғәмхорлуғидин сирт қалдурған? Музакирә җүргүзүшкә әвәтилгән өмәкни тәшкилләштиму Кремльниң (Ғулҗидики консулханиси, 1- вә 2-бөлүми, мәслиһәтчилири вә башқилар арқилиқ) асасий роль ойниғанлиғи сир әмәс. Әгәр Ә.Қасимий уларниң ишәшлик адими болса, уни шу өмәкниң башлиғи қилип әвәтиш имканийитиму бар едиғу, ахир?..

Әмәлиятта үч тәрәпниң – ШТҖниң, Гоминдаң һөкүмитиниң, Кеңәш Иттипаки билән хитай коммунистлириниң – мәнпийәтлири тоқунушқан бу музакириниң асасий еғирчилиғини өз зиммисигә алған йәнила Ә.Қасимий болди. Униң аз кам 8 ай (1945-жилниң 17-октябридин 1946-жилниң 6-июниғичә) давамлашқан мошу музакирә җәриянида икки чоң дөләтниң қаттиқ искәнҗи астида Шәрқий Түркстан хәлқиниң азатлиғи вә әркинлиги үчүн қанчилик тиришчанлиқ, пидакарлиқ билән күрәшкәнлигини жуқурида исми аталған генерал Җаң Җижунниң әслимилиридинла рошән байқашқа болиду. “Шу чағдики үч вәкил ичидә Әхмәтҗан әң яш болуп, 31-32 яшлар чамисида еди. Бирақ... әмәлияттики мәсъул кишиму шу еди, – дәп язиду бу генерал сан-санақсиз бәс-муназириләрниң бирини әсләп. – Мән униңға: “Мән 60 яшқа кирип қалай дегән адәм. Сениң йешиңдин бир һәссә пәриқ қилимән. Әгәр йәнә мошундақ узунғичә талишип кетивәрсәң, пәқәтла мувапиқ болмай қалиду...”, дедим”. Униң әслимилиридә: “Биз хәтму-хәт, җүмлиму-җүмлә талишип, наһайити көп вақит сәрип қилдуқ. Тола сөзләп җавғайлиримиз қуруп кәтти. Пат-патла қатмал һаләткә чүшүп қелип турдуқ... Шу чағда биз (гоминдаң вәкиллири – К.Т.) бир тәрәптин Кеңәш Иттипақиниң консули билән давамлиқ учришип, яндин қайил қилдуруш шәкли арқилиқ уларға (Или тәрәпниң вәкиллиригә – К.Т.) ойлиниш пурсити беришни үмүт қилсақ, йәнә бир тәрәптин һәр күни сөһбәт өткүзүп, уларниң һиссиятини юмшитип, қануний мизанни чүшәндүрдуқ. ...Үсти-үстигә сөзләп, ағзимиз қуруп кәтти. Лекин уларда техичила йол қоюш аламити көрүнмәтти”, дегәнгә охшаш мисраларни пат-патла учритишқа болиду. Бу болсиму, әлвәттә, үч вилайәт вәкиллириниң вә болупму Қасимийниң өз мәвқәсидә қанчилик чиң туруп күрәшкәнлигини көрситиду.

Мана мошундақ кәскин талаш-тартишлар нәтиҗисидә 1946-жили 6-июньда толуқ имзаланған 11 маддилиқ “Тиничлиқ битими” билән битимниң шәртлирини әмәлгә ашурушниң муәййән чарә-тәдбирлири бәлгүләнгән “Шинҗаң өлкилик һөкүмитиниң программиси” Или инқилавиниң һәм шу инқилапниң мевилирини мунасип дәриҗидә һимайә қилған Ә.Қасимийниң зор тарихий утуғи болди. У өзиниң 8 айлиқ җапалиқ дипломатиялик әҗри арқисида инқилап йемишлирини пәқәт қоғдапла қалмай, бәлки уларни техиму кәңәйтип, риважландуруп, улардин пүткүл өлкә аһалисини қануний рәвиштә бәһриләндүрүш имканийитиниму яратқан еди.

Раст, мәзкүр битим Гоминдаң һөкүмити билән Кремль даирилири үчүнму салмақлиқ пайда кәлтүрди. Әң муһими, улар Миллий армияниң 30 миңға йеқин қураллиқ күчи арқисида мустәқилликкә қарап илгириләп келиватқан миллий-азатлиқ күрәшниң һәйвәтлик долқунини тохтитишқа муваппәқ болди. Чүнки, Ә.Қасимийниң нутуқлирида тәкитләнгинидәк, “инқилапниң мәхсити, күрәш нишани истиқлалийәт еди. Битим ортиға ташлиниш билән мәхсәт, нишанға шәклән өзгириш кирди. Битим... мустәқил Шәрқий Түркстан Җумһурийитини тикләш мәсилисини рәттики мәсилидин елип ташлиди”.

Ички вә сиртқи әһвалларға бағлиқ Шәрқий Түрстан инқилапчилириниң күрәш нишани шәклән өзгәргән болсиму, амма мәзмунән өзгәрмигән еди. Ә.Қасимийниң кейинки иш-паалийәтлириниң асасий йөнилишиму хәлиқни әйнә шу мәзмун җәһәттин өзгәрмигән нишанға, йәни азатлиққа, әркинликкә, баравәрликкә қарап еғишмай башлап меңиштин ибарәт болди.

У 1946-жили 1-июльда имзаланған келишим бойичә, Өлкилик бирләшмә һөкүмәтниң муавин рәиси сүпитидә рәсмий ишқа киришиду. Шу күндин башлап у өзиниң бар күч-қувитини, әқил-параситини пүткүл өлкә миқиясида битим шәртлирини изчил әмәлгә ашуруп, хәлиқни узундин арман қилған мәхсәтлиригә йәткүзүш ишиға сәпәрвәр қилиду. Лекин йәрлик хәлиқни халиғиничә езип-янчип, уларға һайванларчә муамилә қилип үгинип кәткән хитай әмәлдарлири билән һәрбийлири бунинға җанәһли билән қаршилиқ көрситиду. Улар җай-җайларда һәр хил иғваларни уюштуруш арқилиқ йоқилаң баниларни тоқуп чиқип, битимниң "йәрлик һакимийәт органлириға хәлиқ вәкиллирини сайлаш", "гоминдаң әскәрлириниң санини қисқартиш", "сәясий сақчиларни (пайлақчиларни) әмәлдин қалдуруш" дегәнгә охшаш башқиму муһим шәртлиригә пүтүнләй әксичә һәрикәт қилиду. Булардин ташқири улар Шиң Шисәй дәвридә кеңәш әскәрлириниң, коммунистлириниң баш-баштақлиғини өз көзи билән көрүп, азавини хелила тартқан Җәнубий Шинҗаң аһалиси арисида "Әхмәт әпәндиниң рәһбәрлигидики Или қозғилаңчилири – Кеңәш Иттипақиниң гумаштилири, қизил пачақлар, советпәрәсләр" дегән сөзләрни кәң тарқитиду. Мәхсәтлик елип берилған бу тәтүр тәшвиқатқа ишәнгән бир қисим йәрлик аһалиму җаһиллиқ билән битимниң иҗра қилинишиға қарши туриду. Шуңлашқиму бу Ә.Қасимийға, сөзниң чин мәнасида, "йеға – яндин, бала – қериндаштин" кәлгән мәзгилләр болди. Амма шунинға қаримай, у һәқиқий жирик әрбапларға хас сәвирчанлиқ, салқин қанлиқ вә тиришчанлиқ билән бир жил бойи сәясий күрәшни давамлаштуриду. Әпсуски, һәҗми чәкләнгән бу мақалида униң мошу арилиқтики вақиәләргә бай һаятини, көп қирлиқ иш-паалийитини тәпсилий йорутуп бериш мүмкин әмәс. Шу сәвәптин вә шундақла униң мошу дәвирдики һәм униңдин кейинки паалийәтлири, инсаний пәзиләтлири көплигән әслимиләрдә, бәдиий әсәрләрдә, илмий әмгәкләрдә әтраплиқ әкис етилгәнлигини нәзәрдә тутуп, пәқәт бирла нәрсини тәкитләп өтмәкчимән: мошу бир жиллиқ күрәш җәриянида у *пүткүл өлкә хәлқигә* кәң тонулуп, достлириму, дүшмәнлириму бир еғиздин етирап қилған *көрнәклик сәясий әрбапқа айлиниду.*

Ә.Қасимий битим бузулғандин кейин, 1947-жили августниң ахирида Ғулҗиға қайтип келиду вә һаятиниң ахириғичә үч вилайәтни өз ичигә алған алаһидә районға рәһбәрлик қилип, аһалиниң ихтисадий, иҗтимаий, мәдәний йүксилишигә күч чиқириду. У бу йәрдиму пәқәт үч вилайәтниңла әмәс, шундақла техи азат болмиған йәттә вилайәтниңму келәчигини ойлап, 1948-жили августта "Шинҗаңда течлиқ вә хәлиқчилликни һимайә қилиш иттипақини" қуриду. Ә.Қасимийниң тәкитлишичә, бу "Иттипақниң"

асасий вәзиписи – пүткүл Шәрқий Түркстан аһалисини вә җай-җайларда өз алдиға һәрикәтлинип жүргән айрим тәшкилатларни бирләштүрүп, хәлиқниң һәрикәт бирлигини тәминләш. Миллий-азатлиқ һәрикәттә тәшкилий вә нәзәрийәвий җәһәттин иттипақлашқандила, *бир мәркәзниң* йетәкчилигидә *бир мәхсәткә* қарап маңғандила, хәлқимизниң әсирләр бойи қилған арзусини әмәлгә ашурушқа болиду. Шуңлашқа хәлқимиз еник программа билән қуралланған “өзиниң аммивий тәшкилатиниң (“Иттипақниң” – **К.Т.**) әтрапиға зич уюшуп, миллий-азатлиқ күрәшни мәхситигә еришкәнгә қәдәр елип барғусидур”.

Миллий-азатлиқ күрәшниң чоқум ғәлибә қазинидиниғанлиғиға, өз хәлқиниң парлақ истиқбалиға зор ишәнчә билән қариған Ә.Қасимий 1947 – 1949-жиллири шу келәчәкниң егилири болидиған яшларни тәрбийиләш ишиға алаһидә әһмийәт бериду. Алаһидә райондики әһвалниң наһайити еғир болушиға қаримай, хам чотниң (бюджетниң) 1/3 қисмини, өшүрә-закатниң һәммисини мәдәнийәт-маарип ишлириға сәрип қилдуруп, мәктәпләрниң, һәр хил саһалар бойичә мутәхәссисләрни тәйярлайдиған техникумларниң паалийәтлирини җанландуриду. Өлкиниң җай-җайлиридин гоминдаң җаллатлириниң тәқипләшлиридин қечип кәлгән зиялиларға мүмкинчилигиниң баричә ярдәмлишип, уларниң иҗадий өсүшигә ғәмхорлуқ қилиду (ейтиш керәкки, 50-жиллардин башлап миллий әдәбиятимиз билән сәнъитимизниң, мәдәнийитимизниң йүксилишигә салмақлиқ үлүш қошқан вә һелиму қошуп келиватқан көрнәклик әдиплиримизниң бесим көпчилиги әйнә шу жиллири Ә.Қасимий рәһбәрлик қилған алаһидә районда йетишип чиққанлар). Аммивий гезит вә журналларни, китапларни чиқиришта башламчи болуп, уларниң тоғра идеявий йөнилиш елишиға беваситә йетәкчилик қилиду...

Ә.Қасимийниң ахирқи икки (1947 – 1949) жил ичидә қилған хизмәтлириниң шаһиди болған һәм уларни мунасип баһалиған Шәрқий Түркстан хәлқи уни әйни чағлардила *“сөйүмлүк рәһбиримиз”* дәп атиған еди һәм бу ибарини пешқәдәм инқилапчиларниң ағзидин һазирму пат-патла аңлаймиз. Бу болсиму, Әхмәтҗан Қасимийниң тарихимизда өчмәс из қалдуруп, хәлқимизниң қәлб төридин орун алған бүйүк намайәндилиримиздин екәнлигиниң рошән испатидур.

Сабиқ Кеңәш Иттипақи билән ХХҖда рәсмий елан қилинған материаллар бойичә, Ә.Қасимий башлиған вәкилләр өмиги Бейпинда (һазирқи Бейҗинда) ечилидиған сәясий мәслиһәт кеңишиниң мәҗлисигә кетип барғанда 1949-жили 27-августта (бәзи мәлуматлар бойичә, сентябрь ейиниң башлирида) “учақ һадисисигә учрап, бәхиткә қарши қаза тапқан”. Уларниң җәсәтлири 1950-жили апрельда, йәни 8 айға йеқин вақит өткәндин кейин Ғулҗиға кәлтүрүлүп, дәпин қилинған.

Шәрқий Түркстан хәлқини еғир җудалиқ зариға, қайғу-һәсрәткә салған бу паҗиәниң тәбиий һалда йүз бәргәнлиги шу мәзгилләрдила кәң җамаәтчилик арисида гуман туғдуруп, мәзкүр өмәкниң сирлиқ һалакити

тоғрилиқ та бүгүнгичә һәр хил тәхминләр ейтилип кәлмәктә. ...Җүмлидин, Әхмәтҗан Қасимий вә униң сәпдашлириниң учақ апитидә әмәс, бәлки башқичә вә тамамән башқа йәрдә қаза болғанлиғи тоғриликму гәп-сөзләр аз әмәс. Көпчиликниң бу пажиә сүйиқәстлик ақивитидә йүз бәргән, дегән гуманиму мәлум. Һәр һалда, генерал-лейтенант П.Судоплатовниң "Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930 – 1950 годы" (М., 2002) намлиқ әслимилири йоруқ көргәндин кейин шундақ хуласә чиқиришқа болиду. Узун жиллар Кеңәш Иттипақиниң Ички ишлар вә Дөләт бехәтәрлиги комиссариатлирида жуқури лавазимларда ишлигән, үч вилайәт ШТЖҗгә варислиқ қилип, "алаһидә район" болуп турған мәзгилләрдә (1946 – 1949-жиллири) мошу комиссариатларниң "партия вә Кеңәш һакимийитиниң ички вә сиртқи дүшмәнлиригә қарши мәхпий бузғунчилиқ, сүйиқәстлик һәрикәтләрни уюштуруш" хизмитигә мәсъул болған бу генерал сөз болуватқан мәсилигә мунасивәтлик төвәндикини язиду: "...Бизниң разведкиниң 1940-жилларниң ахирида елип барған җиддий хизмәтлиригә тохталмай өтәлмәймән. Сталинниң мәхсус буйруғи билән мениң муавиним Эйтингонға Хитай коммунистик партиясиниң бехәтәрлик органлириға ХХЖниң Шинжаң райони ретидә кәңирәк тонулған аталмиш Шәрқий Түркстандики уйғурларниң бөлгүнчилик һәрикитини бастурушқа ярдәмлишиш операциясини жүргүзүш вәзиписи жүкләнди... Эйтингон билән партизан һәрикитиниң көрнәклик командири, Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани Прокопюк уюштурған үнүмлүк операция нәтиҗисидә... 1946 –1949-жиллардики кәскин тоқунушларда уйғур милләтчилири толуқ мағлуп болди". Генерал шундақла бу операцияниң шунчилик "қәтъий мәхпийликтә" әмәлгә ашурулғанлиғини, шуңлашқа һәтта өзиниңму – Эйтингонниң бевиситә башлиғи болушиға қаримай – униңдин үзәкийла вақипландурулғанлиғини язиду...

Пүткүл дунияни титирәткән һәм өзлирини "мәзлум хәлиқләрниң ғәмгүзари" дәп елан қилип, әмәлиятта болса, уларниң зулумға қарши қаритилған азатлиқ һәрикәтлирини мошундақ рәзил усуллар билән бастуруп кәлгән Кремль зораванлириниңму җанлири аллиқачан җәһәннәмдин орун тапти. Лекин та бүгүнгичә уларниң "қәтъий мәхпийликтә" әмәлгә ашурған җинайәтлириниң йеңи-йеңи қир-сирлири аләм алдида паш болмақта. Әксичә, уларниң җинаий сәяситиниң қурвини болған Ә.Қасимий охшаш демократия йолида хәлиқләрниң баравәрлиги, әркинлиги үчүн күрәшкән бүйүк затларниң қәдир-қиммити күндин-күнгә өсмәктә. Чүнки дуния җамаәтчилиги пәқәт һәқиқий Адаләтлик, Адиллиқ, Азатлиқ йолиға чүшкән җәмийәттила течлиқ, муқимлиқ болидиғанлиғиға көз йәткүзмәктә.

Коммунар ТАЛИПОВ

Зия
СӘМӘДИ
(1914 – 2000)

Улуқ Вәтән урушидин кейинки дәвирләрдә, енигирақ қилип ейтқанда, колхозларни бирләштүрүш йүз бәргән әллигинчи жиллири, башқа йәрләрдикигә охшаш, Яркәнт тәвәсидиму бир нәччә мәлә чөлдәрәп қалиду вә бара-бара орни-изидин йоқап кетиду. Шуларниң бири – Хонихай йезиси. У таққа йеқин сайға, сүйи мол өстәң бойиға жайлашқанлиқтин, йезиниң һаваси әтраптики мәлиләрниңкидин хелила пәриқлинәтти: қиши мөтидил, йези бир аз салқин болидиған. Мошуниң өзиму яки йәргә бағлиқму, әйтәвир, Хонихайда ашлиқ вә мевиләр яхши болидиған. Бу йезиниң чоң екәнлигигә ишарә қилидиған нәрсә – униңда икки түгмән ишләтти. Түгмәнләрниң бири мәлиниң оттурисида, иккинчиси өстәңниң бешида еди. Биринчи түгмәнниң қаршисидики өй башқилардин пәриқлинип турмисиму, язниң күнлири шахарап кәткән мевилик дәрәқләрдин уни бирдинла көрүш мүмкин әмәс еди. Өйниң егиси Ибадәт мевилик дәрәқләрни өстүрүшкә хумар болғанлиқтин, икки баққа егә еди: уларниң кичиги өйниң кәйнидә, чоңирағи дөңниң үстидә болидиған. Чоң бағ дөңгә чиққан йәрдин тартип, та тупрақ бешиғичә созулатти. Бағниң четидә, у йәр-бу йәрдә, худди сақчилар охшаш, ақ терәкләр қәд көтирип туратти. Шу ақ терәкләрниң бири та мошу кәмгичә сақланған. У дөңниң үстидә ялғуз болғачқа, жирақтинла көрүниду вә пүтүнләй йоқап кәткән Хонихайниң бәлгүси сүпитидә вақитқа бойсунмиған һалда мәғрур туриду.

Әшу ақ терәкниң төвинидики өйдә дехан вә бағвән Ибадәтниң аилисидә 1914-жили 15-апрельда пәрзәнт дунияға келиду. Худди дунияниң пат арида өзгиридиғанлиғини сәзгәндәк, ата оғлиға Зия дәп ат қойиду. Ата хаталашмайду – балиниң кәлгүси йоли көп жәһәттин һәқиқәтәнму нурлуқ, йоруқ болиду. Вақитниң өтүши билән у Хонихайдин анчила жирақ әмәс йәрдә, у қат – ана-Вәтәндә мәдәнийәт саһасида әң жуқури лавазимларни егиләйду. Өз дияри – Қазақстанда болса, мәшһур язғучи сүпитидә өсүп йетилиду. Қазақлар – Сәбит Муқанов вә Ғабит Мусрепов, өзбәкләр –

Ғапур Ғулам вә Айбек билән қанчилик пәхирләнсә, биз, уйғурлар, Зия Сәмәди билән шунчилик махтинимиз.

Зия Сәмәдиниң бесип өткән йоли, униң тәғдири өз хәлқиниң һаяти вә тәғдири билән аһаңдаштур. Октябрь өзгиришидин кейин башланған йеңилиқларға бола Зия убданла билим алиду – уйғурчә, русчә оқуйду. Зәрват мәктивидә Ө.Муһәммәдий, Һ.Искәндәровлардин дәрис алиду. Амма коллективлаштуруш жиллири, деханларға очуқтин-очуқ қисим көрситиш вақтида, миңлиғанлар қатарида униң аилисиму Шәрқий Түркстандин пана издәшкә мәжбур болиду. Ана-Вәтәндә бу дәвирдә мәдәний-ақартиш саһалирида бир аз йеникчиликләргә йол ечилған еди. Кеңәш елида билим алған, хелила саватлиқ Зия мошу ишлар қайнимиға чөкиду. У Тейип һажи Сабитов тәшкилләштүргән Или вилайәтлик мәдәний-ақартиш “Уйғур уюшмисиниң” паалийитигә паал қатнишиду вә униң әдәбият бөлүминиң башлиғи лавазимини атқуриду. Мана шу жиллири хәлиқниң аң-сезимини ойғитиш, йүз бериватқан вақиәләрдин көпчиликни хәвәрдар қилиш, әң асасий нәрсә – аммини қараңғулуқ, хурапийлиқ чаңгилидин елип чиқиш мәхситидә Зия драма әсәрлирини йезишқа башлайду. Хәлиқниң бесим көпчилиги тамамән саватсиз болғанлиқтин, униңға мәтбуат сөзидин көрә, сәһнә сөзини йәткүзүш йенигирәк, чүшинишлигирәк еди. Әдип яратқан “Қанлиқ дағ” пьесиси мана шу мәхсәттә йезилиду вә күтмигән йәрдин чоң муваппәқийәт қазиниду. Залда олтарғанлар сәһнидә өз турмушини көриду, қанчилик еғир әһвалда яшаватқанлиғиға йәнә бир кетим өзлири шаһит болиду. Өз ойи-нишанининиң дуруслиғиға көзи йәткән яш драматург йеңи әсәрләрни яритишқа бәл бағлиғанда, түрмигә солиниду. Кеңәш елида башланған оттуз йәттинчи жил вақиәлириниң садаси Шәрқий Түркстанғиму йетип келиду һәм бу қатта йүз бәргән дәһшәтликләр у қаттиму толуғи билән тәкрарлиниду. Биринчи новәттә, оқумушлуқ кишиләр, “Уйғур уюшмисиниң” рәһбәрлиги вә башқиму зиялилар қолға елиниду.

Туткунға елинғанда З.Сәмәди 23 яшта еди. Тәғдир уни мошу яшқа киргәндә интайин чоң синақтин өткүзиду: у қийин-қистақ вә зиндан азавини, һақарәтләш вә ач қелиш дәрдини, иш қилип, гоминдан жаллатлириниң тирик жан үстидин жүргүзгән һәммә “тәжрибилирини” өз бешидин өткүзиду. У пәқәт жисманийла әмәс, бәлки өзиниң роһий жәһәттинму чидамлиғини намайиш қилиду. Униң үчүн сәпдашлириниң ирадиси, яш жәһәттин чоңларниң бәрдашлиғи үлгә болиду.

Иккинчи тәрәптин, һөкүмран синипниң күрәшчиләрни шундақ азаплиши, кәң амминиң азатлиққа болған интилишини боғуп ташлиши Зияниң мөжут түзүмни пәқәт күч билән ағдуруш лазимлиғи тоғрисидики пикрини, көз қаришини техиму күчәйтиду. Йәттә жил мабайнида у көп нәрсиләр үстидә чоңқур мулаһизә қилиш, туткунлар билән биллә өзини ойландуруп жүргән мәсилиләр үстидә әтраплиқ музакириләрни елип бериш имканийитигә егә болиду. Түрмә З.Сәмәдини һәммә жәһәттин чиниқтуруп, аңлиқ күрәшчи сүпитидә йетилдүриду...

Уюшма башлиған иш зайə кəтмəйду. У йəр, бу йəрдə янған учқунлар ялқунҗап, лавулдиған отқа айлиниду — өлкидə Үч вилайəт инқилави дəп нам алған миллий-азатлиқ күрəш башлиниду. Туткундин чиққанлар күрəшчилəр сепидин орун алиду һəм улардин айримлири көп өтмəстин униң йетəкчи иштракчилири болуп қалиду. Мисалға З.Сəмəди вақитлиқ һəрбий комитетниң мəсъул кативи, шəһəрлик сақчиниң башлиғи, полковник унвани билəн Шəрқий Түркстан Миллий армияси разведка башқармисиниң башлиғи охшаш лавазимларни егилəйду. Яш язғучи, əлвəттə, өз саһаси бойичə хизмəт қилишни халатти. Амма моҗут вəзийəт үчүн аталған лавазимлар зөрүр болғачқа, Зия өзини толуғи билəн шу ишларға сəпəрвəр қилиду. Инқилап кəң қанат йейип, пүткүл өлкə ойғанғанда, мəдəнийəт, маарип ишлириғиму көңүл бөлүшкə тоғра кəлди. Өз вақтида мундақ ишларға йеқиндин арилашқан Зия Ғулҗидики дөлəт театрида мудир болуп хизмəт қилиду, кейинирəк һəрбий гезитни башқуриду. У барабара көпчиликкə җирик җəмийəт вə мəдəнийəт əрбаби ретидə тонулиду. Шуниң үчүнму З.Сəмəдиниң 1950-жиллири Шинҗаң өлкилик һөкүмити мəдəнийəт башқармисиниң башлиғи, шундақла Ғəрбий-шимал бəш өлкə əдəбият вə сəнъəтчилəр бирлəшмиси рəисиниң орунбасари вəзипилирини атқуруши тəсадипи əмəс. Кейин у Шинҗаң өлкилик маарип министриниң орунбасари һəм Шинҗаң əдəбият вə сəнъəт хадимлири бирлəшмисиниң рəиси болуп тайинлиниду. 1954 — 1955-жиллар мабайнида Бежиндики алий партия мəктивидə оқуйду. Уни тамамлиғандин кейин ШУАРниң мəдəнийəт министри вə əдəбият вə сəнъəтчилəр бирлəшмисиниң рəиси лавазимлирини атқуриду һəм бу саһаларда көзгə көрүнгидəк хелə ишларни əмəлгə ашуриду. Мəктəплəр ечип, муəллимлəрни тəйярлашқа көп күч чиқириду, иҗадий хадимларниң өз қабилийити, истедадини намайиш қилиши үчүн мүмкин болидиған шараитларни яритишқа тиришиду. Өтмүш мираси — хəлиқ арисида сақлиниватқан қолязмиларни жиғип-топлашни, аһаңларни рəтлəшни күн тəртивидики муһим мəсилилəрниң бири дəп һесаплайду, яшларни оқутуш, имканийəтниң баричə уларни чəт əллəрдики əң атақлиқ оқуш орунлирида оқутуш һəм шуниңға охшаш башқиму ишлар билəн бəнт болиду. Язғучи сүпитидə Деһли вə Ташкəнттə болуп өткəн Азия вə Африка язғучилириниң конференциялиригə қатнишип, дунияға мəшһүр əдиплəр билəн тонушиду, уларға өз хəлқи вə əдəбияти һəққидə сөзлəп бериду.

Бу вақитқа қəдəр театрларда З.Сəмəдиниң “Хитай зинданлирида”, “Зулумға завал” намлиқ драма əсəрлири қоюлиду һəм уларму, “Қанлиқ дағ” охшаш, чоң мувапиқийəт қазиниду. Əнди оттузинчи жиллири Зия Сəмəди тəрипидин йезилған “Ғерип-Сəнəм” əсəри болса, бу жиллири сəһнидин чүшмəтти. Җирик драматург сүпитидə тонулған əдип өз күчини нəсир жанридиму синап көриду һəм “Или дəрияси бойида” намлиқ киносценарий язиду.

1955-жили Шинҗаң-Уйғур Автоном Районининң тəшкил қилиниши билəн өлкидə зор өзгиришлəр йүз беришкə башлайду: ихтисат кəскин өрлəп,

мәдәнийәт саһасида чоң утуқлар қолға кәлтүрүлиду. Амма өлкиниң риважлиниши, кишиләрдики хошаллиқ кәйпият узаққа созулмайду. Пүткүл мәмликәттә қалаймиқанчилиқлар башлинип, худди оттуз йәттинчи жиллар кәби, вақиәләр йүз бериду. Көп өтмәй уларниң садаси уйғурлар елиғиму йетип келиду вә дәһшәтлик шәкил алиду. Зәрбә, биринчи новәттә, Үч вилайәт инқилавиниң әң паалийәтчан иштракчилириға, хәлиқниң мунәввәр оғул-қизлириға – көрнәклик жәмийәт вә мәдәнийәт әрбаплириға қаритилиду. Бу сәпәр нурғунлиған кишиләр түрмигә солиниш билән биллә йәнә бир азапни тартиду: улар мәйдан вә мәжлис заллирида хорлинип, сазайә қилиниду, қилмиған "гуналирини" иқрар қилиду.

Әң жуқури лавазимдикиләр, шу жүмлидин Зия Сәмәдиму қийин-қистаққа елиниду. Мәхсәт – рәһбәрләрни роһий жәһәттин сундуруп, һәммигә көндүрүш һәм шулар түпәйли өлкини, хәлиқни ноқтилаш, бойсундуруш, уларниң тарихини, миллий алаһидилигини йоқитиш. Буниңға бәрдашлиқ берәлмигәнләрниң айримлири өзлирини өлтүрүвелишкә мәжбур болиду. Көплигән һәқиқий милләтпәрвәр, вәтәнпәрвәр зиялилар "пантүркист", "ревизионист", "әшәддий йәрлик милләтчи" дегән бәднамлар билән тәқиплиниду. Зия Сәмәди охшаш ирадилик шәхсләрла һәммигә чидап, очуқтин-очуқ геноцидқа дуч кәлгән хәлиқниң һәқиқий муддиасини жүръәтлик ипадиләйду. Миллий рәһбәрләрниң һәр бириниң еғир синақтин өтүватқанлиғини байқиған аддий хәлиқ өзлирини өлтүрүвалғанларға, тәғдиргә тән бәргәнләргә өкүнсә, Зия Сәмәдидәк әр жүрәк вәтәнпәрвәрләр билән мәғрурлиниду, уларға алаһидә һөрмәт-муһәббитини билдүриду. Зия Сәмәди әйнә шу дәвирдә барлиқ лавазимлиридин елинип, Тарим вадисидики жирақ йезиға палиниду.

Киндик қени төкүлгән жутиға Зия Сәмәди оттуз жил өткәндин кейин – 1961-жили қайтиду. Бу йәрдә Қазақстан Язғучилар иттипақида уйғур әдәбияти бойичә консультант болуп хизмәт қилиду. Язғучилар иттипақи башқармисиниң әзалиғиға сайлиниду, Хәлиқ язғучиси дегән һөрмәтлик атаққа егә болиду.

Бу тәвәгә чиққанда Зия Сәмәдини көпчилик чоң мәнсәпләргә егә болған, нурғун синақлар азавини тартип, өз жутиға қайтип чиққан шәхс сүпитидә биләтти. Пәқәт тар даиридикиләр, биринчи новәттә, сәпдашлири вә қәләмдаш инилирила уни жирик әдип, истедатлиқ драматург, "Қанлиқ дағ" пьесиси билән Шәрқий Түркстан уйғур әдәбиятидики драматургия жанриниң асасчиси дәп һесаплатти. Қәләм саһибиға болса, бу тәвәдикиләргиму өзиниң язғучи екәнлигини намайиш қилиш лазим еди.

Зия ака әсли уйғурлар макани, өзиниң Вәтинини ташлап чиқип кетишкә мәжбур болғанда, уни қандақ һиссиятлар өз илкигә алғанлиғини биз билмәймиз. Лекин ениқ тәсәввур қилишқа болидиғини – коммунистик түзүм һәр бир уйғурда униң өзи үчүн тәвәрүк һесаплинидиған өтмүш тарихини унтулдурушқа, хәлқиниң қәлбидики муқәддәс туйғу – басқунчиларға қарши күрәшни, миллий мустәқилликкә қаритилған интилишни йо-

қитишқа күч салғанлиғидур. Хитайниң һакимийәт орунлири өзлири сәзмигән һалда, Зия Сәмәди охшаш шәхсләрниң қәлбидики өз хәлқигә болған чоңқур муһәббәтни, ғурурни өчиримиз дәп, әкси нәтиҗини туғдуриду вә нәқ шу туйғу-сезимларни техиму күчәйтиду. З.Сәмәди шараит, вәзийәт яр бәргәнликтин, өзидики мана шу һиссиятларниң һәммисини қәғәзгә чүшириду һәм уйғур хәлқиниң кейинки икки әсир мабайнида бесип өткән йолини тәһлил қилип, униндики әң яркин сәһипиләр – миллий-азатлиқ күрәш һәм шу күрәш җәриянида тонулған қәһриман оғул-қизлириниң образлирини яритиду.

Мәлумки, Или тәвәсидә башлинип, кейинирәк Үч вилайәт инқилави дәп нам алған миллий-азатлиқ һәрикәт ғалибийәт қазинип, Шәрқий Түркстан һөкүмитини қуруш билән аяқлишиду. Амма Хитай рәһбәрлиги миллий-азатлиқ йөнилишидики бу қозғилаңниң әһмийитини төвәнлитиш мәхситидә Үч вилайәт инқилавини умумий Хитай инқилавиниң бир қисми дәп елан қилишқа алдирайду. Зия Сәмәди мана шу пикирни рәт қилған һалда Үч вилайәт инқилавиниң әслидә хәлиқ икки әсирдин ошуқ вақит мабайнида жүргүзүватқан миллий-азатлиқ күрешиниң давами, мәнтиқий нәтиҗиси екәнлигини испатлап бериду вә “Майимхан” романида XIX әсирдә Или тәвәсидә болуп өткән қозғилаңни тәсвирлисә, “Җиллар сири” романида пүткүл өлкини тәврәткән Қумул деханлириниң көтирилишини көрситип бериду.

“Майимхан” романи Кеңәш уйғур әдәбияти үчүн көп җәһәттин йеңилиқ болди. Биринчидин, у жанрниң йеңи түри – тарихий романни барлиққа кәлтүрди. Иккинчидин, у интайин муһим мавзу – хәлқимизниң кейинки икки әсирини бәлгүлигән азатлиқ күрәш мавзусиниң дәсләпки сәһиписини ечип бәрди. Йәнә бир тәрәптин елип қариғанда, муәллипниң өз хәлқини қанчилик сөйүп, униң дәрдигә ортақлашқан һалда, шуниң һәсрити билән яшайдиғанлиғини намайиш қилди. Мошуниң ақивитидә реал турмуш, Әсқәр, Әхтәм, Өмәрҗан вә башқиларниң образлири гәвдилиниду. Майимхан болса, биз билгән қошақлардики, хәлиқ хатирисидә сақлинип келиватқан қәһримандин бир нәччә пәллә жуқури көтирилиду һәм әсир даванлиридин ешип, бизниң замандашлиримизниң әң сөйүмлүк қәһриманиға айлиниду.

“Майимхан” романиниң йәнә бир алаһидилиги – униң муәллипи адәттики хәлиқ тили билән биллә әдәбий тилниң мавҗут болидиғанлиғини, бу тил хәлиқ яратқан байлиқниң чегарисини һәммә тәрәптин кәңәйтип, өз нормисиниң имканийәтлирини техиму ашуруш үчүн пайдилинидиғанлиғини, язғучиниң вәзиписи еғиз әдәбиятимиздики мақал-тәмсил, һекмәтлик вә образлиқ ибариләрни орунлуқ ишлитип, өз новитидә шулар охшашларни яритиш екәнлигини испатлап бәрди. Әсәрниң тили, композициялик қурулуши, һәтта романға жанр сүпитидә қоюлидиған тәләпләрму әдәбиятимиз, әдәбият мухлислири үчүн йеңилиқ болди. Мабада Зия Сәмәди “Майимхан” романидин башқа һеч бир әсәр язмиған һаләттиму, у уйғур әдәбияти тарихида яркин язғучи сүпитидә пәхирлик орунларниң бирини егиләтти. Чүнки униң

жанр, мавзу вә әң асасий нәрсә – бәдиийлик җәһәттин артукчилик тәрәплири билән һәр бир оқурмән үчүн йәнә бир муһим тәрипи бар – әсәр һәр биримиздә ата маканға болған һәқиқий муһәббәтни, Вәтән дегән муқәддәс чүшәнчини қайта-қайта тилға елиш һиссиятини ойғитипла қалмастин, мана шулар билән дайим пәхирлиниш туйғулирини пәйда қилиду.

Ғулҗида көтирилгән қозғилаңму, илгәркиләргә охшаш, мәғлубийәткә учрайду. Қозғилаңчиларниң қатарида Майимханму җәңдә һалак болиду. Сақ қалғанлар һәммә тәрәпкә питирап кетиду. Әхтәм, Өмәрҗан – һәммиси болуп йәттә киши чәт әлгә атланмақчи. Әсәрниң ахирқи сәһиписидики мошу көрүнүшни язғучи төвәндикичә тәсвирләйду:

“Шувурған тохтап, һава ечилди. Қуяш шундақ күлүп чиққан едики, униң нурида ақ йепинча кийгән Или вадиси һеч қачан мундақ гөзәл, әйнәктәк сүзүк түскә кирмигән болғеди. Җәнуптики ақ баш Тияншан адәттикидин йүксәк мәғрур көрүнәтти. Шәриқтә Авралниң қайча билән қирқиғандәк тәкши қарлиқ чоққилири таң нурида чайдәк қизирип, тавлинип кетипту. Шималниң пасибани – Алтайниң тағ тизмилири болса, көксини кәң керип: “Гиләм охшаш чимәнзарлиқлиримда яйрап, абу һаят сулиримда отлуқ җүрәклириңни қандурған әмәсмедиң, һай, надан жигит, нәгә кетиватисән?”, дегәндәк қилатти. “Һай, мәрт жигит! Мән Илиниң қан томури. Мән – әвлат, әҗдатлириңниң аһу-пұғанлирини өз қинимда сақлиған әмәсму? Бу диярда төкүлгән қанларниң деғини мән жуймиғанмедим? Әлниң тәшналиғини мән қандурмиғанмедим? Сени өз бағримда тәвәтмигәнмедим? Әнди мени ташлап нәгә кәтмәкчисән?”, рәнҗигәндәк чайқилип, шүрмәллишип ақатти Или дәрияси...

Әхтәм башлиқ йәттә қәйсәр Янбулақ дөңидә җим турушатти. Уларниң көзигә әтигәнлик чайға йеқилған очақларниң турхунидин түртәклинип чиқиватқан ис көрүнди. Бу Ғулҗа – Илиниң җүриги...

“Әлкәм, – дәтти җүрәк садаси, – мәғлубийәттин қачма, күрәш – күрәшсәң ғалип болисән! Хәлқиң билән биллә бол, хәлқиңгә ишән. Төкүлгән қанлар бекарға кәтмисун, күрәшни давам қил, дүшмәндин интиқам ал! Майимханниң мәсүм қени төкүлгән қәдинас, қутлуқ макандин кәтмә, қайт артиңға...”.

Бу ғайип җүрәк садаси Әхтәмниң қәлбини тәвритип, вуҗудиға күчғәйрәт қуйғандәк болди. Нәччә күндин бу ян туюқ йолда тенәп, ирадиси бошиған вә хамуш һаләткә чүшкән Әхтәм ғәпләт уйқисидин ойғинип, ой-пикри рошәнләшкән еди...

– Яқ! – деди Әхтәм, – әвладимиз маканлиған, яру-бурадәрлиримизниң қени төкүлгән Вәтәндин үзүлүп кетәлмәймиз. Бүгүн мәғлуп болсақ, әтә ғалип болимиз. Күчму, бәхитму мошу қутлуқ топрақта! – дедидә, қар тегидин бир очум топини алди вә пурiғандин кейин етиға минди. – Атлиниңлар, достлар!

Әхтәмниң виждан, һар-номусни қозғайдиған өткүр сөзи тәсир қилған йәттә нәпәр мунәввәр оғлан атлириниң бешини Ғулҗа тәрәпкә бурашти. Уларниң бу сәпири йеңи күрәшкә – җәңгә атланғанлиқ еди...”.

Биз “Майимхан” романидин узун үзүндини кәлтүрүшимизниң сәвәви, “ғайип жүрәк садаси” әсәр баш қәһриманлириниң бири Әхтәмниңла әмәс, бәлки әсәрни оқуған һәр бир кишиниң “қәлбини тәвритип, вужудиға күч-ғәйрәт қуйиду”. Бәдиий әсәрниң әсли мәхсити мана шу – оқурмәнгә тәсир қилиш, униңдики әң изгү-нийәт, арманларни ойғитиш.

“Майимхан” 1965-жили нәшир қилиниду. Буниңғичә уйғур оқурмәнлири Һ.Абдуллинниң “Турпан тәвәси”, Җ.Босақовниң “Қайнам” дилогиясиниң биринчи китави, И.Бәхтия, Х.Һәмраевниң дастанлири, башқа әдипләрниң повесть вә һекайилири билән тонушқан, йәни әдәбиятимиз хелила утуқлар қазанған вақит еди. Мошу ишәшлик қәдәмләрни мужәссәмләндүрүп, уларни йеңи балдаққа көтириш, әдәбиятимизни тәрәққиятниң кәң йолиға елип чиқиш көп җәһәттин Зия Сәмәди зиммисигә чүшти. “Майимхан” романи көпчилик язғучи-шаирлиримизға үлгә, иҗат қилишниң мәктиви болди.

Ғайәвий йөнилиши, бәдиий йүксәклиги вә әһмийити тәрипидин елип қариғанда “Жиллар сири” романи “Майимхан” романиға аһаңдаш. Язғучи биринчи әсәрдики ғайәни техиму кәңәйтиду вә көп җәһәттин Шәрқий Түркстан тәғдири һәл қилинған дәвир – оттузинчи жилларниң сирини ечип бериду.

Оттузинчи жилларниң бешида Шәрқий Түркстандики вәзийәт кәскинлишиду. Қолидин иш кәлмәйдиған йәрлик һакимийәт авам хәлиқниң ғәзәп долқуниға бәрдашлиқ берәлмәйду. Буниңдин башқа мәмликәтләр пайдиланмақчи болиду. Мәркизий һөкүмәт болғуси қозғилаңниң алдини елиш мәхситидә өлкигә бәлгүләнгән вәзипиләр һөддисидин чиқалайдиған кишини әвәтиду. Нәтиҗидә сәясий мәйданда Шиң Шисәй пәйда болиду. У һәқиқәтәнму һакимийәтни чиңитиду һәм тарихқа Қумул деханлириниң қозғилиңи дегән нам билән киргән көтирилишни бесишқила муваппәқ болмай, бәлки пүткүл өлкини нохтиландуриду.

Әсәр сюжети тәрәққий етиш җәриянида дәвир кәң, эпикилиқ планда тәсвирлиниду һәм униңдики вақиәләр бирдә Шанхайда вә Қәшқәрдә, бирдә Қумулда вә Ғулҗида, бирдә Турпанда вә Хотәндә йүз бериду. Мошуниңға бола әсәр қәһриманлириму көп һәм уларниң асасий қисми реал шәхсләр болуп, романда өз исимлири билән аталған. Шуларниң бири – Хоҗанияз.

Язғучи өз қәһриманини тәсвирлигәндә, әң алди билән, униң адаләт үчүн күрәшкүчи, көпчилик жиғисини жиғлайдиған шәхс сүпитидә көрситиду. Дәрһәқиқәт, Хоҗанияз үчүн амминиң еғир әһвалини йеникләтиштин алий иш йоқ. Амма бу, бир тәрәптин, қорқумсиз, иккинчи тәрәптин, ақ көңүл киши көпчилик күришини башқуруп, уни өз мәхситигә йәткүзүшкә аҗизлиқ қилатти, хәлиқ арисидин чиққан даңлиқ очи өзиниң көз қарашлири, билими җәһәттин мана шу қараңғулукта яшаватқан хәлиқниң өзини әкис әттүрәтти. Чоң қозғилаңға йетәкчилик қилидиған рәһбәрләрни у вақитта дәвирниң өзиму техи йетилдүрмигән еди. Шу сәвәптин қозғилаңниң мәғлубийәткә учришиши тәбиийдур.

Язғучи Зия Сәмәдиниң бир алаһидилиги, у һөкүмран даиридикиләрни, жуқарқи қатламни тәшкил қилидиған шәхсләрни маһирлиқ билән

гәвдиләндүрүшни билиду. "Майимханда" алаһидә күч билән ипадиләнгән бу маһарәт "Жиллар сирида" йеңи қирлири билән риваж тапқан. Шиң Шисәй, Юнус байвәччә, Ма Жуйиң вә уларниң сәпдашлири, йәрлик һакимийәт вәкиллири – буларниң һәммиси тирик жан, чоңқур характерлар. Бу жәһәттин болупму Шиң Шисәй алаһидә пәриқлинип туриду.

Шиң Шисәй алди билән интайин әқиллик әрбап, амма шуниң билән биллә наһайити қув, мәккар, шәпқәтсизлик жәһәттин тәңдиши йоқ сәясәтчи. Униңдики бу хусусийәтләр һакимийәт үчүн болған күрәштә, уйғур вә туңган өлүмалирини алдап вә уларға тайинип, қозғиланчиларға қарши жүргүзгән сәяситидә һәм хәлиқни күрәштин чәтләштүрүш мәхситидә бәзи бир сахта йеникликләргә йол қоюшида байқилиду. Мана шу эпизодларда язғучи өз қәһримани тәбиитиниң әң чоңқур вә назук тәрәплирини көрситип беришкә муваппәқ болиду.

Романниң дәсләпки икки китави 1967- вә 1972-жиллири, учинчи вә төртинчи китаплири 1989-жили йоруқ көриду. Ариликтики он йәттә жил ичидә заманму, көп нәрсиләргә болған көз қарашларму кәскин өзгириду. Мошуниңға бола Зия Сәмәдиму Қумул қозғилиңи, болупму униң мәғлубийитигә тегишлик алдинқи китаплирида ейтилмиғанларни әнди очуқ баян қилиш имканийитигә егә болиду. Бу алди билән Кеңәш Иттипақиниң Шәрқий Түркстанда жүргүзгән сәяситигә бағлиқ һәқиқәттур. Китапханлар әсәрдики әйнә шу мәсилиләрни айдиңлаштуридиған сәһипиләрни интайин қизиқиш билән оқуйду. Растлиғини ейтқанда, мурәккәп дипломатиялик мунасивәтләр, разведка ишлири, Кеңәш Иттипақиниң жасуслуқ паалийәткә шунчә көңүл бериши, уларниң әмәлий нәтижилири, Шиң Шисәйни очуқтин-очуқ яқлап, униңға қурал йәткүзүп бериши кимни болсиму қизиқтурмай қоймайду.

Ижадий паалийитини драматургиядин башлиған әдип, бу тәвәдиму "Лашман", "Ипархан" охшаш сәһнә әсәрлирини барлиққа кәлтүрди. "Лашман" драмисиниң намидинла униң он алтинчи жил вақиәсигә, йәни биринчи дуния уруши вақтида Оттура Азия вә Қазақстандин арқа сәптики еғир ишлар үчүн адәм алғанлиғиға беғишланғанлиғи мәлум болуп туриду. Драматург лашманлиққа елинған уйғур жигитлириниң ечинишлиқ әһвалини, улар йоқ вақтида жутта йүз бәргән һадисиләрни реаллиқ билән тәсвирләп беришкә муваппәқ болған. "Ипарханда" болса, азатлиқ күришиниң символиға айланған хәлқимиз пәхри Ипархан обризи ипадиләнгән.

Өткүр қәләм саһиби Зия Сәмәдий әдәбиятимизда хатирилик әсәрләргиму асас салди. Униң "Ғени батур", "Әхмәт әпәндим" романлирида һәқиқәттә болған вақиәләр тәсвирлиниш билән биллә һәр биримизниң қәлбидә чоңқур орун алған йоруқ намайәндилиримиз – Ғени батур вә Әхмәт әпәндиниң миллий-азатлиқ күрәшни кәң қанат яйдуруп, ғалибийәткә йәткүзүштә ойниған роли вә орни көрситилгән.

Зия Сәмәди шундақла бир нәччә повестьларниң муәллипи. Әгәр "Өрүк гүллигән чағда" мошу тәвәдики йеза яшлириниң һаятиға беғишланған болса, "Бир тал папирос" вә "Дәртмәнниң зари" әсәрлири тамамән башқа мав-

зуларни өз ичигә алиду. Аталмиш повестьлар XX әсирниң оттурилирида Хитайда йүз бәргән мисли көрүлмигән дәһшәтләр, мәдәний инқилап жиллири Шәрқий Түркстандики уйғурлар бешиға чүшкән ейтқусиз дәрт-һәсрәтләр, һеч қачан болмиған хорлуқ вә дәпсәндиләр һәққидә аччиқ һәқиқәтни һекайә қилиду...

Әдәбиятимизниң карван беши саналған мәшһур язғучи Зия Сәмәди өзи арилишип жүргән атақлиқ қазақ, өзбәк, рус қәләм егилириниң жуқури һөрмитигә егә еди. Уйғур әдипиниң әсәрлири қазақ, өзбәк, рус тиллириға тәржимә қилинғанлиқтин, қәләмдаш достлири язғучимиз әсәрлирини яхши биләтти. Мәсилән, Өзбәкстан хәлиқ язғучиси Ғәйрәтий Зия ака тоғрисида мундақ дәйду: *"Биз, шаир вә язгучилар, Шәрқий Түркстан һәққидә сөз қилидекәнмиз, сөзимизни әң алди билән Зия Сәмәдидин башлаймиз. Чүнки оттузинчи жиллардин башлап пәқәт Зия Сәмәди шундақ әсәрләрни яраттики, көп жәһәттин мана шуларла мошу өлкә, униң хәлқи вә униң күриши һәққидә тәсәввур бериду"*.

Ғәйрәтийниң сөзлирини, худди мәнтиқән давам қилип, Қазақстан хәлиқ язғучиси Әбдилдә Тәжибаев төвәндикини ейтиду: *"Зия Сәмәди һәр қачан өз хәлқиниң дәрт-һәсрәт вә хошаллигини бөлүп кәлгән. Униң әсәрлири Шәрқий Түркстан уйғурлириниң күриши вә мәдәнийитини чоң реалистик күч билән көрситип бериду. Шуниң үчүн улар шу хәлиқниң турмуш әйниги болуп һесаплиниду"*.

Ейтилғанларға қошумчә, биз атақлиқ қазақ язғучилири Сәбит Муқанов, Ғәбит Мусреповларниң сөзлириниму кәлтүрүшимиз мүмкин еди. Амма бир ейтип кетидиған нәрсә, бу язғучилар З.Сәмәди билән Шәрқий Түркстанда тонушқан һәм уларниң шу вақиттин башланған достлиғи, йеқин, сәмимий мунасивәтлири уларниң һаятиниң ахириғичә давам қилған. Уйғур әдипиниң Сәбитниң "Қәшқәр қизи" пьесисини, Ғәбитниң "Бир дәқиқә вә мәңгүлүк" повестини тәржимә қилишиму шуниң ярқин ипадиси, ижадий һәмкарлиғиниң мевисидур...

Биз жуқурида язғучиниң туғулған жути – Хонихайни әсләп, униңда һазирму қәд көтирип турған ақ терәк тоғрисида ейттуқ. У мошу тәвәдики топрақта асман-пеләк өсүп, өзиниң чоққиси билән у қатниму көрүп туриду. Зия Сәмәдини, униң бесип өткән йолини, ижадийитини әйнә шу дөңниң үстидә турған ақ терәккә охшитишқа болиду. У мошу дияр – Йәттисуда дунияға кәлди, ана-Вәтәндә жәмийәт әрбаби вә язғучи болуп шәкилләнди, өз жутиға қайтип, мәшһур язғучи сүпитидә тонулсиму – униң ижадийитини бирла мавзу бәлгүлиди – хәлқимизниң миллий-азатлиқ күриши, ана Вәтәндә йүз бәргән вақиәләр.

Зия Сәмәди дуниядин өтти. Ақ терәкму күздә ялиңачлинип, әтиязда қайтидин көкләйду. Амма язғучи яратқан әсәрләр өмри пәсилләргә бойсунмай, бир әвлат қолидин иккинчи әвлатқа өтүп, тәсир күчини һеч қачан йоқатмайду.

Патигүл САБИТОВА

Абдулла ҺЕЗБАҚИЕВ
(1914 — 1990)

Ис вә чаң-топиниң қелин пәрдиси асманни қараңғулаштурғанлиқтин, күнниң қәйәрдә екәнлигини билип болматти. Тохтимай, кәйни-кәйнидин партлиниватқан снаряд вә минилар көзни ачқузматти. Зәмбирәкләрниң гүлдүрлиши, танк зәнҗирлириниң җараңлиши, оқларниң үшкетиши қулақ-мейини йәп, әтрапни дозаққа айландурувәткән еди. Танклар өтүши биләнла батальон командириниң “Алға! Вәтән үчүн! Сталин үчүн!” дегән авази аңланди. Униң билән биллә дегидәк сәясий рәһбәр (политрук) көтирилдидә, уму шу шиарни тәкрарлиди. Икки хәндәктин кейин үчинчисини шиддәтлик җәң вә нурғунлиған чиқимлар бәдилигә алған батальон сепи убданла шалаңлап қалди. Шу сәвәптин қалған җәңчиләрни бир муштумға жиғип, йеңи һуҗумға көтирилиш алдида батальон командири өз адәмлиригә бир аз һадуқ чиқириш имканийитини бәрди.

Автоматлирини путлириниң арисида тик тутуп, бир-бирсигә чаплишип дегидәк олтарған икки җәңчиниң пәкәт каскилириниң астидики көзлириниң еқила байқилип туратти. Уларниң бири ағзини иккинчисиниң қулиғиға йеқин әкилип вә алиқини билән йепип туруп, бир немиләрни дейишкә башлиди. Тиңшаватқини һеч нәрсини аңлимидим дегәндәк, автоматини тизлири билән қисип туруп, тәәҗҗупләнгән һалда икки қолини көтәрди. Шу чағда биринчиси хелила қаттиқ авазда: “Өзәң көрүватисән, батальондин қанчимиз қалғанлиғини. Мабада сән аман қалсаң, бала-җақам саңа аманәт. Қарап қоярсән!” дегән сөзләрни ейтти. Биринчиси мошу сөзләрни аңлиши биләнла шеригини өзигә тартип қучақлидидә һәм униң қулиғиға өзигә яриша қаттиқ авазда: “Ейтқиниң яхши болди! Мән политрук, биринчи болуп һуҗумға чиқидиғанлиғимни билисән. Әгәр сән сақ қалсаң, өзәңниң дегиниң мениң аиләмгә нисбәтән болсун!” деди. У ахирқи сөзини тәләппуз қилиши биләнла командирниң: “Батальон, алға!” дегән буйруғи аңланди вә өзини политрук дегән жигит хәндәктин биринчиләрдин болуп сәкрәп чиқти...

Курск доғисида қандақ дәһшәтлик җәңләрниң болғанлиғини биз яхши билимиз. Кеңәш әскәрлири фашистлар үстидин ғалибийәт қазансиму, у

бир нәччә йүз миң солдатлар вә офицерлар бәдилигә кәлди. Шу қиямәтлик қайнамда бир-биригә вәдә-қәсәм бәргән бизниң икки жутдишимиз аман қалиду. Уларниң биринчиси, йәни политрук — уйғур Абдулла Һезбақиев, иккинчиси — қазақ Серикбай Бейсембаев еди. Булар өз жути — Қазақстанға қайтқанда, хизмитиниң қәйәрдә болушидин қәтъий нәзәр, һәр жили 9-Май — Ғалибийәт күнини биллә өткүзүшкә һәрикәт қилатти. Һәр иккиси Алмутида яшашқа башлиғанда, әлвәттә, пат-пат дидарлишатти. Әгәр Курск доғисидики җәңләрдә булар 28 — 30 яшта болған болса, жилларниң өтүши билән чачлири ақарған, салапәтлик, чоң аброй-иззәткә егә адәмләр болуп йетилиду: биринчиси җумһурийәт ички ишлар министриниң орунбасари дәриҗисигә көтирилгән болса, иккинчиси тарих пәнлириниң доктори, академик, партия тарихи институтиниң мудири болуп тайинлиниду.

1998-жили А.Һезбақиев охшаш у хизмәт қилған дивизиядә политрук болған М.Седыхниң уруш тоғрисидики өз хатирилири асасида “Отлуқ мусапиләр” намлиқ китави нәшир қилинди. Униңда Максим Игнатьевич җәңләрдә өзигә сәпдаш болған Абдулла акини әсләп, мундақ дәп язиду: “Уруштин илгири Абдулла Алмута шәһири вә вилайәттики партия, комсомол ишиниң чоң тәҗрибисигә егә еди. У Оттура Азия вә Қазақстан хәлиқлириниң бир нәччә тилини биләтти вә фронтта өзиниң шәхсий үлгиси билән җәңчиләрни җасарәтликкә рәғбәтләндүрәтти. Абдулла Һезбақиев Шәриқ милләтлири җәңчилири арисида чоң ишларни жүргүзди. Уларниң көпчилиги рус тилини билмәтти һәм бу әһвал хелила қийинчилиқларни туғдуратти, амма бу иш пәқәт баштила шундақ болди. Уруш жиллири адәмгә, җәңчигә униң миллитигә, тилиға қарап әмәс, бәлки униң инсаний, әхлақий пәзиләтлири: Вәтәнгә муһәббити, дүшмәнгә өчмәнлиги, җасарити, пидакарлиғи бойичә, өз сөзи, борчиға болған садақәтлигигә баһа бериләтти. Мана мошуниң һәммиси Абдулла Тохтәр оғлида муҗәссәмләнгән еди...”.

Аддий дехан Тохтәр турмуш қийинчилиғиға бола, өз жути Долатини ташлап кетишкә мәҗбур болиду вә Алмутиға қарап йолға чиққан болсиму, у жиллири станица дәп атилидиған Талғирда тохтап қалидудә, шу йәрдики кулакларниң бири — Соколовқа ишқа яллиниду. 1914-жили 27-август күни у оғул пәрзәнт көриду. Көп өтмәй Тохтәр Алмутиға көчүп кәлгәнликтин, униң оғли Абдулла шәһәрдики мәктәптә оқуйду. Мәктәптила тәшкилатчилиқ қабилийитини көрсәткән жигит оқушини пүтириши биләнла шәһәрлик комсомол комитетиниң аппаратиға ишқа тәклип қилиниду. У алди билән инструкторлуқ вәзиписини атқуриду. Аридин икки жил өтә-өтмәйла шәһәрлик комсомол комитетиниң кативи лавазимиға сайлиниду.

1938-жили А.Һезбақиев шәһәрлик физкультура вә спорт комитетиға әвәтилиду. Абдулла у йәрдә дәсләп комитет рәисиниң орунбасари, кейинирәк рәис лавазимини атқуриду. Қириғинчи жили Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң аппаратиға хизмәткә тәклип қилиниду. Шу йәрдин 1942-жили урушқа атлиниду вә җәңләрдиму өзини һәммә тәрәптин көрситип, дивизия сәясий бөлүми башлиғиниң орунбасари дәриҗисигичә өсиду вә һәрбий сәптин майор унванида, бәш орден вә онға йеқин медальлар билән қайтиду.

Урушттики, сәясий саһадики паалийити һесапқа елинғанлиқтин, 1946-жили Абдулла Һезбақиев Уйғур наһийәлик партия комитетиниң иккинчи кативи болуп тайинлиниду. Бир жилға йетәр-йәтмәйла уни Челәк наһийәлик партия комитетиниң биринчи кативи лавазимиға йөткәйду.

Бу уруштин кейинки әң еғир жиллар болидиған. Пүткүл күч-ғәйритини сәрип қилип, фронт үчүн һәммини йәткүзүп бәргән арқа сәп вәйранчилиқ һаләттә еди. Колхоз вә совхозлар аранла тирикчилик һөддисидин чиқатти, уларда әмгәк қиливатқанлар болса, йерим ач һалитидә яшатти. Һәммила йәрдә кадрлар, мутәхәссисләр йетишмәтти, техника тамамән кардин чиққан әһвалда еди. Арилиқтики икки жиллиқ алий партия мәктивидики оқушини һесапқа алмиғанда, Абдулла Һезбақиев Челәктә биринчи рәһбәр лавазимида тоққуз жил мабайнида хизмәт қилиду вә мошут қийинчилиқларға қаримастин, ихтисат вә мәдәнийәт саһалириниң асасий көрсәткүчлири бойичә наһийәни Алмута вилайитидики илғар наһийәләр қатариға йәткүзиду. У болупму миллий кадрларни йетиштүрүшкә, уларни қабилийити бойичә жай-жайларға орунлаштурушқа алаһидә көңүл бөлиду. Абдулла акиниң шагиртлири қатарида кейинирәк наһийәлик партия комитетиниң биринчи кативи болған Һашимжан Арзиев, чоң егиликниң рәһбири болған Авут Саттаров, "Коммунизм туғи" (һазирқи "Уйғур авази") гезитиниң баш муһәррири болуп ишлигән Абдулла Мәшүров вә башқиларниң исимлирини аташқа болиду.

Наһийәлик партия комитетиниң биринчи кативи әң алди билән егилик ишлири билән шуғуллансиму, мәдәнийәт саһасиниму диққәт нәзириниң четидә қойматти. У уруштин кейинки маарип ишлирини жанландурушқа, қайтидин ечилған уйғур мәктәплириниң қәд көтиришигә күчини айимиди һәм бу мәсилиләрни пат-патла бюрода қаратти. Уйғур театри шу мәзгилдә Челәктә болғанлиқтин, мәзкүр мәдәнийәт дәргаһиму уни қизиқтурмай коймиди. Шу жилларни әсләп, театрниң баш режиссери С.Башоян өзиниң "Қәлб хатирилири" сәрләвһилик китавида мундақ дәп язиду: "...У театрниң ишлириға дайим қизиқип жүрди, қолидин келишичә ярдәмләшти. Мәслиһәт бәрди, қувәтлиди, уюштурди. Очуқ ейтишим керәк, мениң театрда узақ вақит ишләп келишимға А.Һезбақиевниңму көп тәсири болди...

Дәрһәқиқәт, у вилайәт бойичә әң яхши партия хадимлириниң бири һесаплинатти. Наһийәдиму жуқури абройға егә еди. У нурғун қетим өз ишлири билән шәһәргә маңғанда, мениңму шәһәрдә ишлирим чиқип қалса, мени өзи билән биллә меңишқа тәклип қилатти. Йол бойи наһийәниң бир колхозида тохтап, рәһбәрләр вә колхозчилар билән сөһбәтлишәтти, бригадиларни арилатти, һәммә жайда вақиримай, салмақлиқ сөзлишәтти.

Новәттики партия конференциясидин кейин Һезбақиев Алмутиға вилайәтлик комитетиға ишқа йөткәлди. Абдулла Тохтәр оғли бу йәрдиму театр ишлириға қизиқишини тохтатмиди, һәтта жумһурийәт ички ишлар министриниң орунбасари чағлиридиму ярдәм қилишни давамлаштурди. Дәрвақә, Уйғур театриниң тиклиниш жәриянида Һезбақиевниң тилға аларлиқ хизмити бар. Мән уни вә наһайити еғир жилларда театрни сақлап қелиш йолида қолидин кәлгәнниң һәммисини қилған кишиләрни һеч қачан әстин чиқармаймән".

А.Һезбақиев вилайәтлик партия комитетиға йөткәлгәндә, дәсләп мәмурий органлар, андин сода-санаәт бөлүмини башқуриду. 1960-жили болса, партия органлири униң намзитини жумһурийәтлик ички ишлар министриниң орунбасари лавазимиға лайиқ дәп тапиду. Йеңи иш орниниң структурисиға чоңқур чөкүп, кәң даиридә паалийәт көрситишкә башлиғанда, Украинида йүз бәргән Харьков вақиәлириниң садаси узақ өтмәй, Қазақстанғиму йетип келиду вә хәлиқниң, биринчи новәттә, ишчиларниң һакимийәткә наразилиғи Темиртав шәһиридиму орун алиду. Бу йәрдики көтирилиш шәпқәтсизлик билән бастурулиду. Амма кейинирәк, тәшкилий хуласиләр чиқирилғанда, йүз бәргән вақиәниң алдини алмаслиғида Ички ишлар министрлиги әйиплинидудә, шуниңға бола рәһбәрликниң һәммиси иш орнидин елиниду. Башқилар қатарида А.Һезбақиевму башқа лавазимлиққа йөткилиду: у алди билән Уральскида, кейинирәк Қизилордида вилайәтлик ички ишлар башқармилирини башқуриду.

Абдулла ака 1976-жили дәм елишқа чиқиду вә 1990-жили дунийадин өтиду.

Абдулла ака министрниң орунбасари лавазимиға көтирилгәндә, Чәләктикидәк вә айрим пәйтләрдә вилайәтлик партия комитетидикидәк өз хәлқиниң кәң даиридики вәкиллири билән йеқиндин арилишиш имканийитидин мәһрум болиду. Иш баби уни тамамән башқа муһитқа елип кириду. Шундиму у Исмайил Йүсүпов, Қуддус Ғожамияров, Қадир Һасанов билән анда-санда болсиму учришип жүриду. Уральскида болса, у һәммә нәрсидин тамамән жирақлишип кетиду. Қизилордида бу жирақлишиш вә айрилишишни Тәнекеевлар аилиси билиндүрмәтти. У жиллири Сейдалим ағай Қизилорда вилайәтлик партия комитетиниң иккинчи кативи болидиған. Булар бир-бирсини Уйғур наһийәсидә хизмәт қилған вақтидин башлап биләтти. Өйдикиләр — Рәгинә вә Шәрванәм һәдилиримизму шу жиллиридин башлап арилишатти. Әнди пенсиягә чиқиши вә Алмутиға қайтиши билән Абдулла ака өзи кичигидин өсүп йетилгән даирә ичигә қайта кириду. Абдумежит Розибақиев, Турсун Исмайиловлар билән қоюқ арилишип, илпәтчилик мунасивитини бағлайду. Турсун ака билән болса, һәтта өзиниң нәврисигә бағлиқ қудилишип кетиду. Мурат Һәмраевқа алаһидә һөрмәт-еһтирам билдүрүп, чоң оғли Дамирниң униң билән достлишип жүргәнлигигә интайин хошал болиду.

Абдулла ака пәрзәнтлириниң һәммисиниң — төрт оғул, икки қизиниң — алий мәлуматлиқ болушиға шараит яритип бәрди. Уларниң айримлири Москва вә Ленинград шәһәрлиридә оқуди. Балиларниң һәммиси һаятта өз йолини тепип, өй-отақлиқ болуп, ата-анисини хошаллиққа бөлиди. Шундиму ата пәрзәнтләр ичидә Дамирға алаһидә көңүл бөләтти һәм униң хизмәт бабида қолға кәлтүрүватқан утуқлириға рази болатти. Оғлиму дадисиниң униңға бағлиған ишәнчә-үмүтини ақлашқа тиришип, Алмута шәһәрлик партия комитетида хизмәт қиливетип, Москвада КПСС Мәркизий Комитети һозуридики Ижтимаий пәнләр академиясигә оқушқа чүшиду һәм шу йәрдә заманивий уйғур тарихиниң мәсилилири бойичә намзатлиқ диссертация яқлайду.

Дамирниң диссертация яқлайдиғанлиғини аңлиши биләнла Абдулла ака Москваға атлиниду. Амма мавзуниң сәясий йөнилишигә бағлиқ диссерта-

цияни йепиқ илмий кеңәштә яқлашқа тоғра кәлди. Униңға сирттин һеч ким киргүзүлмиди. Шу сәвәптин ата бир-икки саатлиқ вақтини Академияниң һойлисида олтирип өткүзиду. Шу җәриянда у немиләрни ойлиди, қандақ пикирләр униң бешидин өтти — бу тәрипи бизгә намәлум. Амма кәчқурунлуғи мундақ пәйтләрдә йүз беридиған “чай ичиш” мәрасими тамамлинип, ятаққа қайтқанда, Абдулла ака оғлини диванға, өзиниң йениға олтарғуздидә, янчуғидин бир парчә қәғәзни елип, төртлик мисрани оқуйду.

Шу әҗайип, һеч нәрсә билән селиштуруп болмайдиған дәқиқиләрни әсләп, Дамир мундақ дәйду: “Мениң хошаллиғимни чүшинишкә болатти. Ичимликтин әмәс, бәлки устазлирим, илмий кеңәш әзалириниң ейтқанлиридинла мән убданла кәйпә болған едим. Шуңлашқа тамамән сақ олтарған дадам һазир мени қучақлап, атилиқ ғурури билән алаһидә тәбрикләйду, дәп күткән едим. Лекин у қәғәзни ечип... шеир оқушқа башлиди. Аддий сөзләр билән йезилған төрт мисра. Уйғурчә. Маңа, мениң утуғимға беғишлинипту. Шу төрт қурға у аддий деханниң нәвриси, өзиниң оғлиниң Москвада зор муваппәқийәт қазанғанлиғини сиғдурупту. Мән бирдинла сәгип кәттим. Дадамниң шеир язидиған қабилийитиниң барлиғи чүшүмгиму кирмәтти. Көзлирим беихтияр һалда нәмләшти. Дадамни қучақлидимдә, худди кичик вақтимдикидәк, сөйүшкә башлидим”.

Кишиләр тәвринип, зор хошаллиқ дәқиқилиригә бөләнгәндә, уларниң қәлбидин һәр кимни һаяҗанландуридиған сөзләрла әмәс, бәлки ялқунлуқ мисраларму етилип чиқидиған охшайду. Абдулла ака Москвада, Академияниң һойлисида олтарғанда, уни шаирларға хас илһам өз қойниға алған охшайду — у өзиниң шу пәйттики һиссият кәчүрмилирини ихчамлиқ һалда, төрт мисрадила ипадиләшкә муваппәқ болған.

Өткән әсирниң оттузинчи жиллириниң өзидила, аранла жигирмигә йәткән жигит шәһәр яшлириниң йетәкчиси болиду. Оттузға йәтмәй Вәтәнни һимайә қилишқа атланған политрук йәр дозаққа айланған Курск доғисидики җәңләргә қатнишиду. Оттуздин сәл ашқанда наһийәлик партия комитетлириниң рәһбири сүпитидә шу дәвирдә әң eғир һесапланған саһа — йеза егилигини қайта тикләш, хәлиқ паравәнлигини қолға кәлтүрүш вә мәдәнийәтни риваҗландурушни өз зиммисигә алиду. Қириқ бәшкә кәлгәндә уйғурлар ичидин биринчи болуп ички ишлар министрлиги рәһбәрлириниң бири болуп өсүп йетилиду. Көрүп туримизки, Абдулла Һезбақиев әлликкә йәтмәй туруп, шунчә жуқури вә җавапкәрлик лавазимларни егилигән. Униңда, демәк, шундақ ишларни башқурушниң қабилийити, һәр бир орунда өзини көрситишниң истедади болған. Мундақ кишиләр билән қандақларчә пәхирләнмәйсән, қандақларчә улардин үлгә алмайсән.

Абдулла Һезбақиев ата жути Уйғур наһийәсидә, болупму Челәк тәвәсидә өз хәлқи үчүн чоң ишларни қилип, җумһурийәт миқиясида тилға елинидиған лавазимларни атқурған болсиму, униң исми һазирчә пәқәт өзи туғулған Талғирдила әбәдийләштүрүлди — 1998-жили бу шәһәрдики кочиларниң биригә униң нами берилди.

Рабик ИСМАЙИЛОВ

Мәсим ЯҚУПОВ (1914 – 1974)

1943-жили февральниң бешида Мәсим Яқупов хизмәт қиливатқан 240-атқучилар полкиниң җәңчилири Харьков шәһирини ғәрбий-шималий тәрипидин қоршаш буйруғини алди.

Таң сәһәрдә тревога елан қилинди. Ақ қарни йотқан, музни чүшәк қилип ятқан җәңчиләр бирдин җәңгә атланди. Оттура бойлуқ, мойлавлиқ кәлгән капитан Ванин хирилдиған авази билән команда берип җүрәтти. Адәттики күнләрдә сәвир-тақәт билән җүридиған чоң сержант Мәсим Яқупов бүгүн хандин чиққан канчидәк қап-қара болуп, таза қәһригә кәлгән. Алдин-ала қезип қоюлған хәндәккә келип, җайлишипму үлгәрди. Баш-айиғи йоқ сан-санақсиз етишишлар, оқлар көчкән юлтузлардәк Мәсим ятқан хәндәкниң у яқ-бу йеқиға чүшмәктә. Вақит өткәнсири җәң қизишқа башлиди. Мәсим гранатисини һазирлап, дүшмәнниң йеқин келишини күтти. Мана немислар граната йәткидәк йәргә келип қалди. У гранатини нишанға ташлап мөкүвалдидә, янливаштин баш көтәрди. Ғалҗирдәк етилип келиватқан фашистларниң бир нәччиси пулаңлап жиқилди. Қалғанлири илдам йетивелишип, оқ етишқа башлиди. Мәсим әнди автоматини ишқа салди. Алдинқи сепи зәрбә йәп нимҗанлашқан вә қоршавға елинғанлиғини сәзгән қәбиһ дүшмән әнди опур-топур болушқа башлиди. Андин улар есини жиғип, қарши һуҗумни күчәйтишкә киришти. Бир батальонға йеқин немислар алға интилди. Мундақ вәһшиянә һуҗумларниң барлиғини қайтуруватқан ротиға қарши чүштин кейин фашистлар еғир қуралларни қолланди: бизниң рота қаримиғидики зәмбирәкниң бири сәптин чиқти. Бир нәччә җәңчи яридар болди. Бир нәччиси қаза тапти. Өзиниң көз алдида оққа учқан автоматчи Петровни көргәндә, Мәсимниң чирайи техиму қарийип, күрәң түскә кирди. Аччиқ тәр көзигә қуюлғиниға етивар бәрмәй, мәзгилсиз қаза болған йолдашлириниң өч-интиқами үчүн дадил һәрикәтлинип, етишни давам қиливәрди. Бир чағда униң қешиға чүшүп йерилған дүшмән снаряди үсти-бешини топа-қумға басти. Җими тән-тени музлап уюп қалғандәк, көзлири туманлишип, асман

билән йәр дүм көмирилип кәткәндәк билинди. Шуниңдин кейин немә болғинини билмәйду. Мәсимниң яридар болғинини байқап қалған сәпдиши Әзимхан етишиш сәл пәсәйгән чағда йәр беғирлап, силҗишқа башлиди вә аран дегәндә Мәсимниң қешиға йәтти. Мәсим оңдисиға чүшүп һошсиз ятатти. Әзимхан қоли билән униң көкригини бесип көргән еди, билинәр-билинмәс җүрәк липилдишини сәзди. Мәсимниң ямпиши қип-қизил қанға толған. Байқап көрсә, оң яқ сан гөшини снарядниң қийиндиси җулуп кетипту. Әзимхан Мәсимниң җараһитиниң еғир екәнлигигә көзи йәттидә, уни шинелиға орап, далда йәргә сөрәп маңди...

* * *

Мәсим өзиниң бу йәргә қачан вә қандақ келип қалғанлиғини биләлмиди. Бир чағда у кирпиклирини мидирлитип, көзини ачти. Нурғун ухлиған мәс адәмдәк беши еғир. Қешида олтарған ақ халатлиқ, буғдай өңлүк аялға көзи чүшкәндә: “Мән госпитальда ятқан охшаймәнғу”, дәп ойлиди. Аялға бир гәп ейтмақчи болған еди, лекин тили калләклишип, сөзгә кәлмиди. Униң һошиға кәлгинини көргән һәмширә тил қатти: “Әһвалиң қандақ, батур жигит?”. Мәсим һәмширигә қарап, яхши дегән ишарини билдүрди. Һәмширә униң ястуғини түзәп, көрписини һимдап йепип қойди. Андин қоли билән бешини аста көтирип, йерим стакан су ичкүзди. Гекитиги қуруп раса уссап ятқан Мәсимниң икки көзи оттәк янди...

Дала госпиталида операция ясалғандин бери икки һәптә өтти. Мәсимниң бой қизиши төвәнләп, һошини жиғди, үзидә һаят нури ойниди. Палатиға ақ халат йепинған капитан Ванин кирип кәлди. У Мәсимниң әһвалини тәпсилий сорап, ахирқи җәңдә көрсәткән қәһриманлиғи үчүн униңға полк командалиғи намидин алқиш ейтти. Бүгүн кәчқурун батальонниң җүрүшкә чиқидиғанлиғини, еғир яридар болғанлиғи үчүн Мәсимниң арқа сәпкә әвәтилидиғанлиғини, шу йәрдә давалинип, убдан сақайғандин кейин мәйданға қайтип келишигә тиләкдашлиқ изһар қилип, кетишкә һазирланди. Мәсим капитанға бу ғәмхорлуғи үчүн өзиниң алқишиниму, разилиғиниму көз ишарити билән билдүрди.

Капитан Ванинниң Мәсимни йоқлап келиши һәқлиқ еди. Чүнки өткән жили еғир җәңләрниң биридә рота командири капитан Ванин икки путидин яридар болуп, дүшмәнниң қоршавида қалған еди. Уни қоршавдин дәхилсиз елип чиқиш вәзиписи чоң сержант Мәсим Яқупов башлиқ бир нәччә жигитләргә жүкләнди. Улар тохталсиз етиливатқан оқлар арисидин өтүп, яридар болған капитанни тапти вә уни бирдә шинельға ятқузуп сөрәп, бирдә һапаш қилип көтирип, җәң мәйданидин сақ-саламәт елип чиқишти. Өзини әҗәл чаңгилидин қутулдуруп қалғини үчүн капитан Ванин Мәсимгә чоңқур миннәтдар еди. Шуңлашқиму у госпитальдин кетиш алдида Мәсимниң маңлийидин қаттиқ сөйүп, киймас көңли билән чиқип кәтти.

* * *

1943-жилниң сентябрь ейи. Днепрниң оң қанитиға мустәһкәм мудапиә қурувалған фашистлар һәрбий стратегиялик әһмийити чоң дәрия үчүн жан талашмақта. Күндүзи бир аз течланғандәк қилған билән кәч кирип, қараңғу чүшүши биләнла икки тәрәп тиним тапмайду.

Блиндаж ичидә онҹә солдат олтириду. Еғир җәңләр арисидики қисқичә дәм елиш, тамақлиниш пәйти. Бәзилири бала-җақисиға хәт йезишқа киришкән. Мәсим болса, ойға чөкүп, үнсиз олтиратти. У Харьковтики қанлиқ җәңдә еғир яридар болуп, Воронеж вә Саратов госпитальлирида бәш ай йетип даваланди. Әнди мана 240-атқучилар полкиниң иккинчи батальонида разведчиклар арисида олтириду. Бир чағда блиндаж ичигә рота командири кирип кәлди:

– Жигитләр, силәрни полк командири чақириватиду, шу яққа чиқайли.

Җәңчиләр орунлиридин дәс туруп, рота командириниң кәйнидин маңди. Полк командири Рубцов разведчикларниң һәрбий салимини алдидә:

– Һәммиңлар үстәлгә йеқин келиңлар, – деди иллиқ муамилә билән. У алди билән умумий вәзийәтни, Днепрдин тез өтүшниң муһимлиғини қисқичә ейттидә, сөзини давамлаштурди: – Бүгүн силәр әкәлгән “тил” бизгә көп мәлумат бәрди. Немислар топлинип, күч жиғиватқан көрүниду. Интайин чапсан чарә көрүшкә тоғра келиду, – деди полк командири ойини очуқ ейтип. Андин у разведчикларни хәритә билән тонуштурди. Днепрдин қандақ өтүп, қайси йәргә мудапиә қуруш керәклиги, бәлгү берилгән чағда дүшмәнниң асасий пулемет угилирини қандақ ужуқтуридиғанлиғи, полкниң вә дивизиянинң Днепрдин толуқ өтүшигә қандақ йол ечип беридиғанлиғи һәққидә тәпсилий чүшәндүрди.

– Ядиңларда болсун, – деди полковник, – бу тапшуруқ пүткүл дивизия вә пүткүл фронт үчүн һәл қилғучи әһмийәткә егә.

– Хоп болиду, йолдаш полковник, буйруғиңизни орунлашқа рухсәт қилиң, – дәп Мәсим Якупов башлиқ разведчиклар қатар сәпкә туруп, қоллирини чеккисигә апарди.

* * *

Тум қараңғу түн. Асманни қелин булут қаплиған. Бәңваш Днепр нәпәсини ичигә тартип, аччиқ һәсрәт билән көвүк чечип, долқунлап ақмақта. Шу түн қараңғулуғини көңлигә йөләк тутуп, чоң сержант Мәсим Якупов башлиқ разведчиклар йолға чиқти. Улар тавакәл дәп қейиқни суға чүшәрди. Ериған қоғушундәк иштик еқиватқан Днепрниң қудрәтлик долқуни уларни алдиға селип, күч билән еқитип маңди. Лекин разведчиклар қейиқ палақлирини ишқа селип, йолини тез түзәвалди. Қейиқ тумшуғиға автоматини һазирлап Мәсим олтарди. Униң кәйнидә Сергей, Абдурахман,

Әзимханлар. Днепр үсти соғ вә қәһәрлик. Униң өркәшләп аққан асав долқуни қейиқ бикинлирини күч билән уратти.

Қейиқ дәрия оттурисиға йетип кәлгәндә, егиз яр бешида җесәктә турған фашистларниң ракетилири ялт-юлт қилип, су үстини тимисқилап өтти. Оқлар вижилдап суға чүшмәктә. Сол яқ биқинини оқ тешип өтүп, қейиқ ичигә су киришкә башлиди. Қейиқтикиләр палақлирини чапсанирақ уруп, қирғаққа тез йетишкә интилмақта. Днепрниң егиз қирғақлири қараңғуда ғува көрүниду. Қейиқ қирғақтики ялғуз дәрәқниң йениға келип тохтиғанда, җәңчиләр йәргә сәкрәп чүштидә, дәрһал йошурунувелишти.

Мәсим Якупов җәңчиләргә орун көрситип, өзи шу йәрдики егиз дөңниң үстигә өмүләп чиқти вә бир чоңқурлуққа җайлашти. Мана бу йәрдә яхши хәндәк колашқиму болидекән, дәп ойлиди у ичидә. Дегәндәкла сепи қисқа гүҗәк билән 15 – 20 минут ичидила өзигә лайиқ хәндәк колавелип, дөңниң ғәрбий тәрипигә қарап ятти.

* * *

Мәсим хиялға чөмүп, таңниң йеқинлишип қалғанлиғиниму сәзмәпту. Униң үстигә ракетиларниң етилиши қоюқлишип, Днепрниң үстини йорутувәтти. Буниң өзи дүшмәнниң бизниң җәңчиләрниң дәрияға көрүк селиватқанлиғини билип қалғанлиғидин дерәк берәтти. Аридин бир нәччә минут өтә-өтмәйла дөңниң төвинидин моторлар үни аңланди вә һәйәл қилмай бир “Тигр” танкиси топ-тоғра Мәсим йеңидин егиләп ятқан хәндәккә йеқинлишишқа башлиди. Униң кәйнидин немис автоматчилири келиватотти. Мәсим өз автоматини бәтләп, бир қолиға граната алди. Фашистлар барғансири йеқинлашмақта. Моторниң үни қулақни йеривәткидәк гүкирәйду. Шу пәйттә Мәсим униңға қаритип граната ташлиди. Егиз дөң силкинип кәткәндәк билинди. Һәйәл қилмай, Мәсим йәнә бир граната ташлиди. Андин бир дәқиқә өтүп у бешини көтириведи, дөңни титиритивәткән байиқи “Тигрниң” зәнҗир тапини үзүлүп, йәргә йейилип чүшүпту.

Новәт автоматқа кәлди. Танкиниң кәйнидин келиватқан фашистлар Мәсимгә қарап жүгәрди. Мәсим һәрбий мәшиқләрдә автоматтин етишқа чевәр болуп йетилгән еди. Униң оқидин бәзи фашистлар йәр чишләп қалса, йәнә бирлири кәйнигә қарап қачти. Амма көп өтмәйла улар қайтидин һуҗумға өтти. Мәсим худди байиқидәк уларни йеқин қоюп берип, һеч бир һодуқмай автоматтин оқ чиқиришқа башлиди. Бу қетимқи җәң биринчи җәңгә қариғанда хелә узақ давам қилди. Мәсим иккинчи дискини түгитип, үчинчи дискиниму селип үлгәрди. Әҗәл билән үзму-үз тақашқан разведчиклар арилирини бәш-алтә метрдәк жирақ ташлап, чатқал-путақларға йошурунуп, илдам илгири силҗишқа башлиди. Шундақ қилип, улар дүшмән хәндәклиригә йеқинлашти. Мәсим билән Әзимхан оңға, Сергей билән Абдурахман солға бурулуп, чапсан илгириләп кетишти. Мәсим тинимсиз оқ яғдуруватқан бир пулемет угисиниң қешидин чиқип, униңға икки

гранатини кәйни-кәйнидин ташлавәтти. Пулеметниң үни өчти. Мәсим дәрһал дүшмән хәндигигә ирғип чүшүп, у йәрдики җәсәтләрни нери сөрәп апирип ташлидидә, андин пулемет билән немисларниң биқинидин оқ яғдурди. Сергей, Әзимхан, Абдурахманларму дүшмәнниң йәнә бир пулеметини қолға чүширип, оқ дегәнни ямғурдәк төкүвәтти. Икки яқтин бирдәк қоршалған екәнмиз дәп ойлиған фашистлар опур-топур болуп чекинишкә башлиди. Бир чағда Мәсим сол йеқиға қариған еди, немисниң йәнә бир "Тигр" танкиси келиветипту. Мәсим қолидики гранатини тавакәл дәп ташлаветиведи, чоғ-ялқун чечип, йәр қуйқисини қомирип келиватқан дәһшәтлик сур машинини қип-қизил от қаплиди. Лавулдап янған төмүр тавутниң ичидин җан талишип чиқип, әрвайи учуп қечип кетип барған бир нәччә немисни Мәсим автоматини ишқа селип уҗуқтурди. Униң җүдигән, татирип кәткән үзидин шу заман хошаллиқ нишани ойнап чиқип кәлди. Лекин у хошаллиқ узаққа бармиди. Һелиқи танкиниң изини бесип, йәнә бир "Тигр" һәйвәт билән һөкүрәп, ағзидин от чечип, йолда учрашқанниң һәммисини бесип-янчип келивататти. Мәсим нәпәсини ичигә елип, техиму татирип кәтти. Амма чишини мәккәм чишләп, төмүр әзрайил билән елишишқа тәйяр болуп турди. У көзигә қуюлған мончақ-мончақ аччиқ тәрни йеңи билән сүртүп ташлап, алға қариған еди, канийидин от пүркәп, байиқи танк өзигә йеқинлишип қалған екән. Сәл һәйәл қилса өзини янчип кетидиғандәк. Шундақ дәһшәтни көргәндин кейин граната тутқан қоли дирилдәп, тән-тени бошап кәтти. "Немә болуп қалдим? Талай қанлиқ қирғинда аман қелип, әнди туюқсиздин өлүп кәтти дегән мошуму?". Көз алдиға бирдин туғулуп өскән ана җути Таштиқара, әмгәктә чиниқип өскән йезиси Султанқорған вә достқурбилириниң сәмимий узитип қалған ахирқи пәйтләр кәлди. Мәсим маңлийидин қуюлған тәрни сүртүшкиму үлгирәлмәйдиғанлиғини билди. Таяқ ташламдәк йәргә келиватқан танкқа ахирқи қетим қариған еди, наһайити қорқунучлуқ болуп көрүнди. Мәсим дәрру граната ташлиди. Шу пәйттә симаптәк екип келиватқан танк чайқилип берип, җалақ-җулуқ қилип тохтап қалдидә, дәрһал мунарисини бурап, узун стволни граната ташланған яққа қаритишқа башлиди. Мәсим көзни җумуп ачқандәк вақит ичидә йәнә бир гранатини ташлап үлгәрди. Дүшмән танкиси қара түтүнгә оралди.

Бир чағда ялғуз өзи шунчә дүшмәнгә тетиватқан жигитниң хәндиги йенида снаряд партлиди. У оңдисиға жиқилип кетип барғинини болар-болмас сәзди. Йеңила тәр қуюлған иссиқ тенини нәм йәрниң соғ тописи қучуп, әс-һошсиз йетип қалди.

Бу пәйттә Днепр үстигә селинған понтон көрүклири арқилиқ вә сал қейиқлар билән бизниң җәңгивар қисимлиримиз һәм техникилиримиз бу тәрәпкә өтүшкә башлиған еди. Дәрия сүйи қанға боюлуп, йерилған снарядлардин туташқан отлар һәйвәт билән лавулдап чирсилдимақта еди. Қери Днепр өзи яралғандин бери мундақ дәһшәтни көрмигәнду бәлки?! Фашистлар җәң мәйданидин чекинишкә башлиди. Һошсиз ятқан Мәсим Днепр үчүн болған ахирқи җәңниму, ғалибийәтниму көрәлмиди. Дөң үстидики

хәндәктә ятқан қара көз, қара қашлиқ қәйсәр жигитниң йениға дивизия командири вә униңға һәмра болған офицерлар келип тохтиди. Қолиға автоматини мәккәм тутуп ятқан бу җәңчиниң нерисида пачақланған төрт “Тигр” танкисини вә өлүп ятқан жигирмә-оттуз фашистни көргән генерал:

– Бу җәңчи қәһриманларчә вапат бопту. Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани дегән жуқури намға тәвсийә қилинсун, – деди. Полк командири Рубцов болса, қолидики тизимға қарап чиқип, разведчик Мәсим Яқупов дегән сөзниң астини қизил қериндаш билән сизип қойди вә қешиға тармақлиқ юлтузниң бәлгүсини салди. Шу арида офицерларниң бири Мәсимгә иңишип қаридидә, андин хошаллиқ билән:

– У тириккән, нәпәс еливатиду, – дәп вақиравәтти.

– Дәрру госпитальға йәткүзүңлар! – дегән буйруқ аңланди.

* * *

...Мәсим тоққуз ай Тбилиси госпиталида даваланғандин кейин Алмутиға қайтурулди. Бу еғир вәзийәттә бекар жүрүшкә болмайдиғанлиғини яхши сәзгән Мәсим бир нәччә күн өткәндин кейин шәһәр йенидики “Парижская коммуна” колхозиниң рәиси Садир Һүсәйиновқа йолуқти. Рәис уни сәмимий қарши алди. Униң илтимаси билән Мәсим шу күндин башлап колхозниң һәр хил ишлирини атқуруп жүрди, 1945-жили Садир ака өзи ғәмхорлуқ қилип, уни сийир фермисиниң илғар сеғинчиси Һәдийәмгә өйләп қойди. Мәсим турмуш қуруп, арманда кәткән ата-анисиниң вә қериндашлириниң өчкән чириғини қайтидин яндурди. У чағларда һарвукәш вә қаравул Мәсимниң өзиму, жутдашлириму униң уруш мәйданидин қәһриман болуп қайтқанлиғиниму билмәтти. Униң хәвири пәқәт 1952-жили кәлди.

* * *

Адәттики күнләрниң биридә Мәсим туюқсиз Москвадин хәт алди. Хәтниң муәллипи униң илгәрки полк командири, кейин болса, Кеңәш армиясиниң генерал-майори Рубцов екән. Хәттә төвәндики иллиқ сөзләр йезилипту: *“Қиммәтлик иним, Мәсим Яқупов, саламәтмусән? Сениң тирик екәнлигиңни аңлап чәксиз хошал болдум. Бу хәтни СССР Алий Кеңиши Президиумидин чиқип, меһманханида олтирип йезиватимән. Мени Алий Кеңәшниң мукапатлар бөлүми издәпту. Кәлсәм, сениң мәсиләң екән. Сүритиңни көрситип: “Мошу җәңчини тонамсиз?” дәп сорашти. Шунда мән: “Қәһриманни унтушқа боламду?!” дәп җавап қайтурдум. “У кишини биз тоққуз жил давамида издәп жүримиз. “Парижская коммуна” намлиқ колхозлар елимизда интайин нурғун болуп чиқти. Яқупов дегән фамилияни Татарстан, Башқуртстан, Оттура Азия җумһурийәтлиридин көп издидуқ. Лекин фамилияси тепилса, исми охшимайду. Ети русчә болғанлиқтин, тепиш тәс болди. Йеқинда Қазақ-*

станниң пайтәхти Алмутиниң йенидики бир йезидин Яқупов фамилиялик киши тепилди. Бирақ исми Максим әмәс, Мәсим екән. Шуниң үчүн рәсимини чүширип келип, сизгә көрситип ениқлимақчи болдуқ", дейишти улар.

Рәсимгә қарисам, сән өзәң. Һеч бир өзгәрмәпсән. Мошу кәмгичә Алтун Юлтуз сени издәп жүрүпту. СССР Алий Кеңиши Президиуминиң 1943-жилқи Пәрманида исмиң Максим Яқупов дәп йезилип қапту. Һәр һалда, бүгүн мән наһайити хурсәнмән. Сениң аман-есән екәнлигиңни билдим. Мукапатлар бөлүминиң ейтишичә, Ленин ордени билән "Алтун Юлтуз" медали саңа патйеқиңда өз жутуңда тапшурулиду. Сени чин жүригимдин тәбрикләймән. Сениң илгәрки полк командириң генерал-майор Рубцов".

Хәт келип, көп өтмәйла, йәни 1952-жилниң 12-апрель күни колхоз башқармисиниң кәң һойлисиға адәмләр лиқ толди. Жиғин һәйъитигә вилайәт, наһийә рәһбәрлиги вә һәрбийчә кийингән меһманлар чиқип, жиғилғанлар билән сәмимий саламлашти. Хошна "Заря Востока", "Һөжжәт", "Йәттису" вә "Қарису" егиликлиридинму нурғун адәм кәпту.

– Қәдирлик йолдашлар, бүгүн силәргә ейтилидиған яхши хуш хәвәр бар, – дәп башлиди сөзини Алмута вилайәтлик партия комитетиниң биринчи кативи С.Әбишев. – Өз жутдишиңлар, қатардики аддий колхозчи Мәсим Яқуповқа СССР Алий Кеңиши Президиуми намидин униң Улуқ Вәтән уруши жиллирида көрсәткән әжайип қәһриманлиғи үчүн Ленин ордени вә "Алтун Юлтуз" медалини тапшурушқа беғишланған тәнтәнилик жиғинни ечишқа рухсәт қилғайсиләр...

Һойлида алқиш садалири янрап кәтти. Андин Алмута вилайитиниң һәрбий комиссари, полковник Нурғалиев минбәргә чиқип, қәһриманниң Улуқ Вәтән уруши мәйданлиридики җасарәтлири һәққидә сөзләп бәрди.

– Түнүгүнла араңларда өсүп әр йәткән Мәсим Яқупов, – деди у өз сөзидә, – әл бешиға еғир күн чүшкәндә башқилар қатарида қолға қурал елип, ана-Вәтинини қоғдашқа атланған еди. У қанлиқ җәңләргә паал қатнишип, мәңгү өчмәс қәһриманлиқ көрсәтти. Шуңлашқиму уйғур пәрзәндиниң көрсәткән әжайип җасарити жуқури баһалинип, униңға Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани дегән нам берилди, – дәп, СССР Алий Кеңиши Президиуминиң Пәрманини оқуп бәрди вә қәһриманниң көкригигә Ленин ордени билән "Алтун Юлтуз" медалини қадиди.

Шу пәйттә өтмүш вақиәлири Мәсимниң көз алдидин бир-бирләп өткәндәк болди. Көзигә яш елип, хошаллиғидинму яки шу бир дәһшәтлик күнләр ядиға чүштиму, тенини қаплиған иссиқ туйғудин жүриги дүпүлдәп кәтти.

– Қериндашлар, мениң һаятимни силәр яхши билисиләр, – деди у өзигә сөз берилгәндә. – Көз алдиңларда өстүм вә хизмәт қилдим. Мениң әзиз анамни вә қәдирдан атамни 1918-жили мураевчи бандилар өлтүрүп кәткән. Шу чағларда мән төрт яшлиқ бала екәнмән. Кейин приютта оқуп тәрбийиләндим. Ата орнида ата, ана орнида ана болған, илик сүйини берип баққан, кийиндүргән, оқутуп адәм қатариға қошқан улуқ Кеңәш елидур. Шуңла-

шқа мениң ана-Вәтәндин аяйдиған һеч нәрсәм йоқ. Мундин кейинму мән барлиқ күч-ғәйритимни Вәтән вә хәлиқ иши үчүн сәрип қилимән, – дәп йәкүнлиди өз нутқини қәһриман.

* * *

Шу жилдин башлап Мәсим “Парижская коммуна” колхозиниң деханчилиқ бригадисини, қой, сийир, қуш фермилирини башқурди. У егилик ихтисади билән мәдәнийитини тәрәққий әткүзүш йолида җанпидалиқ билән әмгәк қилди. Шу түпәйли хәлиқниң иззәт-һөрмитигә егә болуп, бир нәччә қетим наһийәлик кеңәшкә депутат болуп сайланди.

Амма уруштин қалған җараһәтлириниң вә еғир контузияниң тәсиридин Мәсимниң көзи пәйдин-пәй начарлишип, саламәтлиги еғирлишишқа башлиди. Шу сәвәптин 1955-жили у җумһурийәт дәриҗисидики пенсиягә чиқти. Бирақ у һаятиниң ахириғичә җамаәтчилик ишлириға паал қатнишип турди. Болупму яш әвлатни йүксәк роһта тәрбийиләш ишиға алаһидә көңүл бөлди.

Мәсим Яқупов наһайити кәмтар вә ақ көңүл инсан болуп, өз яру-бурадәрлири арисида чоң вә сәмимий һөрмәткә егә еди. Әпсус, 1974-жили 8-июль күни рәһимсиз әҗәл хәлқимизниң қәһриман пәрзәндини аримиздин бемәзгил елип кәтти. У Султанқорған мәһәллисиниң ғәрбий тәрипигә җайлашқан қәбирстанлиққа дәпин қилинди. Қазақстан ССР Министлар Кеңишиниң карариға бенаән, мәрһумниң қәбригә мрамор таштин ядикарлиқ орнитилди. Шундақла Алмута шәһиридики Электротехническая кочиси вә 101-мәктәп Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани Мәсим Яқуповниң нами билән аталди. Бу Қазақстан Һөкүмитиниң вә хәлқиниң Қәһриманға нисбәтән һәқиқий һөрмитиниң ипадиси еди.

Абдукерим ҒӘНИЕВ

Мәхпир БАҚИЕВ
(1915 — 1996)

1935-жилниң баһар пәсли. Алмута шәһиридә Уйғур театриниң тәшкил қилинғиниға бир аз вақит болуп қалған. Театрниң баш режиссери Ваһаб Әзимов олтарған бөлмигә яш, сумбатлиқ жигит кирип кәлди.

Үстәл үстидә чечилип ятқан қәғәзләрни бир чәткә сүрүп қоюп, режиссер жигиткә соал нәзәридә бақти.

— Театрға артист болуп кирәй девидим, — деди жигит салам-саәттин кейин.

Оттура бойлуқ, пешаниси очуқ, өзигә бәкму ярашқан тум қара чачлирини силиқ таравалған бу жигитниң ейтқан сөзи пәқәт шу болди. Режиссер униңға баштин-аяқ бир синчилап қаравалғандин кейин:

— Ким болисиз, өзиңизни бир тонуштуруң, укам? — дәп мийиғида күлүмсиригән бойи орнидин туруп, қешиға олтарди.

— Исмим — Мәхпир, фамилиям — Бақиев.

— Йешиңиз нәччидә?

— Жигирмидә...

— Ата-аниңиз немә иш қилиду?

— Дадам Қурванбақи һазирқи Әмгәкчиқазақ наһийәсиниң Йеңишәр йезисида навайчилиқ қилаттекән. 1918-жили Йәттисуда уйғурларни атқанда, мураевчилар дадамни өлтүрүвәткән екән. Апам бу жудалиқтин кейин, жүк-тақини ялғуз калисиға артип, балилирини елип, Алмутиниң йенидики Султанқорған йезисиға көчүп кәпту.

— Шундақ дәң... Демәк, аниңиз бечарә балилирини қатарға қошқичә хелә қийнилиптудә...

— Мана шуңлашқа мән Ташкәнттики оқушумни ташлап, қайтип кәлдим. Һазир телеграфист болуп ишләватимән. Лекин артист болушни көптин арзу қилимән.

— Қабилийитиңиз болса, әлвәттә, қобул қилимиз. Бизниң асасий вәзипилиримизниң бири — сизгә охшаш яшларни театрға жәлип қилиш.

Жүрүң, мән сизни театр артистлири билән тонуштурай. Сиз уларниң алдида тартинмай, қисилмай өз қабилийитиңизни көрситиң. Нахшиму ейтиң, уссулму ойнаң, биз көрүп бақайли.

— Мақул!

Режиссерниң аддий муамилисидин бир аз роһлинип, өзини йеник һис қилишқа башлиған жигит янчуғидин қол яғлиғини елип, пешанисидин мончақтәк еқиваткан тәрлирини сүртүвелип, униң кәйнидин мәктәп босуғисиға тунжа қәдәм ташлиған гөдәк кәби әгәшти.

Режиссер Мәхпирни коридорниң ахиридики бөлмигә елип кирди. Бир топ қиз-жигитләр режиссерни көргәндә, дүрридә орунлиридин туруп кетишти.

— Мана, бүгүн силәрниң қатариңларға йәнә бир жигит қошулуш истигини билдүрүватиду. Мәрһәмәт, тонушуңлар — Бақиев Мәхпирҗан, — дәп режиссер униң мүрисидин қеқип, иллиқ күлүмсириди.

Биридин кейин бири келип қоллирини сунуп, һәммә өз исимлирини атиди:

— Ханғоҗа.

— Хеличәм.

— Бөкиҗан.

— Мәрийәм.

Әйнә шу күн Мәхпирниң һаятидики һеч қачан унтулмас сәнә болуп қалди. У илгири достлириға ейтип жүргән нахшилирини театр артистлири алдида иҗра қилди. Яш сәнъәткарға иҗадий һаят мәктивиниң ишиги шу күни кәң ечилған еди.

Дәсләп Мәхпир сәһнә әсәрлириниң аммивий көрүнүшлиридә, бәзи бир кичик эпизодларда көрүнүп жүрди. Сәһнә муһити билән яшап, театр алаһидиликлирини өзләштүрди. Репетициядин бош вақитлирида режиссер билән сөһбәтлишәтти, униңдин көплигән яхши пикирләрни аңлатти. Режиссер һәр күни дегидәк ейтидиған "Актерлуқ сәнъәткә бирәвни үгитиш мүмкин әмәс, лекин бу сәнъәтни үгиниш мүмкин", дегән мәшһур сәһнә ислаһатчиси К.С.Станиславскийниң сөзлири униңға мәдәт бәргәндәк болатти. "Демәк, үгиниш мүмкин". Мәхпир әтиси таң сәһәрдә турувелип, шу күни болидиған репетицийгә қизғин тәйярлиқ көрәтти. Өзи мақул көргән йеңи мизансценини яки сөзләрдики аһаң, һаләтни режиссерға көрситиш, униң пикрини аңлаш үчүн алдираш театрға қарап йол алатти.

Аридин көп өтмәй, В.Әзимов коллектив билән Җ.Асимов вә А.Садировниң "Анархан" музыкилиқ драмисини сәһниләштүрүшкә киришти. Мәхпиргә Лозунниң роли тапшурулди. Ач көз, қувлуқ-шумлуқ билән җан беқип, байлиқниң қулиға айланған бу шәхс обризини яритиш, тамашибинда өзигә нисбәтән нәпрәт ойғитиш яш актерниң қабилийитигә, тәбиитигә мас келәмдекин?

Режиссер һәр күни униң билән узақ олтирип мәзкүр қәһриман обризини чоңқур тәһлил қилатти:

— Сиз һазир мән сәлбий қәһриманниң ролини ойнаватимән дәп, бизгә уни көрситип, шуниң биләнла чәклиниватисиз. Бу тоғра әмәс. Һәр қандақ сәлбий қәһриман обризиға актер сүпитидә иҗабий яндишишни билиң. Чүнки у сизниң қәһриманиңиз, — дәтти у.

Тәбиий таланти вә тиришчанлиғи түпәйли Мәхпир Бақиев Лозуң ролиниң һөддисидин муваппәқийәтлик чиқалиди.

Пәйдин-пәй у пәқәт драматик актер сүпитидила әмәс, бәлки нахшичи сүпитидиму көпчиликкә тонулушқа башлиди.

М.Бақиев кейинирәк тамашибинлар алдида "Аршин Мал-аландики" — Әсқәр, "Ғерип-Сәнәмдики" — Ғерип, "Малиновкидики тойдики" — Андрейка рольлирида намайән болди. Актерниң тәбиитидики юмшақлиқ, авазиниң йеқимлиқ тембри мәзкүр образлар характерлири билән қошулуп, тамашибинларни қайил қилған еди.

1941-жили — Улуқ Вәтән уруши башлиниши билән техи әндила сәнъәтниң өзи үчүн тепишмақ болуп кәлгән қир-сирлирини өзләштүрүп, қайнақ иҗат дәврини башлиған Мәхпир ака, миллионлиған кеңәш адәмлири кәби, сөйүмлүк сәнъәт дәргаһидин вақитлиқ айрилип, җәң мәйданиға атланди. 1942-жили уларниң қисми уруш оти раса қайнаватқан Поти шәһири, андин Туапсе вә башқа шәһәрләр үчүн болған шиддәтлик җәңләргә қатнашти. Новороссийск йенида йүз бәргән қаттиқ җәңләрниң биридә Мәхпир ака еғир яридар болди. Һәрбий госпитальда операция қилинип, саламәтлиги түпәйли у җәң мәйданидин ана жутиға қайтурулди.

1943-жил... Уйғур театри Челәк йезисиға көчирилгән. Коллективниң мисли көрүлмигән еғирчилиқлар илкидә театрниң тарқап кәтмәслиги үчүн кечә-күндүз паалийәт жүргүзүватқан пәйти. Театрдики асасий жүк аяллар зиммисигә артилған. Қишниң қәһритан соғлирида айлап гастрольларда концерт паалийәтлирини жүргүзүп, әрләр рольлирини аяллар иҗра қиливатқан бир пәйттә, Мәхпир акиниң театрға қайтип келиши, әлвәттә, һәқиқәтән чоң бир хошаллиқ вақиә болди.

У көп өтмәйла театрниң иҗадий паалийитигә җиддий яндишип, концертларға, спектакльларға иштрак қилишқа башлиди. Сабиқ җәңчи өз нахшилирида әр жүрәк хәлиқниң қәһриманлиғини мәдһийиләп, спектакльлардики рольлири билән тамашибинларға, сәһниниң сиртида театр артистлириға чоң күч-ғәйрәт беғишлап, һаятқа ишәнч һасил қилатти.

1945-жили октябрьда Алмутида уйғур сәнъитиниң он күнлүги болуп өтти. Униңға җәң мәйданидин қайтқан актерлар билән толуқландурулған театр коллективи "Анархан", "Ғерип – Сәнәм", "Таһир – Зоһра" спектакльлири вә чоң концерт программиси билән кәлди. Мәзкүр спектакльлардики Һәмра, Ғерип, Таһир образлирини М.Бақиев яратқан болса, Анархан, Сәнәм, Зоһра кәби рольларни яш талантлиқ сәнъәткар, Мәхпир Бақиевниң рәпиқиси Рошәнгүл Илахунова муваппәқийәтлик орунлиди. Мәтбуат сәһипилиридә бу икки яш тоғрилиқ иллиқ пикирләр ейтилди.

Мәхпир ака өзи яратқан әшу қәһриманлар образлириға, шундақла

кейинирәк сәһниләштүрүлгән "Қозы-көрпеш-Баян-сулу" драмисидики Қозы-көрпеш ролиға алаһидә маһарәт билән яндишип, индивидуал характерларни вужутқа кәлтүрди.

1945-жили сәнъәт саһасидики үнүмлүк хизмити жуқури баһалинип, М.Бақиевқа Қазақстан ССРниң хизмәт көрсәткән артисти нами берилди.

У әнди пәқәт ривайәтләрдики лирик қәһриманлар даириси биләнла чәклинип қалмастин, драматик қәһриманлар характерлириниму жуқури маһарәт билән ечип бәрди: "Нурхан", "Гүлсарә", "Бай вә батрақ" әсәрлиридики Һәйдәр, Қадир, Ғопур рольлири шулар жүмлисидиндур.

1957-жили Уйғур театриниң сәһнисидә жамаәтчиликниң диққитини өзигә жәлип қилған чоң вақиә йүз бәрди. У болсиму, коллективниң И.Поповниң "Аилә" спектаклини сәһниләштүрүши еди. Спектальдики яш Володя Ульянов обризини актер Мәхпир Бақиев яратти. Әлвәттә, һазирқи әвлат үчүн ғәлити туюлидиған "дуния пролетариатиниң даһиси" обризини яритиш — у дәвирдә Кеңәш Иттипақидики театрларниң әң жавапкәрлик вәзиписи болуп, һәр бир театр Октябрь инқилавиниң юбилейлиқ сәнәлиригә өзлириниң жиддий тәйярлиғи билән келәтти. Бу мәйрәмни жуқури дәрижидә нишанлаш мәхситидә мәхсус программилар, спектакльлар, тәйярлинатти. Шу турғудин алғанда, пәқәтла театр вә киносәнъитидила әмәс, бәлки рәссамчилиқ, әдәбият, музыка вә башқа саһалар бойичә ижаткарларму өзлириниң йеңи әсәрлиридә Ленин обризини һәр хил йөнилиштә гәвдиләндүрүшкә тиришатти.

СССР хәлиқ артистлири Б.Щукин, М.Штраух, Б.Смирновларниң кинофильм, спектакльлар арқилиқ яратқан ленинмамиси Кеңәш дәвридә уларға шан-шөһрәт елип кәлгән болса, 1957-жили жумһурийәтлик "Театрлар баһари" фестивалида Уйғур театриниң актерлири М.Бақиев, М.Семәтова, Р.Илахунова, режиссер С.Башоян "Аилә" спектакли үчүн лауреат атилип, I дәрижилик диплом билән тәғдирләнди. 1967-жили Уйғур театри Н.Погодинниң "Үчинчи патетик қиссә" әсәрини сәһниләштүрди. Бу қетимму Ленинниң ролини М.Бақиев ижра қилди. Уйғур театри коллективи Мәхпир Бақиев охшаш талантлиқ актери бар болғачқа, ишәшлик һалда шу дәвирдә бәкму муһим һесапланған бу мавзуға муражиәт қилип, өзиниң бар имканийитини, актерларниң бай тәжрибисини театр жамаәтчилиги алдида толуқ көрситип берәлиди.

"Уйғур театриниң чарәк әсирлик юбилейиға беғишлап А.Мәхипировниң "Садир палван" әсәрини сәһниләштүрүшни қарар қилдуқ, — дәп әсләйду театрниң сабиқ баш режиссери С.Башоян ("Қәлб хатирилири", 133-бәт). — Рольларни тәхсим қилғанда Садирниң роли немишкә Мәхпир Бақиевқа берилгән, немишкә Әхмәт Шәмиевқа берилмигән дегән соал тәбиий һалда туғулуши еһтимал. Чүнки у Садирниң нахшилирини әң яхши ейтидиған артист. Шуниң билән биллә көплигән бовайлар гәрчә Садирни көрмигән болсиму, уни худди Ә.Шәмиевқа охшаш егиз вә ғоллуқ дәп һесаплатти, шуңлашқиму у палван намини алғандә. Гәп шуниндики, Ә.Шәмиев у

чағда бизниң разилиғимизни елип, “Қазақфильмниң” тәкливи билән киноға чүшүвататти. Режиссер сүпитидә мән М.Бақиевқа толуқ ишәнгән едим. У бойи пака болсиму, өз оюни билән палван болуп чиққанлиғини сәһнидики партнерларму, тамашибинму сәзмәй қалатти. Униң Садирниң обризини яритип беришигә көзүм йетәтти... Хәйрият, хәлиқ өзиниң сөйгән қәһриманини сәһнидин көрүшкә муйәссәр болди. Залда алқишлар яңратти, спектакльдин кейин тамашибинлар арисида қизғин муназириләр башлинатти. Җумһурийәтлик “Коммунизм туғи” гезити бизниң ишимизға алаһидә көңүл бөлүп, спектакльға өзиниң бир сәһиписини беғишлиди”.

Садир Палван кәби миллий азатлиқ күрәшләр сәрдари арқилиқ М.Бақиев өзидики актерлуқ маһарәт дәриҗисиниң нәқәдәр хилму-хиллиғи билән биллә, лирик қәһриманлардин та қорқумсиз, өз хәлқиниң азатлиғи үчүн җан-тени билән күрәш қилған миллий қәһриманлар обризиғичә болған актерлуқ ижра диапазониниң кәң вә чоңқур мәзмунини дәлилләп, көпчилик тамашибинларниң көңлидин иллиқ орун алди. Шу түпәйли 1958-жили җумһурийәтлик конкурста Мәхпир Бақиев Садир Палван роли үчүн I дәриҗилик диплом билән мукапатланди. Бу хил қәһриманлар образлири Мәхпир Бақиевни техиму роһландуруп, кәлгүсидә униң актерлуқ паалийитидики йәнә бир чоң ижадий ишта җүръәтлик издинишкә амил яритип, техиму илһамландурди. У болсиму М.Кибиров вә М.Мушрапиловниң “Унтулмас күнләр” (режиссер И.Җәлилов) спектаклидики уйғур жигити Маһмут Ғоҗамияров обризи еди. Актер мәзкүр роль үстидә қизғин ишлиди. Тарихий фактлар билән тонушти. М.Ғоҗамияровни яхши тонуйдиған, билидиған шәхсләр билән сөһбәтләшти. Шуниң үчүн Мәхпир Бақиев яратқан миллий қәһриманлар образлири бир-биридин кәскин пәриқлиниду. Актер бирдә пәқәт уйғурға хас қизиқ қанлиғи, хуш чақчақлиғи, кәскин пикри билән өз қәһриманиға яндашса, бирдә өткүр қарашлири, сәвирчанлиғи, һәр бир ишида, һәрикәттә пәхәс болуши билән һәр қандақ адәм җүръәт қилалмайдиған җасарәткә бәл бағлиған образлири билән чоңқур характерлар яритишқа муваппәқ болатти.

1971-жили М.Бақиевниң сәнъәт саһасидики хизмәтлири жуқури баһалинип, униңға Қазақстан ССРниң хәлиқ артисти пәхрий нами берилди.

Миллий қәһриманлар образлири үстидә елип барған ижадий издинишләр, тәҗрибиләр муҗәссәмлинип, уларниң М.Бақиевниң актерлуқ сәнъитидә техиму егиз даванлардин ешишиға шәрт-шараит яритип бәргәнлиги театрниң баш режиссери С.Башоянға аян еди. Режиссер М.Бақиевниң актерлуқ имканийитини билгәчкә, ишәш билән театр репертуарини дәвир тәливигә, тамашибинлар еһтияҗиға җавап бәргидәк һәр хил жанрдики әсәрләр билән йеңилап турди.

Қазақстан хәлиқ артисти М.Бақиев чоңқур драматик характерларни ечип бериш билән биллә, комедия жанридиму әҗайип образлар галереясини яратти. “Майсәриниң ишидики” — Кази, Гогольниң “Өйлиниш” спектаклидики — Кочкарев, “Нәсирдин әпәндидики” — Куззат, “Мәшәди ғубат-

тики" — Мәшәди, "Сениң қара көзлириңдики" — Бағвән рольлири әйнә шулар җүмлисидиндур. Мәсилән, униң иҗрасидики Мәшәди — яғақ баш, мүкчийип қалған қери, бехил содигәр болғиниға қаримай, гөзәл қизға әйлиниш ишқида униң арқисидин пәрванә болуп, әтраптикиләр алдида дайим күлкигә қалса, "Сениң қара көзлириңдики" бағвән наһайити саддә, аддий, хушхой бовай. Бағвәнниң нахшилириму өзигә бәк ярашқан сәмимийлиги билән алаһидә яңрайду. Шуңа у яшлар биләнму тез тил тепишип кетәләйдиған әҗайип меһриван бовай сүпитидә тамашибинларниң алқишиға бөлүнәтти.

Қисқиси, у ятқан йүздин ошуқ образлар галереяси өзиниң хилмухиллиғи билән актер диапазониниң қанчилик дәриҗидә екәнлигидин дәлаләт бериду.

1984-жили Уйғур театриниң 50 жиллиқ тойи мунасивити билән М.Бақиев Қазақстан ССР Алий Кеңишиниң Пәхрий грамотиси билән төртинчи қетим мукапатланди.

Мәхпир Бақиев өзиниң мәзмунлуқ вә бәхитлик һаятида кәспий театримиз тарихида қайтиланмас маһарити, сәнъәткә болған иштияқи, шиҗаәтлик меһнити, өлмәс образлири арқилиқ өчмәс изини қалдуруп кәтти. У пенсиягә чиққандин кейинму та һаятиниң ахириғичә яшларниң ғәмхорчиси, мәслиһәтчиси сүпитидә Уйғур театриниң иҗадий ишиға паал арилишип, сәһнә төриниң қәдирлик меһмини болди. Әпсус, һаятиниң ахирқи жиллири уруш касапитиниң "ялдамиси" — яридар болған путидин айрилип, Мәхпир ака өйидә олтирип қалди. Шундиму униң өйи яш артистлардин хали әмәс еди. Меһриван устаз өзиниң бай тәҗрибиси, пайдилиқ мәслиһәтлири билән яшларға несиһәт қилип, уларни таллавалған кәспигә садақәт болушиға, сәнъәт кәби шәрәплик, лекин наһайити мәшәқәтлик йолда һалал меһнәт қилишқа йенип-йенип үндәтти. Саламәтлигиниң осаллап кетиватқиниға қаримай, рәпиқиси, әҗайип меһриван инсан Рошәнгүл Илахунова билән һәмкарлиқта "Театрда өткән һаят" намлиқ хатириләр топлими үстидә җиддий ишләп, өзиниң пүткүл аңлиқ һаяти — Уйғур театри һәққидики хатирилириниң яркин сәһипилирини қизиқарлиқ йезип чиқти. Мәзкүр китап Уйғур театриға, театрдики һәр хил жилларда ишлигән актерлар һаятиға қизиққучилар үчүн бебаһа төһпә болуп һесаплиниду.

Шуниң үчүнму биз бу күнләрдә Уйғур театри һәққидә пикир жүргүзгинимиздә, униң тарихини сәһнимизниң бир қатар парлақ юлтузлири билән биллә, Мәхпир Бақиев кәби устазимиз нами билән чәмбәрчас бағлаштуримиз.

Гүлбаһар НАСИРОВА

Сетивалди БАРАТОВ
(1915 — 2002)

Җутумиздин чиққан оқумушлуқ зияли шәхсләр тоғрилиқ сөз қозғалғанда, дәсләпкиләр қатарида тилға елинидиған Сетивалди ака Баратовниң исми маңа кичигимдин тонуш. Бирақ, шундақ болушиға қаримай, униң билән дәқәмдә олтирип параңлишиш несип болмиди. Пәқәт һеч кимниң әмригә бекинмайдиған әҗәл уни аримиздин елип кәткәндин кейинла, мәрһумниң аилисидә болуп, һәр хил жиллар җәриянида йезилған сарғайған гезит сәһипилиридики мақалилар вә кона һөҗҗәт-сүрәтләр билән тонушуш арқилиқ у кишини қисмән тәсәввур қиливелиш имканийитигә егә болдум. Улар Сетивалди акиниң бесип өткән кәчмишлирини көрситипла қоймастин, бәлки униң һәқиқәтәнму жуқури лавазимлиқ хизмәтләрдә ишлигән санақлиқ миллий кадрлиримизниң бири сүпитидә пүткүл аңлиқ һаятини җәмийәт тәрәққиятиға беғишлиған инсан болғанлиғидин дерәк берәтти.

Кочилири қисқа болғини билән тарихи узун җәриянни өз ичигә алидиған Уйғур наһийәсиниң Довун йезисида 1915-жили 15-январьда аддий деһан аилисидә дунияға кәлгән Сетивалди Баратов, кичигидинла өз тәңтушлиридин идрәклиқлиги, зерәклиги билән пәриқлинип өсиду. Униң һеч қандақ кәспий билимгә егә болмай туруп, пәқәт оттура мәктәпни тамамлиғандин кейинла Кәтмәндә башланғуч синип муәллими болуп ишлигәнлигини, андин Довун, Ғалҗат вә Кәтмән толуқ әмәс оттура мәктәплиригә мудирлиқ қилғанлиғини башқичә чүшинишму мумкин әмәс. Яркәнт шәһиридики педагогика техникумини болса, у кейинирәк, йәни 1941-жили маарип саһасида ишләп, хелила тәҗрибилик устаз болуп қалған пәйтидә оқуп түгәтти.

Әгәр Улуқ Вәтән уруши башланмиғинида, һәммила җәһәттин чиниққан С.Баратов педагогика саһасида техиму үнүмлүк әмгәк қилип, униңдинму егиз пәллиләрни егилигән болар еди. Бирақ немис фашистлириниң Кеңәш Итипақиға вәһшиләрчә һуҗум қилиши, башқиларға охшашла, униму қолиға қурал елишқа мәҗбур қилди.

Җәң мәйданида бир нәччә қетим җараһәтләнгән вә давалинип қайта сәпкә қетилған Сетивалди ака Баратовниң Улуқ Вәтән уруши жиллиридики һәрбий паалийити өз алдиға айрим сәһипә. Мошу йәрдә униң пәқәт даңлиқ Курск доғисидики шиддәтлик җәңләргә иштрак қилғанлиғини ейтсақ, купайә. Нәқ шу җәңләрдә көрсәткән әрлиги үчүн у Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани намиға тәвсийә қилинған еди. Әпсус, һөҗҗәтләр тегишлик орунларға йәткүзүлгичә, бомба астида қелип, йоқап кәткәчкә, у тарихниң йезилмиған сәһиписи болуп қалди, халас. Бу тоғрилиқ 1970-жили Қазақстан һәрбий комиссариатидин кәлгән хәтни Уйғур наһийәсиниң һәрбий комиссари Рымтай Муқатов чоң баш қошушларниң бирида оқуп бәргән еди. Ечинишлиқки, та бүгүнгичә униң деригини елиш мүмкин болмайватиду.

Һаятта һәр хил вақиәләр йүз бериду. Уларниң бәзилирини аңлиғанда, өмүр билән өлүмниң ариси һәқиқәтәнму бирла қәдәм екәнлигигә көз йәткүзисән. Әйнә шундақ вақиләрниң бири Кеңәш армияси немис әскәрлирини чекиндүрүшкә муваппәқ болған урушниң ахирқи жиллирида Сетивалди акиниңму һаятида йүз бәргән екән. Дүшмән һәққидә мәлумат топлап келиш мәхситидә икки җәңчи билән разведкиға чиққан у әтрапни чарлап жүрүп, немислар ташлап кәткән блиндажға кирип қалиду. Оттуриға қоюлған мол дәстихан йерим ач жүргән уларниң диққитини бирдин җәлип қилиду. Шу заман топ рәһбири Сетивалди ака озуқ-түлүккә қол салмақчи болидию, лекин қешидики икки җәңчидин әтийәт қилдиму яки коммунистик ғурури бесим кәлдиму, әйтәвир, нәпсини тутувалиду вә қешидикләргә уларни жиғивелиш буйруғини бериду. Һәрбий қисимға қайтип кәлгәндә, уларниң бу олҗисиға ач қосақ башқа җәңчиләрму интайин хошал болуп кәткән еди. Лекин тәҗрибилик қисим командири озуқ-түлүкни алди билән тәкшүрүп көрүш буйруғини бериду. Нәтиҗидә уларниң һәммисиниң зәһәрләнгәнлиги ениқлиниду. У чекиништин өзгә амали қалмиған немис-фашистлириниң өч елиш үчүн ойлап тапқан усуллириниң бири едикән...

Уруш тамамланғандин кейин, аман қалған җәңчиләрниң асасий қисми өз жутлириға қайтса, дүшмәнниң дәккисини бериш үчүн Германиягичә йетип барған С.Баратов шу йәрдә ишләп туруп қалди. Чүнки башқиларға қариғанда, қабилийитиниң үстүнлүги, еғир-бесиқлиғи билән көзгә челиққан униңға нисбәтән буйруқ шундақ болған еди.

Пәқәт 1947-жилила өз жутиға қайтип келишкә муваппәқ болған С.Баратов Уйғур наһийәлик партия комитетида инструктор, йеза егилиги бөлүминиң башлиғи, кейинирәк наһийәлик йеза егилиги башқармисиниң башлиғи, СССР Тәйярлаш министрлигиниң Уйғур наһийәсидики вәкили болуп ишләйду. Әлвәттә, уруштин кейинки хәлиқ егилигини әксигә кәлтүрүш жиллиридикидәк еғир шараитта мундақ җавапкәр хизмәтләрни атқуруп, өзигә жүкләнгән вәзипиләр һөддисидин чиқишниң асан әмәслиги өз-өзидин чүшинишлик. Униң үстигә Сетивалди ака уруштин илгири тамамән башқа саһада ишлигән еди. Лекин у тиришчанлиғи, һәр қандақ

ишқа қабилийәтлиги түпәйли маарип саһасида қандақ үнүмлүк хизмәт қилған болса, бу йәрдиму шундақ әмгәк әтти. Шуниң нәтиҗисидә өзигә жүкләнгән вәзипиләр һөддисидин чиқиш билән биллә, кәлгүсидә техиму чоң хизмәтләрни атқурушқа қабиллиғини көрсәтти. Иштин қол үзмәй йеза егилигиниң ихтисади бойичә Пүткүл иттипақлиқ малийәвий-ихтисат институтини тамамлиған С.Баратовниң 1956-жили Уйғур наһийәлик иҗраий комитетиниң рәиси болуп тайинлиниши әйнә шуниң яриқин испатидур.

Мошу йәрдә дәл шу жиллири наһийә тәрәққиятида хелила илгирилләшләрниң йүз бәргәнлигини тәкитлимәй мүмкин әмәс. Болупму Чонҗа — Ғалҗат йолиниң рәткә кәлтүрүлүши наһийә мәркизидин жирақ орунлашқан йезилар арисидики қатнашни бир қәдәр йениклләштүргән болса, у йолниң бойида артезиан қудуқлириниң қезилиши, ғәпләт уйқида ятқан Қарадалани җанландурған еди. Бу ишларниң наһийә ихтисадини көтиришкә қанчилик дәриҗидә иҗабий иқбал йәткүзгәнлигигә бүгүнки күндиму көз йәткүзүш мүмкин. Шундақла заманивий өй вә мал қоралири көпләп селинип, електр линиялири тартилди. Наһийә мәркизиниң шималий қисмида каналлар қезилип, аһалиниң егилик ишлири билән техиму миқияслиқ шуғуллинишиға имканийәт яритилди. Мана мошу ишларниң әмәлгә ешишиға наһийәлик иҗраий комитетниң рәиси С.Баратовниң қошқан һәссиси чоң болди.

У бу лавазимда 1962-жилғичә ишләйду. Андин уни Кегән наһийәлик иҗраий комитетниң рәиси қилип, хошна наһийәгә йөткәйду. Сетивалди акиниң бу тәвәгә авуштурулушида чоң сәвәп бар еди. Чүнки дәл мошу пәйттә Кегән вә Наринқол наһийәлири бирләштүрүлүп, иш йөнилишини йолға селиш үчүн нәқ С.Баратовқа охшиған қолидин иш келидиған, йеза егилиги саһаси бойичә әмәлий тәҗрибигә һәм нәзәрийәвий билимгә егә, көплигән иссиқ-соғларни баштин өткүзгән истедатлиқ мутәхәссис-рәһбәр тәләп қилинатти.

Гәрчә, Сетивалди Баратов Кегән наһийәлик иҗраий комитетниң рәиси болуп пәқәт 1965-жилға қәдәр ишлигән болсиму, у шу қисқа вақитниң ичидә көплигән оқәтләрни тиндуруп үлгәрди. Тәҗрибилик рәһбәр бу йәрдиму ишни йол ясаштин башлайду. Чүнки у вақитларда Кегәндә өйләр һеч бир плансиз, рәтсиз селинған болуп, түз кочини тепиш тәс еди. Шуңлашқа у күз пәсли болушиға қаримастин, йезини аватлаштуруш мәхситидә, һәтта айрим өй-җайларни бузушқиму бәл бағлайду. Униң бу паалийитигә өз вақтида гуман билән қариғанларму, қарши чиққанларму болған. Амма йеңи рәһбәр дегинидин қайтмайду. Нәтиҗидә наһийәдә түп-түз кочилар бәрпа болуп, икки тәрипигә Қариқолдин кәлтүрүлгән көчәтләр тикилиду. Әтиязлиғи болса мевилик вә мәнзирилик көчәтләрни өз ичигә алған чоң истираһәт беғи барлиққа келиду. Қумтекели канили қезилип, униң сүйи мәлигә кәлтүрүлиду.

1965-жили яңливаштин Уйғур наһийәлик иҗраий комитетиниң рәиси болуп тайинланған С.Баратов 1970-жилғичә мошу лавазимда ишләп,

йәнә нурғунлиған ишларни әмәлгә ашурди. Сетивалди ака тоғрилиқ гәп қилғанда, униң шу қәғәзвазлиққа хуштар заманлардиму қәғәзвазлиққа берилмәй, әмәлий иш қилғанни яқтуридиған рәһбәр болғанлиғини алаһидә тәкитлигән орунлуқ. Униң шундақ хисләткә егә екәнлигини жуқуридики әмгәк паалийити ипадиләп турсиму, мошу йәрдә иҗраий комитет рәисиниң һеч кимниң келишимисиз наһийә бюджетидики ошуқ пул һесавиға Көкпек йолини ясаш ишини қолға алғанлиғини ейтип өтсәк артуқ болмас, дәп ойлаймән.

Сетивалди ака бу ойини әмәлгә ашуруш үчүн ишчи күчини тәйярлап, хошна Яркәнттин 24 тракторни җәлип қилған екән. У вақитларда Или дәриясидики көрүк техи селинмиған еди. Шуңлашқа у қиш пәсли болғачқа, һаҗәтлик техникини муз үсти билән өткүзүш таваккәлчилигигә бариду. Амма С.Баратовниң қолға алған бу иши ахириға чиқмай туруп, у тоғрилиқ хәвәр "узун қулақлар" арқилиқ жуқуридикиләргә йетип үлгәргән екән. Шуниңға мунасивәтлик уни Алмутиға чақирип, бу "баш-баштақлиғи" үчүн һәтта җазалимақчиму болған. Лекин тәҗрибилик рәһбәр, бу қетимму, өзи башлиған ишниң пайдилиқлиғиға башқиларниңму көзини йәткүзүп, һөкүмәт бюджетидин бу лайиһә үчүн қошумчә 500 миң сом (бу у вақитларда аз ахча әмәс еди) бөлүнүшини қолға кәлтүриду.

Әйнә шундақ бирәр ишни қолға алғанда, әң алди билән униң нәтиҗидарлиғиға диққәт ағдуридиған вә уни ахириға чиқиришқа адәтләнгән С.Баратов 1970-жилдин та һөрмәтлик дәм елишқа чиққичә Алмута вилайәтлик дөләтлик ғәмсизләндүрүш комитетиниң башлиғи болуп ишлигән жиллардиму пәқәт иҗабий тәрәплири билән көзгә челиқти.

Башта биз Сетивалди акиниң немә үчүн Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани аталмай қалғанлиғиниң сәвәвигә тохталған едуқ. Лекин униң узун жиллиқ мевилик әмгиги һәм уруш жиллиридики җасарити һәр дайим шундақ тарих сәһпилиригә көмүлгән һалда инавәтсиз қалди, дәп ейталмаймиз. Үч орден, ондин ошуқ медаль вә ярлиқлар билән мукапатланған у, шундақла "Алмута вилайитиниң Пәхрий граждини" атиғини елишқа муйәссәр болди. Буниңдин ташқири униң 1959-жили бәшинчи қетим сайланған Қазақстан ССР Алий Кеңишиниң вә бир нәччә қетим Алмута вилайәтлик кеңәшниң депутати болуп сайлиниши, Алмута вилайәтлик партия комитети билән Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң әзаси болуши қабилийәтлик рәһбәрниң әстаидил әмгәк-әҗри түпәйли һәқиқәтәнму чоң иззәт-һөрмәт вә ишәнчигә еришкәнлигини испатлайду.

С.Баратов маһир тәшкилатчи болуш билән бир қатарда вападар яр, меһриван ата болушниму билгән инсан еди. Мән униң рәпиқиси Хелипәм һәдә билән учрашқандин кейин, өзәм һеч қачан үзму-үз көрүшмигән бу киши һәққидә әйнә шундақ хуласигә кәлдим. Бирәр шәхсниң аилә әзалириға нисбәтән муамилә қилишиға қарап, униң һаятта қандақ адәм болғанлиғини билишкә болғанлиқтин, сәксәндин алқиған болсиму, өз йешиға нисбәтән тетик һәм сағлам пикирлик қери ана билән сөһбәтләшкәндә,

мүмкин қәдәр Сетивалди акиниң инсаний хисләтлири тоғрилиқ мәлумат елишқа тириштим.

Амма яшиған дәвригә мувапиқ, йолдишиға охшашла, әмгәктин өзгә чүшәнчини аң-сәвийәсидә анчә муқумлаштурмиған ана, мән қанчә тиришсамму, бәри бир сөһбитимиз мавзусини көпирәк Сетивалди акиниң иш-паалийитигә бурап турди. Униңға қарап бир дәқиқә, әтималим, шу дәвирдә яшиғанларниң шәхсий һаяти һәққидә ойлашқиму пурсити болмиған болса керәк дегән ой өтти бешимдин. Шундиму Хелипәм һәдиниң:

— Биз, Сетивалди иккимиз, атмиш үч жил биллә яшидуқ. Әлвәттә, аилә қурған күндин башлап бизниң һәммә нәрсимиз тәл-төкүз, ойдикидәк болди, дәп ейталмаймән. Шундақ десәм, көпчилик йәнә башқичә ойлап қалмисун. Бу пәқәт ижтимаий турмуш мәсилилиригә мунасивәтлик ейтиливатқан гәп. Сетивалди иккимизниң бир-биримизгә болған иллиқ мунасивитимиз та униң өмриниң ахириғичә өзгәргини йоқ. Бу йәрдә рәмәтликниң еғир-бесиқлиғи, өз ара мунасивәттә сәмимийлиги көпирәк роль ойниған болса керәк. У аилидә маңа яки биз билән узақ вақит биллә яшиған апамға, сиңиллиримға бир қетимму қопаллиқ көрситип, қаттиқ параң қилған бәндә әмәс. Артуқ кәткән йәрлирим болса, аччиғим бесилғандин кейин, силиқ-сипайә чүшәндүрүп қоятти. Өзиму камчилиғини дәрһал бойниға елип, тәнқитни сәмимий қобул қилатти, — дәп гәп ара ейтқан сөзлири Сетивалди акиниң һаятта қандақ адәм болғанлиғини ечип бәргәндәк болди.

Бүгүнки әвлат Сетивалди ака Баратовни әмәлгә ашурған ишлири арқилиқла әмәс, шундақла өмүрлүк җүпти билән тәрбийиләп қатарға қошқан пәрзәнтлири арқилиқму яхши тонуйду. Өз новитидә, пәрзәнтлири ата ишини давамлаштурған һалда җәмийитимиз тәрәққиятиға өзлириниң тегишлик үлүшини қошуп кәлмәктә. Чоң қизи Камиләм кәспий врач сүпитидә узун жиллар давамида саламәтлик сақлаш саһасида ишләп, һазир һөрмәтлик дәм елишқа чиққан болса, оғли Ялқунҗан Қазақстан Җумһурийитиниң Тәбиий монополияләрни тәртипкә кәлтүрүш, риқабәтчиликни һимайә қилиш, оттура вә кичик тиҗарәтни қоллап-қувәтләш агентлиғиниң Алмута вилайити бойичә департаментиниң мудири. Йәнә бир қизи Дилбәр — инженер.

Кимду-бири “Пәқәт хатириләш тохтиған әһвалдила, адәмләрни өлди дәп ейтишқа болиду, әкси һаләттә, уларниң яшиғини яшиған”, дегән екән. Сетивалди ака 2002-жили аләмдин өткән болсиму, униң әмәлгә ашурған ишлири, инсаний хисләтлири унтулғини йоқ. Демәк, у хатириси хәлқимиз қәлбидә узақ сақлинидиған шәхсләрниң бири, дәп ишәшлик ейтишқа болиду.

Мухтәрҗан ҖУМАРОВ

Малик КӘБИРОВ
(1916 - 1995)

Ата-анисидин кичик қалған житимларниң тәғдири наһайити еғир, һаят йолиниңму әгир-тоқай болидиғанлиғи һәммигә аян. Йенида әқил ейтип, йол көрситип туридиған, керәк чағларда қол учини сунуп, яр-йөләк болидиған йеқин адәмлири болмиғанлиқтин, улар һаятниң егизпәс йәрлиридә талай сүрүлүп, талай жиқилиду. Башқилар удул меңип, оңайла баридиған нишанға улар һәр тәрәпкә урулуп-соқулуп, тенәптәнтирәп жүрүп, миң бир жапалар билән йетиду. Шуниң үчүн болса керәк, кичигидин житимчилиқниң жапасини көп тартқан адәмләрниң мүҗәз-хулқида бир қанчә алаһидиликләрни байқашқа болиду. Биринчидин, улар четидин дегидәк тиришчан, әмгәкчан вә мустәқил келиду. Униңдин қалса, һәқиқәтпәрвәр, адаләтпәрвәр болуп, сахтиликни, наһәқликни көргән йәрдә чидап туралмайду. Йәнә бир хисләт – вападарлиқ, садақәтлик. Улар кичигидә бешини сийпап, бир еғиз иллиқ сөзини ейтқан яки һаятиниң кийин пәйтлиридә йениға келип, һисдашлиқ билдүргән адәмләрниң бу әрзимәс меһриванлиғини һеч қачан есидин чиқармайду.

Һаятниң әйнә шундақ чиғир йоллирини бесип, шу аталған хисләтләрни өз бойиға мужәссәмләндүргән әдиплиримизниң бири Малик Нияз оғли Кәбиров еди.

М.Кәбиров 1916-жили Әмгәкчиқазақ наһийәсиниң Таштиқара йезисида туғулған. У төрт яшқа тола-толмайла ата-анисидин айрилип, акиси Мөмүн билән житим қалиду. Шуниңға бағлиқ Малик билән Мөмүн дәсләп Ишиктидә ечилип, кейин Талғирға, андин Алмута шәһиригә көчирилгән балилар өйидә тәрбийилиниду. Балилар өйидә жүрүп 4-синипни түгәткәндин кейин, 1927-жили техи 11 яшқа әндила толған Малик он балиниң йетәкчиси болуп тайинлинип, Феодосия шәһиригә оқушқа әвәтилиду. У йәрдә тамака фабрикисиниң йенидики оқуш комбинатида икки жил оқуп, слесарь вә токарь кәспини егиләйду. Алмутиға қайтип кәлгәндин кейин бир тәрәптин тамака фабрикисида ишләп, йәнә бир тәрәптин кәчки ишчилар факультетида оқушини давамлаштуриду.

Ишида илғар, оқушида әлачи болуп көзгә чүшкән Малик мәктәпни тамамлиши биләнла мәхсус йолланма билән Оттура Азия дөләт университетиға оқушқа әвәтилиду. У университетниң геология факультетиға чүшүп, 4-курсни тамамлиғанда җумһурийәтлик геология башқармиси уни чақиртивелип, Шәрқий Қазақстандики Риддер геология-чарлаш партиясигә ишқа әвәтиду. Пүткүл вуҗуди билән ишқа берилип кәткән Малик арида бир аз вақит оқуштин қол үзүп қалиду вә пәқәт 1938-жилила Қазақстан тағ-кан институтиниң 5-курсиға кирип, билимини давамлаштуруш имканийитигә егә болиду.

Тәғдирниң тәқазиси билән кичигидинла милләтдашлиридин бир аз чәткә чиқип қалған Малик бу йәрдә Һаким Баратов, Тайир Иминов дегән уйғур жигитлири билән йеқиндин тонушиду. Бу жигитләр Ленинградта тәһсил көрүп, институтта дәрис бериватқан уйғур зиялилиридин болғанлиқтин, мәлум дәриҗидә Маликниң мәнивий тәрәққиятиға өзлириниң тәсирини тәккүзиду. Һәтта шуларниң қоллаш-қувәтлиши, илһамландуруши билән студент Малик бир мәһәл Алмута шәһиридики 7-уйғур мәктивидә математикидин дәрисму бериду.

1939-жили оқушни тамамлиған яш мутәхәссис Мәркизий Қазақстанниң Қизил Тағ, Ақчил Тағ дегән канлириға ишқа әвәтилиду. У мошу канларда та 1943-жилғичә инженер-геолог болуп хизмәт қилғандин кейин, шу йәрдики геология-чарлаш партиясиниң башлиғи Г.Важиевичниң мәслиһити билән билимини йәниму ашуруп, илмий иш билән мәшғуллиниш нийитидә Алмутиға қайтип келиду һәм Геология илмий-тәтқиқат институтиниң аспирантурисиға чүшиду.

Мәлумки, 1944-жили уйғурларниң ана-Вәтинидә миллий-азатлиқ күрәш ғәлибә қазинип, Шәрқий Түркстан Җумһурийити елан қилиниду. Шу чағларда яш җумһурийәт рәһбәрлириниң илтимаси билән Кеңәш Иттипақи у йәргә өз мутәхәссислирини әвәтип, геологиялик чарлаш ишлирини елип бариду. 1946-жили әвәтилгән мутәхәссисләрниң арисида бу саһада бай тәҗрибә топлиған аспирант Малик Кәбировму бар еди.

Мүмкин, буму тәғдирниң язғиниду, Шәрқий Түркстан Җумһурийитидә наһайити аз вақит болғиниға қаримай, Маликниң дуния қариши түпасасидин өзгириду. Униңда өз хәлқиниң узун жиллиқ тарихиға, бай мәдәнийитигә дегән иштияқ күндин-күнгә күчийип, Алмутиға қайтип кәлгәндин кейин шу саһалар бойичә ишләватқан уйғур зиялилири билән қоюқ арилишип, уйғуршунаслиқ бойичә йезилған әмгәкләр билән тонушушқа башлайду. У мәлум вақит өзиниң геология бойичә тамамлаш алдида турған намзатлиқ диссертацияси билән пүткүл вуҗудини егиләвалған уйғурларниң тарихиға дегән қизиқиш оттурисида немә қиларини билмәй, арисалдилиқта жүриду. Геологияни ташлап, пүтүнләй уйғуршунаслиққа кетәй десә, шунчә жиллар уни тәрбийиләп, оқутуватқан мәһкимиләр билән униңға чоң үмүтләрни артип келиватқан адәмләр алдида хиҗаләт болиду. Башқа нәрсигә чечилмай, диссертациясини тамамлай десә, өз хәлқиниң тарихиға, мәдәнийитигә дегән қизиқиш һәм интилиш арам бәрмәйду.

Малик үчүн наһайити мурәккәп болған шундақ бир пәйттә техи йеңидин қурулған Қазақстан Пәнләр академиясиниң тунжа президенти, қазақ хәлқиниң даңлиқ пәрзәнди, мәшһур геолог-алим Қаныш Имантай оғли Сәтбаев уни өзигә чақиривелип: "Академия һозурида Уйғур-туңган мәдәнийитини тәтқиқ қилиш сектори ечиливатиду, сән алий билимлик, униң үстигә әмәлий һәм, аз болсиму, илмий тәҗрибәң бар мутәхәссис сүпитидә шу секторға берип ишлисәң...", дегән тәклипни бериду. Әлвәттә, бу тәклип немә қилишни билмәй, беши қетип җүргән Маликни наһайити хурсән қилиду. Малик ака билән болған бир сөһбитимиздә у бүйүк алимниң бу тәкливи тоғрилиқ ейтип келип, "Шу күни мән өз мүрәмдин тағдәк еғир бир жүкни елип ташлиған едим. Чүнки мән Қаныш Имантай оғлиға: "Дөләт шунчә хираҗәт чиқирип, мени геология кәспи бойичә тәйярлиди, һазирму оқутуватиду. Мошундақ әһвалда мән геологияни ташлап кәтсәм, хиянәтчилик болмасму? Маңа шунчә ишинип келиватқан адәмләргә, җүмлидин сизгә нисбәтән вапасизлиқ болмасму?", дегән соални қойған едим, у киши: "У тәрипидин хиҗаләт болуп, өзәңни қийнимиғин. Шүкричилик, һазир геология саһасида йүзлигән адәмләр ишләватиду, лекин уйғуршунаслиқ бойичә мутәхәссисләр камдин-кам", дәп җавап қайтурди. "Ат айлинип қозуғини тапар, әр айлинип – елини" дәйдиғу, худди шуниңға охшаш, шу пәйттә мән өзәмни, худди өз елини тапқан қәһримандәк һис қилған едим. Сәвәви, мән кичигимдин тартипла ойғурлардин (мәрһумниң уйғурчисиға хас тәләппузи – К.Т.) бир аз чәттә җүрдүмғу!", дегән еди.

Шундақ қилип, йеши оттузға кәлгән аспирантниң һаятида кәскин бурулуш йүз берип, һәммә нәрсә қайтидин башлиниду. Лекин һаятниң иссиқ-соғлириға үгинип қалған Малик буниңға толиму ечинип кәтмәйду. У, әксичә, худди өзигә қанат пүткәндәк, қандақту-бир йеңи күч-ғәйрәт, йеңи кәйпият вә зор илһам билән ишқа киришиду. Шу жилила Абай намидики Қазақ педагогика институти тарих факультетиниң сиртқи бөлүмигә оқушқа чүшиду. У кечә-күндүз китаптин баш көтәрмәй, институт дәрислири бойичила әмәс, шундақла өзиниң келәчәк намзатлиқ диссертацияси бойичиму җиддий тәйярлиниду.

1950-жили Малик Кәбиров үчүн һәқиқәтәнму наһайити утуқлуқ жил болди. У шу жили институтни мувәппәқийәтлик тамамлап, тарих мутәхәссислиги бойичә диплом елиш билән бир қатарда Москвадики СССР Пәнләр академиясиниң Этнография институтида "Или уйғурлириниң Йәттисуға көчүши" дегән мавзуда намзатлиқ диссертация яқлайду. Буларға қошумчә шу жили у өзи ишләватқан Қазақстан ССР Пәнләр академияси Уйғур-туңган мәдәнийитини тәтқиқ қилиш секториниң башлиғи болуп тайинлиниду.

Тарих пәниниң босуғисини техи әндила атлиған Маликниң сектор башлиғи болуп тайинлиниши, бир тәрәптин, Академия рәһбәрлириниң униңға болған зор ишәнчисини билдүрсә, йәнә бир тәрәптин, униңға наһайити мурәккәп вә җавапкәрлик вәзипә жүкләнгән еди. Чүнки Маликтин башқа А.Шәмиева, Ә.Һидайәтов, Й.Цунвазо охшаш бари-йоқи 3-4 хадим ишләй-

диған секторға Кеңәш уйғурлириниң тарихини йезип чиқиш, русчә-уйғурчә, уйғурчә-русчә луғәтләрни түзүш, тил вә әдәбият бойичә тәтқиқат елип бериш, қабилийәтлик яшларни илим-пән саһасиға җәлип қилип, улардин уйғуршунаслиқ алимларни йетиштүрүш вәзипилири тапшурулған еди.

Яш сектор башлиғи өзиниң илмий-тәшкилләш паалийитидә алди билән уйғуршунаслиқ бойичә мутәхәссисләрни тәйярлаш ишиға алаһидә көңүл бөлүп, көп күч сәрип қилиду һәм униң бу йөнилиштә көп күч чиқарған йемишлик әмгиги һәқиқәтәнму өзиниң үнүмлүк нәтиҗисини бәрди. Малик ака рәһбәрлик қилған мәзгилләрдә секторға қобул қилинған яшларниң бесим көпчилиги – Ә.Қайдаров, Ғ.Сәдвақасов, Ғ. Баһамов, Т.Талипов, Ш.Кибиров, М.Әлиева, Р.Хоҗаева, Ю.Баранова вә башқилар көп өтмәйла Қазақстан уйғуршунаслиғиниң вә умумән түркийшунаслиғиниң даңқини чиқарған көрнәклик алимлардин болуп йетилип чиқти. Миллий кадрларниң өсүп-йетилиши билән секторниң паалийити техиму җанлинип, униң Уйғуршунаслиқ бөлүми болуп қайта қурулушиға зәмин яритилған еди.

Бу йәрдә шу нәрсиниму алаһидә ейтип өтүш лазимки, 1938-жили ВКП(б) Мәркизий Комитетиниң мәхсус қарариға бенаән уйғур мәктәплири йепилип қалғанлиқтин, уруштин кейинки жиллири қайсила саһада болмисун, өз ана тилини мукәммәл билидиған мутәхәссислиримиз йоқниң орнида еди. Өзигә тапшурулған секторни яш мутәхәссисләр билән толуқтуруш җәриянида мошу әһвал билән бевситә тоқунушқан М.Кәбиров уйғур мәктәплирини умумйүзлүк әксигә кәлтүрүш, уларни тамамлиған яшларни алий оқуш орунлириға җәлип қилишниң наһайити зөрүр екәнлигини сезиду һәм бу йөнилиштиму көп күч чиқириду. У кәйни-кәйнидин мунасивәтлик партия вә дөләт органлириға уйғур маарипини риваҗландуруш һәққидә һаҗәтлик илтимас, тәклип хәтлирини йоллаш билән бир қатарда аһали арисида балиларни ана тилида оқутушқа үндәп, тәшвиқат ишлириниму елип бариду.

Жуқурида қәйт қилинғинидәк, Уйғур-туңган секториға бевситә Кеңәш уйғурлириниң тарихини тәтқиқ қилиш вәзиписи жүкләнгән болсиму, лекин М.Кәбировни һәртәрәплимә тәрәққий етип, инсанийәт тарихида шанлиқ из қалдурған әҗдатлиримизниң тарихи билән мәдәнийити алаһидә қизиқтуриду. Шуңлашқиму у бир тәрәптин, өзигә бевситә жүкләнгән мавзу бойичә архив материаллирини топлап, чоң-кичик мақалиларни елан қилиш билән шуғулланса, йәнә бир тәрәптин, умумән уйғурлар тоғрилиқ рус тилида йезилған әмгәкләрниң һәммисини әстаидил үгинип, уларда қедимий тарихимизға мунасивәтлик кәлтүрүлгән мәлуматларни, фактларни терип-жиғип рәтләшкә алаһидә әһмийәт бериду. Малик ака маңа өзиниң 1975-жили йоруқ көргән “Очерки истории уйгуров Советского Казахстана” дегән китавини тәғдим қилғанда: “Сән бу китапниң қедимий дәвиргә беғишланған қисмиға алаһидә диққәт қилғин. Өзәм үчүн әң қиммәтлик вә шуниң билән биллә китапниң кечикип чиқишиғиму сәвәп болған шу қисим”,

дегән еди. Һәқиқәтәнму, китапниң бу қисмини Малик ака әждатлиримизниң тарихи билән мәдәнийитигә болған өзиниң чоңқур һөрмәт, меһирмуһәббәт һәм иптихарлиниш туйғулири билән язған дейишкә әрзийду.

Тарихимиз билән мәдәнийитимизниң қедимий дәвригә пүтүнләй берилип кетишигә қаримай, М.Кәбиров 50 – 70-жиллири һәр хил гезит вә журналларниң ("Қазақ ели", "Проблемы востоковедения", "Казахстанская правда", "Простор", "Коммунизм туғи" в.б.) сәһипиләрдә йеқинқи өтмүшимизгә беғишланған көплигән илмий, илмий-аммибап мақалиларни елан қилиду вә "Переселение илийских уйгур в Семиречье" дегән китавини (1951-жили) нәширдин чиқириду. Алимниң уйғур хәлқиниң шанлиқ пәрзәнтлири – көрнәклик дөләт әрбаплири Абдулла Розибақиев, Исмайил Тайиров, исиянкар Анайәт Қурбанов, Польша Хәлиқ Җумһурийитиниң қәһримани Қаһһар Шәрипов, оттура әсирләрдә даңқи чиққан мәшһур уйғур сәяһәтчилири Мар Ябалах билән Саума вә башқиму намайәндилири тоғрилиқ, шундақла шу жиллири тарих саһасида һәддидин ташқири әшәддийлишип кәткән чоң хәнзучилиқ милләтчиликкә қарши язған мақалилири көпчиликниң қәлбидә чоңқур из қалдурған еди. Улар чоң-кичик оқурмәнлиримизниң пәқәт тарихий қизиқишинила әмәс, бәлки шу тарихқа, мәдәнийәткә болған миллий ғururини ойғитип, арилиқта бир мәһәл чүшкүнлүккә, үмүтсизликкә берилип кәткән хәлқимизниң қәддини руслашқа ярдәмләшкән еди.

Мошу мақалилар түркүмидә униң Кеңәш һакимийити дәвридә уйғур хәлқиниң ихтисат, мәдәнийәт, маарип, илим-пән саһалирида қолға кәлтүргән утуқлирини көрситип язған материаллириму аз болмиди. Әлвәттә, тоталитаризм шараитида өткән 70 жиллиқ тарих қайтидин қарилип, униңға нисбәтән көз қараш тамамән өзгәргән һазирқи пәйттә Малик акиниң бу әмгәклиригә башқичә баһа беридиған адәмләрниңму чиқиши мүмкин. Лекин, шуниңға қаримай, уларниң келәчәк тәтқиқатчилиримиз үчүн өз әһмийитини йоқатмайдиғанлиғи ениқ. Чүнки бу мақалиларда шу жиллири Кеңәш уйғурлириниң (болупму тарихий Вәтинидики қериндашлириға нисбәтән) инкар қилишқа болмайдиған һәққаний утуқлири әкис етилгән. Мүмкин, уларда Кеңәш һакимийити артуқчә мәдһийилинип кәткән йәрләрму барду, лекин униңму мәлум сәвәплири мојут. Бир тәрәптин, у кеңәш зиялилириниң һәммисигә хас заман тәливи түпәйли орун алған болса, йәнә бир тәрәптин, Малик акиниң шәхсән һаят йолиниму әстин чиқармаслиғимиз лазим. Жуқурида ейтилғинидәк, тәғдир уни ата-анисидин кичик айрип, житимлиқ дәштигә ташлиған болсиму, лекин у Кеңәш һакимийитиниң ғәмхорлуғи арқисида тәрбийилинип, билим елиш һәм шу билимини өз хәлқиниң мәнпийити үчүн хизмәт қилдуруш имканийитигә егә болған. Шуниң үчүнму у кичигидин та һаятиниң ахириғичә өзиниң Кеңәш һакимийитигә болған миннәтдарлиғини, садақәтлигини сақлиғанлиғи тәбиий һәм уни бу инсаний пәзиләтлири үчүн әйипкә буйруш намәртлик болар еди.

М.Кәбировниң шу жиллири елан қилинған мақалилириға умумий баһа

бәрмәкчи болсақ, ишәшлик түрдә улар маңқуртлишиш гирвигигә келип қалған Кеңәш уйғурлириниң өз тарихиға, мәдәнийитигә дегән қизиқишини ойғитишта һәл қилғучи роль ойниди, десәк болиду.

Һә, әнди тарихий билим, тарихий әс болса, милләтни милләт қилип сақлайдиған әң мустәһкәм вә, мәлум шараитларда, ахирқи истиһкамдур. Чүнки, әмәлият көрсәткәндәк, өз тарихини билгән, уни есида сақлиған адәм һәр хил сәвәпләр билән ана тилини, урпи-адәтлирини унтиған тәғдирдиму, өзиниң миллий тәвәлигини һеч қачан ядидин чиқармайду. Малик ака Кәбиров әйнә шу истиһкамни җан дили билән қоғдиған, кәңәйткән һәм уни техиму мустәһкәмләшкә тиришқан вә шуниңға лайиқ мәлум нәтиҗиләрни қолға кәлтүргән әдиплиримиздин болди.

Һеч ким үчүн сир әмәски, 60 – 70-жиллири, йәни хошна дөләттә кәйникәйнидин йүз бериватқан сәясий һәрикәтләргә бағлиқ хәлқимиз наһайити еғир вәзийәтни бешидин кәчүрүватқан бир пәйттә Кеңәш Иттипақида айрим гезит вә журналларда миллий һиссиятимизға тегидиған мақалилар елан қилинип, һәтта “бүгүнки уйғурларниң қедимий уйғурларға һеч алақиси йоқ”, дегән пикирләр ейтилишқа башлиған еди. Мошундақ “йеға яндин, бала қериндаштин” кәлгинигә ичидин қайниған М.Кәбиров ашкарилиқ вә демократия сәясити елан қилинғандин кейин тарихимизни бурмилиғучиларға рәддийә берип, һәқиқәтни тикләш нийитидә бир қанчә чоң мақалиларни йезип, мәтбуат бәтлиридә елан қилди. Әпсуски, “Шундақ қазанға, шундақ чөмүч” дегән принципта бир аз алдираш йезилған бу мақалилирида әдипниң бир аз қизиқ қанлиқ қилип, һиссиятқа берилип кәткән йәрлириму болди...

Мән Малик ака Кәбиров билән 1964-жили күз айлирида туғулған жутум – Кичик Дехан йезисида тонушқан едим. Әйнә шу чағдин башлап униң билән йеқин мунасивәттә болуп кәлдуқ. Болупму у һаятиниң ахирқи жиллири пат-патла ишханамға кирип келәттидә, “Коммунар, мени ишқа алсаңчу, я сейчас как вол работаю”, дәп өзиниң немиләр үстидә ишләватқанлиғи һәққидә сөзләп беридиған. Әйнә шундақ учришишларниң биридә: “Малик ака, Сиз һеч нәрсигә чечилмай, пәқәт тарих бойичила ишлисиңиз болмасмеди?” дегинимдә, “Я и так работаю, только над историей”, дәп тарихий билимни һәр қандақ йоллар билән хәлиққә йәткүзүшниң муһимлиғи тоғрилиқ сөзләп бәргән еди. Мән шу қетим униң өз тәтқиқат нәтиҗилирини пәқәт илмий, илмий-аммибап әмгәклири биләнла әмәс, шундақла бәдиий вә сәһнә әсәрлиридә әкис әттүрүш арқилиқму мүмкин қәдәр кәң аммиға йәткүзүшкә алаһидә әһмийәт беридиғанлиғини чүшәнгән едим. Шуңлашқиму мән униң җумһурийәтлик Уйғур театриниң сәһнисидә қоюлған “Унтулмас күнләр” (1964-ж.), “Алтун кәшә” (1977-ж.) дегән сәһнә әсәрлирини, истедатлиқ язғучи Муңлуқ Бақиев билән бирликтә язған “Тататунга” тарихий повестини вә башқиму йоруқ көргән һәм көрмәй қалған әмгәклирини әдипниң мошу йөнилиштә елип барған издинишиниң йемишлири болса керәк дәп ойлаймән.

Малик акиниң еғиз әдәбиятимизни вә болупму хәлиқ чөчәклирини жиғип-топлашта, уларни дуния хәлиқлиригә тонуштурушта көрсәткән төһписиму алаһидә. Униң топлап, рус тилиға тәржимә қилған чөчәклириниң өзила 5-6 қетим Москва, Алмута нәшриятлирида йоруқ көрди. Кейин улар рус тилидин хитай, япон, немис, поляк тиллириға тәржимә қилинип, дунияниң һәр қайси шәһәрлиридә (Шәңхәй, Токио, Берлин в.б.) нәшир қилинди. Мошуларға бағлиқ бир қетим мән мәрһумдин: "Малик ака, Сизниң чөчәкләргә болған қизиқишиңизниң сири немидә?" дәп сориғинимда, у бирдинла: "Чөчәкни мән кичигимдинла яхши көримән. Чөчәкләрдә дайим яхшилиқ яманлиқниң үстидин ғәлибә қазиниду, адәмләрниң һаятидиму дайим шундақ болсекән дәймән. Бу, биринчидин, иккинчиси – чөчәкләрдә хәлиқниң даналиғи, тапқурлуғи вә арзу-арманлири җәмләнгән, башқичә ейтқанда, уларда бизниң мәнивий тарихимиз ипадиләнгән", дәп җавап бәргән еди.

Сөзсиз, әгәр М.Кәбиров һаятниң әгир-тоқай йоллирини басмай, уйғуршунаслиққа удул чиққан болса, техиму егиз пәллиләргә көтирилип, йәниму чоң төһпиләрни яратқан болар еди. Лекин, шуниң өзидиму, у тиришчанлиғи, тинимсиз әмгиги арқисида хәлқимизниң мәнивий тәрәққияти үчүн нурғун ишларни қилип үлгәрди. Әң муһими – униң өз замандашлириға һәқиқий милләтпәрвәрликниң, меһнәткәшликниң, адаләтпәрвәрликниң, садақәтликниң үлгисини көрситип, хәлқимизниң аң-сезимини ашурушқа салмақлиқ үлүш қошқанлиғи һәқ.

Коммунар ТАЛИПОВ

Исмайил САТТАРОВ (1916 – 1944)

Исмайил Саттаров уйғур кеңәш әдәбиятиниң тарихида әң һөрмәтлик орунларниң бирини егиләйду. Кеңәш дәвридә йетилип чиққан әдиплиримиз иккинчи әвладиниң вәкили болған И. Саттаров ижадийитидә шу кәмгә қәдәр йүз бәргән ижадий тәҗрибә муҗәссәмләнгән болуп, уйғур кеңәш поэзияси болса, өз тәрәққиятида йеңи балдаққа көтирилди.

И.Саттаров 1916-жили Алмута шәһиридә кәмбәғәл аилисидә туғулған. 1924-жили у Алмутида ечилған Зәрват намидики мәктәпкә кириду. Униң әдәбият, сәнъәткә интилиши оқуп жүргән чағлиридила көрүнүшкә башлиған еди. Шуңлашқиму 1934-жили йеңидин қурулған Уйғур театриға мәктәптин кейинла кириши тәсадипи әһвал болмиди. Бара-бара яш Исмайил өзини мошу саһаға беғишлаш қарариға келидудә, Тбилиси шәһиридики театр режиссерлирини тәйярлайдиған курсни тамамлайду. У әдәбиятқа 1930-жилларниң иккинчи йеримида, йәни “Қизил туғ” гезити редакциясидә әдәбий хадим болуп ишлигәндин башлап паал арилишиду.

Исмайилниң ижади, шу дәвирдики башқа көплигән әдиплиримизниңкигә охшаш, толиму қисқа болди. У 1944-жили 20-мартта вапат болди. Әдәбият мәйданида болған бари-йоқи 7-8 жил ичидә өзиниң әҗайип ишләмчанлиғи түпәйлидин пүткүл уйғур әдәбиятиға чоң үлүш болуп қошулған шеирий вә сәһнә әсәрлирини қалдуруп кәтти. И.Саттаровниң таланти болупму поэзия саһасида ярқин көрүнди. Униң шеирлиридин өзгириватқан шәһәр вә йезиларниң йеңи қияпитини, кеңәш хәлқиниң шадиянә һаятини көримиз (“Бизниң йеза”, “Алмута”, “Қазақстан”, “Жутимиз” в.б.).

Мәлумки, 30-жилларниң иккинчи йеримида фашизмниң күчийиши билән дуния вәзийити кәскинләшти. Әйнә шу әһвалға җавап ретидә көп милләтлик кеңәш әдәбиятида пролетар интернационализми вә урушқа қарши роһ билән суғирилған нурғунлиған әсәрләр яритилди. И.Саттаров поэзиясидә бу мәсилиләрниңму баш мавзулардин болғанлиғи қунуний нәрсә. Поэзиямиздики әң ялқунлуқ әсәрләрниң бири – “Гүлбағстан” вә

башқа көплигән шеирлирида шаир хәлиқләр достлуғини, пролетар интернационализмини көтирәңгү авазда күйлиди. Хәлиқләр достлуғидин у елимизниң парлиқ келәчигиниң, йеңилмәс күч-қувитиниң асасини көрди. Исмайил шеирлирида ялқунлуқ вәтәнпәрвәрлик вә хәлиқләр достлуғи мавзулири җипсилишип-уйғунлишип келиду. Шуниң билән биллә шаир хәлиқ бәхтигә қол созмақчи болғанларға нәпрәт ейтип, өз вәтәндашлирини Вәтәнни сақлаш үчүн тәйяр болушқа, дүшмәнләрниң иш-әмәлигә һошияр болушқа чақирди.

Бунъядкарлиқ әмгәк билән яшаватқан кеңәш елиға немис фашизми 1941-жили тәҗавузларчә уруш ачқанда, шаир өзиниң ялқунлуқ шеирлирида “бизниң вәтинимиз – мәйдан бүгүн”, “чақ турғин атлинишқа кечә-күндүз” дәп шиар ташлиди. И.Саттаровниң уруш жиллири йезилған шеирлири Вәтәнгә болған чәксиз муһәббәт вә дүшмәнгә дегән отлуқ нәпрәт билән суғирилған. Уларда дүшмән үстидин ғалибийәткә чәксиз ишәнчә изһар қилинған.

Урушқа қарши аһаң И.Саттаровниң поэзиясидә баштила муһим орунни егилигән еди. Ялқунлуқ шеирлирида у тәҗавузларға “от чечип”, уларниң қарам ишлирини паш қилип, нәпрәт әкис етиду (“Максим Горький”, “Япон һәрбийлиригә” в.б.). Шаир пүткүл планетида течлиқ мустәһкәм орнитилишини арман қилип:

Келәр дәвир планетида
Хәлиқ яшар бир дүшмәнсиз, –
(“Рәхмәт ана”).

дәп язди.

И.Саттаров өзиниң поэзиясидә кеңәш адәмлириниң, җүмлидин кеңәш яшлириниң обризини гәвдиләндүрди. Уйғур әдәбиятидики униң үлүши мошу хусусийити билән алаһидә туриду. Йеңи типтики адәм, йеңи һаят қуруватқан заман егисиниң обризи Исмайилниң “Һур бағ қизи” поэмисида һәртәрәплимә өз ипадисини тапқан дәп ишәшлик ейталаймиз.

Һәқиқий чоң шаирларниң бир өзгичилиги шуниңдин ибарәтки, лирикилиқ қәһримани арқилиқ тәсвирләнгән нәрсиләр замандашлириғиму ортақ һадисиләр, әһваллар болуп қалиду, башқичә ейтқанда, һәқиқий чоң шаирларниң лирикилиқ қәһримани замандашлириниң һис-туйғусини, ой-арминини, шаир яшиған заманини ипадә қилиду. Исмайил Саттаровниң лирикилиқ қәһримани әң алди билән вәтәнпәрвәрлиги билән көзгә чүшиду. У Вәтинини чәксиз сөйгән, Вәтини билән пәхирлинидиған, қәлби шатлиққа толған адәмдур.

Шаирниң “Қорған” дастани кеңәш адәмлириниң шадиянә һаяти вә уларниң вәтәнни қоғдаштики һошиярлиғи һәққидә. Мәзкүр дастан Қорғас йезисида болған вақиә асасида йезилған болсиму, шаир дастаниға умумий җәмийәтлик музмун берәлигән. “Қорғандиму”, “Һур бағ қизи” поэмиси охшаш, сюжет мурәккәплиги пәриқ қилинмайду. Унинда Мәшүр бовайниң чегарини бузуп өткән җасус билән тәсадипи учришип қелип, уни

"йолға салғини" сөз болиду. Бу поэмида шаир нәпис лирик екәнлигидин башқа өз талантиниң йәнә бир яхши қирлирини көрсәтти. Болупму иллиқ, сәмимий юмор вә маһирлиқ билән тәсвирләнгән тәбиәт мәнзирилири бирдин көзгә чүшиду. Әйнә мошу хусусийәтлиригә бенаән И.Саттаров аддий вақиәгә алаһидә җан киргүзүп, ойнитиветиду.

Исмайил Саттаров драматургия саһасидиму тилға аларлиқ әсәрләр яратти. Униң биринчи пьесиси "Җаң" дәп атилип, колхоз һаятидин елинған еди (шаир архивида бу әсәрниң айрим парчилирила сақлинип қалған). Бу иптидаий тәҗрибидин кейин И.Саттаров "Назугум", "Гүлстан" (Қ.Һасанов билән бирликтә) вә "Ғерип – Сәнәм" (В. Дьяков билән бирликтә) сәһнә әсәрлирини язди. Бу пьесиларниң яритилиши яш драматургиямиз үчүн һәммә җәһәттин әһмийәтлик болди. Әң муһими – тарихий вә заманивий мавзуларни егиләш һәм ипадиләштә һаман тәҗрибә ешиватқанлиғини нишанлиди. Бу җәһәттин әң алди билән "Гүлстан" пьесисини тилға алған орунлуқ.

"Гүлстан" пьесисидики чоң тарихий дәвирләр – 16-жил вақиәлири, Йәттисуда кеңәш һакимийитиниң орнитилиши вә колхоз қуруш дәври тәсвирләнгән. Униңда реал шәхсләрдин инқилапчи язғучи Д.Фурманов, 16-жил вақиәлириниң қәһримани Тохнияз көрситилгән. Пьесида падиша һакимдарлири тәрипидин 16-жили Тохнияз батур һәм униң һәмкарлириниң Қайқа даванида рәһимсиз өлтүрүлүши вә хәлиқ қошақчиси Намәтниң өз тәңтушлири билән Юзовка хаңлирида ишлиши, рус ишчилири тәсиридә уларниң аң-сезиминиң ойғиниши тәсвирлиниду.

И.Саттаровниң Қ.Һасанов билән бирликтә язған иккинчи әсәри "Назугум" пьесиси. Алди билән бу әсәрдә тарихий һәқиқәтни өзләштүрүш, өтмүш һаят реаллиғини гәвдиләндүрүш җәһәттин муәллипләрниң чоң утуқларни қолға кәлтүргәнлигини ейтиш һаҗәт. Әйнә шу түпәйли өтмүш һаят фонида әрикпәрвәр Назугум, Бақи охшаш ялқунлуқ яшларниң өз әркинлиги, муһәббити үчүн күриши һәққанә тәсвирләнгән. Әсәрдә хәлиқ бешиға чүшкән зулмәт, езилиш билән биллә вәтәнпәрвәрлик роһи, инсаний алий пәзиләтлири кәң көрситилгән. Бу һал әң алди билән Назугум обризида муҗәссәмләнгән. У хәлиқ сөйгән нахшичи, қошақчи, өз муһәббитигә болған садақити, хәлиқпәрвәрлиги вә қәһриман җасурлуғи бәләнт шәхс сүпитидә гәвдилиниду.

И.Саттаровниң драма саһасидики талантини тонутқан "Ғерип – Сәнәм" сәһнә әсәридур. Бу әсәргә шәриқ хәлиқлири арисида кәң тарапған ривайәт асас қилинған. Драматургияниң жанрлиқ тәләплиригә бенаән Саттаров ривайәт вақиәсигә иҗадий яндишип, униңға көплигән йеңилиқлар киргүзиду. Алди билән драмида вақиә җанлиқ, кәскин риваҗландурулуп, һәл қилинидиғанлиғини һәм униңда йеңи персонажларниң киргүзүлгәнлигини тәкитләш лазим. Шуниң нәтиҗисидә ривайәттә күйләнгән икки яшниң муһәббәт мавзусиға чоң иҗтимаий аһаң бәхш етилиду. Ғерип вә Сәнәмниң сәргүзәштилири иҗтимаий һаят вақиәлири фонида тәсвирлиниду, айрим персонажлар характери техиму яққал ечилиду. Шундақ персонажларниң

қатариға Ғерипниң устази, сарай шаири Һапизниң обризи кириду. Ривайəттикигə нисбəтəн Һапизниң обризиға пьесида чоң орун берилгəн. Һапиз адалəтпəрвəр, алий пəзилəтлик киши болуп, хəлиқ даналиғини гəвдилəндүридиған персонаж. У һəр дайим һəқиқəтни яқлап, шаһқа вə униң əтрапидикилəргə, кəңирəк ейтсақ, адалəтсизликкə қарши чиқиду, наһəқликни қорқмай паш қилиду. “Келəр бир вақит пушайман йəйсилəр техи, пушайман” дəп сарай егилирини агаһландуриду. Шуниң билəн биллə у Ғерипни алий мурат-мəхсəт йолидин қайтмаслиққа дəвəт қилиду һəм дайим бу йолда униңға ярдəмлишиду.

Пьесида пак вижданлиқ, алий пəзилəтлик ғəзəлхан Ғерипниң обризи йеңи қир-сирлар билəн бейитилгəн һалда гəвдилиниду. Паланған шəһири Бағдаттин өз жутиға пəкəт муһəббити Сəнəмнила дəп атланмайду, бəлки уни шундақла дадиси Һасан вəзирниң орнини бесиш, һəқни тиклəш һəм əлгə, Вəтəнгə хизмəт қилиш муддиасиму алға йетилəйду. “Қошуқчə қеним, чивинчə женим пүткичə, туғулуп өскəн елим үчүн ғазатқа чүшүш – маңа пəриз”, дегəн еқидə униң һаятиниң мəхсити болуп қалиду.

И.Саттаров ижадийитиниң əһмийити көзгə көрүнгəн уйғур əдиплириниң һəммиси дегидəк 1937-38-жиллири тутулуп кəткəндə, əдəбиятимиз чириғини өчəрмигəнлигидила əмəс, шуниң билəн бир қатарда поэзия вə драматургиямизни йеңи əсəрлəр билəн бейитқанлиғида. Униң шеир вə поэмилирида Қазақстан уйғур поэзиясидə риважланған мəзмун-мавзулар һəм бəдиий-эстетикилиқ əнъəнилəр давамлаштурулуп йеңи балдаққа көтирилди. Болупму И.Саттаровниң шеирий əсəрлиридə шəкил мукəммəллиги вə рəңдарлиғи жəһəттин чоң илгирилəш йүз бəрди. 20 – 30-жиллар поэзиясидə тəшвиқат мəзмундики вə чачма (əркин) вəзндики əсəрлəр кəң қанат яйған еди. Бу йөнилиш шу дəвир тəливидин келип чиққан əһвал еди. Дəвирниң өскилəң ейтияж-тəливини чоңқур сəзгəн И.Саттаров йеңичə ижат қилди: униң шеирлирида тəшвиқат аһаң тамамəн йоқ болуп, мавзуни шаиранə тəсвирлəш вə маһийитини ечиш асасий йөнилиш болди. Əйнə шу интилишниң яриқин ипадиси И.Саттаровниң шеирий əсəрлиридə сəмимий лиризм баш көрүнүштур. Қайси шеирини яки поэмисини алмайли, уларда жуғирилған сəмимий һис-туйғу һəм тəвриниш мəзмун вə идеягə алаһидə аһаң, тəсирчанлиқ бəхш етип туриду. “Һур бағ қизи” яки “Қорған” охшаш чоң əсəрлирини ейтмиғанниң өзидə, жараңлиқ вə көтирəңгүлүкни тəлəп қилидиған вəтəнни қоғдаш, уруш мавзусиға беғишланған шеирлиридинму буни байқаш мүмкин.

Қурал тутуп қолға
Хошал чиқтим йолға,
Көргүн: қурдашлирим йенимда.
Сəн көргəнму авал
Əсли болмай малал
Күлүп маңғанларни йеғиға?

Вәтәнни фашизм апитидин қоғдашқа атланған вәтәнпәрвәрләрниң қәлбий һалити әйнә шундақ аддий сөзләр билән тәсирлик ипадә қилинған.

И.Саттаров поэзиясидә күйләнгән мавзулар хилму-хилдур. Шуларниң һәммисидә яшлиқ, яшлиққа хас изгү ой-арманлар һәм һис-туйғу, тәвринишләр мужәссәмләштүрүлгән. Униң өзини “комсомол шаири”, йәни яшлар шаири дейиши бежиз әмәсти.

Жуқурида ейтилғандәк, И.Саттаровниң уйғур шеирини мукәммәлләштүрүштә, униң кәспий мәдәнийитини көтириштә үлүши чоң. Шаирниң әсәрлиридә өзидин сәл бурун ижат қилғанлар тәжрибисидә учришидиған чачма шеир түри йоқниң орнида. Әксичә шеир шәкиллириниң қаидә-қанунлирини қәтъий сақлап ижат қилиш асасий йөнилиш болди. И.Саттаров әсәрлиридә бармақ вәзнниң қелиплашқан көплигән өлчәмлири билән бир қатарда шу дәвир поэзиясидә дәсләп ишлитилгән, шаир өзи киргүзгән шәкилләр можут. Поэзия саһасида И.Саттаровниң киргүзгән йеңиликлири муһим екәнлигини алаһидә тәкитләш һажәт.

Аһ жан алмичә
Гүл бағ ичидә,
Сени сөйүмән
Көксүм қанғичә,

охшаш ойнақи шәкилдин тартип:

Елимниң барчә хәлқи маңа туққан
Чин достлуқ көңли билән кучақлашқан,

дегәнгә охшаш чоң шәкилләрдә оңушлуқ қәләм тәврәткән. И.Саттаров 15 13 боғумлуқ шеир түрлирини интонациялик турақ бойичә икки қурға бөлүп йеңи шәкилләрни киргүзди. “Қорған” поэзиясиниң шәкли шуниң бир мисали.

Айдиң кечә, ай патқичә
Таңлар атқичә
Көк чимәнгә сүзүк симап
Шәлдәм яққичә,
Түн ухлимай гүл бәргидә
Булбул сайрайду,
Чәк күзитип чегарида
Сақчи һармайду.

И.Саттаров әдәбиятқа чоң тәйярлиқлар билән кәлгән яриқин талант егиси еди. Униң режиссерлар тәйярлаш курсида оқуши драматургия саһасида ейтарлиқтәк қәләм тәвритишигә асас болди. Униң мавзу-мәзмун жәһәттин һәр хил һаят вақиәлири асасида йезилған пьесилири шу дәвир драматургиясиниң тәрәққиятиға қошулған чоң үлүш еди, әлвәттә. И.Сат-

таров Садир палван һәққидиму әсәр язмақчи болған (бу һәқтә күндилик дәптиридә ейтилған). Башқисидин қәтъий нәзәр, мошу кәмгичә сәһнидин чүшмәй келиватқан "Ғерип Сәнәм" охшаш классикилиқ әсәрниң өзила И.Саттаров исмини әдәбият тарихида мәңгү қалдуриду.

И.Саттаров ярқин талант егиси болуши билән өзигә тәләпчан, җавапкәрлиги наһайити жуқури қәләм саһиби. 1941-жили 1-январьдин 1943-жили 25-февральғичә тутқан күндилик дәптиридә йезилған, әпсус, наһайити аз мәлуматлар униң жуқуридики хисләтлиридин дalalәт бериду. И.Саттаров саламәтлигиниң начарлиғиға қаримай, уруш мәйданиға соранған. Күндилик дәптәрдә мундақ қурлар йезилған: "14/XI.41. Арида бирла шеир яздим. Шеир йезишқа мавзу бәк нурғун. Вақит йоқ. Муһәммәдий ейтқандәк, "минут артуқ вақтим болса, униму қурулуш ишиға әпләймән" дегәндәк, Вәтән қоғдаш ишиға әпләп жүримән. Мән һели һәм писарь, һәм политбоец, һәм комсомол тәшкилатиниң секретари, һәм редактор. Иш җиқ. Бүгүн қилип жүргән ишим – бүгүнки тәләпкә җавап берәлисә болғини".

20/XI.41. Армиядин саламәтликкә бенаән бошинип Алмутиға кәлдим...

25/II.42. Мән йәнә нефтяник! Борғоҗа нефтебазисиға директор болуп бәлгүләндим. Мениң һазирға әң керәклик җайим мәшә болуш керәк".

И.Саттаровниң күндилик дәптиридә йезилған төвәнки қурлардинму униң тәләпчанлиғини көрүш мүмкин:

"Мошу күнләрдә шеир язмас болуп қалдим. Язғум кәлмигәнликтин әмәс, оттәк язғум бар. Бирақ... немисини ейтай... Оңайла йезилидиған шеирларни язғум кәлмәйду. Йәни схемидин, шаблондин, схоластикидин, халтуридин вә башқа шуниңға охшаш келишмәсликләрдин жирақ болуп, тамамән һеч ким ойлимиған йеңи пикирләр билән яхши шеирларни язғум келиду. Андақ болмиғандин кейин қуруқ сөзләрни тизип немә қилай?! Шеирда һиссият, көтирәңгү роһ, қизиқ пикир болуш керәк. Уни оқуған адәмниң жүриги от елип, дүпүлдәп кәткидәк болсун!.. Мән әнди язсам пәқәт авалқи шеирлиримға охшатмай әстә қалғидәк сөзләр билән язимән. Шундақ үмүтүм бар".

Өз ишидин қанаәтләнмәслик, йәниму бәләнтликкә, мукәммәлликкә интилиш түпәйли И.Саттаров чапсан өскән қәләм саһибидур. Униң шаир һәм драматург сүпитидә өсүшидә җаһан, рус һәм қериндаш хәлиқләр әдәбиятлириниң нәмунилирини тәрҗимә қилишму чоң роль ойниди. Пушкин, Шевченко, Абай, Һ.Тақташ, Гюго вә Мольерға охшаш улуқ әдипләрниң әсәрлирини тәрҗимә қилиши И.Саттаровниң классик әдәбияттин қанчилик дәриҗидә тонуш болғанлиғидин дерәк бериду.

Инсаний алий пәзиләтләрни сәмимий күйлигән И.Саттаровниң әсәрлири вақит синиғидин өтүп, һазирму китапханға эстетикилиқ бәһир беғишлайду, һазирму оқуған кишини тәврәндүриду.

Махмут АБДУРАХМАНОВ

Мәрийәм СЕМӘТОВА (1916 – 1967)

Қ.Ғожамияров намидики җумһурийәтлик Уйғур музыкилиқ комедия театриниң тарихи Қазақстан хәлиқ артисти Мәрийәм Семәтованиң исми билән чәмбәрчас бағлиқ. У уйғур хәлқиниң театр мәдәнийити тарихидики әң ярқин сәнъәткарларниң бири болуп һесаплиниду. Униң сәнъити әҗайип күчлүк һиссиятларниң, чоңқур ой-пикирләрниң, йүксәк идея, чоңқур лиризм вә поэзияниң символиға айланған.

Мәрийәм Семәтованиң һаяти қисқа болди. У 1916-жили 9-май күни туғулуп, 1967-жили һаяттин өтти. Мошу җәриянда Уйғур театриниң сәһнисидә 30 жилдин сәл ошуқ вақит ишләп, өчмәс из қалдурди. Униң сәнъити һәр дайим қәһриманлиқ, ирадә, яхшилиқ тәнтәниси тоғрилиқ далаләт берәтти. Таланти болса, хилму-хил, кәң даирилик болуп, иҗадий қизиқишлири һәртәрәплимилик еди. Таллавалған кәспигә чәксиз берилгән Мәрийәм Семәтовани улуқ рус актрисиси М.Ермоловаға охшитишқа болиду.

М.Семәтова мәктәптә оқуп жүргән чағлиридила сәһнә сәнъитигә қизиқатти. Мәсилән, мәктәптә “Житим бала” намлиқ спектакль қоюлғанда, у житимниң ролини муваппәқийәтлик ойниған. Әйнә шу күндин башлап униң сәһнә сәнъити тоғрилиқ арзуси техиму күчийиду.

Яш қиз театр һәққидә мүмкин қәдәр көпирәк билишкә интилатти. Униң тәбиитидики бу интилиш техникумдики оқушини ташлашқа мәҗбур қилиду вә Мәрийәм Ж.Асимов билән А.Садиров йолбашчилиқ қиливатқан Уйғур театриниң комиссияси алдида өз маһаритини көрситиш үчүн үгәнгән ләпәрлирини ейтиду, “Сувара” уссулини, “Хетәк йәнди” пьесисидин Марусяниң ролини орунлап бериду. Униң сәһнә истедати егиси екәнлигини байқиған театр рәһбәрлири Мәрийәмни театрға қобул қилиду. Әйнә шуниңдин тартип яш қизниң җараңлиқ авази кәспий сәһнидин янрашқа вә тиңшиғучиларни мәптун қилишқа башлиди.

М.Семәтованиң замандашлириниң бири Ермолованиң авази тоғрилиқ ейтип, Мария Николаевна сәһнидә көпәйтиш җәдвилини оқуп бәрсә шу-

ниң өзила тамашибинларни һаяҗанландурушқа купайә қилиду, дегән еди. Мәрийәмниң авазиму әйнә шундақ җараңлиқ еди. Та һазирғичә М.Семәтованиң иҗрасида радио арқилиқ Назугумниң монологини тиңшайдиған болсақ, биз ихтиярсиз һаяҗанлиниш һиссиятлириға чөмүлимиз.

Яш сәнъәткар үчүн талант билән авазниң болуши сәһнә үчүн йетәрлик әмәслигини чүшәнгән һалда Мәрийәм көп оқуди, чоңлардин үгәнди, өзи йезишқа, иҗат қилишқа интилди. Һазир униң йезип қалдурған хатирилирини көздин кәчүридиған болсақ, рольларниң, шеирларниң көчирмилиринила әмәс, бәлки рус вә чәт әл театрлири бойичә йезилған конспектларниму көримиз.

Театрға ишқа орунлишип, бир аз вақит өткәндин кейин Мәрийәм Семәтова спектакльлардики умумий көрүнүшләрдә ойнашқа башлиди. Пәйдин-пәй униңға эпизодлуқ, андин көзгә көринәрлик рольлар берилидиған болди. У дәсләп "Анархан" спектаклида Петиханниң ролини ойниди. Бу рольни у наһайити тиришчанлиқ көрситип, йүксәк илһам билән иҗра қилди. Чүнки униң йенида әҗайип актерлар Ханғоҗа вә Хеличәм Илиевлар, Җалал Асимов вә Абдулһәй Садиров ойниған еди. "Аршин-Малалан" спектаклида режиссер В.Әзимов актрисиға хизмәткар Теллиниң ролини тапшурди. М.Семәтова бу рольниму вайиға йәткүзүп, тамашибинларниң алқишиға егә болди. Һәзил-күлкә, шатлиқ, оптимизмға толуп-ташқан Теллиниң обризи, шундақла У.Гаджибековниң һәқиқий хәлиқ музыкиси М.Семәтовани ихтиярсиз өзигә мәптун қилған еди. Бу рольни иҗра қилишта у яркин қабилийитини намайиш қилди.

Шуниңдин бу ян яш актрисиға көплигән рольларни ойнашқа тоғра кәлди. У "Малиновкидики той" спектаклида Гапусниң, "Ғерип Сәнәм" спектаклида Гүлчи момайниң, "Қози-Көрпеш – Баян-Сулу" спектаклида Баянниң рольлирини ойниди. Бу рольлардин эмоционаллиқла әмәс, бәлки бәдиий тәсирму алди. М.Семәтова Анарханниң ролини ойнашни арзу қилатти, лекин күтүлмигән йәрдин униңға Анарханниң аниси Гүлзариниң ролини ойнаш тәклип қилинди. Яш актриса өз көңлидә бу рольни ойнашқа қарши болсиму, һәр хил рольларни ойнашни арзу қилғанлиқтин, униңға разилиқ бәрди. М.Семәтова Гүлзариниң ролидин башлап, өз балилирини чоңқур сөйидиған, уларниң бәхит-саадити вә һаяти үчүн күришидиған бир қатар анилар образлирини яратти. У сәһнидә иҗтимаий һоқуқсизлиққа қарши, аиләвий зулумға, мещанлиқ әхлаққа қарши наразилиқ билдүридиған йеңи типтики аниниң қияпитини гәвдиләндүрди. Униң тәбиий психологиялик өткүрлүги рольларни қиямиға йәткүзүп орунлишиға имканийәт бәрди.

М.Семәтованиң иҗра қилишида "Анархан" спектаклидики Гүлзарә сехи, кам сөзлүк, сәрәмҗан болуп көрүниду. У өзиниң вападарлиғи, аялларға хас көңүлчәклиги вә меһриванлиғи билән йолдиши Сайитниң еғир ғәм-қайғулирини йениклитишкә тиришиду. Лекин униң ташқи хатирҗәмлигидә өз қизлири үчүн тәшвишлири билинип туриду. Чүнки у һоқуқсизлиқ қисмитини яхши биләтти. М.Семәтова Гүлзариниң ролини иҗра қили-

ши билән пәқәт өз алаһидилигигә егә һәқиқий сәһнә маһири екәнлигини көрсәтти. У сәһнидә бир пүтүн һаятни баштин өткүзүп, бу рольни психологиялик җәһәттин тоғра, ениқ ипадиләп берәлиди. Йәнә келип, актрисиниң өз оюни билән Гүлзарә обризини мундақ ечип бериши спектакльда барғансири күчийидиған кәскинликни пәйда қилатти. Бунинда М.Семәтованиң шериги, Уйғур театриниң талантлиқ артисти, узақ жиллар мабайнида Сайитниң ролини ойниған Әхмәт Шәмиевниң хизмити чоң. Бәзи чағларда Гүлзариниң роли вә М.Семәтова, бир пүтүн нәрсидәк, уларниң арисида һеч қандақ пәриқ йоқтәк туюлатти. Бу болса тамашибинларни таң қалдуратти, әлвәттә.

Қисқа муддәт ичидә М.Семәтова театрниң йетәкчи актрисилириниң биригә айланди. Мундақ дәриҗигә йетиш, уни өз үстигә техиму нурғун ишләшкә, маһаритини ашурушқа, өз репертуарини кәңәйтишкә мәҗбурлатти.

Актрисиниң талантини шәкилләндүрүштә вә тәрәққий әткүзүштә режиссерлар В.Әзимов, В.Маржанов вә С.Башоянлар хелә күч чиқарди, улар актрисиға Кеңәш театридики асасий усул К.Станиславскийниң системиси тоғрилиқ нурғун сөзләп берәтти, униң ойнайдиған рольлирини алдин-ала тәпсилий вә чоңқур тәһлил қилатти. Демократик вә инсанпәрвәрлик идеяләрни гәвдиләндүридиған дунияви классикилиқ драматургия, һәммидин авал рус драматургияси актрисиниң билим даирисини техиму кәңәйтти. Шекспир билән Горькийниң, Гольдони билән Гогольниң, Мольер билән И.Поповниң әсәрлири униң талантини техиму риваҗландурупла қалмастин, бәлки актрисиниң һаят мәвқәлирини бәлгүлиди.

М.Семәтованиң театр сәһнисидә яратқан Гольдониниң "Меһманханиниң ғоҗайини" пьесисидики Мирандолинаниң, Гогольниң "Өйлиниш" әсәридики Фекланиң, Горькийниң "Зыковлар" спектаклидики София Ивановнаниң, Шекспирниң "Отеллосидики" Эмилияниң образлири өзлириниң мүҗәз-хулқи вә темпераменти, җәмийәттики орни бойичә хилму-хил еди. Лекин буларниң һәммиси М.Семәтова тәрипидин актрисиға хас сәвирчанлиқ, қәтъийлик, тәбиийлик билән, уларниң һиссиятлирини толуқ чүшиниш билән иҗра қилинған. Актриса һәр бир қәһриманда өз услубини, өзиниң тәкрарланмас характерини тапатти. Уларниң һәр биридә назук психологизм вә яриқин иҗтимаий характеристикиниң мас келишигә күч чиқиратти. Тамашибинлар М.Семәтованиң иҗра қилишида өз рольлириниң дәвир билән, муәллипниң услубини назук һис қилиши билән маслаштурушини көрәтти. Бу хусусийәтләрни у болупму А.Гинзбургниң "Алжир – мениң Вәтиним" спектаклида Әйни ролини ойниғанда һәммә тәрәптин намайән қилди. Қолида орун тутуп йетип қалған қери аниси – Беби билән Мәрийәм вә Омарға охшаш икки балиси бар аилға турмуш кәчүрүш еғир. Уни намратлиқ, ачарчилиқ һәддидин ташқири әсәбийләштүрүвәткән. Бир бурда наниң ғериви болуш, үмүтсизлик уни инсаний һиссиятлардин мәһрум қилиду, у өзиниң тар өйидин анисини кочиға чиқириветиду. Актриса Әйни-

ниң обризини устиликчә тәрәққий әткүзүп, уни пәйдин-пәй йүксәк психологиялик дәрижигә йәткүзиду. Семәтова ойниған Әйниниң обризи спектакльниң иккинчи қисмида әң жуқури пәллисигә берип йетиду. Чачлири чугулуп, көз яшлиридин үз-көзи ишшип кәткән Әйни Мәрийәмгә жиғлайду; Мәрийәмни француз полицияси қамаққа алған. Омарниң “Мәрийәм келиватиду!”, дәп вақириған авазини аңлиғанда, Әйниниң көзлири бир дәқиқә жанлинип кетидудә, дәрваза тәрәпкә тикилиду. Лекин уруп азапланған, үз-көзлири қанға боялған Мәрийәмни көргәндә, Әйни аста арқиға чекиниду. Униңға анилиқ һиссиятлири дәһшәтлик хәвәрни: солдатлар униң қизини аяқ-асти қилғанлиғини йәткүзгәндәк болиду. Бу пажиәлик вақиәдин кейин Әйни – Семәтова өзи билән өзила болуп қалиду, у өзиниң ечинишлиқ сәргүзәштилиригә берилип, һәтта бәзи чағларда өзини хелила йоқитип қойиду. У дайимлиқ муһтажлиқтин, һаят үчүн болуватқан күрәштин, пажиәлик зил-зилиләрдин һарди. Бәзи чағларда у худди өзигә охшаш намратлиқта яшаватқанлар биләнму рәһимсиз мунасивәттә болиду. Лекин кейин униң қәлбидә пәйдин-пәй наразилиқ пәйда болиду, униңда йеңи адәмниң һаятини башқичә чүшинидиған адәмниң қияпити барлиққа келиду. Спектакльниң ахирида биз башта көргән Әйнини көрмәймиз. У әнди әтраптикиләргә һисдашлиқ билән қарайдиған, авазида сәмимийлик билинип туридиған Әйнигә айлиниду. Хасни Әйниниң наһайити өзгирип кәткинини ейтқинида, у чоңқур хиялға чөкүп, “Һә, мән өзгирип кәттим, мән наһайити өзгәрдим һәм нурғун нәрсиләрни чүшәндим”, дәйду. Әгәр илгири Әйнидин бир парчә нанни сорап елиш мүмкин болмиған болса, у Дар-Зибитар өйидә яшиғучиларға ишчилар комитети тәрипидин әвәтилгән озуқ-түлүкни тәхсим қилип бериду вә мундақ дәйду: “Елиңлар, йәңлар. Биз бир-биримизгә ярдәм қилишимиз керәк. Өзимиз тоғрилиқ вә башқилар тоғрилиқ ғәмхорлуқ қилишимиз лазим”. Бу йәрдә биз тамамән башқа Әйнини көримиз, униң тәшәббуси билән Дар-Зибитарниң аһалиси полиция хадимлирини қоғлайду, униң тәшәббуси билән улар өйниң ғожайини Бекени рәһимсиз жазалайду.

М.Семәтованиң келишкән ташқи қияпити, кам учрайдиған пластикиси һәр қандақ образниң имканийәтлирини, диапозонини кәңәйтишкә мүмкинчилик берәтти. Шуңлашқа униңға барлиқ жанрларда – комедия, драма, музыкилиқ драмида ойнаш қийинға чүшмәтти. Һәр хил, бәзи чағларда бир-биригә тамамән охшимайдиған қариму-қарши рольларни көргән чағда актрисиниң маһарити һәммимизни тәәжжүпләндүрәтти. Униң орунлишидики Хәмзиниң “Бай вә батрак” спектаклидики Ханзуриниң роли буниңға яркин мисалдур. Чүнки Ханзуриниң һаяти бу көплигән өзбәк аяллириниң тәғдири. Ханзура – Семәтова Җәмилиниң азаплирини һәммә тәрәптин чүшиниду вә уни чүшәнгән һалда Җәмилиниң ирадисини сундурушни халайду.

Мана Гогольниң “Өйлиниш” намлиқ һәҗвий комедиясидики Агафья Тихоновна. Актриса бу рольни ижра қилишта пародиягә анчила берилип

кәтмәйду. М.Семәтова Агафья Тихоновнаниң ролини наһайити назук, силиқ вә ишинәрлик һалда орунлашқа муваппәқ болиду.

Хәмзиниң “Майсариниң иши” комедиясидики Майсариниң ролида М.Семәтованиң таланти тамамән йеңи бояқлар билән көрүнди. Яриқин темперамент, әҗайип авазға егә болған М.Семәтова наһайити әқиллик, оптимизмға толуп-ташқан Майсариниң обризини яратти. Актриса әсәрниң жанрини чоңқур чүшәнгән вә һис қилған һалда өз ролини үстүн роһта ойниди.

М.Семәтова сәһнидә яратқан рольларни санап чиқиш вә тәһлил қилиш қийин, лекин у ойниған һәр бир роль, болупму баш образлар театримиз һаятидики чоң вақиә, униң қәлбиниң бир қисми болған.

Мәшһур актриса М.Семәтова өз кәспигә нисбәтән һәр дайим иҗадий издиништә болғачқа, кәсипдашлириниң қәлбидә чоңқур из қалдурди вә уларниң һөрмитигә егә болди.

Уйғурчә радио хәвәрлирини аңлитиш редакциясиниң фондида Қазақстан хәлиқ артисти Мәрийәм Семәтова тәрипидин иҗра қилинған Назугум монологи магнит лентисида сақланмақта. Актриса монологни әҗайип илһам билән тәсирлик вә чоң маһарәт билән оқуйду. Һазир мәзкүр авазни аңлисақ, биз худди Назугумниң өзи сәһнигә чиққандәк һис қилимиз.

Мәрийәм Семәтова Уйғур театр мәдәнийитиниң тарихида өчмәс из қалдурған, театримиз сәһнисидә унтулмас образлар түркүмини яратқан мәшһур актриса болупла қалмастин, шундақла нурғунлиған шеирларниң муәллипи еди. Униң шеирлириға кейинирәк уйғур кәспий композиторлири музыкиларни язди.

Мәрийәм Семәтова сәһнидә 30 жилдин ошуғирақ ишләп, өз театри үчүн нурғун ишларни қилди. У шундақла мәдәнийитимиз тарихида уйғур аяллири ичидә биринчи болуп наһийәлик, вилайәтлик кеңәшләргә, андин Қазақстан ССР Алий Кеңишигә депутат болуп сайланған шәхс болуп қалди.

Әхмәтжан ҚАДИРОВ

Ғәзиз ДУГАШЕВ
(1917-жили туғулған)

– Саат алтидә, Пушкинниң һәйкили алдида учришайли.

Биз шуниңға келиштуқ.

Телефон трубкисини орниға қойдумдә, техи йеңила өзәм билән йеқимлиқ, юмшақ авазда сөзләшкән адәмниң чирай-шәклини, қәдди-қамитини көз алдимға кәлтүрүшкә тиришип көрдүм. Лекин униңдин һеч нәтиҗә чиқмиди. Раст, униңдин илгири униң сүрәтлирини гезит вә журналларниң сәһипилиридә нурғун учратқан едим. Бирақ уларниң көпчилигидә Ғәзиз Дугашев чирайи җиддий, қара фрак кийгән һалда ипадиләнгән болуп, бу сүрәтләргә қарап униң пәкәт өзигә хас инсаний хисләтлирини толуқ тәсәввур қиливелиш қийин еди.

Ғәзиз Дугашев... Бу исимни сабиқ СССРдики сәнъәт ихласмәнлириниң арисида аңлимиған, билмәйдиғанлар аз болса керәк. Атақлиқ дирижер, Қазақстан хәлиқ артисти, Қазақстан Дөләт мукапитиниң лауреати, Большой театрниң дирижери болған, бир нәччә мәмликәтниң опера вә балет театриға рәһбәрлик қилған көрнәклик сәнъәт әрбаби, профессор...

Мениң Ғәзиз ака һәққидә билидиғанлирим мана мошу мәлуматлар билән чәклинәтти. У сәһниләштүргән онлиған опера билән балетларму, у рәһбәрлик қилған симфониялик оркестрларму маңа яхши мәлум. Лекин бүгүнки учришиш алдида мени тамамән башқа нәрсиләр – униң күндилик турмушта қандақ инсан, қандақ сөһбәтдаш екәнлиги, ички дунияси, қизиқиш даириси вә, әң муһими, униң дирижер сүпитидә шәкиллиниши, бесип өткән иҗадий йоли – мана мошулар ойландуратти, қизиқтуратти. Әгәр Ғәзиз ака һәқиқәтәнму гезит вә журналлардики сүрәтләрдә ипадиләнгәндәк бәкму җиддий, һәзил-чақчақни анчә чүшәнмәйдиған адәм болса, униң билән сөһбәтлишиш оңай болмайду, әлвәттә. Мени ховупландурған йәнә бир әһвал – өзәмниң дирижер паалийитиниң қир-сирини, назук тәрәплирини анчә яхши билмәйдиғанлиғим еди. Әгәр сөһбитимиз, Ғәзиз акиниң хаһиши билән, пәкәт дирижерниң маһарити әтрапидила җүргүзүлидиған болса, мениң үн-түнсиз олтирип қелишим шүбһисиз.

Бирақ бу тәшвишлирим орунсиз болуп чиқти.

Сөз ара шуни ейтип өтүш керәкки, кейинирәк, йәнә бир учрашқинимизда, өзәмниң Ғәзиз ака билән сөһбәткә тәйярлиниш мәхситидә Большой театрға берип, А.Аданниң “Жизель” балетини көргәнлигимни вә әттәй бу һәйвәтлик театрниң әң жуқарқи балконлириниң биридә олтирип, бирдә сәһнигә қарап, бирдә дирижерниң һәрикәтлирини чоң диққәт билән күзәткәнлигимни ейтип бәргинимдә, Ғәзиз ака өзини туталмай күлүп кәтти.

– Адәттә, “Жизельға” барған адәм сәһнидин көз үзәлмәй қалиду, – деди у ахири күлкисини тохтитип. – Сиз дирижерниң қандақ ишләйдиғанлиғиниму байқап олтирипсиздә. Бирақ бу дирижер паалийитиниң пәқәт бирла, ахирқи қисми. Асасий иҗадий иш һәр қандақ әсәрни сәһнигә тәйярлаш җәриянида жүргүзүлиду. У болса узақ вә мәшәқәтлик җәриян.

Йәнә қайтилаймәнки, бу сөзләрни мән кейинирәк аңлидим. Аңғичә Ғәзиз акиниң қанчилик дилкәш, хуш чақчақ инсан екәнлигини билип үлгәргән едим.

...Пушкин мәйдани. Москваниң мәркизидики мәзкур мәйданниң бир тәрипигә “Известия” гезитиниң һашамәтлик бенаси, йәнә бир тәрипидә шәһәрдики әң чоң кинотеатрларниң бири – “Россия” җайлашқан. Мәйданниң дәл оттурисида улуқ шаирниң һәйкили. Униң әтрапида адәмләр интайин нурғун: бу москвалиқларниң вә униң меһманлириниң сөйүмлүк җайи. Уларниң көпчилиги бир-бири билән мошу йәрдә учришиду. Шуңлашқиму Ғәзиз акиниң сөһбәтлишиш үчүн дәл мошу мәйданни хиллап алғини мени һәҗәпләндүрмигән еди.

Шунчә адәмләр арисидин Ғәзиз акини бирдин тонидим: һәр һалда сүрәтлирини көрүведимдә. У метродин иштик чиқип кәлдидә, мениң өзигә қарап қәдәм ташлиғинимни байқидимекин, билмәймән, амма топ-тоғра мән тәрәпкә бурулди:

– Чирайиңизға қарап уйғур жигити болса керәк дәп ойлидим, – деди у сәмимийәт билән қолини созуп. – Кечикмигәндимән? Җүрүң, әву бәлдиңгә берип олтирайли.

Шундақ адәмләр барки, уларни бир көрүпла, худди кона тонушлардәк, ечилип-йейилип сөһбәтлишип кетисиз. Ғәзиз ака шундақ адәмләрдин екән. Униң сөһбәтдишигә болған сәмимий муамилиси, кишини зоқландуридиған йеқимлиқ күлкиси мени қайил қилди. Еғир бәстини чаққан һәрикәткә кәлтүрүп меңиши, көзлиридин билинәр-билинмәс җилвилинип туридиған күлкә аламити, өзиниң пикрини, ойини дайим ениқ вә аддий изһар қилиши Ғәзиз акини әсли йешидин хелила яш көрситип туратти.

Биз Пушкин һәйкилиниң алдидики бәлдиңләрниң биридә олтирип, узақ параңлаштуқ. Гепимиз бирдә жирақ Чарин, Талғир, умумән Йәттису тәвәси һәққидә болса, бирдә Швейцария, Германия вә башқиму мәмликәтләрдә өткән гастрольлар әтрапида давам қилатти. Амма сөһбитимизниң асасий мавзуси сәнъәткар вә униң хәлиқ, Вәтән алдидики муқәддәс борчи тоғрилиқ болди.

Шуниңдин кейинму Ғәзиз ака иккимиз йәнә бир нәччә қетим учраштуқ. Бу сөһбәтләр җәриянида у мени ойландурған, қизиқтурған соалларниң һәммисигә дегидәк җавап бәрсиму, амма қандақту-бир қанаәтләнмәслик һиссияти мени өз илкигә еливалған еди. Буниң асасий сәвәви – Ғәзиз акиниң кәмтарлиғи, йәни униң өзи һәққидә бәкму үзә, қисқила ейтип бериши, бәзидә һәтта удул қоюлған соалға, өзиниң адити бойичә, ениқ җавап қайтурмай, сөһбәт йөнилишини башқа яққа йөткәветиши болса керәк, дәп ойлаймән. Қисқиси, мән зор талант егисиниң сәнъәт саһасидики интайин чоң утуқлириниң томурини, сирини, униң өзиниң шу утуқларға болған көз қаришини дегәндәк айдиңлаштуралмидим. Уни пәқәт пәрәз қилишим мүмкин. “Сәнъәткарниң чоң тәнтәнилири униң таланти билән мунасивәтлик”, дәп қисқичила ейтишқа болар еди. Бу һеч бир талаш пәйда қилмайдиған һәқиқәт. Ғәзиз Дугашевниң чоң талант егиси екәнлиги сәнъәт әһлигә яхши мәлум. Лекин бу һәқиқәт Ғәзиз акиниң барлиқ ғалибийәтлириниң, пәқәт сәнъәт саһасидила әмәс, бәлки өз үстидин қазанған ғалибийәтлириниң сирини ечип бериш үчүн купайә қилмайду дәп ойлаймән. Мүмкин һәммә нәрсә униң әҗайип әмгәк сөйгүчлүгигә яки сунмас ирадисигә бағлиқту? Шундақтиму Ғәзиз акиниң сәнъәт дунияда әң егиз чоққиларға көтирилишиниң, йоруқ юлтуз болуп чақнишиниң сири вә томури униң жуқурида ейтилған хисләтлири – таланти, әмгәк сөйгүчлүги вә ирадиси билән бир қатарда униң көзлигән мәхситигә, өзиниң талантиға, умумән сәнъәткә нисбәтән садақәтлигидә болуш керәк дәп пәрәз қилимән. Сөз мана мошу һәққидә.

* * *

У госпиталь палатисида пат-патла көзини жумуп, 1941-жилниң әшу бир шувурғанлиқ декабрь күнини хиялидин өткүзәтти. Мосвканиң шималидики Луговая дәп атилидиған кичиккинә разъезд. Униң йенидики шалаң орманлиқ. Әтрапни аппақ қар қаплиған. Җандин өткидәк соғ шамал. Шу күнниң вақиәлири, гоя түнүгүн йүз бәргәндәк, көз алдидин бир-бирләп өтиду. Һели болсиму әшу шамални тәсәввур қилса, тәнлири шүркинип кетиду. Улар алаһидә бригадиниң җәңчилири һуҗумға өтүш буйруғини күтүп ятатти. Мана ахири ундақ буйруқму берилди.

Соғниң тәсиридин күйүшүп кәткән тәнләргә бирдин җан кирдидә, җәңчиләр окоплардин ирғип чиқишти. Әтрапни шиддәтлик “Ура” садаси қаплиди. Ғәзиз ака һуҗумға чиққанларниң алдинқи қатарида келивататти. Дүшмән окоплири барғансири йеқинлишиватиду. Һәр икки тәрәптин үзлүксиз оқ етилмақта. Ғәзиз акиму чапсан илгирилигән һалда автоматиниң тәпкисини басатти. Фашистлар сепидә һодуқуш. Әйнә оң тәрәптики окоптин иккиси бөлүнүп чиқтидә, автоматлирини сөрәп, алдираш арқа сәпкә дажишқа башлиди. Уларға сол тәрәптин йәнә бир нәччиси қошулди. Ғәзиз ака автоматини шу яққа қаритип, кәйни-кәйнидин оқ чиқарди.

Дәл шу пәйттә, худди бирси униң автомат дискисини мәккәм тутқан сол қолини дәһшәтлик зәрбә билән әшу дискиға миқлавәткәндәк болдидә, һәйәл қилмайла, Ғәзиз акиниң қоли лассидә қилип төвән сангилап қалди. У қан қизиғида йәнә хелиғичә қатардин қалмай жүгригән болсиму, амма көп өтмәй бир-икки сәнтүрүлүп, қелин қарға жиқилди.

Бу қатардики жәңчи Ғәзиз Дугашевниң ахирқи жеңи еди. Дүшмән оқи униң икки бармиғини жулуп елип кетипту, буниңға қошумчә еғир контузия болған. Дәсләп у башқа яридарлар қатарида Ивановоға, кейинирәк Қазан шәһириниң госпиталиға әвәтилди. Давалиғучи дохтурларниң һөкүми рәһимсиз еди: “Һәрбий хизмәткә лайиқ әмәс”. Амма 24 яшлиқ жигит адәттики течлиқ һаятқа лайиқму? Ғәзиз акини мошу ой азаплатти. Бу униң арзу-арманлириниң йоққа чиққини әмәсму? Әнди униңға скрипка челиш турмақ, у тоғрилиқ ойлашму қийин. Көзлигән мәхсәтлири билән, музыка билән үзүл-кесил хошлишишқа тоғра келиду. Бу чоқум. Амма әшу еғир бир пәйтләрдиму у өзиниң келәчигини музыкисиз, сәнъәтсиз тәсәввур қилалматти. Әнди немә қилиш керәк?

Ғәзиз ака госпиталь койкисида йетип, пат-патла өзиниң балилиқ, яшлиқ чағлирини әсләтти. Тәғдирниң өзигә нисбәтән шунчилик рәһимсиз болидиғанлиғини билгинидә, у бәлкимба скрипкини, умумән һәр қандақ саз әсвавини һеч качан қолиға алмиған болар еди. Бирақ қандақ алмисун? Дадисиниң қолидики равапниң сехирлиқ тарлири бәзидә муңлинип жиғлиғандәк, бәзидә қақахлап күлгәндәк сада янритип турса, әндила мәктәп босуғисидин атлиған гөдәкниң иштияқи шу равапқа чүшмәй немигә чүшсун? Һә, һәммә нәрсә шу сехирлиқ раваптин башланған. Скрипкиға болған муһәббәт униң жүригидин кейинирәк орун алди.

...Ғәзиз ака қорамлиқ Нияз (жутдашлири уни Низахун дәпму атишатти) Дугашев билән чаринлиқ Мәрийәмханниң аилисидики йәттинчи пәрзәнт еди. У Алмутида туғулди. Лекин турмушниң еғирчилиғи Низахун билән Мәрийәмханни тоққуз балисини йетиләп бир нәччә қетим көчүшкә мәжбур қилди. Бир аз вақит бу чоң аилә Чаринда яшиди, кейинирәк Талғирға йөткәлди. Ахирида улар янливаштин Алмутиға көчүп кәлди.

Низахун әслидә моздуз болсиму, балилирини беқиш койида һарвукәшликму, деханчилиқму қилди. Лекин гәп ата кәспидә әмәс. Әң муһими, – у маһир сазәндә еди. Дадиси кона рававини қолиға елиши биләнла кичиккинә Ғәзиз униң йенида пәйда болатти. Атиму пәрзәндиниң сазға болған һәвәсини сезип, униң бу иштияқини техиму күчәйтишкә тиришатти. Ғәзиз акиниң сәнъәткар болуш арзу-армини әйнә шу раваптин, дадиси чалған саз-бәзмиләрдин башланди.

Скрипкини у кейинирәк, Алмута музыка училищесиға чүшкәндә, дәсләпки қетим қолиға алди. Бу әвришим, назук әсвап яш жигитни бирдин өзигә мәптун қиливалди. Мүмкин буниңға униң устази – қабилийәтлик скрипкичи Кравец сәвәп болғанду? Яки буниңға сәвәп – скрипка тилға киргәндә униң адәмниң жүрәк қетидики ойлирини, хаһишлирини, ар-

зулирини изһар қилиш хусусийитиду? Қандақла болмисун, әйнә шу күнләрдин тартип яш Ғәзиз скрипкиға һәқиқий муһәббәт бағлап, униңсиз өзиниң һаятини тәсәввур қилалмайдиған болуп қалған еди.

Ғ.Дугашев училищени тамамлиғандин кейин бир аз вақит Уйғур театрида концертмейстер болуп ишлиди. Андин филармонияга йөткәлди.

– У жиллири биз пат-патла Алмутидики Максим Горький намидики паркта концерт қояттуқ, – дәп әсләйду Ғәзиз ака жирақ өтмүшни. – 1941-жилниң 22-июнь күниму шу йәргә келип, новәттики концертқа тәйярливататтуқ. Һәммимизниң кәйпияти үстүн. Йеңи программа билән сәһнигә чиқишимиз керәк еди. Амма сәһнә пәрдисини ечиш несип болмиди: урушниң башланғанлиғи тоғрилиқ хәвәрни биз дәл сәһнигә чиқиш алдида аңлидуқ...

Көп өтмәй Ғәзиз Дугашев қолидики скрипкини вақитчә автоматқа алмаштуруп, җәң мәйданиға атланди. Лекин яш сәнъәткар шу пәйттә өзиниң сөйүмлүк саз әсвави билән вақитлиқ әмәс, бәлки мәңгүгә видалашқанлиғини нәдин билсун! Луговая разъези йенидики шиддәтлик җәң униң әндила башланған иҗадий паалийитини сизип ташлиған еди.

* * *

Ғәзиз ака пәқәт алтә айдин кейинла госпитальдин чиқти. Әнди у Улуқ Вәтән урушиниң үчинчи топтики накаси, фронтқа яримайду, скрипка челиштинму мәһрум болған адәм. Алмутиға кәлгинидә, дост-бурадәрлири униңға һәр хил мәслиһәтләрни бәрди. Лекин уларниң һәммисиниң пикри бир йәрдин чиқти: әнди Ғәзиз музыкидин ваз кечип, өзиниң һазирқи әһвалиға маслишидиған бирәр кәсипни өзләштүрүши керәк.

Амма бир қетим вә әбәдил-әбәт сәнъәткә муһәббәт бағлиған адәмниң униңсиз һаят кәчүрүши мүмкинму?

Ғәзиз ака театрға ишқа кирди. Ениғирағи, опера вә балет театриниң китапханисиға нота көчәргүчи сүпитидә қобул қилинди. Униң әтрапида қизиқчилиғиму, еғирчилиғиму мол иҗадий һаят билән яшаватқан адәмләр. Әнди түнүгүнки скрипкичи болса, улар үчүн нота көчириш билән бәнт. Лекин көзлигән нишани бар, өз арминиға садиқ кишиләргә тәғдирму хәйрихаһлиқ қилидиған охшайду. Ғәзиз ака нота көчириш җәриянида уруш жиллири Алмутиға көчирилгән Киев опера вә балет театриниң баш дирижери, профессор В.Пирадов билән тонушуп қалди. Җәң мәйданидин яридар болуп қайтқан яш жигитниң сәнъәткә, музыкиға дегән иштияқини, муһәббитини байқиған В.Пирадов уни өзиниң ассистенти сүпитидә ишқа қобул қиливалди. Ғәзиз акиниң өчүшкә башлиған үмүт оти яңливаштин ялқунлап йенишқа башлиди. У әнди дирижер болиду! Өзигә нәмәлум, бәзидә һәтта қорқунуч һиссиятлирини пәйда қилидиған бу паалийәт уни толуғи билән өз илкигә еливалди. Әгәр бир чағларда Ғәзиз ака дадисиниң рававини саатлап тиңшаштин зерикмисә, әнди у дирижерниң чоң оркест-

рға рәһбәрлик қилиш пәйтидики қияпитигә, һәрикәтлиригә һәптиләп қарап олтиришқа тәйяр еди. Шу җәриянда у устазидин көп нәрсиләрни үгәнди. Владимир Иосифович, өз новитидә, шагиртиниң вәзипилирини күндин-күнгә мурәккәпләштүрүп, уни оркестрға вә хорға рәһбәрлик қилиш сирлири билән тәпсилий тонуштурди.

Мана, ахири у һаяҗанлинип күткән пәйтму кәлди. 1943-жили Ғәзиз ака өмридә биринчи қетим Абай намидики Қазақ опера вә балет театриниң дирижерлиқ пультиға көтирилип, өз алдиға З.Палиашвилиниң "Даиси" оперисиға дирижерлиқ қилди. Мошу спектакльниң өзидила униң һаятбәхш стили, оркестрни сезиш, уни ишәшлик башқуруш қабилийити мутәхәссисләрниму, тамашибинларниму қайил қилған еди. Ғәзиз ака қайтидинла сәнъәт дуниясиға, издиниш, иҗат қилиш муһитиға бешичә шуңғуп кирип кәтти. У әнди һаяттин, сәнъәттин өзиниң орнини, қабилийитини, талантини сәрип қилидиған паалийәтни тапқан еди.

Ғәзиз акиниң репертуари пәйдин-пәй кәңийип, у бир нәччә жилниң ичидила "Евгений Онегин", "Падиша келини" вә башқиму опера вә балетларға дирижерлиқ қилди. Сәнъәт мухлислири униң исмини һөрмәт билән тилға алидиған болди. Бирақ Ғәзиз ака оркестр дәп аталмиш чоң организмни бир мәхсәткә қаритишниң қанчилик қийин екәнлигини, өзидә болса нәзәрийәвий билимниң йетишмәйдиғанлиғини сезәтти. Шуңлашқиму у өзини оқушқа әвәтиш тоғрилиқ әризә яздидә, көп өтмәй Москва консерваториясиниң дирижерлиқ факультетиға қобул қилинди. Бу йәрдә у тәҗрибилик педагог – профессор Н.П.Аносовниң қолида тәрбийә елип, дирижерлиқ паалийәтниң назук қир-сирлирини толуқ өзләштүрди, өзиниң тәбиий қабилийитини, кәспий маһаритини техиму мукәммәлләштүрди.

Ғ.Дугашевниң консерваторийдә қандақ оқуғанлиғини, устазиниң униңға қанчилик чоң үмүт билән қариғанлиғини төвәндики мисралар испатлиса керәк. Адәттә кам сөз, шагиртлирини махташни анчә яхши көрмәйдиған Н.П.Аносов яш уйғур дирижери тоғрилиқ мундақ дәп язған еди: "Яриқин артистизм, әсәрниң мәзмунини дурус чүшиниш, уни чоңқур һәққаний ечип бериш қабилийити, көкрәк керишниң вә сиртқи эффектларға интилишниң тамамән йоқлуғи әҗайип дирижерлиқ техника билән қошулуп кетиду. Мошу хисләтлири билән у әсәрни орунлиғучиларниму, тиңшиғучиларниму өзигә мәһлия қиливалиду. Буниң һәммиси униңдин чоң дирижер чиқидиғанлиғиға асас яритиду".

Бу инкасниң нәқәдәр дурус екәнлиги көп өтмәй толуғи билән испатланди: консерваторияни 1951-жили, қәрәлидин илгири тамамлиған Ғәзиз ака бирдин Абай намидики Қазақстан опера вә балет театриниң баш дирижери лавазимиға бәлгүлиниду.

Шуниңдин кейинки жилларни Ғ.Дугашев үчүн утуқтин-утуққа өрләш, сәнъәт саһасида әң жуқури пәллиләрни егиләш жиллири болди десәк, хаталашмаймиз. Буни униң иҗадий паалийитиниң басқучлири очуқ дәлилләйду.

...1951-жилниң июль ейи. Берлин. Бу йәрдә яшлар вә студентларниң III Дуниявий фестивали өткүзүлмәктә. Фридрихштадтпаластики концерт зали. Сәһнидә – П.Чайковский намидики Москва консерваториясиниң симфониялик оркестри. Дунияниң 104 мәмликитиниң вәкиллири яш музыкантларниң концертини чоң һәвәс-иштияқ билән тиңшимақта. Дирижер пультида туруп, студентлар оркестрини ишәшлик башқуруватқан уйғур хәлқиниң талантлиқ пәрзәнди Ғәзиз Дугашев еди. Берлин гезитлириниң тәкитлишичә, алмутилиқ дирижерниң рәһбәрлигидики оркестрниң концерти фестивальниң мәдәний программисидики унтулмас вақиә болди. Глинкиниң “Руслан вә Людмила” оперисиниң тәнтәнилик увертюриси, Римский-Корсаковниң яркин бояқларға толуп-ташқан “Испан каприччиоси”, Чайковскийниң поэтикилиқ “Чалғу оркестр үчүн серенадиси” – рус музыкисиниң әҗайип дурданилири Ғәзиз акиниң рәһбәрлигидики оркестрниң орунлишида тиңшиғучиларда унтулмас тәсират қалдурди.

Фестивальдин қайтип келиши биләнла, дост-бурадәрлири вә сәнъәт ихласмәнлири Ғәзиз акини новәттики утуғи билән чин қәлбидин тәбрикләшти: у Москваға, Большой театриға ишқа тәклип қилинған еди. Бу яш дирижерниң иҗадий өсүши үчүн техиму кәң мүмкинчиликләр яритилди, демәктур. Шуниң билән биллә дуниявий шөһрәткә егә, нурғунлиған сәнъәт маһирлири – дирижерлар, нахшичилар, уссулчилар өз талантини намайиш қилған мәзкүр театрда тәләпниңму наһайити үстүн екәнлигини Ғәзиз ака яхши чүшинәтти.

Большой театрниң дирижер пультиға дәсләпки қетим көтирилгәндә өзиниң қанчилик һаяҗанланғанлиғи һели кәмгичә Ғәзиз акиниң есида. Бүгүн униң үчүн чоң синақ. Буни у толуқ һис қилатти. Мана у қолиға дирижер таяқчисини елип, өзиниң алдида дирижерға чоң диққәт билән қарап олтарған оркестрантларға бир нәзәр ташлидидә, пүткүл бәдинидә, қәлбидә қандақту-бир йеникликниң, илһамбәхш күчниң пәйда болуватқанлиғини сәзди. Бир дәқиқә сүкүнаттин кейин у қолини көтәргәндә, оркестр яш дирижерниң һәр бир һәрикитигә бекинған һалда, тәнтәнилик яңрашқа башлиди.

Ғәзиз ака һәммә нәрсини: һазирқи өзиниң орнида буниңдин илгири атақлиқ дирижерларниң турғанлиғиниму, залда болса әҗайип тәләпчан тамашибинларниң олтарғанлиғиниму унтиди. У пәқәт өзиниң оркестр музыкантлири билән болған бағлинишиниң пәйдин-пәй мустәһкәмлиниватқанлиғини сезәтти вә, худди униң пүткүл тенигә аңлаш қабилийити пүткәндәк, һәр бир саз әсвавиниң қандақ жараңлаватқанлиғини аңлап, байқаватти...

Яш дирижерниң маһарити москвалиқ тамашибинларни қайил қилған еди.

Большой театрда ишләш җәриянида Ғ.Дугашев өз алдиға мустәқил һалда Делибниң “Фадетта”, Яруллинниң “Шурале” балетлирини сәһниләштүрди. Буниндин ташқири мәзкүр театр сәһнисидә униң рәһбәрлиги ас-

тида Вердиниң “Риголетто”, Гунониң “Фауст”, Мусоргскийниң “Сорочин йәрмәнкиси” оперилири қоюлди. У әнди елимиздики йетәкчи дирижерларниң бири сүпитидә сәнъәт әһлигә тонулди.

1956-жили Қазақстан сәнъитиниң икки жилдин кейин Москвада өтидиған он күнлүгигә тәйярлиниш мунасивити билән Ғ.Дугашев қайтидин Алмутиға тәклип қилинип, Абай намидики опера вә балет театриниң баш дирижери болуп ишләшкә башлайду. Бу йәрдә у М.Төлебаевниң “Биржан вә Сара” оперисини, В.Астафьевниң “Бахчисарай фонтани” балетини сәһниләштүриду вә Қазақстан сәнъитиниң Москвада болған он күнлүгиниң утуқлуқ өтүшигә чоң һәссә қошиду. Жумһурийәт сәнъитини тәрәққий әткүзүштики хизмәтлири үчүн Ғ.Дугашевқа Қазақстан ССРниң хәлиқ артисти нами берилиду вә у жумһурийәт Дөләт мукапитиниң лауреати атилиду.

Сөз новити кәлгәндә, уйғур хәлқиниң йәнә бир сөйүмлүк пәрзәнди – атақлиқ композитор Қуддус Ғожамияров билән Ғәзиз Дугашевниң иҗадий һәмкарлиғи һәққидиму қисқичә ейтип өтүш орунлуқ болса керәк дәп ойлаймән. Композиторниң “Ризвангүл” намлиқ симфониялик поэмиси дәсләпки қетим Москвада ССР Иттипақи Дөләт симфониялик оркестри тәрипидин орунланған болуп, мәзкүр оркестрға Ғ.Дугашев дирижерлиқ қилған еди. Кейинирәк Қ.Ғожамияров язған дәсләпки уйғур опериси “Назугум” қоюлғанда, бу әсәрниңму музыка рәһбири вә дирижери йәнә Ғәзиз ака болди. Бу һәмкарлиқ икки талантлиқ сәнъәткарниң бир-бириниң иҗадийитигә қанчилик чоң һөрмәт-еһтирам билән қарайдиғанлиғиниң вә шу иҗадийәттин илһамлинидиғанлиғиниң һәқиқий үлгиси еди. Шуңлашқиму Қуддус акиниң “Ғәзиз Дугашев – пәқәт өзигә хас алаһидиликләргә егә әҗайип талант егиси. У һәр қандақ әсәр муәллипиниң ойини, мәхситини мукәммәл чүшинидиған вә орунлаш маһаритиниң хилму-хил назук бояқлири арқилиқ, шу ойни, мәхсәтни техиму чоңқурлаштурушни билидиған сәнъәткар. Мән уни мәмликитимиздики әң күчлүк дирижерларниң бири дәп һесаплаймән. Ғәзизниң дирижерлиқ қиливатқан пәйтини, гоя гүлхан кәби лавулдап йениватқан отқа қияс қилған болар едим. Униң билән достанә мунасивәттә болуп, иҗадий һәмкарлиқта ишлигәнлигим билән пәхирлинимән”, дәп тәкитлишиму тәсадипи болмиса керәк.

Ғ.Дугашевниң иҗадийәт йоли тоғрилиқ сөз қилғинимизда, униң Шевченко намидики Киев дөләт академиялик опера вә балет театрида дирижер, Белоруссия дөләт академиялик опера вә балет театрида баш дирижер болуп ишлигәнлигини вә мәзкүр театрлар сәһнилиридә қоюлған “Ромео вә Джульетта”, “Альпа балладиси”, “Алеся”, “Қара алтун”, “Брест сепили” вә башқиму опера һәм балетларға рәһбәрлик қилғанлиғини ейтмай мүмкин әмәс.

Музыка сәнъитиниң актив тәрғибатчиси болған Ғ.Дугашев шундақла һәр хил жилларда СССР Дөләт симфониялик оркестриға, Ленинград филармониясиниң оркестриға, Украина, Белоруссия, Әрмәнстан, Грузия,

Өзбəкстан, Литва жумһурийəтлиринин дөлəт симфониялик оркестрлириға дирижерлиқ қилди. Он жилға йеқин вақит давамида у СССР Кинематография комитети дөлəт симфониялик оркестринин мудири – бәдиий рəһбири, Мəркизий телевидение вə пүткүл иттипақлиқ радио вокал студиясинин бәдиий рəһбири вəзипилирини атқурди.

Ғ.Дугашевнин дирижерлиқ маһарити билəн чəт əллик тамашибинларму яхши тонуш. У көплигəн мəмликəтлəрдə, жүмлидин Австрия, Швейцария, Италия, Германия, Югославиядə болуп, өзинин талантини намайиш қилди.

Ғəзиз ака хелə жиллар жəриянида Москва дөлəт Мəдəнийəт институтида ишлиди. Мəзкүр институт оркестр дирижерлиғи кафедрисинин профессори сүпитидə өзинин бай тəжрибисини, дирижерлиқ паалийəтнин назук сирлирини шагиртлириға, келəчəк дирижерларға үгəтти.

Улуқ Вəтəн урушинин ветерани, көрнəклик сəнъəткар вə педагог Ғ.Дугашевнин мукапатлири нурғун: уларнин ичидə Əмгəк Қизил Туғи, I дəриҗилик Вəтəн уруши, “Һөрмəт Бəлгүси” орденлири, ондин ошуқ медаль, Қазақстан, Украина, Белоруссия, Түркмəнстан Алий кеңəшлиринин Пəхрий грамотилири, пүткүл иттипақлиқ конкурсларнин дипломлири бар. Буларнин һəммиси унин уруш мəйданидики жасаритигə вə музыка сəнъитини тəрəққий əткүзүштики көп қирлиқ паалийитигə берилгəн мунасип баһадур.

* * *

Очеркни мошу мисралар билəн тамамлашқа болар еди. Лекин мəн уни Ғəзиз акинин өзигə берилгəн соалларға қайтурған айрим жаваплири билəн аяқлаштурушни дурус көрдүм. Чүнки бу жавапларда очерк қəһриманинин инсаний пəзилəтлири, ижадий паалийити техиму ениғирақ ипадилинəмдекин дəп үмүт қилимəн.

Дəслəпки учришиш мəзгилидила өзəмнин дирижер ишини дегəндəк билмəйдиғанлиғимни əскəртип, Ғəзиз акидин бу паалийəтнин оркестрни башқуруштики ролинин немидин ибарəт екəнлигини аддий мисал арқилиқ ейтип беришини илтисам қилғинимда, сөһбəтдишим мийиғида күлүп қойди, лекин жиддий жавап қайтурди:

– Мəрһəмəт, илим-пəн саһасидин мисал кəлтүрүп берəй. Əгəр оркестр əзалирини илмий хадимға қияс қилсиниз, дирижерни профессор дəп тонушиниз керəк. Мени дурус чүшинин, өзəм тоғрилиқ əмəс, умумəн мутəхəссислик һəққидə дəватимəн. Һəр қандақ əсəрнин муваппəқийəткə сазавəр болуши яки оркестрнин йəкдиллиғи көп жəһəттин дирижернин қабилийитигə, ирадисигə, башқуруш маһаритигə бағлиқ.

– Опера, балет яки хорнин һəр бирини айрим елип қарисақ, шəхсəн сиз шуларнин қайсисиға дирижерлиқ қилишни əвзəл көрисиз?

Ғəзиз ака бу соалға соал билəн жавап қайтурди:

– Көп балилиқ анининң бәзи пәрзәнтлирини яхши көрүп, башқилириға әксичә мунасивәттә болуши мүмкинму? Сәнъәттиму шундақ. Гәп әсәрнинң жанрида әмәс, бәлки дирижернинң ишләш җәриянида шу әсәргә муһәббәт бағлишида, қизиқишида, униңдин илһамлинишида...

– Һәм шу әсәргә нисбәтән садиқлиғида дәйсиздә?

– Дәл шундақ, – Ғәзиз ака техиму қизип сөзини давамлаштурди. – Ундақ илһам, муһәббәтсиз, һәтта сиз дегәндәк, садақәтликсиз өз ишиға киришкән дирижер сәнъәткар әмәс, у адәттики һүнәрвән. Һәқиқий сәнъәт ундақларни қобул қилмайду.

Йәнә бир қетим Ғәзиз акининң Черняховский кочисидики өйидә олтирип сөһбәтлишиватқинимизда, мән сөз ара униңдин инсаннинң қайси пәзиләтлирини һәммидин үстүн қойидиғанлиғини сориведим, сөһбәтдишим хелиғичә ойлинип олтардидә, андин алдиримай тил қатти:

– Бу оңай соал әмәс. Инсанға хас алий хисләтләр нурғун. Шәхсән мән уларнинң ичидин чоң һесапта Вәтәнгә, хәлиққә садиқлиқ билән адил хизмәт қилишни, әнди өз ара мунасивәттә болса, сәмимийәтликни, вижданлиқни вә кәмтарлиқни биринчи орунға қойған болар едим. Шагиртлиримниму қолумдин келишичә әйнә шу роһта тәрбийиләшкә тиришиватимән...

Ахирқи соалим униң аилиси һәққидә болди. Ғәзиз ака билән униң рәпиқиси Роза һәдининң икки қизи бар екәнлигини биләттим. Шулар һәққидә соридим:

– Қизлириңизму ата изи билән меңип сәнъәткар болғанду?

– Ундақ болуши шәрт әмәсқу, – Ғәзиз ака мәмнунийәт билән күлүмсириди. – Өзәмму уларни сәнъәткә дәвәт қилмидим. Көңли тартқан кәсипни хиллавалсун, дедим. Чүнки һәр бир адәмнинң мустәқил һалда һаяттин өз орнини тепишини әң муһим мәсилә дәп һесаплаймән. Қизлиримму бу мәсилини өзлирининң хаһиши бойичә һәл қилди. Уларнинң чоңи – Ләйлихан һазир медицина пәнлирининң доктори, Москвадики 2-медицина институтининң оқутқучиси, Наиләм Москва Дөләт университетини тамамлап, Йәмән Әрәп Җумһурийитидә, Россия әлчиханисида ишләватиду.

Һаяттин өз орнини тепиш... Мана һазир мошу қурларни йезиш җәриянида Ғәзиз акининң яшлиқ чеғида тәғдирнинң синиғидин сүрүнмәй өтүп, ирадиси, интилиши вә, әң муһими, сәнъәткә садақәтлиги түпәйли һаяттин дәл өз орнини тапқанлиғини вә әҗайип таланти, тинимсиз издиниши вә ишлиши түпәйли хәлқимизнинң XX әсирдики әң көрнәклик намайәндилиринң биригә айланғанлиғини йәнә бир қетим чоңқур һис қиливатимән.

Йолдаш АЗАМАТОВ

Зунун ТЕЙИПОВ (1917 – 1984)

Зунун Тейипов пүткүл аңлиқ һаятини өз хәлқигә хизмәт қилишқа беғишлиған, униң азатлиғи үчүн күрәшкән инсанларниң бири.

У 1917-жили Яркәнт шәһиридә дехан аилисидә туғулған. Дадиси уни Яркәнттики рус мәктивигә оқушқа бериду. Яш Зунун мәктәптә оқуватқан дәвир Кеңәш һакимийитиниң йеза егилигини зорлуқ билән коллективлаштуруш, һаллиқ, һал-оқити башқилардин яхши болған деханларни "кулак" дәп җазалап, мал-мүлкини мусадирә қиливатқан баш-баштақлиқ һөкүм сүргән жилларға тоғра келиду. Шу сәвәптин 1931-жили Зунун акилар аилисиму башқилар қатари Ғулҗиға көчүп кетиду. Яш Зунун Тейипов Ғулҗидики атақлиқ Һүсәнбай Мусабаевниң көн заводиға аддий ишчи болуп орунлишиду. Кичигидин зерәк вә кишиләр билән тил тепишип, ишләшни билидиған Зунун Тейиповни завод ғожайини бирдин байқап, һә дегәндә цех устиси, кейинирәк пүткүл завод бойичә баш устиниң ярдәмчиси қилип, униңға чоң ишәш билдүриду.

XX әсирниң 30-жиллири Шиң Шисәй Шәрқий Түркстанда һакимийәт бешиға чиққандин кейин әл ичидики һөрмәтлик адәмләрни, байларни, көзи очуқ зиялиларни, диний затларни вә башқиларни аммивий түрдә тәқипләп, қамайду. Әнди Гитлер Германияси СССРға хаинларчә һуҗум қилғандин кейин, Шиң Шисәйниң тәқипләш һәрикити техиму овҗ алиду. Бәзи мәлуматларға қариғанда, шу чағларда 4 миллион нопуси бар Шәрқий Түркстанда әйнә шу тәқипләш нәтиҗисидә 100 миңдин ошуқ адәм қамалған вә өлтүрүлгән. Шиң Шисәй һакимийитиниң чекидин ашқан сәясий зулуми, хәлиққә селинған һәр хил еғир алван- селиқ, миллий җәһәттин йәкләш вә һақазилар өлкә хәлқиниң истибдат Хитай һакимийитигә нисбәтән умумйүзлүк наразилиғини пәйда қилди. Әйнә шуниң үчүнму Ғулҗа хәлқини миллий- азатлиқ инқилапқа тәйярлашта 1944-жили апрельда қурулған мәхпий "Азатлиқ тәшкилати" интайин чоң роль ойниди. "Азатлиқ тәшкилатиниң" рәһбирий ядросиға Абдукерим Аббасов, Мәһәмәтҗан Нәбиев, Қасимҗан Қәмбирий, Өмәрҗан Пирмәтов, Рәхимҗан Сабирһаҗиев, Зунун Тейипов, Нурдунбәг Рәһимов, Әлихан төрә, Җани Йолдашев, Абдурә-

уп Мәхсум Ибраһимов, Муһиддин Өмәтов қатарлиқ кишиләр киргән еди. Бу тәшкилатқа Зунун Тейипов ишчилар вәкили сүпитидә җәлип қилинди. Зунун Тейипов өзи ишләйдиған көн заводида “Азатлиқ тәшкилатиниң” асасий муддиасини, униң тәшвиқат вароқлирини ишчиларға йәткүзүш арқилиқ уларниң аң-сезимини көтиришкә тиришти. Мәзкүр тәшкилат болғуси миллий-азатлиқ инқилапқа нисбәтән ишчиларниң көз қаришини шәкилләндүрүштә интайин муһим роль ойниди.

Зунун Тейипов дәсләпкиләр қатарида әза болған әйнә шу “Азатлиқ тәшкилати” төвәндикиләрни асасий вәзипә қилған:

– кәң хәлиқ аммиси арисида тәшвиқат-тәрғибат паалийитини елип берип, уларни инқилавий ишларға җәлип қилиш.

– Или вилайитидә қураллиқ қозғилаң уюштуруп, гоминдаң әксийәтчилириниң қураллиқ күчлиригә зәрбә бериш вә уни йоқитиш.

– пүтүн Шәрқий Түркстан даирисидә инқилавий тәшкилатлар билән алақә орнитиш вә улар билән зич бирләшкән һалда гоминдаң һакимийитини йоқитиш, азат, мустәқил демократик җумһурийәт қуруш.

“Азатлиқ тәшкилати” бу вәзипиләрни әмәлгә ашуруш йолида нурғун тиришчанлиқ көрситип, кәң даиридә етирап қилинди. Әйнә шу “Азатлиқ тәшкилатиниң” беваситә рәһбәрлигидә миллий-азатлиқ инқилапниң дәсләпки очуғи болған Нилқа-Оластай партизанлар отрядиға әвәтилидиған мәхпий йол-йоруқларни йәткүзүш охшаш, әң җавапкәрлик вә шуниң билән биллә хәтәрлик вәзипә Зунун Тейиповқа жүклиниду. “Азатлиқ тәшкилати” рус тилини билидиған, илғар пикирлик яш инқилапчилар Абдукерим Аббасов билән Зунун Тейиповқа йәнә бир интайин муһим вәзипини: СССР тәвәсидики Қорғастин қурал-яроқ вә оқ-дориларни Нилқа партизанлириға йәткүзүп беришни жүкләйду. Бу пәвқуладдә, муһим тапшуруқ еди. Нилқа партизанлирини гоминдаң әскәрлиригә зәрбә бериш үчүн заманивий қурал-яроқ билән тәминләш тәләп қилинатти. Әйнә шу муһим вәзипиниң һөддисидин утуқлуқ чиққан Зунун Тейипов билән Абдукерим Аббасов шуниңдин кейин Һүсәнбай Мусабаевниң көн заводидин гоминдаң әскәрлири үчүн тикилгән җугиларни елип маңған карванни йолда қолға чүшириип, Нилқа партизанлириға әвәтип бериду.

Зунун Тейипов шундақла СССРниң Ғулҗидики консулханиси билән “Азатлиқ тәшкилати” оттурисидики васитичи, ениғириғи, Кеңәш разведкисиниң резиденти дохтур Һаким Җаппар оғли билән учришип, алақә қилип турғучи тәшкилат вәкили вәзиписини өтигән. Әйнә шу “Азатлиқ тәшкилатиниң” рәһбәрлириниң бири болған Абдукерим Аббасовтин гуманлинип, Ғулҗа гоминдаң сақчи башқармисиниң башлиғи җаллат Любинди уни дәрру қолға елишқа буйруқ бәргәндә, уни йошурун һалда Кеңәш Иттипақиға өткүзүветиш зөрүрийити пәйда болиду. “Азатлиқ тәшкилати” бу муһим операциясини әмәлгә ашурушниму Зунун Тейиповқа тапшуриду. З. Тейипов ярдәмчилири билән бу вәзипиниң һөддисидин утуқлуқ чиқиду.

1944-жили 4-ноябрь күни “Азатлиқ тәшкилатиниң” йол-йоруғи бойичә партизанлар Ғулҗиға һуҗум қилғанда, Зунун Тейипов өзи алдин-ала,

астиртин тәйярлиған көн заводиниң ишчилириға рәһбәрлик қилип, Абдукерим Аббасовниң йетәкчилигидики партизанлар отрядиға қошулуп, "Алтишәһәр мәһәллиси", "Үч дәрваза", "Новый город", "Силиңбу" (Гоминдаң һәрбийлириниң баш штаби) "Алтунлуқ", "Һәрәмбағ-Гәзәрмә" йөнилишидики шиддәтлик җәңләргә рәһбәрлик қилиду.

"Азатлиқ тәшкилати" йошурун һәрикәт басқучидин ғәлибилик өтүп, әнди ашкарә күрәш қилиш басқучиға қәдәм ташлайду. Партизанларниң шиддәтлик һуҗумлиридин гоминдаң һәрбий сақчилириниң Ғулҗа шәһири ичидики асаслиқ таянчи пунктлири ишғал қилиниду, дүшмәнниң қалдуқ қошунлири Һәрәмбағ, Аэродром, Авиация тәлим-тәрбийә отряди, Гуйваң бутханиси қатарлиқ орунларға йошурунуп йетип, җенини самолеттин парашют арқилиқ ташланған озуқ-түлүкләр билән бақидиған һалға чүшүп қалиду.

Әйнә шундақ шараитта 1944-жили 12-ноябрь күни Ғулҗа шәһиридики УҚҚ (уйғур қазақ қирғиз) Мәдәнийәт ақартиш клубида җапакәш хәлиқ тәқазалиқ билән күткән вақиә йүз бериду — чоң тәнтәнилик жиғин ечилип, Шәрқий Түркстан Җумһурийити вақитлиқ һөкүмитиниң қурулғанлиғи җакалиниду. Вақитлиқ һөкүмәт тәркиви вә һәйъәтләр әзалири "Азатлиқ тәшкилати" комитетиниң жиғинида музакирә қилинип, бәкитилиду. Әйнә шу қарарға асасән Шәрқий Түркстан вақитлиқ һөкүмити рәсмий қурулғанда Зунун Тейипов 17 һөкүмәт әзасиниң бири болуп сайлиниду.

1945-жили январьда болуп өткән Шәрқий Түркстан Җумһурийити вақитлиқ һөкүмитиниң 6-жиғинида мунтәзим армия қуруш мәсилиси қоюлуп, бу тәшкил қилинидиған миллий армияниң тәшкилий түзүми, қисимларниң бөлүнүши, командирлиқ түзүми вә һәрбий унван, орден, медаль вә улар билән җәңчи-офицерларни мукапатлаш түзүм-тәртиви бәкитилиду.

Шундақ қилип, 1945-жилниң бешида тарқақ һаләттики әлликтин ошуқ партизанлар отряди бирликкә кәлтүрүлүп, Ғулҗа полки, Сүйдүң полки, Кәңсай атлиқ полки, Текәс атлиқ полки вә шундақла бир қанчә мустәқил батальон, дивизион, рота, эскадронлар қурулуп, уларниң командирлири тайинлиниду.

1945-жили 8-апрель күни Шәрқий Түркстан Җумһурийитиниң миллий армияси тәнтәнилик рәвиштә қурулғанда, униң алий қоманданлиғиға маршал унвани билән Әлихан төрә, қоманданлиғиға генерал-лейтенант унвани билән Поленов, муавин қоманданлиғиға подполковник (кейинирәк генерал-майор) унвани билән Зунун Тейипов тайинлиниду. Һөкүмәт Зунун Тейиповниң инқилап үчүн қилған хизмәтлирини жуқури баһалап, уни "Азатлиқ" ордени билән мукапатлайду. Зунун Тейипов гоминдаңчилар һөкүмранлиғидики территорияләрни ишғал қилиш җәңлиригә, уруш линияси бойичә Җиң-Шихо-Үрүмчини азат қилишни нишан қилған оттура йөнилишкә қоманданлиқ қилиду. У миллий-азатлиқ күрәштә җәңчи, офицерларға рәһбәрлик қилип, көплигән һәрбий операцияләрни маһирлиқ билән әмәлгә ашурғанлиғи үчүн "Истиқлалийәт үчүн күрәш", "Батурлуқ", "Садақәт" вә башқиму орден вә медальлар билән мукапатланған. Миллий-

азатлиқ инқилап рәһбәрлириниң бири, хәлқимизниң сөйүмлүк пәрзәнди Әхмәтҗан Қасимий билән Зунун Тейипов 1944-жили 7-ноябрь күни Ғулжида гоминдаңчиларға қарши қозғилаң партлиған чағда қозғиланчилар баш штабида көрүшиду вә шуниңдин кейин улар сәпдаш достларға айлиниду.

1945-жили сентябрьда Шәрқий Түркстан Җумһурийитиниң миллий армияси Манас вә Савәнни гоминдаңчилардин толуқ азат қилғандин кейин, бу ғалибийәт Үрүмчигә тиқилип қалған гоминдаңчиларға чоң тәһдит салди. Бу вақитта гоминдаң рәһбәрлиги, йәни Хитай дөлитиниң президенти Җаң Кәйши өзлириниң шәрмәндиләрчә мәғлубийәткә учрайдиғанлиғини толуқ сәзгән еди. Шуңа улар башқа чарә, йәни дипломатия чарилирини қоллинип, Шәрқий Түркстандики өз һөкүмранлиғиниң пүтүнләй тармар болуш ховупиниң алдини елиш үчүн бу мәсилини течлиқ йоли билән һәл қилиш һәққидә тәклип қоюшқа вә униңға СССРниң васитичилик қилип беришини илтимас қилишқа мәҗбур болиду. Нәтиҗидә 1946-жили июньда Гоминдаң һөкүмити билән Шәрқий Түркстан һөкүмити он бир маддилиқ течлиқ битимни имзалайду.

Әхмәтҗан Қасимий 1948-жилдин башлап, миллий- азатлиқ инқилапниң теч-сәясий күрәш дәвриниң тәқазасидин, шундақла пүткүл Шәрқий Түркстан хәлқини азатлиқ күрәшкә җәлип қилиш мәхсити билән инқилап бөшүги Ғулжа шәһиридә "Шинҗаңда течлиқ вә хәлиқчилликни һимайә қилиш иттипақини" (униңдин кейин Иттипақ) қуруш тәшәббусини көтирип, униң Мәркизий Комитетини қуруп чиқиду. Әхмәтҗан Қасимийниң тәвсийәси билән Зунун Тейипов Иттипақ Мәркизий Комитетиниң әзалиғиға вә қошумчә мәзкүр тәшкилат бөлүм башлиқлиғиға тайинлиниду. Иттипақ әзалириниң сани 1948-жилниң ахирида 60 миңдин ешип кетиду. У әмәлиятта пүтүн үч вилайәт бойичә һәрбий-мәмурий, ихтисат, маарип, мәдәнийәт вә башқа саһаларға рәһбәрлик қилидиған тәшкилатқа айлиниду.

Зунун Тейипов Шәрқий Түркстан хәлқиниң миллий-азатлиқ инқилавиниң тәшкилатчилириниң бири болупла қалмай, шундақла мәзкүр инқилапниң алтә жиллиқ уруш һәм теч сәясий күрәш дәвирлиридики интайин назук, һәм шараитқа қарап өзгирип турған күрәш йоллирини башқилар билән биллә бесип өткән, сәясий җәһәттин аңлиқ, вәзийәткә тоғра баһа берип, жирақни көрәләйдиған рәһбәрләр қатаридин орун алған әрбап сүпитидә етирап қилиниду.

Шәрқий Түркстан Җумһурийитиниң алий рәһбәрлиги 1949-жили августта "самолет һалакити" дегән сирлиқ банә-сәвәп билән бирәтола йоқитилиду. 1949-жилниң ахирида Хитай коммунистлириниң аталмиш хәлиқ азатлиқ армиясиниң қошунлири бир пай оқ атмай, уйғурлар дияриға кириду.

1950-жилдин кейин генерал-майор Зунун Тейипов Шинҗаң һәрбий округиниң муавин командани лавазимиға тайинлиниду. Дайим өз хәлқигә садиқ хизмәт қилишни биринчи орунға қоюп кәлгән З. Тейипов өзиниң мошу жуқури һәрбий лавазимидин пайдилинип, 5-корпусни (Шәрқий Түркстан Җумһурийитиниң миллий армиясини қизил хитайлар 5-корпус

қилип өзгәрткән еди) сақлап қелиш тәшәббусини көтириду. У шундақла өлкидә қалдурулған гоминдаң армиясини Хитайниң ичкиригә көчириш, Шинҗаң һәрбий районениң баш штабини миллий кадрлар һесавиға толуқлаш охшаш тәшәббусларни оттуриға қойиду. Лекин Хитайниң коммунистик рәһбәрлиги З. Тейиповниң хәлиқ мәнпийәтлирини көздә тутуп, мәрданилиқ билән оттуриға қойған бу һәққаний тәләплири үчүн уни қаттиқ җазалайду. У "оңчи", "әшәддий йәрлик милләтчи", дегән төһмәтләр билән әйиплинип, егилигән лавазимлиридин елиниду вә "җисманий әмгәк билән өзгәртиш" баниси билән жирақ йезиға палиниду.

З. Тейипов "җисманий әмгәк билән өзгәртиш" җаза муддити аяқлашқандин кейин, 1961-жили аилиси билән Қазақстанға көчүп келип, Алмута шәһиригә орунлишиду. Һакимийәт орунлири Зунун Тейиповниң илгәрки хизмәтлирини көздә тутуп, уни Алмута Алий партия мәктивигә (1961 – 1965-ж.ж.) оқушқа йоллайду. Зунун ака оқушни муваппәқийәтлик пүтәргәндин кейин, озуқ-түлүк санаити хадимлири кәспий иттипақи Алмута вилайәтлик комитетиниң рәиси болуп көп жил үнүмлүк ишләп, 1977-жили һөрмәтлик дәм елишқа чиққиду.

Зунун ака өткән әсирниң 70-жиллириниң бешида 1944 – 1949-жиллардики Шәрқий Түркстан миллий-азатлиқ инқилави тоғрилиқ хатирә йезишқа киришиду. Униң "В борьбе за свободу" ("Азатлиқ үчүн күрәш") сәрләвһилик хатирилири 1973-жили "Простор" журналиниң бир нәччә саниға бесилди вә оқурмәнләр тәрипидин сәмимий қарши елинди. Истипадики генерал-майор Зунун Тейиповниң бу хатирилири 1974-жили Москвада "Наука" нәшриятида 15 миң нусхида нәшир қилинди. Мәзкүр китапқа йезилған муқәддимидә көрнәклик хитайшунас вә шәриқшунас алим Турсун Рәһимов мундақ дәп тәкитләйду: "Зунун Тейиповниң "Азатлиқ үчүн күрәш" намлиқ хатирилири ХХҖниң һазирқи Шинҗаң-Уйғур Автоном Районидики уйғур, қазақ вә башқа хәлиқләрниң миллий-азатлиқ күриши тарихидики әң муһим дәвирләрниң биригә беғишланған. Хатириләр Шинҗаң хәлиқлириниң 1944 – 1949-жиллири гоминдаң басқунчилириға қарши жүргүзгән қәһриманлиқ сәһипилирини вә бу күрәш җәриянида Шәрқий Түркстан Җумһурийитиниң вуҗутқа келишини гәвдиләндүриду...".

Зунун Тейиповниң бу китави 1977-жили Алмутида "Қазақстан" нәшриятида "Шәрқий Түркстан йеридә" дегән сәрләвһидә уйғур тилида 11 миң нусхида нәшир қилинди. Мәлумки, коммунистик түзүм дәвридә һәр қандақ әсәр цензуриниң қаттиқ тәкшүрүши, түзитиш-қисқартишлиридин кейинла нәшир қилинатти. Зунун Тейиповниң мәзкүр әмгигиниңму шу дәвирдики Кеңәш сәяситигә зит кәлгән орунлири қисқартилип, өзгәртилип тәһрирләнгән еди. Әнди СССР империяси парчилинип, Қазақстан өз мустәқиллигини алған һазирқи дәвирдә мәзкүр әсәр әйни петичә қайтидин нәшир қилинса, нур-үстигә нур болар еди...

Уйғур хәлқиниң мунәввәр пәрзәнди Зунун Тейипов 1984-жили аләмдин өтти.

Ядикар САБИТОВ

Җамалидин БОСАҚОВ (1918 — 1987)

Улуқ Вәтән урушидин кейинки әдәбиятимизниң тәрәққиятиға наһайити чоң үлүш қошқан язғучилиримизниң бири Җамалидин ака Босақовтур. Униң әдәбиятқа кирип келиши, иҗадийәттики йоли башқиларға анчила охшап кәтмәйду. Чүнки у һаятида оттуз баһарни көргичә турмуштин үгәнгини, билгини көп болғану, амма техи бирәр әсәр йезишқа тутуш қилмиған еди. Бәлки у өзи мәшәқити вә қалаймиқини тола әдәбий муһитқа киришкә алдиримиғанму болуши мүмкин. Лекин 50-жилларниң башлирида аилиси билән Яркәнттин Алмутиға көчүп келиши униң тәғдир йолини тамамән башқа яққа буравәтти.

“Жазушы” нәшриятиға ишқа орунлишиши – келәчәк язғучи үчүн йеңи мәктәп, өмүргә йеңичә көз қарашни шәкилләндүрүш җайи болғанлиғи талашсиз. Җамалидин ака бу йәргә ишқа киргән дәсләпки пәйтләрдә нәшрияттин асасән уйғур тилиға тәрҗимә қилинған әсәрләрла йоруқ көрәтти. Әнди уйғур муәллиплириниң китаплири болса, камдин-кам нәшир қилинатти. Сәвәп, узақ жиллар тохтап келиштин, һәтта йоқ қилиништин кейин Йәттисудики уйғур әдәбияти әндила барлиққа келиш алдида туратти.

30-жиллардики вәһшилик – “хәлиқ дүшмини” дәп наһәктин-наһәқ тутқунға елиш, лагерьларға палаш, азаплаш, етиш, қийнап өлтүрүш – хәлқимизниң бешиға чүшкән азап-оқубәтләр чидиғусиз дәриҗидә болди. Сабиқ Кеңәш елиниң барлиқ йеридики һәммә җәһәттин өсүп, көзгә көрүнүп қалған уйғур зиялилири, болупму язғучи-шаирлириниң һәммиси дегидәк қирип ташланди. Ундақ оқуған, билимлик, саватлиқ кишилиридин айрилған һәр қандақ милләт башламчиси йоқ падини әслитиду. Уни нәгә һайдисаң, шу яққа җүриду. Башқурушму интайин оңай. Шуниң билән биллә зиялиси йоқ милләт, қосақниң тойғиниға шүкри қилидиған, өзгигә хошамәт қилишни асасий кәсипкә айландурған, қопал ейтқанда, мәхлуққа айлинип қалиду. Һазир олтирип бәзидә ойлап қарисаң, кимләрду бизниң хәлқимизни мана шундақ әһвалға чүширишни мәхсәт қилған екән. Ундақ болмиса,

немишкә 30-жилларниң ахирилирида пәқәт уйғурларнила ана тилида оқутуштин мәһрум қилишқан. Мәктәптики синипта олтарған балиларниң һәммиси уйғур, муәллимму уйғур – өз ара башқа тилда сөзлишиватқан. Уйғур тилида бирәр гәпни ейтиштин қорқиду. Буниңдин ашқан хорлуқ, буниңдин ашқан зулум боламду? Бир җайда топлишип һаят кәчүрүватқан нәччә йүз миң адәмдин ибарәт болған милләтниң мошундақ бечарә әһвалини көз алдиңға кәлтүргәндә, ихтиярсиз тениң шүркиниду.

Җамалидин ака хәлқимизниң мошуниңға охшаш еғир қисмәтлирини кичик чеғидинла өз көзи билән көргән инсан еди. Болупму мәрипәтсиз, әдәбиятсиз милләтниң милләт сүпитидә өмүр сүрәлмәйдиғанлиғини, тәрәққий қилмаслиғини һәр ким билиду. У бәлки, буни баштинла чүшәнгән болғеди. Шуниң үчүн әдипниң дәсләпки мәрипәт йолиға кирип, кейинирәк турмуштин үгинип, вақитниң өтүши билән йеши хелигә кәлгәндә, қолиға қәләм елишини тәсадипи һадисә демәймиз. Чүнки қайнақ илһам билән йезилған һекайә, повесть, роман, драмилири Җамалидин акиниң туғма талант егиси екәнлигини һәммигә рошән көрсәтти.

Биз тарих сәһипилирини варақлайдекәнмиз, 30-жиллардики азап-оқубәтләр шу чағда Кеңәш елида яшаватқан нурғун милләтләрниң аз яки көп миқдарда бешиға чүшкән күлпәт дәп ейтимиз. Әнди униңдин илгәрки 1918-жилқи ату пажиәси болса, пәқәт бирла хәлиқ – уйғурлар үчүн қизил-қиямәт болди. Қисқиси, XX әсирниң башлиниши бизгә орни толмайдиған йоқитишларни, дәрт-җудалиқ, һәсрәтләрни елип кәлди. Жигирминчи әсирдә миллий мәнпийәтлиридин биздәк җуда қилинған вә өз йеридин бизгә охшаш қоғланди қилинған, бизгә охшаш қирғинчилиқ азавини көргән милләт йоқниң орнида. 1918-жилқи атуда Йәттисудила теп-теч өмүр сүрүватқан уйғурларниң әр кишилиридин 20 миңдин ошуғи оққа учти. Пүтүнсүрүк уйғур мәлилири хану-вәйран қилинди. Орни-изидин йоқап кәтти.

Ату пажиәси 1918-жили май ейида йүз берип, Алмутидин Ғалҗатқичә болған онлиған уйғур йезилирида оқ садаси яңраватқанда, йәнә бир уйғур җути – Яркәнттики җүриги уйғурум дәп соққан мәрипәтчи Қари Босақовниң аилисидә келәчәк язғучи Җамалидин Босақов дунияға кәлди. Наһәқ қириливатқан хәлиқ вә әндила һаятқа көз ачқан шу милләтниң пәрзәнди! “Әҗдатлар арманлири, мәхсәт-муддиалири – әвлатлар қәлбидә”, дәп ейтип җүргинимиз, бәлки бу өмүрдә мана мошундақ вақиәләрниң барлиғи үчүнмекин дәпму қалисән бәзидә. Қайсила аңлиқ ата-ана болмисун, өз пәрзәндиниң яхши адәм болуп өсүшинила әмәс, хәлқиниң оғли болушини арман қилидиғанлиғи тәбиий. Мошундақ дәп ейтимизкән, Җамалидин ака ата-анисиниң роһини хуш қилғанла әмәс, бәлки пүтүн бир җутниң абройини көтәргән, миллитигә та өмриниң ахириғичә хизмәт қилип яшиған есил инсандур.

Немила демәйли, қандақ сезимларға берилмәйли, Җамалидин акиниң дунияға келиши, өсүп улғийиши – һәммиси миллитимизниң бешиға еғир

пажиә чүшкән вақитларға тоғра кәлди. Уни ижат мәйданиға киришкә дәвәт қилған, әдәбият үчүн хизмәт қилишқа үндигән әшу бир жиллардики бу аләмдин бевақит гунасиз көзи очуқ кәткән ата-бовиларниң роһи, дәп чүшәнсәкму хаталашқан болмаймиз.

Җамалидин ака дәсләп тәрҗимә саһасида үнүмлүк әмгәк қилди. “Шалланған Алитет”, “Чоңқур еқин”, “Ақ қейин” охшаш русчидин, “Өткән күнләр” охшаш өзбәкчидин тәрҗимә қилған чоң романлар уйғур китапханлириға униң ижаттики дәсләпки соғиси болди.

60-жилларниң башлири. Бүгүнки күндә мениңдин шу вақитларда әдәбиятимизда йүз бәргән әң чоң йеңилиқларниң бири немә дәп сориса, ойланмастинла Җамалидин Босақовниң “Хәлиқ һапизи” повестиниң нәширдин чиқиши дәп җавап бәргән болар едим. Униңдин илгири әдипниң “Һекайиләр” топлими китапханлар билән үз көрүшкән. Әшу топламдики “Өлүк ешәк өлтүрүп тепәр...”, “Гөрдин қайтқан Һетәмқул” һекайилириниң мәзмуни техичила есимда.

“Хәлиқ һапизини” мән нәччә яндуруп оқуп чиққан. Униңдики вақиәлик, маңа, гоя өзәмниң йезам Байсейитта йүз бериватқандәк, тәсир қилған еди. Хәлқимизниң даңлиқ нахшичиси Әхмәт Шәмиевни көпчилик, болупму 60-жилларниң балилири мошу китап арқилиқ тонуп-билди дәп ейтсам, һәқиқәттин жирақ кәтмәймән. Шуниң билән биллә өзәңниң йенида яшаватқан адәмләр һәққидә мошундақ бәдиий китап йезишқа болидекән дегән уқум бизниң бешимизға “Хәлиқ һапизини” оқуғандин кейин кәлди. Буниңдин илгири өзимизниң башқа китаплардин оқуғанлиримизни улардики вақиәликни қандақту-бир ривайәтләргә, чөчәкләргә қияс қилип жүргән едуқ.

Китапниң биринчи қисмидики Яркәнтни, болупму униң дәл оттурисидики базарни, даңлиқ Өсәкни тәсвирләш адәмләрниң бир-биригә меһриванлиғи, һөрмити, әдәп-әхлақиниң күчлүклүги, һәр кимдики уйғур сәнъитигә болған муһәббитиниң бүйүклүги – мошуларниң һәммиси язғучиниң жүрәк қатламлирини йерип чиққан турмуш һәқиқитидур. Униңда кичиккинә бир нәрсини “ялған” яки “мундақ әмәс” дәп һәтта ичиңдә сөзләшкиму орун қалмиған.

Әмәт, Қейим, Әхмәт – бу үчиниң достлуғи шундақ тәбиий берилгәнки, улар китапни оқуған чағда, худди өзәң билән биллә, сениң қешиңда жүргәндәк сезилиду.

Яркәнт жути адәмлириниң Өсәк бойиға бериши – у йәрдә һадуқ чиқириши. Уни уюштурушта көпчиликниң нахшиларға болған диққәт-етиваринин күчлүклүги. Муәллип “әгәр Әмәт шулар билән Өсәккә бармиса, у йәрдики соруниң қизиқ вә әстә қаларлиқ болмайдиғанлиғини” ейтмисиму, қәһриманлар иш-һәрикитидин Әмәтсиз һәр қандақ оюн-тамашиниң етиварсиз өтидиғанлиғи рошән билинип туриду. Шу жайдики вақиәликтин оқуғучи Әмәттәк нахшичиниң пәқәт бир жутниңла әмәс, бәлкимба пүткүл хәлиқниң даңқини чиқиридиған, шөһритини ашуридиған сәнъәткар

екәнлигини чүшинип туриду. Муәллип мошу йәрдә китапни оқуған кишини мана шундақ ойлашқа ихтиярсиз мәҗбур қилиду, һәқиқий язғучиниң маһарити дәп мошуни ейтиш керәк. Өмәтниң ағинилири билән Алмутиға келиши, Уйғур театридики уларниң дәсләпки қәдәмлири, Нодәргә охшаш көрәлмәсләр билән тоқунушлар... Китап ахирида Өмәт Самиев хәлиқ һапизи сүпитидә әлгә тонулиду. Мениң оюмчә, мошу китап арқилиқ Җамалидин ака Босақов мәлум вақит, мәлум жиллар ичидики Йәттисудики уйғур сәнъитиниң тарихини кейинки әвлат үчүн йезип қалдурди. “Хәлиқ һапизи” бәдиий әсәр болушидин қәтъий нәзәр, у 30-жиллардин кейинки бизниң сәнъитимизни, шу сәнъитимизни байрақ қилип көтәргән шәхсләрни әскә салидиған, өтмүш күнләрдин сир чекидиған өлмәс әсәрдур.

Мошундақ кәң китапханлар аммиси тәрипидин қизғин қарши елинған китаптин кейин Җамалидин ака йәнә онлиған әсәрләрни яратти. Болупму униң “Муәллимләр”, “Сәһәр сәлкини”, “Ялқун”, “Көч-көч”, “Бизниң Сүлһи” охшаш повесть вә романлири уйғур әдәбиятиниң йөнилишини мәлум дәриҗидә бәлгүләйдиған жирик әсәрләрдур. Болупму “Қайнам” дилогиясиниң барлиққа келиши бу пәқәт язғучиниңла әмәс, әдәбиятимизниң утуғи, дәп баһаланди. Язғучи “Қайнам” арқилиқ “Хәлиқ һапизидикигә” охшаш, бирақ башқа тәрәптин миллитимизниң Йәттису тәвәсидики мәлум бир дәвридики һаятини әкис әттүргән. Униң қәһриманлири, вақиәлиги, ахириға йетиш қийин болған күрәш, булар язғучи өзи ойидин чиқарған әмәс, турмуштин елинған һәқиқәттур.

Мән өзәмни Җамалидин акиниң барлиқ әсәрлири билән тонуш дәп ейтсамму болиду. Шуларни оқуп чиққач байқиғиним, язғучи өзи туғулуп өскән жутни вә жут адәмлирини чәксиз сөйүп қәдирләйду. Униң һәммә китаплиридики вақиәләр Яркәнт вә униң әтрапидики йезиларда йүз бериду. Мундақ болмиған тәғдирдиму, язғучиниң қандақту-бир китавини оқуйсәнкә, униң шу тәвәдин илһам алғанлиғи бирдинла сезилип-билинип туриду. Хәлқимизниң мунәввәр пәрзәнтлири Билал Назим, Өмәр Муһәммәдий, Сүлһи Лутфуллин, Әхмәт Шәмиев... уларниң намлири көпчилигимизгә яхши тонуш. Җамалидин ака болса, мошу бүйүк сималарни өз әсәрлириниң баш қәһриманлири қилип алиду вә шулар арқилиқ, уларни қоршап турған муһит арқилиқ пүтүн бир дәвир һәққидә пикир-мулаһизә жүргүзиду. Әнди шу қәһриманларниң һәммисила Яркәнттә туғулғанлиғини яки турғанлиғини көз алдимизға кәлтүрсәк, Җамалидин Босақовниң өзи яшиған җайни наһайити яхши билидиғанлиғини, уни интайин чоңқур үгәнгәнлигини билимиз. Җамалидин ака пат-пат “өзәң туғулған жутни билмәй, өзәңниң миллитиңниң дәрди-әһвалиға чөкмәй, яхши инсан болуш мүмкин әмәс, язғучи болумән дәп ойлашниңму һаҗити йоқ”, дәп қойидиған. Униң әмәлияттин елинған һәқиқий сөзләр екәнлигини бүгүнки күндә униң бизгә қалдуруп кәткән китаплири толуқ испатлап туриду.

Әдип әсәрлири йоқ нәрсидин бар қилинған яки болмиса хиялдин тоқулған вақиәләр әмәс, әксичә, реал һаяттин өзимиз көрүп жүргән турмуш тирикчиликтин барлиққа кәлгән бүйүк иҗаткарниң әмгәк мевисидур.

Җамалидин ака көпчилик арисида драматург сүпитидиму тонулған әдип. Униң “Қайнам”, “Назугум” намлиқ пьесилири Уйғур театри сәһнисидә қоюлған.

Ана диярини, туғулған жутини ким сөймәйду? Лекин уни пәқәт қәләм егилирила тәсвирләп, сүрәтләп берәләйду, униң гөзәллигини һәммигә көрситәләйду. Язғучи наминиң узақ вақитқичә, һәтта мәңгү әл қәлбидин өчмәйдиғанлиғи, униң талантиға башқиларниң тән бериши мана шуниң үчүн болса керәк. Һазирқи күндә биз “Яркәнт” дәп ейтимизкән яки уйғурниң қедимий жути тоғрилиқ сөзләймизкән, көз алдимизға, әң биринчи новәттә, Җамалидин ака вә униң қәләмдиши, сәпдиши әҗайип шаир Хелил Һәмраев гәвдилиниду. Чүнки Яркәнтни бу икки намайәндиниң исмисиз тәсәввур қилиш тамамән мүмкин әмәс. Хелил акини Бағ-Өсәкниң булбули десәк, Җамалидин ака униң қайнап турған соғулмас булиғидур. Мениң тәсәввурумда Җамалидин ака әл қәлбидә жут күйчиси сүпитидә сақлинип қалди. Буниңға униң иҗадий паалийитиму, һаятиму толуқ мисал болалайду.

Җамалидин ака Босақов узун жиллар — 1951-жилдин та пенсиягә чиққичә “Жазушы” нәшриятида уйғур редакциясини башқурди. Әдәбиятимиз тазилиғи үчүн күрәшти. 50 — 70-жиллардики өсүш-риважлиниш униң исми билән чәмбәрчас бағлиқтур.

Мән шәхсән униң билән 60-жилларниң аяқлири тонуштум. “Мән жигирмидә” дәп атилидиған биринчи шеирлар топлимимниң қол язмисини тапшуруш үчүн һазирқи Аблайхан кочисидики Язғучилар иттипақиға кәлгән едим. У мәзгилләрдә “Жазушы” нәшриятиму мошу бенада болидиған.

Қол язмини тапшуруп, арида бир аз вақит өтүп, һәрбий сәпкә елиндим. Кейинирәк Москва йенидики Подольск шәһиридә һәрбий хизмитимни өтәватқанда, Алмутидин икки китавимни почта арқилиқ алдим. Уларни маңа қисқичә, тәбрик сөз йезип, Җамалидин ака Босақов йоллиған екән.

Мундақ хәвәр һәр кимни шатлиққа бөләйдиғини турған гәп. Әнди шу китапни өзи чиқарғузуп, әндила иҗат мәйданиға кәлгән, йеши өзидин талай кичик қәләмдишини хошал қилиш үчүн униңға әвәтип бериш һәр кимниңла есиға кәлмәйду. Мән өзәмниң бешидин өткүзгән әшу кичик вақиә арқилиқ көпчиликкә тонулған язғучиниң инсаний хусусийитини билгән едим.

Алмутиға қайтип келип, гезит редакциясидә ишләшкә башлидим. Җамалидин ака билән мунасивитимиз барғансири қоюқлашти. Болупму биз шаир Долқун ака Ясенов иккимиз униң өйигә пат-патла бараттуқ. Көп вақитларда өзи бизни телефон арқилиқ тәклип қилидиған. Учрашқанда иҗат һәққидә, һаят һәққидә сөһбәткә чүшәттуқ. Растини ейтқанда, мундақ пәйтләрдә, Җамалидин ака дәстиханни өзи башқуратти. Әҗайип яхши, қизиғи вә қизғинлиғи түгимәстәк-пүтмәстәк көрүнгән бир чағлар еди...

1987-жилниң башлири туюқсизла Җамалидин ака ағриғандәк қилдидә, “операция қипту” дегәнни аңлидуқ.

Мартниң оттурилири у һаят билән видалашти.

Язғучи җәсидини өзи пүткүл аңлиқ һаятида күйләп өткән Яркәнткә елип бардуқ. Уйғурниң йәнә бир язғучиси аләмдин өтүп, қутлуқ йәр уни қойниға алди.

Җамалидин ака Босақовни, униңдин икки жил авал дунниядин өткән Һезмәт ака Абдуллинни һәқиқәттиму әдәбиятимизда мәңгүгә чақнап қалған юлтузлар дәймиз. Уларниң йоқлуғи, маңа талай мәзгил өтсиму, даимла сезилип турмақта. Чүнки бу әдипләрни биригә селиштурушқа, уларниң иҗадини бири билән тәңләштүрүшкә болмайду. Уларниң һәр иккисиниң иҗатта өзлири яратқан чоққилири бар, әдәбиятта өзлирила ачқан йолдаванлириға егә.

Бүгүн Җамалидин акини йәнә бир қетим әскә алимизкән, униң намини дилимизда ядлаймизкән, жутини, хәлқини дәп яшиған инсанниң роһи алдида баш егимиз. У һаят вақтида өз миллитиниң қәддини көтириштә қолидин кәлгән һәммә нәрсини қилди. Әнди тирикләр, кейинки әвлат Җамалидин Босақовниң, шуниңға охшаш әдиплиримизниң намини тикләш, әбәдийләштүрүш үчүн күч селишимиз лазим. Чүнки язғучи – у хәлиқ қәлбиниң күйчиси, хошаллиқ күнләрдә чәттә унтулуп қалса рәнҗимәйдиған, амма хәлиқ дәрт-һәсритини жүригидин өткүзмәй яшалмайдиған бүйүк инсанлардур.

Абдумеҗит ДӨЛӘТОВ

Қуддус Ғожамияров
(1918 – 1994)

Қәләм егилири арисида ғәлити бир адәт бар: биз пат-патла илим-пән, мәдәнийәт, әдәбият, сәнъәт, әйтәвир, бирәр саһаниң тәрәққиятиға қошқан салмақлиқ һәссиси билән көпчиликкә анчә-мунчә тонулуп қалғанлар һәққидә язғанда, “Униң исми пүткүл мәмликәткә мәлум”, “Өзиниң паалийити билән у өз хәлқини дунияға тонутти” дегәнгә охшаш ибариләрни ишлитишни яхши көримиз. Әслидә, очуғини ейтиш керәк, мәлум саһа адәмлири арисида атиғи чиқсиму, амма исми пүткүл мәмликәткә тонулған, йәнә келип, өзиниң паалийитини дуния болмисиму, бир аз мәмликәтләргә тонутқанлар анчила нурғун әмәс. Ундақ адәмләр уйғурлар арисидиму санақлиқла. Хәлқимизниң XX әсирдики әйнә шундақ мунәввәр пәрзәнтлири һәққидә сөз қилғинимизда, һәқлиқ түрдә дәсләпкиләрдин болуп Қуддус Ғожамияровниң исми тилға елиниду.

Һәқиқәтәнму Қ. Ғожамияровниң талантлиқ композитор вә дөләт әрбаби сүпитидики паалийити Қазақстанниң сиртида илгәрки Кеңәш Иттипақиниң тәркивигә киргән җумһурийәтләрдила әмәс, бәлки дунияниң нурғунлиған мәмликәтлиридиму яхши мәлум. Униң шу әлләргә болған сәпәрлири, көплигән хәлиқ ара жиғин-симпозиумларда сөзгә чиқиши, узақ жиллар давамида онлиған сәнъәт вә җәмийәт әрбаплири билән хәт елишип туруши буниң яхши испатидур.

Қуддус ака тоғрилиқ илгири йезилған мақалә вә китапларда (Қ.Ғожамияровниң һаяти вә паалийитигә беғишланған библиографиялик көрсәткүчкә асасланса, униң тоғрилиқ икки фильм чүширилип, төрт китап нәшир қилинған, он төрт диплом иши йезилған, гезит вә журналларда 600дин ошуқ мақалә бесилған. Мошуниң өзи униң һаят чеғидила чоң абройға егә вә шөһрәт қазанған шәхс болғанлиғиниң бир бәлгүси әмәсму – **Й.А.)** кәлтүрүлгән вә кәлтүрүлмигәнлигидин қәтъий нәзәр, униң паалийитигә аит төвәндики бир нәччә фактқа тохтилип өтүшни тоғра көрүватимән.

Биз Қ.Ғожамияровни дәсләпки уйғур оперисиниң, балетиниң, симфо-

ниялик поэмисининң муәллипи дәп билимиз вә һәқлиқ түрдә пәхирлинимиз. Һәқиқәттиму униң “Назугум” вә “Садир палван” оперилири, “Чин Төмүр” балети, “Ризвангүл” симфониялик поэмиси Қазақстан Җумһурийитининң, уйғур музыка сәнъитининң тарихиға алтун һәрипләр билән йезилған әсәрләрдур. Бирақ униң буниңдин ташқири нахша вә романслардин, симфониялардин, вокал-симфониялик вә камера-әсваплиқ әсәрләрдин, эстрадилиқ музыкидин тәркип тапқан 150тин ошуқ әмгәкниң муәллипи екәнлигини билмәйдиғанларму болуши мүмкин. Қуддус ака өзиниң дәсләпки әсәрини 19 йешида, ахирқисини 73 йешида йезипту. Бу уруш жиллирини чиқиривәткәндә 50 жиллиқ иҗадий паалийәт дегән сөз. Униң өз иҗадийитигә алаһидә тәләпчанлиқ вә җавапкәрлик билән қарайдиғанлиғини һесапқа алсақ, бу жилларниң тинимсиз әмгәк, издиниш билән өткәнлигини тәсәввур қиливелиш тәс әмәс. Мән музыка мутәхәссиси әмәс, очуғини ейтиш керәк, униңдин тамамән хәвирим йоқ. Шуңлашқиму Қуддус акиниң иҗадийәткә нисбәтән тәләпчанлиғи тоғрилиқ язғанда, өзәмниң шәхсий тәҗрибәмгә асаслиниватимән: гезит редакциясидә ишләш җәриянида маңа Қуддус акиниң бир нәччә мақалисини тәйярлашқа тоғра кәлди. Мана шу чағда мән униң һәр бир сөзгә, җүмлигә, һәтта чекит, пәшкә қанчилик җавапкәрлик турғусидин қарайдиғанлиғиниң, сәлла гуман пәйда қилидиған факт вә рәқәмләрни зир-зивиригә йетип, қайта-қайта ениқлап, тәкшүргәнлигиниң гувачиси болған едим. Бир гезитханниң өзигә язған очуқ хетигә гезит арқилиқ җавап қайтуруш җәриянида Қуддус ака редакциягә үч қетим келип, иккимиз униң хаһиши билән, у җавапни бир әмәс, икки әмәс, үч-төрт қетим тәпсилий тәһрирләп чиққан. У язғучи яки журналист болмисиму, һәр бир ой-пикирниң очуқ, ениқ болушини, шәкилниң мәзмун билән дәл маслишишини тәләп қилатти вә шуниңға интилатти. “Уйғур авазиниң” нурғунлиған муәллиплири ичидә мақалисиға мундақ – адәм һәйран қалғидәк җавапкәрлик билән қарайдиған башқа бирму адәмни мошу кәмгичә учратмаптимән. Бу һәқиқий талантқа, пәқәт өзиниңму, башқиларниңму әмгигини баһалашни билидиған шәхскә хас хисләт болуп, униң өзиниң музыкилиқ әсәрлириниму әйнә шундақ жуқури тәләп турғусида туруп яратқанлиғида менинда һеч қандақ гуман йоқ.

Мақалиниң бешида мән Қуддус акиниң исминиң пүткүл җумһурийәткә, Кеңәш Иттипақиға, униң сиртиғиму кәң тонулғанлиғини тәкитлигән едим. Мундақ тонулуш, мундақ шан-шөһрәткә егә болуш, бир тәрәптин, униң иҗадий паалийити билән мунасивәтлик болса, йәнә бир тәрәптин униң җәмийәт вә дөләт әрбаби сүпитидики паалийити билән мунасивәтликтур. Қуддус акиниң һәртәрәплимә кәң паалийитини тәсәввур қилиш үчүн униң тәрҗимә һалиниң айрим пәйтлиригә нәзәр ташлап өтүш купайә.

Қуддус Ғоҗамияров 1918-жили 21-май күни Әмгәкчиқазақ наһийәсиниң Қәйнәзәр йизисида дунияға кәлгән. 1933–1939-жиллар җәриянида Алмута музыка техникумида оқуйду. Шу жили Чайковский намидики

Москва дөләт консерваториясигә чүшүп, оқуватқанида Улуқ Вәтән уруши башлинип кетидудә, у башқилар қатарида фронтқа атлиниду.

Җәң мәйданида, андин 1946-жилғичә армия сепидә болуш сәвәвидин Қуддус ака консерваторияни кәчирәк – 33 йешида тамамлайду вә шу жилила "Ризвангүл" симфониялик поэмиси үчүн СССР Дөләт мукапитиниң лауреати атилиду. Мундақ атақниң шу дәвирдиму, һазирму пәқәт миллиондин бириниң алидиғанлиғи, униң пәқәт әң талантлиқ иҗаткарға, әң алий дәриҗидики әсәрләргә берилидиғанлиғи өз-өзидин чүшинишлик, әлвәттә. Қуддус акиниң хизмәт саһалиридики өрлишиму шу жиллири башлиниду. Униң қисқичә хронологияси төвәндикичә: 34 йешида у – Қазақстан ССР Министрлар Кабинети йенидики Сәнъәт ишлири бойичә башқарма башлиғиниң орунбасари, 37 йешида – Қазақстан Композиторлар иттипақиниң рәиси, шуниң билән бир вақитта 39 йешидин тартип, он жил җәриянида, Қурманғазы намидики Алмута Дөләт консерваториясиниң ректори болуп ишләйду. Йәнә шу жиллири у СССР Композиторлар иттипақиниң кативи вәзиписиниму атқуриду. Буниңдин ташқири Қ.Ғоҗамияров бир нәччә қетим Қазақстан ССР Алий Кеңишиниң депутати болуп сайланған вә хелә жиллар давамида Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң, Әдәбият вә сәнъәт саһасида Ленин мукапитиға тәвсийә қилиш бойичә Пүткүл иттипақлиқ комитетниң, Қазақстан ССРниң Дөләт мукапатлириға тәвсийә қилиш бойичә комитетниң, шундақла хәлиқ ара, Пүткүл иттипақлиқ, җумһурийәтлик, шәһәрлик онлиған комиссияләрниң, комитетларниң әзаси болған. Салаһийәтлик делегацияләрниң рәһбири, әзаси сүпитидә, шундақла иҗадий сәпәр билән онлиған мәмликәтләрни, ениғирақ ейтсақ, АҚШ, Германия, Италия, Югославия, Хитай, Һиндстан, Чехословакия, Болғария, Румыния, Пакстан, Иран, Ирақ, Вьетнам, Моңғулстан, Эфиопия, Сенегал охшаш мәмликәтләрни зиярәт қилиду. Ялғуз бир адәм үчүн, йәнә келип, җиддий иҗадийәт билән шуғуллиниватқан адәм үчүн шунчилик еғир жүкни өз һөддисигә елиш оңай әмәс, әлвәттә. Буниңға пәқәт өз ишини чин дилидин сөйидиған, хәлқи, миллити үчүн ишләшни алдиға мәхсәт қилип қойған адәмла тәзүши мүмкин, халас.

Йошурушниң һаҗити йоқ, Қуддус акиниң нурғун жиллиқ паалийити һөкүмәт тәрипидинму жуқури баһаланди. Мениң тәхминимчә, мундақ атақ-унванларға, мукапатларға сазавәр болған башқа бир уйғурни тепиш тәс болса керәк: Қуддус ака, жуқурида қәйт қилғинимиздәк, СССР Дөләт мукапитидин ташқири, Қазақстан Дөләт мукапитиға муйәссәр болған, униңға СССР вә Қазақстан хәлиқ артисти, Қазақстанниң хизмәт көрсәткән сәнъәт әрбаби, профессор атақлири берилгән, Ленин, Әмгәк Қизил Туғи, "Һөрмәт Бәлгүси" орденлири, онлиған медальлар билән мукапатланған. Һазир бизниң бу атақ, мукапатларға нисбәтән көз қаришимиз өзгирип кәтти. Амма өз мәзгилидә, пәқәт әмгиги сиңгән, әң лайиқ шәхсләрла ундақ атақ-мукапатларға муйәссәр болидиған. Раст, у чағлардиму бәзидә иши билән әмәс, сөзи билән "хизмәт қилип", башлиқлар йениға алди билән кирип, кәйни

билән чиқидиғанларму мукапатсиз қалматти. Лекин шундақтиму, мукапатланғанларниң асасий қисмини шәхсий мәнпийити вә байлиқ топлаш мәхситидә әмәс, бәлки ели, хәлқи, миллити мәнпийити йолида хизмәт қилғанлар тәшкил қилатти. Қуддус ака дәл әйнә шундақларниң бири еди.

Һазир бәзиләрдин "Қуддус Ғожамияров уйғурлар үчүн хизмәт қилмиған, нәзир-чирақларға, той-төкүнләргә анчә барматти, уйғурлар билән анчә арилашматти, униң музыкисида уйғур пуриғи йоқ", дегән ғәлити параңларни аңлап қалимиз. Ялған гәпләр. Әслидә Қуддус ака әсәрлириниң асасий қисми өз хәлқиниң тарихи, тәғдири мавзусиға беғишланған болуп, у бу мавзуларни әң жуқури дәрижигә – дуния миқиясиға елип чиқти. Раст, униң музыкиси бизниң һәр күни аңлап жүргән сазлиримизға охшимайду. У – биринчиләрдин болуп, миллий музыкимизни классик музыка билән бағлаштурған, йеңи балдаққа көтәргән кәспий уйғур композитори. Биз буниң билән пәхирлинишимиз керәк. Әпсус, бәзиләр буни техичила чүшинәлмәйватиду.

Қуддус ака өзи қәдирләйдиған, һөрмәтләйдиған адәмләр билән қоюқ арилишатти, мунасивәт қилатти, йеқинлириниң нәзир-чирақлириға, той-төкүнлиригә баридиған. Бирақ адәмниң қәдир-қиммити пәқәт шуниң биләнла өлчәнсә, чақирсиму, чақирмисиму һеч йәрдин қалмайдиғанлар топ алдиға чиқар еди. Әслидә һаятниму, ижадийәтниму, вақитниму қәдирләшни билидиған бу адәм өзиниң һәр бир минутини, саатини ғенимәт көрүп, жиддий ишләшни биләтти вә башқа ижадийәт адәмлиридинму шуни тәләп қилатти. Униң әйнә шу ижадий паалийәтни дәп өзини Композиторлар иттипақи рәислигидин, консерватория ректорлиғидин бошитишни илтимас қилип бир нәччә қетим әризә йезип, ахири мәхситигә йәткәнлигини достбурадәрлири яхши билиду. Қуддус ака қәйәрдила ишлимисун, уни хизмитидин һеч ким бошатқан әмәс, һәммидин ижадийәтни үстүн қоюп, у өз хаһиши билән кәткән.

Әнди Қуддус акиниң көпчиликкә мәлум әмәс йәнә бир паалийити һәққидә икки eғиз сөз. Мениң алдимда бәзилири бир-икки бәтлик, йәнә бирлири бәш-алтә бәттин ибарәт хәтләр селинған йоған папка ятиду. Бу Қуддус акиниң жумһурийәт рәһбәрлиригә уйғурларниң проблемилириға аит язған хәтлириниң көчүрмилири. Он төрт хәтниң тоққузида пәқәт Қуддус акиниң имзаси қоюлған, қалған бәш хәт бир нәччә көрнәклик уйғур зиялилири билән бирликтә йезилған. Дәсләпки хәт 1954-жили Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң шу чағдики биринчи кативи Пономаренкоға йезилған болуп, шуниңдин кейинкилири жумһурийәтниң биринчи рәһбәрлири Беляевниң, Яковлевниң, Қонаевниң (5 хәт), Назарбаевниң (2 хәт) намиға йолланған хәтләрдур. Уларниң һәммиси өз дәвригә бола уйғурлар үчүн әң муһим болған мәсилиләргә беғишланған. Бу хәтләрни көздин кәчүрсиңиз, уларда әлликкә йеқин мәсилиниң һәл қилиниши тәләп қилинғанлиғиниң гавачиси болисиз. У хәтләрниң һәммисигила тохталмай, пәқәт өзәм әң муһим дәп һесаплиған бир нәччисини атап өтмәкчимән: Уй-

ғур театрини Челәктин Алмутиға көчириш, кейинирәк униң тәркивини кәңәйтиш, бенасини яхшилаш, артистларға атақ-намларни, квартириларни бериш, уйғур тилида җумһурийәтлик гезит нәшир қилиш, кейинирәк униң қәрәллик чиқишини көпәйтиш, Уйғуршунаслиқ институтини ечиш, уйғур тилидики мәктәпләр тармиғини кәңәйтиш, уйғур яшлириниң алий оқуш орунлириға чүшүшидә өз ана тилида емтиһан тапшурушини қолға кәлтүрүш, алий вә мәхсус оттура оқуш орунлирида уйғур бөлүмлирини ечиш, уйғурлар һаятиға аит фильм чүшириш, телевидениедә уйғур тилида мәхсус канал ечиш, уйғур яшлирини дөләт хизмитигә кәң миқияста җәлип қилиш – у хәтләрдә оттуриға қоюлған проблемиларниң толуқ әмәс тизими әйнә шулардин ибарәт. Мән бу мәсилиләрниң һәл қилиниши пәқәт Қуддус акиниң исми биләнла мунасивәтлик болған, дегән ойдин жирақмән, амма уларниң күн тәртивигә қоюлушиға вә әмәлгә ашурулушиға униң бевситә (бәзидә ялғуз, бәзидә башқилар билән бирликтә) арилашқанлиғи һәқиқәт. Буни һеч ким инкар қилалмайду.

Қ.Ғоҗамияров вапат болғанда, маңа уни дәпин қилиш бойичә тәшкил қилинған Дөләт комиссиясиниң әзаси болушқа тоғра кәлди. Мана шу чағда биз, комиссия әзалири (Қ.Сүлейменов, В.Храпунов, В.Ни, Е.Рәхмәдиев) вә мәрһум билән видалишишқа кәлгән бир топ дөләт вә җәмийәт әрбаплири (Н.Абықаев, Қ.Султанов, Е.Асанбаев, З.Нурқадилов) Абай намидики опера вә балет театриниң бир бөлмисидә мәрһум билән видалишишниң тамамлинишини күтүп, бир аз вақит олтирип қалдуқ. Сөздин сөз чиқип, жуқурида исми аталғанларниң һәммисила Қуддус акини яхши билидиғанлиғини ейтип, өзлириниң бәзи бир хатирилири билән ортақлашти. Мени шу пәйттә һәйран қалдурғини, уларниң мону параңлири болди: улар Қуддус акиниң ректор яки җумһурийәт композиторлириниң рәһбири сүпитидики паалийитини әмәс, бәлки әң алди билән униң өз хәлқиниң йешилмәйватқан проблемилирини дөләтниң алий органлири алдиға қойғанлиғини вә уларниң һәл қилинишини изчиллиқ билән тәләп қилғанлиғини әсләшти. “Мәрһум уйғурларға аит бирәр мәсилә көтәрсә, униң ахириға йәтмигичә һеч кимгә арам бәрмәтти. Мәсилини очуқ, кәскин қоятти, һеч кимниң үзигә қариматти. Өз хәлқиниң һәқиқий лидери еди” – мениң сөһбәтдашлиримниң йәкдиллиқ билән ейтқан пикри әйнә шундақ болди.

Бу сөзләрниң нәқәдәр тоғра екәнлигигә өзәмму гувачи болған едим. Маңа өз мәзгилидә Қуддус ака билән биллә шу жилларда партия Мәркизий Комитетиниң кативи Ө.Жәнибековниң, Һөкүмәт рәисиниң орунбасари Қ.Султановниң һозурида уйғурларға аит бәзи мәсилиләр мунасивити билән болушқа тоғра кәлди. У, һәқиқәтәнму хәлиқ намидин сөзләватқанлиғини чоңқур һис қилған һалда, һәр бир мәсилиниң маһийитини ениқ ечип, уттур, бәзидә, һәтта, бәкму кәскин қоятти. Шуниң билән биллә өзиниң қәдирқиммитини сақлиған һалда, бу мәсилиләрниң һәл қилинишини қәтъий тәләп қилатти.

Бәзи чағларда Қуддус акиниң өзиму, хәлқи тоғрилиқ сөз болғанда,

бәкму қизип кетидиғанлиғини сәзсә керәк. Буниңға мисал сүпитидә униң 1975-жили февраль ейида Д.Қонаевниң намиға язған хетидин үзүндә кәлтүрәйли:

"Һөрмәтлик Динмухамед Ахмед оғли!

Сиз билән болған ахирқи учришишта өзәмни бир аз қизиқ қанлиқ билән тутқанлиғим үчүн әпу сораймән. Сиз еғир-бесиқлиқ билән мениң сөзлиримгә қулақ салдиңиз вә мениң қандақ һаләттә болғанлиғимни чүшәндиңиз.

Сиз мән оттуриға қойған мәсилиләрни һәр қачан тоғра қобул қилисиз, мән униңға ахирқи жилларда йәнә бир қетим көз йәткүздим. Мән узақ ойландим вә бизниң уйғур мәдәнийитиниң көрнәклик вәкиллири билән мәслиһәтләшкәндин кейин, өзимизни ойландуруватқан, тәшвишләндүрүватқан айрим мәсилиләр һәққидә сизгә йәнә бир хәт йезиш қарариға кәлдим.

Бу мәсилиләрниң иҗабий һәл қилиниши барлиқ уйғурларда чоң хошаллиқ вә миннәтдарлиқ һис-туйғуларни пәйда қилған болар еди, чүнки мәзкүр милләт мәдәнийитиниң истиқбали шу мәсилиләрниң йешилишигә бағлиқтур...".

Бәш бәттин ибарәт бу хәт уйғурлар проблемилириға мунасивәтлик сәккиз пункттин ибарәт болуп, уларниң асасий көпчилиги көп өтмәй әмәлиятта өз ипадисини тапқан еди.

Қуддус акиниң җумһурийәттики абройи, башқиларға тәсири интайин жуқури болған. 1993-жили мән атақлиқ композитор, Қазақстан хәлиқ артисти Әсет Бейсеуов билән Министрлар Кабинетиниң ағриқханисида бир палатида йетип қалдим. Бир күни Қуддус ака мени йоқлап кәпту. Әсет ағаниң өзиниң шагирти болғанлиғини ейтип, униң билән бир аз сөһбәтләшти. Шу пәйттә мениң бир нәрсигә һәйран қалғиним – җамаәтчиликкә кәң тонулған сәнъәт әрбабиниң Қуддус акиниң алдида, худди япяш жигитләрдәк, тик туруп, қандақту-бир әйминиш билән сөзләшкини болди. Қуддус ака чиқип кәткәндин кейин, мән Әсет ағадин буниң сәвәвини сориведим, у күлүмсиригән һалда җавап қайтурди:

– Сән хаталашмидиң, мән Қуддус акини һәр көргинимдә, бәәйни студент чағлиримдикидәк, тәп тартип, һодуқуп қалимән. Мән дунияни хелә кәздим, нурғунлиған музыкилиқ оқуш орунлирини зиярәт қилдим. Амма Қ.Ғожамияровтәк тәләпчан, шуниң билән бир қатарда адил, еғир-бесиқ ректорни көрмәптимән. У бизгә консерваторияни муқәддәс җай сүпитидә қобул қилишқа үгәткән: униң ичидә баш кийим билән жүрүшни, кәлсә-кәлмәс вақирашни, тамака чекишни, тазиланмиған аяқ кийим билән киришни мәнъий қилған еди. Аридин шунчә жил өтсиму, һели болсиму консерваторийгә кирип қалсам, ихтиярсиз һалда баш кийимимни қолумға еливалимән. У бизни, йеза жигит-қизлирини жуқури мәдәнийәткә, инсанчилиққа үгәтти. Буниң унтуш мүмкин әмәс...

Бу Қуддус акиниң шагиртиниң сөзи. Униң шагиртлириму, достлириму нурғун еди. Уларниң қайсиси билән сөзләшмән, һәммиси, худди өз ара келишивалғандәк, Қуддус акиниң талантини, жуқури мәдәнийитини, адил-

лиғини өзигиму, башқиларғиму тәләпчанлиғини тәкитләйду. Шундақла униң өз миллитини бәк сөйгәнлигини, униң ғеми билән яшиғанлиғини ейтиду.

Қуддус ака һәқиқәттиму өз хәлқигә чин муһәббәт бағлиған, қолидин келишичә униң йүксилишигә, тәрәққиятиға өз үлүшини қошушқа тиришқан инсан еди. Бирақ у һеч қачан өзиниң бу муһәббитини, әмәлгә ашурған ишлирини аброй тепиш мәнбәсигә айландурған әмәс. Шуңлашқиму биз хелә вақитларғичә Қуддус акиниң һакимийәтниң жуқарқи балдақлирида уйғурлар мәсилисини оттуриға қоюп, уларниң һәл қилиниши үчүн һәссә қошуп келиватқанлиғидин хәвәрсиз болуп жүрдуқ. Бүгүнки күндә һарвуниң чеқини һәр ким һәр яққа тартип жүргән заманда, биз Қуддус ака охшаш, Ғожәхмәт ака, Мурат ака, Һезмәт ака охшаш адәмләрниңаримизда йоқлуғини йәнә бир қетим чоңқур һис қиливатимиз. Әгәр улар һаят болса, бүгүнки йеңи шараиттиму өзлириниң ирадиси, абройи, тәсирчан сөзи билән зиялилиримизниң, хәлқимизниң бирлигини қолға кәлтүрүшниң амалини тапар еди, дәп ойлаймән.

Әгәр Қуддус ака пәқәт сәнъәт саһасидила паалийәт елип берип, пәқәт өзиниң музыкилиқ әсәрлирини мирас қилип қалдуруп кәткән болса, мошуниң өзила униң исминиң хәлқимиз тарихида қалидиғанлиғиниң капалити болар еди. Амма у униң сиртида көрнәклик жәмийәт вә дөләт әрбаби сүпитидә, өз хәлқиниң пәрзәнди сүпитидә миллити үчүн пайдилиқ болған интайин чоң ишларни әмәлгә ашуруп, һаят чеғиниң өзидила өзигә упримас һәйкәл орнитип кәтти. Шуңлашқиму униң исми миннәтдар әвлатлар қәлбидә мәңгү сақлиниду.

* * *

P.S. Мәзкүр топлам нәширгә тәйярлиниватқанда Астанадин хошаллиқ хәвәр кәлди. Қазақстан Жумһурийити һөкүмитиниң 2005-жили 3-март күни қобул қилинған тохтамиға бенаән, Алмута шәһиридики жумһурийәтлик дөләт Уйғур музыкилиқ комедия театриға Қуддус Ғожамияровниң нами берилди. Бу Қазақстан дияридики барлиқ уйғурларниң хаһиши болуп, у тоғрилиқ жумһурийәтлик “Уйғур авази” гезити сәһипилиридә оқурмәнләрниң онлиған хәтлири бесилған еди. Шуңлашқиму хәлиқниң илтимас-тәкливи асасида қобул қилинған бу тохтам бүйүк композитор хатирисини әбәдийләштүрүш бойичә әмәлгә ашурулған муһим чариләрниң бири болуп қалғуси.

Йолдаш АЗАМАТОВ

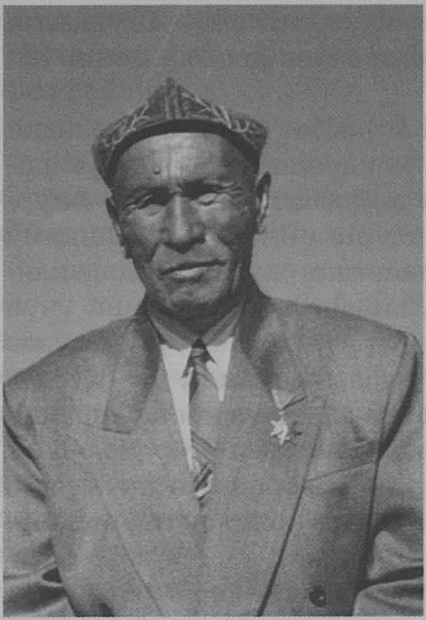

Мөрдүн ТЕЙИПОВ
(1918 – 1998)

1995-жили 3-май күни җумһурийәт Президентининң Алмутидики резиденциясидә бир топ Улуқ Вәтән уруши ветеранлириға алаһидә һөрмәт билдүрүлди. Улар түнүгүнки сәпдаш-җәңчиләр, бүгүнки ветеранлар, уруш мәйданида көрсәткән алаһидә қәһриманлиғи, течлиқ һаяттики падакаранә әмгиги үчүн вә Улуқ Ғалибийәтниң әллик жиллиқ тәвәллуди мунасивити билән җумһурийәт Президентининң Пәрманиға бенаән жуқури дөләт мукапатлириға сазавәр болғанлар еди. Мана әнди шу мукапатларни тапшуруш мәрасими өтмәктә.

Президент Н.Назарбаев ветеранларни Улуқ Ғалибийәтниң йерим әсирлик мәрикиси билән тәбрикләп, уларға иллиқ ләвзини изһар қилди, андин мукапатларни тапшурушқа башлиди. Дөләт рәһбири дәсләпкиләр қатарида "Хәлиқ Қәһримани" жуқури атиғиға егә болған Уйғур наһийәсидин кәлгән пенсионер Мөрдүн Тейиповниң мәйдисигә өз қоли билән алаһидә бәлгү – "Алтун Юлтузни" қадиди.

– Маңа берилгән бу жуқури мукапатни барлиқ уйғур хәлқигә билдүрүлгән һөрмәт дәп билимән, – деди Хәлиқ Қәһримани М.Тейипов Президентқа өз миннәтдарлиғини изһар қилип. – Бу алий дәриҗилик мукапат үчүн Сизгә, һөрмәтлик Президент, Уйғур наһийәсиниң барлиқ турғунлири намидин чоң рәхмәт ейтимән.

Җумһурийәт Президентининң "Хәлиқ Қәһримани" атиғини бериш тоғрилиқ Пәрманиға қошумчә берилгән рәсмий изаһта қисқичә мундақ дейилиду: "Мөрдүн Тейипов атақлиқ Панфилов дивизияси тәркивидә җәң қилишқа башлиди. 1941-жилниң ноябрь ейида Подмосковьедики җәңләрниң бәридә у танкиға қарши милтиқтин дүшмән танкисини сәптин чиқирип, сәккиз фашистни уҗуқтурған. Кейинирәк М.Тейипов көплигән қанлиқ җәңләргә қатнишиду. Смоленск йенидики җәңләрниң бәридә униң бөлүми дүшмәнниң икки танкисини кардин чиқирип, уларниң экипажлирини толуқ уҗуқтуриду. У Жирақ Шәриқ фронтида япон милитаристлириға қар-

ши җәңләргә қатнишиду. 1945-жилниң август ейида униң бөлүми японларниң дала штабини қуралсизландуруп, полк байриғини қолға чүшириду. Уруш жиллирида у төрт қетим җараһәтләнгән, бирақ һәр қачан сәпкә қайтип кәлгән".

...Уйғурлар макан әткән диярда Ачиноқа дегән жут бар. Шу қутлуқ жутниң Илия Бәхтия, Һезим Бәхниязов, Муңлуқ Бақиев охшаш пәрзәнтлириниң һәр қайсиси, гоя суға тәшна чөлгә бир өстәң судәк давулғап еқип келиведи. Бунуңдин 50 – 60 жил муқәддәм Мөрдүн Тейипов ачқан туғанниң сүйи бүгүн келип тәшналиқни йәнә бир қандурди. Көпни көргән акилар пат-патла сени "тапқан атаңға рәхмәт", дәп хуш қилиду. Шуңа Мөрдүн ака һәққидә гәп қилиштин бурун атиси униң Тейип Худабәрдиев билән аниси Хурсумахан һәққидә сөз болмаслиғи мүмкин әмәс.

Тейип бовай өз дәвриниң илғар пикирлик, тәрәққийпәрвәр адәмлиридин болған. Ейтишларға қариғанда, у колхоз қурулушиға актив қатнашқан. Бу ейтишлар өзәң өмрүңдә көрмигән адәмниң ички дунийасини пәрәз қилишқа имкан бериду. Һәр қандақ җәриянда өз көңлиниң течлиғини халап чәттә турмай, шу қайнамға бешичә киришкә бәл бағлиғанлар тәғдир тизгинини өз қолиға елишқа қабил. Тейип бовай әйнә шундақ адәмләр қатариға кириду. Бәзидә адәмләрни суға охшатқум келиду. Бирлири көл сүйи охшаш җим болса, йәнә бирлири тағ сүйидәк арамсиз, шавқунлуқ. Тейип Худабәрдиевму өзиниң қисқа өмрини әйнә шундақ җошқун өткүзгән инсан еди. Өлжут ғемида яшиди. 1932-жили бандиларни қолға чүшириш мәзгилидә еғир җараһәтлинип дунийадин өтти. Хурсумахан ана алтә бала билән йесир қалди. Мөрдүн ака бу чағда 14 яшта болуп, йезида йеңи ечилған башланғуч мәктәптә оқувататти. Бу мәктәп Тейип бовай кәби тәрәққийпәрвәр адәмләрниң тиришчанлиғи арқисидила ечилған. Балисиниң йеңичә билим елишини истигән ата уни дәсләп ечилған мәктәпкә әвәткән еди.

Йешиниң кичиклигигә қаримай зерәк, бәқувәт бала атиниң қазасидин кейин колхозда ишләшкә башлиди. Лекин ана буниңға қарши болди. У мәзгилсиз айрилған йолдиши армининиң рояпқа чиқишини, пәрзәнтлириниң атиси охшаш адәмләрдин болушини халиди. Шундақ қилип, Мөрдүн Чоң Ақсу мәктивидә оқушини давамлаштурди. Житимлар дәрдини пәқәт житимларла билиду. Өйниң иккинчи пәрзәнди болған Мөрдүн бир чәттин оқуп, бир чәттин аниға қол-қанат болушқа тиришти. Бели қатмай ашлиқ суғирип, ома ориди, вақит балини әйнә шундақ тавлиди, мәзгилидин бурун чоң қилди. У атисиниң өлүми һәққидики хәвәрниму етизда, акиси Зордун билән ома оруветип аңлиған еди...

Кейин йәнә дәл шундақ ома мәзгилидә йәнә бир шум хәвәр кәлди. Уруш! Бу қетим ялғуз Мөрдүн әмәс, пүтүн әл қайғуға чөмди. Миңлиған мәзлумларниң бәхтини оғрилиған әшу қара күн һәққидә бизниң даңлиқ жутдишимиз Илия Бәхтия мундақ дәп язған еди:

Қалди күлкә, қалди оюн, қалди той,
Мәшрәпләрниң саз-нахшиси үзүлди.

Янди өлкә, янди адәм, янди өй,
Җаһандики улуқ течлиқ бузулди.
Уруш апәт әйнә шундақ башлинип,
Әйнә шундақ мәшәқәтлик күн болди.

Талантлиқ шаир әл бешиға чүшкән ниһайәт зор дәртни жуқарқи қисқа, аддий мисраларға сиғдурди. Қан кәчкән оғланлар, “қара хәт” алған тул-йесирлар, ачлиқтин ишшип кәткән гөдәкләр аләмчә дәртни алмичә жүрәккә сиғдурди. Техи әндила течлиқ һаятқа еришкән йеза-кәнтләр қайтидин шалаңлап, соғақ шамаллар һувлиған харабилиққа айланди. Мөрдүн Тейиповму йүзлигән жутдашлири қатарида уруш мәйданиға атланди. Хурсумахан ана көз йешида жуғирип пишәргән тоғачни оғлиға чишлитип, яғлиқ шилтип қалди.

Мөрдүн Тейипов бир топ жутдашлири билән Алмутида тәшкил қилинған Панфилов дивизиясиниң 10-атқучилар қошуниға бөлүнди. У йәрдә һәрбий тәйярлиқтин өткәндин кейин бөлүмчә командири болуп бәлгүләнди. 1941-жилниң декабрида Калинин вилайитиниң территориясидә дәсләпки қетим җәңгә кирди. Әшу дәсләпки җәңдә у жутдиши Исраилдин айрилди. Қолида җан бәргән ағинисиниң қазаси яш жигиткә еғир чүшти. Көзидә яш, қәлбидә дүшмәнгә болған нәпрәт. Ләнити уруш болмиғинида ана жутта биллә ойнап-күлүп жүрмәттиму. Техи он гүлиниң бириму ечилмиған едиғу.

Кейинирәк Мөрдүн алақичилар топиға бөлүнди. Улар алдинқи сәпниң алдида болуши шәрт. Бир күни жаңгал арилап келиватқан топ мәккәм бекингән дүшмәнгә дуч кәлди. Тоқайни зил-зилигә кәлтүргән шиддәтлик җәң башлинип кәтти. Күч тәң болмиған билән, һаятқа болған муһәббәт, төмүрдәк ирадә ғалип чиқти. Улар фашистларни тар-мар қилди. Шу җәңдин кейин көплигән җәңчиләр орден-медальлар билән мукапатланди. Мөрдүн Тейиповниң мәйдисигә дәсләпки III дәрижилик “Шөһрәт” ордени тақалди.

Һәр қандақ нәрсә дәсләп йүз бәргәндә әстә мәңгү қалиду. М.Тейипов Белоруссия үчүн болған җәңдә еғир яридар болиду.

“Җәң ашлиқ пишип йетилгән етизда болуватәтти, – дәп сөзләп бәргән еди бизгә ветеран шу күнниң вақиәсини. – Буғдайни көрүп, жутум, анам, қериндашлирим әскә чүшүп, көңлүм қандақту һаяжанлиққа берилип кәтти. Бир чағда йеқин йәрдин етилған автомат оқи алдимда турған башақларни қирқип чүшти. Техила өзәмгә келәлмигән едим. Қандақларчә йәргә чүшкән башақларни теришкә башлиғинимниму сәзмәйватимән. Арида снаряд йерилди. Мән данни угилап, гимнастеркамниң янчуғиға селиш билән бәнт. Сол путум ағриғандәк болуватиду. Қарисам, өтүккә қан қуюлупту. Қансирап, һошумни йоқитиптимән. Госпитальда хелә узақ йетишкә тоғра кәлди”.

Давалинип чиққандин кейин Мөрдүн ака разведчиклар взводиға әвәтилди. Бу қетим җәңләрдә хелә тавланған җәңчини техиму еғир синақ күтүвататти. Палван бәстилик жигит қорқумсизлиғи, җүръити билән бирдин командирларниң көзигә чүшти. Һәр қандақ җәңгивар тапшурмини у

шәрәп билән орунлатти. Бирдә Балтиқ бойида немисларниң нурғун адәмни Германийәгә һайдап маңидиғанлиғи һәққидә хәвәр кәлди. Разведчикларға шу адәмләрни дүшмәндин қутулдуруш тапшуруғи берилди. Взвод йошурун һалда дүшмәнниң арқа сепигә өтүп, йүзлигән аял-қиз, балилар қамалған амбарға йеқинлашти вә күзәттики фашистларға тәсадипи һуҗум қилди. Қаттиқ җәңдә взвод командири қаза болди. Сержант М. Тейипов һеч һодуқмай, вәзийәтни башқурди. Шу җәңдә Мөрдүн ака талай җәңгивар достлиридин айрилди. Амма улар тапшуруқни орунлиди. Фашистлар қуллуққа елип маңған гунасиз адәмләр азат қилинди. Қисим командириниң уйғур жигитигә болған ишәнчә-һөрмити техиму ашти. Шу җәңдики қәһриманлиғи үчүн М.Тейипов “Улуқ Вәтән уруши” ордени билән тәғдирләнди.

Рәсмий һөҗҗәтләрдә Мөрдүн Тейиповқа немә үчүн “Хәлиқ Қәһримани” атиғи берилгини һәққидә қисқичила ейтилған. Өзиму бу һәқтә параң қилишни анчә халиматти. У әмәлиятниң адими. Амма хәлиқ өз қәһриманини бәри бир тонувалди. Әслидә униңға бу нам уруш жиллири берилиши керәк еди. Чүнки униң уруштики һәр бир күни қәһриманлиққа толуп-ташқан еди. Һәр кечидә дегидәк дүшмәнниң арқа сепигә өтүп, униң күчини ениқлаш, “тил” әкелиш униң үчүн адәттики ишқа айланған еди. Җисманий күчкә тапқурлуқ, зерәклик қошулғанда һәр қандақ дүшмән хәтәрлик әмәс. Йениға икки-үч җәңчини әгәштүрүп, йүзгә йеқин “тил” елип кәлгән. Һәтта бирдә у бир немис генерали билән бир нәччә офицерни әсиргә алған еди.

Мөрдүн ака көп өтмәй өз җасурлуғини йәнә бир намайиш қилди. Кенисберг йенидики җәңләрдә у өзи ялғуз дүшмәнниң үч танк вә 36 солдитини уҗуқтурди.

Униң һәр бир орден-медали әйнә шундақ җасурлуқларниң гувачиси. Хәлиқ Қәһриманиниң қәһриманлиқ сәһиписидә Можайск, Витебск, Ржев, Калинин, Орша, Гомель, Смоленск вә башқиму йүзлигән шәһәр-йезиларни, Днепр, Одер дәриялирини дәсләп ишғал қилғанлар қатарида йезилған. Төрт кетим яридар болуп, давалинип, йәнә сәпкә турған җәңчи бу атаққа шу чағдила мунасип болған.

Шундиму Қәһриман өзи япон милитаристлириға қарши болған җәңләрни зади унтимайду. Бәш жил бойи шәрқий чегарида қадилип турувелип, Кеңәш армиясини аҗизлитишқа һәрикәт қилған Квантун армияси күчи вә һеч нәрсидин қайтмайдиған камикадзелири (өзини өлүмгә мәһкүм қилған адәмләр) билән мәшһур еди. 555-артиллерия-миномет полкиниң тәркивидә Забайкалье мәйданиға әвәтилгән Мөрдүн Тейипов миномет командири еди. Дәсләпки шиддәтлик җәңләрниң биридә полк командири қоршавда қелиш ховупиниң алдини елип, чекинишкә буйруқ бериду. Арқиға чекинип болғандин кейин радиотелефонларниң блиндажда қалғанлиғи мәлум болиду. Мөрдүн ака сәпдиши Әкимбеков билән радиотелефонларни әкелишкә нийәт билдүриду. Чүнки полк үчүн уларниң әһмийити интайин чоң еди. Икки дост өмүләп берип, радиотелефонларни елип қайтиду. Шу арида дүшмән уларни байқап қелип, оқ яғдурушқа башлайду. Әкимбеков қаза болиду. Мөрдүн ака җәңгивар дости билән үнсиз хошли-

шидудә, аппаратларни дүмбисигә артип полкқа йәткүзиду. Ичидә дости үчүн интиқам елиш оти күчийиду. Пурсәт өзини көп күткүзмәйду. Командирға өзиниң разведчик екәнлигини ейтип, кечиләп дүшмәнниң арқа сепигә беришқа иҗазәт сорайду. Икки һәмрайини йениға алған җасур жигит дүшмән штабиға бесип кирип, япон генералини җәңгивар туғи билән қошуп елип келиду. Мундақ қәһриманлиқ һәмминиңла қолидин келивәрмәтти. Чүнки өз туғидин айрилған һәр қандақ һәрбий қошун, қайси дөләткә тәәллуқ болушидин қәтъий нәзәр, дәрһал тарқитилиду. Мөрдүн Тейипов әйнә шундақ пүтүн бир қошунни пәм билән бәрбат қилған қәһриман.

Течлиқ һаят Мөрдүн ака үчүн 1946-жили августта башланди. Алий дәриҗилик төрт орден, онға йеқин җәңгивар медальларни көксигә тақап қайтқан қәйсәр оғланни жут қучақ йейип қарши алди. Колхоз қурулушиға актив иштрак қилип, әл течлиғини сақлаш йолида шейит болған Тейипниң қәһриман оғлиға әл-жут зор үмүт артатти. Егилик рәһбәрлиги уни вилайәтлик иҗраий комитетниң йенидики қисқа муддәтлик курсқа оқушқа әвәтти. Уни тамамлап кәлгән яш жигит дәсләп йеза кеңишиниң кативи, андин униң рәиси болуп, 1958-жилғичә ишлиди. Бу жиллар Чоң Ачиноқа вә Кичик Ачиноқа йезилириниң уруштин кейин қайта тиклинип, гүллиниш җәряни башланған дәври еди. Түнүгүнки солдат бу йәрдиму өзини мәйдандикидәк адил, җүръәтлик тутти. Билимгә хуштар Мөрдүн ака иштин қол үзмәй Абай намидики Қазақ педагогика институтиниң география факультетини тамамлиди. Шу жилила мәктәптә ишләшкә нийәт билдүрди. Чүнки у жиллири мәктәпләрдә алий билимлик мутәхәссисләр йетишмәтти. Шу, шу болдидә, у қалған өмрини шәрәплик кәсип – устазлиққа беғишлиди. Та пенсиягә чиққан 1988-жилғичә у жутиниң йүзлигән жигит-қизлириниң қәлбигә мәрипәт уруғини сәпти.

Пешқәдәм устаз өмүрлүк йолдиши Бүвимәрийәм һәдә билән йәттә пәрзәнт сөйди. Уларниму заманиға лайиқ, билимлик, адил қилип өстүрди. Тунҗиси Исақ һазир чоң қурулуш мәһкимисиниң башлиғи. Гүлминәм ата изини бесип, устазлиқ кәспини таллавалди. У чәт әл тили муәллими. Гүлнарә, Зорабүви, Зулфира тиббий хадимлар. Оғли Адилҗанму муәллим. Һаятини шундақ мәзмунлуқ өткүзгән Хәлиқ Қәһримани 1998-жили аләмдин өтти.

Шу нәрсә ениқки, Мөрдүн акиға берилгән қәһриман нами һәқиқәтәнму хәлқимизгә берилгән чоң мукапаттур. Уйғурлардин Сүлһи Лутфуллин, Мәсим Яқупов, Дадаш Бабаҗанов кәби қәһриманлар чиқиведи. Әнди уларниң қатариға йәнә бир баһадур қошулди. Йәнә келип, мениң жутумдин қәһриман чиқиши, ачиноқилиқларниң бешини көккә йәткүзди. Бизниң йезидин урушқа, толуқ әмәс мәлуматлар бойичә, 100гә йеқин ширғуран әрләр атланған екән. Бүгүнки күндә уларниң бириму аримизда йоқ. Арқа сәптә сәккиз яшлиқ гөдәкму, сәксән яшлиқ қериму уруш үчүн әмгәк қилди. Өзи ач җүрсиму, тапқинини мәйданға әвәтти. Уларниң һәр қайсисиға һәйкәл қойсиму аз. Шүкри, хәлқимизниң қирани өз баһасини алди – 50 жилдин кейин һәқиқәт тикләнди.

Исрайим БАРАТОВ

Хелəм ХУДАЙБƏРДИЕВ (1918 – 2004)

Өткəн əсирниң сəксининчи жиллириниң ахирилирида иш баби билəн Ташкəнткə берип қалдим. У чағларда “Коммунизм туғи” (һазирқи “Уйғур авази”) гезити Өзбəкстандиму тарқитилатти. Ташкəнткə дайим берип турмиғанлиқтин, Хелəм акини йоқлап кетəй дедимдə, ишлиримни түгəткəндин кейин униң өйигə телефон қилдим. Хелəм ака өйидə екəн. Көп кечикмəй уларниң өйигə йетип бардим.

Əһвал сорашқандин кейин у маңа ханилирини көрситип, ахири бир бөлмигə башлап кирди. Тəкчилəр, тəкчилəр... һəммиси толған китап, журнал, һəр хил жилларда нəшир қилинған гезитлардин қийивелинған һажəтлик материаллар...

– Бу мениң иккинчи чоң байлиғим, – деди у.

– Биринчисичу? – дəп күлдүм мəн.

– Биринчиси... мана һəдəң, балилирим, нəврилирим. Булар мениң əң қиммəт байлиғим. Һə, иккинчиси мошу тəкчидикилəр. Уларниң ичидə əң муһими мана мону, – дəп қелиндин-қелин бир дəптəрлəр топлимини көрсəтти. Бу мениң күндиликлирим, 30-жиллардин башланған, та бүгүнки күнгичə.

– Азду-тола көз жүгəртип чиқсам қандақ, мүмкинму?

– Қара, оқи. Əзиз, акаңға үстəл тəйярлап бəр, – дəп оғлиға буйриди у.

Күндиликлəрниң бəзи йəрлири аддий дəптəрлəргə, бəзилири һəр хил ақ қəғəзлəргə йезилған. Бəзи йəрлири өчүпму қапту.

– Бу йəрлирини мəн қəдимки сия яки сия қериндаш (у чағларда химический қериндаш дəтти, уни угитип сия қилатти) билəн, улар тепилмиғанда, кəдимки аддий қериндаш билəн язған. Мана шу йəрлири өчүп қапту. Шунчə жиллар өттидə. Амма оқуғанда өзəм чүшинимəн.

Əлвəттə, күндиликниң һəммисини икки-үч саатта оқуп чиқиш мүмкин əмəс. Амма униңда муəллипниң һаят йоли, кəсипдашлири, тонуш-билишлири һəққидə нурғунлиған мəлуматларниң бар екəнлигигə көзүм йəтти.

Хелəм Худайбəрдиев Уйғур наһийəсидин чиққан дəсләпки журналист десəм хаталишармəн, амма у шу дəсләпкиләрниң бири. Һəр һалда, талай-талай мəрипəтчиләр, йеза егилиги ишләп чиқиришниң маһирлири, уйғур хəлиқ еғиз ижадийитиниң җанлиқ қамуслири болған Нурмəһəммəт Мубарəков, Нурдун молла Йүсүп оғли, Авут Қармушов, Һасан Җəлилов, Палтахун Қайиров, Мубарəк Худайбəрдиев вə башқилар һаят кəчүргəн қедимий Шуңқар йезисидин чиққан дəсләпки журналист Хелəм Худайбəрдиев екəнлиги талашсиз. У жуқурида аталған шəхсләрниң һəммисини билəтти, улар билəн нурғун қетим һəмсөһбəт болған, хатирилирини йезивалған.

Х. Худайбəрдиев өзи гəп-сөздə наһайити силиқ, ана тилини мукəммəл билидиған, ана тилида əҗайип таза сөзләйдиған, хатириси күчлүк, һекайивəн адəм еди. Бир вақиə һелиму хатирəмдə. 1986-жили хизмəт баби билəн Уйғур наһийəсигə кəлдимдə, ишлиримни түгитип, Шуңқарға бардим. Хелəм ака кəпту, дегəн гəпни аңлидим. Барсам, у акиси Мубарəк (шуңқарлиқлар уни Мобака дəп атап кəткəн) дегəн кишиниң беғида егиз қилип орнитилған шипаңда дəм елип олтирипту. Биз қизғин сөһбəткə киришип кəттуқ. Шу арида бир жигит кирип кəлдидə, салам-сааттин кейин Хелəм ака билəн чала-пула өзбəкчə "гəп урушқа" башлиди. Əтималим, Хелəм акиниң Ташкəнттин кəлгинини аңлиған болса керəк.

– Кимсəн, кимниң балиси, миллитиң немə? – сориди Хелəм ака. У жигит шуңқарлиқ екəнлигини, ата-аниси, өзи тоғрилиқ ейтип бəрди. Өзи мошу йəрдə уйғурчə мəктəпни түгəткəн екəн. Ташкəнткə оқушқа берип, чүшəлмəпту. Бəш-алтə ай шу йəрдə ишләп, андин Шуңқарға йенип кəпту.

– Бəш-алтə айниң ичидила "таза өзбəк" боп кəткиниң қизиқ екəн. Мени тонамсəн? – сориди Хелəм ака.

– Сиз тоғрилиқ нурғун аңлиған, – деди у.

– Вақтиң болса, мəн саңа бир гəп қилип берəй. Вақиəниң қайси жутта болғанлиғини ейтмаяқ қояй. Хошна йезиларниң биридə болған екəн. Шу йезиниң бир жигити икки жиллиқ һəрбий хизмитини тамамлап келип, пəқəт русчила сөзләп турувапту. Əтиси-өгүни бир ағиниси уни хаманға апирипту. Ариликта униңға туйғузмай, бир бəш илик яғач арини оңдисиға ташлап қоюпту. Андин һелиқи солдаттин уни-буни русчə қандақ дəйду, дəп сорапту. Ахири һелиқи бəш илик ара ятқан йəргə апирип, монуни русчə қандақ дəйду, дəп сорапту. Һелиқи солдат ойлап-ойлап немə дейишини билмəй қапту. Андин хиҗалəт болуп, һелиқи арениң учиға бир тепиптекəн, арениң сепи таққидə қилип, униң пешанисигə урулупту. Шу чағда һелиқи солдат: "Ву аннаңниң ариси" дəп вақирап пешанисини тутупту. Шуниңға охшаш, башқа миллəт тилини қанчə билсəң, бу җаһан иш. Амма бирəйерим жил чəттə жүрүп, ана тилиңни "унтуп" қалсаң, бу кəчүргисиз əһвал. Ана тилимизни унтуп қелип, ана сүти билəн қенимизға сиңгəн тилға бепəрва қарашниң ақивити пешанимизгə һелиқи ариниң сепидəк даққидə қилип урулиду, җуму! Бу кəчүргисиз əһвал...

Хелəм Худайбəрдиев житимчилиқниңму, ачарчилиқниңму, намрат-

чиликнинму дәрдини тола тартқан адәм. Амма уларниң һәммиси униң билимгә дегән интасиға һеч тосалғу болалмиди. Алди билән, жуқурида қәйт қилинған Нурдун молла Йүсүп оғлиниң диний мәктивидә, андин Шуңқар, Довун йезилирида пәний мәктәпләрдә, кейинирәк Яркәнткә берип, ШКМда (колхозчи яшлар мәктиви) оқуди. Яркәнттә оқуп жүрүп, кәлгүси көрнәклик сәнъәт әрбаби Әхмәт Шәмиевниң тәсири билән “Көк көйнәкликләр” труписи сәһниләштүргән “Садир палван” спектаклида Садирниң кичик оғлиниң ролини орунлиди, шу жиллири уйғур мәктәплири үчүн йезилған оқуш китавиниң муәллипи, атақлиқ мәрипәтчи Сидиқжан Зульяровниң қолида тәрбийиләнди. ШКМни түгәткәндин кейин Яркәнт наһийәлик кеңәш ижраий комитетида ишлиди. Андин Алмутиға келип, Қазақстан тағ-кан металлургия институтиға оқушқа чүшти. Амма йәнила шу ихтисадий қийинчилиқ институтта оқушини давамлаштурушқа имкан бәрмиди. Немә қилиш керәк? Қосақ ач, кийим житиқ. Үстигә кийгини пәқәт бирла майка десәк, һазирқи яшлар ишәнмиши мүмкин. Амма һәқиқәтән шундақ болған. Шундақ күнләрниң биридә Хеләм ака Һебибулла исимлиқ акисиниң ағиниси болған Идайәт Тохтаев дегән кишиниң “Қизил туғ” гезити редакциясидә ишләйдиғанлиғини аңлиди. Бу гезит у чағларда Алмута вилайәтлик партия комитетиниң нәшир оргини болуп, униң муһәррири дәсләпки уйғур зиялилириниң бири Исмайил Тайиров еди. У шундақла вилайәтлик партия комитетида маарип бөлүмини башқуратти. И.Тохтаев болса, гезитта И.Тайировниң орунбасари екән. Хеләм ака әйнә шу И.Тохтаевқа келип, әһвални ейтти. Шундақ қилип, Х. Худайбәрдиев “Қизил туғ” гезитиға корректор болуп ишқа орунлашти. Бу йәрдә у биринчи қетим талантлиқ шаир Исмайил Саттаров билән тонушти. Уму корректор екән. Көп өтмәйла уларниң бу тонушлиғи достлуққа айлинип кәтти. Иккиси һәм корректорлуқ, һәм мухбирлиқ вәзиписини атқурди. Шундақ қилип, “Қизил туғда” Хеләм акиниң дәсләп журналистик қәдими ташланди.

1937-жилниң қара боранлири Хеләм акиниму айлинип өтмиди. Шу жили у Ташкәнткә кетип, Оттура Азия дөләт университетиниң ишчилар факультетиға оқушқа чүшкән еди. Көп өтмәйла Алмутидин Идайәт Тохтаевтин хәт алди. Оқуса жуқуриға “Исмайил Тайиров билән униң шериги Идайәт Тохтаев “Қизил туғни” партиягә қарши бузғунчилар угисиға айландурувалған. Улар өзлиригә яқмиған Исмайил Саттаров билән Хеләм Худайбәрдиевтәк яш журналистларни иштин қоғлавәткән...” дегән әризә чүшкәнлигини йезипту. Амма Хеләм акиниң ундақ болмиған дәп наразилиқ билдүрүп язған хети карға яримайду. Немә керәк, И.Тохтаев көп өтмәй “хәлиқ дүшмини” болуп тутулиду. Аздин кейин шу қара боран Ташкәнтқиму йетип келип, һуҗум әң алди билән мәтбуаттин башлиниду. Алмутида вә Ташкәнттә ишләватқан журналистларниң көпчилиги “хәлиқ дүшмини” сүпитидә қолға елиниду.

Хеләм ака САГУдики ишчилар факультетиниң тамамлап, Ташкәнт педагогика институтиниң әдәбият факультетиға оқушқа чүшкән еди. Сту-

дентлик һаят қара боранлар илкидə, дəкə-дүкə қалаймиқанчилиқлар билəн өтүватқан күнлəрниң биридə уни Өзбəкстан комсомоли Мəркизий Комитетиға чақирди. "Сиз Алмутида гезитта ишлигəн екəнсиз. Һазирқи əһваллардин хəвириңиз болса керəк. "Учпедгизда" ишлəватқан уйғурларниң бир нəччиси қолға елинди. Шуниң үчүн сизни шу "Учпедгизда" уйғур дəрисликлири бөлүмидə ишлəшкə əвəтимиз", деди уни қобул қилған катип.

– Амал қанчə, мəн техи он тоққуз яштимəн, оқуш китавини йезиш бойичə һеч тəҗрибəм йоқ, униң үстигə һазир институтта оқуватимəн, дегəндəк сөзлиримму һеч карға яримиди, – дəп хатирилигəн еди шу күнлəрни Хелəм ака. – Бу, уқушсам, буйруқ екəн, комсомол əзаси əмəсмедим. "Кейин оқувалисиз! Һазир ишлəйсиз!" дəп, кесипливəтти катип.

"Учпедигизда" у бир аз вақит тəҗрибə-синақтин өтти. Уйғур бөлүминиң башлиғи Авакри Худайқуловниң Хелəм акиға нисбəтəн ишəнчиси шунчилик болғанки, бирдинла униңға иккинчи синип үчүн "Оқуш китавини" йезишни тапшурған. У бу ишəнчинин һөддисидин чиқти. Хелəм ака бу йəрдə кичик-кичик һекайилəрни рус тилидин уйғурчиға тəрҗимə қилишқа башлиди. Пəйдин-пəй кичик һекайилəр чоң-чоң повестьларға, ахири Лев Толстойниң "Анна Каренинасиға" йəтти. Бу китапниң тəрҗимиси утуқлуқ чиқип, Хелəм Худайбəрдиев тəҗрибилик тəрҗиман сүпитидə тонулди.

– Дəһшəтлик шу 37-жилниң бала-қазаси, – дəп сөзлəп бəргəн еди Хелəм ака 1980-жили Алмута əтрапидики санаторийларниң биридə дəм еливатқан пəйтидə, – толирақ бизниң миллəткə кəлдимекин, дəп ойлап қалимəн бəзидə. Алмутида "Қизил туғ", Ташкəнттə "Шəриқ һəқиқити" гезитлири, "Учпедгиздики" уйғур бөлүми, уйғур мəктəплири, Əнҗандики Уйғур театри, техникумлар йепилди. Һəтта, зиялиларни ейтмиғанниң өзидə, аддий деханларму, сəясəткə һеч мунасивити болмиған пухраларму "хəлиқ дүшмини" дəп йоқ қилинди.

Болуватқан паҗиəлик əһвал Хелəм акини қаттиқ ечиндурди, қайғуға салди. Немə қилиш керəк? Қарап олтиривəрсə, униң ақивити немə болиду? Сəвир-чидамниңму чеки барғу! Шуниң үчүн у көп ойлинип, мошу əһвалларниң сəвəвини ениқлаш мəхситидə Сталинниң өзигə хəт язмақчи болди. Бу ойини Хелəм ака ишəшликкү, дəп һесаплиған бир-икки адəмгə билдүриведи, уларниң чачлири тик туруп, һəтта өйлиридин қоғлап дегидəк чиқиривəтти. Худаға шүкри, һелиму улар жуқуриға шикайəт қилмапту. Амма бу ой униң хиялидин һеч чиқмиди. Шундақ күнлəрниң биридə, йəни 1940-жили январьда у армиягə чақиртилди. Хуллəс, 1940-жили декабрьда "йə өлүм, йə көрүм" дəп тавакəлчиликкə чүштидə, һелиқи ойлирини баян қилип, рус тилида Сталинға хəт əвəтти.

Мошу йəрдə униң күндилигидə һеликəм сақлиниватқан шу хəтниң көчүрмисини беришни орунлуқ көрдүм:

"Қədирлик Иосиф Виссарионович!

Төвəндə изаһланған мəсилиниң маһийитини толуқ чүшинивелиш имканийитини тапалмиғачқа, Сизгə мураҗиəт қилишқа мəҗбур болдум. Илти-

мас, чүшәндүрүп бәрсиңиз. Өзиңизгә мәлумки, СССРда (Өзбәкстан, Қазақстан, Қирғизстан) уйғур аһалиси истиқамәт қилиду. Бу җумһурийәтләрдә уйғур тилида тәлим беридиған он жиллиқ, йәттә жиллиқ, башланғуч мәктәпләр, бир қатар техникумлар бар еди. Өзбәкстанниң "Учпедгиз" вә Дөләт нәшриятида (Ташкәнттә) уйғур бөлүмлири иш елип баратти. Қазақстанда (Алмутида) бәдиий әдәбият нәшриятида уйғур бөлүми бар еди. 1939-жилниң ахириға келип, авал Қазақстан вә Қирғистанда, андин Өзбәкстанда барлиқ уйғур мәктәплири йепилди. Айрим җайларда (Қазақстанда) пәқәт биринчи вә иккинчи синипларла қалди, халас. Уйғур балилири қазақ, өзбәк, қирғиз тиллирида оқуйдиған болди. Кейинирәк Өзбәкстанниң "Учпедгиз" вә дөләт нәшриятидики, Қазақстанниң бәдиий әдәбият нәшриятидики уйғур бөлүмлириму йепилди.

СССР Конституциясидә гражданларниң билим елиш һоқуқи мәктәпләрдә оқутушни ана тилида җүргүзүш арқилиқ тәминлиниду, дейилгән. Уйғур аһалисиниң немә үчүн бу һоқуқтин мәһрум қилинғанлиғини чүшиниш қийин болуватиду. Уйғур аһалисиниң асасий қисми хошна мәмликәттә зулум астида яшаватқан һазирқи тарихий вәзийәттә мундақ тәдбирләрниң қоллинилиши тоғра болармекин. Шу мунасивәт билән мәзмуни социалистик, шәкли миллий уйғур мәдәнийитиниң муәммаси әндиликтә қандақ болиду, дегән мәсилә туғулиду.

Шу муәммани чүшәндүрүп беришиңизни сорап, Өзбәкстан ССР "Учпедгиз" уйғур бөлүминиң сабиқ башлиғи, 1932-жилдин ВЛКСМ әзаси, һазир армия сепидә политрукниң муавини Худайбәрдиев Хеләм Рәхим оғли. Мениң адресим: УССР, Винница шәһири. Забуг почта бөлүми, п/я 125,

28.12. 40-жил".

Мундақ музмундики хәтни йезиш у дәвир үчүн әҗайип җүръәтлик қәдәм еди. Униң бу хетигә узунғичә җавап кәлмиди. Униң келишигә, ахири, Хеләм акиниң үмүти үзүлгән еди.

Хеләм Худайбәрдиев әсли 1940-жили 30-январьда армия сепигә чақиртилған. Һәрбий хизмити дәсләп Украининиң Винница шәһиридә башланған. 1941-жили 22-июньда Улуқ Вәтән уруши башлиниши биләнла, униң қисми алдинқи сәпкә әвәтилип, көплигән шиддәтлик җәңләргә қатнашқан. 1943-жили болса, у хизмәт қиливатқан 307- артиллерия полкидин Хеләм акини офицер кадрларни тәйярлайдиған Горький (һазирқи Нижний Новгород) шәһиридики һәрбий-сәясий училищеға оқушқа әвәткән. Униң муддити үч жиллиқ болғини билән, оқушни вәзийәткә бағлиқ, он айдила тамамлитип, лейтенант унванини бәргән. Аңғичә Сталинға язған хетигә җавап алалмайватқиниға үч жилдин ашсиму, шу муәмма Хеләм акиға арам бәрмәтти. Шуниң үчүн у әнди ВКП(б) Мәркизий Комитетиға, илгири Сталинға язған хетини әслитип, шу мавзуда йеңи хәт язди. Униңғиму хелиғичә җавап болмиди. "Мениң хәтлирим Сталинғиму, Мәркизий Комитетқиму йәтмигән охшайду, тайлиқ" дәп ойлиди у. Бу вақитта Хеләм ака Москва йенидики 29-гвардия миномет бригадисида хизмәт қиливатат-

ти. Бир күни уни бригада командири чақиртип, “Сизни, йолдаш лейтенант, ВКП(б) Мəркизий Комитетиға чақиртиватиду. Мениң машинамға олтириң, йəткүзүп койиду”, дəп хəвəрлиди. Қишниң каттиқ соғи барғансири күчəймəктə еди. Хелəм акини Мəркизий Комитетниң бөлүм башлиғи қобул қилди. “Хетиңизни алдуқ, – деди у. – Оттура Азия вə Қазақстандики уйғурларниң əһвали билəн тонушуп келиш үчүн вəкил əвəттуқ. Униң нəтиҗисидин сизни хəвəрдар қилимиз”.

Аридин бир нəччə күн өтмəйла Хелəм акиларниң бригадиси җəң мəйданиға атланди. Мана шуниңдин кейин Хелəм ака Худайбəрдиев Украина, Румыния, Болғария, Венгрия зиминлирини шиддəтлик җəңлəр билəн бесип өтти. Ғалибийəтни Австриядə қарши алди.

У җəң мəйданлирида җүргəндə Алмутидин, Ташкəнттин бир-икки хəт алди. Улардин Ташкəнттə əрəп йезиғи асасида уйғурчə “Шəриқ һəқиқити” журнали вə нəшрият ечилғанлиғини билди. Қазақстанниң айрим йезилирида уйғур мəктəплири ечилди, дегəн хəвəрлəрму болди.

– Буларда мениң қилчилик үлүшүм болдиму, йоқму, униңдин мениң һеч хəвирим йоқ, – дəп сөзлəп бəргəн еди у бизгə.

Хелəм Худайбəрдиев пəқəт 1947-жили армия сепидин қайтип кəлди вə Ташкəнттə чəт əллəргə радио хəвəрлирини аңлитиш редакциясиниң уйғур бөлүмигə ишқа тайинланди. Амма шу жилниң кəч күзидə армиядин қайтқан йəнə бир нəччə офицер билəн Хелəм акиму Өзбəкстан Компартияси Мəркизий Комитетиға тəклип қилинди. Уларниң алдиға йеңи вəзипə қоюлди. “Өз миллитиңизгə хизмəт қилишни халисиңиз, Шинҗаңға барисиз”, дегəн гəпни аңлиғанда, униң хошаллиғида чəк болмиди. Сəпəр алдида у офицерларни Мəркизий Комитетниң биринчи кативи Һосман Йүсүпов қобул қилип, бу Вəтəнниң алаһидə тапшурмиси екəнлигини тəпсилий чүшəндүрди...

Шу жили августта улар Шəрқий Түркстанға атланди. Бир-икки айдин кейин башқилири Өзбəкстанға яндурулдидə, Хелəм Худайбəрдиев Шəрқий Түркстан миллий армиясиниң һəрбий мəслиһəтчиси болуп майор унвани билəн икки жил хизмəт қилди. Бир жил җəриянида Ғулҗида, Əхмəтҗан Қасимийниң тəкливи билəн униң сəясий мəслиһəтчиси болуп ишлиди... 1949-жили Хелəм акиниң бу йəрдə хизмəт қилиш муддити тамамлинип, у Ташкəнткə қайтип кəлди вə Өзбəкстан радио комитетида үч жилға йеқин җавапкəрлик лавазимларда ишлиди.

Амма униң Шəрқий Түркстанда хизмəт қилиши шуниң билəнла тамамланмиди. Иккинчи қетим, бу 1952-жили еди, рəсмий түрдə, аилиси билəн барди. Бу қетим у Шинҗаң Хəлиқ нəшриятида əдəбиятларни нəшир қилиш бойичə мəслиһəтчи болуп ишлəшкə əвəтилгəн еди. Амма бу қетим у бу йəрдə узақ ишлимиди. Бир жилдин кейинла уни Өзбəкстан һөкүмити Ташкəнткə чақиртивалди. Чүнки Өзбəкстан дөлəт радио комитетида чəт əллəргə радио хəвəрлирини аңлитишни йолға қоюш җиддий мəсилə болуп, бу муһим ишни башқуруш Хелəм ака Худайбəрдиевқа тапшурулған еди. У бу муһим вəзипиниң һөддисидинму муваппəқийəтлик чиқти.

1965-жили Хелəм Худайбəрдиев Өзбəкстан Радио вə телевидение Дөлəт комитети рəисиниң орунбасари болуп тайинланди. Бу хизмəттə у топ-тоғра жигирмə жил ишлиди. Мошу жиллар ичидə униң бевеситə вəзиписи даирисидə əмəлгə ашурулған ишларни ейтимағанниң өзидə, хəлқи, миллити үчүн қилған наһайити əһмийəтлик ишлиридин бир-иккисини тəкитлəп өтүш орунлуқ болса керəк. Биринчидин, у уйғур музыка сəнъитиниң дурданиси болған “Он икки муқамни” рəтлəп, топлап, уларниң һəммисини пластинкиға йезип чиқишта əһмийити бойичə тəндиши йоқ ишни əмəлгə ашурди. Униң үчүн алди билəн шу дурданиниң мəтинлирини, аһаңлирини толуқ билидиған, уларни саз əсваплирида əвҗигə кəлтүрүп ижра қилалайдиған адəмлəрни тепиш керəк еди. Ундақ адəмлəр тепилди. Улар Қазақстанниң, Өзбəкстанниң вə Қирғизстанниң һəр хил җайлирида яшаватати. Уларни көчирип Ташкəнткə апарди, турушлуқ өй билəн тəминлиди, комитет йенида уйғур ансамблини қурди. Ишму җиддий қолға елинди. Аридин бир нəччə жил өтти...

– Мошу җəриянда мону бир вақиə зади хатирəмдин көтирилмəйду, – дəп сөзлəп бəргəн еди Хелəм ака. – Биз үч муқам – “Рак”, “Чəббаят” вə “Мушавирəкни” тамамлидуқ. Андин ичи-тешиға бəркут тутулған мəхсус үч конверт яситип, һəр биригə бирдин муқам пластинкилирини селип, униңға қисқичə йезилған хəтни қошуп, Өзбəкстан Компартияси Мəркизий Комитетиниң биринчи кативи Шараф Рəшидовқа əвəттуқ. Аридин үч-төрт күн өтə-өтмəйла ишта олтарсам, “вертушка” дəйдиған телефон җириңлап кəтти. “Бу адəттики лавазимлиқ шəхслəрниң бири болуши керəк”, дегəн ой билəн алдиримай трубкини алдим. “Сиз билəн Шараф Рəшидов сөзлəшмəкчи, һазир қошимəн”, деди бир қиз. “Мениң уттур башлиғим – дөлəт комитетиниң рəиси иш орнида олтарса, мениң немə керигим боп қалғанду?”, дегəн ой бирдин хиялимға кəлди. “Хелəм Рахим оғли, теч-аманмусиз? Бала-җақиңиз аман-есəнму? – дегəн Шараф Рəшидовниң авази аңланди. – Соғиңизни алдим. Рəхмəт. Тиңшап көрдүм. Наһайити яхши. Мениң уйғурларниң “Он икки муқами” тоғрилиқ хəвирим бар. Амма биздə у чечилип кəткəн. Силəр җаһан иш қиливетипсилəр. Мубарəк болсун. Амма ахириға йəткүзүңлар. Униң үчүн қəйəрдин болмисун, муқамчиларни жиғиңлар, өй-җай, мааш-мəблəғ билəн тəминлəймиз. Ишиңларға мувəппəқийəт тилəймəн. Саламəт болуң” дедидə, униңға тағдəк миннəтдарлиғимни билдүргичə трубкини орниға қойди. Шуниңдин кейин ишни ишəшлик давамлаштурдуқ. Нəтиҗиси һəммигə мəлум...

Хелəм ака Өзбəкстандики уйғур җамаəтчилигини бир мəркəзгə җəмлəштүрүштиму чоң ишларни əмəлгə ашурди. Җүмлидин, Өзбəкстан җумһурийəтлик Уйғур мəдəнийəт мəркизини қурушниң тəшəббускари вə униң дəслəпки рəиси болди. Шу жиллар мабайнида башқа җумһурийəтлəрдə яшаватқан уйғурлар вəкиллириниң қатнишиши билəн хəлқимизниң тарихиға, əдəбиятиға, сəнъитигə, умумəн уйғурлар һаятиға мунасивəтлик нурғунлиған чарə-тəбдирлəрни өткүзди.

Хелəм акиниң иҗадий диапозони наһайити кəң еди. Өзбəкстан, Қазақстан вə Қирғизстанда нəшир қилинған гезит вə журналларда, топламларда униң онлиған мақалилири, очерклири бесилди. Эфирда уйғурлар проблемисиға беғишланған йүзлигəн сəясий изаһлири яңриди. Мəтбуат йеңиликлири агентлиғи (АПН) арқилиқ инглиз тилида “Мениң хəлқим кеңəш уйғурлири” намлиқ китави йоруқ көрди. У башқа җəмийəтлик ишларниңму актив иштракчиси болди. Өзбəкстан Журналистлар иттипақиниң, Өзбəкстанниң Чəт əллəр билəн достлуқ җəмийитиниң, Чəт əллəрдики вəтəндашлар билəн алақə бағлаш җəмийитиниң рəһбирий органлириға сайлинип, узун жил үнүмлүк паалийəт елип барди.

Жуқурида тəкитлəнгəн күндиликлири асасида Хелəм ака һаятиниң кейинки жиллири хатирилəр йезишқа башлиған еди. Улардин үзүндилəр “Уйғур авази” гезитида бесилди. Амма уларни толуғи билəн Алмутида нəшир қилиш наһайити узунға созулуп кетип, ахири һеч мүмкин болмай қалди. Һəтта шунчə əмгəк мутлақ йоқап кəтти. Шуниң үчүн муəллип шу хатирилирини яңливаштин йезишқа мəҗбур болди. Нəтиҗидə шу əмгигиниң биринчи қисми “Заман изғиринлирида шунғуп” дегəн нам билəн 2003-жилниң ахирида Ташкəнттə уйғур тилида нəшир қилинди. Хелəм ака дəрру униң иккинчи қисмиға киришкəн еди. Амма шум əҗəл уни ахириға чиқиришқа йол қоймиди... Һазир мəрһумниң аилиси, бала-җақиси ата башлиған шу əмгəкни ахириға чиқириш йолида ишлимəктə.

Өзбəкстанниң хизмəт көрсəткəн мəдəнийəт хадими, җəмийəт вə дөлəт əрбаби, үч орден вə ондин ошуқ медальниң саһиби, атақлиқ журналист Хелəм Худайбəрдиев та 2004-жили 86 йешида мəңгүгə көз жумғичə қолидин қəлимини чүшəрмиди...

Минəмҗан АБДУРАХМАНОВ

Веливай Йолдашев (солдин үчинчи) Йәттису өлкисиниң инавәтлик адәмлири арисида. XX әсирниң беши

XX әсирниң 20-жиллиридики мәрипәтчиләр. Солдин биринчи - Нәзәрғоҗа Абдусемәтов

Абдулла Розибақиев (солдин оңға), У.Абдрахманов, Исмайил Тайиров, К.Боранбаев вә Жубаныш Бәрибаев

Әхмәтҗан Қасимий (солдин иккинчи) Қумул партизанлириниң рәһбәрлири билән. Өткән әсирниң 40-жиллириниң оттуриси

Қуддус Ғожамияров вә
Қадир Һасанов. 1957-жил

«Биз Йәттисудин» фильмидин кадр. Әзим ролида — Әхмәт Шәмиев

Мәхпир Бақиев вә Рошәнгүл Илахунова. 1949-жил

Қадир Һасанов (оңдин солға) пешқәдәм мәтбәәчиләр Әхмәт Илиев вә Мәшүр Розиев билән

Селимәм Саттарова Ғ.Мүсреповниң
“Қозы-Көрпеш – Баян-Сулу”
пьесисидики Баян ролида. 1938-жил

Авакри Шәмшидинов (оттурида) тәсвирий сәнъәт мухлислири арисида

Мәрийәм Семәтова

Йеза егилиги ишләп чиқиришиниң маһир тәшкилатчилири. Биринчи қатар (оңдин солға) – Имәр Билалов, Николай Головацкий, Аблизхан Мәшүров; иккинчи қатар – Серғазы Беспаев, Ғәйрәт Йолдашев вә Иван Рафалович. Яркәнт шәһири. Өткән әсирниң 80-жиллири

Уйғур зиялилириниң бир топи: Махмут Абдурахманов (солдин оңға), Һезиз Һезимов, Һезим Искәндәров, Әхмәт Илиев вә Абдулла Мәшүров

Кинтал Исламов (солдин — үчинчи) 1958-жили Москвада өткүзүлгән пүткүл иттипақлиқ йеза егилиги көргәзмисиниң қатнашқучилири арисида

1958-жили Алмутида уйғур тили вә әдәбияти мәсилилиригә беғишлинип өткүзүлгән жумһурийәтлик кеңәшминиң қатнашқучилири. Уларниң ичидин мәзкүр топламдин орун алған Малик Кәбиров, Қуддус Ғожамияров, Айшәм Шәмиева, Қадир Һасанов, Ғожахмәт Сәдвақасов, Һезмәт Абдуллин, Җамалидин Босақов, Хелил Һәмраевни вә исми һазир көпчиликкә яхши мәлум башқиму шаир-язғучиларни, алимларни, педагогларни, журналистларни вә җәмийәт әрбаплирини көрүшкә болиду

Уруш вә әмгәк ветеранлириниң бир топи: олтарғанлар – Һаким Әхмәтов (солдин оңға), Мағзум Көшеков, Абдулла Һезбақиев, Сетивалди Баратов, Турсун Исмайилов, Мәхсүт Норузов; өрә турғанлар – Тохтахун Бәхтибаев, Вильям Бақиев, Төлеубай Ыдырысов, Аруп Сабиров,....... Турсун Розиев............

Сүлһи Лутфуллин (алдинқи қатарда оңдин – иккинчи) “Коммунизм туғи” (һазирқи “Уйғур авази”) гезитиниң журналистлири арисида. Өткән әсирниң сәксининчи жиллири

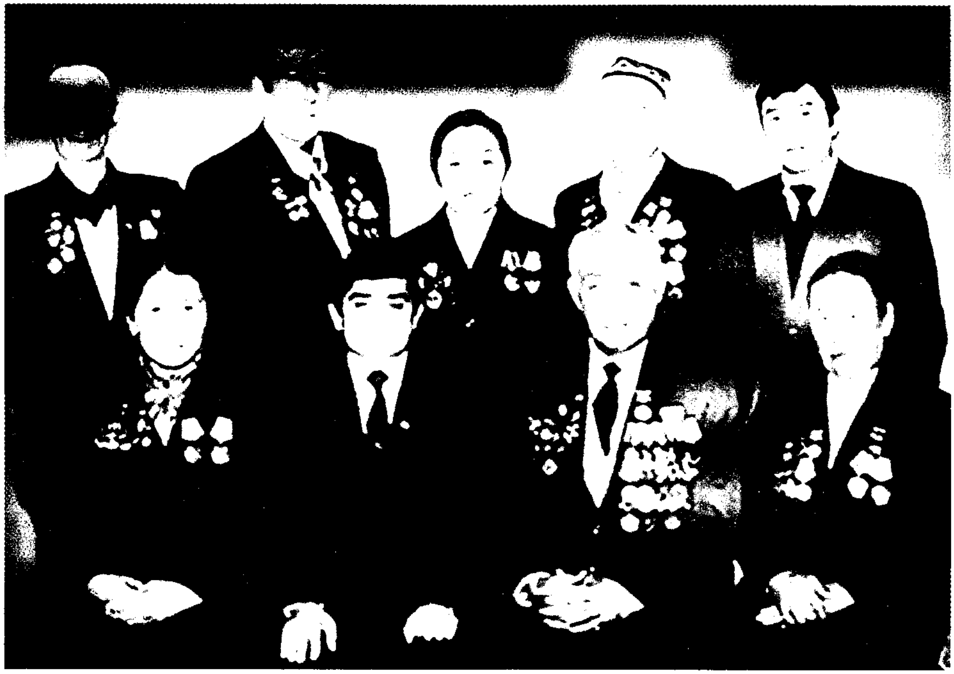

Уйғур наһийәси Свердлов намидики колхозниң бир топ әмгәк илғарлири. Биринчи қатарда оңдин биринчи – Раһиләм Сейитова, иккинчи – Мирзигүл Насиров

Биринчи қатар (солдин оңға) — Ризвангүл Тохтанова, Айшәм Шәмиева, Хеличәм Илиева, Мирхелил Зәйнавдинов; иккинчи қатар – Җамалидин Босақов, Зунун Тейипов, Әсқәрҗан Әкбәров, Вильям Бақиев; үчинчи қатар — Әхмәт Илиев, Ғуламхан Җәлилов, Әхмәт Шәмиев вә Ғалип Халиқов

Малик Кәбиров (солдин үчинчи) кәсипдашлири арисида. 1958-жил

Мәшрәп Йолдашевниң (оңдин – төртинчи) "Панфилов" йәл-йемиш совхозиға кәлгән новәттики делегацияни қарши еливатқан пәйти

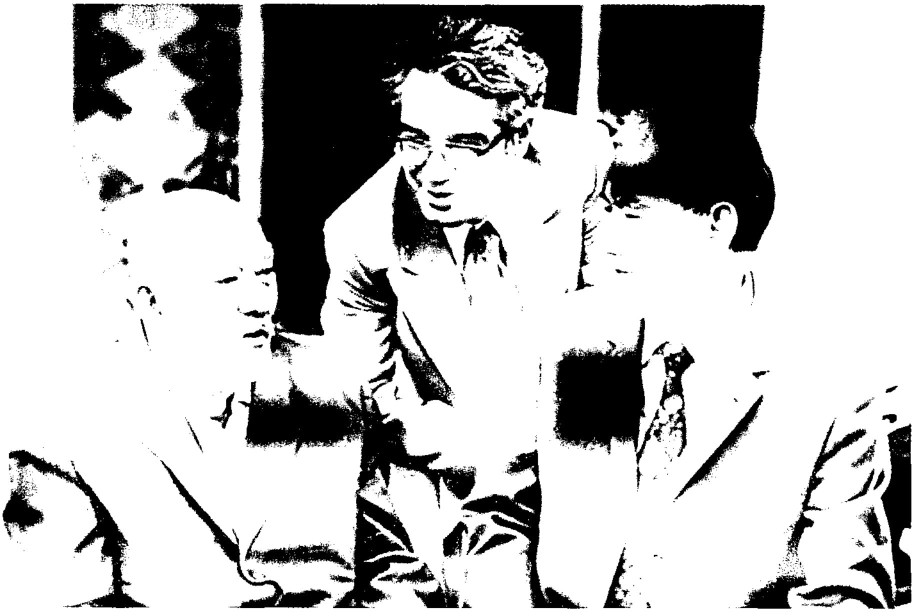

Ғени Батур (солдин оңға), Мурат Һәмраев вә алим, җәмийәт әрбаби Турсун Рәһимов

Биринчи планда – Әхмәт Илиев (солдин оңға), Абдумеҗит Розибақиев вә Абдулла Һезбақиев

Махмут Өмәров (солда) вә америкилиқ
мәргән У.Бланкеншип (оттурида)

Қ.Ғожамияровниң “Назугум” оперисиниң премьерисидин кейин. Қуддус Ғожамияров (биринчи қатарда солдин – биринчи), Зия Сәмәди (солдин – иккинчи) вә Ғәзиз Дугашев (солдин – төртинчи) Абай намидики опера вә балет театриниң артистлири арисида

Зиялиларниң бир топи Яркәнт тәвәсидә. Хелил Һәмраев (солдин оңға), Турдахун Нәзәров, Ғоҗәхмәт Сәдвақасов, Зия Сәмәди, Җамалидин Босақов, Әхмәтҗан Һаширов, Қалтай Мухамеджанов, Иврайимҗан Қожахметов, Асим Қурбанов. Олтарғанлар – Төмүр Розиев, Һаким Исмайилов. Өткән әсирниң 80-жиллири

Қуддус Ғожамияров (солдин оңға), Һезим Искәндәров вә Мурат Һәмраев

Уйғур театриниң бир топ сәнъәткарлири Москвада: Қурван Абдурасулов (солдин оңға), Зенәт Әкбәрова, Тохтахун Бәхтибаев, Икрам Мәсимов, Мәхпир Бақиев, Рошәнгүл Илахунова, Нурбүви Мәмәтова вә Әхмәт Сопиев

Һезмәт Абдуллин (солдин оңға), Қуддус Ғоҗамияров, Қазақстан Рәссамлар иттипақиниң шу чағдики рәиси Сабыр Мәмбеев вә Зәйнидин Йүсүпов. Өткән әсирниң 60-жиллири

Ғуламхан Җәлилов (оттурида) кәсипдашлири – Уйғур театриниң артистлири арисида

Кинтал Исламов (иккинчи қатарда солдин – биринчи) Москвада, Кремльда болуп өткән кеңәшмә қатнашқучилири арисида. 1963-жил

Уйғурларниң Бәйрәм-Әлигә көчүп келишиниң йүз жиллиғини нишанлаш үчүн Түркмәнстанға Қазақстандин вә Қирғизстандин барған бир топ зиялилар. Оңдин иккинчи – Ғоҗәхмәт Сәдвақасов

Мурат Һәмраев (солдин оңға), медицина пәнлириниң доктори Саһибҗамал Қарабаева, Ғоҗәхмәт Сәдвақасов вә биология пәнлириниң намзити Савур Турдиев

Динмухамед Қонаевниң Панфилов наһийәсини зиярәт қилған пәйтидә чүширилгән сүрәт. Кеңес Аухадиев (оңдин солға), Имәр Билалов, Динмухамед Қонаев, Николай Головацкий, Серғазы Беспаев, Сақан Хусаинов, Азат Мәшүров, Тимофей Курганский ......Турған Розахунов

Исмайил Йүсүпов (оңдин үчинчи) рус язғучиси Михаил Шолохов билән. Орал шәһири, 1965-жил

Адаләт Зәйнавдинова (оңдин төртинчи) бир топ зияли аяллар арисида

Зия Сәмәди (оңдин солға), мәрипәтчи Һенипахун Баратов вә алим Дамир Һезбақиев

Һезмәт Абдуллин (оттурида) бир топ уйғур шаир-язғучилири арисида

Йеза егилиги ишләп чиқиришиниң маһир тәшкилатчилири Һашим Арзиев (солдин оңға), Мирзигүл Насиров вә Авут Саттаров

Үзәр Үсәнов (солдин – биринчи) Қазақстан Компартияси XV қурултийиниң делегатлири арисида. 1961-жил

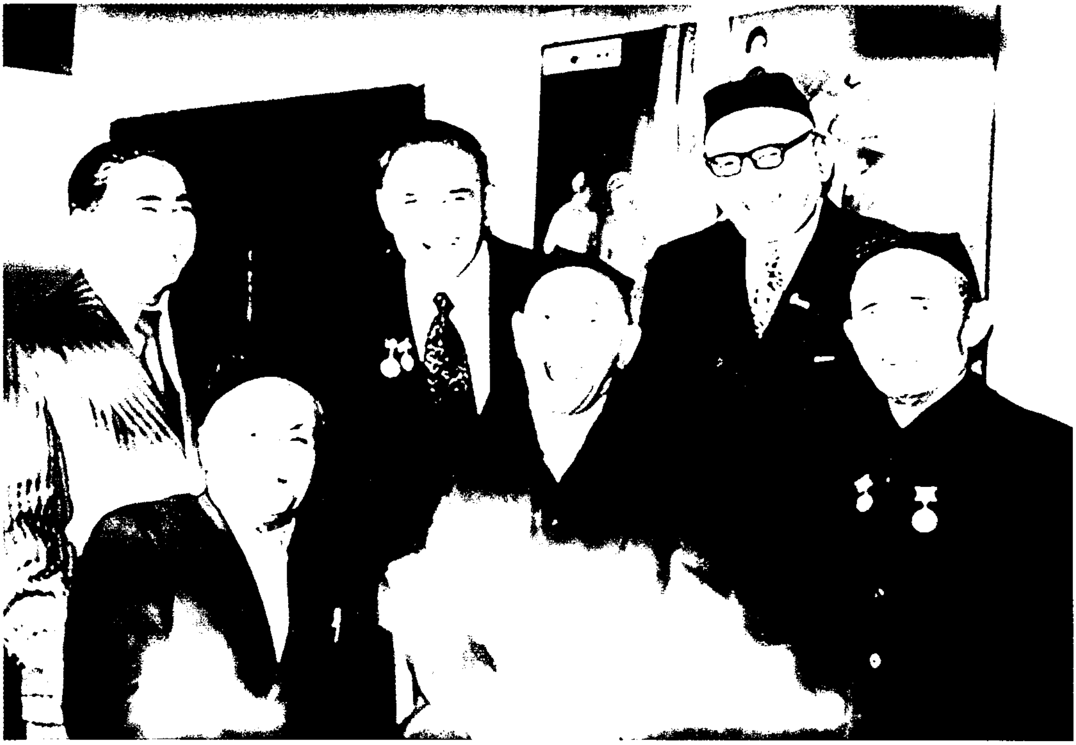

Хуш чақчақ көңүл көтириду. Уйғур зиялилириниң бир топи: Әхмәтҗан Һаширов (солдин оңға), Мирхелил Зәйнавдинов, Мәхпир Бақиев, Әхмәт Шәмиев, Мүсрәт Велахунов вә Әсқәрҗан Әкбәров

Раһиләм Сеитова жутдашлири арисида

Мөрдүн Тейипов (оңдин биринчи) Хәлиқ Қәһримани намини алған күни җумһурийәт Президентиниң Резиденциясидин чиқип әң алди билән "Уйғур авази" гезитиниң редакциясигә кәлгән еди. Редакцияниң йәнә бир меһмини Сетивалди Баратов (оңдин иккинчи) бу күни "Ерен еңбеги үшін" медали билән мукапатланди. 1995-жил

Ғоҗәхмәт Сәдвақасов (оттурида) бир топ алимлар арисида.

Хелил Һәмраев китапханлар арисида

Җамалидин Босақов, Рошәнгүл Илахунова вә Қуддус Ғоҗамияров Уйғур театриниң артистлири арисида. 1985-жил

Рошәнгүл Илахунова вә Ғәзиз Дугашев

Қирғиз вә уйғур шаирлириниң бир топи. Сол тәрәптә олтарған – Һезим Бәхниязов

Һезмәт Абдуллин (солда) көрнәклик қазақ язғучиси Бауыржан Момышулы билән

Абдулла Розибақиевниң туғулғининиң йүз жиллиғиға беғишлинип өткүзүлгән тәнтәнидә бир топ мөтивәрләргә һөрмәт көрситилип, тон кийгүзүлди. Сүрәттә: Исмайил Йүсүпов (оңдин солға), Мәрдүн Тейипов, Үзәр Үсәнов, Рошәнгүл Илахунова, академик Манаш Қозыбаев. 1995-жил

Марис Һетахунов (оңдин солға), Җамалидин Босақов вә Йолдаш Азаматов

Уйғур наһийәлик уруш вә әмгәк ветеранлириниң бир топи. Биринчи қатарда оңдин үчинчи – Мөрдүн Тейипов

Илия Бәхтия (оттурида) бир топ уйғур шаир-язғучилири арисида

Ярмәһәммәт Мубарәков – солдин үчинчи. Өзбәкстанлиқ алимларниң делегацияси тәркивидә Үрүмчигә барғанда чүширилгән сүрәт

Мәшрәп Йолдашев (солда) Кисловодскида дәм елишта. 1972-жил

Исмайил Йүсуповниң ахирқи сүрәтлириниң бири. Солдин оңға – Турған Розахунов, Исмайил Йүсупов вә Йолдаш Азаматов. 2005-жил

Роберт Турдиев вә Ясир Әрафат

Алексей Косыгин, Қувәйтниң ташқи ишлар министри
Ахмад Жабар ас Сабир вә Роберт Турдиев

Марис Һетахунов қизи Муһәббәт билән. 1992-жил

Өзбәкстан Радио вә телевидение комитети йенидики уйғур нахша вә уссул ансамбли. Иккинчи қатарда оңдин биринчи – Абдрим Әхмәдий. Уссулда – Һавахан Әзизова

Мирзигүл НАСИРОВ

(1920-жили туғулған)

Ундақ адәмләр әл-жут үчүн ғенимәт екән. Бирдә оттуз йеник машина сәп түзүп, Алмутидин Чонжа арқилиқ Чаринға өткәндә, адәмләр "Бу немә ишту", дәп таң қелишти. Чүнки у жиллири машина бу якта турсун, һәтта мотоциклниму новәткә йезилип елиш әнъәниси бар еди. Һә, бу машинилар болса, Свердлов намидики колхозниң илғар дехан вә чопанлири үчүн сетивелинған еди. Һеликәм чаринлиқлар әшундақ бәрикәт вә сахавәтни яратқан Мирзигүл Насировниң әҗрини сеғинишиду, һазир ана жути – Түгмәндә яшаватқан ақсақалдин һал сорап пат-пат өйигә берип туриду. Бу өйдә кимләр болмиди? "Базарда миң киши, көңүлдә бир киши", дәйду хәлиқ. Көңүлдики бир кишиму, әшу миңлиған кишиләргә кут-бәрикәт әкәлгәнму Мирзигүл ака.

Қери тарих көп нәрсиләрдин дерәк бериду. Адәмниң исмиму униң тәғдиридә чоң роль ойнар емиш. Һәқиқәт охшайду. "Мирзиларниң гүли болғай", дегән екән ата униң исмини қойғанда. Ақивәттиму шундақ болди. Уйғур наһийәсидә икки егиликни башқурған Мирзигүл Насиров кәйнидин гүл қалдуруп, һәқиқий меһнәтниң үлгисини көрсәтти.

Йеқинда бериведим, у дәрһал қолини йейип көрсәтти – "Һәммиси бәш", дегини. Күлүштуқ. Сәл тумуқап қалған екән.

— Тур, ака, сән бөкиләр әвладидин әмәсму, талай рәт "Кәл челишайли", дәп арам бәрмәттиң. Сениң билән челишқили кәлдим, — дедим көңлини көтәргәч.

У йәнә чоққини көрсәтти. Түгмән йезиси Әвлия чоққиниң астида. Чүшәндим. Бу йәрдә өскән жигитләрниң мүҗәз-хулқиму егиз тағдәк мәрданә вә мәрт. Жутини қәвәтла қәдирләйдиған Мирзикам йәнә бир жути – Чаринни путиға мәккәм турғузуветип, қериғанда уқақ тартип, киндик қени тамған жутиға көчүп чиқивалди. Сеғинғанда Чаринға чүшүп кетиду. Ақсақалниң өмри шундақ өтмәктә. Кейинки жиллири көп арилаштуқ. Әлжут "Қәриму бар, зәриму бар" дегән адәмни мән йеңичә тонудум. Һәқиқитини ейтсақ, у тирик қамус.

Алланиң бир адәмгә шунчилик иждиһат бәргинигә қайил болдум.

У 1920-жили қедимий уйғур жутлириниң бири Түгмәндә туғулди. Түгмән вә Чоң Ақсудики мәктәптә билим алди. Кичигидинла идрәклик вә тетик болуп өсти. Мәктәпни түгәткәндин кейинла униң Кәтмән оттура мәктивигә математика вә физика пәнлириниң муәллими болуп әвәтилишиму тәсадипи әмәс еди. Атиси Насирдин әтигән айрилсиму, аниси Мерхан билән уйғур аяллиридин дәсләп чиққан йеза кеңишиниң рәиси – һәдиси Молутханниң тәсири чоң болди. Мирзикам һәдиси тоғрилиқ әслимилирини жүрәк қатламлирида сақлап кәлмәктә. Техи есида, Молутхан Москваға, қурултайға атланғанда, яш жигит өз һаяжанлиғини басалмай келиведи. Уму һәдиси охшаш, әл-жутниң һажитигә ярашни арман қилди. Тәғдирниң өзиму уни мошу йолға тартти.

Улуқ Вәтән уруши башланғанда яшларни узитип чиққан жут уларға дуга берип, аман қайтишини тиләшти. Бирақ Мирзигүлниң йоли Ғәрипкә әмәс, Шәриққә чүшкән еди. Уни башқилардин айрип Ташкәнткә әвәтишти. У йәрдә командирларни тәйярлайдиған курсни түгәткәндин кейин Шәрқий Түркстанға атланди. Бу вақитта у йәрдә үч вилайәт инқилави башланған еди. Шу чағдики Өзбәкстан компартиясиниң биринчи кативи Һосман Йүсүпов бир түркүм уйғур яшлирини шәхсән өзи йолға узитип:

– Балилирим, хәлқиңлар силәргә зор ишәнчә артмақта. Уни ақлаш виждан-етиқатиңларға бағлиқ. Мән силәргә ишинимән. Ғәлибә билән қайтқайсиләр, – дәп ақ йол тилиди.

Мирзигүл ака 22 йешида атлиқ эскадронни башқурди. Шәрқий Түркстанда нәшир қилинған хатирә рисалиләрдә капитан Мирзигүл Насиров һәққидә көп ейтилди.

У Ғулжа вә Ақсуни азат қилиш үчүн болған жәңләрни һелиму әсләйду. Шу истиқлалниң чолта болғиниға өкүниду. Болмиса Мирзигүл Насиров охшаш миңлиған жасур жигитләрниң бәдилигә кәлгән азатлиқ еди у.

— Бизниң қошун күн санап өсәтти, — дәп әсләйду ақсақал. — Йол бойи пидаийлар келип, сепимизгә қошувелишимизни илтимас қилатти. Бирдә яшиниң қалған қери деханниң қолиға тохмиғини елип кәлгинини задила унтимаймән. “Ата, сиз өйгә қайтиң. Сиз үчүн өзимизла жәң қилайли”, дедим бовайға. Задила унмайду...

Һә, Мирзигүл акиниң үч вилайәт инқилави һәққидики хатирилири интайин нурғун. Шуларниң ичидә униң хәлқимизниң қәһриман қизи Ризвангүл вә даңлиқ қошақчи Илахун көккөз тоғрилиқ ейтқанлири мени чәксиз һаяжанға салған еди. Һәрәмбағдики жәңләрниң бирилә қаза болған Ризвангүл һәққидә у бу яққа кәлгәндә Қуддус Ғожамияровқа тәпсилий ейтип бериду. Андин Қуддус ака Қадир Һасанов билән бирликтә “Ризвангүл” намлиқ нахша язған еди. Һазир бу нахшини билмәйдиған уйғур йоқ. Көп өтмәй, Қуддус ака шу намлиқ симфониялик поэмиму ижат қилди.

Илахун көккөз һәққидә сиртидин аңлап жүргән Мирзикам Ғулжида әттәй униң өйигә бариду. Намратчилиқ көрүп жүргән қошақчиға бир ат, гиләм вә башқиму соғиларни һәдийә қилип, һөрмәт көрситиду. Кейинки жиллири, йәни Мирзигүл Насиров Чаринда егилик рәиси болуп ишләватқанда, Илахун көккөз бир оғлини бу яққа әвәтип, өзиниң яш достиға тапилиған еди. Мирзикамму қошақчиниң оғлини өз инисидәк көрүп, қанити астиға елип жүрди.

Шәрқий Түркстандин Мирзигүл Насиров түгимәс хатирә, тәсиратлар, орден вә медальлар билән бир қатарда қайғу-муңиниму елип чиқти. Бу қайғу-муң Шәрқий Түркстан инқилавиниң мәғлубийити билән мунасивәтлик еди. Һә десила еғир күрсинип қойиду. Андин бирдә Әлихан Төриниң өзи чақиртивелип, “Атаңға рәхмәт, оғлум”, дәп қилич сийлиғини есиға чүшүп, көңли көтирилип қалиду.

1947-жили у ана жутқа қайтип кәлди. Жәңгивар командир әнди наһийәлик истималчилар_ җәмийитигә ишқа орунлашти. Бу саһада бир аз ишлигәндин кейин униң тәрҗимә һалидин яхши хәвәрдар болған наһийә парткоминиң биринчи кативи Сейдалим Тәникеев Мирзигүл Насировни егилик башқурушқа тәклип қилди. Бу жиллири сабиқ Кеңәш Иттипақи “30 миңчилар” дегән шиар астида яшларни қисқа қәрәллик курсларда оқутуп, урушта вәйранчилиққа учриған әл ихтисадини көтиришкә атландурған еди. Түнүгүнки җәңгивар капитан шуларниң қатарида өз жутиға рәис болуп кәлди.

Униңға чоң шөһрәт вә һөрмәт әкәлгән дәвирму шу чағдин башланди. Мирзигүл ака билән арилашқан адәмләр яхши билидуки, у өйидә қанчилик меһмандост, меһриван болса, ишта шунчилик тәләпчан болған еди. Һәрбийләрчә адити мошу күнгичә бар. У алди билән өзигә тәләпчан. Зади өзини аяшни билмәйдиған адәм. Башқиларғиму шундақ. Ишқа һәқиқий көйүнидиған адәмләрни қәдирләшниму билиду.

У дәсләп башқурған Киров намидики колхоз өз вақтида қалақ егилик болидиған. Уруштин кейин җүлмәрәп қалған бу жутқа мабада чәттин башлиқ әкәлгән болса, бирдин ат-тоқумини елип қечиши дәркар еди. Шуңлашқа жуқуридикиләрму бу йәрниң азавини униң қәдрини билидиған жут балисила тарталайдиғанлиғини чүшинәтти. Меһнәт өз мевисини бәрди. Адәмләрниң әмгәк тәри вә әҗри түпәйли жутқа қайта қут-бәрикәт келишкә башлиди. Бу йәрдә электр йоруғи тартилғанда әлниң беши көккә йәткән еди.

Жутниң чоң-кичиги мүҗәзи час болсиму, ишниң епини билидиған жутдаш жигиткә шу чағлардила апирин ейтишатти. Башқиси бу яқта турсун, 5 – 10 жил ичидила егиликтики қой сани 100 миң баштин ешип кәтти.

Сүйи әлвәк, бирақ йерини чатқал басқан Чаринға һәқиқий ғоҗайин һаҗәт болғанда униңға бирдин-бир намзат Мирзигүл Насиров болди.

Чарин қедимий Ипәк йолидики жут. Бу намниму мошу йәрдин өткән карванчилар қоюшқан дейишиду. Ривайәтләргә қариғанда, бу йәрдә йо-

лувчилар қонуп өтидиған 4 дəң болған екəн. Һазир у аһалиси 5 миңдин ашидиған ават жут. Әнди бу жутниң намини, өтмүшини Мирзигүл Насировсиз тəсəввур қилиш тəс. Мошу жутниң һəр бир турғинининң тəғдиридə рəис чоң роль ойниди. Чаринға, йəни Свердлов намидики колхозға дəслəп кəлгинидə у жут ақсақаллирини жиғип, мəслиһəтлəшти. Андин шимайлинип ишқа киришип кəтти. Бари-йоқи 600 гектар терилғу мəйданини көп өтмəй 3 миңға йəткүзди. Дөлəткə һəр жили миңлиған тонна көмүқонақ денини сетип, жутниң даңқини чиқарди. Гөш, сүт, жуң, қуш гөши йетиштүрүш өз алдиға. Шу чағларда мошу егиликтə əмгəк қилған дехан-чарвичиларниң ичидə орден вə медаль алмиғанлар қалмиди, десиму болиду. Наһийəдики дəслəпки Социалистик Әмгəк Қəһриманлириму мошу йəрдин чиқти. Өзи үч Ленин, Октябрь Инқилави вə Әмгəк Қизил Туғи орденлири вə санақсиз медаль вə Пəхрий ярлиқларға еришти. Жумһурийəт Алий Кеңишининң депутати болуп сайланди. Исми жумһурийəтниң "Алтун китавиға" йезилди. У шу чағдики əң жуқури атаққа — Социалистик Әмгəк Қəһримани дегəн намға мунасип еди. Әпсус, тəғдирниң чигич тəрəплириму нурғун. Бирақ жумһурийəтниң сабиқ рəһбири Д.Қонаев һəр кəлгинидə, мошу егиликни арилимай кəтмəтти. "Атаңға рəхмəт", дегəн сөзни уму ейтти.

Чариндики һашамəтлик чоң өй һели көз алдимда. Бағда түрлүк-түмəн мевə. Беһиму, гиласму мошу йəрдин тепилиду. Мирзигүл ака көп əллəрдə болған, сəяһəтни яхши көридиған адəм. Барған йеридин мал-дуния əмəс, гүл вə мевə көчəтлирини елип келиду. Күн арилап дегидəк жирақлардин бу бəрикəтлик өйгə ат бешини буриған меһманлар үзүлмəйду.

Әшу бир жили Уйғур наһийəсиниң һакими болуп ишлəватқан оғли Муратбек ака телефон қипту.

— Ташкəнттин Хелəм ака оғли Әзиз билəн кəпту. У киши дадамниң қəвəт қəдирлəйдиған дости. Сəнму бир қулақ моллисиғу. Бир аз күн əшу икки тирик қамусниң гəплирини қулаққа қуювал, — деди.

Мəн уларни Түгмəндин таптим.

Икки қəдинас достниң гепи түгəр əмəс. Мəрһум Хелəм ака аддий, сəрəмжан адəм екəн. Бəзи сөһбəтлəрни диктофониға йезип жүрди. Мени бир таң қалдурғини, у əттəй Ташкəнттин гүрүч елип кəпту.

— Ташкəнткə келəлмисəңму, шу яқниң дəмини тартсун дедим, — дəп қойиду дəстихан үстидə. Оғли Әзиз басқан өзбəкчə полуға еғиз тегип, бағдики шипанда йетип дəм алғандин кейин, улар Түгмəн сейини арилап жүрүшиду. Кона қəбирстанлиққа берип, дуга-тəгбир қилишқандин кейин, йəнə жут тарихи һəққидə параңға чүшүп кетиду.

Мирзигүл акини əл бекар "Тирик қамус" демəйдекəн. Ана жути вə хəлқимиз тарихидин йетүк хəвəрдар. У арилашмиған уйғур зияли йоқ. Қуддус Ғожамияров, Зия Сəмəди, Ғəзиз Дугашев, Қадир Һасанов вə башқилар һəққидə талай қизиқ хатирилирини аңлидим. Болупму, Һезим Искəндəровни наһайити һөрмəт қилиду.

— Иккимиз Әвлия чоққиниң икки тəрипидики Түгмəн вə Ават жут-

лирида туғулуптимиз. Арилап "Бу чоққа бизгә қарайду", дәп чақчақ ара талишип қойидиған рәмити. Мәнзә униңға "Күнгәй тәрәп бизниң, тәскийиңни немә қилсаң шу қил", дәп чишиға тегип қойимән, – дәп өтмүшни әсләп кетиду бәзидә Мирзигүл ака.

Даңлиқ шаирни у етизда су тутуп жүргән йеридин тепип, худди Илахун көккөзгә ғәмхорлуқ қилғандәк, ярдәм қилди. Андин Чаринға йөткәлгәндә, Һезим акиниму шу йәрдики мәктәпкә мудир қилип әкәлдүрүвалди. Шаирға өмриниң ахириғичә қол-қанат болуп, у дунийядин өткәндә, өз қоли билән дәпин қилди.

Мирзигүл акиниң бир қилиғи бар. Дәсләп көргәндә теги-тәтиңни жип-жиңнисиғичә сүрүштүрүп, ләқимиңгичә сорайду. Жиддий турувелип, сени узақ синайду. Андин ечилип, чақчиғини башлайду. Турмушта аддий. Униң архивлирини көздин кәчүргәч, қайил болимән. Мәхсус алий билимиму йоқ. Бирақ у башқурған егилик башқилар үчүн тәҗрибә мәктиви еди. Өзи болса, йүзлигән яшларниң устази болди. Мәйли агроном, инженер болсун, алий оқуш орнини йеңи түгитип кәлгән яшларниң дәсләп 2-3 жил Мирзигүл Насиров башқурған егиликкә әвәтилиши әнъәнә болуп қалған еди.

Сарғайған гезитларму бир тарих. Шәрқий Түркстан инқилави дәвридә чиққан җәңгивар варақчилардин тартип бүгүнки күндә чиқиватқан гезит, журнал, китаплар икки сандуққа толупту. Уйғур, қазақ, рус тиллиридики бу нәширләрдә Чаринниң даңлиқ адәмлири, җүмлидин униң мәзмут түврүги болған Мирзигүл ака һәққидә әҗайип мақалә, очерклар бар. Иккиүч һөҗҗәтлик кинофильмлар чүширилипту. Һаһийә, вилайәт башқурған адәмләрниң хатирилириму бар. Маңа Алмута вилайитиниң сабиқ биринчи рәһбири Асанбай Асқаровниң хатириси бөләкчә тәсир қилди. "Аддий бир инсан бойида шунчивала қудрәт барлиғиға һәйран қалимән", дәп йезипту у. Бу қурларни оқуғанда, мени пәхирлиниш туйғулири өз илкигә алди. Хәлқимиздә ундақ мәрданә инсанлар өтмүштиму көп еди. Һелиму аз әмәс. Мирзигүл Насиров әйнә шуларниң бири. Һазир сәл қерилиқ йетип қапту, бирақ хулқи-мүҗәзи шу пети. Башта сәл қапиғини түрүвалиду, андин чақчиғини, адәмни бирдин өзигә каритивалидиған һекайисини башлайду.

Ақсақал он пәрзәнт өстүрди. Һәммиси оқуп, әлгә өзи охшаш адил хизмәт қилмақта. Һазир ақсақал кәнҗә оғли, Түгмән йеза округиниң һакими Миршат билән. "Ишлар қандақ?", дәп сорайду у һәр қетим оғлидин. Миршат алдиримай һесават бериду.

"Жутниң жүки еғир болиду, балам. Шуни көтиришни билиш керәк", дәп йәнә оғлиниң қулиғиға қуйиду у.

Бу һәқиқәтәнму шундақ. Өзи шу еғир жүкни көтирип, талай даван ашти. Етиз-далаларда изи қалди. Кәйнидин пул әмәс, гүл қалдуруп өтти.

Әхмәтҗан ИСРАПИЛОВ

Селимәм САТТАРОВА
(1920 – 1985)

Қазақстан хәлиқ артисти Селимәм Саттарованиң һаяти вә иҗадийити Қазақстан сәнъәткарлириниң нурғунлиған әвлади үчүн театр сәнъитигә пидакаранә хизмәт қилишниң үлгиси болди вә бунидин кейинму үлгә болуп қалиду, дәп һесаплаймән.

С.Саттарова сәһнигә бала вақтидила – он йешида кәлгән еди. Он йәттә йешида җумһурийәтниң хизмәт көрсәткән артисти, он сәккиз йешида Қазақстан ССР Алий Кеңишиниң депутати болди. Яш актрисиниң бирдинла камаләт чоққилириға көтирилиши кәспий уйғур сәһнисидә йәнә бир туғма талантниң пәйда болғанлиғидин далаләт берәтти.

С.Саттарова үч театрда – Уйғур музыкилиқ драма театрида (1934 – 1941), М.Әвезов намидики Қазақ академиялик драма театрида (1941 – 1949) һәм Қазақ дөләт балилар вә өсмүрләр театрида (1949 – 1985) ишлиди. Әйнә шуниң үчүнму актрисиниң иҗадий паалийити яриқин һәм тәсирлик үч дәвиргә бөлүниду. У дәвирләр актрисиниң паалийитидә охшаш болмисиму, һәр һалда, уларниң һәр бири өзиниң иҗабий һәм сәлбий тәрәплири, хошаллиқ һәм қайғулуқ дәқиқилири билән пәриқлиниду.

С.Саттарова сәһнидә узақ — йерим әсиргә йеқин һаятини өткүзди. Шуңлашқиму бу әҗайип талант егиси тоғрилиқ йезиш кәспий Уйғур театр сәнъити һәққидә йезиш демәктур. Униң тоғрилиқ йезиш Қазақстан театрлири Улуқ Вәтән уруши жиллири баштин кәчүргән еғир дәвирләр тоғрилиқ йезиш демәктур. С.Саттарова сәнъити тоғрилиқ йезиш униң Қазақ академиялик драма театрида Қалибек Қуанышбаев, Елубай Өмирзақов, Серке Қожамқулов, Қапан Бадыров, Шәкен Айманов, Сабир Майқанова охшаш әҗайип сәһнә маһирлири билән янму-ян ишлигән жиллири тоғрилиқ йезиш демәктур. С.Саттарова тоғрилиқ йезиш Мүсрепов намидики Қазақ балилар вә өсмүрләр театриниң шәкиллиниш дәври тоғрилиқ йезиш демәктур. Қисқиси, С.Саттарова тоғрилиқ йезиш истедатлиқ һәм көп қирлиқ сәнъәт маһири тоғрилиқ йезиш демәктур.

Селимәм Саттарова 1920-жили 13-мартта Алмута шәһиридә һүнәрвән

аилисидә дунияға кәлгән. Униң дадиси қайрақчи болуп, әтидин кәчкичә ишханисидин чиқматти. Аписи Зенәтхан өй иши, сәккиз қизини тәрбийиләш билән бәнт болған.

Кәлгүси актриса 10-уйғур мәктивидә оқуйду.

Бир күни бу мәктәпкә Җалал Асимов йеқидин уюштурулған Уйғур музыкилиқ драма театри үчүн лайиқ намзатларни издәп келиду. Униң келиши Селимәмгә әҗайип тәсир қилған болса керәк, чүнки у әтисигила Уйғур театриға бариду.

Бу тоғрилиқ Селимәм һәдиниң өзи мундақ дегән еди: "Мәктәптә, йәни иккинчи синипта чағлиридимдила мән бәдиий һәвәскарлар өмигидә сәһнә көрүнүшлиригә чиққан едим, шеирларни оқаттим. 14 яшқа киргинимдә театрда ишлимәкчи болдум. У йәрдикиләр мениң немигә қабилийәтлик екәнлигимни синимақчи болди. Мән болсам, йә нахша ейталмаймән, йә уссул ойналмаймән. Бирақ Җ.Асимов мениң труппиға қобул қилинишим тәрәпдари болди. У маңа ярдәмләшти, нахша ейтип, уссул ойнашни үгәтти. Мән бу һүнәрләрни чапсанла өзләштүрүвалдим. Шуниңдин кейин мени сәһнигә чиқиришқа башлиди".

Әҗайип истедат өз нәтиҗисини бәрди. У чағларда Уйғур театриниң сәһнисидә Җ.Асимов билән А.Садировниң "Анархан" спектакли қоюлуватти. Уни режиссер Ваһап Әзимов "Анархан – Ләйлихан" нами билән қайтидин қойған еди. Анархан ролини җумһурийәтниң хизмәт көрсәткән артисти Хеличәм Илиева иҗра қилатти.

Бир күни Х.Илиева ағрип қалиду. Билетлар сетилип болған. Қандақ қилиш керәк? Һәммиси – һәм режиссер, һәм артистлар Илиеваниң орниға кимни қоюш үстидә баш қатуриду. "Шу чағда кимду-бири Анархан ролиға мени тәклип қилиду, – дәп әсләйду С.Саттарова. – Мән келиштим. Яман ойнимидим. Мени һәммә тәбрикләшти. Кейинирәк Анархан ролини Х.Илиева иккимиз новәтлишип иҗра қилишқа башлидуқ. Маңа чоң рольларни ишәш қилип тапшурушқа башлиди...".

Адәттә, йетәкчи рольларни иҗра қилиш үчүн яш актерларға тәҗрибә, сәһнә мәктиви, театр сәнъитиниң сирлириға чөкүш үчүн вақит керәк. Бу қетим күтүлмигән вақиә йүз бәрди: труппиға йеқиндила кәлгән яш актриса спектакльдики баш рольни орунлайду.

С.Саттарова Анархан обризи арқилиқ еғир турмуштин қутулушқа интиливатқан, бирақ униң үчүн күч тапалмайватқан инсан паҗиәсини ечип бериду.

Униң темперамент вә талантиниң алаһидилиги түпәйли кейинки спектакльларда театр режиссерлири актрисиға өзиниң амплуасиға йеқин рольларни тапшурушқа башлайду.

Күндин-күнгә, спектакльдин спектакльға яш актрисиниң маһарити шәкиллиниду вә аз вақит өтүпла Уйғур театриниң йетәкчи актрисисиға айлиниду. У рольларни әҗайип маһарәт билән ойнайду. Концертларға қатнишиду. Театрниң пүткүл репертуарида бәнт болиду. Саттарованиң бар-

лиқ қәһриманлири һәм нахша ейтатти, һәм уссул ойнатти, чүнки актрисиниң өзиму мошу хисләтләргә егә еди. 1937-жили, 17 йешида С.Саттарова Қазақстан ССРниң хизмәт көрсәткән артисти намиға сазавәр болиду.

Уйғур театриниң барлиқ актерлири көп қирлиқ талантқа егә еди. Улар һәм драма әсәрлиридә, һәм музыкилиқ әсәрләрдә нахша ейтип, уссул ойнатти, шеирларни оқатти, сәһнә образлирини яритатти. Шундақ болсиму, музыкилиқ драма жанриға муражиәт қилиш, таза драма әсәрлиригә қариғанда, көпирәк утуқ елип келәтти. Актерлар музыка, нахша вә уссуллар арқилиқ өз қәһриманлириниң һис-туйғу, ой-пикирлирини толуғирақ йәткүзәләтти. Бу болса, уйғур сәнъитиниң тарихий қелиплашқан бәдиий-эстетикилиқ шәкиллиригә мувапиқ келәтти.

Ижадий коллективниң әйнә шундақ алаһидилиги режиссер В.Дьяков башчилиғидики театр рәһбәрлигигә 1937-жили Ғ.Мүсреповниң “Қозы Көрпеш – Баян Сулу” намлиқ пажиәсини өзгәртип, музыкилиқ драма сүпитидә сәһнигә елип чиқиш имканийитини бериду. Йеңи спектакль Уйғур театриниң репертуарида алаһидә орунни егиләйду. Чоң яштики актерларниң гувалиқ қилишичә, “Қозы Көрпеш – Баян Сулу” вә “Анархан” спектакльлири қоюлғанда, залда жиңнә санчиғидәк орун қалматтекән.

“Пайтәхтимиздики әң яш театр миннәтдар тамашибинларниң көз алдида чапсан өсүватиду, – дәп язған еди 1938-жили 26-мартта “Социалистическая Алма-Ата” гезити. – Биз йеқиндила “Анархан” спектаклидин бәһирләнгән болсақ, әнди Уйғур театри “Қозы Көрпеш – Баян Сулу” намлиқ йеңи спектакли билән хошал қилди”.

Талашсизки, мундақ утуққа Селимәм Саттарованиң Баян ролини әжайип маһарәт билән орунлиши вә режиссер В.Дьяковниң әмгиги алаһидә түрткә болди.

“Уйғур театриниң “Қозы Көрпеш – Баян Сулу” спектакли коллективниң әжайип утуғи. Бу униң тарихидики ярқин сәһипә, артистларниң чоң ижадий мүмкинчилигиниң испати”, дәп язған еди 1938-жили М.Иванов-Сокольский “Социалистик Қазақстан” гезитида.

Актриса С.Саттарованиң әжайип оюни һәққидә қазақ язғучиси М.Әвезов иллиқ пикирләрни ейтқан. Трагедия муәллипи Мүсреповму өз хатирилиридә С.Саттарова тоғрилиқ әсләп өткән еди.

1938-жилниң ахирида Селимәм Саттарованиң һаятида хошаллиқ вақиә йүз бериду. Уйғур наһийәсиниң әмгәкчилири 18 яшлиқ актрисини Қазақстан ССР Алий Кеңишиниң депутати қилип сайлайду. Бу һәқиқәтәнму шанлиқ вақиә еди. Уйғур хәлқиниң тарихида дәсләпки қетим уйғур аяли депутат болуп сайланди.

1941-жилниң бешида театрниң йеңи баш режиссери А.Маржанов И.Саттаров билән В.Дьяковниң “Ғерип вә Сәнәм” музыкилиқ драмисини сәһниләштүрди. Мәзкүр спектакль “Анархандин” кейин уйғур драматургиясидики иккинчи классик әсәр болди. А.Маржанов бу спектакльда жүръәтлик экспериментни әмәлгә ашуриду. Режиссер Ғерипниң ролиға

күтмигəн йəрдин С.Саттаровани тайинлайду. Əр кишиниңролиға аял кишини. Дуния театриниң тарихида мундақ эксперимент-тəҗрибилəр тоғрилиқ көплəп мисал кəлтүрүшкə болиду. Маржанов буниңда немигə əмəл қилди? Биринчидин, бизчə, Ғерипниң ролиға лайиқ актер болмиди. Бу 1940-жил еди. Шу вақитқа қəдəр театрниң бир қатар йетəкчи актерлири тəқиплəнгəн еди. Иккинчидин, əлвəттə, С.Саттарова сəнъитиниң романтикилиқ йөнилиши, Ғерип обризиниң лиризми уни С.Саттарова охшаш актрисиниң орунлишини тəлəп қилатти. Қисқиси, əҗайип қабилийити С.Саттароваға Ғерипниң əҗайип обризини яритиш имканийитини бəрди.

Улуқ Вəтəн уруши башлинип, 1941-жили Уйғур театри Челəккə көчирилди. Театрдики əрлəрниң көпчилиги фронтқа кəтти. С.Саттарова бир аз вақит Челəктə ишлəп, кейинирəк һазирқи М.Əвезов намидики Қазақ академиялик драма театриға тəклип қилиниду. Шу вақитта униң сəһнисидə Мүсреповниң “Қозы Көрпеш – Баян Сулу” һəм “Ахан Сере-Ақтоқты” трагедиялири қоюлувататти. Бу театрға С.Саттарова Ғ.Мүсреповниң тəвсийəси бойичə тəклип қилинған еди.

С.Саттарова иҗадийитиниң биринчи басқучи аяқлашти.

1941 – 1949-жиллар актриса иҗадийитиниң иккинчи басқучи. Буниңда актрисиниң шəхсий һаятиму мəлум роль ойниди. С.Саттарова йолдиши Ғопурҗан Зəйнавдинов билəн аҗришип, Алмутиға қайтип келиду. Иккинчи қетим турмушқа чиқип, қазақ тилини җиддий үгинишкə башлайду.

С.Саттарованиң Қазақ академиялик драма театриға өтүши тоғрилиқ журналист Д.Қанатбаев мундақ дəп язған еди: “1941-жили Қазақ академиялик драма театри Ғ.Мүсреповниң “Ахан Сере-Ақтоқты” спектаклини қойиду, Ақтоқты ролини иҗра қилидиған актриса издəштүриду вə С.Саттаровани тəклип қилиду”.

Шундақ қилип, талантлиқ уйғур қизиниң қазақ сəһнисидики паалийити мошу спектакльдин башлиниду. “Əлвəттə, уйғур қизиниң қəһриман ролини қазақ тилида ойнап кетишигə гуман билəн қариғанларму болди. Бирақ актриса пəқəт роль ойнапла қоймай, бəлки қизниң паҗиəсини, муһəббəт паҗиəсини маһарəт билəн ечип берəлиди”, дəп язған еди Г.Сандыбекова.

1943-жили Қазақстанда қазақ шаири Ғали Орманов башчилиғида иҗадий бригада қурулди. Бу бригадиға уйғур қизи, Қазақстан ССРниң хизмəт көрсəткəн артисти Селимəм Саттароваму кириду. Улар алтə ай мабайнида Калинин фронтиниң җəңчилиригə концерт қойиду. Мəзкүр бригада паалийитигə тəпсилий тохталмай, С.Саттарованиң күндиликлиригə йезилған хатирилəрдин мисал кəлтүргүм келиду:

“1943-жили 31-мартта Ғали Орманов телефон қилди.

3-майда Төлебеков чақирип, бригада тəркивидə фронтқа меңишимни тəклип қилди. 10-майда меңишим керəк.

43-жили 21-майда саат 12дə Москваға атландуқ.

29-майда саат 8дә Москваға кәлдуқ.

2-июньда комиссиядин өттуқ. Күндүзи саат 3тә комиссия болди.

5-июньда саат йәттидә фронтқа җүрүп кәттуқ. Саат 4.30да Волкойта станциясигә кәлдуқ.

6-июньда күндүзи саат бирдә Волкойта станциясигә орунлаштуқ, кәчқурунлуғи саат 8дә болса, биринчи концертимизни қойдуқ.

7-июньда күндүзи саат бирдә редакциядики концерт. Концерт кәчқурунлуғи саат 9да қоюлди.

8-июньда 5.30да һәрбий госпитальдики концерт.

9-июньда әтигәнлиги 10да вә күндүзи 12дә госпитальдики концерт.

12-июньда түнки саат 2дә йәттинчи гвардия полкиға кәлдуқ вә палатиларға орунлаштуқ, андин кейин 14-июнь күни кечиси концерт қойдуқ...".

Шу нәрсә қизиқарлиқки, йәттинчи гвардия полкида С.Саттарова алмутилиқ Махмут Азнақулиев, яркәнтлик Абдукерим Һәмраев, Мәмәтҗан Розахунов, чоң ақсулуқ Әзим Дәраев охшаш уйғур җәңчилири билән тонушиду. Бу исимларму актрисиниң күндилигигә йезилған.

Улар алтә ай мабайнида күнигә икки-үч концерт қойиду.

С. Саттарова иҗра қилған СССР хәлиқлириниң нахша-уссуллири җәңчиләр билән офицерлар арисида алаһидә аммибаплиққа егә еди.

Мошу сәпәрдин кейин С. Саттарова Қазақ театриға қайтип келиду. 1946-жили М.Әвезовниң "Қобланды" спектаклидики Қарлыға роли Селимәм Саттарова яратқан әң муһим, чоң рольларниң бири болди. Униң шундақ екәнлигини шаһидлар, кәсипдашлар испатлайду.

Саттарова Қазақ академиялик театриниң сәһнисидә яратқан образларниң арисида Гогольниң "Ревизоридики" Мария Антоновна, М.Горькийниң "Төвәнликтә" спектаклидики Настя, Гольдониниң "Меһманхана егисидики" Мирондолина охшаш рольлар бар.

1949-жили С. Саттарова иҗадийитиниң үчинчи дәври башлиниду. Актриса йеңидин ечилған Қазақ балилар вә өсмүрләр театриға йөткилиду вә һаятиниң ахириғичә шу йәрдә ишләйду.

Һәтта у мошу театр сәһнисидә яратқан образларниң толуқ әмәс санила униң иҗрачилиқ диапазониниң қанчилик кәң екәнлигини көрситиду. Булар М.Әкимжановниң "Ибрай Алтынсарин" спектаклидики Айғаныс, Поповниң "Аилисидики" Мария Александровна, Б.Жакиевниң "Ата тәғдири" мелодрамисидики Оқалқан, М.Кәримниң "Ай тутулған түн" драмисидики Танқабике, Шиллерниң "Мәккарлиқ вә муһәббәт" спектаклидики Мильфорд ханим вә башқилар шулар җүмлисидиндур. Қисқиси, С. Саттарова мәзкүр театрда барлиғи болуп, йүзгә йеқин рольни ойнап чиқиду.

У 1957-жили театр сәнъитини тәрәққий әткүзүштики хизмити вә актерлиқ маһарити үчүн Қазақстан ССРниң хәлиқ артисти унваниға сазавәр болиду. Уйғур қизи һәм қазақ, һәм уйғур сәһнисиниң пәхригә айлиниду. У яратқан образларни көргәндә, тамашибин һеч қачан бепәрва болмиған еди.

Селимәм Саттарова заманивий образларни пәқәт кәспи даириси билә-

нла чәклинип қалмай, бәлки җәмийәт һаяти билән яшиған артистларла яриталайдиғанлиғини яхши билгән. Өзигә артқан жүкниң еғирлиғи уни ирадилик аялға айландурди.

У йәттә балиниң аниси еди. Узақ вақит театр башланғуч партия тәшкилатиниң кативи, кәспий иттипақ кимитетиниң рәиси, түрлүк кеңәшләр вә иҗадий иттипақларниң әзаси болған.

Актриса, ана, җәмийәт әрбаби, һаяти вә иҗадий паалийити яш әвлат үчүн үлгә болған Селимәм Саттарованиң алий хисләтлири әйнә шуниңдин ибарәт. У Әмгәк Қизил Туғи ордени, "Әмгәктики әлалиғи үчүн" медали, Қазақстан ССР Алий Кеңишиниң Пәхрий ярлиқлири билән тәғдирләнди.

Чоң талантқа егә, қәлби дәрия, ички дунияси гөзәл актрисиниң байқалмай қелиши мүмкин әмәс еди. У һәқиқәтәнму хәлиқ артисти намиға мунасип сәнъәткар еди.

Әхмәтҗан ҚАДИРОВ

Авут САТТАРОВ
(1921 – 1980)

Улуқ Ипәк йолидики йолувчини әрик-сиз мәптун қилидиған бу йезиниң сехиргәрлиги немидә? Әлвәттә, инсан қоли билән бәрпа болған гөзәллигидә. 1978-жили Қазақстанға һәр хил мәмликәтләрдин кәлгән атақлиқ түркшунас алимларниң, кейинирәк тиббий хадимларниң дуниявий симпозиумиға қатнашқан делегатларниң бу жутни зиярәт қилиши тәсадипи әмәс еди. Шу жиллири жумһурийәтни башқуруватқан Динмухамед Қонаевму күндин-күнгә гүллинип келиватқан мәзкүр егилик нәпәси вә униң директори Авут Саттаров билән йеқиндин тонуш еди...

Авут Саттаровни җәңгивар йолдашлири "көйнәктә" туғулған дәп атишиму тәсадипи әмәс. Урушта уни әсиргә алған фашистлар өзигә гөр қаздуруп, тирик көммәкчи болушиду. Гөрни колаветип, җесәкчи ялғуз қалғанда, уни гүҗәк билән ужуктуруп, қутулуп кәткән разведчик һәқиқәтәнму қайтидин туғулған адәм еди. Шуниң үчүнду, бәлким, у һаятни қәдирләшни биләтти.

Қариторуқлуқларниң хатирисидә Авут Саттаровниң орни алаһидә. У өзиниң өмрини бемәна өткүзмиди. Болупму уруштин кейинки еғир дәвирдә қалақ егиликни башқуруш көрүнгәнла адәмниң қолидин кәлмәтти. Шу жиллири жутдашлири Авут Саттаровниң бу еғир вәзипиниң һөддисидин чиқалайдиғанлиғиға ишинип, уни "Йеңи дехан", Калинин намидики һәм "Сталин йоли" колхозлири бирләштүрүлүп, йеңи қурулған Калинин намидики қолхозға рәис қилип сайлиди. Авут акиниң алдиға қойған бирдин-бир йүксәк мәхсити өз хәлқигә вә туғулған жутиға адил хизмәт қилиш, аһалиниң турмуш-шараитини яхшилаш, йезиниң мәдәнийитини көтириш, кадр тәйярлаштин ибарәт еди. У рәислик паалийитини егиликтә орун еливатқан камчилиқларни түзитиштин башлиди. Ишта тәртип-интизам күчәйтилди. Авут Саттаров мәйли аддий дехан яки чарвичи болсун, мәйли мутәхәссис болсун, улардин өз ишиға җавапкәрлик билән қарашни қәтъий тәләп қилди. Болупму қолда бар техникидин, йәр вә судин үнүмлүк пайдилинишқа алаһидә

диққәт бөлди. Бу өзиниң ижабий нәтижисини берип, йеза егилиги ишләп чиқиришиниң көрсәткүчлири ашти, колхозму наһийә аһалиси арисида тилға елинишқа башлиди.

"Йәрниң көрки әмгәк билән, әлниң көрки хәлқини сөйгән әр билән" дегәндәк, Авут акиниңму ана жутини гүлләндүрүш йолида қилған әмгиги бебаһадур. У өз жутини әң гөзәл, әң мәдәнийәтлик жутларниң қатаридин көрүнүшини арман қилатти вә у шу бүйүк мәхситигә йетәлиди. У рәис болуп ишлигән жиллири егилик тәрәққият йолиға чүшүп, хәлиқниң турмуш шараити яхшиланди. Йезиниң мәдәний-иҗтимаий һаяти риважлинишқа башлиди. Әлвәттә, бу утуқ оңайлиқ билән қолға кәлмәйду. Амәт вә бәхит, һөрмәтниң адил әмгәк түпәйли келидиғанлиғи һәммигә мәлум. Авут ака тәләпчан рәһбәр вә маһир тәшкилатчи болғанлиқтин, егиликниң барлиқ саһалирида жуқури көрсәткүчләр қолға кәлтүрүлүп, онлиған әмгәк илғарлири йетилди. Мәсилән, Социалистик Әмгәк Қәһримани Алтынбике Бертаева, Ленин орденлиқ Абдулла Пәрһатов вә Турсунхан Һәмраева, Әмгәк Қизил Туғи орденлиқ Талип Имирбақиев, Маһинур Босақова, Багу Узиев, "Октябрь Инқилави" орденлиқ Давутжан Ғәнибаев, I вә II дәрижилик "Әмгәк Шөһрити" орденлиқ Нурәхмәт Ибдиев әйнә шулар жүмлисидиндур.

Шуни алаһидә тилға елиш орунлуқки, егиликни Авут ака башқурған жиллири терилғу мәйдани алтә миң, жүмлидин ашлиқ бәш миң вә тамака зираити миң гектарға йетип, умумий жиллиқ дарамәт икки миллион сомни тәшкил қилди. Мошундақ йүксилиштин кейин Авут акиниң истедатлиқ рәһбәр екәнлиги пәқәт наһийә вә вилайәт даирисидила әмәс, бәлки жумһурийәт миқиясидиму кәң тонулушқа башлиди.

Пүткүл аңлиқ һаятини өз елиға вә киндик қени төкүлгән жутиға беғишлиған Авут Саттаров 1921-жили 9-майда Қариторуқ йезисида аддий дехан аилисидә дунияға кәлгән. 1937-жили Чәләк йезисида оттура мәктәпни тамамлап, әмгәк паалийитини туғулған жутидики мәктәптә устазлиқ қилиштин башлиди. 1937 – 40-жиллири Ташкәнт шәһиридики йеза егилиги техникумини тамамлап, Қариторуқ МТСта агроном болуп ишлиди.

1941-жили уруш башлинип, Авут ака көпчилик қатарида Вәтәнни фашизмдин қоғдашқа атлиниду вә Шималий Кавказ, Украина, Польша, Чехословакия йәрлиридә шиддәтлик жәңләргә қатнишиду. Капитан унваниға егә Авут ака разведка бөлүмидә хизмәт қилған чағларда, әжәл билән йәкму-йәк елишип, көрсәткән қәһриманлиғи үчүн "Қизил Юлтуз" II, III дәрижилик "Улуқ Вәтән уруши" орденлири вә онлиған медальлар билән тәғдирләнгән еди. Уруш мәйданидин қайтип кәлгәндин кейин, 1946 – 52-жиллири у Қариторуқ йеза кеңишиниң кативи, 1952-жилдин 1958-жилғичә Калинин намидики колхозниң рәиси, 1958-59-жиллири Чәләк наһийәлик ижраий комитетиниң рәиси болуп ишләйду. 1963-жили Алмута Алий партия мәктивини тамамлиғандин кейин та 1979-жилғичә Калинин намидики вә "1-Май" колхозлири асасида қурулған чоң егилик "Қариторуқ" тамака совхозиниң директори болуп ишләп, мәзкүр егиликниң ихтисадий вә мәдәний тәрәққиятини жуқури көтириду.

Авут Саттаров уруштин кейин өмрининң та ахириғичә өз жутида адил әмгәк қилип, вижданән хизмити үчүн Ленин, “Октябрь Инқилави”, Әмгәк Қизил Туғи, “Һөрмәт Бәлгүси” орденлири вә бир нәччә медальлар билән тәғдирләнгән. Бир нәччә қетим йәрлик кеңәшләрнинң депутати болуп сайланған.

Авут акининң әмгәк паалийити қолиға қәләм елип, устазлиқ қилиштин башланған болса, әлнинң бешиға күн чүшкәндә, хәлиқни җаһаләт ховупидин қоғдаш үчүн қолиға қурал елип, җәң мәйданиға атланди. Әнди униң Қариторуқни аватлаштуруш йолида қилған ирадилик әмгигигә көз жүгәртсәк, тәрәққият йолиға чүшкән йезида заманивий мәктәп, балилар бағчиси, ағриқхана, Мәдәнийәт өйи, озуқ-түлүк вә санаәт товарлири магазинлири арқа-арқисидин қәд көтәрди. Йезининң қияпити пәйдин-пәй өзгирип, бағу-бостанлиққа айланди. Шу вақитларда Қариторуқ көркәм вә заманивий йезиларнинң вилайәтлик вә җумһурийәтлик көрүклиригә қатнишип, “Үлгилик йеза” мукапитини бир нәччә қетим йеңивалған еди. Һәқиқәтәнму шу дәвирдики Қариторуқ йезисининң көрки һәр қандақ адәмни қизиқтуратти. Болупму совхоз идариси вә Мәдәнийәт өйи алдидики гүлзарлиқ һәр кимни бирдинла өзигә җәлип қилатти. Бу йезини бесип өткән йолувчилар қизилгүлләргә зоқлинип, бир тохтимай өтмәтти.

“Йезидики қайсила имарәтни алмайли, Авут акининң беваситә рәһбәрлиги түпәйли бәрпа болған. Әйнә шу имарәтләрни көргәндә, Авут акининң яриқин қияпити дайим көз алдимизда намайән болиду”, дегән гәпләрни қариторуқлуқ тонушлардин талай аңлиған едим.

Замандашлирининң тәкитлишичә, Авут ака өз хәлқинининң интайин қедимий вә бай сәнъәт мирасиға егә екәнлигини наһайити яхши биләтти вә әнъәнилиримизни пүтүн вуҗуди билән сөйәтти. Шуңлашқиму йеза сәнъәт һәвәскарлириға һәр қачан маддий вә мәнивий җәһәттин ярдәм көрситип туратти.

Авут акининң милләтпәрвәр инсан екәнлиги һәққидә гәп қилғанда, мениң дадам, пешқәдәм устаз Нур Мәсимовтин, кәсипдишим, пешқәдәм журналист Нурәхмәт Исмайилов вә тонулған әдәбиятшунас алим Рабик Исмайиловтин аңлиған мону вақиә ядимға кәлди. Өткән әсирнинң атмишинчи жиллирининң иккинчи йеримида Москвадин КПСС Мәркизий Комитетида ишләватқан Турсун Рәхимов келиду. “Коммунизм туғи” (һазирқи “Уйғур авази”) гезитининң шу чағдики баш муһәррири Әхмәтҗан Мәмәтов мошу мунасивәт билән уйғур жутлирида учришиш өткүзүш мәсилисини көтиридудә, Нурәхмәт ака дадамға хәвәрләп, мәсилининң маһийитини ейтиду. Шундақ қилип, улар — Турсун Рәхимов, Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетининң бөлүм башлиғи Мақсут Әубәкиров, язғучи Зия Сәмәди, пән доктори Мурат Һәмраев, композитор Қуддус Ғоҗамияров, гезитнинң баш муһәррири Әхмәтҗан Мәмәтов, Рабик Исмайилов вә башқилар Челәккә атлинип, Ғәйрәт йезисиға кәлгән екән. Абройлуқ меһманларнинң кәлгинини аңлиған Авут Саттаров уларни издәп бир нәччә йезини арилап, ахирқи кечиси Ғәйрәттин тапиду. Әтиси барлиқ меһманларни яйлаққа тәклип қилип, чоң зияпәт берип узитип қойиду.

Замандаш-пикирдашлиринин ейтишичә, Авут акини Қуддус Ғожамияров вә Мурат Һәмраев билән узақ жиллиқ достлуқ мунасивәтләр бағлаштуратти. Әгәр композитор билән уни мәлум рәвиштә туққанчилиғи йеқинлаштурса, Мурат акиға у алаһидә мунасивәт қилатти. Авут ака Мурат Һәмраевқа мәшһур алим сүпитидә әмәс, бәлки өзиниң сөйүмлүк қериндишиға меһир-муһәббәт бағлиғандәк һөрмәт билдүрәтти. У Алмута кәлсила, әң алди билән Мурат Һәмраевни издәттекән. Мурат акиниң дадиси Кәрим вапат болғандиму шәһәрликләрдин илгири Қариторуқтин Авут ака йетип кәлгән екән.

Һә, Авут ака маһир йеза егилиги тәшкилатчисила болмай, бәлки миллитимиз арисидин йетилип чиқиватқан намайәндиләрни, қәдрийәтлиримизни қәдирләйдиған хәлиқпәрвәр инсан еди.

Шуңлашқа у пәқәт жутдашлиринин иззәт-еһтирамиға сазавәр болупла қалмастин, бәлки шундақла көрнәклик дөләт вә җәмийәт әрбаби Динмухамет Қонаевниң дайим диққәт-нәзәридә болған. Авут ака вапат болғандин кейин униң исминиң “Қариторуқ” тамака совхозиға берилишиму тәсадипи болмай, бәлки Д.Қонаевниң униңға нисбәтән миннәтдарлиғи, дәп чүшиниш лазим.

Хәлқи үчүн көйүнүп ишлигән А.Саттаровниң бебаһа әмгигини етиварға алған жутдашлири Қариторуқтики оттура мәктәпниму униң нами билән аташ илтимасини билдүрди вә Қазақстан Җумһурийити Министрлар Кабинетиниң 1997-жили 12-майдики қарариға бенаән, Калинин намидики оттура мәктәп Авут Саттаровниң нами билән аталди. Буму тәсадипи қарар әмәс еди. Чүнки у өзиниң әмгәк паалийитини устазлиқтин башлиди. Коллективлаштуруш жиллири дунияға кәлгән у кичик болсиму, әл бешиға чүшкән еғирчилиқ, ачарчилиқ вә тәқипләшләрни өз көзи билән көрүп, хурапәт, җаһаләтниң немилигини билгән еди. Шуңа жутдашлириниң аңлиқ, билимлик болушини истиди. Өзи көпкә үлгә болуп, хәлиқ еһтияҗиға һаҗәт кәсип егиләшкә тиришти. Бәхиткә қарши, биз “шу дәвирләрдики” дегән ибарини қоллинишқа мәҗбур болуватимиз. Чүнки, бир чағларда ихтисади йүксәк, әл турмуши паравән егилик өткүнчи жиллири өзиниң баяқи сәлтәнитидин айрилип қалди. Мәбләғ қислиғидин йезидики айрим объектлар талан-таражға чүшүп, терилғу мәйданлири толуқ ишқа қошулмиди. Һазир, тәләйгә яриша, йеза аста-аста өз қияпитигә кирмәктә. Авут Саттаров билән ишдаш, мәсләкдаш болған чоң әвлат вәкиллири яшларни тәрәққиятқа үндәп, мәрһумниң ишини давамлаштурушқа дәвәт қилмақта. Қайтидин қурулған “Достлуқ” ишләп чиқириш кооперативини башқурушқа көпчилик мәрһумниң оғли Марат Һасановни тәклип қилишқан. Бу кооператив һазир күндин-күнгә аяққа туруп, жут йенип баяшәтчиликкә қол йәткүзүшкә башлиди.

Һә, жутдашлири униң исмини унтиғини йоқ. Әксичә, һаят йолини кейинки әвлатқа үлгә қилип көрситип кәлмәктә.

Шөһрәт МӘСИМОВ

Дадаш БАБАЖАНОВ (1922 – 1985)

1983-жили язда, иш баби билән Җамбул наһийәсиниң мәркизи Узунағач йезисиға барған едим. Мошу сәпиримдә бир той мәрасимиға дахил болдум.

Биз әндила олтиришимизға, оттура бой, оруққина кәлгән, буғдай өңлүк, қара көз әйнәк тақиған адәм кирип саламлишип, йенимиздин орун алди. Сайипхан меһманни маңа тонуштурди:

– Бу киши жутимизниң әң һөрмәтлик адими, бизниң пәхримиз, йәни наһийәмиздики бирдин-бир Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани Дадаш Бабажанов болиду.

Мән илгири Дадаш акини сиртидин билəттим, лекин уни задила көрмигән едим, мана бүгүн Улуқ Вәтән урушида қәһриманлиғи ривайәткә айланған адәм кәмтарлиқ билән алдимда олтиратти. Той башлинип, тамақ тартилди. Сорунни башқурғучи:

– Новәттики сөз Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани, Узунағач йеза Кеңишиниң рәиси Дадаш ака Бабажановқа берилиду, – деди.

Шу пәйттә, Дадаш акиниң той егилирини мубарәкләп, андин яшларға қарита: “Биз, силәрниң бәхит-саадитиңлар үчүн явуз дүшмән билән болған уруш мәйданлирида қан кәчкәнләрниң еқидиси бекар кәтмиди. Һазир һәммимиз, Худаға шүкри, яхши, хатирҗәм яшаватимиз. Биз баштин кәчүргән еғир күнләр силәргә задила несип болмисун!”, дәп хитап қилғанлиғи һелиғичә көз алдимда.

Той тамамланғандин кейин, мән пурсәттин пайдилинип, Дадаш акиға өзи тоғрилиқ ейтип бериш илтимаси билән мураҗиәт қилдим.

– Кәлгиниңиз яхши бопту, мана тонушувалдуқ. Уруш тоғрилиқ көп ейтилди, ейтиливатиду, йезиливатиду. Амма һазир мени бир нәрсә ойландуруватиду. Йеқинда “Известия” гезитини оқуветип, бир көләмлик мақалиға көзүм чүшти. Униңда бәзи чәт әллик тарихчиларниң иккинчи дуния урушида немис-фашист басқунчилири үстидин ғалибийәт қазиништа Кеңәш Иттипақи вә униң Қураллиқ Күчлириниң ролини пәсәйтишкә уру-

нуватқанлиғи тоғрилиқ йезилипту. Әслидә бу дәһшәтлик урушниң ақивити Шәрқий фронтта һәл қилинғанлиғи рәт қилип болмайдиған тарихий факт. Бу йәрдә интайин чоң җәңләр йүз бәрди, әйнә шу җәңләр СССР хәлқиниңла әмәс, бәлки шундақла пүткүл инсанийәтниң тәғдирини һәл қилди. Мәлумки, Гитлер СССРға хаинларчә бесип киришни нийәт қилғанда, қисқа муддәтлик уруш кампаниясидә СССРни тамамән тар-мар қиливетишни бәлгүләп, 1941-жили 15-августкичә Москвани ишғал қилишни вә шу жили 1-октябрьғичә урушни аяқлаштурушни көзлигән еди... Һә, әмәлият униң көзлигинидәк болмиди...

Дадаш ака өткән уруш тоғрилиқ, кеңәш хәлқиниң аммивий қәһриманлиқлири тоғрилиқ наһайити қизғинлиқ билән сөзләп, өзи һәққидә кәмтарлиқ билән сөз ачмиди. Шуңлашқиму мән Қәһриманниң сөзини бөлмәй, у сәл тинғанда илгәрки илтимасимни тәкрарлидим.

– Мән 1922-жили Җамбул наһийәсиниң мошу Узунағач йезисида дунияға кәлгән, – дәп башлиди Қәһриман һекайисини. – Уруш һарписида Узунағачтики Крупская намидики қазақ оттура мәктивини пүтирип, алий оқуш орниға чүшүш арминим бар еди. Әпсус, уруш нийитимни йоққа чиқарди. 1941-жили декабрьда Қизил армия сепигә чақиртилип, дәсләп 213-атлиқ полк мәктивидә оқудум. 1942-жили Шималий Кавказ фронтида тунҗа қетим җәңгә қатнаштим. Дондики Ростов шәһири үчүн болған җәңләрниң биридә яридар болдум вә госпитальда давеландим. У йәрдин чиққандин кейин, йәнә сәпкә қошулдум. Қоманданлиқ дүшмәнниң Никополь шәһиригә қурған мустәһкәм плацдармини егиләш вәзиписини оттуриға қойди. Мошу плацдармни егиләш үчүн наһайити шиддәтлик җәңләр жүргүзүлди. Һәр икки тәрәптин нурғун адәм һалак болди. Бизниң җәңчиләрниң интайин чоң ғәйрити, чидамлиқлиғи вә қәһриманлиғи нәтиҗисидә фашистларниң бу мустәһкәм плацдарми йоқитилди. Қоманданлиқ әйнә шу еғир җәңләрдә қан төкүп, җәң қилғанларниң көпчилигини мукапатларға тәвсийә қилди. Мән шу чағда “тилни” қолға чүшәргәнлигим үчүн үчинчи дәриҗилик “Шөһрәт” орденига вә мустәһкәмләнгән Сиваш линиясини бесип өтүш җәңлиригә иштрак қилғанлиғим үчүн “Җасарити үчүн” медалиға сазавәр болдум.

1944-жили майда бизниң әскәрләр Севастополь шәһириниң босуғисиға йетип кәлгән еди. Шәһәр алдида Сапун теғи мәғрур қәд көтирип туратти, һә, ким мошу тағни егилисә, у шәһәрни егилигән болатти. Бу һәммигә рошән һәқиқәт еди. Әйнә шуниң үчүнму фашистлар Сапун теғини асанлиқчә йеқин келиш мүмкин болмиған истиһкамға айландурвәткән еди.

7-май күни Севастополь йери зил-зилигә кәлди. Дүшмән истиһкамлириға бизниң артеллеристлар бир йерим саат үзлүксиз зәмбирәк оқлирини яғдурди. Андин һуҗум башланди. Майор Николай Муха взвод командириниң ярдәмчиси мени чақиртивелип: “Дадаш, саңа ишәнгәчкә, взводиңға әң җавапкәрлик җәңгивар вәзипини тапшуримән. Силәрниң вәзипәңлар дүшмәнниң биринчи мудапиә тосиғини (линиясини) егиләштин

ибарәт. Бүгүнки җәңниң утуқлуқ ақивити көп җәһәттин мошу вәзипиниң орунлишиға бағлиқ", деди.

Көп өтмәй бу буйруқ орунланди – биз фашистларниң биринчи тосиғини егиләвалдуқ. Бирақ һуҗум тохтимиған еди. Умумән, Сапун теғини елиш үчүн болған һуҗум 9 саат үзлүксиз давам қилди. Бизниң взводқа әнди һуҗум қилғучиларниң алдинқи катариға өтүп, полк байриғини тағниң чоққисиға қадаш вәзиписи тапшурулди. Мән җәңгивар достлирим Кузнецов билән Михайловни елип, алға илгирилидим. Биз вижилдап етиливатқан оқлар астида өмиләп, жуқуриға силҗишқа башлидуқ. Мана мошу чағда ғайиптин кәлгән дүшмән оқи Михайловқа тәгди вә у шу йәрдила җан үзди. Кузнецов иккимиз җәңчилиримизни алға илгириләтмәйватқан дзот йениға миң бир тәсликтә өмиләп келип, танкиға қарши гранатиларни ташлап, уни йәр билән йәксән қилдуқ. Дзоттики 20дин ошуқ фашист әскири уҗуқтурулди. Әнди биз Сапун теғиға полк байриғини қадаш вәзиписини орунлишимиз керәк. Кузнецов иккимиз бу җавапкәрлик вәзипиниң һөддисидин чиқиш үчүн дүшмәнниң тикәнлик сим билән қашаланған иккинчи тосиғиға йеқинлашқанда, сәпдишимгә оқ тегип, уму һалак болди. Растимни ейтсам, мән сәл мәңдәп қалдим. Лекин қандақла қилип болмисун, вәзипини орунлаш керәк, рота командириниң: "Саңа ишинимән...", дегән сөзлири қулиғимдин задила кәтмәтти. Нәқ шу дәқиқидә сол тәрәптики дүшмән зәмбириги оқ етишқа башлиди. Мән таваккәл қилип, тағниң янтулуғидин пайдилинип, йәр бeғирлап келип, Кузнецовниң һәм өзәмниң танкиға қарши гранатиларни дүшмән зәмбириги орунлашқан йәргә ташлидим. Шиддәт билән оқ етиватқан зәмбирәк җимип қалди. Әнди бир минутму вақитни қолдин чиқармаслиқ керәк, мән полк байриғини яғичидин чиқирип, уйғурчисиға пота қилип белимға бағлидимдә, йәнә өмиләп алға интилдим. Дүшмән оқи башни көтәргүзмәтти. Мән өмилигән петимчә алға илгириләп, автоматтин үзмәй оқ етип, ахири берип тағ чоққисиға полк байриғини қадидим.

Бу ейтмаққа оңай, амма һәр дәқиқидә сени әҗәл күтүп турған дәһшәтлик, һаят-мамат үчүн болған интайин җиддий дәқиқиләр еди...

Мән һелиқи дүшмән зәмбиригини гранатиларни етип уҗуқтурған йәрдә үч немис әскири билән бир офицери аман қалған екән. Уларни әсиргә елип, һайдап кәлдим вә рота командириға буйруқниң орунланғанлиғи тоғрилиқ доклад қилдим. Шу чағда у мени бағриға бесип: "Ярайсән, оғлум! Ишәнчимизни ақлидиң! Әнди ғалибийәт бизниң!", дегән еди.

...Биз стратегиялик муһим әһмийәткә егә Сапун теғини егиләп, дүшмәнниң икки кетимлиқ шиддәтлик җан талаш қарши һуҗумиға зәрбә берип, 1944-жили 9-май күни Севастополь шәһирини дүшмәндин толуқ азат қилдуқ.

Қоманданлиқниң Сапун теғини дүшмәндин қайтурувелиш җәңгивар вәзиписини орунлиғанлиғи үчүн бизниң дивизияниң көплигән җәңчи-офицерлири жуқури дөләт мукапатлириға тәвсийә қилинди. СССР Алий Кеңиши Президиумининң 1945-жили 24-марттики пәрманиға бенаән, бизниң

дивизиянин 17 җәңчисигә, шу җүмлидин маңа Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани нами берилди...

Старшина Дадаш Бабажанов уруш аяқлашқандин кейин 1945-жили ноябрьда туғулған жути Узунағачқа қайтип келиду. У сөйгән қизи Һәҗәрбүвигә өйлинип, иккиси үч оғул, үч қизни қатарға қошиду.

1946-1947-жиллири Дадаш ака Җамбул наһийәлик партия комитетида инструктор болуп ишләйду. Әнди 1949 – 1951-жиллири Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң йенидики алий партия мәктивидә билим алиду. Оқушни муваппәқийәтлик пүтирип, у 1951 – 1953-жиллири Балқаш наһийәсидики Тасмурун МТСдә мудирниң сәясий ишлар бойичә орунбасари, 1953 – 1955-жиллири Челәк наһийәси Қариторуқ МТСдә партия тәшкилатиниң кативи, 1955 – 1961-жиллири Җамбул наһийәлик мәдәнийәт бөлүминиң башлиғи, 1961 –1971-жиллири Җамбул наһийәлик коммунал карханилири комбинатиниң мудири, 1977 – 1985-жиллири, йәни һаятиниң ахириғичә Узунағач йеза Кеңиши рәисиниң орунбасари вә кейинирәк рәис лавазимлирида үнүмлүк ишләйду.

Хәлқимизниң пәхир тутидиған пәрзәнди Дадаш Бабажанов 1985-жили дунийадин өтти. Амма жутдашлири уни унтиғини йоқ. Һазир Узунағачниң чоң кочилириниң бири Қәһриман нами билән атилиду.

Мән йеқинда Узунағачқа берип, мәрһумниң өйини зиярәт қилдим. Мени Дадаш акиниң оғли Мәһәммәтҗан сәмимий қарши алди. Дадиси тоғрилиқ сориғинимда, у өз ой-пикирлири билән ортақлашти:

– Мән һәқлиқ йосунда дадам билән пәхирлинимән. Дадам һаят вақтида дайим бизгә несиһәт қилип, “Бизниң дадимиз андақ қәһриман болған, мундақ батурлуқ қилған, дәп махтинип жүрмәңлар, һәр ким өзиниң һалал әмгиги биләнла әл ичидә абройға егә болуши мүмкин, хәлиқ дана, кимниң кимлигини оңайла айривалиду”, дәйдиған. Дадам өзиниң Улуқ Вәтән урушидики бесип өткән җәңгивар йоли тоғрилиқ махтинип параң қилишни яхши көрмәйдиған. Ветеранлар кеңиши уни 1965, 1969, 1975-жиллири Севастопольға тәклип қилған еди. У һәр қетим бу шәһәрдин наһайити чоң тәсиратлар илкидә қайтатти. Дадам у йәрдә өзиниң көплигән җәңгивар мәйдандаш достлири билән дидарлишип, өткән күнләр вақиәлирини әсләп муңдашқанлиғи, намәлум солдат һәйкили вә униң шәрипигә йеқилған мәңгүлүк от алдиға гүл қойғанлиғи, Севастопольдики Улуқ Вәтән уруши тарихи музейини достлири билән зиярәт қилғанлиғи тоғрилиқ наһайити һаяҗанлиниш илкидә сөзләп берәтти. Севастопольға қилған һәр бир сәпиридин қайтқанда, Сапун теғиниң тописидин бир очумдин елип келидиғанлиғи вә уни әң тәвәрүк әңгүштәр сүпитидә қутида сақлиғанлиғи һелиму ядимда. Севастопольда болғанлар 1944-жили 7-май күни Сапун теғиға һуҗум қилишниң һәл қилғучи пәйти әкис әткүзүлгән көләмлик диорамини яхши билиду. Бу диорамида башқилар қатарида мениң дадамму ипадиләнгән. У еғир яридар болған сәпдиши старшина Семен Мошковични көтирип турған һалитидә әкис әттүрүлгән. Старшина өлүм алдида Сапун теғиниң чоққисини вә Севастопольни бир көрүвелишни арман қилған екән...

Мәһәммәтҗанниң сөзигә шуни қошумчә қилиш керәкки, Севастопольдики Қәһриманлар истираһәт беғида бу дәһшәтлик уруштин аман кәлгәнләр Ғалибийәтниң 20, 25, 30 жиллиғи охшаш сәнәләр мунасивити билән тиккән көчәтлири һазир мәғрур қәд көтирип туриду. Уларниң арисида Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани Дадаш Бабажанов тиккән дәрәқму бар. Миннәтдар әвлат уруш қәһриманлириниң җасаритини әбәдийләштүрүп, келәчәк әвлатни тәрбийилимәктә. Севастопольдики бир оттура мәктәп Дадаш Бабажановниң нами билән атилиду.

Улуқ Вәтән урушиниң иштракчилири Узунағач йезисидиму чоң һөрмәткә бөләнгән. Мәзкүр йезидики Турар Рысқулов намидики оттура мәктәптә музей уюштурулған болуп, униңда Дадаш Бабажановниң җәңгивар йолини әкис әттүридиған фотосүрәтләр вә башқа һөҗҗәтләр қоюлған.

Мән Мәһәммәтҗандин "Дадаш Бабажановниң миллити өзбәк", дегән сөзләрниңму мөҗут екәнлиги тоғрилиқ сориғинимда, у:

– 70-жиллири болса керәк, Өзбәкстандин үч киши бизниң өйгә кәлди. Кейин уқсақ, дадамни өзбәк екән дәп аңлап, бир вилайәтниң рәһбәрлиги бизни көчирип, елип кетишни нийәт қилған екән. Дадам уларға рәхмитини ейтти, амма тәкливини қәтъий рәт қилди: "Мән Узунағачта туғулған, мениң ана жутум мошу дияр, мениң һаятимдики мәйли хошаллиқ яки еғирчилиқ күнлиримдә уйғур, қазақ қериндашлирим билән биллә болдум, мән жутумдин, бурадәрлиримдин айрилип яқа жутларға бармаймән...". Анам Һәҗәрбүвиниң ейтип беришичә, дадамниң дадиси уйғур-өзбәк арилаш аилидә туғулған екән, әнди аписи уйғур еди. Дадам өзини уйғур дәп һис қилатти, – дәп җавап қайтурди.

Мән Мәһәммәтҗан билән хошлишип, кочиға чиқтим. Өйниң темиға орнитилған "Бу өйдә Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани Дадаш Бабажанов яшиған", дегән сөзләр йезилған хатирә тахтиға көзүм чүшти.

Һә, миннәтдар әвлат Дадаш Бабажановтәк өз қәһриманлирини мәңгү унтимайду, уларниң бесип өткән җәңгивар йоли хәлиқ қәлбидә әбәдий сақлинғуси.

Ядикар САБИТОВ

Рошәнгүл ИЛАХУНОВА (1922 — 2000)

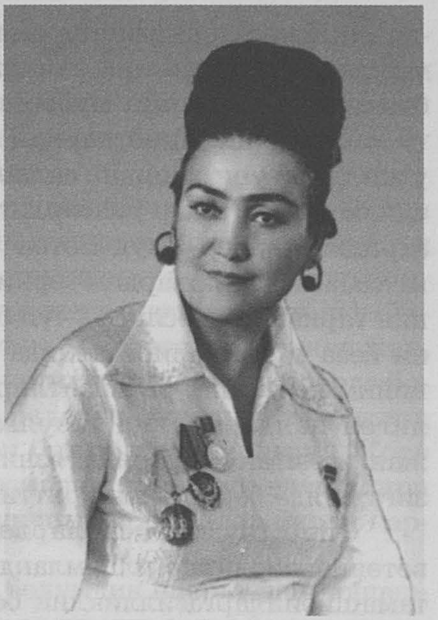

Кәспий Уйғур театри тарихиниң сәһипилирини вараклиғинимизда, униңда миллий сәнъитимизниң есил үнчилири — шундақ бир сәнъәткарлар барки, улар һәққидә зор иштияқ, илһам билән язғуңиз келиду һәм қанчә язсиңизму йәнә азлиқ қилиду. Чүнки улар тамашибинлиримизға нәкәдәр шатлиқ вә хуш кәйпият беғишлиған, бизни сәнъәт алимигә елип кирип, шу сехирлиқ дунияға болған меһримизни ашурған, маһарәт сирлиридин бәһриман қилған дәңа! Әйнә шундақ сәнъәткарлиримизниң бири — Рошәнгүл Илахунова еди.

Рошәнгүл Илахунова дегинимиздә, чеһрисидин сәмимий күлкиси билән гөзәлликниң әң есил нури йеғип туридиған, сәнъәткә, һаятқа — адәмләргә бөләкчила ашиқлиғи билән пәриқлинип туридиған әҗайип сима көз алдимизда намайән болиду. Рошәнгүл Илахунованиң кәспий театримизда өткән йерим әсирдин ошуқ иҗадини күзитиш арқилиқ биз миллий сәнъитимизниң бесип өткән йолини көз алдимизға кәлтүримиз.

Уйғур сәһнисиниң булбули Рошәнгүл Илахунова 1922-жили 15-ноябрь күни Яркәнт шәһиридә дунияға кәлгән. Оттура мәктәптә оқуватқан чағлиридила у бәдиий һәвәскарлар өмигигә қатнишип, нахшиму ейтатти, уссулму ойнатти. Аста-аста театр уни өз бағриға тартивәрдидә, 1941-жили Челәккә келип, Уйғур музыкилиқ драма театриға қобул қилинди.

У кичигидин тәбиәт әта қилған әҗайип авази билән өзиниң нахшилири, уссуллири арқилиқ жутдашлирини қайил қилған болса, әндиликтә кәспий театр сәһнисидә актерлуқ сәнъитиниму дадиллиқ билән өзләштүрди.

1943-жили театрниң баш режиссери А.Марджанов униң сәнъәт йолидики интилишлирини байқап, “Анархан” спектаклидики баш роль — Анарханни тапшурди.

Адәттә, режиссерлар һәр қандақ актерға бирәр жавапкәрликни ишәш қилип тапшуриду, униң һөддисидин чиқалиғанлар сәнъәтниң мәшәқәтлик деңиз-йолида бемалал үзүп кетәләйду, қалғанлири болса, пәйдин-пәй гоя қоюқ туман ичидә қалғандәк тенәп-тәнтирәп, өзлигидин унтулуп кетивериду. Шуниң үчүнму бәзидә сәнъәт алимини шәпкәтсиз десәк керәк.

Р.Илахунова өзиниң дәсләпки иҗадий ишидила режиссерниң бар үмүтлирини ақлалиди, Анарханниң обризини утуқлуқ яритип, тамашибинларниң алқишиға муйәссәр болди.

Лекин яш сәнъәткарниң иҗади һәһайити еғир пәйткә тоғра кәлгәчкә, у җиллири уни бешидин силап, күндилик турмушта хатирҗәм шараит яритип бәргидәк театр рәһбәрлигидә мүмкинчилик йоқ еди. Чүнки Уйғур театридики әрләр Улуқ Вәтән уруши мәйданлирида қан кечип, җәң қиливатса, асасән аяллардин тәркип тапқан труппа әзалири миллий театримизниң тарқап кәтмәслиги үчүн бир актлиқ пьеса вә концерт программилирини йеза әмгәкчилири алдида намайиш қилатти. Шундақла барлиқ сәһнә кийим-кечигини, реквизитлирини ат-улақларға артип, балилирини йетәклигән һалда, узаққа созулған гастрольлуқ сәпәрлири билән қишниң җаңгирлиған соғлирида, язниң қайнақ аптивида бир йезидин иккинчи йезиға пиядә берип, оюн қоятти.

Әйнә шу концертларда Р.Илахунова иҗрасида йүксәк роһтики вәтәнпәрвәрликкә илһамландуридиған нахшилар, шох ләпәрләр залдики тамашибинларға илиқлиқ бериншлатти. Улар өзлириниң дәрт-әләмлирини аз болсиму унтуғандәк арам елип, өйлиригә хуш кәйпиятта қайтишатти.

Нахшичи Рошәнгүл Илахунованиң абройи, аммибаплиғи, тамашибинларниң униңға болған һөрмити, муһәббити техиму улғийип, көпчилик униң һәр бир сәһнигә чиқишини зор алқишлар билән қарши алатти. Бу, әлвәттә, яш сәнъәткарни техиму илһамландуратти.

1945-жили Алмутида уйғур сәнъитиниң он күнлүги өткүзүлүп, театр коллективи “Анархан”, “Ғерип – Сәнәм”, “Таһир – Зоһра” музыкилиқ драмилирини намайиш қилди. Бу спектакльлардики баш рольларни Рошәнгүл Илахунова иҗра қилди. Әйнә шу жили келәчиги парлақ сәһнә юлтузиниң қайтиланмас маһарити, униң тәбиәт әта қилған гөзәл сиртқи көрүнүши, чирайлиқ авази һәққидә көплигән пикирләр ейтилди, мәтбуат сәһипилиридә актриса һәққидә сәмимий тиләкләр, инкаслар йезилди.

Уруштин кейин Уйғур театри тарихида йеңи басқуч башланди. 1952-жили Уйғур театриға баш режиссер болуп тайинланған С.Башоян театр репертуарини дуния вә рус классиклириниң, қериндаш хәлиқләр әдиплириниң дурданилири билән толуқлашқа дадил бәл бағлиди. Чүнки Уйғур театрида мундақ җавапкәрлик ишниң һөддисидин чиққидәк актерлар бар еди. Нәтиҗидә А.Қаһһарниң “Ипәк сюзанә” спектаклидики Хәпизә, В.Розовниң “Униң достлиридики” — Люся, Б.Рәһмановниң “Жүрәк сирлиридики” — Сүрмихан, Һ.Һакимзадиниң “Бай вә батриғидики” — Җәмилә, И.Поповниң “Аилисидики” — Мария Ильинична, Н.Һекмәтниң “Пәрһат — Ширинидики” — Ширин, К.Гольдониниң “Меһманхана егисидики” Мирандолина, К.Яшинниң “Нурхандики” — Нурхан, А.Александров билән Л.Юхвидниң “Малиновкидики тойдики” Яринка рольлирини яш, қабилийәтлик актриса Рошәнгүл Илахунова иҗра қилди.

Р.Илахунова иҗрасидики бу образлар вә характерлар ташқи қияпитиниң вә ички дуниясиниң һаятийлиғи, қәһриманлар жүрүш-турушиниң мәнтиқийлиги, һәрикәт вә нутуқниң уйғунлиғи, маһийитиниң рошәнлиги билән бир-биридин пәриқлинип, мутлақ бир-бирини тәкрарлимайдиған бу рольларни актриса қиямиға йәткүзүп ойнайду.

Рошәнгүл Илахунова актерлуқ паалийитидин ташқири Уйғур театри йенидики “Нава” фольклорлуқ ансамблиниң асасини қурғучиларниң бири сүпитидә хәлиқ нахшилирини, ләпәрлирини, шундақла кәспий уйғур композиторлириниң әсәрлирини иҗра қилғучи солистка сүпитидиму наһайити чоң жүкни зиммисидә көтирип, Өзбәкстан, Қирғизстан, Таҗикстан, Түркмәнстан җумһурийәтлиридә бир нәччә қетим иҗадий сәпәрләрдә болуп, миңлиған тамашибинларниң алқишиға бөләнди. Болупму талантлиқ уссулчи вә актер Тохтахун Бәхтибаев билән биллә иҗра қилған “Җорә җан”, “Қыздар-ай” қатарлиқ өзбәк, қазақ һәзиллик, уссуллуқ нахшилири тамашибинлар тәрипидин қайта-қайта гүлдүрлигән алқишлар билән қарши елинатти.

Р.Илахунованиң қатнишишидики икки бөлүмдин ибарәт чоң концертларда у бир қатар қериндаш милләтләр нахшилирини өзигә бәкму ярашқан әшу хәлиқләрниң кийимлиридә шуларға хас миллийлик билән маһиранә иҗра қилатти. У концертларда тамашибинлар нахшичиниң бир нәччә секунд ичидила кийим йөткәп чиқишиға һәйран қалса, униң шох уссуллуқ ләпәрләрни қанчә ейтсиму, йәнә шу баяқи көтирәңгү роһтики кәйпияти, әҗайип аһаңи, тамашибин билән болған сәмимий мунасивити арқилиқ һозур беғишлаватқиниға қарап қайил қелишатти.

Биз Уйғур театри сәһипилирини варақлап, көздин кәчүридекәнмиз, өткән әсирниң 70-жиллириниң иккинчи йеримидин башлап Рошәнгүл Илахунованиң актерлуқ паалийитидики чоң бурулушни байқаймиз. Гәрчә актриса бу дәвиргичә театр репертуаридики һәр хил спектакльларда талай образлар галереясини яратқан болсиму, лекин бәри бир нәқ 70-жилларниң иккинчи йеримида чоңқур драматизм билән суғирилған, кәң көләмдики мурәккәп, салмақлиқ образлири арқилиқ топлиған мол тәҗрибисиниң, актерлуқ иҗра даирисиниң, мүмкинчилигиниң нәқәдәр чәксизлигиниң гувачиси болимиз. Униңға Рошәнгүл Илахунова иҗрасидики бир қатар анилар образлири мисал болалайду.

Умумән, театр намлиқ иҗат лабораториясидә — анилар обризини сәһнидә гәвдиләндүрүш, аниларни сәһнигә елип чиқиш — у әшу театрдики һәр бир актрисиниң арзуси екәнлиги һәммимизгә мәлум. Чүнки анилар роли режиссер һәр кимгила ишәш қилип тапшуридиған аддий роль әмәс.

Адәттә яш җәһәттин аниларға лайиқ актрисилар болуши мүмкин һәм улар анилар рольлирини ойнишиму мүмкин. Лекин актердин наһайити мол билим вә тәҗрибини, аниларға хас меһриванлиқни, салапәтликни, сәзгүрлүкни, даналиқни тәләп қилидиған, аниларниң көп қирлиқ ички дуниясини ечип беришкә майил маһарәт егилири камдин-камлиғини тән елишимиз керәк.

Һә, анилар обризини яритиш — у һәр кимгила несип болуверидиған амәт әмәс.

Шундақ бир анилар обризи барки, залда олтирип, сәһнидики аниниң ички кәчүрмилирини һис қилғач, һәр қандақ вәзийәттә роһий чүшкүнлүккә берилмәй, өзиниң инсаний, пәкәт аниларға хас улуқ пәзиләтлири билән әқлиңизни лал қалдуруватқан, йәр йүзидики барлиқ анилар мужәссәмләнгән әҗайип мөҗүзигә, әң әвзили, әшу образдики актриса маһаритигә қайил болисиз. Мошу турғудин алғанда, Уйғур театрида сәһниләштүрүлгән “Анархандики” Гүлзарә, “Келинләр қозғилиңидики” — Пәрманбүви, “Одиссейниң ғәзивидики” — Эвриклея, “Муқамчилардики” — Гүлшәним, “Анамниң ақ көйнигидики” — Ана, “Бөшүк нахшисидики” — Айзарә Ахатовна – Рошәнгүл Илахунова яратқан йүздин ошуқ образлар ичидики иҗадиниң әң вайиға йәткән, қиямиға йәткүзүп ойниған, әң муқәддәс, шундақла бүгүнки тамашибинлар дилида мәккәм сақлинип қалған Ана образлириниң үлгиси болуп һесаплиниду.

Мошу җәһәттин Уйғур театрида йәтмишинчи-сәксининчи жилларда иҗат қилған режиссер — Қазақстан Җумһурийитиниң хизмәт көрсәткән сәнъәт әрбаби Қадир Жетписбаевни һәқиқәтән амәтлик режиссер десәк, ашуруп ейтқанлиқ әмәс. Чүнки байиқи бир қатар спектакльларда режиссерниң ой-мәхсити Р.Илахунова, Қ.Абдурасулов, Б.Мамудаев, Х.Зәйнавдинова, М.Рәһманова, Р.Саттарова, Р.Мәхпирова, С.Исрайилов, Қ.Мәңсүров, А.Әйсаев, М.Һезимов, М.Қурбанов кәби актерларниң йүксәк маһарити арқилиқ тамашибин дилиға толуқ йетип баралиди. Әйнә шу актерлар ансамбли түпәйли режиссер Қадир Жетписбаев та мошу күнгичә уйғур тамашибинлири еһтияҗини қанаәтләндүрүватқан бир қатар жирик әсәрләрни театр репертуарида қалдуруп кәтти.

Шуларниң ичидики татар драматурги Ш.Хусаиновниң “Анамниң ақ көйниги” спектакли, униндики Ана — Илахунованиң маһарити, мәзкүр рольға иҗадий яндишиши — бүгүнки актерлар әвлади үчүн техи сири ечилмиған чоң мәктәп дегән болар едим. Шәхсән мән Р.Илахунова қатнашқан мәзкүр спектакльни қайта-қайта тамашә қилип зерикмәттим. Спектакльниң динамикилиқ башлинишидин тартип, Ана-Илахуновани һәр хил тәғдирләр, һәр хил характерлар, адәм дитиға сиғмайдиған дәһшәтлик вақиәләр өз қойниға йетиләп маңивериду. Ана-Илахунова миң бир җапа-мәшәқәтләр билән бекип өстүргән пәрзәнтлирини, худди әнди тонуп-биливатқандәк, һәр биригә узақ тикилип қалиду. Өзиниң жүрәк-бағри қанчә тит-тит болсиму, әшу дәрт-һәсрәтни балилириға қилчә билиндүрмәй, уларниң қәлбигә азар бәрмәй, байиқи анилиқ меһри билән һәр бирини бағриға мәккәм басиду. Тамашибин аниниң ички кәчүрмилиригә җан дили билән көйүнүп, анини бәкму аяп, сәһнидики актриса билән Ана обризиниң нәқәдәр зич жуғирилип кәткәнлигини бар зеһни билән күзәткәч, тарамлап еқиватқан көз яшлирини тохтиталмай олтарғининиң талай шаһиди болғанмән.

Ана-Илахунованиң кәнҗә оғли иҗаригә туруватқан өйниң егиси,

мөтивәр бовай билән болған сөһбити немә дегән сәмимийликкә толуп-ташқан чирайлиқ көрүнүш! Һаятниң иссиқ-соғини баштин кәчүргән икки қериниң бир-биригә тәсәлла бериши, уларниң даналиғи, Ана өз ағриғини бир пәс болсиму ойлимаслиғи үчүн бовайниң һәзилләрниму сәнъәткаранә пайдиланғини — спектакльниң қиммитини, униң бәдиийлигини йәниму ашуриду. Әттәң, у жиллири жуқури кәспийлиги билән тамашибин қәлб төридин орун алған әшу бир қатар спектакльларни видеокамера билән чүшириш мүмкинчилиги болмиғачқа, Рошәнгүл Илахуновадәк сәһнә юлтузлиримиз һәққидә кейинки әвлатқа биз пәқәт улар ратқан қайтиланмас образларни мошундақ аддий сөзләр арқилиқ һекайә қилиш билән чәклинидиған охшаймиз.

Нәтижидә "Анамниң ақ көйнигидики" Ана ролини алий дәрижидә ижра қилғини үчүн Рошәнгүл Илахунова СССР хәлиқлириниң Пүткүл иттипақ драматургия вә театр сәнъити фестивалида СССР Мәдәнийәт министрлиги вә СССР Язғучилар иттипақиниң биринчи дәрижилик дипломи билән тәғдирләнди.

Рошәнгүл Илахунова кәби актерлар режиссерларни мәзмун, жанр жәһәттин һәр хил әсәрләр үстидә қизиқип ишләшкә дәвәт қилди. Комедия жанридиму актриса өзиниң маһаритини намайиш қилди. Мисал үчүн Сәид Әхмәтниң "Келинләр қозғилиңи" комедиясидики Пәрманбүви обризини алайли... Р.Илахунова бу образ үстидә наһайити жиддий һәм қизғинлиқ билән тиришип, издинип ишләп, нәтижидә тамашибинларниң, театр жамаәтчилигиниң зор алқишиға бөләнди.

"Келинләр қозғилиңи" бир қатар театрлар сәһниләштүргән аммибап спектакль болғини билән, Илахунова-Пәрманбүви, башқа Пәрманбүвиләр охшаш пәқәтла аччиғи яман, һөкүмран, қәтъий пикирлик қейинана мисалида тар даиридә шәкиллинип қалмиди. Рошәнгүл Илахунова Пәрманбүвиниң ижабий хусусийәтлирини, жүмлидин балилириға, нәврилиригә, келинлиригә нистәбән һөкүмранлиғи билән биллә анилиқ меһриванлиғини, адиллиғини биринчи планға елип чиқти. Шуниң үчүнму Уйғур театриниң Ташкәнт шәһиридики гастроль пәйтидә драматург С.Әхмәтниң сәһнигә көтирилип, Пәрманбүви-Илахунова алдида чоңқур егилип, тазим қилиши — актрисиниң, умумән Уйғур театри артистлириниң мәзкүр әсәр маһийитини толуқ йәткүзүп бәргинидин далаләт берәтти.

Мана шуниң нәтижисидә мәйли режиссер болсун, мәйли Рошәнгүл Илахунова билән партнер сүпитидә биллә ойниған актерлар болсун, жуқуридики спектакльлардин пәқәтла ижадий мәдәт елип, қанаәт һиссиятлириға гәриқ болуп, бәхтияр һалда бир-бирини қизғин тәбриклишәтти.

Пәқәт сәһнидила әмәс, бәлки ижадий коллективимизниң сөйүмлүк аниси, пешқәдәм устазимиз Рошәнгүл Илахунова театр босуғисини атлап кирип кәлгинидә, бирдинла әтрап техиму йоруп, бәрикәт нурлири йеғип кәткәндәк билинәтти. Чүнки у һәр биримизниң әһвалини билишкә алдиратти, аилимиздики ишлардин хәвәр алатти, қолидин келишичә ярдәм

қилатти. Шуниң үчүнму биз у қәдирданимизға аримизда йәнә узақ жиллар яшайдиғандәк, театримиз төридә техи талай жиллар меһминимиз болидиғандәк, толиму ишинәттуқ. Театримизниң ижадий ишлирини униңсиз тәсәввур қилалматтуқ. Анимизниң тәвәрүк қоллиридин бир пиялә чай ичкили пат-патла униң өйигә алдираттуқ.

Ундақ пәйтләрдә өмүрлүк йолдиши Мәхпир ака Бақиев иккиси бизни қучақ ечип күтүвалатти. Байиқи хуш муамилиси билән бу әҗайип сәнъәткарлар театрда өткән һаятиниң қизиқ сәһипилирини әслишәтти. Өз новитидә, бизму улар билән мундишиш, сирдишиш пурситидә вақитниң қандақ өтүп кәткинини сәзмәй қалаттуқ.

Бу күнләрдә Рошәнгүл Илахунова қатнашқан бир қатар спектакльлар қайтидин сәһниләштүрүлүп, униң рольлирини шагиртлири ижра қилмақта.

Әлвәттә, устазлар ятратқан образларни тәкрарлаш мүмкин әмәс, тәкрарлашниңму һаҗити йоқ. Һәр бир актер рольға өзичә яндишиши керәк. Бу — сәһнә қануни. Лекин бу күнләрдә театримиз репертуарида қайта сәһниләштүрүлгән “Анамниң ақ көйниги”, “Келинләр қозғилиңи” спектакльлирини тамашә қиливатқан адәмләр ихтиярсиз һалда Рошәнгүл Илахунованы, униң қайтиланмас маһаритини әслишиду. У спектакльлардики анилар образлири — Рошәнгүл Илахунованиң өзигила хас анилар дейишиду.

Р.Илахунова театр сәнъитиниң мәшәқәтлик, шуниң билән биллә шәрәплик йолини бесип өтүп, аддий һәвәскардин кәспий сәнъәткар дәриҗисигичә көтирилгән, хәлиқ алдидики һалал хизмәтлири жуқури баһалинип, Қазақстанниң хәлиқ артисти дегән жуқури намға муйәссәр болған инсандур. У “Һөрмәт бәлгүси” вә Әмгәк Қизил Туғи орденлири, бир нәччә медаль, төрт қетим Қазақстан ССР Алий Кеңишиниң Пәхрий грамотиси билән мукапатланди.

Елимизда Рошәнгүл Илахунованиң қәдими йәтмигән бирму вилайәт, наһийә болмиса керәк. Униң “Сеғинип кәлдим”, “Ана меһри”, “Течлиқ сази”, “Өсәк бойида”, “Чарин қизи” нахшилирини, онлиған ләпәрләрни, қериндаш хәлиқләр ижадидин нәмуниләрни тиңшап, һөзүр әйлимигән бирму тамашибин болмиса керәк. Униң пәқәт “Нава” ансамбли биләнла әмәс, бәлки Уйғур театри йенида өз пәйтидә актив ижадий паалийәт елип барған симфониялик оркестр тәркивидиму Абдрим Әхмәдий билән һәмкарлиқта орунлиған, тиңшиғучини әҗайип нәпис һис-туйғулар қойниға йетиләп маңидиған лирик дуэтлири, сөйүмлүк шагиртлири С.Исрайилов, М.Тохтахунова, М.Мәмәтбақиев, Ү.Сопиева билән бирликтә һәр хил нахшилардин тәркип тапқан чоң концерт программилирини көрмигән, Р.Илахуновадәк мәшһур нахшичиниң улуқ сәнъитидин һөзүрләнмигән бирму уйғур аилиси болмиса керәк.

Рошәнгүл Илахунова 1955-жили бир топ артистлар билән биллә Шинжаң-Уйғур Автоном Районида униң Ғулжа, Ақсу, Үрүмчи, Йәкән, Қәшқәр, Хотән кәби қедимий шәһәрлиридә болуп, өз һүнирини намайиш қилди.

Мошундақ гастрольлар билән у кейинирәк Москва, Ленинград шәһәрлиридә, хошна Өзбәкстан, Қирғизстан, Түркмәнстан, шундақла Молдавия, Украина, Татарстан вә Башқуртстан җумһурийәтлиридә һәм Пакстан, Португалия мәмликәтлиридә болди. 1992-жили Уйғур театриниң коллективи ШУАРниң барлиқ вилайәтлирини гастрольлуқ сәпәр билән арилиғинида, аримиздики әң чоңимиз Рошәнгүл һәдиниң инсаний пәзиләтлирини, униң адәмләргә болған чәксиз муһәббитини, башқиларниң қайғуси билән хошаллиғиға ортақ болалайдиған хусусийәтлирини, һеч қачан солмайдиған чирайи, хуш күлкиси билән сәһнидиму, һаяттиму мәдәт берип, кәйпиятимизни көтирип, яр-йөләк болғинини унтуш мүмкин әмәс. Әшу гастроль һәққидә "...Хәлиқ сәнъәткари, даңлиқ нахшичи Рошән ханим өзиниң яшинип қалғиниға селиштурма болидиған шох уссуллири, һәрикәтлири вә яңрақ авази билән "Гүлләвлә", "Кәмбәрхан" қатарлиқ уйғур хәлиқ нахшилирини орунлап, тамашибинни һәйран қалдурди һәм улар қәлбини ләрзигә салди...", дәп "Үрүмчи кәчлик гезити" язған болса, қәшқәрлик шаир Тәлъәт Турди Р.Илахунова маһаритигә қайил болғач, концерт йәкүнидә пүткүл шинҗаңлиқ қериндашлиримизниң һиссиятини мону мисралар арқилиқ ипадилигән:

Йәтмиш яшқа киргән мошу чеғиндиму,
Миң булбулниң пәйзи баркән авазинда.
Кәтти җүрәк-бағрим гоя симап болуп,
"Қәмбәрханни" зәп яңритип ейтқинингда.

От екәнсән, чоғ екәнсән, йенип турған,
Туттуқ шуңа күндә саңа гүлдәстиләр.
Киривалдиң җүригимниң қат-кетиға,
Өтәй әнди саңа узун өмүр тиләп...

Рошәнгүл Илахунова өмүрлүк йолдиши М.Бақиев билән бәхитлик һаят кәчүрди. Чоң қизи Тамара Москвада сәнъәт саһасида үнүмлүк хизмәт қиливатиду. Кичик қизи Гүлбадәм — Ленинград консерваториясини вә Гнессинлар намидики Москва дөләт педагогика институтиниң аспирантурисини тамамлап, бу күнләрдә Қурманғазы намидики Қазақстан дөләт консерваториясидә чоң оқутқучи, доцент. Нәврилири Диләрәм вә Гүлзарәмләр даңлиқ скрипкичи Марат Бисенғалиев рәһбәрлигидики камерилиқ оркестр тәркивидә Англия, АҚШ, Швейцария, Германия, Италия, Польша, Франция, Һиндстан қатарлиқ мәмликәтләрниң чоң сәһнилиридә маһарәт көрситип, бовиси һәм момисиниң роһини хуш қилмақта. Йәнә бир нәвриси Мәликәм К.Байсеитова намидики музыкилиқ колледжида фортепиано классида билим алмақта.

Сәнъәт намлиқ иҗат гүлзарлиғида өз алаһидилигигә егә һәр хил сәнъәткарлар тәр төкүп иҗат қилған һәм қилмақта. Лекин уларниң ичидә хәлиқниң хатирисидә мәңгү қалидиғанлири санақлиқла... Уйғур хәлқи-

ниң булбули, кәспий театр сәнъитимизниң гөһири Рошәнгүл Илахунова әйнә шундақ исми әл ағзида ривайәткә айланған мәшһур сәнъәткардур. Униң бүйүк сәнъити һәққидә биз техи талай әвлатлиримизға махтинип сөзләймиз. У ратқан өлмәс образлар, у ижра қилған өлмәс нахшилар техи әвлаттин әвлатқа өтүп, сәнъәткә тәшна қәлбләрдә мәңгү сақлинидиғанлиғи, талашсиз.

* * *

... Рошәнгүл анининң хелидин бери ағриватқинидин хәвирим болғачқа, уни йоқлиғач бу кетим видеокамериниму өзәм билән еливалдим. Мәхситим — хатирә үчүн устазни, униң билән болған сөһбитимизни видеолентиға чүширивелиш. Меһман келишидин вақип болған у саламәтлигининң осаллиғиға қаримай, өзигә бәкму яришидиған прическисини ясап, үз-көзлирини пәдәзләп, чирайлиқ кийинип, мени күтүп олтарған екән. Ишиктин кирип келишим билән у орнидин туруп, кәлгинимгә хошал болғанлиғини йошурмиди. Биз узақ параңлаштуқ. Бир арида Рошән апа сөһбитимизни бөлүп:

— Гүлбаһар, гепимизни талада давамлаштурсақ болмамду? — дәп маңа соал нәзәридә бақти.

— Немишкә болмайду, Рошән апа. Мениңму, худди шундақ оюм бар еди, жүрүң, — дедимдә орнумдин дәс туруп, анининң мубарәк қоллиридин авайлап тутуп, ишик таман башлидим. Сиртқа чиққач мән униңға подъездниң алдидики бәлдиңдә олтиришни тәклип қилдим.

— Яқ, — деди Рошән апа. — Яхшиси жүрүң, биз бир аз маңайли...

Биз һойлини бир аз айланғандәк болдуқ. Кәч күзниң соғақ шамили болса бизниң чачлиримизни йәлпүп, үзлиримизни силап өтүватитти. Мән Рошән апининң музлап қелишидин хаватирлинип, уни қайта өйгә тәклип қилдим.

— Тохтаң, — деди актриса, худди бир муһим нәрсә есиға кәлгәндәк, — жүрүң, сиз әйнә әву дәрәқни видеоға чүшириң. Андин мениң мошу дәрәқлар арисида ялғуз жүргинимни чүширивелиң, — дедидә, өзини бир чәткә, далдиға алди.

Шу тап “Мону йопурмақлири сарғийип төкүлүватқан көрүмсиз, ялиңач дәрәқләрни чүширишниң немә кериги баркинә...”, дегән ой хиялимдин кәчтидә, лекин актрисининң илтимасиға бенаән, әшу дәрәқзарлиқни видеоға чүшәрдим. Мениң диққитим Рошән апида еди. У болса нериқи тәрәптин аста қәдәм бесип, кәч күз шамилида йәргә төкүлүватқан сериқ йопурмақларға бекип, бир нахшини ғиңшип йерим авазда ейтип келиватитти. Мән униң худди мошу һалитини чүширивелишқа тиришмақтимән. Шу тап актриса асмандин ләйләп чүшүватқан бир тал йопурмақни тутувелип, униң һиддидин немишкиду бәәйни хуш пурақ гүлни пуриғандәк бәһир елип, меһир билән бақти. Андин:

— Мана, күзму кәлди... Техи йеқиндила мону дәрәқ өзининң яп-йешил

йопурмақлири билән һәммимизниң зоқини кәлтүргән әмәсмеди. Мана әнди болса бу йопурмақлар ғазаң, әхләт болуп, әтрапта путимизға путлашмақта. Һаят дегән әйнә шу... Биз, адәмләрму, худди мошу дәрәқ охшаш. Дунияға келимиз, көкләймиз, андин кетидекәнмиз. Немә дегән тез өтүп кәткән өмүр... Худди көзни жумуп-ачқичә мана өттидә, кәтти... Шуниң үчүн бу һаятта яхшилиқ қилишқа алдираш керәк. Адәмләр әзизлигидәк, қәдирлигидәк, өлүмгә қиймиғидәк иш қилиш керәк. Һә, һаят дегән шу... Адәмләр келиду, кетиду... Һаят давам қиливериду...

Япирим, мән шу тапта актрисини, униң чеһридики пәқәт өзигила хас билинә-билинмәс тәбәссүм ара қолидики йопурмақни ойнитип, адәмзатни, өзиниң һаятини әшу бир йопурмаққа қияс қилғанлиғини, әшу икки еғиз сөз арқилиқ тәбиәт қануниға оптимистик баһа бериватқинини күзәткәч, әқлим лал болди! Шу сөзләрни ейтиватқинида, униң гиримсән көзлиридә ғәм-қайғу яки бирәр ечинишниң қилчә изнасиму йоқ еди! Униң чеһридики пәқәт өзигила хас сәмимийлик, улуқлуқ билән инсаний ғурур һәм хатирҗәмликни көрүп, әқлим лал болди! Бирәр дәқиқә өз вәзипәмни унтуп, худди актрисини биринчи қетим көрүватқандәк, йәнә немә дәйдекин дәп тәмшилип, униңға қарап қетип турупла қалдим. Рошән апа болса, күлүмсирәп алдимға кәлдидә:

— Болди, мана әнди өйгә кирәйли, — дәп маңа қолини сунди.

Аридин бир һәптә өтүп "Рошәнгүл Илахунова аләмдин өтүпту", дегән шум хәвәрни аңлидуқ...

Гүлбаһар НАСИРОВА

Лутпулла МУТӘЛЛИП
(1922 – 1945)

Ойлап бақсам, аридин хелә жиллар өтүпту. Биз, бир топ уйғур зиялилири – язғучилар, алимлар, журналистлар Алмутидин Уйғур наһийәсигә атландуқ. Мәхсәт Лутпулла Мутәллипниң туғулған жути Чоң Ақсуда униңға орнитилған һәйкәлниң ечилиш мәрасимиға қатнишиш.

Ахири мәнзилгиму йәттуқ. Бир аздин кейин тәнтәнилик мәрасим башланди. Һәйкәлни йепип турған ақ дака чүширилиши биләнла, биз хелила егиз пьедесталға орнитилған бюстни көрдуқ. Мән дәсләп: "Вай, бу биз көрүп жүргән Лутпулла әмәсқу!" дейишкә тасла қалдим. Пәқәт бир нәччә дәқиқә өтүши билән уни қайта тонуғандәк болдум. Сүрәт билән таштин ясалған бюст арисида қандақла болмисун, пәриқ бар охшайду. Сүрәттә сән қияпәтниң алди тәрипинила, үзинила байқайсән. Һәйкәлдә у һәммә тәрипидин намайән болиду. Мошу әһвал дәсләп башқичә тәсир қилидекән.

Тәнтәнилик мәрасимни башқурған киши меһманларни, шаирниң туққанлирини вә башқиларни тонуштурушқа башлиди. Мән натиқниң сөзлирини бирдә аңлап, бирдә аңлиматтим. Сәвәп, кичигимдин тонуш, һазир болса таш қияпитидә маңа қарап турған Лутпуллидин көз үзмәй, қарап тураттим. Ойлирим мени жирақ өтмүшкә, балилиқ дәвримгә елип кетип баратти...

Мәктәптә, башланғуч синипларда оқуватқан мәзгил. Хаталашмисам, төртинчи синип болуш керәк. Оюнға тәйярлиқ кетип баратти. Нахша-усуллар билән биллә икки персонаждин ибарәт "сәһнә әсәриниму" репетиция қилдуқ. Мән "баш рольда" едим. У жигит болуп, бир данишмән бовай униңға дуч келип, бәхит, вәтән, азатлиқ дегән немә? дегәнгә охшаш соалларни бериду. Өз новитидә жигитму данишмәнгә қисқа вә мәзмунлуқ җавап қайтуриду. Оюн қоюлған күни сәһнигә әсәрни язған кишиниң сүрити илинди. Шу сүрәт есимда қалған екән. Кейин униң Лутпулла Мутәллип, биз йеңи үзүндисини ойниған әсәрниң нами "Борандин кейинки аптап" екәнлигини билдим. Өйгә келип, өзәмниң "артист" болғанлиғимни сөзләп бериведим, дадам шаир һәққидә хелила бир немиләрни ейтип бәрди. Униң сөзигә

қариғанда, Лутпулла өз вақтида дадам башқурған “Уйғур уюшмисиниң” ишлириға қатнашқан екән һәм 14-15 йешида һәвәскарлар театри үчүн қисқа-қисқа әсәрләр язаттекән, сүрәтләрни ясаш, плакатларни йезишниңму һөддисидин чиқаттекән.

Үрүмчигә оқушқа барғанда, хусусән дарилфунунда дәрис беришкә башлиғанда, Л.Мутәллип иҗади билән хелила тәпсилий тонуштум. Өзәмму шеир йезишқа қизиққанлиқтин, униңдәк йезиш маңа мүмкин әмәстәк туюлатти. Әнди “Биз Шинжаң оғул-қизлири” шеирини болса, күндә дегидәк тәкрарлаттим. Мундақ болғини, мән дәрис беридиған оқутқучилар арисида яш җәһәттин һәммидин кичик һесаплинаттим. Студентлирим арисида мениңдин үч-төрт вә униңдинму чоң яштикиләр болидиған. Шулар алдида өзәмни тегишлик тутуш үчүн мәдәт сүпитидә Лутпуллиниң аталмиш шеиридин қурларни ичимдә тәкрарлаттим:

Алий бизниң тиләкләр, ишчан батур биләкләр.
Дайим алға интилиду долқунлап яш жүрәкләр.

Мошу икки мисрадин өзәмгә күч-қувәт алғандәк, аудиторияниң ишигини ишәшлик ачаттим.

Алмутиға келип, КазПиға оқушқа чүшкәндиму сөйүмлүк шаиримдин айрилмидим. Униң әсәрлирини жанрлар бойичә курс ишлири қилип алдим. Үчинчи курстиму яки төртинчидиму – еniқ есимда йоқ – шәһәрдики уйғур студентлириниң конференциясидә Лутпулла Мутәллипниң иҗадийити тоғрисида доклад қилдим. У жиллири Һ.Абдуллин вә Җ.Босақов охшаш язғучилар, Һ.Һезимов вә И.Бәхтия охшаш шаирлар әндила көпчиликкә тонулуватати. Шәрқий Түркстан асминида яриқин шаир вә отлуқ инқилапчи болуп тонулған намайәндини бу йәрдикиләр техи дегәндәк билмәтти.

Алий оқушни тамамлап, аспиратуриға чүшкәндә, мән диссертациямниң мавзусиға Л.Мутәллипниң тәрҗимә һали вә иҗадийитини таллиған едим, лекин бәзи бир сәвәпләргә бағлиқ бу оюм әмәлгә ашмай қалди. Икки дөләт арисидики мунасивәтләрниң өзгиришигә, демәк, сәясәткә бағлиқ маңа башқа мавзуға мураҗиәт қилишқа тоғра кәлди. Амма Л. Мутәллипниң иҗадийити бәри бир диссертациялик әмгәкниң объекти болди. 1994-жили Г.Авутова “Лутпулла Мутәллипниң иҗадий мираси” мавзуси бойичә намзатлиқ диссертация яқлиди...

Лутпулла Мутәллипниң өмүр-баянини яхши билгәчкә вә кейинирәк бәш жил алий оқуш орнида оқуп, рус әдәбияти билән тонушушқа муйәссәр болғинимда, мән пат-патла уйғур шаирини немә үчүнду рус шаири Лермонтовқа охшатқум келәтти. Һәр иккисила өз әдәбияти үчүн мәшһур шаирлар болуп тонулған. Һәр иккисила дунийадин интайин яш өтүп кәткән. Лутпулла жигирмә үч йешида, Лермонтов – жигирмә йәттә йешида. Әлвәттә, Л.Мутәллип йәнә төрт жил яшиғанда, рус шаири охшаш поэми-

ларниму, романниму язатти (униң роман йезишқа тутуш қилғанлиғи мәлум). Бирақ мәсилә бу иккисиниң қанчилик йезишида әмәс, бәлки уларниң яркин талантида, яратқан әсәрлириниң тәсирчанлиғида, мавзусида, көтәргән мәсилилиридә, һәр иккисиниң җәмийәттә тутқан орни, көз қариши вә мәвқәсидә. Һаяттин көңли қалған, әркин вә исиянкар шәхсни идеал тутқан Лермонтов өз ой-пикирлирини әсәрлиридә ипадилиди. У можут түзүмдики адаләтсизликкә, Пушкинни уҗуқтурушқа шараит яритип бәргәнләргә қарши чиқти. Шаирға охшаш шәхсләр җәмийәттә артуқ һесаплинатти, шуңлашқа улар һәрбий сәпләргә интилип, әң шиддәтлик җәңләргә қатнишатти, өзлиригә өлүм издигәндәк, җасурлуқ көрситәтти.

Лутпуллиниң иҗадийитиму наразилиқ, исияндин башлиниду. Турмушқа йеқиндин арилишиши, көп нәрсиләрни өз көзи билән көрүп, йүз бериватқан һадисиләрниң тегигә йетиши билән у өзиму, униң қәлимиму тавлиниду. Өзиниң яшлиғиға қаримастин, у күрәшчи болуп йетилиду һәм пүткүл һаятини, иҗадийитини күрәшкә беғишлайду. Михаил Лермонтов өз заманисиниң ақсүйәклири кәби дуэльда һалак болса, Лутпулла Мутәллип өз хәлқиниң азатлиғи үчүн күрәш туғини көтирип, күрәшниң биринчи сепидә маңғанлиғи үчүн җисманий уҗуқтурулиду. Әгәр Лермонтовниң даңқи дәсләп униң "Шаир өлүми" шеириға бағлиқ чиқип, кейин рус әдәбияти тарихида бүйүк шаир сүпитидә орун алса, Лутпуллиниң 1938-жили йезилған "Биз Шинҗаң оғул-қизлири" намлиқ шеири шу дәвирдики әдәбиятта йеңи исимниң, вәтәнпәрвәр шаирниң пәйда болғанлиғини нишанлиди. Шеирниң йөнилиши вә мәзмуни күрәш ғайилири, парлақ истиқбал үмүтлири билән суғирилған.

Җәң қайнимида қайнап, җасуранә мәйданда ойнап,
Һәр минутта ғалип келип, әзиз тупрақни қоғдап.
Һәр минутта ғалип келип.
Болумиз раст азатчил қәһриман,–

дегән мисраларни Шиң Шисәйниң сәясити раса ғалҗирлашқан вақитта Вәтәнни чин дили билән сөйидиған кишила язатти. Мәзкүр әсәр Лутпулла иҗадийитидә тәсадипи әмәс, бәлки униң буниңдин кейинки қәдәмлириниң башлапқи учқунлири екәнлигини у кейинирәк һәммә тәрәптин намайән қилди. Әгәр рус шаири шиддәтлик җәңләрдә қәһриманлиқ көрсәткән болса, уйғур шаири өз һаятиниң мисалида, өз иҗадийитиниң үлгисидә күрәшчиниң обризини яратти. Вәтән азатлиғи үчүн көтирилишниң қайнимида җүрди, көп вақитларда униң авази шу күрәшниң қоңғуриғи болди, кишиләрни ойғатти, қозғилишқа дәвәт қилди. Шу сәвәптин, Лутпулла Мутәллипниң исми уйғур әдәбиятида алаһидә орунни егиләйду. У йеңи йөнилиштики әдәбиятниң асасчиси болуп һесаплиниду.

Лермонтов охшаш Л.Мутәллип әң алди билән шаир. Шуниң билән биллә рус шаириниң қәлимигә "Маскарад" охшаш надир драма мәнсүп.

Лутпуллиму драматург һесаплиниду. Униң “Борандин кейинки аптап”, “Чин модән” вә башқиму пьесилири бар. “Бизниң заманимизниң қәһримани” намлиқ роман рус әдәбиятиниң чоққиси һесаплиниду. Л.Мутәллип “Даванлар ашқанда” романини йезишқа киришкән. Әпсуски, уни аяқлаштурмиған. Амма у дәвир үчүн әдәбиятниң муһим саһалири – өткүр мақалә, нишанға дәллиң тегидиған фельетонлар һесаплинатти. Уйғур әдипи өз истедатини әйнә шулардиму яриқин намайиш қилған.

Зор қабилийәт егиси Лутпулла Мутәллип рәссамчилиқ саһасидиму, музыкидиму из қалдуруп кәтти. Кичигидин күйә билән тамларға сүрәтләр салған өсмүр кейинирәк өзлүгидин рәсмий рәссам болуп йетилиду. Әнди униң “Зоһра җаним”, “Тәнлирим япирақ” шеирлириға язған музыкиси аһаңларниң тәврәткүчи тәсирати, навалиғи тәрипидин хәлиқ арисида кәң тарқалған нахшилардин пәриқләнмәйду. Шу сәвәптин көпчилик уларни хәлиқ нахшилири дәп билиду. Шаирниң мәзкүр нахшилирини бүйүк Абайниң “Айттым сәлем, қаламқас” һәм “Көзімнің қарасы” намлиқ нахшилириға охшитишқа болиду...

Яриқин шәхсләр, бүйүк намайәндиләр тарихниң бурулуш пәйтлиридә, җәмийәтни түп-асастин тәврәткән вақиә-һадисиләргә бағлиқ пәйда болиду, өсүп-йетилиду. Пушкинниң өлүми Лермонтовни барлиққа кәлтүрүп, рус шеирийитиниң туғини шуниң қолиға тутқузған болса, оттузинчи жилларниң ахиридики Шәрқий Түркстандики вәзийәт Лутпуллини мәйданға чиқарди. Шиң Шисәйниң уйғур елида зулум-истибдат түзүмини күчәйтиши хәлиқниң наразилиғини ойғатти. Наразилиқ бара-бара қаршилиққа айлинип, у өз новитидә кәң амминиң басқунчилардин, әзгүчиләрдин азат болушниң көтирилишигә елип кәлди. Дәвирниң мошу қайними өз ичидин Лутпулла Мутәллип охшаш шәхсләрни йетилдүрди. Тарих униң зиммисигә өз хәлқини ойғитиш вә күрәшкә атландуруш вәзиписини жүкләйду. Өзиниң яшлиғиға қаримастин, шаир бу муқәддәс вәзипини толуғи билән ада қилиду вә өзиму шу күрәштә һалак болиду...

Нилқида уйғур мәктивидә оқуған Лутпулла 1932-жилдин тартип Ғулжида татар мәктивидә оқуйду, һәм Һади Тақташ, Абдулла Тоқайниң әсәрлири билән тонушушқа муйәссәр болиду. Мошу жиллири, йәни он бир-он икки йешида язған шеирлирини у “Или гезитиға” елип келиду. Гезитта шаир Әнвәр Насир хизмәт қилатти. У яш өсмүрниң қалаймиқан мисралирида чоң истедатниң бәлгүлирини байқайду, шаирларға хас қайнам жүрәкниң билинәр-билинмәс жиплирини сезиду. Көпчиликкә тонулған шаир униң “һөкүмини” аңлимақчи болған Лутпуллиға: “Биз шеирлириңниң у йәр-бу йәрлирини түзәп, гезитқа басимиз. Амма саңа нурғун оқуш, өзәңниң үстүңдә ишләш керәк. Еғир йолни таллавапсән. Амма немишкиду, мән саңа ишинимән”, дәйду. Бу сөзләр вә көп өтмәй шеирлириниң мәтбуатта бесилиши Лутпуллини роһландуриду, униңға йеңи күч, мәдәт бериду. У 1936-жили рус мәктивигә оқушқа йөткилиду вә бир жил мабайнида рус тилини егиләйду вә әркин һалда Пушкин вә Лермонтов, Горький вә Мая-

ковскийларниң әсәрлирини өз нусхисида оқушқа башлайду. Рус әдәбияти униңға йеңи дунияни ачиду, униң көз қариши, мәвқәсини техиму чиңитиду. Нәтиҗидә "Хәлқимгә", "Бу мениң яш ғунчә гүлүм ечилатти" охшаш шеирлири вә сәясий мәзмундики характерға егә фельетонлири йезилиду. Яш шаир вә рәссамниң "Уйғур уюшмиси" билән йеқиндин һәмкарлишишиму шу жиллириға тоғра келиду. Уюшминиң әсли мәхсити мәрипәт вә сәнъәт, мәтбуат вә әдәбият васитилири түпәйли хәлиқни ойғитиш, кәлгүсидә қанат яйидиған көтирилиш, күрәшкә зәмин тәйярлаш еди. Бу ишқа яш Лутпуллиму паал иштрак қилиду.

Шу сәвәптин, у оқушини давам қилиш мәхситидә 1939-жили Үрүмчигә кәлгәндә, бари-йоқи 17 яшқа толған болсиму, өзиниң һаят йолини муқәррәр таллавалған шәхс еди. Чоң шәһәрниң қайнимиі уни бирдинла өз ичигә алиду. У өзи охшаш хәлиқниң, Вәтәнниң келәчигини ойлиған шәхсләр билән тонушиду, әдәбий муһит ичигә кирип, иҗадийәткә алаһидә көңүл бөлиду. Қәлими өткүрләп, тәҗрибиси өскәнликтин, надир әсәрләр бириниң кәйнидин бири пәйда болушқа башлайду. Шеирлар, публицистикилиқ мақалилар, фельетонлар билән қатар Лутпулла драма әсәрлириниму язиду. "Самсақ акаң қайнайду", "Чимәнгүл", "Күрәш қизи", "Чин модән" шулар җүмлисидиндур. Шаир әдәбият, театр нәзәрийәсигә көңүл бөлүп, мәзкүр саһаларға тегишлик илмий мақалиларни язиду.

Яшлиғиға қаримастин, Лутпулла Мутәллипниң илғар көз караштa болушиға униң дуния әдәбиятиниң, биринчи новәттә, кеңәш әдәбиятиниң тәсиридә болуши чоң роль ойнайду. У Маяковскийниң шеирлирини ядқа биләтти, А.Муһәммәдий вә Ө.Муһәммәдийләрни зоқлинип оқатти. Аталмиш әдипләр Лутпуллиға иҗадий илһамла бәрмәстин, әтрапқа синчилап қарашқа, һәқиқәттики ақ-қарини айривелишқа, әң асасий нәрсә – көп оқуш җәриянида жигитниң қәлбидики наразилиқ, исиянкарлиқ роһ инқилавий ғайигә айлиниду. У әтрапта йүз бериватқан өзгиришләрни пәқәт әсәрлиридила әкис әттүрмәстин, өзини әмәлий иштиму намайиш қилиду – күрәш қайнимиға чүшиду вә көп вақитларда нәқ мана шу күрәштә башқиларға үлгә болиду. Шаирниң "Күрәш долқунлири", "Май – күрәшчан ай", "Азатлиқ күрәш", "Түн йерип, излар басқанда", "Вәтән әла, хәлиқ әла!", "Пәрият", "Мухтәмиләт" һәм шулар кәби шеирлири еғир әһвалда қалған Вәтәнни азат қилиш чақириғи билән суғирилған.

Үз, ғулач ташла, азатлиқ деңизини кәч,
Амма батурлуқни һәйран қил әртә вә кәч.
Вәтән – хәлиқ қайғусини һәммидин әла бил,
Вәтән үчүн күрәштә сән җениңдин кәч, –

дәйду шаир "Мухтәмиләт" шеирида. Мәзкүр қурлар беваситә қозғилишқа, күрәшкә атлинишқа чақириқтур.

"Мухтәмиләт" классик әдәбиятиниң аталғуси, аруз вәзнидә шеир йе-

зишниң түри. Биз шундақла Л.Мутәллип шеирлири намлирида “мухәммәс”, “мувәшшәһ” аталғулириниму учритимиз. Шаир классик әдәбиятиниң шәкиллирини өзиниң, йәни заманивий шеирийитидә ишләткән. Буниң өзи шаирниң өтмүш әдәбиятидинму яхши хәвәрдар екәнлигидин дерәк бериду. Һәқиқәтәнму шундақ болған. У бүйүк Әлишер Наваийни өзигә устаз тутқан һәм униңға беғишлап шеирларниму язған. Амма Лутпуллиниң өтмүшдашлири ғәзәл вә рубаийларда, мухәммәс вә мухтәмиләтләрдә муһәббәт, ашиқлар сөйгүси, һис-туйғулирини күйлигән болса, уйғур шаири әнъәнилик шәкилләргә йеңи мәзмун, йөнилиш бериду – у классик әдәбиятиниң шәкиллирини инқилап роһ, күрәш ғайиси билән толтуриду.

Л.Мутәллипниң көп қирлиқ истедати уни гезит ишиға – мәтбуатқа елип келиду һәм у “Шинжаң гезитиға” келиши биләнла уни илғар ғайилар тарқитидиған, хәлиқниң еғир һаятини өз әйни билән көрситидиған нәширгә айландурушқа һәрикәт қилиду һәм өзиниң бу ишида көп вақитларда утуқ қазиниду.

Равабиңни күрәш муқамиға сазлимисаң,
Кона муқамиң тола қулаққа якмас.
Бағ ясап, гүлләр терип яшнатмисаң,
Ғазаңлиқта булбуллар қанат қақмас, –

дәйду, Лутпулла “Достум” намлиқ шеирлириниң биридә. Гезитта бесилған мәзкүр қурларниң өзи мәтбуат оргининиң йөнилиши қанчилик дәрижидә өзгәргәнлигидин далаләт берәтти. Очуқтин-очуқ күрәш чақириқлири билән суғирилған әсәрни бесишқа һәр бир гезит жүрьәт қилалматти. Шаир “Шинжаң гезитини” илғар, инқилавий көз қарашларни тәшвиқ қилидиған, көтирилишкә чақиридиған минбәргә айландуриду.

Гезит хадими ялқунлуқ мисралардин ибарәт шеирларни бесиш биләнла чәкләнмәстин, көп өтмәй, өзини қабилийәтлик журналист, өткүр публицист сүпитидиму намайиш қилиду. У һәтта фельетон жанридиму хелила әсәрләрни барлиққа кәлтүриду. Униң мақалилири, фельетонлириму, гоя шеирлири охшаш, сәясий түс алған вә мәжут дәвиргә аһаңдаш кәлгән. Л.Мутәллипниң “Әжәл һодуқушида”, “Падиша самурайлири еғир һасирайду”, “Мусолини от ичидә”, “Униң кәлгүси зор һәм парлақ” – әйнә шу хилдики мақалилар вә фельетонлар.

Лутпуллиниң ижадийити, хусусән гезит редакциясидики паалийити мәжут түзүмгә зор ховуп туғдуратти. Униң шеирлирини оқуйдиған әдәбият мухлислири, биринчи новәттә, билим орунлиридики яшлар ялқунлуқ мисралардин тәвринәтти, шаирниң күрәш чақириқлирини өзлиридә сиңдүрәтти. Әнди Л.Мутәллип кәлгәндин бери чиқидиған “Шинжаң гезитиниң” һәр бир сани, көпчиликкә, худди көтирилиш, күрәшни башлашниң қоңғуриғи, сигналидәк тәсир қилатти. Мошуни етиварға алған һакимийәт органлири исиянкар, инқилапчи шаирни мәркәздин жирақлитишни көзләйду вә көп өтмәй уни Ақсуға йөткәйду – очуғини ейтсақ, палайду.

Амма буниң билән шаирниң илғар ғайиләрни тарқитиш һәрикитини, униң очуқ йөнилиш алған инқилавий паалийитини тохтитишқа болматти. Аңлиқ һалда күрәш йолини таллиған вә инқилавий көтирилишни өзиниң асасий вәзиписи дәп билгән Лутпулла йеңи йәрдиму өз ишини җәмийәтни, көпчиликни ойғитиштин, уларни Или тәрәптә башланған миллий-азатлиқ қозғилаңни қоллап-қувәтләш сүпитидә күрәшкә көтирилишкә дәвәт қилишқа киришиду. У Ақсу гезитида “Җәнуп шамаллири” дәп аталған сәһипини ачиду һәм уни илғар инқилавий роһтики әсәрләр билән толтуриду. Йәрлик театрдики спектакльларға өзи режиссерлиқ қилиду вә әң алди билән тамашибинларниң көзини әтрапта йүз бериватқан вақиәләргә ачидиған, тәшвиқат мәзмунидики әсәрләрни қоюшқа тиришиду. Яшларни, илғар пикирдикиләрни өз әтрапиға топлаш, хәлиқни йетиләйдиған күрәшчиләрни тәрбийиләш, йетилдүрүш мәхситидә “Учқунлар иттипақи” дәп аталған тәшкилатни қуриду. Лутпулла тинимсиз иш елип берип, хелила чарә-тәдбирләрни әмәлгә ашуриду. Шуларниң ичидики әң муһими – хәлиқни күрәшкә атландуруш вә Ғулҗидин келиватқан инқилапчиларни дүшмән үстидин қазанған ғалибийәт туғини көтириш билән қарши елиш. Амма тәйярлиқлар әмәлгә ешиш алдида турғанда тәшкилатниң һәммә әзалири қолға чүшиду – бу паҗиә өз ичидин чиққан хаин түпәйли йүз бериду. Л.Мутәллип башчилиғидики тәшкилат әзалири җисманий уҗуқтурулиду.

Түрмидә, өлүм алдида язған “Зоһра җаним” шеирида биз төвәндики мисраларни оқуймиз:

Мутәллип дәрләр намим қалди.
Пиған билән зарим қалди.
Әҗәл мени қойниға алди,
Арман билән өлдүм әнди.

Инқилап йолини таллиған, күрәшкә бәл бағлап чүшкән шаир изгүнийити, әң зор армини – ғалибийәт күнини, азатлиқни көрәлмәй өлүп кетиду. Амма у из ишиниң һәқлигини, әмгигиниң бекар кәтмәйдиғанлиғини, хәлиқниң уни есидин чиқармайдиғанлиғини билгән.

Бари-йоқи жигирмә үч жил яшиған Лутпулла, худди асмандики көчмә юлтуздәк, валлида йенип өчти. Амма шу қисқа дәқиқиләр мабайнида униң юлтузи әтрапни шунчә кәң йоруттики, шу тәвәдә яшиған хәлиқ, милләт өзиниң келәчәк йолини бәлгүләш имканийитигә егә болди һәм шаир вә инқилапчи йоруткан йол билән меңип, өз мәхсити, нишанини таллап алалиди. Шу сәвәптин, униңға миннәтдар, униңға баш әккән әвлат уни күрәш, йеңилиққа интилишниң байриғи дәп һесаплап, яркин қияпитини өз қәлбидә сақлап кәлмәктә. Лутпулла Мутәллип охшашлар тарихта бир қетим пәйда болуп, униң сәһипилиридә әбәдий сақлинип қалиду.

Патигүл САБИТОВА

Зәйнидин ЙҮСҮПОВ (1923 – 1981)

Көп милләтлик Қазақстан рәссамлириниң ичидә Зәйнидин Йүсүпов көрнәклик орунларниң бирини егиләйду. Униң әсәрлири 60-жилларниң оттурилирида җумһурийәтлик көргәзмиләрдә намайиш қилинишқа башлиди.

Лекин аридин хелә вақит өтүп, бүгүнки күндила, йәни рәссам аримиздин кәткән чағда, униң иҗади барлиқ қир-сирлири билән көрүнди десәк, хаталашқан болмаймиз. Униңға сәвәп – Зәйнидин Йүсүпов өзиниң иҗадиға наһайити тәнқидий көз билән қариған рәссам. Бәзи бир әмгәклирини у өзи һаят вақтида техи пишмиған дәп яки тәйяр болсиму, алдирап хәлиққә көрситишни тоғра көрмәй, көргәзмиләргә қоймиған еди.

Талантлиқ рәссам архивида барлиғи болуп миңға йеқин әсәр қалған. Улар портретлар, живописьлиқ композиция, пейзажлардур. Буларниң барлиғи иҗади камаләткә йәткән әдипниң интайин әмгәкчанлиғини ипадилисә керәк.

Зәйнидин Йүсүпов 1923-жили Челәк тәвәсиниң Ғәйрәт йезисида дунияға кәлгән. Тәғдир тәқазиси түпәйли униң балилиқ вә яшлиқ чағлири тарихий Вәтинимиздә, Ғулҗа шәһиридә өтиду. У бала вақтидин тартипла сүрәт селишқа қизиқиду. Әнди 1944-жили Ғулҗида, гоминдаң түзүмигә қарши инқилап көтирилгән чағда, у қозғилаң рәһбәрлириниң сүрәтлирини ясап, Или өлкисигә рәссам сүпитидә тонулушқа башлайду. 1950-жили рәссамлар арисида уюштурулған өлкилик конкурста болса, униң "Дехан" намлиқ әсәри алий мукапатқа сазавәр болиду. Қийин турмуш вә еғир әмгәк езивәткән дехан әкис әттүрүлгән бу әмгәк көргәзмини зиярәт қилғучиларда чоңқур тәсират қалдурған еди. Рәссамниң мой қәлимидин пүтүлгән әсәрләр шу чағниң өзидила һәққанийлиғи, штрихларниң тәкрарланмаслиғи билән кишини өзигә мәптун қиливалатти.

1955-жили рәссам қайтидин Йәттису тәвәсигә көчүп келип, киндик қени төкүлгән жутиға орунлишиду. Бир аз жилдин кейин шу тәвәдики Шәмшидин мәлисигә (һазирқи Бижанов йезиси) көчүп бариду. Мана мошу

йәрдә униң иҗадида һәқиқий бурилиш йүз бәрди десиму болиду. Егилик рәһбәрлири униң иҗат билән шуғуллинишиғи үчүн барлиқ дегидәк шәрт-шараитларни яритип бериду: йезидики Мәдәнийәт өйини безәп чиқишни, егиликниң илғар ишчилириниң портретлирини ясашни тапшуриду. Униңға болупму "Челәк" тамака совхозиниң шу чағдики директори А.Темнов алаһидә ғәмхорлуқ қилиду. Өзи сәнъәттин тамамән жирақ болсиму, у Зәйнидин Йүсүповниң тәсвирий сәнъәткә болған қабилийитини, интилишини дәрһал байқап, рәссамни билим елишқа дәвәт қилған еди. Әйнә шу кишиниң мәдәт бериши түпәйли шу чағда бәш балиниң атиси болған Зәйнидин Йүсүпов кәспий рәссам болуш арминиға йетиш мәхситидә Ташкәнт Театр-рәссамчилиқ институтиниң тәсвирий сәнъәт факультетиға оқушқа чүшиду...

Мошу йәрдә биз асасий мавзудин бир аз чекинишни мувапиқ көрүватимиз. Өткән әсирниң әллигинчи жиллири турмушниң қанчилик еғир болғанлиғини һазирқи мөтивәрләр яхши билиду. Шуңлашқа бу йәрдә йолдишиниң оқушиға шараит яритип бәргән Турсунбүви Қурбановани алаһидә әсләп өтмисәк болмас. Аддий колхозчи аял зиммисигә қанчилик еғирчилиқлар чүшсиму, һеч сәздүрмәстин, бәш балини бeқиш билән бир қатарда, йолдишиниң билим елишиға толуқ шараит яритип бәргән еди. Шуни алаһидә тәкитләш керәкки, оқушини тамамлап, Ташкәнттин қайтип кәлгәндин кейин, рәссам әсәрлириниң арисида униң рәпиқисиниң портрети пәйда болидудә, шәхсий галереядә алаһидә орунни егиләйду. Һәқиқәтәнму ана обризи әң пак инсаний хусусийәткә – алийҗанаплиққа, меһриванлиққа вә мулайимлиққа асасланған алаһидә мәнивийликкә толуп-ташқан десәк, һеч мубалиғә әмәс. Қәлби әҗайип назук, нәпис сезимларға, вападарлиққа, пакликқа толуп-ташқан аял бизгә қарап туриду. Йолдиши оқушта болған жиллири бәш балини күтүп-бeқип, тәрбийиләш униң зиммисигә чүшти. Униңға еғир болди, лекин у һәр качан йолдишиға роһ-мәдәт берип туруш үчүн өзигә күч-ирадә тапалайдиған. Буни биз әсәргә қарап туруп чоңқур һис қилимиз. Рәссам балилириниң анисиға болған чәксиз миннәтдарлиғини әйнә шундақ изһар қилған еди...

Оқушни тамамлап, мустәқил иҗадий иш билән шуғулланған дәсләпки жиллардин тартипла Зәйнидин Йүсүпов тәсвирий сәнъәтниң портрет жанриға алаһидә диққәт бөлиду. Рәссамни өз қәһриманлириниң кәсип-һүнири, елип бериватқан паалийити әмәс, бәлки уларниң мүҗәз-хулқи, инсаний хисләтлири қизиқтуриду. У қәһриманлирини һаяттин елип, әсәрлиридә өзиниң шу адәмләрниң қайси тәрипини баһалайдиғанлиғини ечип беришкә тиришиду. Бизниң бу пикримизгә рәссамниң мой қәлими түпәйли барлиққа кәлгән хәлқимизниң мунәввәр пәрзәнтлири – Билал Назим, Қуддус Ғоҗамияров, Мурат Һәмраев, Һезим Искәндәров, Авакри Шәмси, Әхмәт Шәмиев, Зия Сәмәди, Мәрийәм Семәтова, Гүлвира Разиева, Халисхан Қадирова, шундақла рәпиқиси Турсунбүви Қурбанова вә башқиларниң портретлири ениқ мисал болалиса керәк.

Шуниң билән биллә рәссам өз әмгәклиридә миллитимиз тарихиғиму

муражиәт қилиду. Униң бир қатар картинилири хәлқимизниң миллий-азатлиқ күрәшлиригә рәһбәрлик қилған хәлиқ қәһриманлириға беғишланған. Садир Палван, Әхмәтжан Қасимий, Ғени Батур портретлири әйнә шулар жүмлисидин. Биз уларниң мәғрур қияпитидин қәтъийликни, жиддийлиқни, әркинлик-азатлиққа болған интилишни рошән көримиз. Көплигән жиллар мабайнида мой қәләм маһири уйғур хәлқиниң қәһриман қизи Назугумниң обризини яритишни арман қилип кәлди. Бу ой узақ вақитларғичә униңға арам бәрмиди.

1825-жили Қәшқәрдә көтирилгән хәлиқ қозғилиңи манжурлар тәрипидин вәһшиләрчә бастурулди. Әр кишиләр тамамән дегидәк қирип ташлинип, аяллар вә балилар қуллуққа сетилди. Әжайип гөзәл, әр жүрәк Назугумниң тәғдириму мошундақ йешилгән еди. Амма у бу азапларға төзүп, чидап олтармастин, униңға қарши чиқти, зулумға баш әгмиди. Биз З.Йүсүпов сизған Назугум портретини көргәндә, мана мошуларни йәнә бир қетим ихтиярсиз көңлимиздин өткүзимиз.

З.Йүсүповниң мой қәлимигә мәнсүп “Тәңритағ партизанлири” вә “Сепилни ишғал қилиш” әсәрлириму хәлқимизниң миллий-азатлиқ күришигә беғишланған.

Рәссамниң ижадида пейзаж жанриму алаһидә орунда туриду. У патпатла тәбиәт мәнзирисигә чиқип, униңға һис-туйғулар, тәпәккүр вә тәсиратларниң бай мәнбәси сүпитидә муражиәт қилатти һәм униң һәммисини бояқлар арқилиқ тәсвирләтти. Зәйнидин Йүсүповниң мой қәлимигә мәнсүп “Пәсилләр” түркүмидики тәбиәт мәнзириси жуқуридики пикримизгә мисал болалайду, дәп ойлаймиз.

Униң мой қәлими яратқан пейзажларға қандақту-бир иллиқлиқ, нәпислик, гөзәллик мәнсүп. Бояқлар, худди дилраба сөзниң қәлбни тәврәндүридиған аһаңидәк бири-бири билән мәккәм бағлинишип, ажралмас болуп тутушуп кәткән. Мана, әшундақ илһам билән сизилған рәсимләрни көргәндә һәр кимниң рәссам талантиға йәнә бир қетим апирин ейтиши талашсиз.

“Муқам” – рәссам һаятиниң ахирида сизған әң көләмлик вә чоңқур мәнаға егә әсәрләрниң бири. Униңда рәссамниң адәмләрниң чоңқур ички кәйпиятини тәсвирләш маһарити вә өз хәлқи тоғрилиқ чоң эпикилиқ полотно яритиш армини мужәссәмләнгән. Мой қәләм саһибиниң мәзкүр әсәридә бир топ сазәндиләр әкис әттүрүлгән. Қәһриманларниң чеһрисидә сүнъийлик байқалмайду, улар аддий адәмләр сүпитидә тәсвирләнгән. Оттурида сатар челиватқан сазәндә, қалған сазәндиләр вә тиңшиғучиларниң диққәт-етивари шуниңға қаритилған. Улар саз сехириға чөкүп, һәммини унтиған һалда олтириду. Рәссамниң мошу чоңқур философиялик мәзмунға егә әсәрини көргән адәмдә униң турмушниң гөзәллиги вә мурәккәплиги һәққидә ой-пикирлири, бәхит һәққидә арзу-арманлири жәмләнгәнмекин дегән ойлар пәйда болиду.

Талантлиқ рәссамниң қизиқиши сәнъәт биләнла чәклинип қалмиған.

Һазир паалийәт елип бериватқан бир қатар рәссамлиримизниң тәкитлишичә, яш иҗаткарлар билән болған мунасивәтләрдә униң әң яхши хисләтлири – изгүлүк вә сәмимийлик, яш кәсипдашлириға халисанә ярдәм қилиш вә мәслиһәт бериш, өз тәҗрибисини үгитиш охшаш алийҗанаплиқ хисләтлири бирдинла байқилатти.

Бирақ рәссам аримизда йоқ болғини билән әсәрлири униң һаятини давамлаштуруватиду. Улар елимизниң Астана, Алмута, Қарағанда, Петропавловск, Қостанай, Жезқазған, Атырав, Чимкәнт, шундақла жирақ вә йеқин чәт әлләр шәһәрлириниң, җүмлидин Москва, Ашхабад, Стамбул, Париж, Вашингтонниң музейлирида сақлинип, намайиш қилинмақта.

Талантлиқ әдипниң әсәрлиригә йәнә бир қетим көз жүгәртимизкән, өзимизни бүгүн аримизда йоқ, лекин өлмәс әсәрлири билән көпчиликниң қәлбидин чоңқур орун алған Зәйнидин Йүсүпов билән қайтидинла қол елишип көрүшүп турғандәк сезишимиз тәбиий.

Ундақ дейишимизгә толуқ асас бар. Жуқурида ейтилғандәк, униңға униң өлмәс әсәрлири сәвәп болса, иккинчидин, иҗадини әвлатлириниң давамлаштуруп келиватқини. Мәсилән, рәссамниң пәрзәнтлири Руслан билән Шөһрәт ата изи билән маңди. Руслан Йүсүпов Гоголь намидики Алмута рәссамчилиқ училищесини, Ташкәнт Театр-рәссамчилиқ институтини тамамлиған. Рәссамлар иттипақиниң әзаси. У һаятниң һәқиқий маһийитини чоңқур чүшиниш талантиға егә рәссам. Бир нәччә жумһурийәтлик вә хәлиқ ара фестивальларниң лауреати. Жигирмә бәш жилдин бу ян Т.Жүргенов намидики Қазақстан Миллий сәнъәт академиясидә оқутқучи болуп ишләватиду. Руслан Йүсүпов шундақла 1995-жили ШУАРда, Үрүмчи Сәнъәт институтида дәрис бәргән. Русланниң мой қәлимигә мәнсүп әсәрләр бүгүнки таңда Қазақстандин сирт Россия, Өзбәкстан, Түркия, Америка Қошма Штатлири, Германия, Португалия, Канада, Япония, Җәнубий Корея, Исраил охшаш көплигән әлләрниң чоң музейлирида сақланмақта.

Рәссамниң тәкитлишичә, униң үчүн тарихий Вәтинимиз соғулмас күчқувәт вә илһам мәнбәсидур. 1992 – 1995-жиллири ана диярда иҗадий сәпәрдә болуп, бир түркүм әсәрлирини вуҗутқа кәлтүриду. Русланниң әмгәклирини һәқиқий рәвиштә чоң иҗадий ихтидарға вә тәҗрибигә егә рәссамниң мой қәлимидин пүтүлгән әсәрләр дейишкә һәқлиқмиз. Мәсилән, униң "Тамча булақ", "Нахша", "Яркәнт", "Мәңгүлүк", "Бовамниң түгмини" вә башқа әмгәклиридә миллий колоритниң үстүнлүги алаһидә байқилип туриду. Атисиниң изини бесип чиққан Руслан Йүсүпов униң роһини хуш қилип, һазирму қайнақ иҗат үстидә.

Шөһрәт Йүсүпов атақлиқ мемарчи. 1991-жили СССРниң әң яхши йүз мемарчисиниң қатариға кирип, СССР Мемарчилар иттипақиниң грамотиси билән мукапатланған. Униңдин ташқири, Алмута һайванат беғини реконструкция қилиш вә кәңәйтиш лайиһиси үчүн СССР Хәлиқ егилиги муваппәқийәтлири көргәзмисиниң бронза медалиға, СССР Мемарчилар иттипақиниң дипломиға муйәссәр болған.

Мутәхәссисләрниң тәкитлишичә, Шөһрәт Йүсүповниң иҗадийити сәнъәт, мемарчилиқ вә инженерлиқ ой-пикирниң надир жиғиндисидур. Унинда әң заманивий технологияләрни қобул қилиш, чүшиниш маһарити әкис әткән. Әнди мемарчи иҗадийитиниң йилтиз-томури, асасини болса қедимий шәриқ философияси вә әнъәнилиридин көрүшкә болиду. Шуниң билән бир вақитта униң лайиһилири бойичә селинған иншаәтләр Қазақстанниң заманивий миллий мемарчилиғиниң алаһидилигини бәлгүләйду. Мәсилән, у Алмутидики Төле би кочисиниң лайиһисини түзүшкә, җумһурийәтлик дөләт Уйғур театриниң бенасини реставрация қилишқа паал арилашти. Шөһрәт Йүсүпов жигирмә бәш жилдин ошуқ иҗадий паалийити мабайнида Астана, Алмута, Түркстан, Атырав, Ақтав, Қизилорда, Жезқазған шәһәрлиридә бәрпа қилинған көплигән бена-иншаәтләрниң лайиһисини сизған. Мәсилән, Алмута шәһириниң Султанқорған мәһәллисидики мечит, Астанадики бизнес-мәркәз, “Империал” сағламлаштуруш-оюн-тамашә комплекси вә башқа иншаәтләр әйнә шулар җүмлисидиндур. Шундақла у буниңдин йәттә жил илгири Японийдә парламент китапханисиниң лайиһисини түзүш конкурсиға қатнишиду вә униң әмгиги Япония қурулуш министрлиги тәрипидин нәшир қилинған каталогқа киргүзүлиду. 2000-жили болса Шөһрәт Астана шәһиридә болуп өткән “Архитектурный бомонд-2000” биринчи хәлиқ ара фестивалиниң лауреати атилиду.

Әнди рәссамлар сулалисиниң үчинчи әвладиға кәлсәк, булар Москва Мемарчилиқ академиясиниң студенти Арсида, Қазақстан Менеджмент, ихтисат вә тәхминләш институтиниң магистранти Нигара, Алмута Қурулуш вә менеджмент колледжиниң студенти Илияс, классикилиқ сәнъәт гимназиясиниң оқуғучиси Үмүт, мәктәп оқуғучилири Нелля вә Пәрһат, шундақла алтә яшлиқ Асина. Буларму кәлгүсидин үмүтләндүридиған иҗаткарлар. Чүнки уларниң шундақ екәнлигидин Арсиданиң “Қиш”, “Москвада күз”, “Кона дәрваза” намлиқ әмгәклири, Пәрһатниң “Динозаврлар”, “Бразилия талланма командиси”, Илияслиң “Чөшүрә”, “Китап оқуватқан бала”, Үмүтниң “Гитаричи”, “Маугли” охшаш рәсимлири, Нигараниң композициялири далаләт бериду.

Һазир рәссам Зәйнидин Йүсүпов әвлади қайнақ иҗат билән шуғуллиниш үстидә. Шуниң билән бир қатарда улар атисиниң, бовисиниң әмгәклирини тәрғип қилиш үстидиму җиддий паалийәт елип бериватиду.

Қисқиси, Йүсүповлар сулалисиниң иҗадини пәқәт уйғур хәлқиниңла әмәс, бәлки көп милләтлик Қазақстан тәсвирий сәнъитигә вә мемарчилиқ саһасиға қошулған салмақлиқ төһпә десәк, ашуруп ейтқанлиқ болмас.

Шөһрәт МӘСИМОВ

Сулһи ЛУТФУЛЛИН (1923 – 1991)

Улуқ Вәтән уруши башлиниши биләнла Яркәнт тәвәсиниң һәр бир жутидин қиран жигитләр җәң мәйданиға кәйни-кәйнидин атланди. Архив материаллириға таянсақ, он икки миңдин ошуқ яркәнтлик урушқа қатнишипту. Уларниң ичидин 4317 җәңчи Вәтән азатлиғи йолида қурван болған. Урушта җасарәт көрсәткән яркәнтликләр арисида Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани намини алғанларму хелә бар. Шуларниң бири Сулһи Лутфуллиндур. Униң исми билән пәқәт яркәнтликләрла әмәс, бәлки пүткүл уйғур хәлқи пәхирлиниду.

Сулһиниң атиси Лутпулла Азнибақиев өз дәвриниң саватлиқ, аңлиқ адәмлиридин еди. Амма у 1937-жили қолға елинип, сүргүндә вапат болиду. Лутпулла вә униң аяли Бузирихан Азнибақиевлар алтә пәрзәнт тапиду. Шу пәрзәнтләрниң бири – Сулһи 1923-жили 5-январьда туғулди. Униң балилиқ чағлири Яркәнт шәһиридә өтиду. Бала Қари Босақов намидики мәктәптә билим алиду. Амма шәхскә сиғиниш дәвриниң балаю-апәтлири уларниң аилисиниму атлап өтмәйду. Дадиси тутулуп кәткәндин кейин "хәлиқ дүшмининиң" аилиси Яркәнттин йөр ағдурулуп, дәсләп Чeләктә туриду. Амма һәдди-һесапсиз җәври-җапа вә харлашларға учриған Бузирихан ана бир илаҗисини тепип, чоң оғли Нәсирдин туруватқан жирақтики Өзгән шәһиригә көчүп кетишкә мәҗбур болиду. Шундақ қилип, Сулһи оттура мәктәпни Қирғистанниң Өзгән шәһиридә 1939-жили тамамлайду. Идрәклик жигит шу жилила Өзгән шәһәрлик хәлиқ сотиға ишқа тәклип қилиниду. У сотниң кативи болуп ишләшкә башлайду. Уруш башлиниши биләнла башқилар қатарида Сулһиму җәң мәйданиға атлиниш хаһишини билдүриду. Бу һәққидә қәһриман маңа өз вақтида мундақ дәп сөзләп бәргән еди:

– Москва радиоси арқилиқ фашистик Германияниң елимизға туюқсиз бесип киргәнлиги тоғрилиқ хәвәрниң берилиши өзгәнликләрниму қаттиқ тәвритивәтти. Бир дәмдила наһийәлик һәрбий комиссариат алди адәмләргә лиқ толди. Қизиқ, қайнақ һаят су сәпкәндәк җим-җитлиққа

чөмди. Шу күндин башлапла өзгәнлик жигитләрму кәйни-кәйнидин фронтқа атланди. Биз демәтликләрму новәт күтүп жүримиз. Бир күни достлирим Туран, Никита билән фронтқа әвәтишни илтимас қилип язған әризимизни елип, һәрбий комиссариатқа кирип кәлдуқ. Амма бизни бирдин фронтқа әвәтмиди. Һазирға мошу йәрдә қалидиғанлиғимизни ейтти вә биз йәттә айға йеқин һәрбий комиссариатта ишлидуқ. Бу арилиқта нурғунлиған жигитләр җәң мәйданиға атлинип кәтти. Ахири бизгиму новәт кәлди...

1942-жилниң февраль ейи. Өзгән хәлқи йәнә бир топ ширғуран жигитләрни жирақ сәпәргә атландурди. Мошу топ арисида он тоққуз яшлиқ Сулһиму болди. Қәдди-қамити палванларға охшиған жигит артиллеристлар сепигә елинип, Өзбәкстанниң Чирчиқ шәһиридә тәйярлиқ курсини түгәткәндин кейин фронтқа әвәтилди. Улар чүшкән поезд йерим айдин кейин уруш овҗ еливатқан Воронеж шәһириниң йенидики бир станциягә йетип келиду. Шу күнлири бу йөнилиштә дүшмәнниң күчи бесим болуп, кеңәш әскәрлири вақитчә кейин чекиниватати.

Сулһи Лутфуллинниң қисми Воронеж әтрапида чекиниватқан 8-полк тәркивигә кириду. Бир аздин кейин шу йәрдә танкқа қарши 493-артиллерия қисми қурулидудә, униң тәркивидә Сулһиниң шиддәтлик җәңләрдики тәрҗимә һали башлиниду.

Сулһи ака 1982-жили туғулған жути Яркәнткә кәлгинидә, бизгә өзи қатнашқан шу қанлиқ җәңләр һәққидә узақ һекайә қилип бәргән еди.

– Җәңгиварлиқ йолимиз Воронеж йенидики қаттиқ җәңләрдин башланди, – дәп башлиди у сөзини. – Қирғин җәңләрниң биридә бизниң расчеттин үч җәңчи сәптин чиқти. Кечиси бизгә башқа позицияни егиләш буйруғи берилди. Йәрдинму, асмандинму оқ йеғип турған еғир шараитта окоп қаздуқ. Тaң етиши билән йәнә шиддәтлик җәң башлинип кәтти. Снарядларниң йерилишидин әтрапни қап-қара түтүн қаплавалди. Биз, яш җәңчиләр, үчүн бу дәсләпки җиддий синақ вә җәңгиварлиқ мәктәп болған еди.

1943-жилниң яз айлирида Орел – Курск доғисида йүз бәргән қанлиқ җәңләрниң кәлгүси ғалибийәтни тәминләштә һәл қилғучи әһмийәткә егә болғанлиғи һәммигә мәлум. Шу җәңләргә қатнашқан миңлиған кеңәш әскәрлири қатарида яркәнтлик җәңчи Сулһи Лутфуллинму болди.

Гвардия чоң сержанти Сулһи Лутфуллинниң расчети 1944-жили қиш айлирида Винница вилайитидики Оратов станцияси үчүн һәл қилғучи җәңгә қатнишиду. Бу тоғрилиқ у төвәндикичә сөзләп бәргән еди:

– Йезиға кирип кәлгинимиздә бирму адәм учрашмиди. Әтиси әтигәнлиги қарисақ, у йәр, бу йәрдә адәмләр топлинишқа башлиди. Улар бовайлар, момайлар вә балилар еди. Чачлири чугулған бир ана зар қахшап жиғлап келиватиду. Буниндин икки күн бурун фашистлар икки-үч яшлиқ балиларни топлап, ата-анилириниң көзичә йезидики қудуққа ташлиған екән. Қудуқтин жигирмидин ошуқ гөдәкниң җәсидини чиқардуқ. Шуларниң бири бая жиғлаватқан аниниң нәвриси еди. Мундақ паҗиәләр дүшмәнгә болған ғәзәп-нәпритимизни техиму күчәйтиветәтти.

Новәттә азат қилғинимиз Бердичев шәһири болди, униң аһалисиниң көпчилигини еврейлар тәшкил қилатти. Хелә қаттиқ җәңдин кейин шәһәр дүшмәндин тазиланди. Бизниң полкимизға бу җәңдә көрсәткән җасарити үчүн Бердичев дегән нам берилди.

– Урушта көп вәһшиликләрни көрдүм, – дәп сөзини давамлаштурди Сулһи ака, – “Тирик қәбирстан” дегән гәпни аңлимиғанлар көп болса керәк. Бердичев кочилирида кетип берип, бир нәччә километрға созулған ориға охшаш чоңқурлуққа вә униң үстигә йеңила ташланған топиға көзүмиз чүшти. Оринин бәзи бир йәрлири мидирлиғандәк қилатти. Диққәт қилсиңиз, кимләрниңду үнлири аңлинатти. Вәһшиликниң вәһшилигини шу йәрдә көрдуқ. Немислар шәһәрни ташлап чиқип кетиш алдида, қириқ миңдин ошуқ кишигә өзлиригә ора каздуруп, үлгәргинини етип, қалғанлирини болса, шу ориға тирикла көмүветип қечип кәткән екән. Биз “Тирик қәбирстанлиқни” ачтуқ, җәсәтләр арисидин ахирқи нәпәслирини еливатқан яридарларни чиқиривалдуқ...

Мән жутдишимниң қайси җәңдә көрсәткән җасарити үчүн Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани дегән алий намға сазавәр болғанлиғини билишкә қизиқтим. Соалимға бола Сулһи ака бу һәққидиму сөзләп бәрди.

– Җәңгиварлиқ йолимизда Тамаровка дегән йезини қолда сақлап келиш муһим стратегиялик әһмийәткә егә болди, – деди у өтмүшни хатириләп. – Мана мошу тапшуруқни орунлаш бизниң полкимизға тапшурулди. Униң асасий зәрбидар күчлиридин һесапланған бизниң батареямизгә чоң таш йол арқилиқ дүшмән күчлириниң алға силҗишиға йол қоймаслиқ тапшуруғи берилди. Әтрапимизда дүшмән снарядлири йерилмақта. Биз болсақ, оқ етиш тоғрилиқ буйруқни күтүп туримиз. Бир пәйттә җәңму башланди.

“Зәмбирәкни бәтлә! Ат!”, дәп команда бәрди чоң сержант Мельников җараңлиқ аваз билән. Алдимизда қара крест тамғиси селинған “Пантерилар” гүкирәп келиватиду. Демәк, дүшмән пиядә әскәрлиримиз егиләп турған алдинқи позицияни йерип өткән. Биз биринчи етиш билән алдинқи келиватқан танкни кардин чиқардуқ. Кейинкилири қаймуқушқа башлиди. Бирақ дүшмән зәмбиригимиз орунлашқан җайни билип келип, оқни яғдурушқа башлиди. Автоматчиклар зәнҗир шәклидә әтрапни орап, һуҗумға өтти. Зәмбирәк намсиз егизликниң ғәрип тәрипидики бир пинһан җайға орнитилған еди. Җәң овҗ алди.

Дүшмән снарядлири Сулһиларниң позициясигә чүшүп, партлимақта еди. Шундақ снаряд парчилиридин чоң сержант Мельников вә бәтлигүчи Федченко һалак болди. Сулһи дәрһал командирлиқ вәзиписини өз һөддисигә елип, тирик қалған сәпдашлири билән дүшмәнгә қарши турди. Шу кечиси болған җәңдә Сулһиларниң батареяси дүшмәнниң он танкисини йоқитиду.

Лекин фашистлар йеңи күч топлап, қайтидин һуҗумға өтти. Танкиларниң кәйнидин автоматчиклар келиватати. Сулһи әң алдида келиватқ-

ан танкини нишанға елип оқ атти, "Тигр" бир силкинип, қап-қара ис чиқирип тохтап қалди. Униң кәйнидин егизликкә қарап силҗип келиватқан йәнә бир нәччә танк көрүнди. Немислар қандақ қилип болмисун, йезини елиш үчүн җан талишип һәрикәт қилмақта еди.

Җәң әтисиму давамлашти. Сулһи сәпдашлириниң қатари азийип бармақта. Амма зәмбирәкләр дүшмәнгә қаритип оқ етишни тохтатмиди. "Тигрлар" кәйни-кәйнидин һалак болмақта. Шундиму улар алға қарап силҗишни тохтатмиди. Дүшмән төртинчи қетим һуҗумға өткәндә, батарея йерим қоршавда қалди, әһвал техиму еғирлашти. Оқ-дорилири азийип, штаб билән алақә үзүлди. Шундақтиму Сулһилар бир қәдәмму арқиға чекинмәстин, дүшмәнгә зәмбирәк биләнму, автомат биләнму оқ яғдурди. Һәр бир оқи нишанға дәл тегип турди. Тамаровка йезиси үчүн болған җәң төрт күнгә созулуп, ахири у фашистларниң мәғлубийити билән аяқлашти. Сулһиниң бир өзи үч "Тигр", икки оттура танкни, тоққуз "Фердинандни" йоқ қилди.

1944-жили август ейида Висла дәриясиниң қирғиғидики анчә чоң әмәс плацдармда йәнә шундақ болди. У чағда Сулһи йолдашлири билән биллә бир тәвлүк давамида дүшмәнниң сәккиз қарши һуҗумини қайтуруп, бәш танкини вә нурғунлиған гитлерчиларни уҗуқтурди.

Одердин һуҗум билән өтүш вақтидиму шуниңға охшаш вәзийәт йүз бәрди. Бу қетим Сулһиниң расчети үч танк вә икки бронетранспортерни уҗуқтурди.

Шуниму атап өтүш лазимки, җәңләр давамида артиллеристлар дүшмәнни алдашқа, униңға туюқсиз зәрбә беришкә имканийәт яритидиған һәр хил қувлуқларни ойлап тапатти. Җүмлидин, улар зәмбирәклирини чатқаллиққа йошуруп, танкиларни йеқин җайға қоюп берәттидә, уларға туюқсиз оқ ататти. Шундақ пәйтләрдә С.Лутфуллин әң ховуплуқ нишанларни тоғра таллавелиши, оқ етиш үчүн мәлуматларни тоғра һесаплиши билән алаһидә көзгә чүшти. Зәмбирәк расчети өм, ғәйрәтлик һәрикәт қилатти. Бу дүшмән үстидин һәр қачан ғалибийәт қазинишқа мүмкинчилик берәтти.

Сулһи Лутфуллин тәркивидә болған 493-полк җәңчилири буниңдин кейинки җәңләрдиму һәқиқий қәһриманлиқниң үлгисини көрситип, Вәтән алдидики қәрзини шәрәп билән ада қилди. Улар Улуқ Ғалибийәтни Берлинда күтүвалди. Көплигән җәңчиләрниң қанлиқ җәңләрдә көрсәткән қәһриманлиғини һөкүмәт жуқури баһалиди. Шу җүмлидин үчинчи батареяниң расчет командири, гвардия чоң сержанти Сулһи Лутфуллинға Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани дегән йүксәк нам берилди. У буниңдин ташқири йәнә көплигән орден вә медальлар билән мукапатланди.

Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани Сулһи Лутфуллин 1946-жили 18-августта һәрбий хизмитини тамамлап, теч әмгәк мәйданиға қайтти. Уруштин кейин у Әнҗан шәһәрлик партия комитетиниң инструктори, һәрбий бөлүмниң башлиғи болуп ишлиди. Андин Ленинград шәһиридики алий сода

мәктивини тамамлиғандин кейин шәһәрлик вә вилайәтлик сода башқармилириниң башлиғи, вилайәтлик истималчилар иттипақиниң рәиси, “Узтекстильторг” базисиниң мудири лавазимлирида болди. Узун жиллиқ бәрпакарлиқ әмгиги мунасип баһалинип, Өзбәкстан Алий Кеңишиниң Пәхрий грамотилири билән тәғдирләнди, бир нәччә қетим Әнжан шәһәрлик вә вилайәтлик кеңәшләрниң депутати болуп сайланди. У қәйәрдә ишлимисун, адәмләргә хизмәт қилишниң нәмунисини көрсәтти.

Әҗайип дилкәш инсан, хәлқимизниң мунәввәр пәрзәнди Сулһи Лутфуллин 1991-жили аләмдин өтти. Униң җасарити, шиҗаәтлик әмгиги әвлаттин-әвлатқа йетип, һеч қачан унтулмайду.

Абдукерим ТУДИЯРОВ

Имәр БИЛАЛОВ
(1924 – 1992)

Имәр Билаловниң һаят йолини, әмгәк паалийитини йәнә бир қетим әсләп өтүш үчүн униң билән әл-жутни арилиған чағлиримда йезип қалдурған қоюн дәптәрлиримни вароқлашқа, рәис билән учрашқан бәзи дәқиқиләрни көз алдимға кәлтүрүшкә, нурғун нәрсиләрни хатириләшкә тоғра кәлди. Уларниң арисида И.Билалов башқурған колхозға командировкиға барғанда деханлар, механизаторлар, чопанлар, сеғинчилар, қурулушчилар вә мутәхәссисләр билән болған сөһбәтләр җәриянида йезивелинған варақларни қайтидин көздин кәчүрүп, оқуп чиқтим. Әшу бир вақитларда Имәр ака билән нурғун учришип, сөһбәтләшкән екәнмән. У соаллиримға җававән өзиниң һаят йоли, иш паалийити, колхозниң бүгүнки вә әтики тәрәққияти һәққидә әтраплиқ сөзләп берәтти. Буниңдин ташқири рәисниң наһийә, вилайәт вә җумһурийәт дәрижисидә өткән чоң-кичик жиғинларда минбәргә көтирилип, йеза егилиги, мәдәнийити вә башқа мәсилиләр тоғрилиқ көйүнүп ейтқан нутуқлирини аңлиғанмән. У яхши натиқлардин еди. Минбәрдә өзини тутушни, мәзмунлуқ сөзлири билән адәмләрни өзигә җәлип қилишни биләтти. Рәис қолға кәлтүргән утуқларни баһалиғандиму, орун алған камчилиқларни тәнқитлигәндиму объектив болушқа тиришатти. Колхозниң, наһийәниң ихтисадини, мәдәнийитини көтиришниң резервлирини әтраплиқ билидиған, жирақни молҗалалайдиған рәһбәрләрдин еди.

1984-жили февраль ейида җумһурийәтлик "Коммунизм туғи" (һазирқи "Уйғур авази") гезитиниң шу чағдики баш муһәррири Турдахун Нәзәров мени Панфилов наһийәсигә командировкиға әвәтип, СССР Алий Кеңишиниң депутатлиғиға намзат болуп көрситилгән Имәр Мәрүп оғли Билалов һәққидә очерк йезип келишни тапшурди.

Рәисниң кабинетиға киргинимдә, Имәр ака партком кативи Турғанҗан Розахунов билән сөһбәтлишип олтарған екән. У мени көргән заман орнидин турдидә, бир-икки қәдәм алға меңип көрүшти, течлиқ-аманлиқ

сорашти. Кәйпияти үстүн, қандақту-бир тәвринишниң мәжут екәнлиги сезилип туратти. Саламлишип болғандин кейин:

– Сизни, гезитимизниң миңлиған оқуғучилири намидин елимизниң алий оргиниға депутатлиққа намзат болуп көрситилишиңиз билән сәмимий тәбрикләймән, – дедим.

– Рәхмәт, жутдашлиримниң, хәлқимниң азду-тола сиңәргән әмгигимни мунчилик жуқури баһалап, чоң ишәнчә, һөрмәт билдүрүватқиниға чәксиз миннәтдармән, – деди рәис ойчан көзлири билән бизгә бекип. Униң чеһрисидин, гәп-сөзлиридин мәғрурлиниш, хошаллиқтин көрә чоң жавапкәрликни һис қиливатқанлиғи билинип туратти.

Шу күни Имәр ака билән хелә узақ сөһбәтләштуқ. У егилик ишләп чиқириши вә мәдәнийити саһасида йәткән утуқларни аддий әмгәк адәмлири – колхозчиларға, улар билән қоюн-қолтуқ арилишип жүргән мутәхәссисләргә – кадрларға тәәллуқ дәп биләтти. Бу сәпиримиздә колхоз терилғу бригадилирини, фермиларни арилап, пәнҗимликләрниң рәискә болған ишәнчә вә һөрмитиниң қанчилик зор вә сәмимий екәнлигигә йәнә бир қетим қайил болған едим.

Исми җумһурийәт даирисигә кәң тонулған Имәр Мәрүп оғли Билаловқа яркәнтликләрла әмәс, пүткүл Йәттису хәлқи сайлам күни йәкдиллиқ билән аваз берип, елимизниң алий оргиниға вәкил қилип сайлиди. Мундақ чоң ишәнчигә сазавәр болған шәхсләр уйғурлар арисидин санақлиқла болса керәк.

...Имәр Билалов өзиниң әмгәк йолини 1939-жили Яркәнт наһийәлик истималчилар җәмийитиниң навайханисидин башлиди. Шуниңдин кейин “Трудпахтилиқ” колхози қой фермисиниң һесапчиси болуп ишләйду. У өзиниң тиришчанлиғи, қабилийәтликлиги билән тез көзгә чүшти. Лекин көп өтмәй Улуқ Вәтән уруши башлинип кетиду. 1942-жили новити келип, уму фронтқа атлиниду вә нурғунлиған шиддәтлик җәңләргә қатнишиду. Ғалибийәттин кейин у йәнә армия сепидә хизмәт қилип, уруш ақивитидин харабилиққа айланған шәһәр вә йезилирни әксигә кәлтүрүш ишлириға қатнишиду.

1947-жили һәрбий хизмитини өтәп кәлгән жигитни өз жутидиму көп ишлар күтүп туратти. У дәсләп наһийәлик иҗраий комитетида инструктор, кейин бөлүм башлиғи болуп ишләйду. Өз ишиға пухта, җавапкәрликни чоңқур һис қилидиған қабилийәтлик кадр шуниңдин кейин Яркәнт шәһәрлик иҗраий комитетиниң рәиси хизмитини атқуруп, шәһәрни аватлаштурушқа алаһидә көңүл бөлиду. Бу йәрдә йеңи турушлуқ өйләр, мәдәний-мәиший хизмәт көрситиш беналири қәд көтирип, кочилар тазилиниду, көрүкләр селиниду, нурғунлиған мәнзирилик дәрәқ көчәтлири тикилиду.

Әллигинчи жиллири Яркәнт тәвәсидики “Октябрьниң 40 жиллиғи” колхозиға Николай Никитич Головацкий рәислик қилишқа башлиған еди. У егиликкә көплигән йеңилиқларни елип кәлди. Қалақ колхозниң ихтиса-

ди вә мәдәнийитини көтириш үчүн резервларни издәштүрди. Әң алди билән у ишләмчан адәмләр, саватлиқ кадрларни таллавелишқа көңүл бөлди. Көңлигә пүкүп қойған адәмләр билән епини тепип мәслиһәтләшти.

Бир күни Н.Н.Головацкий шәһәрлик ижраий комитет рәисиниң кабинетиға кирип кәлди. Имәр Билалов билән течлиқ-аманлиқтин кейин, иш әһвали һәққидә хелә узун сөһбәтләшти. Ахири көңлидики ойини ейтти:

– Имәр, сән яхши ишларни қиливатисән, бирақ сениң колхоз һаятиға арилашқиниң яхши болатти, сән һәқиқий йезиға лайиқ кадрсән.

Мундақ гәпни күтмигән Имәр Мәрүп оғли бир дәқиқә ойлинип қалдидә, андин күлүмсиригән һалда:

– Николай Никитич, қайси колхозға тәклип қиливатисиз? – дәп сориди.

– Өзимизниң егилигигә, башқа йәргә әмәс.

– Көмүқонақ өстүрүшкә кәлгин демәкчисиздә?

– Шундақму болсун, немиси бар, ашлиқ йәлпүнгән кәң-таша етизлиқларда, таза һавада ишләш жанға раһәт әмәсму! Шуниму ейтип қояй, колхозимиз көмүқонақ өстүрүшни жүръәтлик қолға алди. Келәчәктә бу зираәт егилигимиз ишләп чиқиришини риважландуруп, деханлиримизға шан-шөһрәт елип келиду, – деди рәис ишәшлик аһаңда.

Имәр Мәрүп оғли башта Николай Никитични һәзиллишиватамдекин, дәп ойлиған еди. Әнди униң һәзил әмәслигигә, сөзиниң һәқиқитигә ишәнди. Кейин йәнә пат-пат учрашқанлирида Николай Никитич бу тәкливини тәкрарлап, агаһландуруп жүрди.

Шундақ қилип, И.Билалов 1954-жили "Октябрьниң 40 жиллиғи" колхозиға ишқа йөткәлди, колхозчилар уни башқарма рәисиниң орунбасари лавазимиға сайлиди. Бу жиллири илгәрки қалақ егиликниң ишләп чиқириши хелила риважлиниш йолиға чүшкән еди, колхоз һаятида йеңилиқлар аз әмәс еди. Колхозчилар алаһидә бир ғәйрәт-ирадә, илһам билән ишләвататти. Имәр Билаловму шу қайнақ әмгәк қайнимиға кирип кәтти. Бу йәрдә ишлигән үч жил мабайнида әстаидил әмгәк биләнла чәклинип қалмай, Н.Н.Головацкийдин егиликни башқуруш, адәмләр билән мунасивәт қилиш, резервларни издәп тепиш вә башқиму усуллирини үгәнди. Униң адәмләргә жуқумлуқ, диққәтчан, ғәмхорчи болуш вә башқиму пәзиләтлирини вужудиға сиңдүрди.

Николай Никитичниң мәслиһити билән 1957-жили наһийәлик партия комитети Имәр Мәрүп оғлини шу чағдики қалақ егиликләрниң бири болған Калинин намидики колхозға рәисликкә тәвсийә қилиду. Шуниңдин тартип Имәр Билалов мошу хизмәттә, йәни Калинин намидики колхозниң рәиси болуп, топ-тоғра 32 жил ишлиди.

Әлвәттә, дәсләптә қийин болди. Рәис колхоздики барлиқ иш үчүн хәлиқ алдида жавапкәр екәнлигини чоңқур һис қилатти. Колхозчилар униңдин ишләп чиқиришқа йеңилиқларни жарий қилишни, йеза адәмлириниң турмуш-тирикчилигини яхшилашни, мәдәнийәтни көтиришни үмүт

қилатти. Амма ишларниң нурғунлиғи, уларни тоғра вә дәрру һәл қилиш керәклиги уни қаймуқтуруп қоймиди. Чүнки бу җәһәттин устази Николай Никитичниң, пешқәдәм колхозчиларниң әқил-мәслиһити, ярдими һәр қачан тәйяр еди. Рәис шуларға таянған һалда паалийәт елип барди.

Мәслиһәтлишип қилған иш орунлуқ вә утуқлуқ болиду, дәп бекар ейтмайдиғу. Колхоз һаятида 1958-жили бурулуш жили болди. Шу мәзгилдин тартип етизлиқларниң һосулдарлиғи, фермиларниң мәһсулдарлиғи көтирилип, колхозчиларниң турмуш шараити яхшилинишқа башлиди. Әзәлдин бош, қағҗирап ятқан боз вә тиң йәрләр өзләштүрүлүп, терилғулуқ йәрләрниң мәйдани кәңәйтилди. Пәнҗимниң жуқурисидики җаңгаллиқларда қудрәтлик техника үни яңриди. Колхозниң “Тоқуз тома” участкисидинла 800 гектар йеңи йәр өзләштүрүлди. Ашлиқ етизлиқлириниң структурисини мукәммәлләштүрүшкиму чоң диққәт ағдурулди. Йәм-чөп зираәтлири өстүрүлидиған мәйданлар кәңәйтилди. Чепинлиқларда һәр жили он үч-он төрт миң тонна мал озуғи тәйярлаш қолға кәлтүрүлди. Буниң өзи чарвичилиқ саһасиниму тәрәққий әткүзүшкә имканийәт яратти.

Шуниму тәкитләп өтүш керәкки, рәисниң тәшәббуси билән мәзкүр колхозда җумһурийитимиз бойичә дәсләпки қетим қиз-җуганлар трактор бригадиси тәшкил қилинди, уларниң һәммисигә йеңи “Беларусь” тракторлири елип берилди. Пәнҗимлик механизатор қизларниң нами пәқәт җумһурийәткила әмәс, бәлки пүткүл Иттипақ миқиясиға тонулди. Униң йетәкчиси Бағдат Қожабаева Ленин комсомоли мукапитиниң лауреати, устаз-механизатор Һелимәм Аманбаева Ленин ордени билән мукапатланди. Әшу жиллири колхозға кәлгән дөләт рәһбири Д.А.Қонаев пәнҗимлик қизлар билән сөһбәтлишип, уларниң ишлирини көздин кәчүргән еди, маһир тәшкилатчи Имәр Билаловниң қолини қисип миннәтдарлиқ билдүрүп, һәртәрәплимилик елип бериватқан паалийитигә утуқлар тилигән еди. Униңдин кейинму җумһурийәт рәһбириниң чоң жиғин-кеңәшмиләр минбәрлиридә пәнҗимликләрниң нәмунилик ишлирини тилға алғанлиғини көпчилик яхши билиду.

Колхоз ишләп чиқиришиниң чоң тәрәққият йолиға чүшүши, дарамәтниң өсүши колхозчиларниң һал-оқитини яхшилашқа, егиликниң маддий-техникилиқ базисини мустәһкәмләшкә, йеза мәдәнийитини көтиришкә кәң йол ачти. Һәр жили йеза қурулуши ишлириға оттура һесап билән бир миллион сомдин ошуғирақ мәбләғ аҗритилип, у әмәлиятта толуқ өзләштүрүлди. Шу жиллири колхоз йезилирида мәктәп вә мәктәп йешиғичә болған балилар мәһкимилириниң беналирини, саламәтликни сақлаш вә мәдәний-мәиший объектлириниң қурулушлирини селиш җанландурулди. Заманивий 960 орунлуқ мәктәп, 140 орунлуқ балилар комбинати, 50 орунлуқ тикинчилик цехи, әтрапи бүк-барақсанлиқ Мәдәнийәт өйи вә башқа беналар қәд көтәрди, үч йүздин ошуқ йеңи турушлуқ өйләр селинип, йезиларға чирайлиқ сөләт бәрди. Уларниң қатари һәр жили толуқтурулуп турулди. Йеңи ағриқхана, сода мәркизи, яшлар кафеси... Йеза аһалисиниң

иҗтимаий һаятидиму башқиларға үлгә боларлиқ йеңилиқлар, өзгиришләр йүз бәрди. Униңму өзигә хас йоли, мәшәқити болди. Пәнҗимдә, жуқурида тәкитлигәндәк, йеңи Мәдәнийәт өйи қәд көтирип турсиму, лекин дәсләпки пәйтләрдә бу йәрдә мәдәний чариләр өткүзүлмәтти. Җараңлиқ сази билән нахшиси йоқ Мәдәнийәт өйи сүйи йоқ түгмәнни әслитәтти. Шуңлашқа бир күни рәис бир топ җүригидә оти бар сәнъәтчи яшларни кабинетиға чақиривалдидә, синап көрүш үчүн сориди:

– Нахшичи барму араңларда?

– Бар, – деди яшлар.

– Уссулчи, сазәндичу?

– Бар, – деди йәнә яшлар.

– Пәнҗимдә нахша-уссул ансамблини қуруш қолимиздин келәмду? – деди рәис яшларға иллиқ беқип.

Келиду, – деди яшлар ишәшлик аһаңда.

Шундақ қилип, Имәр акиниң тәшәббуси билән 1969-жили колхозда “Шатлиқ” ансамбли тәшкил қилинип, чоң-кичик сәһниләрдә өз маһаритини намайиш қилишқа башлиди.

Колхоз ишләп чиқиришиниң көрнәклик әрбаби Имәр Мәрүп оғли Билаловниң узун жиллиқ әмгиги һөкүмәт тәрипидин мунасип баһаланди. У Ленин, Октябрь Инқилави, “Һөрмәт Бәлгүси” орденлири вә нурғунлиған медальлар билән мукапатланди. Бир нәччә қетим Қазақстан ССР Алий Кеңишиниң Пәхрий ярлиғини елишқа муйәссәр болди. Шундақла И.Билаловқа Қазақстан Җумһурийитиниң хизмәт көрсәткән йеза егилиги хадими нами берилди, Яркәнт шәһириниң Пәхрий граждани аталди. Рәискә хәлиқ ишәнчисиму зор болди, у икки қетим Қазақстан Җумһурийити Алий Кеңишиниң депутати вә Алий Кеңәш Президиуминиң әзаси, СССР Алий Кеңишиниң депутати болуп сайланди. У бу җавапкәрлик хизмәтләрниму шәрәплик атқуруп, наһийә, вилайәт вә җумһурийәт ихтисадини вә мәдәнийитини тәрәққий әткүзүшкә мунасип һәссисини қошти. Һазир жутдашлири Имәр акиниң қалдуруп кәткән беқияс ишлирини, адәмләргә болған меһир-еқидисини мәмнунийәт билән тилға алиду.

Абдукерим ТУДИЯРОВ

Махмут ӨМӘРОВ
(1924 – 1961)

Шум әҗәл уни һаяттин бәкму әтигән елип кәтти. 1961-жили, декабрь ейиниң ахирқи йәкшәнбисидә, 37-баһарини қарши елип, бир нәччә күн өтмәйла у туюқсиз вапат болди.

Мельбурн Олимпиадисидин кейин Өмәровлар аилиси йеник автомобиль сетивалди. Махмут аилиси вә дост-бурадәрлири билән шу машинисида кәң-таша СССРниң көплигән җайлирини арилап чиқти. У күни Ленинградта (һазирқи Санкт-Петербург) күн наһайити соғ еди. Тәләйгә қарши, ачқучни бир буриғандила от алидиған машина бу қетим егисиниң “буйруғини” қобул қилмиди. Махмут машинини қол билән от алдуруш үчүн еғир моторни бир-икки қетим айландурди. Адәттә, бу операцияни у наһайити йеник вә иштияқ билән орунлатти. Бу қетим... Бу қетим өзини еғир сәзди вә шу йәрдила җүригини тутқан пети олтирип қалди...

Көп өтмәйла йетип кәлгән “Чапсан ярдәм” машинисидики врачлар Махмут Өмәровниң тәсадипи инфаркт ағриғидин вапат болғанлиғини ениқлиди. Шум әҗәл СССР, Европа вә дуния чемпиони, медицина пәнлириниң намзити, Киров намидики һәрбий-медицина академиясиниң доценти, подполковник Махмут Бәдәл оғли Өмәровни әйнә шундақ у дунияға елип кәтти...

Махмут Алмута шәһиридики аддий моздуз Бәдәлҗан ака билән Маһинур һәдиниң төртинчи пәрзәнди – оғуллириниң чоңи еди. 1924-жилниң ахирида, Махмут туғулғанда, Бәдәлҗан акиниң хошаллиғида чәк болғини йоқ – үч қиздин кейин арман қилған оғул пәрзәнт дунияға кәлдидә!

Махмут шу вақиттики өлчәм билән чапсан әр йәтти. Анисиға күндүзи кичик укилирини (аилидә Махмуттин кейин йәнә төрт пәрзәнт туғулди) тәрбийиләшкә ярдәмләшсә, кечилири Бәдәлҗан акиға моздузчилиқта қол-қанат болди. Махмут сәккиз яшқа толғанда дутар челишни үгәнди. Ата оғлиниң атақлиқ сазәндә, әл-нәғмиләр қатарида болушини арман қилатти. Лекин ата армини, һәқиқий мәнасида орунланмисиму, Махмут нах-

ша-сазға болған һәвәсини һаятиниң ахириғичә сақлап қалди. У бир нәччә саз әсваплирида бемалал ойнаш дәриҗисигә йәтти.

Бәдәлҗан ака яшла вапат болди, аилидики барлиқ еғирчилиқ оғулларниң чоңи Махмутниң зиммисигә чүшти. Ата пәрзәнтлириниң һәммисиниң билимлик болушини арман қилидиған. Ата армини әмәлгә ашти – яш вапат болған Шәмшинурдин башқисиниң һәммиси – Гүлинур, Махмут, Бибигүл, Нурҗаһан, Санийәм вә Алмас алий билим елипла қалмай, пән намзатлири болуп йетилди. Бунинда, әлвәттә, һәм ата, һәм ака орнида қалған Махмутниң үлүши чоң болди.

1940-жили оттура мәктәпни әла баһаларға тамамлиған Махмут Алмутидики медицина институтиға оқушқа чүшти. Арида бир жил өтәөтмәйла Улуқ Вәтән уруши башланди вә Махмут бир нәччә қетим мәйданға атлиниш нийитидә һәрбий комиссариатқа әризә язди. Шундақ әризиләрниң бирини қариған һәрбий комиссариат рәһбәрлиги уни Ленинградтин Сәмәрқәнткә көчирилгән Киров намидики һәрбий-медицина академиясигә оқушқа әвәтти. Кейинирәк шу академияниң толуқ бир курсини тамамлиғандин кейин уни Оттура Азиягә көчирилгән Харьков һәрбий училищесиға авуштурди. Мошу училищеда һәрбий-фельдшер мутәхәссислигини егилигән М.Өмәров 1943-жили язлиғи һава-десант әскәрлири тәркивидә җәң мәйданиға атланди, бир нәччә қетим һәқиқий қәһриманлиқниң үлгисини көрсәтти. У қолида автомат, мүрисидә мәхсус медицина сумкиси билән дүшмәнниң арқа сепидә һәрикәт қилидиған мәхсус қошунлар тәркивидә та Ғалибийәт күнигичә җәң қилди.

Ғалибийәтни Махмут Өмәров мәғлубийәткә учриған Германия йеридә қарши алди. Уруштин кейин у өйигә – Алмутиға алдириди. Бирақ, 1945-жили июль ейида медицинилиқ алий билим дәргаһидин армиягә чақирилған барлиқ офицерларни Киров намидики һәрбий-медицина академиясигә оқушқа әвәтиш тоғрилиқ буйруқ чиқти. Шундақ қилип, алмутилиқ Махмут Өмәров ленинградлиқ болуп қалди.

Махмут Өмәров ленинградлиқ Галина Бегоулева билән аилә қурди. Кейинирәк оғли Арслан билән қизи Ирина туғулди. Арслан ата изини бесип, һәрбий-медицина академиясини тамамлиди, қизи Ирина тарих мутәхәссислигини таллавалди. Һазир Арслан вә Ирина Өмәровлар Санкт-Петербургта яшаватиду.

Махмутниң спортта, шундақла илим-пән саһасида қол йәткән утуқлири аяли Галина билән чәмбәрчас бағлиқтур. У Махмутқа барлиқ шараитларни яритип бәрди. Журналист М.Чупровниң йезишичә, әсли Бегоулевлар әвлади медицина вә спорт саһасиға наһайити йеқин болған. Махмутниң қейинатиси Б.П.Бегоулевму һәрбий-медицина саһасиниң хадими еди. У дәсләпкиләрдин болуп, 1938-жили Кеңәш Иттипақиниң Қәһриманинамиға сазавәр болған. Умумән, Өмәровлар – Бегоулевлар аилисидә медицина саһасиға интилиш бесимирақ болғанлиғи билинип туриду. Ейтмақчи, Махмут Өмәровниң аяли Галинаму Ленинградтики атақлиқ физиотерапевтларниң бири.

Махмут Өмәров, шундақ қилип, Ленинградта қалди вә академияни муваппәқийәтлик тамамлап, шу билим дәргаһида аспирантурида оқуди. У чоң спортқа қандақ келип қалди? Маңа мошу материални йезиш җәриянида бу соалға җавап елиш үчүн хелә издинишкә тоғра кәлди. Чүнки у һәрбий-медицина академиясини тамамлиғанда 27 яшта еди. Бу яшқичә униң спорт билән, демәк, оқ етиш спорти билән шуғулланғанлиғи еник. Шундақ екән, пәқәт 27 яштин кейинла бу ишқа бәл бағлап, әҗайип көрсәткүч-утуқларға йетишигә һәқиқәтәнму адәмниң ишәнгүси кәлмәйду. Униң үстигә Махмут Өмәровниң дәсләпки тренери А.Васильев мундақ дәп язиду: “Мән Мишаға (Махмутқа – **И.Б.**) тренер керәк болди дегәнгә ишәнмәймән. Ундақлар тренерға муһтаҗ әмәс”. Бу пикирдин шуни очуқ көримизки, М.Өмәров қайтмас ирадигә егә болған, издинишни, алдиға қойған мәхситигә йетишни билгән инсан еди.

Онлиған чемпионларни тәйярлиған тренер А.Васильев М.Өмәровни дәсләп 1949-жили академияниң тир залида учратти. Аридин төрт жил өтүп, 1953-жили у спорт маһири нормисини орунлиди. Йәнә орунлуқ соал пәйда болиду: Кеңәш оқ етиш спортиниң йоруқ юлтузи болған Махмутқа спорт маһири нормисини орунлашқа төрт жил вақит кәттиму? Тапанчидин етиш бойичә икки дүркүн дуния чемпиони, хизмәт көрсәткән спорт маһири В.Столыпин өзиниң хатирилиридә мундақ дәп язиду: “Миша иккимиз тирда учришип қалдуқ. Қарисам, у тапанчидин шундақ маһирлиқ билән пайдилинаттики, һәр атқинида пәқәт онлуққа, нери кәтсә сәккизлик яки тоққузлуққа тәккүзәтти. Ундақ мәргән өз күчини һеч ким көзгә илмайдиған тирда әмәс, чоң спорт мусабиқилирида синаш керәклигини чүшәндим. Лекин бу пикримгә Миша тамамән қарши чиқти: униңға һазирчә өзи тутуш қилған намзатлиқ диссертациясини аяқлаштуруш һәммидин әвзәл еди. Миша бу спорт түриниң униң илим-пәнгә болған қизиқишини иккинчи планға сүрүветишни халиматти”.

Бизни қизиқтурған соалға буниңдин артуқ очуқ җавап болмиса керәк. Махмутниң пәқәт диссертация яқлиғандин кейинла чоң спортқа бәлни бағлап киргәнлиги еник.

1953-жили, пән намзити аталғандин кейин, йәнә шу тренер А.Васильевниң илтимаси түпәйли, Махмут Өмәров оқ етиш спортида өз күчини синап көрүшкә қәтъий бәл бағлиди. Һәр бир мусабиқида ғалип чиқишқа башлиған у шу жилила оқ етиш спорти бойичә СССР талланма командисиниң тәркивигә киргүзүлди. Һә, пәқәт униң әзаси болупла қалғини йоқ, СССР талланма командисиниң һәқиқий лидери болуп чиқти.

1954-жил. СССР талланма командиси тәркивидә Махмут Өмәров Каракас шәһиригә дуния чемпионатиға атланди. Бу мусабиқида Кеңәш мәргәнлири командилиқ һесапта биринчи орунни егилиди вә тапанчидин атидиған спортчиларниң әң қиммәтлик вә һәр бир мәргән арман қилидиған “Лион кубогини” йеңивалди.

1958-жил. Бухарестта М.Өмәров Европа чемпиони атилип, алтун медальни йеңивалди.

1956 – 1961-жиллар җәриянида алтә СССР вә Европа чемпионати, үч дуния чемпионати, икки Олимпиада өткүзүлди. Нәтиҗә – йәттә алтун, икки күмүч медаль. Демәк, Махмут Өмәров бәш дүркүн Европа чемпиони, үч дүркүн дуния чемпиони вә Олимпиада рекордчиси. Қисқа қәрәл ичидә мундақ нәтиҗигә йәткән мәргәнләрни дунияда бармақ билән санавелишқа болиду. Шуларниң бири Махмут Өмәровтур!

1958-жили өткән XXXVII дуния чемпионатиниң тәнтәнилик йепилиш һарписида өткән мәтбуат- конференциясидә журналистларниң "Әң яхши мәргән ким?" дегән соалиға Оқ етиш спорти хәлиқ ара иттипақиниң баш кативи К.А.Ларссон мундақ дәп җавап бәргән: "Пистолеттин етиш маһири Өмәров". Яки йәнә бир мисал: Өмәров өзи қатнашқан барлиқ иттипақ миқиясидики вә хәлиқ ара турнирларда бир қетимму мәхсус мукапатсиз қалған әмәс.

Махмут Өмәр 1956-жили Мельбурнда вә 1960-жили Римда өткән Олимпиадиларға қатнишип, Римда командилиқ һесапта олимпиада чемпиони, Мельбурнда Олимпиада рекордчиси аталди. Немишкә Олимпиада чемпиони әмәс? Рекорд – бу әң жуқури көрсәткүч, демәк, әң жуқури көрсәткүчкә йәткән адәм чемпион атиғини елиш керәкку? Бу соалларға җавап елиш, очуғини ейтқанда, оңай болғини йоқ. Ахири М.Өмәровниң йеқин дости, СССР талланма командисиниң капитани, бир нәччә дүркүн Европа вә дуния чемпиони аталған Михаил Иткисниң хатирилиридә бу соалға еник җавап тепилди. М.Иткис достиниң Мельбурн Олимпиадисида қандақ һәрикәт қилғанлиғини мундақ язиду:

"...Олимпиада Миша (М.Өмәров **И.Б.**) үчүн утуқлуқ башланди. Дәсләпки серия: 95 пай, америкилиқ О.Пиньонниң бир пайи кам, Олимпиада чемпиони швед Т.Ульман вә дуния чемпиони америкилиқ Х.Бэннер хелила артта қалди.

Иккинчи серия. М.Өмәров тапанчидин новәттики оқни чиқирип корректировщиги С.Переберинға қариди. Переберин билән ишләшни Миша яхши көрәтти. Корректировщикларниң вәзиписи мәргәнгә һәр бир етиштин кейин һесават берип туруштин ибарәт. Бирақ, шундақ корректировщиклар барки, әгәр оқ "тоққузлуққа" тәгсә, у әттәй, новәттики оқ "онлуққа" тәгсун дегән нийәттә, "онлуққа" яки "сәккизликкә" тәгди, дәп ейтиду. Мундақ "натоғра" әхбаратни Өмәров яқтурматти вә оқ мишеньниң қайси йеригә тәгсә, нәқ шуни билгүси келәтти. Әнди Переберин М.Өмәровниң бу хислитини яхши билгәчкә, тоғра һесават беришкә үгәнгән еди.

– Тоққузлуқ алтидә, – деди Переберин. Бу, мәргәнләрниң тили бойичә, Өмәровниң новәттики оқи "тоққуз" пай әкәлди, бирақ оқ саат циферблатида алтә орунлашқан җайға тәгди, дегәнлик еди. Демәк, М.Өмәров иккинчи серияниму утуқлуқ башлиди, дегән сөз.

– Онлуқ "паскина" алтидә.

Түзитиш тоғра. Өмәров Перебериннни дәрһал чүшәнди. Атқан оқ "онлуққа" тәгди, бирақ "тоққузлуққа" наһайити йеқин.

– Онлуқ йәнә алтидә.

– Онлуқ таза.

Миша һәр қачан өз ярдәмчисиниң натоғра һесават бәрмәйдиғанлиғини яхши биләтти. Шуңлашқа Переберинға, худди өзигә ишәнгәндәк, ишинәтти.

Иккинчи сериядә Өмәров 91 пай алди. Үчинчи серияниң дәсләпки икки оқи таза "онлуққа" тәгди. Переберин һәр икки қетим "яман әмәс" дейиш биләнла чәкләнди. Һеч қачан бу ибарини қолланмайдиған униң сөзлири Өмәровта гуман пәйда қилди: "Мүмкин мән яхши аталмиған болсам керәк". Яқ, Переберин хаталашмиған еди. Буниңға Мишаниң көзи толуқ йәтти вә у шундақ маһарәт вә қизғинлиқ билән етишқа башлидики, һәм мутәхәссисләрниң, һәм журналистларниң диққитини бирдин өзигә җәлип қилди. Миңлиған спорт ишқивазлири дәс туруп, М.Өмәровни алқишлашқа башлиди.

Қисқа тәнәпуста Мишаниң оқ етиш кабинисини журналистлар, фотомухбирлар оравалди. Переберин болса, бу ваң-чуң Мишаға сәлбий тәсир йәткүзидиғанлиғини дәрһал чүшәнди вә "мениңсиз бир пай оқ атма", дәп агаһландурдидә, дәм елиш бөлмисигә кирип кәтти.

Переберин дәм елиш бөлмисигә кириши биләнла, Мишаниң тапанчисиниң етилған үни аңланди. У жүгрәп дегидәк өз орниға кәлдидә, оқниң қәйәргә вә қанчигә тәккәнлигини дәрһал Мишаға хәвәрләш үчүн мәхсус бинокльни қолиға алди.

– Тоққузлуқни үчтин издә – деди Миша Переберинға – һазир шамал сәл тохтап қалди, шуниңдин пайдилинай дедим, сән хапа болма, достум.

Переберин мишеньдин һеч бир оқ тәккән бәлгүни тапалмиди. Оқ тәгмигәнму?! Яқ, ундақ болуши мүмкин әмәс. Миша биринчи қетим қолиға пистолет алғандиму мундақ атмиған, әң болмиғанда "иккиликкә" яки "үчлүккә" тәккүзәтти. Переберин өз көзигә өзи ишәнмәтти.

– Тоққузлуқни үчтин издә – деди йәнә М.Өмәров.

"Мүмкин, илгири оқ тешиватқан төшүккә дәл кәлгән оқ һеч қандақ из қалдурмай, шу төшүктин өтүп кәттиму?" дәп ойлиди Переберин вә дәрһал баш судья билән хәвәрлишиш бәлгүсини беридиған қизил байрақчини көтәрди.

Пәқәт Олимпиада оюнлиридила әмәс, һәр қандақ мусабиқида йүз бериши мүмкин болмиған вақиә йүз берипту. Мишаниң "тоққузлуқ үчтә" дегиниму, Переберинниң "оқ тәккән бәлгү йоқ" дегиниму тоғра болуп чиқти. М.Өмәров башқа мишеньға атқан. Оқниң "тоққуз" пай әкәлгини раст. Лекин тапанчидин атқучилар кодекси бойичә, башқа мишеньға атқанлиғи үчүн "икки" пай җәриман төлиши керәк. Бу тәсадипи әһвал Мишаниң "тоққуз" пайини "йәттә" пайға чүшәрди.

М.Өмәров қандақларчә өз мишенидин "адишип" қалди? Тәнәпус вақтида судъялар, шамални әскә елип, мишеньниң жуқурисидики бәлгү бар тахтини мишеньниң төвән тәрипигә орнатқан еди. Миша болса, адити бой-

ичә, сол қолини көтирип, сол көзини сәл-пәл торайду, андин тапанчисини оң қолиға елип бар күчи билән созиду, андин тәпкини басиду. У сол қолини көтирип, мишеньдики бәлгүни торавалған вә өзәмниң мишеним дәп бемалал оқ чиқарған еди.

Бирақ М.Өмәров һеч нәрсә йүз бәрмигәндәк, өзини мәғрур тутти. Биз, талланма команда әзалири, Мишаниң ичидин һәс-һәскә чүшүватқанлиғиға бәк ечиндуқ. Чүнки, Олимпиадида бир қетим "йәттиликкә" тәгсәң, мукапатлиқ орунлардин үмүтүңни үзүвәр дегән сөз. Әнди Миша болса, Олимпиадидики пистолетчилар арисида лидер еди.

Тәләйгә яриша, Махмут Өмәров үчинчи, төртинчи вә бәшинчи серияләрдә 94, 93, 92 пай алди. Миша техичила лидер. Хәп, әшу күтүлмигән "йәттилик" болмиғанда...

Мусабиқә аяқлашти. М.Өмәров өзиниң барлиқ рәқиплиридин хелила алға чиқти. Олимпиада чемпиони дәп Мишани тәбрикләшкә алдиридим. Хәп, алдиримисамму болған екән. Судъялар пайларни һесаплашқа башлиди: Миша 556 пай алди, бу Олимпиада рекорди әмәсму?! Мишаниң чемпион болидиғанлиғида һеч гуманим қалмиди. Шу пәйттә, кимду-бириниң "финляндиялик мәргән П.Линносвуо 556 пай топлапту", дегән хәвири аңланди. Мүмкин әмәс, Линносвуо техи чоң спортта чоң көрсәткүчкә йәткән, атақлиқ спортчи әмәс. Бирақ судъялар хаталашмиған еди – һәр иккилисиниң пайи 556. Олимпиадиниң алтун медали бирла, иккисиниң бири алтун медальни елиши керәк.

Судъялар "онлуқларни" санашқа башлиди. Линносвуониң "онлуқлири" жигирмә алтә, Мишаниң – жигирмә төрт. Чүшинишлик финн П.Линносвуо Олимпиада чемпиони, Махмут Өмәров – Олимпиада рекордчиси. Хәп, әшу күтүлмигән әһвал йүз бәрмигән болса, Миша 558 пай топлиған болар еди".

М.Иткисниң бу хатирисидин биз Махмут Өмәровниң Олимпиада чемпиони болушиға күтүлмигән вақиәниң сәвәп болғанлиғини ениқ көримиз.

Махмут Бедәл оғли уйғур вә рус тиллиридин ташқири немис вә латин тиллирини бемалал билгән. Куприн, Достоевский, Толстойниң әсәрлирини оқушни бөләкчә яқтуратти. "Барлиқ спортчилар мәшғулат өткүзүш үчүн яки мусабиқиға қатнишиш үчүн атланғанда, өзлири билән нурғунлиған китапларни еливалиду, – дәп язиду М.Иткис. – Лекин уларниң көпчилигиниң у китапларни толуқ оқуп чиқишқа һәвәси болматтиму яки мусабиқиға башқичә тәйярлиқ көрүшни әвзәл көрәттиму, һәр һалда китаплар чемоданға қандақ селинған болса шу петичә қалатти. Әнди Махмут Өмәров болса, өзиниң китаплирини оқуп болуп, башқилардинму сорап оқатти".

М.Өмәров наһайити бай нәзәрийәвий билимгә егә болған вә уни әмәлиятта қоллинишни, ахирқи нәтижигә еришишни биләтти. У тәвлүгигә жигирмә саат ишләшниму биләтти. Достлириниң бири униңға чақчақ арилаш һәқиқәтни ейтқан еди: "Сән, Миша, алди билән хиялиңда ғалибийәт қазинисән, андин кейинла мусабиқиларда".

Махмут Өмәров С.М.Киров намидики һәрбий-медицина академиясидә намзатлиқ диссертация яқлиғандин кейин, чоң спорт билән мәшғул болушқа башлиди, дедуқ. Бирақ у илим-пәнни унтуп қалғини йоқ – онлиған илмий әмгәкләрни йезип қалдурди. Бу әмгәкләр һазирму өзиниң актуаллиғини йоқатқини йоқ – һәм тренерлар, һәм спортчилар, шундақла медицинилиқ алий оқуш орунлириниң оқутқучилири вә студентлири қолланмақта вә үгәнмәктә.

Алмутидики аддий моздуз аилисидә тәрбийиләнгән Махмут Бедәл оғли Өмәровниң чоң спортта қалдуруп кәткән изи әйнә шундақ. Әҗайип таланти, билими, спорттики чоң утуқлири билән өзини, шуниң билән биллә уйғур хәлқини пүткүл дунияға тонутқан Махмут Өмәровни биз, кейинки әвлат, дегәндәк билмәймиз. Һазир жигирмә оттуз яшлар әтрапидики уттур кәлгән уйғурдин “Махмут Өмәров ким?” дәп сорисаң җавап берәлмәйду. Бу бизниң беғәмсизлигимизму яки өзимизниң йоруқ юлтузлиримизниң қәдрини чүшәнмәйдиғанлиғимизму? Шу нәрсигә ишәнчим камилки, йәнә бир Махмут Өмәров бүгүн-әтә йетилип чиқмайду. Шундақ екән, Махмут Өмәров һәр бир уйғурниң қәлб төридин орун алидиған шәхс һәм дайим шундақ болиду, дәп ойлаймиз.

Иврайим БАРАТОВ

Һезмәт АБДУЛЛИН (1925 – 1986)

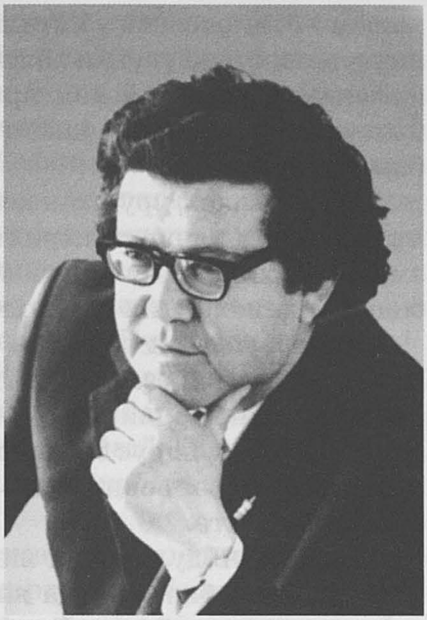

1995-жили 13-октябрь күни Қазақстан Язғучилар иттипақиниң мәҗлис залиға адәмләр жиғилди. Бу Һезмәт Абдуллин төвәллудиниң 70 жиллиғиға беғишланған әдәбий кәч еди. Залда язғучи иҗадийитиниң мухлислири билән қәләмдашлири. Бүгүнки кәчниң бир өзгичилиги униңға қазақ язғучилириниң адәттикидин нурғун қатнашқанлиғида болди. Уйғур вә қазақ әдиплири кәйни-кәйнидин минбәргә чиқип, язғучиниң иҗадий паалийити вә инсаний пәзиләтлири һәққидә ейтишти. Һ.Абдуллинниң мәрданилиғи, кәң пейиллиғи, әдипләргә болған еһтирам-гәмхорлуғи, иҗадийәткә дегән бәләнт мунасивити, бай әдәбий мирасиниң қиммәт-әһмийити алаһидә сәмимийәттә йәнә бир тәкитләнди.

Дәрһәқиқәт, Һ.Абдуллин тәбиәт һәртәрәплимә ихтидариға яриша мәрданә мүҗәз-хулуқму әта қилинған намайәндә еди. Униң һаят вә иҗат йоли хәлиқ тарихида муһим вақиәләр, тарихий өзгиришләр йүз бәргән дәвирдә өтти. 30-жиллардики ачарчилиқ вә тәқипләр, Улуқ Вәтән уруши, Хрущев дәври, Шәрқий Түркстандики қалаймиқан вә паҗиәлик вақиәләр...

Һ.Абдуллин шәхс сүпитидә һәм язғучи сүпитидә шу шиддәтлик һәм мурәккәп һаят вақиәлири қайнимида шәкилләнди.

* * *

Атниң қашқисидәк алаһидиликлири билән көпчиликни җәлип қилидиған өз дунияси можут әдипниң китапхан алдиға яйидиған һаят картинилири шунчә кәң һәм җошқун болидиғини мәлум. Һезмәт Абдуллин әдәбиятимизда, кәңирәк ейтсақ, миллий мәдәнийитимиздә шундақ яркин сима болуп, униң көп саһалиқ иҗадий мираси хәлқимиз мәнивий байлиғиға қошулған чоң байлиққа айланди. Тәбиийки, җәмийәттә болуватқан асаслиқ өзгиришләр өз дәвридә яритилған әдәбий мирасқа башқичә яндишишни, башқичә баһалап тонушни тәләп қилди. Шу нәрсә ениқки, язғучиниң

хәлқигә болған әң изгү интилиш нийәтлири, пәрзәнтлик һиссият-тәсәввурлири, хәлқиниң бүгүнки һаяти вә кәлгүсигә болған әндишә-ғәмлири, арзу-арманлири сәмимий һәм яриқин мужәссәмләнгән әсәрлири һазирму вә кәлгүсидиму өз қәдир-қимметини йоқатмайдиғанлиғиға вақит кепиллик бәргәндәк.

Дәрһәқиқәт, урушниң кейинки дәвирдә миллий әдәбиятимиз тәрәққияти қайта җанлиниш җәрияни билән башланди десәк, у вақитлардин та өмриниң ахирқи дәмлиригичә Һезмәт Абдуллин әдәбият көчиниң бешида болуп, көп җәһәттин йеңилиқларниң кәшпиятчиси сүпитидә көрүнди.

Һаят вә заман тәливигә бенаән, әдәбият еһтияжини чоңқур сәзгән у һәм шаир, һәм прозаик сүпитидә қәләм тәврәтти. Бу җәриянда ижадийәтниң сехирлиқ сирлирини тонуп билиштә вә уларни әмәлгә ашурушта Һезмәт Абдуллин рус вә қериндаш әдәбиятлар, шу җүмлидин қазақ әдәбиятиниң бүйүк әнъәнилиригә яндашқанлиғи, нәп алғанлиғи муһим роль ойниди, әлвәттә.

Һезмәт Абдуллинниң шәхс сүпитидә қелиплишишида туғулуп өскән муһити билән бир қатарда япон милитаристлириға қарши урушқа қатнашқанлиғи уютқа болди. Бу әһвал язғучиға инсан вә урушниң, һаят вә матниң мәңгү мурассәсизлигини пүткүл вуҗуди билән чоңқур сезишкә ярдәм қилди. Шуңлашқиму уруш мавзуси, қан мәйдандики адәм тәғдири мавзуси униң ижадийитидә асаслиқ орун егилиши бекөддә әмәс. Нурғунлиған һекайилири, “Жутдашлар” романи, “Һәқ егиләр – сунмас” повести, көплигән шеирлири уруш мәйданиниң хатириси, уруш чеңидә буруқтум болуп өткән күнләрниң садаси охшаш.

Һезмәт Абдуллинниң умумий һаятиға вә ижадиға чоңқур тәсир қилған вақиәләрниң бири униң 1957-жили ана-Вәтинимиз – Шәрқий Түркстанға болған сәпиридур. Униң билән сәпәрдаш болуп қайтқан улуқ қазақ язғучиси Ғабит Мүсрепов “Турпан тәвәсидә” вә “Тәғдир” романлирини оқуғандин кейин: “Мән уйғурларниң қедимий шәһәрлиридә болуп, у әл билән йеқиндин тонушқан вақтимда, Шәрқий Түркстаннила әмәс, өзәмниң сәпәрдишим һәм йәрлигим Һезмәт Абдуллинниму дәсләп тонуғандәк болған едим. Биз һәммимиз җан тәврәткән әҗайип тәсиратларға бөләнгән едуқ. Әнди Һезмәткә келидиған болсақ, униң өз ана жутиға һәртәрәплимә тәйярлинип барғини шунчилик, шу сәпәрдин елип қайтқан материаллири, иссиқ тәсират туйғулири мана икки чоң китапқа асас болуп олтириду. Һезмәтниң әсәрлирини оқуветип, мән шу сәпәрдә көргәнлиримгә, көңүлгә түккәнлиримгә қайта кәлгәндәк болдум”, дәп Һезмәт Абдуллинниң романлириға алий баһа бериду. Һәқиқәтәнму кичигидин аңлап, бәәйни чөчәклердәк тәсәввур қилған, чоң болғанда дайим өзигә тартип турған ана-Вәтәнгә бериш – язғучи үчүн хәлқи билән үз көрүшкәндәк, тарихниң әҗайип сирлириға чөмгәндәк болған еди.

Бу сәпәр язғучи үчүн хәлқи тарихиниң, турмуш-мәишитиниң, кәңирәк

ейтсақ, хәлиқ қәлбиниң сехиранә хупийәлири дуниясиға сәпәр болди. Қедимий ата макан билән үз көрүшүш Һезмәт Абдуллинға пүтмәс-түгимәс илһам бәхш әтти. Сәмимий иззәт-һөрмәт, өз хәлқигә болған муһәббәт һәм ғурурлуқ туйғулири билән суғирилған "Шинжаң тәсиратлири" намлиқ очерк бир һәптә ичидә йезилди. Кейинирәк йезилған жуқуридики романлар, "Бенакарлар", "Көчкән юлтуз" повестьлири, көплигән һекайиләр асасида шу сәпәр тәсиратлири билән хәлиқ һаятини чоңқур үгиниш, әлниң тәғдир, тарихини бәдиий тәпәккүр қилиш ятиду.

Һезмәт Абдуллинниң ижади мавзу-мәзмун жәһәттин қанчә кәң һәм рәңдар болса, жанрлиқ жәһәттинму шунчә һәр хил. Жуқурида қәйт қилинғандәк, у бәдиий сөзниң һәммә саһалирида үнүмлүк һәм илһамлиқ қәләм тәврәткән әдип. Әслидә ижадийитини шеирийәттин башлиған язғучиниң заманивий поэзиямиздиму өз орни бар. Униң "Анайәт", "Көңүлдә қалмисун арман", "Дидар ғенимәт" охшаш китаплирида рубаийдин тартип чоң һәжимлик поэма, балладилар орун алған.

Китапханлар билән бир учришишта Һезмәт Абдуллин өзини драматург дәп һесаплимайдиғанлиғини, сәһнә әсәрлиригә болған еһтияжни қанаәтләндүрүш йолида һәссә қошуш нийитидә қәләм тутқанлиғини ейтқини ядимда. Мошу муддиа-мәхсәт – еһтияжға аянмай хизмәт етиш – язғучиға арам бәрмигән, мәдәний һаятниң нәқ оттурисида болушқа дәвәт қилған һәм илһам бәргән күчлүк амилларниң бири. Әдәбиятта дайим йеңилиқ ечиш, йеңи жанрларға муражиәт қилиш, йеңи мавзу-проблемиларни мәйданға етиш шу интилишниң рошән ипадилири. Сәһнидә қоюлған "Лутпулла", "Шавкун", "Яркәнт наваси", "Чин төмүр" әсәрлири драматургиямизни хелә жанландурди.

Талант көп қирлиқ болсиму, әслидә бирәр саһада яркинирақ көрүнүши тәбиий. Һезмәт Абдуллин үчүн реалистик проза – әйнә шундақ саһа.

Һезмәт Абдуллин прозиси бүгүнки таңда уйғур тилида яритиливатқан әдәбиятта чоң һадисидур. "Турпан тәвәсидә", "Тәғдир", "Жутдашлар", "Отлуқ чәмбәр" романлири, "Көчкән юлтуз", "Қиядики қиранлар", "Һәқ егиләр – сунмас", "Бенакарлар" повестьлири, бир нәччә онлиған һекайиләр, шу жүмлидин "Муһажирә", "Торуқ ат", "Дилкәшләр", "Жухаза", "Айдиң булақ әвлияси" намлиқ зогулиси романға тәң һекайилири миллий сөз сәнъитиниң кәспий мәдәнийитини жуқури көтәргән, кәспий хисләт-пәзиләтлирини, реалистик қувитини мустәһкәмлигән, бәдиийлик дәрижисини ашурған әсәрләр болди. Мавзу-мәзмун жәһәттинму, йезилиш услуби жәһәттинму һәр қачан солун болған бу әсәрләрдә әдипниң қайнақ бәдиий тәпәккүри вә һаят һәққидики философиялик концепцияси, уйғур хәлқиниң өтмүши, бүгүнки вә әтиси тоғрилиқ тәсәввур-хуласилири, беарам ой-тәшвишлири еһтираслиқ ипадисини тапқан. Бу жәһәттин униң әсәрлири заман өзгиришигә қаримай, вақит-һаят синиғидин бежирим өтмәктә. Дәрһәқиқәт, хәлиқ һаятини жуқури бәдиийликтә ипадиләп, хәлиқниң бунъядкарлиқ һәм умүтвар роһий қияпитини намайиш қилған, униң һаятий

арзу-тиләк, муддиалирини туғ қилған әсәрләрла һаятчан болғуси. Һезмәт Абдуллинниң әң яхши әсәрлиригә алди билән мошу хисләтләр хас болуп, уларни хәлқигә болған әдипниң ишәнч-үмүтиниң ипадиси, хәлқиниң упримас роһий қувитигә оқулған гимн дейиш мүмкин. Язғучи ижадида уйғурларниң қедимий замандин тартип та бүгүнки күнгичә мустәқиллик үчүн елип барған шанлиқ күрәшлири асасий йөнилиш, баш идеявий-бәдиий муддиа сүпитидә гәвдилик һалда мужәссәмләнгән.

Һезмәт Абдуллин қайси дәвир вақиәлиригә муражиәт қилмисун, уйғур хәлқиниң һаяти, хәлиқ сүпитидики характери, буньядкарлиқ роһи – асасий муддиа болуп тиклинип туриду. Бу эстетикилиқ-бәдиий муддиа һаман язғучи тәжрибисиниң тәкамуллишиши, бәдиий маһаритиниң өсүши түпәйли әмәлгә ашурулди. Шуңлашқиму Һезмәт Абдуллинниң нәсрий әсәрлири уйғур прозисиниң өзигә хас өзгичилиги билән шәкиллинип, риваж тепишиға, униңда муәййән реализмниң, чоңқур психологизмниң туралишишиға қошулған чоң һәссидур.

Һезмәт ака сөзниң қудритини, сөзниң тамини нәпис-инчикә туюш сезимигә егә еди. Әйнә шу туйғунлиғи түпәйли раса керәк сөзни, лазим гәпни өз орнида, өз пәйтидә ишлитиш қабилийити күчлүк. Бу әжайип ихтидари язғандила әмәс, бәлки сөзлигәндиму яркин сезиләтти. Униң айрим сөзчақчақлириниң кәң тарилип кетишиму шуниңдин. Мошу нәпис сезим, туйғунлуқ һәққидә ейтқинимда, бир вақиә әскә чүшти. 60-жилларниң оттурилирида Һезмәт акиларниңкидә бир нәччә нәпәр кишиләр жиғилип қалдуқ. Һезим ака Искәндәров, Әхмәт ака Шәмиев, Ғожахмәт ака Сәдвақасов йәнә башқилар бар. Илтимас бойичә Селимахун иккимиз "Әжәм" мәрғулиға челип қалдуқ (у чағларда бу мурәккәп сазни жайида челип жүрәттуқ). Сазәндиләр билиду, "Әжәм" мәрғулиниң оттура чамисида жуқарқи пәдиләрдә жавлан қилидиған жайлири бар, қеришқандәк тақ шу йәрләргә кәлгәндә, тәмбирниң сази қайтип қалса болиду. Сазни тохтитиш мүмкин әмәс... Селимахун һәр хил амаллап пәдини жуқури-төвән тутуп челишни давам қиливататти, Һезмәт ака орнидин туруп тәмбирниң бир қулиғини бурап чиңитип коюведи, саз әксигә келип, тәмбир қайтидин күч-шижаәт билән жавлан әйләп, мәрғул тамамланди. Саз тамамлиниши биләнла Әхмәт ака орнидин дәс туруп: "Кәлгинә, ука, бир сөйүп қояй. Сән асан адәм әмәс, жуму!" дәп қучақлиди. "Тәмбирниң бәш симидин қайсиси қайтқанлиғини қандақ билдиң? – дәп һәммә һәжәплиништи. "Болдила әнди, уттур кәлгән симни чиңитипла қойдум", дәп Һезмәт ака хатиржәм олтиривәрди. Мана мошу сехирлиқ сәзгүрлүк, туйғунлуқ әдипниң чоң әсәрлиридә болсун, һекайә, шеирлирида болсун, қандақ вә немидин башлаш, қисим-қисимлирини орни-орниға жайлаштуруш, бабида аяқлаштурушта яққал көрүниду. Болупму мәрвәйтни йоруқта ялтиратқандәк сөзни керәк жайида ишлитип бар қирлирини ечиш, солун сирлиқ ибариләрни қуруш йәнә шу нәпис сезиниш аламити.

Язғучи әһлиниң башқилардин чоң өзгичилиги – һаятниң, тәбиәтниң

назук вә мурәккәп һадисилирини бар пүтүнлүги билән, миң хил авазу бояқлири билән қобул қилишқила әмәс, бәлки уларниң онлиған авазлиқ мурәккәп музыка әсвави – орган охшаш қайта яңритишқа, қайта әксигә кәлтүрүшкә, йәнә келип өз һиссият вә әқлий дунияси асасида қандақту гармония-уйғунлуқта, шуңлашқа техиму сирлиқ вә тәсирлик һалда қайта яңритишқа қабил. Һезмәт акиға мошу тәкрарланмас хисләт алий дәриҗидә хас. У адәм қәлбиниң әң назук, сехирлиқ кәчүрмилирини, тәбиәтниң не бир сирлиқ көрүнүшлирини, қоршиған муһитниң түмән-түрлүк бояқ вә авазлирини тәсвирләшниң маһири. Һезмәт ака тәсвириниң, стилиниң реалистик кувити мошу қабиллиқта ятса керәк.

Һезмәт акиға хас тәсвирләшни қирқилип ясилип қойған әмәс, яқ, бүк-барақсан дәрәққә охшитишқа болар еди; путақ-йопурмақлири қирқилип ясилип қойған дәрәқтә артуқ турған һеч немә йоқ, һәммә тәп-тәкши, бирақ бир немиси йәтмигәндәк туриду, көзүң униң үстидин сирилип өтиду, халас; бүк-барақсан дәрәқниң болса, миңлиған япрақлири шилдирлап сир төкиду, путақларниң һәр тәрәпкә ғулач керип туруши, умумий туриқида әркинлик, тәкрарланмас пүтүнлүк сәлтәнәт қилип туриду. Ундақ дәрәқ һәвәс қозғайду, тәврәндүриду.

Һезмәт ака бәдиий сөзниң һәр хил жанрлирида үнүмлүк қәләм тәврәткән әдип. Һәр жанрниң өзигә хас алаһидиликлири әдиптин һәр хил бәдиий тәпәккүрни, һәр хил услубни – бирдә әқлий-эмоционал бисати мол қисқиликни, бирдә вақиәликни кәң қамрашни, бирдә ғил-пал туюлған әһваллири бабида тәсвирләшни тәләп қилидиғанлиғи мәлум. Һезмәт ака бу өзгичиликләрни мукәммәл егилигән талант егиси еди.

* * *

Жуқурида ейтилған юбилей кечидә қәләмдаш замандашлири сүйсинип тәкитлигән пәзиләтләрниң ичидин мән Һ.Абдуллинниң мәртлигини, кәңлигини алаһидә қойған болар едим. Униң бу алий пәзилитини мән әң алди билән қәләмдашларға мунасивитидин көримән. Тонулған болсун яки йеңидин қәләм тутқан болсун, чоң-кичик әдипләрниң паалийитигә һөрмәт билән қарайдиған.

Һезмәт ака, кимниңла болмисун, яхши әсәрини оқуса, өзи ижат қилғандәк хошал болидиған, у әсәрни башқиларға тонуштурушқа алдирайдиған. Ядимда, бир күни түндә телефон қилип: "Ука, әдәбиятимизға бир талант кәпту. Әтә маңа йолуқуп қолязмини ал. Ойғитивәткинимгә хапа болма, яхши қол язмини оқуп, сени күндә ойғитишқа мән тәйяр", дәп сөзни узатмайла телефонни қоюп қойди. Әтиси қолязмини алдим: "Турған Тохтәмов. "Кона түгмән", повесть" дегән қолязма. "Һой, бу өзимизниң Турғанжанғу", дәп қалдим. Һезмәт ака мәнилик күлүмсирәп қойди. Өйгә келип повестьни диққәт һәм қизиқиш билән оқуп чиқтим. Һәқиқәтәнму күчлүк һәм өзгичә йезилған әсәр. Саатқа қарисам, түнниң хелә вақти болуп қалғ-

ан екән. Мәнму Һезмәт акиға телефон қилдим. “Турғанжанниң повестини раһәтлинип оқуп чиқтим. Сениң дегиниң топ-тоғра: әдәбиятимизға һәқиқәтән бир талант кәпту. Охатқинимға хапа болма, яхши қол язмиларни оқуп, сени ойғитишқа мәнму тәйяр”, дедим. Иккилән сәмимий күлүштуқ. Әсәрдин тәсирләнгиним шунчилик болдики, түн йеримидин ашқан мәзгилдә инимға қол язмидин алған тәсиратимни изһар қилиш үчүн хәт йезишқа олтардим...

* * *

Һәммә билиду, Һезмәт ака билән узақ жиллар давамида ака-инидәк йеқин өттуқ: униңға иккимизниң жутдашлиғила әмәс, бәлки мүжәз-хулқ, һаятий истәк-көз қарашлиримизниң йеқинлиғи, һәтта охшашлиғи сәвәп болғанду. Ойлаймәнки, бир-биримизгә тәсиримиз болмай қалмиди, амма униң – мәндин чоң вә яркин шәхсниң – маңа тәсири бесимирақ болди. Шуңлашқа һазир, Һезмәт акиниң вапатидин кейин, бәзи кишиләрниң мени униңға охшитиши, иллиқ тәвриниш билән “Һезмәтни көргәндәк боп қалдуқ”, дейишлири бекар әмәсту.

Өмримизниң айрим пәйтлири, мужәз-хулқимизниң бәзи көрүнүшлири ижадийәттиму из қалдурди. Бир-биримизгә беғишлап язған шеирлардин униң “Кәчүрүмчан бол, дост” шеириниң туғулуши мундақ бир әһвалға бағлиқ болған. Бирәр кишидин көңлүм қалса, арилашмайдиған яки яқмиғанни бетигила басидиған тоғра кесәрлик қилиқ яш чағлиримда мәндә бесим кәлди, шу мужәзгә бағлиқ айрим йеқин илпәтләрдин жирақлишип өкүнгәнлирим аз болмиди. Мошу қилиғимни байқап жүргән Һезмәт ака; “Достлуқ, илпәтчилик саңа санаторий, курорт әмәс һәр қачанла раһәт беридиған. Униңму дәрди, хапичилиғи болиду. Шуни көтиришни, кәчүрүшни билиш керәк, ука”, дәйдиған. Ахир жуқурида аталған шеирни язди. Униңда мундақ қурлар бар:

Мәнғу нурғун хапилиқни унтуп кәттим,
Раст, сән мени “пәрвасиз, уттур” дәттиң.
Биз солдатқу, қута әмәс жиғидиған
Дурлирини һәр хил ғәрәз, тәтүр гәпниң.

Һезмәт ака әсәрлирини беғишлайдиған әдипләрдин әмәс еди. Шуниң өзидә маңа бир қанчә шеирларни беғишлиғанлиғиға пәхирлинимән. Мән униң башқа бир қанчә шеирлириниң қандақ шараитта туғулғанлиғидин яхши хәвәрдар, чүнки йеңи шеирлар йезилсила, оқуп беридиған адити бар еди. Шундақ айрим пәйтләрдә униң бир нәччә шеирлири магнитофонға йезилип қалған еди.

Һезмәт ака саламәтлигигә, адәттә, шикайәт қилмайдиған, анда-санда, туму-пушқақ болмиса, орун тутуп ятматти. Биринчи қетим жиддий ағрип 1983-жили ағриқханиға чүшти. Февраль ейи еди. Дәл шу вақта Ташкәнткә командировкиға кәткән вақтим болуп, у йәрдә он күндин ошу-

ғирақ жүрүп қалдим, 23-февраль, Кеңәш армияси күни, әнъәнә бойичә, Һезмәт акини урушқа қатнашқан ветеран сүпитидә тәбриклишәттуқ. Шу әнъәнини көздә тутқан һалда 23-февраль күни қайттим. Самолет вақтида учмай, хелә кечикип Алмутиға қонди. Өйгә келипла Һезмәт акиниң ағриқханиға чүшүп қалғинини билдим. Әтиси әтигәнла Совминниң Шевченко кочиси бойиға җайлашқан ағриқханисиға йетип бардим. Сирттики новәтчиләргә бир сәвәпләрни ейтип Һезмәт ака ятқан палатиға кирдим. Мени көрүши биләнла орнидин туруп, қаттиқ қучақлиди. Чирайи сәл отуқуп қапту, йоған көзлиридә муң тунуп қалғандәк көрүнди. Ағриқханиға қандақ чүшүп қалғинини, тәкшүрүп, дава қилишиватқанлиғини чапсан-чапсан сөзлиди. Андин дохтурлар арилайдиған вақти болуп қалғинини, талаға чиқип турушимни, бир амаллап чиқидиғанлиғини ейтти. Хелә һаядин кейин, кийинип чиқти. Уқсам, ишиктә турған новәтчиләр билән йеқин болуп, халиғанда чиқип-кириш мәсилисини “һәл қилип” қоюпту. “Алмута” ресторaниға кирдуқ. Пальтоларни гардеробқа өткүзгәндә, қарисам, учисида ағриқханиниң қара неппиз рәхттин тикилгән яқиси йоқ, йәңлири қисқа “костюми”, узун шарфни бойниға ташлапла, икки учини чүширип қоюведи, “костюм” хелә йошурунди. Чәттики үстәлгә олтардуқ. Айлап көрүшмигән кишидәк сөзи түгәр әмәс. Гепиниң урани ағриқханиға чүшүп қалғини тәсадипи әһвал, униңға тола әһмийәт берип кәтмәслигим керәк... Кейинирәк ойлисам, мени әмәс, өзини шуниңға ишәндүргүси кәлгәнкән. Шу олтиришимизда Һезмәт ака хәлқимизниң қедимий өтмүши һәққидә чоң әсәр йезишқа киришкәнлигини, әсәрниң умумий искәти хиялида аллиқачан пишип, пәқәтла қәғәзгә чүширишла қалғинини ейтти. Бир мәсилидә – кәлгүси әсәр қәһриманлирини шу дәвир тилида яки заманивий тилида сөзлитиш мәсилисигә арисалда болуватқинини һәм қийниливатқинини йошурмиди.

Шу-шу болди, Һезмәт ака бир жилдин кейин ағриқханиға йәнә чүшти. Совмин ағриқханисиниң баш дохтури, мениң кона тонушим Равиль Гизидинов Һелимәм иккимизгә Һезмәт акиниң ағриғи рак екәнлигини ейтти вә бемарниң умумий һалини сақлашқа бар имканийәтләрни қилишқа вәдә берип, көңлимизни ясиғандәк болди. Әйни әһвални Һезмәт акидин йошурдуқ. Униң кәйпияти көтирәңгү, йеқинда сақийип чиқишқа үмүти зор. Шуңлашқа ағриғидин көрә хелә йәргә апирип қойған романи һәққидә көпирәк гәп қозғайду. Биз, йеқинлири, Һезмәт акиниң кәйпиятини көтиришкә тиришип жүрдуқ. Йәнә бир новәт ағриқханиға чүшкәндә (1985-жили язда) бир күни телефонда ағриқханиға дәрру келишимни өтүнди. Бу чағда у кәдимкидәк һарған, чирайиға ағриқ көләңгүси убданла чаплашқан, умумий әһвали начарлашқан һаләттә еди. Мән адәттикидәк һәр хил йеңиликларни ейтип олтардиму, көңлүмдә “немигә чақирди, түнүгүнла кеп кәткәндимғу” дегән ой. У-бу гәп ара башқилар аңлап қалмисун дегәндәк, “Укижан, мениң ағриғим һелиқиндәк ағриқтинкә”, дәп мәйүсләнди. Бәзидә диагнозлар хата қойилиду, униңға ишинипла кәтмәс керәк, дегәнгә охшаш

бир немиләрни ейтқан болдум. У қандақту-бир бепәрва кәйпиятта анда-санда еғир нәпәс елип олтарди. Бир аз еғир җим-җитлиқтин кейин “Отлуқ чәмбәр” романини Мәркизий Комитетниң идеология бөлүми рецензиягә Пәнләр академиясиниң тарих институтидики бир хадимға бәргәнлигини йеңи аңлиғанлиғини, әнди у хадим немә дәп пикир беридиғанлиғиға, қанчә вақит тутидиғанлиғиға әндишисини ейтти. “Уйғурларға ишәнмәй, ғәйри милләткә бәргинини қара”, дәп еғир уһ тартти. Китапқа ким пикир бериши керәклигини сорисам, Уйғуршунаслиқ бөлүмидә биз узақ жил билләишлигән, уйғурлар тарихидин намзатлиқ диссертация яқлиған В.Н.Федоров болуп чиқти. Һезмәт акиға артуқ сөз қилмайла, ағриқханидин чиқип, Владимир Николаевични издәп таптим. Ятқан йери бейиш болсун, Федоров 6 бәтлик иҗабий рецензиясиниң бир нусхисини әтисила тәйярлап бәрди, мән дәрһал Һезмәт акиға апардим. Рецензияни қолиға алғанда, һарған, бепәрва һалдики Һезмәт акиниң учушқа тәйярланған қери бүркүттәк бир силкинип, қәддини руслиғандәк қияпити көз алдимда... “Отлуқ чәмбәрниң” толуқ тиражиниң чиқишини көрмигини билән сигнал нусхисини көрүш несип болған еди униңға.

Һезмәт ака 1986-жилниң башлирида наһайити начарлишип кәтти. Уму, йеқинлири, бизму бүгүн-әтә дәп қалдуқ. Февральниң оттурилирида кәч ятар чағда “магнитофонни, шеирлар йезилған лентини еп кәлсун”, дәватиду дегән хәвәр кәлди. Һезмәт ака наһайити һалсиз һалда йетипту. Жуқурида ейтқинимдәк, “йеңи язған шеирлиримни аңлиғинә” дәп оқуйдиған униң адити бар еди. Шундақ оқуған шеирлиридин йәттисини магнитофонға йезип алғандим. Шу шеирлирини аңлап болғандин кейин чоңқур уһ тартип, аяқ-қолини узун созуп ятти. Қайтмақ болуп җабдуниватқинимни көрүп аңлинар-аңланмас: “Монтаж қилисәндә, шеирлиримни оқуп хошлишай”, дәп қалди. Уйғур театриниң вә радиониң фондлиридики матәм музыкилар билән шеирлирини арилаштуруп йезип 57 минутлуқ лентини тәйярлап қойдум өлүмидин икки-үч һәптә бурун... Һезмәт акиниң җәсидини театрниң фойесиға қоюп, ахирқи сәпәргә атландурғанда, шу матәм музыкилар арисида униң авази яңрап турди...

Ағриқ үдәп, бәк азаплансиму, униңда һаятбәхшлик сезим та ахирқи күнләргичә өчмиди, мәрданиларчә тутти өзини. Бир барғинимда: “Елишиватимән, қара. Хошнилар күнигә бир нәччә қетим киридиған қилиқ чиқарди. Уларға җан алар җәврайил кәлдимекин дәп омулуп җүрәмсиләр немә дәп, шеир тоқуп қойдум”, дәп қазақчә шеир оқуди. Йезивелишқа петиналмидим, шу шеири унтулуп кәтти. Бир-икки күн бурун көңлигә яқмайдиған тонушлар кәлсә, өйгә киргүзмигәнлигини ейтип: “Бәзи накәсләргә мундақ һалда көрүнгүм кәлмәйду”, қәтъийлик билән дәп қойди.

1985-жилниң ахири, йәни 1986-жил һарписида униң тәшәббуси билән мәлигә – Баяндайға аилимиз билән чиқтуқ. Шу сәпәр у йәр-бу йәрдә тохтап, алдиримай берип қайттуқ. Һазир ойлисам, туғулуп өскән жути билән хошлашқан екән. “Қараңғу киштин чиқивалсам, ағриқ билән елишимән техи”, дегини бар. Вапатидин бир ай бурунла: “Немишкекин Баяндайниң

бурунқи көрүнүшлири пат-пат чүшүмгә киридиған болувалди. Йәрләр әкчигәндә, Тарам булақниң сүйини бир ичмисәм (Баяндайниң жуқуриси-да шу нам билән атилидиған булақлар тизмиси бар). Булақниң көзигә тоғачни ташлап қоюп бир һөзүр қилимиз. Шуни уюштуруш ишини уюштурушни көңлүңгә пүкүп қой”, дәп бәзидә ойнап ишлитидиған ибарини ейтип арман қилди. Мошу сәпәрдин сәл бурун (декабрьниң башлирида) бир күни чоң оғли Пәрһат “Дадам чақириватиду” дәп кәлди. Пәрһат дадиси елип бәргән “Волга” машинисини һайдашни убданла үгинип қалған. Һезмәт ака туридиған өйниң йенида униң у яқ-бу яққа меңип жүргинини жирақтинла байқидим. “Саңа ейтидиған бир муһим тапшуруқ бар. Мәлә тәрәпкә кәттуқ” дедидә, башқа сөз қилмай йолға атландуқ. У-бу гәпләр билән мәлигиму йеқинлаштуқ. Бирақ у машинини мәлә тәрәпкә буримай, Ғулҗа йоли билән давам қилишни буйридидә, Баяндайниң уттуриға, тохсән гектар дәп атилидиған алмилиқ бaққа йәткәндә, машинини тохтатти. Иккимиз дөңгә көтирилдуқ. У дөңдә баяндайлиқларниң кона гөрстанлиғи җайлашқан. Қар анчә қелин әмәс. У яқ-бу яққа меңип, өп-чөригә, қара йолға (мәлимиздә Ғулҗа йолини шундақ атишиду) нәзәр ташлап Һезмәт ака: “Саңа тапшуруғумни әнди ейтимән. Өмүр йолум аяқлишидиған тәрәпкә өтти. Қой, гәпни бузма. Мени мошу дөңгә қоюңлар. У яқ-бу яққа өткәндә, җәзмән тохтайсән, җуму, укиҗан. Мән болсам, дөңдә йетип қарши алимән”, дәп сөзни кәскинла тамамлап, машина тәрәпкә маңди. Җим-җит келиватимиз, қандақту-бир еғирлиқ бесивалғандәк. Бир һазадин кейин у:

Мән өлүп тупрақта ятсам,
Ким мени яд әйлисун?
Достлирим ғәмкин болуп,
Дүшмәнлирим шат әйлисун, –

дегән қошақни ейтип: “Мошу қошақни барғу, бир мәрт оғлан тоқуған. Қанчилик чоңқур музмунлуқ һә... Мәрданилиғичу! Тирик вақтида дүшмәнләргә баш әгмигән оғул балиниң гепи...”, дәп бир тохтиди. Хелә маңғандин кейин йәнә:

Мән өләрмән, мән өләрмән,
Йолда қоймаңлар мени,
Йолда қойсаңлар, қоюңлар,
Чөлдә қоймаңлар мени, –

дегән сөзләрниң мәнасини кейин чүшинисән... Байиқи тапшуруқниму кейин уқисән, укиҗан, – дәп “а” тавушини узун созуп муңлуқ күлүмсиригән һалда маңа қариди.

Һәқиқәтәнму шундақ болди. Алмутидин шәриқ тәрәпкә Ғулҗа йоли билән маңғанда (52 чақиримда) Һезмәт ака ятқан дөңниң йенида у яқ-бу яққа өткәндә тохтап өтүш адәткә айланди.

Махмут АБДУРАХМАНОВ

Һашимҗан АРЗИЕВ (1927 – 1996)

Һашимҗан Арзиев – Кеңәш һакимийити дәвридә Йәттису уйғурлири арисидин чиққан атақлиқ җәмийәт әрбаби, узун жиллар рәһбирий орунларда хизмәт қилған, һәр қандақ әһвалда өз миллитиниң шәни, абройини сақлап кәлиш үчүн күрәшкән инсан. У һәқиқий милләтпәрвәр вә бәйнәлмиләлчи шәхс еди. Болупму униң жут башқуруш, уюштуруш таланти 1970 – 1988-жиллири Уйғур наһийәлик партия комитетиниң биринчи кативи болуп ишлигән чеғида рошән көрүнди. Һашимҗан Арзиев Қазақстан Компартиясиниң бәш қурултийиға, КПССниң бир қурултийиға делегат болуп қатнашқан, Қазақстан Компартиясиниң XII қурултийида Мәркизий ревизия комиссиясиниң әзаси, XIV – XV қурултайлирида болса, Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң әзаси болуп сайланған. Әл алдидики әмгиги үчүн Ленин, Октябрь Инқилави, үч қетим Әмгәк Қизил Туғи орденлири вә көплигән медальлар билән тәғдирләнгән. Икки қетим җумһурийәт Алий Кеңишиниң Пәхрий грамотисини елишқа муйәссәр болған.

Жиллар өткәнсири яш тәрәптин өсүп-улғийиш тәбиий екән, амма көпчилик ишәнчисигә, һөрмәт-етивариға бөлүнүш бу һәр кимниң өз ирадисигә, қәлб паклиғиға бағлиқ хисләт охшайду, дегән сөзләрни аңлиған чеғинда, уларниң тегидә наһайити чоңқур мәна ятқанлиғини чүшинисән. Әшундақ пәйтләрдә көз алдиңда ихтиярсиз пүткүл һаятини хәлиқ хизмитигә беғишлиған инсанлар гәвдилиниду.

Биз, адәттә, уларниң өмүр йоли яшларға үлгә дәймиз. Шулардәк өсүп йетилиш һәр кимниң әң алий арзусиға айлинишини чин дилдин нийәт қилимиз. Әслидә, һәр қандақ кишиниң бу дунияда яхшилиққа интилғиниға, өзиниң өткән күнлирини виждан таразисида өлчәп, келәчәккә үмүтлүк баққиниға немә йәтсун. Өмүрни бошқа өткүзмәй, миллити, жути үчүн көп ишларни әмәлгә ашурған җанлар, рәһимсиз әҗәл чаңгилида бақи дунияға кәтсиму, уларниң нами узақ вақитқа унтулмайдиғанлиғи талашсиз.

Исми Йәттису тәвәсидила әмәс, униңдин башқа җайлардиму мәлум Һашимҗан Арзиев мана әшундақ әл-жути бешида әзизләп көтәргән уйғур хәлқиниң есил пәрзәнтлириниң бири еди.

Һашимҗан ака туғулуп өскән Байсейиттики Қадир Йолчиевниң аилиси йезидики абройлуқ аилиләрниң бири болидиған. Бу һәқтә мән мөтивәрләр ағзидин нурғун аңлиған вә өзәмму кичик чеғимдинла Қадир чоңдам билән Айшәм анамни яхши биләттим. Чүнки бизниң өй ичи улар билән наһайити қоюқ арилишатти. Қадир чоңдамниң салапәтлик қияпити, гәпни ойлинип, орунлуқ қилишлири һазирму ядимдин кәтмәйду. У киши узақ вақит Байсейит жутини башқурған, бешидин нурғун иссиқ-соғ өткән. 1968-жили 70кә йетә-йәтмәй дуниядин өтти. Униңдин кейинирәк Айшәм аниму һаяттин көз жумди. Тәғдир Һашимҗан акиға дадисиға бәргән яшни әта қилғандәк билиниду...

Оттура мәктәпни тамамлиған 1946-жилдин әмгәккә арилашқан Һашимҗан Арзиев кичик чеғидинла турмушниң аччиқ-чүчүгини тетип өсти. Қәйәрдә ишлимисун, тиришчанлиғи, көпчилик билән тил тепишни билидиған хисләтлири арқилиқ көзгә чүшти. У Алмутидики Алий партия мәктивигә оқушқа чүшкән 1956-жилғичә Байсейит йеза Кеңишидә катип, Қәдәм йәттә жиллиқ мәктиви йенидики интернатниң башлиғи, Челәк наһийәлик комсомол комитетиниң бөлүм башлиғи, кейинирәк биринчи кативи, Челәк наһийәлик партия комитетиниң кативи, Уйғур наһийәсидә Чапаев МТСда партия комитетиниң кативи охшаш лавазимларда болған еди. Алий партия мәктивини түгәткәндин кейин, 1970-жилғичә Челәк наһийәси Тельман намидики колхоз башқармисиниң рәиси, “Қорам” совхозиниң директори вәзипилирини атқурди.

Мошу жилларда вә униңдин кейинму билләә ишлигән яки дайим муңдаш-сирдаш болған дост-бурадәрлири Заманбек Батталханов, Сейдалим Тәнекеев, Мирзигүл Насиров, Решит Манапов, Абдувайит Сәйдуллаев, Узақ Таубалдин, Барат Адилов, Қурман Қожахметов, Шерип Имрәмзиевлар у һәққидә һәр қачан интайин иллиқ гәплирини қилип, әскә алиду. Буни мән йолум чүшүп, бәзидә шу кишиләр билән дәстихан-зияпәтләрдә билләә олтирип қалған чағлиримда талай байқиғанмән.

– Биз Һашимҗан билән кичигимиздин бир мәлидә өстуқ, бир мәктәптә оқудуқ, – дәп өтмүшни әсләйду Челәк тәвәсидин дәсләп чиққан тамака өстүрүш бойичә кәспий агроном Варис Абдуллаев (һазир униңму бақи дунияға кәткинигә бир нәччә жил болуп қалди). – Кейинирәк униң билән һәтта бир җайда ишлигән мәзгиллиримму болди. Қисқиси, мән Һашимҗанни мәктәптә оқуп жүргән чағлардин яхши биләттим. У өзиниң зерәклиги, сөзни дәл тепип, җайида қилидиғанлиғи, адәмләр дилидикини чапсан чүшинип билидиғанлиғи билән башқа тәңтушлиридин пәриқлинип туратти. Қандақ җайда хизмәт қилмисун, өзигә тапшурулған ишқа барлиқ вуҗуди билән берилидиған. Шуниң билән билләә достлар арисида күлүп-яйрап, яхши дәм елишниму биләтти. Ундақ дегиним, Челәктики биз қурби-

зияли яшлар, арилап биллә болуп қалған чағлиримизда, у йәрдә Һашимжанниң болуши олтиришимизға алайтәнла жан киргүзәтти.

Қисқиси, 50-жилларниң башлиридила чоң болсун, кичик болсун, Һашимжан акини билидиғанлар, униң келәчигидин чоң үмүт күткән еди. Бу үмүт кейин һәқиқәттиму әмәлиятта өз ипадисини тапти.

Һашимжан ака башқиларниң ғәм-қайғусини, тәшвишини, гоя өзиниңкидәк қобул қилидиған. Кимдинду бирәр сәвәнлик өтсиму, у яқни рәнжиткүси кәлмәтти. Мошундақ мүжәзни, мошундақ көз қарашни өзидә шәкилләндүрүш арқилиқ Һашимжан Арзиев чоң жутниң чоң муһәббитигә еришкән. Әлвәттә, бу йәрдә униң өз ишини билиши, тоғра рәһбәрлик қилиши муһим роль ойниғанлиғи талашсиз.

70 – 80-жилларда Уйғур наһийәси һәммә жәһәттин тәрәққий қилди, риважланди дәп ейтсақ, сөзсиз, униңда партия комитети биринчи кативиниң роли алаһидә болғанлиғини тәкитлимәй мүмкин әмәс. Шу вақитларда Қазақстандики жуқарқи лавазимларни егиләп турған рәһбәрләр ләвзидин Уйғур наһийәси намиға пәкәт ижабий инкасларниң ейтилишиниң өзиму Һашимжан Арзиевниң өз ишини пухта билидиғанлиғини көрсәтти. У ишлигән жиллири Уйғур наһийәсидә онлиған Мәдәнийәт өйлири, клублар, балилар бағчилири, мәктәпләр, ағриқханилар беналири қәд көтәрди. Йүзлигән турушлуқ өйләр селинди. Наһийәниң ихтисади, мәдәнийити кәскин рәвиштә өсти. У йезиларни аватлаштурушқа нурғун көңүл бөлгән. Шуниң билән биллә қәбирстанлиқларни рәткә кәлтүрүштә қилған әмгигиму нурғун. Уларни Уйғур наһийәсиниң аһалиси ағзидин һазирму аңлап жүримиз. Улар һәр қандақ йәрдә Һашимжан акиниң исмини мәмнунийәт вә муһәббәт илкидә еғизға алиду вә униң қилған ишлири билән пәхирлиниду.

Әлвәттә, бу ишларни әмәлгә ашурушта наһийә даирисидә уни қоллап-қувәтлигән сәпдашлири, пикирдашлири нурғун болди. Мошу йәрдә у тәрбийилигән, һазирниң өзидә көпчилик еғизиға илинип жүргән шагиртлири һәққидиму ейтмай мүмкин әмәс. Мәсилән, Муратбек Насиров, Марс Батталов, Исрапул Саттаров, Саутбек Қурманалиев, Жеңис Тойчибековлар мана шулар жүмлисидиндур.

Һашимжан Арзиев шундақла өз миллитини чәксиз сөйгән киши еди. Шу чағларда уйғурлар арисидин чиққан атақлиқ адәмләрниң һәммиси дегидәк униң билән һәмсөһбәттә болған, дидарлашқан десәк, хаталашмаймиз. Һазир аримизда йоқ хәлқимизниң мунәввәр пәрзәнтлири Қуддус Ғожамияров, Ғожәхмәт Сәйдвақасов, Мурат Һәмраев, Жамалдин Босақов, Һезмәт Абдуллин вә башқилар униң өйидин дәм тартқан кишиләрдур.

80-жилларда мән Уйғур наһийәсидә қәләмдашлар билән бир нәччә қетим ижадий сәпәрдә болдум. Шуларниң һәммисидә дегидәк бизни Һашимжан Арзиев өзиниң кабинетида қобул қилип, вақти болса, аһали билән учришишлиримизға қатнишип, сөзлигән. Мән униң язғучи, шаирларни бәкму иззәтләйдиғанлиғини байқиған едим. Өз новитидә язғучиларму

униңға алаһидә һөрмәт билән қаратти. Мәсилән, Илия Бәхтияниң өз әсәрлириниң биридә Һашимжан акиниң обризини гәвдиләндүрүшкә тиришқанлиғини ейтқини һазирму есимда. Бүйүк уйғур алими Ғожәхмәт Сәйдвақасовниң Һашимжан ака намиға бәкму иллиқ гәпләрни қилғанлиғиниң гувачисимән.

Һашимжан Арзиев рәһбәрлик қилған жиллири Уйғур наһийәсидин бир нәччә Социалистик Әмгәк Қәһримани йетилип чиқти. Наһийәдә орденлиқ кишиләр көпәйди. Әмгәкчиләр давамлиқ рәвиштә маддий вә мәнивий соғилар билән тәғдирлинип турди.

Хәлиқ муһтажини яхши чүшәнгән Һашимжан акиниң коммунистик идеалларға ишәнгәнлиги, униңға садиқ болуп яшиғанлиғи – шу дәвир адәмлириниң бесим көпчилигигә хас хусусийәт. Чүнки башқичә болуши мүмкин әмәс еди. Улар өзлирениму, башқиларниму алдашни, өзи ишәнгән идеягә хиянәт қилишни тамамән билмигән. Шуниң үчүн өтмүшкә көз салғанда, униңда қандақту-бир көңүлгә яқмас һадисиләрни, камчилиқларни көрүп, буниң үчүн пүткүл бир дәвир адәмлирини әйипләш әқилгә тамамән сиғмайдиған нәрсидур. Һашимжан ака охшаш инсанлар өзлириниң егиләп турған орунлирида жәмийәт үчүн, милләт үчүн техиму пайдилиқ иш қилишни арзу қилған. Улар һәр қачан дегидәк кишиләр турмушини яхшилаш, үлгилик жәмийәт қурушқа һәссә қошуш нийитидә яшиди вә мошу йолда хелила утуқ вә муваппәқийәт қазинип ишлиди.

Көп чағларда кадрлар һәммә нәрсини һәл қилиду, кадрлар егилик ишлириниң қайси йол билән меңишини бәлгүләйду, дәп қойимиз. Раст, бүгүнки күндә көп мәсилиләрни қолида ахчиси бар шәхсләр йешидиған болди. Шундақ әһвалдиму, һәр қандақ дөләт оқуған, билимлик-сәвийәлик кишиләргә муһтаж болғини болған. Өз заманисида кадрларни дурус таллаш, уларни тоғра ишқа орунлаштуруш һәл қилғучи әһмийәткә егә еди. 70 – 80-жиллири Уйғур наһийәси һәммә жәһәттин тәрәққий қилди, дәп ейтсақ, бу Һашимжан Арзиевниң кадр мәсилисигиму алаһидә диққәт бөлгәнлигини көрситиду.

Әндила һаятиниң 60-даваниға улашқанда өмүрдин өткән Һашимжан акиниң иниси, Қазақстанниң хизмәт көрсәткән врачи, узақ жиллар жәриңида «Турксиб» санаторийисиниң баш врачи болуп ишлигән Қасим Қадиров иккимиз йеқиндин арилишаттуқ. Билллә олтирип қалған чағлиримизда Уйғур наһийәсидики, Челәк наһийәсидики болуватқан ишлар, өзгиришләр, адәмләрниң кәйпияти һәққидә гәп қилишаттуқ. Өтмүш-тарихни әслишәттуқ. Шундақ чағларда Һашимжан ака тоғрилиқ гәп қозғилип қалса, Қасим ака тәвринип, һаяжанлинип сөзләп кетәтти. Өзиниң акисиға болған чәксиз ишәнч-етиқатини билдүрүп, униң билән һәқлиқ рәвиштә пәхирлинидиғанлиғини йошурматти.

– Чоң болдум, балилиримни әр йәткүздүм, худаға шүкри, ишлирим илгири бесип, жумһурийәттики чоң бир башқармини башқуруп келиватимән десәмму, (у пәйттә Қасим ака Қазақстан кәспий иттипақлири ку-

рортлирини башқуруш бойчә кеңәшниң рәиси болуп ишләвататти – А.Д.) немишкиду, акамни көргән чеғимда, униң алдида өзәмни дайимла кичик бала сияқида һис қилимән. Мән униң сениң мәрһум акаң Һемит Дөләтов билән қанчилик йеқин өткәнлигини, уни бәкму қәдирләп-һөрмәтләйдиғанлиғини яхши биләттим. Һәтта аилисидә балилириниң алдида Һемит акиниң адимий хисләтлирини ейтип, шуниңдәк инсан болушқа тиришиш керәклигини гәп қилғанлиғини нәччә қетим аңлиғанмән. Әшулардәк яшап, әшулардәк әлгә хизмәт қилишни билсәк, биздә немә арман дәйсән, – дәп қоятти бәзи чағларда Қасим ака.

1994-жили Қасим ака вапат болған чағда, Һашимжан Арзиевниң қанчилик ғәм-һәсрәткә патқанлиғини өз көзүм билән көрдүм. Кейинирәк, бәлким у әшу дәртни көтирәлмигән болушиму мүмкин...

Йеқинда Һашимжан акиниң оғли Мөмүнжан Арзиев билән учришип қалдуқ.

— Дадам бизниң пәхримиз. Арқисидин төрт оғли вә бәш қизи қалдуқ. Һәммимизниң алий билимлик мутәхәссисләрдин болуп йетишип чиқишимизда, әлвәттә, дадамниң роли интайин күчлүк болди. Барлиғимиз аилилик болдуқ. Апам Турсунбүви һазир Чонжида дадам иккиси яшиған өйниң чириғини яндуруп турууватиду, – деди у.

Һаятта һәммә нәрсә өзгириду, һәтта деңизлар қуруп, тағлар из-тизсиз жүтүп кетиду. Амма адәмләр өзгәрмәйду, адәмгәрчилик қеримайду. Виждан тарازиси һәр қайсимизниң өмүрдики һәр бир дәқиқимизни өлчәп турғини турған. Мошундақ әһвалда қандақ ишта болмисун, қәйәрдә болмисун, аңлиқ өмрини көпчилик мәнпийитигә беғишлиған Һашимжан ака Арзиевтәк инсанларниңла нами әл қәлбидә узақ вақит ядлинип қалидиғанлиғи талашсиз һәқиқәт болса керәк.

Абдумежит ДӨЛӘТОВ

Абдрим ӘХМӘДИЙ (1927 – 1999)

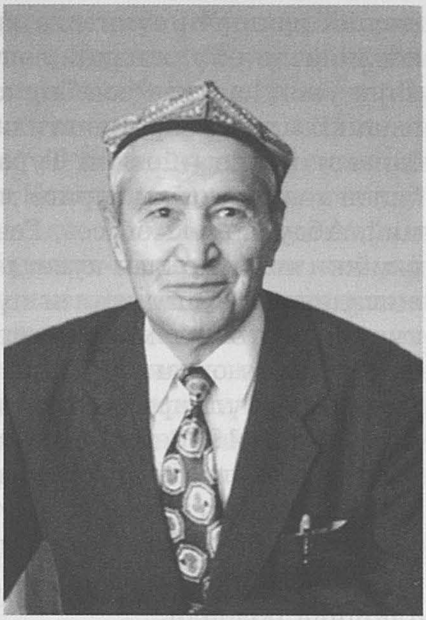

Көрнәклик сәнъәткар, талантлиқ нахшичи-һапиз Абдрим Әхмәдий 1927-жили 20-декабрь күни қедимий Қәшқәр шәһиридә дунияға кәлди. Бари-йоқи бир яшқа киргәндә, аниси он балини қаңғир қахшитип мәңгүгә көз жумди. Наресидә бәш яшқа толғанда рәһимсиз әҗәл уни дадисидинму айриди. Балиниң келәчәк тәғдири, униң тәрбийиси аилиниң әң тунҗиси Қасимниң илкидә қалди.

Қәшқәр хәлқи әзәлдинла сәнъәткар хәлиққу. Улар бар дәрду-әләмлирини пәқәт нахша арқилиқла баянлап, хәстә көңүллиригә тәсәлла бериду. Бу җәһәттин Әхмәдийләр аилисиниң ейтидиған нахшилири һәқиқәтәнму һәсрәтлик еди. Шуниң үчүн болса керәк, Әхмәдийләрниң тунҗиси Қасим өзиниң йеқимлиқ вә күчлүк авази билән мәһәллиниң сиртидики әски тамларниң үстигә чиқивелип, қулақ тутуп муқам ейтқанда, пүтүн мәһәллидики адәмләр зоқлинип тиңшап, һөзүрлинәтти. Әлвәттә, мундақ чағларда дайим кәнҗә иниси Абдрим униңға җор болатти.

Язлиқ тәтил пәйтлиридә мал-варанларни җаңгалға апирип, кәчкичә беқип һәм томуз күнлири сийир-топақларни қошуп бағлап, хаманда буғдай йәнчигәндә, хаман тәпкәндә, акиси Қасимдин үгәнгән хаман нахшилирини бир нида билән ейтқинида, кичиккинә жумран қәлб өзиниң чарчиғинини унтуп қалатти.

Әсли Қәшқәр адити бойичә хаман тәпкәндә “Лай-лу” нахшиси ейтилиду. У нахшини әзәлдин ата-бовилар ейтип кәлгән. Акисидин үгинивалған әшу нахша униң қәлб төридин мәккәм орун алди.

Абдрим Әхмәдийниң кәспий сәнъәт дәргаһида иҗадий паалийитини башлиғандин бери ишлигән вә рәтлигән музыка, нахшилири әйнә шу хаман мавзуси асасидики нахшилардур. Мәсилән, уйғур хәлиқ нахшиси “Яруниң” биринчи варианти қисқа болсиму, “Лай-лудин” ислаһ елип, икки қисимлиқ қилип, бир дарамәт икки әвҗи билән қошти. Иккинчи қисимму, худди шундақ түзүлүп, Абдрим Әхмәдий иҗрасидики һәммимиз сөйүп тиңшайдиған “Яру” нахшиси туғулди.

1948-жили Абдрим Әхмәдий Үрүмчи сәнъәт дәргаһини пүтирип,

кәспий нахшичи сүпитидә хелила тонулушқа башлиди. Көп өтмәй, у өз паалийитини Ғулҗидики сәнъәт өмигидә давамлаштурди. Әйнә шу жиллири униң һаятида чоң бир хошаллиқ вақиә садир болди. У болсиму, өзи охшашла муңи бир, кичигидин житимлиқниң дәрдини көп тартип, әндила балағәт йешиға йәткән Туранқиз исимлиқ әшу өмәкниң нахшичи қизи билән тонушуп, бир-биригә меһир бағлиғинини байқиған Әхмәтҗан Қасимий, Абдукерим Аббасов, Ғени Батур кәби хәлқимизниң бүйүк сәрдарлири икки яшни қоллап-қувәтләп, тәшәббус көтирип өткүзгән һөкүмәт дәриҗисидики той шадияниси пүткүл Ғулҗа хәлқини тәвритивәткән еди. У күни йүзлигән адәмләр өзлириниң сөйүмлүк сәнъәткариниң хошаллиғиға чин дилидин ортақ болушуп, икки яшниң басқан қәдәмлирини баһарниң хуш пурақ гүллиригә оравәткән еди.

1948 – 1950-жиллири Абдрим Әхмәдий Тарбағатай, Чөчәк вилайәтлик театрлирида ишләп, шуниң билән биллә миллий кадрларни тәйярлашқиму көп күч чиқарди. Шундақла әр-аял Әхмәдийләр пәқәтла концерт паалийити биләнла чәклинип қалмай, “Аршин Мал-алан”, “Ғунчәм”, “Назугум” қатарлиқ музыкилиқ драмилардики баш образларни яритип, чоң алқишқа бөләнди.

Абдрим Әхмәдийниң миңлиған тамашибинлар арисида кәспий сәнъәткар сүпитидә абройи, һөрмити күндин-күнгә көтириливәрди. Чүнки у сәһнигә һеч қачан йеңиликсиз чиқматти. Һәр бир концерттта хәлиқ униң талантини, қайтиланмас маһаритини, пәқәт Әхмәдийгила хас иҗрачилиқ қабилийитиниң йеңи қирлирини көрүп һөзүрлинәтти.

Болупму әшу бир әллигинчи жиллар долқунлирида Абдрим Әхмәдий ялқунлуқ шаир Лутпулла Мутәллипниң нахшилирини әҗайип маһарәт билән орунлап, тамашибинлар арисида шөһрәт қазанди. Адәмләр Әхмәдий иҗрасидики “Тәнлирим япрақ”, “Зоһра жаним” нахшилирини бир қетим болсиму тиңшашни арзу қилип, тәшналиқ билән узақ вә еғир мусапиләрни бесип, у қатнишидиған концертларға йетип келишәтти. Әшу нахшиларни тиңшиғач, залдики адәмләр еғир нәпәс елишип, мискин көңүллири су ичип, арам алғандәк, сөйүмлүк сәнъәткарға апирин әйлишип, давамлиқ алқишлар билән сәһнидин қоюп бәргүси кәлмәй, униң билән тәсликтә хошлишатти.

1951-жили әр-аял Әхмәдийләр Тарбағатай вилайитидики талланған сәнъәткарлар қатарида қолида йәттә айлиқ тунҗа оғли Муратни көтирип, Бейҗинда болуп өткән дөләт байрими тәнтәнилиригә қатнишип, Бейҗинниң әң чоң концерт заллирида нахша ейтти. Әшу тәнтәнигә қатнашқан Оттура Азия вә қазақстанлиқ бир қатар сәһнә маһирлири билән тонушуш вә тәҗрибә алмаштуруш нәтиҗисидә Абдрим Әхмәдий өз репертуарини өзбәк, қазақ, рус, корей хәлиқлириниң нахшилири билән бейитти. У нахшиларни 1956-жили Шинҗаң-Уйғур Автоном Районининиң мәдәнийәт делегацияси тәркивидә Оттура Азия вә Қазақстан Җумһурийәтлиридә, 1957-жили болса Москвада өткүзүлгән җаһан яшлири вә студентлириниң Дуниявий 6-фестивалида орунлиди.

...1961-жилниң кәч күз айлири. Уйғурларниң яқа жутлардин пана издәп, көчүш долқуни раса өвж еливатқан пәйт. Арида: "Әхмәдий аилиси билән Кеңәш елиға көчүп кәткидәк", дегән параң һәммигә пур кәтти. Бу сөзгә, әлвәттә, ишәнмигәнләрму болди. Чүнки у жиллири Абдрим Әхмәдий Шинҗаң уйғур нахша-уссул ансамблида устаз вә йетәкчи рәһбәр сүпитидә қизғин иҗат қиливататти. Лекин нахшичини Қазақстан чегарисиғичә узитип кәлгән хәлиқ әшу аччиқ һәқиқәтни тән алди. Адәмләрниң көзлиридә нәм, аләмчә муң-тәшвиш. Улар әзиз вә сөйүмлүк нахшичисини қиймай, униң дидариға тоймай тәлмүрүп бақатти. Ақ чачлиқ анилар пешанисидин сөйүп, қоллиридики тәвәрүк тоғачни сөйүмлүк сәнъәткариға чишлитәтти. Хошлишиш алдида әшу жиғилған пүткүл хәлиқ аммиси Әхмәдийниң бир нахша орунлап беришини илтимас қилди. Шунда нахшичи һәммә узатқучиларға өзиниң һисдашлиғини билдүрүп, ихлас билән нахшисини башлавәтти. Шу күни ейтилған мону бир нахша пүткүл Шинҗаң асминиға долқунлап кәтти десиңизчу:

Дәрияниң у яқида көрүнгән терәк бизниң,
Сизниң көймигән билән, көйиду жүрәк бизниң.
Гүлайшәм,
Талашқан шәлириң қалди...

Нахша тамамлиниши билән аппақ сақаллиқ мөтивәр бовай гиримсән көзлиридин еқиватқан тарам-тарам яшлирини йеңиниң учиға сүрткән һалда тәмтиләп, адәмләр топидин бөлүнүп чиқтидә, нахшичиниң бойниға есилип, бир нәрсиләрни дейишкә тәмшәлдию, лекин қахшаватқан қәлб нидасини басалмай, һөкүрәп жиғлавәтти.

Шундақ қилип, Абдрим Әхмәдий тәғдирниң тәқазиси билән Вәтинини, Паша Ишан, Патәм Қурбан, Мәрийәм Насир кәби онлиған шагиртлирини, миңлиған, миллионлиған Әхмәдий нахшилириға тәшна жүрәкләрни тәрк әтти.

– 1961-жили йеңи мәвсүмдә бизниң коллективқа йеңи артистлар кәлди. Әң алди билән биз Абдрим Әхмәдий вә униң аяли Туранқиз Зәйнахунованиң, әҗайип уссулчилар Аминә Йүсүпова, Һавахан Әзизованиң, сазәндә вә балетмейстер Мәһәмәтҗан Әзизовниң, хәлиқ нахша-саз иҗадини яхши билидиған Қадир Рази Мәһәмәтовниң келип қошулғиниға бәк хошал болдуқ, – дәп әсләйду шу чағлардики җумһурийәтлик Уйғур театриниң баш режиссери Сергей Рубенович Башоян. – Бизниң концертлиримизда биринчи қетим Назугум вә Ғерип нахшилири яңриди.

Һә, шу жили Алмутидики кәспий Уйғур театрида Абдрим Әхмәдий түпәйли "Ғерип Сәнәм" спектакли қайта сәһниләштүрүлди. Андин "Аршин Мал-алан" музыкилиқ комедиясидә, "Анарханда" Абдрим Әхмәдий баш қәһриманлар образлирини яратти. Шундақла кейинирәк сәһниләштүрүлгән "Қара гүл", "Алжир мениң вәтиним", "Дохтур керәкму?", "Тавуттин тавуш", "Майсәриниң иши" қатарлиқ спектакльлардиму Абдрим Әхмәдий баш рольларни иҗра қилди.

Уйғур театри шу жиллири мәзкүр сәһнә әсәрлири билән Қазақстан, Өзбәкстан, Түркмәнстан жумһурийәтлириниң тамашибинлири арисида чоң муваппәқийәт қазанди. Әшундақ ижадий сәпәрләрдә тамашибинлар А.Әхмәдий қатнишишидики концертларниму зор тәшналиқ билән күтүп, у орунлиған "Яру", "Гүлайшәм", "Мән кетәр болдум", "Нәйләйин" нахшилирини иштияқ билән тиңшатти.

Әгәр Абдрим Әхмәдий шу терикидә өз паалийитини давамлаштурған болса, униң Уйғур театри үчүн атқуридиған ишлири, берәри техи көп еди. Лекин 1971-жили Өзбәкстан Дөләт телевидение вә радио комитетиниң йенидики уйғур нахша-уссул ансамблиниң күчи билән уйғур музыка сәнъитиниң гүлтажиси һесапланған "Он икки муқамни" тикләш, рәтләш вә уларни грампластинка қилип чиқириш кәби вәзипини әмәлгә ашуруш үчүн атақлиқ муқамчилар қатарида Абдрим акиму Ташкәнткә тәклип қилинди. Әйнә шу хәлқимиз үчүн интайин муһим ишни әмәлгә ашуруш мәхситидә у Өзбәкстан дияриға атланди. Бу һәқиқәтәнму алийжанап иш еди. Чүнки йоқап кетиш ховупи астида турған муқамлиримизниң Или варианти йезилған грампластинкилар йоруққа чиқирилип, уларниң ичидә "Өзһал", "Нава" муқамлирини Абдрим Әхмәдий ижра қилди. Бир нәччә жиллар давамида у Ташкәнттики уйғур нахша-уссул ансамблиға рәһбәрлик қилди.

А.Әхмәдий кәби истедат саһиби үчүн композиторлар йеңи әсәрләрни, шаирлар болса, өзлириниң әң яхши шеирлирини ямратти. Ялқунлуқ шаир Лутпулла Мутәллип Абдрим Әхмәдийниң ижадий паалийитидики чоң сәһипини егиләйду. Нахшичи өзи униң "Мәйлиму" шеири асасида нахша ижат қилған болса, композитор Шаһидә Шәймәрданова Лутпуллиниң бир қатар шеирлириға музыка язди. Нәтижидә нахшичиниң ижрасида жәми алтә нахшидин тәркип тапқан "Мутәллип лирикиси" намлиқ грампластинка тамашибинларниң жуқури инкасиға егә болди.

Абдрим Әхмәдий бәстикар сүпитидә "Вәтәндин яхши яр болмас", "Бегимдимән", "Мениң ярим" кәби қириқтин ошуқ нахшиниң муәллипи.

Өзбәкстан Һөкүмити тәрипидин Абдрим Әхмәдийниң уйғур кәспий сәнъитини риважландуруштики әмгәклири мунасип баһалинип, 1975-жили униңға Өзбәкстанниң хизмәт көрсәткән артисти, 1989-жили болса, Өзбәкстанниң хәлиқ артисти дегән намлар берилди.

Абдрим ака һөрмәтлик дәм елишқа чиққандин кейин та һаятиниң ахириғичә Алмута шәһиридә яшап, жумһурийәтлик Уйғур театрида "Он икки муқамни" үгитиш, өзләштүрүштә яшларға устазлиқ қилди. Сәнъәткарниң 70 яшлиқ тәвәллуди пәқәтла Әхмәдийләр аилиси, Уйғур театри әмәс, бәлки сәнъәт сөйәр Қазақстан, хошна Өзбәкстан, Қирғизстан тамашибинлириниң мәйрими сүпитидә жуқури дәрижидә нишанланған еди.

Әшу жили исми әл ағзида ривайәткә айланған сөйүмлүк сәнъәткарни шинжаңлиқ тамашибинлар аридин қириқ жил өтүп қайта көрүш бәхтигә еришти. Пешқәдәм сәнъәткарму бу сәпәргә, худди өмүр бойи арзу қилғандәк, бәкму һаяжан илкидә атланди. Әзиз диярниң тәвәрүк оғлани билән көрүшүш дәқиқилирини аддий тил билән тәсвирләш мүмкин әмәс! Пүткүл

хәлиқ долқуни сөйүмлүк сәнъәткарини бағриға бесип, у маңған кочиларға, у нахша ейтқан сәһниләргә иллиқ меһри билән, әң алий һис-туйғулири билән, сәмимий тиләклири билән қутлуқ қәдимигә паяндаз салди. Әшу концертларда нахшичиниң авазиму бөләкчә яңриди.

Сөйүмлүк тамашибини, ана топриғи билән хошлишиватқинини, худди өзиму сәзгәндәк, һаятидики бу әң адаққи гастрольлуқ сәпиридә Абдрим Әхмәдий туғулған жутиниң гүл-гиялиридин, ана топриғидин алаһидә тәвринип орунлиған нахшилирида, худди буниңдин талай жиллар илгәрки жараңлиқ, нәписликкә толуп-ташқан ижраси тамашибин зали билән аһаңдаш болуп, әжайип бир гөзәлликни пәйда қилди.

Нахшичи 1999-жили 72 йешида вапат болди.

Абдрим Әхмәдийниң пәқәт сәнъәткила беғишланған аңлиқ һаяти сәһипилиригә нәзәр салғанда, талантлиқ, меһнәткәш инсанларниң нәқәдәр аддий, кәмтар, меһриван, сәмимий келидиғанлиғиға йенип-йенип қайил болидекәнсән. Һә, әшундақ есил инсан бүгүн аримизда йоқ. Жиллар өткәнсири Абдрим Әхмәдийдәк әжайип сәнъәткарниң, ғәмхорчи устазниң йоқлуғи техиму билинмәктә.

“Абдрим Әхмәдий сәнъитимиз гүлзарлиғидики бир мөжүзә! Чүнки униңдәк талантлар аримизда бәкму аз”, дәйду Әхмәдий нахшилириниң көплигән мухлислири.

А.Әхмәдий ижрасидики йүзлигән нахшилар Қазақстан вә Өзбәкстан жумһурийәтлириниң телевидение вә радио аңлитиш комитетлириниң “Алтун фондида” сақланмақта. Сәнъәткарниң ижат давани музыкашунас алимлар үчүн чоң тәтқиқат мәктивидур.

Абдрим Әхмәдийдәк бүйүк устази билән хәлқимизниң сөйүмлүк сәнъәткарлири Айтурған Һасанова, Саламәт Шәрипжанова, Қазақстан хәлиқ артисти Нурбүви Мәмәтова, Қазақстанниң хизмәт көрсәткән артисти Марат Мәмәтбақиев, Нуралим Варисов, Пәрһат Давутовлар бәк мәғрурлиниду.

Әхмәдийләрниң сәнъәткарлар сулалиси үч әвлатни тәшкил қилиду. Бу бәхитлик аилиниң тунжа оғли Мурат Әхмәдий Қазақстан Жумһурийитиниң хәлиқ артисти, Уйғур театриниң мудири. Қизи Арзигүл Мухтар Әшрәфий намидики Ташкәнт дөләт консерваториясиниң профессори. Оғли Полат, кәнжә қизи Гүлбаһар Уйғур театриниң талантлиқ нахшичи вә актерлири. Нәврилири Дилшат, Дилназ, Ядикарлар бүгүнки таңда Қазақстан эстрадисиниң яриқин юлтузлири. Өзиниң шох қилиқлири, сазни аңлиши биләнла сәкрәп оттуриға чүшүп, уссул ойнашлири билән һәмминиң һәвәсини кәлтүридиған кичиккинә Абдрим Әхмәдийгә (Мурат Әхмәдийниң оғли) улар һәвәс билән бақиду, “Бовиси охшаш нахшичи болмисиму, бовисидәк яхши адәм болсекән”, дәп арман қилиду.

Демәк, нахшичи өлмиди. Абдрим Әхмәдийниң йолини пәрзәнтлири, нәврилири давамлаштурмақта. Униң нами әбәдий-әбәт тилларда, дилларда дастан болуп қалғуси.

Гүлбаһар НАСИРОВА

Кинтал ИСЛАМОВ
(1927 - 1984)

Шәһәр һаяти өзгичә. Қизиғи мол. Адәм дитиға сиғмайдиған тәрәплири андин нурғун. Мәсилән, көп қәвәтлик өйләрниң икки-үчигә бәзән бир мәлиниң адими сиғип кетиши һәқ. Амма улар жиллап бир өйдә яшисиму, йеза хәлқи охшаш, бир-бирини тонуп, билип, әтә-кәч һал сорашмайду. Керәк десә, йеқин хошнилар бир-бириниң исминиму билмәйду.

Бу қетим Алмутиниң "Көктем" микрорайонидики адәмләр аң-таң қелишти. Дәпин мәрасимиға тәрәп-тәрәптин миңлиған адәмләр еқими үзүлмәй келәтти. Улар һәр хил милләт вәкиллири еди. Бу әтрапта яшаватқан адәмләр кимниң вапат болғинини eниқ билмисиму, дунийдин бир әтивалиқ инсанниң өткинини һис қилишти. Чүнки вапат болуп, үч күндин кейин дәпин қилинған инсанниң өйигә хелә вақитқичә көңүл ейтип кәлгүчиләрниң айиға үзүлмиди.

Мәрһумниң мошу шәһәрдә туғулуп, чоң болғинини бу әтрапта яшаватқанларниң толиси билмәтти. Лекин қириқ жиллиқ һаятини йезиға беғишлиған адәмниң қәдрини билидиғанлар сансиз еди.

Бу 1984-жилниң май ейи болидиған. Шу жили мәрһумниң әмгәк китапчисиға ахирқи хәт пүтүлүп, имза чекилди: "Вапати мунасивити билән хадимлар тизимидин чиқирилди". Бу әмгәк китапчисиниң егиси Кинтал Бақи оғли Исламов еди.

Амма әл-жут үчүн адил хизмәт қилған инсанниң хатириси хәлиқ қәлбидә мәңгү сақлинип қалди.

Шуниндин бери талай жиллар өтти. Лекин униң исмини миңлиған адәмләр жүрәк қатламлирида сақлап кәлмәктә. Униң исми билән аталған узун коча вә оттуз жилдин бу ян өзиниң пүтмәс һаятбәхш сүйи билән чөлләрни бостан етип келиватқан канал йенидин өткәндә, чоңлар ихтиярсиз көз алдиға турқи-минәзи дехандәк аддий, қәлби-ғурури әршидәк мәрданә инсанни тәсәввур қилишиду.

Кинтал Исламов 1927-жили 14-сентябрь күни Алмута шәһиридә ту-

ғулди. Балилиғи, яшлиғи мошу шәһәрниң кочилирида, бағлирида қалди. “Алма дәриғидин жирақ чүшмәйду”, дегән сөз бар. Кинтал Исламовни кичигидин билгәнләр уни атиси Бақиға тартқан, дейишиду.

Бақи Исламов әсли Челәк тәвәсидин. Маливайлиқ. Октябрь инқилавидин кейин у шәһәрдә туруп қалған. Өз дәвриниң аңлиқ, оқумушлуқ адәмлириниң бири еди. Униң 30-жилларда Өзбәкстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң Сурхандәрия өлкисидики толуқ һоқуқлуқ вәкили болғанлиғи һәққидики дерәк көп нәрсидин учур бәрсә керәк. 1935-жили Ленинградта Сталин намидики Йеза егилиги институтини тамамлиған бирдин-бир уйғур пәрзәндиму Бақи Исламов болған. Әпсус, у өзи билим алған дәргаһқа нами берилгән адәмниң сәясити түпәйли “хәлиқ дүшмини” атилип, хелә жил өмриниң лагерьларда өтидиғинидин хәвәрсиз еди. Лекин әмәлият шундақ болди. Миңлиған бегуна адәмләр қатарида у өзи җан дили билән хизмәт қилған системиниң әлимини жутти. Уни чәксиз сөйгән яри Нәғимәниң икки гөдәкни туққанлириға ташлап қоюп, бармиған йери, ачмиған ишиги қалмиди. Ахири, ата ақланди. Андин ата өзи жүгәрди. У еғир жилларда өзидин тенип кәтмигән аилиси, йеқинлири үчүн хәлиқ алдида пак исмини тикләшни арзу қилди. Партия сепигә қайта тиклинишини тәләп қилди.

– Ата, зади шуниң һажити барму? – дәтти чоң болуп қалған оғли Кинтал. – Шунчә җапалириндин кейин хатирҗәм яшисаң болматтиму?

– Бар, оғлум. Силәр үчүн һаҗәт. Виждан алдида паклиғим үчүн һаҗәт, – дәтти ата.

Атиниң арминиму рояпқа чиқти. У пенсиягә чиққичә, Талдиқорған вилайитидики егиликләрниң бирини башқуруп, тәҗрибилик рәһбәр, адил инсан сүпитидә қайта етирап қилинди.

Униң тунҗа оғли Кинтал мәктәпни, андин Алмута Йеза егилиги институтини әла баһаларға тамамлиди. Яш инженерға институт рәһбәрлиги аспирантурида келишини тәклип қилди. Униң йеза егилигини механикилаштуруш мәсилилири бойичә яклиған диплом иши устазларни үмүтләндүргән еди. Өзиму илмий ишқа қизиққан жигит, бир аз тәҗрибә топлап, җәзмән қайтишқа вәдә бәрди. Андин ата мәслиһити билән әмгәк паалийитини жутта башлаш үчүн Челәк тәвәсигә йолланма алди.

Шундақ қилип, Кинтал Бақи оғли икки жил Челәк вә Қариторуқтики машина-трактор станциялиридә механик, баш механик лавазимлирида ишләп, хелә тәҗрибә топлиғандин кейин, 1953-жили ВАСХНИЛниң Қазақстан шөбисиниң аспирантурисиға оқушқа чүшиду. Тәбиитидин тиришчан жигит, бир ишни башлиса, бешичә кирип кетәтти. У өзиниң илмий ишини әмәлий тәҗрибидә синашқа қарар қилди. Йәни аспирантуриниң ахирқи курсиға көчкәндә, сиртқи бөлүмгә йөткилип, илмий комиссияниң тәвсийәси билән, Уйғур наһийәсиниң Чапаев намидики машина-трактор станциясигә баш инженер болуп әвәтилиду.

Мана шу 1955-жилдин етиварән Кинтал Исламовниң тәғдиридә тамамән йеңи сәһипә ечилди. Бу уни әҗайип тәшкилатчи, йетүк мутәхәссис

сүпитидә кәң тонутқан жиллар болди. Йеза егилигини механикилаштуруш жиддий, умумйүзлүк қолға елинған бу дәвирдә илмий иш елип бериватқан болғуси алимниң йезиға келиши наһийә, вилайәт рәһбәрлиги үчүн тепилғусиз амәт еди. Жил өтмәй, униңға йеңидин тәшкил қилинған Заили машина-трактор станциясини башқуруш вәзиписи тапшурулди.

Кинтал Исламов өзиниң мутәхәссис, рәһбәр вә инсан сүпитидики алий хисләтлири түпәйли хизмәт пәләмпәйлиридин наһайити тез өрлигән уйғур пәрзәнтлириниң бири болди. У оттуз йешида наһийәлик партия комитетиниң иккинчи, көп өтмәйла биринчи кативи болуп сайланди вә топ-тоғра он жил давамида Уйғур наһийәсиниң тәрәққиятиға бевеситә рәһбәрлик қилди.

Ейтмаққа асан бу қәрәл ичидә наһийә тониғусиз дәрижидә өзгәрди. Униң "Һәр адәм кәйнидин күл әмәс, гүл қалдуруши керәк", дегән сөзини замандашлири һелиму тилға елишиду. Мәрһумниң сөзи билән иши нәқәдәр уйғун екәнлигини испатлайдиған яриқин мисаллар сансиз.

Униң диққитидин һеч нәрсә сирт қалмиди. Алди билән кадрларни таллашни, кимниң немигә қабил екәнлигини молжалап, йеза егилигиниң барлиқ саһалириниң тәң, бир-бирини толуқтуруп, тәрәққий етишини мәхсәт қилди. Йеза балилириниң билим елип, келәчәктә өзлири туғулған йәрниң һәқиқий ғожайинлири болушини арман қилатти. Оқушни тамамлап кәлгән яшларниң бириниму чәткә қақмай, яшлиғиғиму қаримай, бирдин жавапкәр хизмәтләргә тайинлатти. Униң бу өз бешимчилиғи дәсләп жуқуриға анчә яқмисиму, ишниң нәтижисини көргәндин кейин, наһийә рәһбиригә болған ишәнчә ашивәрди. Униң тәшәббус, тәклиплири задила йәрдә қалмиған еди. Һәтта йеза егилигиниң көп хиражәт тәләп қилидиған чоң ислаһат лайиһилиригә мәбләғ мәсилисини Кинтал Баки оғли асан һәл қилишни биләтти. Тилға пухта, саватлиқ рәһбәр өз мәхситиниң истиқбалини өмри йеза көрмигән әмәлдарларғиму дәлилләп, наһийә егилигини тамамән йеңи қинға салди.

Шуларниң бири – һазир өзиниң исми билән атилишқа башлиған Ақтөбә канилиниң қезилиши. Бу һәқиқәтәнму наһайити нурғун чиқим тәләп қилидиған иш еди. К.Исламов унчилик ахчини бирдин бөлүш қийинлиғини алдин-ала чүшинип, канал арқилиқ қанчилик йәр өзләштүрүшкә, у йәрдә қандақ зираәт өстүрүшкә болидиғанлиғиға вә униң дөләткә қанчилик пайда әкелидиғанлиғиға һәмминиң көзини йәткүзди. Өзи дәсләп Чeләктин үзүм чивиқлирини әкелип, һазирқи "Шерин" үзүм совхозиниң йеридә азғина су билән тирикчилик қиливатқан "Әмгәк" колхозиниң бригадисиға тикип көрди. Шу йәрдики деханлар билән мәслиһәтлишип, башқа қандақ зираәтләр йетиштүрүшкә болидиғанлиғини ениқлиди.

Кейин Ақтөбә канилиниң қурулуши пүткәндә, шу бригада асасида "Шерин" совхози қурулуп, у йәргә яш агроном Надир Қадировни өзи әкелип, директор қилип бәкитти. Униң ечилиш мәрасимиға кәлгән вә Кинтал Исламовниң тәшәббусини қоллап, ярдәм бәргән Исмайил ака Йүсүпов ақ йол тиләп, тинимсиз уйғур жигитигә һашкалла ейтқан еди.

"Шерин" ишләп чиқириш кооперативи һазир наһийәдики һал-оқити

тәл-төкүз жутларниң бири десәк, артуқ болмас. Кооператив “Бахус” ширкити билән һәмкарлиқта ишләп, үзүмдин мисли көрүлмигән һосул елип, наһийә бюджетиға миллионлап пайда кәлтүрмәктә. Һә, шу йеза хәлқиниң бүгүнки паравән турмушиниң асасини бунимдин 30 жил бурун шәһәрдә туғулуп өскән уйғур жигити салған еди.

Мәзкүр очеркни йезиш жәриянида шу жилларниң гувачиси, Кинтал Бақи оғлиниң һәмралири, ярдәмчилири болған адәмләрниң пикригә тайинишни тоғра көрдүм. Шуларниң бири Уйғур наһийәсидә егилик рәиси, иҗрай комитет рәисиниң орунбасари хизмәтлирини атқурған, һазир болса Алмута шәһәрлик Уйғур мәдәнийәт мәркизи йенидики ветеранлар кеңишиниң рәиси Әркин ака Җәлилов төвәндикиләрни ейтип бәрди. “Мән Кинтал Исламов һәққидә 1958-жили, у Уйғур наһийәлик партия комитетиниң биринчи кативи болуп сайланғанда, аңлиған едим. У чағда Или наһийәлик комсомол комитетиниң биринчи кативи болуп ишләватқан чағлирим. Биз, чәттә жүргән яшлар, жутимизға саватлиқ, ишиға пухта уйғур жигитиниң кәлгинигә пәхирлинип, уни көрүшни арман қилғинимиз есимда. У мениң хизмәт бабида өсүшүмгә чоң түрткә болди. Ялғуз мәнла әмәс, шу жиллири у йүзлигән яшларни өз ғәмхорлуғиға алған пак дил, жирақни көзләйдиған инсан еди.

У дайим истиқбаллиқ ишларға алаһидә көңүл бөләтти. Җүмлидин Ақтөбә канилидин сирт, Төвәнки Чонҗа канилиниң лайиһисини дәрру тәйярлитип, қурулушини башлаш, Свердлов намидики колхозда вә “Таштиқарису” совхозида мелиорация ишлирини жүргүзүш, Қарадалада артезиан қудуқлирини қезиш вә башқиму чариләр арқилиқ суғирилидиған йәр көләмини көпәйтишни һәл қилди. У бу муһим қурулуш объектлирини көп арилайдиған. Йеза егилиги вә қурулуш мениң җавапкәрлигимдә болғачқа, бизгә тола чағларда биллә болушқа тоғра келәтти. Мән шу чағда униң адәмләргә нисбәтән меһриванлиғиға қайил болаттим. Алди билән уларға немә йетишмәйдиғанлиғини тәптишләп соратти. Аилидики әһвалиға қизиқатти. Андин уларниң әмгигиниң хәлиқ үчүн муһимлиғини зерикмәй чүшәндүрүп, рәғбәтләндүрүп қайтатти. “Қериндашлирим, келәчәктә силәрни балилириңлар миннәтдарлиқ билән әскә алидиған болиду. Иш еғир, чидаңлар”, дегән сөзлири техи ядимда. Өзи техника тилини яхши билгәчкә, бузулған техникини көрсә, йеңини түрүп, ишқа киришип кетәтти. Кинтал Исламов мундақ чағларда өзиниң наһийә рәһбири екәнлигиниму унтуп қалатти”.

“Ундақ адәмләр кам туғулса керәк, – дәйду йәнә бир сөһбәтдишим, узун жиллар Уйғур наһийәсидә егилик, мәһкимиләрни башқурған Сәйдулла ака Шәрипов. – Йә, худайим шуниңдин үлгә алсун, дәп арилап есил хисләтләрни бир адәмгә җәмләп яритип қоямдекин. Униң тәҗрибә мәктивидин өтүп, кейин наһийә тәрәққиятиға чоң һәссә қошқан кадрларни санап чиқишниң өзи бир талай вақитни алар еди. Уйғурлар бу яқта турсун, миллити рус Петр Русаковни у аддий трактористтин колхоз рәисигичә көтәрди. Уму Исламовни йәргә қаратмиди. Егиликни аяққа турғузғандин башқа, наһийәләр ичидә дәсләпки болуп, Қирғизсай теғиға телемунарә орнитип, хәлиққә телевидение программилирини көрсәткән еди”.

Ейтмақчи, Сәйдулла Шәриповниң өзиму Кинтал Исламовниң шагиртлириниң бири. Беваситә яш зоотехникниң тәкливи билән наһийә рәһбири Америкидин нәсиллик, пәқәт гөш үчүн өстүрүлидиған “Сантагертруда” вә Европидин сүтлүк “Головей” сийирлириниң уруғини алдуруп, көпәйткән еди.

Қириқ йешиғичә әйнә шундақ һөрмәткә еришкән рәһбәр әмгигиниң мунасип баһалиниши қануний еди. К. Исламов бир нәччә алий форум-қурултайларға делегат болуп қатнашти. Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң, вилайәтлик парткомниң әзаси болуп сайланди. Үч орден вә бир нәччә медальлар билән тәғдирләнди. Қисқиси, униң әмгиги тиригидә баһаланди. Шуму әвзәл.

Әнди униң тәғдиридики йәнә бир бурулушқа 1969-70-жилниң қишидики тәбиий апәт сәвәп болди. Шу жили қар һәдди-һесапсиз йеғип, Қазақстанниң бәш вилайитидә мал тоңлап, чоң чиқимға учриди. Көплигән биринчи рәһбәрләр хизмитидин бошитилди. Шундақтиму Кинтал Бақи оғлиниң әмгигини, қәдрини жуқури баһалайдиған вилайәт рәһбәрлиги уни вилайәтлик йеза егилиги мәһсулатлирини сетивелиш вә сапасини тәкшүрүш дөләтлик инспекциясиниң баш инспектори лавазимиға әвәтти.

Лекин көп өтмәй йезиға үгинип қалған Кинтал Бақиев өз илтимасиға бола, бу иштин бошинип, Әмгәкчиқазақ наһийәсиниң Т.Бокин намидики совхозиға директор болуп бәкитилди. Ейтмақчи, жуқуридикиләрму униң тәҗрибисидин пайдилиниш пәйтини қолдин бәрмәсликкә тиришти. Әһвали әң начар егиликләргә сабиқ наһийә кативи һеч иккиләнмәй беришқа келишти. Кейинирәк у “Социализм” совхозини тикләш вәзиписиниму өз һөддисигә алди. Чүнки аддий йеза әһлиниң турмуш-әһвали, проблемилири униңға бәш қолдәк тонуш болуп кәткән еди. Мәрһум һаятиниң ахириғичә Әмгәкчиқазақ наһийәлик кәспий иттипақлар комитетиниң рәиси вә вилайәтлик үч башқарма башлиғи лавазимлириға әвәтилди. Җүмлидин, жуқурида аталған инспекциядин сирт, вилайәтлик дөләтлик ғәмсизләндүрүш комитети вә вилайәтлик мәһкимиләрни қурулуш материаллири билән тәминләш идарисини башқурди. У өзи яшиған системиниң садиқ солдити сүпитидә, қәйәргә әвәтсә, шу йәрдә адитичә, адил хизмәт қилди...

Уни ахирқи сәпәргә узитиш үчүн жиғилған адәмләр әйнә шу өзи әҗир қилған жутлардин, мәһкимиләрдин кәлгән қаяшлири, достлири еди. Бу өйдә һазир Кинтал Бақи оғлиниң җүпти Алийәм һәдә нәврә-чәврилири билән яшайду. Альбомлардики сансиз сүрәтләрдә, һөҗҗәтләрдә йолдишиниң роһини көрүшкә адәтләнгән ана пат-патла шуларни йенип ахтуруп, өтмүшкә сәпәр чәккини чәккән...

Уларниң өйлиниш тойиму қизиқ өткән. Һаятниң аччиқ-чүчүгини тетип үлгәргән, йеши тохталған жигит бирдә мәктәпни йеңидин пүтәргән чаринлиқ қизни көрдидә, һәтта сөзләшмәйла өйигә әлчи әвәтти. Көп өтмәй чаққанла той қилип некалашти. Амма қисқа дәқиқидә йешилгән бу тәғдир икки инсан үчүн чоң бәхит елип кәлди.

– Һазир 15 нәврә, 2 чәврәм бар. Әпсус, Кинтал уларниң һәммисини көрәлмиди. Умумән, бу тәғдир болса керәк. Униң иш орни тез йөткилип турди. Бир йәргә әмгиги сиңип, йемишини көридиған пәйттә башқа орунға йөткишәтти, – дәйду Алийәм һәдә.

Мәрһумниң әмгәк билән тинимсиз өткән һаятида Алийәм һәдиниң ролиму чоң болди. У һәтта Алмута Қизлар педагогика институтиниму кейинирәк сирттин оқуп тамамлиди. Йолдиши хизмәт баби билән барған җайларда китапханичи, Мәдәнийәт өйиниң мудири болуп ишлиди. Шәһәргә бирәтола кәлгәндин кейин болса, дөләтлик китапханида хизмәт қилди. Улар алтә пәрзәнтни тәрбийләп, қатарға қошти.

Кинтал Бақи оғли Исламов пүткүл өмри җәриянида аддий, пак, адил яшиди. Дуния, пул жиғмиди. Әл-жутниң ғеми билән яшиди. Һәртәрәплимә йетүк инсан өз хәлқини чәксиз сөйди. Мәдәнийәт, әдәбият, сәнъәткә ашиқ еди. Бу саһалар адәмлиригә қолидин кәлгән ярдимини айимай, уларниң йеқин дости һәм ғәмхорчиси болди. Ейтмақчи, бу мәрһумниң атидин қалған хислити. Бақи Исламовму өз дәвридә иҗат адәмлири билән йеқин арилашқан, у һәтта кәнҗә оғлиниң исмини өзигә тәғдирдаш, қәдинас дости, бүйүк шаир Һезим Искәндәровниң (Тетик) һөрмитигә Тетик дәп қойған.

Кинтал Исламов яшап, әмгәк қилған жутларда мәрһумни әслитидиған нәрсиләр көп. Мәрһум һәққидә гәп болуп қалсила, шәхсән мән униң исми билән атилидиған жутумдики канални көз алдимға кәлтүримән. Һәр баһарда бу каналға лиқшип су келидудә, жутларда тирикчилик қизғин башлинип кетиду. Чөмүлүшкә амрақ, жутумниң әң шох, әң кичик сойтақлири бу канални салғузған адәмни көрмигән, тонумайду. Бирақ, улар әр йәткәндә, җәзмән униң қәдригә йетишигә ишәнчим камил. Һә, чоңлар болса, йәр йерип чиққан һәр гиядин униң әксини издәйду. Чүнки бу бәрпакар инсан өзигә адил әмгиги арқилиқ һәйкәл орнитип кәткән еди.

Әхмәтҗан ИСРАПИЛОВ

Хелил Һәмраев
(1928 – 1993)

Һәр қандақ миллий әдәбиятта униң айрим саһалириниң бесип өткән йолини, тәрәққият дәрижисини өз иждадийитидә мужәссәмләштүргән, вакаләтлик қилалайдиған көрнәклик намайәндиләр болиду. Хелил Һәмраев Қазақстан уйғур поэзиясидә әйнә шундақ қәләм саһиблириниң бири еди. Қириқ жилдин ошуқ вақит давамида у үнүмлүк һәм оңушлуқ ижат қилип, кеңәш дәвридики поэзиямизгә чоң һәссә болуп қошулған әсәрләрни яратти, униң поэзияси шеирийәттә өз бояқ-аһаңлириға егә саһа болуп шәкилләнди.

Хелил Һәмраев 1928-жили Яркәнт тәвәсидики бурунқи Җелилйүзи мәлисидә дехан аилисидә туғулған. Униң балилиқ вә яшлиқ дәври Ғулжа шәһиридә өтти. Хелил Ғулжа шәһиридики гимназиягә чүшүп, уни тамамлиғандин кейин муәллимләр тәйярлайдиған курсни түгитиду. Яш муәллим уйғур тили вә әдәбиятидин дәрис бериду, андин Или вилайәтлик театрида ишләйду.

1956-жили Х. Һәмраев Кеңәш елиға көчүп чиқиду һәм шу жилдин тартип Абай намидики Қазақ педагогика институтиниң уйғур бөлүмидә оқуйду. Бу бөлүмни оңушлуқ тамамлиғандин кейин, бир қанчә вақит "Коммунизим туғи" (һазирқи "Уйғур авази") гезити редакциясидә хизмәт қилди. 60-жилларниң ахирилиридин та пенсиягә чиққичә Панфилов наһийәсиниң Пәнҗим йезисидики оттура мәктәптә устаз болуп ишлиди.

Хелил Һәмраевниң иждадий паалийити қириғинчи жилларниң ахирилирида башланған. Дәсләпки "Жүрәк сирлири" намлиқ топлими шаир КазПИда оқуватқан жиллири нәшир қилинди. Кейинирәк Хелил Һәмраевниң "Или бойидики нахшилар", "Дала юлтузлири", "Җасарәт", "Дала шуңқарлири", "Талланма әсәрләр" вә башқа топламлири йоруқ көрди.

Х.Һәмраев иждадийити 80-жиллардин бери мәктәп программилириға киргүзүлүп оқутулуп кәлмәктә. Униң иждадийити һәққидә дәсләпки тәтқиқат 1986-жили чиққан "Уйғур совет әдәбиятиниң тарихи" намлиқ әмгәктә елан қилинди. Шаирға беғишланған монографиялик бапни ушбу қурлар-

ниң муәллипи язған еди. Бу бапни йезиш маңа көп қийинчилик һасил қилмиған еди. Чүнки мән Хелил ака билән у “Коммунизм туғи” гезити редакциясидә ишләшкә башлиғандин тартип ака-инидәк қелин арилашқан едим. Шуңлашқа униң айрим, болупму чоң һәҗимлик әсәрлиригә қандақ тутуш қилғанлиғидин һәм қандақ кәйпиятта йезип тамамлиғанлиғидин яхши хәвәрдар болған пәйтлирим аз әмәс. Чүнки Хелил ака язғанлирини оқуп берип пикирдаш йеқинлириниң ой-тәсиратини билишкә майил болидиған.

Һәр қандақ ижаткар – өз заманиниң күйчиси. Шуңлашқа қайси әдип һәққидә болмисун, у яшиған дәвир вә һаят өзгичилигидин, қоршиған муһит алаһидилигидин айрим сөз ечиш мүмкин әмәс. Хелил Һәмраев шаир вә шәхс сүпитидә Шәрқий Түркстандики 40 – 50-жиллири вә Кеңәш елидики 60 – 80-жиллири йүз бәргән иҗтимаий-сәясий вақиәләр вә һадисиләр муһитида қелиплашқан. Шу сәвәплик униң поэзиясидә шу жилларниң садаси болуши, шу дәвирләрдики ижадий-эстетикилик йөнилишләрниң ярқин из-тамғиси болуши тәбиий. Х. Һәмраевниңму бүгүнки түп-маһийити билән өзгәргән дәвирдә бәзиләр тәрипидин оңайла сәтләштүрүлидиған мавзу-мәзмунларда қәләм тәвритишиму чүшинишлик әһвал. Бу җайда Кеңәш дәвридә кәң қанат яйған һәм тоталитар түзүм қоллап-қувәтлигән идеологияни мәдһийиләш әһвали көздә тутулиду. Коммунистик идеологияни мәдһийиләйдиған музмундики шеирлардиму шаирниң өз алаһидилиги ярқин байқилидиған. Х.Һәмраев поэзиясиниң әң чоң өзгичилиги йеңи ой-пикиргә интилиш, җараңлиқ декларациядин қечиш дәп ейтишқа толуқ асас бар. Бу җәһәттин елип қариғанда, Х.Һәмраев мурәккәп йолни бесип өтти. Чүнки униң әллигинчи вә атмишинчи жиллардики айрим шеирлирида декларация тәхлит умумий ейтилған әһваллар, тонуш аһаңлар хелә сезиләтти. Кейинки әсәрлириниң һаятийлиғи, нәқ-ениқлиғи ашти, бәдиийлиги мукәммәлләшти. Бу алий хисләтләр униң дайимий издиништә болушидин, пәқәт өзигә хас дуния қобул қилишидин һәм тәкрарланмас талантидин шәкилләнгән еди.

Х. Һәмраевқа хас хусусийәтләрниң әң ярқини – сөз “тәмини” яхши сезидиғанлиғи, шуңа бағлиқ сөз вә ибариләрни солун һалда, йеңичә, өзичә ишлитиш қабилийитидур.

Пиялидин ташқан қимиздәк
Ечилған ақ пахтини көрдүм.
Қалпиғини қирлап кийгән дехандәк
Қуяш келәр вадиларни чарлап...
Белиқчиниң ториға оралғандәк
Тепирлиған судики айни көргүн...

Бу кәлтүрүлгән парчилардин шаирниң тапқурлуқ билән ишләткән, өзигә хас сөз ойнитиш қабилийитини байқаш қийин әмәс. Әйнә шу қабилийити түпәйли Х. Һәмраев шаиранә сөз сәнъитиниң әң нурлуқ чоққилириға тәңдаш мисралири билән поэзиямизни бейитти.

Ачқин, оғлум, ишикләрни йоған ач,
Байқа, үркүп кәтмисун у, нери қач.
Әзиз ана жутумниң бир гиясин
Әкәлгәнду, бәлки, бизгә қалиғач.

Бир оқуған кишиниң ядида, ташқа тамға басқандәк, қалидиған мисралар. Бу, сөзсиз, маһарәтниң яркин ипадиси. Мошу төртла қурда әзиз ана жутқа дегән аләмчә муһәббәт, сарғайтқан чәксиз сеғиниш, илһамбәхш үмүт сезимлири қачиланғанлиғини шәрһиләш артуқ...

Хелил ака ақ көңүл, аддий, юмшақ мүжәзлик болидиған, у өзини бир қелипта, сәгәк тутидиған. Мән униң бирсидин қаттиқ рәнжип жүргинини яки башқиларни рәнжиткинини билмәймән. Әксичә, һәммә тәңтушлар яки өзидин кичикләр билән бир хил мунасивәттә, йеқин көргәнләр билән инақ-ижил болидиған. Бу хисләтлири дәстихан үстидиму, биллә болған көплигән сәпәрлиримиздиму ениқ көрүнәтти. Биз пат-пат бир-биримизниң өйлиридә биллә болаттуқ. Әлвәттә, бу учришишларда Һезмәт ака, Һезим акилар (Искәндәров) йетәкчи орунда. Бу олтиришларда Хелил ака өзиниң меһриванлиғи, меһмандостлуғи һәм һазиржавап вә сәмимий чақчақлири билән алаһидә көрүнәтти.

Хелил акиниң өйигә һәр жайлардин илпәт-достлири кәлсә, бизни тәклип қилмай қойматти. Мән Хелил Һәмраевниң өйидә даңлиқ Илахун ака көккөз билән бир нәччә қетим дәстихандаш болған. Илахун көккөз пәқәт Хелил Һәмраевниң өйигә чүшидиған. Уларниң Ғулжа дияриңи сеғинип ейтқан гәплирини көп аңлиған едим. Шундақла Илахун көккөз һаятидин нурғун әстә қаларлиқ вақиәләрдин хәвәрдар болған едим.

Хелил акиниң әсәрлириниң йезилиш жәриянидин хәвәрдар яки йеңи шеирлирини дәсләп аңлиғанлардин болғинимға мәмнунмән. "Жасарәт" поэмисини йезип жүргән пәйтидә маңа: "1500дин ошуқ йеңи қапийәлик сөзләрни тизип қойдум", деди. "Вақиәликни чийритишни яки образларни җүсүнлитишни ойлимай, қапийә жиғип жүргиниң қандақ" дегинимдә: "Шу сән дегән нәрсиләрму қапийәләр арқилиқ әмәлгә ашурулидудә. Йеңи бена үчүн хиш топлап жүримән", дегини бар. Демисиму "Жасарәт" поэмиси шәкил жәһәттин, хусусән қапийәлириниң солунлуғи жәһәттин алий дәрижидә бежирим йезилди.

60-жилларниң ахиридин тартип аләмдин бевақит өткичә Хелил ака Яркәнттә яшиди. Әлвәттә, Алмутидики әдәбий муһитни униң сеғинип-кинәп жүргини тәбиий. Яркәнткә көчүп барғандин бир аз вақит өткәч "Достларға" намлиқ шеирини Һезмәт Абдуллин акиға язған хетиниң ичигә селип әвәткини ядимда. У Алмутиға кәлгәндә, биз Яркәнткә барғанда қайтқичә биллә болидиған.

Шәхсән өзәм һәр язлиғи дәм елиш вақтида Яркәнткә бармай қалматтим. Әлвәттә, әтисила Хелил ака билән дидарлишаттуқ. Алмута йеңилиқлиридин хәвәрдар болғандин кейинла йеңи шеирлирини оқушқа алдиратти. "Саңа берәр соғамму, дунияримму йеңи язған шеирлирим", дәйдиған.

Бир нәччә шеирларни оқуғандин кейинла көз әйнигини қолиға елип "қандақ?" дегән нәзәрдә қарап қоятти. Айрим жүмлиләр билән чәклинип өз тәсиратимни ейтқанға қанаәтләнмәй: "Як, сән ениқ ейт", дәп рус йезиғидики нусхиларни алдимға иштиридиған (өзиниң қол язмиси адәттә әрәп йезиғида болидиған). Әсли Хелил ака шеир оқушқа маһир еди: ядқа оқумиған билән авазини һәр хил қилип, паузиларни узақ сақлап, шеир роһини баричә аңлиғучиға йәткүзүшкә қабил еди. Адәттә бәк аддий, һәтта саддә көрүнидиған Хелил ака шеир оқуғанда тамамән өзгирип, қандақту-бир көтирәңгү қияпәткә киридиған. У пүткүл вужуди билән бәдиий сөз сехириға бериләттидә, ялқунлуқ жүрәк, сехи қәлб тәвринишлири тәнтәнә қилғандәк болатти.

Хелил ака бәрдашлиқ һәм ирадилик шәхс еди. Униң бирәр нәрсидин, һәтта кейинки жиллири хелә аварә қилған ағриғидин налә-пуған ейтқинини аңлимаптимән. Әгәр һал ейтип, өтүнүш қилғидәк болса, униң һәммиси ижадийәткә, әсәрлиригә бағлиқ болатти. Буни мениңда сақлиниватқан хәтлиридин көрүшкә болиду. Мәсилән, бир хетидә "Иним, Махмутжан! Саңа йеңи шеирлардин 30ға йеқинини әвәттим. Гезитқа йоллиған едим. Һезим (Бәхниязов – **М.А.**) "кейинирәк таллап беримиз", дәпту... Сениңдин илтимас, шуни бурунқи вә һазирқи болуп "Қазақ әдебиетигә" Қадир Мирзалиев (қазақ шаири – **М.А.**) билән биллә таллап, 300 қур бәрсәңлар яхши болатти. Уйғурниң мусапир шаири Хелил Һәмра. 15.08.68, Пәнжим", дәп йезипту. Йәнә бир хетидә: "Саңа салам билән Яркәнтниң йүз жиллиғи алдидин язған "Седә балладиси" намлиқ өзәмгә яқидиған әсәримни әвәттим... Мән йеқинда "Коммунизм туғиға" йәнә "Ғәзәлхан" намлиқ балладамни әвәттим. Мошу иккисини оқуп, өзәңниң халис пикриңни беришиңни сораймән. Әдәбиятимизниң, болупму поэзиямизниң саңа охшаш һәқиқий жан көйәрлири үчүн кимниң болмисун яхши чиққан әсәри – һәммимиз үчүн тәңдур", дәп йезилған. Өз поэзияси һәққидә болупму кейинки бир хетидә наһайити ениқ һәм тәвринип йезипту Хелил ака: "Саңа мошу аддий, лекин сәмимий шеирлиримни йоллидим. Мениң топлимимни музакирә қилғанда, сениң билән Долқундин (Ясенов – **М.А.**) башқа ағиниләрниң пикри мени жиркәндүрүп қойди. Мән поэзияни уларниң бәзилиридин 10 һәссә артуқ чүшинимән. Лекин мениң талантим бар, амитим йоқ шаир... Мениң, йәни шаирниң қәлбини сән чүшинисән, шуңа саңа мошу йеңи шеирлиримни әвәттим. Бир вақитни чиқирип оқуп, жени, оти, пикири вә шеирлиқ алаһидилиги тоғрилиқ өзәңниң сәмимий пикриңни ейтишиңни сораймән. Силәрниң пикирдин кейин кечә-күндүз поэзия вадисиға кирип кәттим... Йеңидин 20 шеир яздим, униңға пүтүн күчүмни салдим. Салам билән

Хелил Һәмра Пәнжими,
Шаирларниң гәнжиңи.
Махмутжанда дутар болса,
Һәмра қолида йәнжиңи", –

дәп түгитипту.

Х. Һәмраев өзи ейтқандәк, йәнҗиңини – илһамини һәмра қилип, кечә-күндүз поэзия вадисини чарлап яратқан әсәрлиринин мавзу даириси кәң. Қайси мавзуға мураҗиәт қилмисун у өз меңишидин адашқини йоқ, әксичә, өзигә хас хусусийәтләрни техиму мукәммәлләштүрди. Өзигә хас бояқ-нәқишләрни бейитти, өзигә хас кәйпиятта күйлиди. Умумән, шаир әсәрлиридә чоң иҗтимаий аһаңлар шәхсий мотивлар, кәчүрмә ой-инкаслар билән бирлишип, романтикилиқ, көтирәңгүлүк уйғунлуқта яңрайду.

Х.Һәмраевниң һәр хил мавзуларға яндашқанлиғини тәкитлигән һалда туғулған жут вә дехан мавзусиниң алаһидә орун алидиғанлиғи униң поэзиясиниң йәнә бир өзгичилиги дейиш орунлуқ. Дәрһәқиқәт, бир-биридин айрип болмайдиған бу уқумлар – униң иҗадийитиниң гүрән баш томури. Шаир бир топлимини “Жутумни күйләймән” дәп атиғинида чоң мәна бар. Шеирлириниң биридә:

> Әзиз ана жутум үчүн йезишни мән
> Алған мәңгү өз үстүмгә қәриз етип, –

дәп язса, йәнә бир шеирида:

> Мән тирик туғулған өз жутум билән,
> Шеирлиримда йенип турған отум билән –

дегинидәк, шаир әсәрлириниң баш мавзуси һәм қәһримани Өсәк вадиси вә шу вадини гүл қилип яшнатқан Дехандур. Көплигән шеирлирида Х.Һәмраев өзи яшиған Яркәнт дияриға, униң тарихиға вә шу қутлуқ җайниң адәмлиригә болған әң изгү туйғулирини, пәрзәнтлик иптихарини бар авази билән җарий қилип өтти.

Х.Һәмраев әсәрлири һәқиқий мәнада миллий сүпәткә егә. Униң таланти хәлиқ поэзияси булақлиридин қетиқинип, бих чиқарған болса, классикилиқ шеирийәт әнъәнилири билән қанатланди. Х.Һәмраев иҗадийитидә бу икки улуқ саһа җипсилишип, фольклорлуқ вә классикилиқ асаслар йеңи мәзмун, йеңи рәң алған сүпәттә бирлишип кәткән.

Мәлумки, поэзия үчүн шеир шәкли муһим амиллардин һесаплиниду. Х.Һәмраев һәм бармақ вәзнидә, һәм аруз вәзнидә әркин қәләм тәврәткән маһирдур. Заманивий поэзиямиздә аруз вәзнигә тәәллуқ шәкилләрниң, җүмлидин ғәзәл, мухәммәс, рубаий охшаш шәкилләрниң кәң қанат йейишида шаирниң үлүши чоң. Алаһидә тәкитләйдиған муһим хусусийәт – Х.Һәмраев әсәрлириниң шәклән әҗайип пухтилиғида. Униң нурғунлиған шеирлириға, болупму ғәзәллиригә нахшиларниң иҗат қилиниши мошу хусусийәткиму бағлиқ. Бу җәһәттин шаирниң көрнәклик композитор И.Мәсимов билән утуқлири алаһидә: улар кәң мәлум нахшилар билән бир қатарда муқамларниму яратқан.

Х.Һәмраев нәпис лирикла әмәс, шундақла у кәң ғулачлиқ поэма жан-

ридиму үнүмлүк һәм оңушлуқ қәләм тәврәткән эпик шаир. Униң қәлимигә “Гүләмхан”, “Җасарәт” охшаш һаятий вақиәләрни әтраплиқ қамриған дастанлар һәм бир қанчә балладилар мәнсүп. Буларниң һәр қайсиси шаир издинишлириниң мәлум балдақлирини нишанлиған әсәрләрдур. Аталған эпикилиқ дастанлар билән “Қуяш қизи”, “Дехан” охшаш лирикилиқ поэмилири мавзу, вақиәлиги җәһәттинму, йезилиш услуби җәһәттинму һәр яңза екәнлиги көрнәклик қәләм саһиби Х.Һәмраевниң сәккиз қирлиқ, бир сирлиқ қудрәтлик талантиниң бәләнт пәрвазлириниң көрүнүшлиридур.

Махмут АБДУРАХМАНОВ

Һезим БӘХНИЯЗОВ (1929 — 1990)

1990-жили униң атмишниң үзини әндила көрүп, һаяттин мәңгүгә кетиши шу вақитта көплигән қәләмдашлири вә униң китапханлири үчүн күтүлмигән дәһшәтлик бир һадисә болуп қалди. Чүнки униңдәк есил, дилкәш инсанлар, болупму шаирлар бу дунияға һәр дайимла келивәрмәйдудә. Раст, биз униң ағриғиниң бәкму еғир екәнлигини, сақийип кетишиниң натайин екәнлигини яхши биләттуқ. Һәр қачан көрүшкән чағда сөз билән болсиму көңлини ясашқа, роһини көтиришкә тиришаттуқ.

— Һәдәңдин айрилғандин кейин, мениң үчүн өмүрниң қизиғи қалмиғандәк, — дәйдиған у бәзидә маңа. — Билмәймән, әкси көз алдимдин задила кәтмәйду. Һәй... Буни ейтқан билән мени ким чүшиниду дәйсән, — дәп еғир уһ тартатти.

Мән қолумдин келишичә униңға тәсәлла беришкә тиришаттим. Амал қанчә, Һезим акиниң рәпиқиси Реһимәм һәдиму һаяттин бәкму әтигән кәтти... Көп нәрсиләргә бәрдашлиқ бәргән, һәр қандақ қийинчилиқларға чидиған шаир жүриги мундақ йоқитиш билән күч елишалмиди...

Биз Һезим ака Бәхниязов билән 1969-жили тонуштуқ. Бу вақитта у бир нәччә шеирий топламларниң муәллипи, уйғурлар арисида нами хелила чоң иззәт-һөрмәт билән еғизға елинип жүргән қәләм саһиплириниң бири болидиған. Мән Алмутидики “Жазушы” нәшриятиға биринчи шеирлар топлимимниң қол язмисини өткүзүп қойған. Шуниң тәғдирини билиш нийитидә мәзкүр нәшриятниң уйғур редакциясигә кәлдим. Бөлмидә язғучи Җамалдин ака Босақов, шаир Абдулһәй ака Рози олтарған екән. Улардин төвәнирәк үстәлдә чирайидин қантақту-бир илликлиқ йеғип турған уйғур җугани алдиға тизип қоюлған қәғәзләрни бир-бирләп оқуп, уларда йезилған хәтләрни һәр хил бояқ қериндашлар билән түзитивататти. У яқ мениң билән алаһидә саламлишип, әһвал сорашти. Бу мениң узун жиллар нәшрият саһасида ишләп, кейин пенсиягә чиққан Рәна һәдә Давутова билән биринчи қетим көрүшкиним еди.

— Биз Абдулһәй иккимиз сениң қол язмаңни оқуп чиқтуқ. Алмутида, бәлки билидиғансән, Һезим Бәхниязов дегән шаир акаң бар. Шеирлириңни униңғиму көрсәттуқ. Қисқиси, әшу акаң келәчәктә йоруқ көридиған китавиңниң муһәррири болиду. Сән һазирла Һезимға йолуққин. Әсәрлириң һәққидә пикирлирини тиңша. Мән униң өйиниң адресини, телефонини саңа йезип берәй, — деди Җамалдин ака.

Өзәм һодуқуп туримән. Атмишинчи жилларниң оттурилирида "Илһам гүлзари" намлиқ новәттики топлимини чиқирип, уйғур шеирийитиниң гөзәллигини китапханлар алдида йәнә бир қетим намайиш қилған Һезим Бәхниязовтәк шаир билән учришимән дегән ойниң өзи мени хелила мәңдитип-тәшвишләндүрүп қойған еди.

Җамалдин ака қолумға узатқан қәғәзни алдимдә, бөлмидә олтарғанлар билән хошлишип, алдираш талаға чиқип кәттим. Һазирла Җамалдин Босақовниң ағзидин чиққан "...келәчәктә йоруқ көридиған китавиң...", дегән сөзләр қулиғимниң түвидин кәтмәй турувалди. Әдәбият мәйданиға басқан қәдимимниң бир қисқила дәқиқисидә өзәм ойлимиған, шәхсән мениң үчүн мошундақ күтүлмигән әҗайип вақиәниң йүз бериши, хәлиқ арисида намлири тарилип кәткән язғучи-шаирлар билән үзму-үз сөзлишиш, һәтта уларниң мениң иҗадим һәққидә чоң ғәмхорлуқ илкидә гәп қилиши бешимни көккә йәткүзүвәткән еди.

Һезим акиниң өйигә келип, ишик қоңғуриғини бастим. Тәлийимгә, у өйидә екән. Мени, гоя көптин билидиған кишидәк, қарши алди. Униң маңа болған аддий-саддә мунасивити, қәлбини ечип сөзлиши баятин бери көңлүмни егилигән тәшвиш-әнсизликни бирдинла йоқ қилип ташлиди.

Мону бир нәрсини алаһидә тәкитләп ейтқум келиду. Мән өзәмниң иҗадий йолумда маңа ярдәм қолини сунған, һәр қандақ әһвалда роһландурған қәләмдаш акиларни нурғун көрдүм. Әлвәттә, уларниң һәр бирини әсләшниң өзи дилға йеқимлиқ сезимларни беғишлайду, илһам беғинға әҗайип нәпис тағ сәлкинини елип киргәндәк сезилиду. Уйғур әдәбиятиниң жирик вәкили, талантлиқ шаир Һезим ака Бәхниязов билән биринчи қетим көрүшкән вақтимму мениң үчүн һаятимда әстин чиқмас шерин дәмләрниң бири болуп қалди.

— Кәлгиниң яхши болди, ука. Җүр, авал дәстиханға кәл. Һәдәң чүшкә үлгәртип полу басқан екән, тамақ йәвелип, қалған ишни кейин қилимиз, — дәп у мени дәстиханға тәклип қилди. Өй егисиниң очуқ-йоруқлуғи, иллиқ муамилиси мени бирдинла йәрдин дәс көтиривелип, униң өзи билән бир қатарға қойғандәк сезилди.

Тамақ ичип олтарғач, у мениң өзәм тоғрилиқ, мән туғулуп өскән Байсейит йезиси, жутниң турмуш-тирикчилиги, бәзи бир өзи тонуйдиған кишиләр тоғрилиқ сориди. Дәстихан жиғиштурулғандин кейин, гәпниң асасий мавзусиға көчүп, қол язмам һәққидә өзиниң мулаһизилирини, пикирлирини ейтти.

Униң һәр бир сөзини диққәт билән тиңшап, хатирәмгә йезип олтар-

дим. Растини ейтсам, өзәм илгири, һәтта көз алдимға кәлтүрүш мумкин болмиған әҗайип бир һадисә-һаләт йүз бериватати. Мән өзәм иҗадини яхши көридиған, шеирлирини сөйүп оқуйдиған уйғурниң талантлиқ шаирлириниң бири билән дәсләп әйнә шундақ кәйпиятта тонушуп, сирдашмақта едим. Ениғи, у әндила өзи үчүн иҗат сирлирини ечишқа тәлпүнгән һәвәскарниң шеирлирини тәһлил қилип, униңға пикир қилиш, ойлаш, шеирий мисраларни қәғәзгә чүширишниң йоллири һәққидә қизғин сөзләп, ейтип бериватати.

Шаирниң өйидин наһайити жуқури кәйпиятта хошлишип чиққанлиғим һазирму ядимда. Кейин биз Һезим ака Бәхниязов билән "Коммунизм туғи" (һазирқи "Уйғур авази") гезити редакциясидә узун жиллар биллә ишләп, наһайити йеқин қәләмдаш ака-укилардин болуп кәттуқ.

У шу вақитларда редакциядә әң чоң вә әризә-шикайити тола әдәбият вә сәнъәт, кейинирәк тәрҗимә бөлүмлирини башқурди. Очуғини ейтиш керәк, Һезим ака көплигән уйғур журналистлириға ишқа жуқури җавапкәрлик турғудин қарашни үгәтти. Шуниң билән биллә язған материалниң салмақлиқ-мәзмунлуқ болуши үчүн немә һәққидә сир чекиш, йезиш керәклигини, немиләргә яндишиш лазимлиғини бизгә һармай-талмай чүшәндүрәтти. Уйғур тилиниң келәчиги, тазилиғи үчүн күришәтти. Сөзләрни дурус ишлитиш һаҗәт екәнлигини еғиздила әмәс, әмәлиятта дәлилләп көрситиштин зерикмәйдиған.

— Ука, бу тил-сөз дегиниң мал қорасиға саман, бедә, қисқиси, йейишкә болиду дегәнла нәрсиниң һәммисини арилаштуруп трактор билән сөритип әкелип, өрүп-төкүветидиған нәрсә әмәс, — дәйдиған у. — Сөз-ибарә бу — деңиз тегидики маҗан, тағниң бешидики пақирап турған алтун. У пүтүн бир милләтниң җени, көзи, униң моҗутлуғини испатлайдиған мәңгү соқуп туридиған жүриги. Шундақ екән, ана тилиңни қәдирләп, авайлап, келәчәк әвлатқа йәткүзүшни билгин. Уни хорлап қойсаң, сени бәндә әмәс, худаму кәчүрмәйду. Әң ямини — милләт кәчүрмәйду, — дәп қайнап сөзләп кетидиған.

Бүгүнки күнләрдиму бизниң аримизда "Мән уйғур тилини яхши билимән. Зир-зивирлиригичә униң түвигә чөккәнмән", дәп тахтивешиға чиқивелип, онда-дүндә сөзләйдиғанлар учришип қалиду. Бәзидә шундақларға қарап олтирип, Һезим акиниң тил һәққидә ейтқан сөзлирини йәнила хатирәмдин өткүзимән. У өзи ана тилимизни интайин яхши биләтти. Көп чағларда редакциядә корректордин та муһәрриргичә, десәм хаталашмаймән, материаллардики бирәр җүмлинин, бирәр сөзниң мәзмун, маһийитигә чөкәлмисә, әң биринчи новәттә, Һезим акиға муражиәт қилатти вә һәр дайим униңдин өзини қанаәтләндүридиған җавап алатти. Мошуниң өзидин шундақ хуласә чиқиришқа болидуки, Һезим Бәхниязов пәқәт талантлиқ шаир, маһир тәрҗиманла әмәс, көпчиликни ағзиға қаратқан тилшунас еди.

Тәрҗимә бөлүмидә униң билән биллә ишлигән пешқәдәм тәрҗиман

Турсун Дәрияевниң бир күни журналистлар алдида ейтқан мону сөзи техичила есимдин кәтмәйду:

— Бүгүнки күндә редакциядин һәр қайсимиз иштин чиқип кәтсәк, униң йоқлуғи анчила билинмәйду, орниға ишләш үчүн хадимму оңайла тепилиду. Амма Һезим кәтсә, униң орнини басидиған адәм йоқ. Мундақ кишиләр редакция үчүн аз туғулиду. Униң бойидики билим, қабилийәт көргәнла адимиңдин тепилмайду.

Йеқинда редакциядә ишләп, пенсиягә чиқип кәткән журналист һәдимиз Нурумсахан Новәрова билән Һезим ака тоғрилиқ сөзлишип қалдуқ.

— У мениң, һәқиқий мәнасида, устазим, — деди Нурумсахан һәдә. — Өзимизгә чүшиниксиз болған нәрсиләрни дәрру Һезим акиниң йениға кирип сораттуқ. Болупму редакциядики яш журналистларниң әң йеқин мәслиһәтчиси еди.

Жүгрүк жиллар... Мән бәзидә шу жилларни жүгрүк қиливәткән қәлими өткүр, илһами дәриядәк җошқун Һезим акиға охшаш иҗаткарлармекин дәпму қалимән. Униң 60 — 70-жилларда “Шеирлар”, “Илһам гүлзари”, “Дехан”, “Алтун саат” охшаш шеирий топламлири нәширдин чиқти. Уларни китапханлар яхши қарши алди.

У мениңдин топ-тоғра жигирмә яш чоң болсиму, маңа пикирдаш, әҗайип йеқин қәләмдаш, садиқ дост еди. Биз униң билән һәр қандақ мавзуға (әлвәттә, биринчи новәттә, шеирийәт) гәп қозғап, пикир елишаттуқ. Бирәр мәсилә үстидә талишип қалидиған пәйтлиримизму аз болматти. Бир-биримизниң өйигә берип, пат-пат һал-әһвалимиздин хәвәр елишаттуқ. Шаирниң сәксининчи жилларда йоруқ көргән “Виждан мезани”, “Бәхтим – йәрдә” намлиқ шеирий топламлириниң қол язмисини дәсләп мән оқуған едим. Һәр икки китапниң әшу жиллардики уйғур шеирийити йөнилишини бәлгүләйдиған әсәрләр қатариға киргини талашсиз.

Һезим ака Бәхниязов уйғур шаирлириниң ичидә әң саватлиқ шәхсләрниң бири еди. Шуниң билән биллә у интайин кәмтар инсан болидиған. Бәкму ақ көңүл еди. Бири маңа яманлиқ қиливатиду, бири йоқ йәрдин путақ чиқирип, мени әйипләватиду, дәп ойлапму қойматти. Өзи һеч кимни рәнҗиткүси кәлмәтти. Кимниңду-бириниң язған немилири көңлигә яқмиса, әң еғир дәйдиғини: “Бу йериң болмапту, бурадәр” сөзи еди.

Һезим ака 1929-жили Уйғур наһийәсиниң Чоң Дехан йезисида туғулған. Ташкәнттики Оттура Азия дөләт университетини түгәтти. Дәсләп мәктәптә муәллим, кейинирәк Алмутида нәшриятта муһәррир болди. Андин узун жиллар җәриянида “Коммунизм туғи” (һазирқи “Уйғур авази”) гезити редакциясидә бөлүм башлиғи болуп ишлиди.

...1990-жили сентябрь ейида Чиләк тәвәсидә командировкида жүргән чеғимиз. Йерим кечидә Қорамға кәлгинимиздә, мошу йәргә телефон арқилиқ шум хәвәр кәлди. Шаир жүриги соқуштин мәңгү тохтапту. Һезим ака вапат бопту.

Һәқиқәттиму Һезим Бәхниязовтәк әдипни задила унтушқа болмайду. Уни унтушқа һәққимизму йоқ. Чүнки у XX әсирдә яшап, ижат қилған әң талантлиқ уйғур шаирлиринин бири. Әгәр биз һаятниң өзини шеир десәк, униң қойнидин Һезим акиниң авази мәңгү яңриғини яңриған.

Шаир өзи ейтқандәқ:

Әл аманму – демәк, шаир түләйду,
У шатлиқни, саадәтни күйләйду.
Жут аманму – демәк, шаир бәхтияр,
Хәлқи барму – демәк, шаир өлмәйду.

Униңға бизниң елип-қошаримиз йоқ...

Абдумежит ДӨЛӘТОВ

Ғоҗәхмәт СӘДВАҚАСОВ (1929 – 1991)

Илим-пәндә, җәмийәтлик ишларда йүзлигән, миңлиған адәмләр паалийәт елип барсиму, лекин шуларниң пәқәт санақлиқлирила жирик алим, көрнәклик әрбап сүпитидә хәлиққә тонулиду. Өзиниң билими, қабилийити, тинимсиз әмгиги, инсаний хәсләтлири түпәйли хәлқимизниң чоңқур иззәт-һөрмитигә сазавәр болған һәм исми җисмиға ярашқан әйнә шундақ жирик алим, көрнәклик җәмийәт әрбаби у, сөзсиз, Ғоҗәхмәт Сәдвақас оғли Сәдвақасов еди.

Ғ.Сәдвақасов 1929-жили 15-июньда Уйғур наһийәсиниң Чоң Ақсу йезисида туғулған. Өз жутида оттура мәктәпни түгәткәндин кейин, 1946-жили Абай намидики Қазақ педагогика институтиниң қазақ тили вә әдәбияти факультетиға оқушқа чүшүп, уни 1950-жили тамамлайду. Шу жили у Қазақстан Пәнләр академияси Уйғур-туңган мәдәнийити секториниң аспирантурисиға қобул қилинип, уни түгәткәндин кейин, мәзкүр секторда ишқа қалдурулиду. Алимниң униңдин кейинки пүткүл һаяти, әмгәк паалийити Қазақстан Пәнләр академияси билән зич бағлиқ болди. У мошу йәрдә 1953 – 1957-жиллири кичик илмий хадим, 1957 – 1960-жиллири чоң илмий хадим болуп ишлисә, 1960 – 1963-жиллар арилиғида Тилшунаслиқ институтиниң Уйғур тили бөлүмини, 1974 – 1986-жиллири Пәнләр академияси һозуридики Уйғуршунаслиқ бөлүмини башқуриду. 1986-жилдин та һаятиниң ахириғичә, йәни 1991-жилниң 15-ноябриғичә өзи һулини қуруп, тәшкиллигән Уйғуршунаслиқ институтиниң мудири болуп хизмәт қилди.

Ғ.Сәдвақасов өзиниң мошу илим-пән мәркизидә өткән 40 жилдин ошуқ иҗадий паалийити җәриянида 200дин ошуқ илмий әмгәкләрни, җүмлидин онлиған жирик монографияләрни, дәрисликләрни, луғәтләрни яратти. А.Чехов, С.Әйни, М.Шолохов, А.Серафимович, Б.Майлин, Лу Син охшаш дуния әдәбияти намайәндилириниң әсәрлирини уйғур тилиға тәрҗимә қилип, хәлқимизгә тонуштурди. Мошу йәрдә у 1957-жили “Һазирқи заман уйғур тилида исимларниң ясилиши” дегән мавзуда намзатлиқ вә 1972-

жили "Пәрғанә вадиси уйғурлириниң тили вә уйғур һәм өзбәк шевилириниң өз ара тәсир проблемиси" мавзусида докторлуқ диссертациялирини яқлиди. Әң муһими, мошу Академия чақириғи астида елип барған тиним сиз әмгиги нәтижисидә илим әһлигә жирик алим, Қазақстан вә Мәркизий Азия җумһурийәтлириниң аһалиси арисида көрнәклик җәмийәт әрбаби болуп тонулди. Буниң рошән испати ретидә униң 1975-жили Қазақстан Пәнләр академиясиниң мухбир-әзаси (һазирқи өлчәмдә академиги) болуп сайланғанлиғини, 1976-жили исминиң "Қазақстан ССРниң Пәхрий Алтун китавиға" йезилғанлиғини, 1977-жили Чоқан Валиханов намидики мукапатқа сазавәр болғанлиғини, 1989-жили "Қазақстанниң хизмәт көрсәткән пән әрбаби" дегән атақ алғанлиғини әскә селип өтүшниң өзи купайә.

Мошу мунасивәттә тәбиий һалда туғулидиған соал: биз зади қандақ әдипләрни, әрбапларни "жирик", "көрнәклик", дәп етирап қилимиз һәм немә үчүн Ғ.Сәдвақасовни шуларниң қатариға киргүзимиз?

Бу соалға һәр кимниң һәр хил җавап беридиғанлиғи тәбиий, әлвәттә. Җүмлидин мәнму Ғ.Сәдвақасовниң иш-паалийитидин өзәм беваситә байқиған һәм униң һәқиқәтәнму жирик алим, көрнәклик җәмийәт әрбаби екәнлигини гәвдиләндүридиған айрим тәрәпләргә қисқичә тохталмақчимән.

Мәлумки, һәр қайси кәсип егилириниңкигә охшаш, алимларниң сепиму бирдәк болмайду. Өзлириниң илмий атақ-дәриҗилиридин қәтъий нәзәр, уларниң бәзилири, мәсилән, нәзәрийәвий җәһәттин пухта болса, бәзилири әмәлий мәсилиләрдә маһир келиду. Бирлири пәнниң мәлум бир тармиғи яки айрим мавзуси әтрапидила ишлисә, йәнә бирлири кәң миқияслиқ мәсилиләр үстидә издиниду. Көп чағларда уларниң толиси өзлири үнүмлүк ишләватқан тар саһа, тармақ яки мавзу даирисидин чиқалмай қалидудә, өзлирини биртәрәплимиликкә мәһкүм қилип қойиду. Бу, әлвәттә, пәқәт алимларниң шәхсий хаһишлириғила бағлиқ болмай, бәлки, әң алди билән, кәң көләмлик вә мурәккәп мәсилиләрни чоң илмий коллективларниң һәмкарлишип тәтқиқ қилишини тәләп қиливатқан заманивий пәнниң еһтияжи һәм мәҗбурлиши арқисидиму келиплашқан вәзийәттур.

Мана мошундақ әһвалда, вақти-вақтида пәнниң илгири-кейин тәрәққий етиватқан һәр хил саһалирини, тармақлирини өз ара бағлаштуруш, бир-биригә маслаштуруш вә уларни җәмийәтниң пишип-йетилгән мәсилилирини һәл қилишқа сәпәрвәр қилиш зөрүрийити пәйда болиду. Лекин жуқурида ейтилған әһвалларға бағлиқ көрүнгәнла алим пәнниң вә әмәлиятниң бу еһтияҗини қанаәтләндүрәлмәйду. Бунинңға пәқәт өзиниң әтраплиқ вә мукәммәл билими арқисида мошу зөрүрийәтни дәл вақтида һис қилалайдиған һәм уни әмәлгә ашурушниң әң мунасип йолини, түгүнлүк нуқтисини ениқлалайдиған жирик алимларла қабил. Мениңчә, Ғ.Сәдвақасов әйнә шундақ истедат егилиридин болған алим еди һәм униң испати ретидә иккила мисал кәлтүрүшниң өзи йетәрлик.

Уларниң биринчиси Ғ.Сәдвақасовниң 1958-жили "Коммунизм туғи" (һазирқи "Уйғур авази") гезитида елан қилинған вә айрим толуқтурушлар

билән та һазирғичә қоллинилип келиватқан “Уйғур әдәбий тилиниң имла қаидилири (лайиһә)”. Бу йәрдә диққәтни җәлип қилидиған бир нәччә нуқта бар:

– лайиһә муәллипиниң пәқәт уйғур тилшунаслиғи үчүнла әмәс, бәлки умумән миллий тәрәққиятимиз үчүн һәл қилғучи әһмийәткә егә болған һалқилиқ мәсилини таллавелиши, чүнки әдәбий тилниң имла қаидилирисиз әдәбиятниңму, маарипниңму, мәтбуатниңму, нәшриятчиликниңму, сәнъәтниңму оңушлуқ риваҗлиниши мүмкин әмәс. Бу болсиму Ғ.Сәдвақасов тилшунаслиқниң айрим мәсилисини бир тәрәп қилиш арқилиқ пүткүл мәнивиятимизниң, мәдәнийитимизниң бир туташ йүксилишигә йол селип бәрди, дегән сөз;

– имла қаидилири асасән әмәлий йөнилиштики мәсилиләрдин болсиму, лекин уни пухта ишләнгән нәзәрийәвий асассиз һәл қилишқа болматти вә, өз новитидә, мошу әмәлий мәсилигә чоңқур чөкмәй туруп, тилшунаслиқниң бир мунчә нәзәрийәвий мәсилилирини илгири сүрүшниңму имканийити болматти. Демәк, бу тәрипидин алғандиму Ғ.Сәдвақасов нәзәрийә билән әмәлиятни зич бағлаштуридиған җипниң учини тепип, униңдин үнүмлүк пайдиланған;

– оттура вә алий мәктәпләрдә қазақчә оқуған вә әндила 28-29 яшларға кәлгән Ғ.Сәдвақасовниң уйғур тилшунаслири алдида турған мошундақ мурәккәп вә наһайити җавапкәрлик вәзипини өз зиммисигә елиши һәқиқий илмий җасарәт болуп, буму пәқәт һәқиқий җирик алимларға хас хисләт еди.

Ғ.Сәдвақасовниң һәқиқий җирик алим екәнлигини тәстиқләйдиған йәнә бир рошән мисал – бу униң диалектологиялик, йәни уйғур тилиниң шевилири бойичә елип барған тәтқиқатлири.

Тилниң шевилирини тәтқиқ қилиш, бир қаримаққа, пәқәт тилшунасларғила мунасивәтлик мәсилә. Дәрһәқиқәт, бу мәсилә бойичиму тилшунаслиқ вә һәтта униң айрим тармиғи даирисидин чиқмайла, издинишкә болиду. Лекин мәсилигә кәңирәк қарайдиған алим мәлум шевиниң лексикилиқ, фонетикилиқ вә башқиму алаһидиликлирини һәм шуларни шәкилләндүргән тарихий сәвәпләрни ениқлаш биләнла чәкләнмәйду. У шундақла мәзкүр шевидә (җанлиқ тилда) хәлиқниң әсирләр давами әвлаттин-әвлатқа улаштуруп, жиғип-топлиған миллий мәдәнийитигә, урпи-адәтлиригә, рәсим-қаидилиригә аит мол байлиғини қезип чиқиришқа, уни тәпсилий тәһлил қилип, рәткә селишқа тиришиду. Ғ.Сәдвақасов мана мошундақ йөнилиштә издинип, зор төһпә яратқан алим. Шуңлашқиму униң Қазақстан, Қирғизстан, Түркмәнстан вә болупму Өзбәкстан уйғурлириниң тил алаһидиликлири бойичә язған әмгәклири, өзи уюштуруп һәм башқуруп барған бир нәччә экспедицияләр җәриянида топлиған материаллири пәқәт тилшунаслар үчүнла әмәс, шундақла тарихшунаслиқ, милләтшунаслиқ (этнология), әдәбиятшунаслиқ саһалирида ишләватқан алимлар үчүнму наһайити пайдилиқ.

Көрүп туримизки, Ғ.Сәдвақасов бу йәрдиму тәтқиқатчини пәқәт тилшунаслиқ даириси биләнла чәкләп қойидиған мәсилини әмәс, бәлки уни һәр хил пәнләрни өз ичигә алған бепаян илмий муһитқа елип чиқидиған ғоллуқ проблемини таллавалған. Шуниң үчүн болса керәк, Ғ.Сәдвақасов пәқәт тилшунаслиқниң һәр хил тармақлири (морфология, лексикология, фонетика в.б.) бойичила әмәс, шундақла әдәбиятшунаслиққа вә болупму хәлиқ еғиз иҗадийитигә бағлиқ мәсилә үстидиму үнүмлүк иш елип барған.

Ғ.Сәдвақасовни җирик алим сүпитидә тәриплигәндә, униң маһир тәшкилатчи болғанлиғиниму алаһидә тәкитлимәй мүмкин әмәс (бу йәрдә шу нәрсиниму ейтип өтүш лазимки, көрүнгәнла җирик алим тәшкилий ишларға қабил боливәрмәйду). Униң тәшкилатчилиқ қабилийити, болупму Қазақстан Пәнләр академиясиниң тәркивидә илгәрки Тилшунаслиқ институтиниң йенидики Уйғуршунаслиқ бөлүминиң асасида Уйғуршунаслиқ институтини ечиш вә униң паалийитини изға селиш җәриянида өз ипадисини тапқан еди. Мән буни институт хадимлири үчүн оңайға чүшмигән шу мәзгилләрдә Ғожәхмәт ака Сәдвақасов билән йеқиндин арилашқан һәм униң муавини, сәпдиши болған адәм сүпитидә ишәшлик ейталаймән.

Илмий-тәшкилләш паалийитиниңму ички җәһәттин зич бағлашқан бир қанчә йөнилишләрни өз ичигә алидиғанлиғи мәлум: беваситә тәтқиқат мазвулирини бөлгүләп, уларни өз ара вә шундақла дөләтниң ихтисадий, иҗтимаий, мәдәний еһтияҗлири билән уйғунлаштуруш; бөлүмләрни тәтқиқ қилиниватқан мавзуларниң һеддисидин чиқалайдиған мутәхәссисләр билән тәминләш; җай-җайларда вә шу җүмлидин чәт әлләрдә шу саһа бойичә иш елип бериватқан илмий мәркәзләр билән мунасивәт орнитиш вә һаказилар.

Институтни ечиш җәриянида биз дуч кәлгән әң қийин мәсилә у мутәхәссисләрниң вә шундақла йеңи бөлүмләрдә илмий-тәтқиқат ишлирини башлаш үчүн һаҗәтлик материалларниң йетишмәслиги болған еди. Буни азду-тола тәсәввур қилиш үчүн бирла мисални кәлтүрмәкчимән. Илгәрки Уйғуршунаслиқ бөлүмидә ишләватқан вә Тарихшунаслиқ институтидин қошуп берилгән хадимларниң умумий сани оттузниң әтрапида болған болса, йеңидин қурулған Уйғуршунаслиқ институти тохсәнгә йеқин хадимға мөлчәрләнгән еди. Униң үстигә институт тәшкил қилинған мәзгил қайта қуруш дәвригә тоғра келип, "хадимларни яшартиш" һәрикитиниң долқуниға гириптар болғанлиғимиздин, илгиридин ишләп келиватқан бир түркүм яшанған, тәҗрибилик тәтқиқатчиларни жуқуридикиләрниң қәтъий тәливи асасида қисқартишқа мәҗбур болдуқ. Шу сәвәптин әсли 8-9 хадим тәтқиқ қилишқа тегиш болған айрим мавзуларни пәқәт 2-3 адәм, йәни келип, техи әндила алий оқуш орнини тамамлиған, йә уйғуршунаслиқтин, йә илмий-тәтқиқат ишлиридин тамамән хәвири йоқ яшлар билән башлашқа мәҗбур болған едуқ.

Бош орунларни толтуруш, қобул қилинған яшларни уйғуршунас

қилип қайтидин тәрбийиләш, йеңи мавзуларни һаҗәтлик материаллар билән тәминләш биз үчүн наһайити қийинға чүшкән еди һәм шуларни һәл қилишниң асасий еғирчилиғини көтәргәнму Ғоҗәхмәт ака болди. Чүнки Ташкәнт Дөләт университетиниң шәриқшунаслиқ факультетида (һазирқи Шәриқшунаслиқ институти) мәхсус бизниң институт үчүн мутәхәссисләрни тәйярлайдиған уйғуршунаслиқ бөлүминиң ечилишиму, Өзбәкстан билән Россияниң илмий мәркәзлиридә бизниң аспирантлар, стажерлар үчүн мәхсус орунларниң аҗритилишиму, Кеңәш Иттипақидин һәр жили чәт әлләргә үгинишкә, илмий иш сәпиригә әвәтилидиған мутәхәссисләрниң қатариға бизниң хадимларниң киргүзүлүшиму алди билән мана шу Ғоҗәхмәт акиниң 2-3 жил шәһәрму-шәһәр, идариму-идарә тинмай жүрүшлири арқисида қолға кәлгән еди. Униң ғәйрити, күч чиқириши түпәйли яритилған мошу имканийәтләрдин пайдиланған онлиған яшларниң алди һазир дөләт әрбаплири, пән докторлири вә намзатлири болуп йетишсә, кәйни алий мәлуматлиқ мутәхәссисләрдин болди. Бу болсиму, әлвәттә, Ғ.Сәдвақасовниң тинимсиз әмгигиниң йемиши һәм кәйнидә қалдурған изидур.

Жуқурида ейтилғинидәк, Уйғуршунаслиқ институти қурулғанда, илгиридин келиватқан әнъәнивий йөнилишләргә қошумчә йәнә бир нәччә йеңи бөлүмләр ечилип, уларниң ишини йолға қоюшта пәқәт мутәхәссисләр җәһәттинла әмәс, бәлки һаҗәтлик материаллар (болупму Шинҗаң-Уйғур Автоном Районининң заманивий ихтисадий-иҗтимаий һаятиға, мәдәнийитигә, әдәбиятиға вә башқа саһалириға аит) тәрипидинму қийналған едуқ. Шуниңға бағлиқ Ғоҗәхмәт акиниң тегишлик орунлардин рухсәт елип, Қорғастин чегаричилар мусадирә қилған китапларни, Москваниң тәтқиқат йөнилишлири бизгә йеқин айрим институтлири тәғдим қилған гезит вә журналларни мишкапларда елип келип: "Һазирчә мошундақ қилип болсиму, күн көрүп турайли", дегән чағлири әриксиз көз алдимға келиду.

У умумән тарихимиз билән мәдәнийитимизгә мунасивәтлик мәнбәләрни, һазирқи һаятимизни әкис әттүридиған материалларни жиғип-топлашқа алаһидә әһмийәт берип, бу җәһәттинму өзиниң пәқәт умумий мәнпийәтни ойлайдиған һәқиқий жирик алим екәнлигини намайиш қилған еди. Униң әмәлий бир көрүнүши – у өзиниң асасий кәспи болған тилшунаслиққа қариғанда, мәнбәшунаслиққа алаһидә көңүл бөлүп, һәтта шу бөлүмни өзи башқурған еди. Әлвәттә, у бурунқидәкла өзиниң Тилшунаслиқ бөлүмигә рәһбәрлик қилип, хатирҗәм олтиривәрсиму болатти. Лекин баш мәнбәләрсиз, илмий әхбаратсиз һеч қандақ пәнниң ронақ тапмайдиғанлиғини яхши чүшәнгән у бар күчини мәнбәшунаслиқни риважландурушқа сәрип қилди. Демәк, бу йәрдиму у мәсилиниң һалқилиқ йерини тоғра ениқлап, асасий диққәтни шу йәргә мәркәзләштүргән еди.

Ғ.Сәдвақасовниң тәтқиқатчи сүпитидә пишип-йетилип, жирик алимлар сепигә қошулған мәзгиллиридин тартипла нурғунлиған сабиқ кеңәш вә чәт әл алимлири билән тонушуп, улар билән турақлиқ хәт-чәк елишип

кәлгәнлиги мәлум. Шуларниң ичидә Г.Ярринг, А.фон Габен (Ғожәхмәт ака униңға "Мәрийәм апай" дәп муражиәт қилғанлиқтин, уму жавап хәтлириниң ахириға "салам билән Мәрийәм апай", дәп йезип қоюшни адәткә айландурған), П.Цимме, Д.Тихонов, Л.Тугушева, Е.Убрятова, С.Кляшторный, Д.Насилов, М.Титаренко, Б.Гуревич вә башқиму көплигән дунияға тонулған атақлиқ алимлар билән үзмәй өз ара әхбарат алмаштуруп кәлгәнликтин, шуларни асасий тирәк қилип, дунияниң жай-жайлирида ишләватқан барлиқ уйғуршунасларниң Алмутида бешини қошуш униң бүйүк арманлириниң бири еди. Институт тәрипидин уюштурулған "Малов әнжумани" (1987-ж.), "Азия – Тинич муһит регионидики бехәтәрлик вә һәмкарлиқ үчүн" дегән мавзудики Кеңәш – Америка симпозиуми (1988-ж.), уйғуршунаслиқ бойичә конференция (1991-ж.) қисмән болсиму, әйнә шу мәхсәттә вә шундақла йеңидин қурулған институтни илим әһлигә кәңирәк тонуштуруш нийитидә өткүзүлгән еди. Институт техи әндила қәд көтирип келиватқан һәм униң маддий-техникилиқ асаси тамамән ажиз мәзгилләрдә мошундақ конференция-симпозиумларни уюштурушниң өзи оңай әмәс еди. Лекин шуниңға қаримай, Ғожәхмәт акиниң тәшәббуси һәм рәһбәрлиги астида улар наһайити оңушлуқ өтүп, алимлар арисида чоң тәсират қалдурған еди.

Ғ.Сәдвақасовниң илмий-тәшкилләш паалийити һәққидә сөз болғанда, униң ШУАРдики кәсипдаш-қәләмдашлар билән қоюқ мунасивәт орнитип, һәмкарлишип ишләшни биринчи орунға қойғанлиғиниму алаһидә тәкитләп өтүш орунлуқ. Шуниң үчүнму бизниң тәклививмиз бойичә ШУАРдин Иврайим Мутъий, Мирсултан Һосман, Аминә Ғаппар, Абдушүкүр Турди, Хәмит Төмүр вә башқиму атақлиқ алимлиримиз институтқа кәлгәндә Ғ.Сәдвақасовниң хошаллиғи қин-қиниға патмай кәткән. Уларни, худди узун жиллар көрүшмигән өзиниң бир туққан қериндашлиридәк қарши алған еди. Өзиму Қазақстанниң бир топ тилшунас алимлирини (А.Қайдаров, Р.Сыздықова, Т.Талипов, Ш.Баратов, Г.Семәтова) башлап, ШУАРни зиярәт қилип кәлгәндин кейин, техиму роһлинип, илһамлинип, келәчәктә өз қериндашлири билән һәмкарлишип ишләйдиған иш-режилирини түзүшкә киришкән еди. Болупму у сабиқ Кеңәш Иттипақи билән ШУАРда яшаватқан уйғурларниң тилида байқиливатқан бәзи аталғу, имла вә башқа охшимаслиқларни улар билән қоюқ һәмкарлиқта бир тәрәп қилмақчи еди. Әпсуски, бу арманлириға йетәлмәй кәтти.

Әгәр Ғ.Сәдвақасов өзиниң шәхсий мәнпийити яки аброй-атақ үчүнла ишлигән адәм болса, униң илим саһасида жуқурида ейтилған нәтижиләргә қол йәткүзүши натайин еди. Мениң пикримчә, у пүткүл хәлиқниң, милләтниң мәнпийитини биринчи орунға қоюп, өз кәспигә хәлиқ үчүн хизмәт қилишниң муһим бир васитиси сүпитидила қариған һәм шу васитидин имкан қәдәр үнүмлүк пайдилинишқа тиришқан шәхс еди.

Һәқиқәттиму, сабиқ Кеңәш уйғурлириниң ижтимаий вә мәдәний һаятида Ғ.Сәдвақасов беваситә вә паал арилашмиған бирму саһа йоқ десәк,

мубалиғә болмайду. Мәйли у пән яки маарип, әдәбият яки сәнъәт, радио яки телевидение болсун, һәммисиниң зөрүр мәсилилирини һәл қилишқа, уларниң еһтияҗлирини тегишлик орунларға йәткүзүштә Ғ.Сәдвақасовниң тәшәббускарлиқ билән хизмәт қилғанлиғи һәммигә аян.

Раст, аримизда һиссиятқа көпирәк ян бесип, хәлқимизниң муһтаҗлирини, һәр қайси саһаларда пишип-йетилгән мәсилилирини оң-тәтүр, кәлсә-кәлмәс оттуриға қоюп, униң "жиғисини жиғлап" кәлгән адәмлиримизму кам болмиди. Лекин Ғ.Сәдвақасов уларниң ичидә мәсилини қоюшниң мувапиқ шәклини, җайини вә вақти-саатини тоғра мөлчәрләп, һаҗәтлик әмәлий үнүм һасил қилалайдиған парасәтлик, салқин қанлиқ әрбап сүпитидә йәнила пәриқлинип кәлгән еди.

Һаятиниң ахирқи жиллири у сабиқ Кеңәш Иттипақиниң һәр қайси җумһурийәтлиридә яшаватқан уйғурларниң тил, мәдәнийәт, урпи-адәт вә башқиму җәһәтләрдин бир туташлиғини сақлиған һалда, уларниң алдида турған мәсилиләрни бирликтә һәл қилишқа бар күчи билән киришкән еди. Шу мунасивәттә у алди билән җумһурийәтлик мәдәнийәт мәркәзлирини қуруп, андин шуларниң асасида җумһурийәтләр ара уйғурлар иттипақини қурушни мәхсәт қилған еди. Қазақстанда қурулған җумһурийәтлик Уйғур мәдәнийәт мәркизиниң асасчиси вә дәсләпки рәиси сүпитидә мәркәзни рәсмий ройхәттин өткүзүши биләнла, Иттипақ қурушниң тәрәддутини қилишқа киришкән еди. У: "Җумһурийәт даирисидә бирлик болмиса, җумһурийәтләр ара иттипақ қуруш тәскә чүшиду, шуңлашқа алди билән өзимиз (қазақстанлиқ уйғурлар) бир умумий пикиргә келивалайли" дәп, шу жиллири кәйни-кәйнидин пәйда болушқа башлиған һәр хил нарәсмий җәмийәтлик тәшкилатларниң рәһбәрлирини бир нәччә қетим өз кабинетиға жиғивелип, уларни иттипақлиққа, сәвирчанлиққа, әтраплиқ ойлинип, өз ара мәслиһәтлишип, пәм-парасәт билән паалийәт елип беришқа үндигәнлигиниң шаһиди болған едим. Әпсуски, униң бу йөнилиштә башлиған улуғвар ишлириму йерим йолда үзүлүп қалди...

Хуласиләп ейтқанда, Ғ.Сәдвақасов илим-пәндила әмәс, җәмийәтлик ишлардиму хәлқимизниң тәрәққияти үчүн зөрүр болған еғир жүкини еһтияж-тәләплирини, муң-муһтаҗлирини өз зиммисигә артип, талай даванларни ашти һәм талай чоққиларға көтирилди.

Атиларниң: "Мевиси тола дәрәқ егилип туриду", дегән дана сөзи бар, йәни у адәм қанчә билимлик, әқиллик болса, шунчә кичик пеил, кәмтар келиду, демәктур. Бу сөзниң һәқиқәтлигини Ғоҗәхмәт акиниң мисалидинму рошән байқашқа болиду. У пәқәт кәмтарлиқниңла әмәс, шундақла ақ көңүллүкниң, меһриванлиқниң, меһмандостлуқниң, садақәтлиқниң һәқиқий нәмуниси еди десәм, хаталашмасмән. Ғоҗәхмәт акиниң болупму мени қайил қилған бир хислити у һәр дайим адәмләрниң пәқәт ижабий тәрәплирини, хәлиққә қилған яхшилиқлирини тәрипләп сөзләйдиған. Бу, сөзсиз, һәммигә үлгә боларлиқ хисләт, чүнки, қазақ хәлқиниң мақалисида наһайити орунлуқ ейтилғинидәк: "Болидиған хәлиқ бир-бирини батур

дәйду, болмайдиған бир-бирини хотун дәйду". Ғ.Сәдвақасов әйнә шундақ өз хәлқини болдуридиған, қәйәрдә болмисун униң яхшилиқлирини тепип, пәрвишләп, тәрғипләп кәлгән маңлай алди пәрзәнтлириниң бири еди.

Әлвәттә, бу йәрдә шу нәрсиниму алаһидә тәкитләш керәкки, Ғ.Сәдвақасов өз хәлқигә аянмай хизмәт қилиш билән бир қатарда, умумән җумһурийитимизниң мәдәний вә мәнивий тәрәққиятиғиму зор төһпә қошти. У Абай намидики Қазақ дөләт педагогика институтиниң профессори сүпитидә узун жиллар давамида келәчәк устазларни тәйярлашқа паал қатнашқан болса, Қазақстан Пәнләр академияси Тилшунаслиқ институти йенидики түркий тиллар һәм Әдәбият вә сәнъәт институти йенидики қериндаш хәлиқләр әдәбияти бойичә докторлуқ вә намзатлиқ диссертация яқлаш бойичә илмий кеңәшләрниң әзаси сүпитидә ихтисаслиқ илмий кадрларни йетиштүрүшкә көп күч чиқарди. Буниңдин ташқири Қазақстан Җумһурийити Маарип министрлиги Оқуш-методика кеңишиниң әзаси, җумһурийәтлик “Билим” җәмийитиниң президиум әзаси, Пүткүл иттипақлиқ хитайшунаслар ассоциацияси Қазақстан шөбисиниң муавин рәиси, Пүткүл иттипақлиқ шәриқшунаслар ассоциациясиниң президиум әзаси, бир қанчә җумһурийәтлик вә Пүткүл иттипақлиқ илмий журналларниң тәһрират әзаси сүпитидиму җәмийәтлик-сәясий, мәдәний-маарип ишлириға дегилик арилашти. Шуңлашқиму уни пәқәт уйғурларла әмәс, бәлки сабиқ Кеңәш Иттипақи даирисидики башқа милләтләрниң вәкиллириму хәлиққә тонулған, көрнәклик җәмийәт әрбаби, дәп етирап қилған һәм һөрмәтлигән еди.

Ғ.Сәдвақасовниң бемәзгил вапатидин кейин уни жирик алим, көрнәклик әрбап вә алийҗанап инсан ретидә қәдир тутқан сәпдаш-қәләмдашлири, шагиртлири, әл-ағинилири униң намини әбәдийләштүрүш мәхситидә бир мунчә чариләрни әмәлгә ашурди. Шуниң нәтиҗисидә Қазақстан Пәнләр академияси Уйғуршунаслиқ институтиға (һазирқи Уйғуршунаслиқ мәркизигә), Уйғур наһийәсиниң Чоң-Ақсу оттура мәктивигә Ғожәхмәт акиниң нами берилгән болса, Алмута шәһириниң уйғурлар зич яшайдиған Дружба мәһәллисидики, Чонҗа, Чоң-Ақсу йезилиридики кочилар униң нами билән аталди, ахирқи жиллири яшиған өйигә хатирә тахта орнитилди.

Илаһим, көпчиликниң тилиги қобул болуп, мәрһумниң исми мәңгү өчмигәй.

Коммунар ТАЛИПОВ

Адаләт ЗӘЙНАВДИНОВА
(1930-жили туғулған)

Һазирқи чоң вә оттура әвлат вәкиллири яхши билиду, сабиқ Кеңәш Иттипақида течлиқ дәвридики әң жуқури атақ Социалистик Әмгәк Қәһримани болуп, униңға қошуп берилидиған Ленин ордени билән “Оғақ вә Болқа” медали әң алий мукапат һесаплинатти. Адәттә, бу мукапат көрнәклик дөләт, җәмийәт вә мәдәнийәт әрбаплириға уларниң у яки бу тәвәллудлири мунасивити билән бериләтти. У шәхсләр бу атақ-мукапатларға лайиқму, лайиқ әмәсму, бу башқа гәп. Һазирқи нуқтәий нәзәрдин елип қарайдиған болсақ, уларниң нурғунниниң тамамән лайиқ болмиғанлиғи очуқла көрүнүп туриду. Йәнә келип, уларниң арисида Социалистик Әмгәк Қәһримани намини бир әмәс, икки әмәс, һәтта үч қетим алғанларму болған. Мәсилән, К.Черненко өзиниң 65, 70 вә, немишкиду, 73 яшлиғи (баш катип болуп сайланған вақти болуши керәк) мунасивити билән Социалистик Әмгәк Қәһримани аталған болса, Брежнев пәқәт 55 яшқа толуши мунасивити биләнла мукапатланған екән. Сәвәви у Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани атиғини әвзәл көрүп, бу атаққа 60, 70, 72, 75 яшлирида муйәссәр болупту. Мениң бу мисалларни кәлтүрүштики мәхситим шуниңдин ибарәтки, әгәр у дәвирдә жуқури лавазимдики әрбаплар тәвәллудлири мунасивити билән мукапатланған болса, аддий әмгәк адәмлири арисидин ундақ әһвалларни тамамән дегидәк учриталмайсиз. Аддий адәмләр бу атақ-мукапатларға пәқәт өзлириниң адил, тиришчан меһнити арқилиқла егә болатти. Бу мукапат уларни, шу дәвирниң ибариси билән ейтқанда, “техиму егиз пәллиләрни егиләшкә илһамландуратти”. Мән буни тәнә билән ейтиватқиним йоқ. Улар һәқиқәтәнму Қәһриман атилип, депутат болуп сайлансиму, чоң-кичик жиғин-форумларниң президиумлирида олтарсиму, уларниң һаятиниң асасий қисми мәшәқәтлик әмгәк билән өтәтти. Шуңлашқиму аддий пухралар арисидин чиққан қәһриманларни хәлиқ алаһидә қәдирләтти, һөрмәтләтти. Аддий тил билән ейтқанда, алиқинида көтирип жүрәтти. Қазақстан уйғурлириниң арисидиму Социалистик Әмгәк Қәһримани намини алғанларниң бар

екәнлигини һәммимиз яхши билимиз. Шәхсән мән уларниң ичидин һели мәрһум Мәрийәм Ниязова вә Үзәр Үсәнов билән яхши тонуш едим. Уларниң мүҗәзидә қандақту-бир охшашлиқ мәҗут болуп, һәр иккиси өзлириниң әмгәкчанлиғи, қуяш тәптидин қарийип кәткән чирайи вә қадақ қоллиридин ташқири, кәмтарлиғи, еғир-бесиқлиғи, сәмимийлиги биләнму пәриқлинәтти. Өзәм яхши арилашмисамму, мәрһум Закир Минәмов билән һазир Чаринда яшаватқан Раһиләм Сейитова һәққидиму шу хилдики яхши инкасларни аңлиған едим. Мундақ чағларда, әриксиз һалда, “уларниң әсли мүҗәзи шундақму яки Қәһриман атиғи шунчилик дәриҗидә иҗабий тәрәпкә өзгәртивәттиму”, дегән соалға җавап издәшкә башлайсән. Қандақла болмисун, уларниң һәммиси һәқиқий Қәһриман намиға мунасип адәмләр еди.

Жуқурики хисләтләрниң һәммиси хәлқимизниң йәнә бир Қәһриман қизи Адаләт Зәйнавдиноваға хас десәм, һеч хаталашқан болмаймән. Униңму пүткүл һаяти әмгәк билән өтти. Уму өзиниң кичик пеиллиғи, кәмтарлиғи, әң муһими, пәқәт аниларға хас сәмимий мунасивити билән кимни болсиму өзигә бирдин қайил қиливалиду.

Адаләт һәдә билән мән Яркәнттә өткүзүлүп туридиған һәр хил жиғин, мәрасимларда учришип жүрсәмму, йеқиндин арилашмиған едуқ. Амма бу қетим Өсәк тәвәсидә болғинимға Қәһриман һәдимизни йоқлап келиш мәхситидә Чоң Чиған йезисиға бардим.

...Биз униң кәң-таша, сәрәмҗан өйидики җоза әтрапида олтирип, узақ сөһбәтләштуқ. Мениң алдимда нәврилири Әйнүрәм, Айдин, Айгүлниң, төрт чәврисиниң ғемида яшаватқан, ялғуз қизи Алийәм билән күйоғли Абаққа қол-қанат болуп, уларниң күндилик тирикчилигигә қолидин келишичә ярдәмлишиватқан иллиқ чирай уйғур аяли, меһриван ана вә көйүмчан мома олтиратти. Адаләт һәдиниң бүгүнки алдиримай һәрикәтлинип, алдиримай сөзләйдиған қияпитигә қарап, униң өз мәзгилидә кечә-күндүз ишләп, башқиларниму шуниңға дәвәт қилғанлиғини тәсәввур қилиш қийин еди. Бирақ униң өзиниң ейтип бәргәнлири, башқилардин аңлиғанлирим, униң тоғрилиқ йезилған мақалилардин оқуғанлирим бу оюмдин ялтийишқа мәҗбур қилатти.

...Зәйнавдиновлар әсли Челәк тәвәсидин болуп, өткән әсирниң 30-жиллириниң бешида колхозларға адәмләрни зорлуқ билән киргүзүш башлинип, ачарчилиқ овҗ алған пәйттә, Мәшүр ата билән Шеринхан ана, башқилар қатарида, у қатқа – Шәрқий Түркстанға өтүп кәтмәкчи болуп йолға чиқиду. Амма, тәғдирниң язмиши шундақ охшайду, улар нәччә күн пиядә, һарвуда меңип, қандақту-бир сәвәпләргә бола (у тәрипи Адаләт һәдә үчүнму намәлум), чегариға йәтмәстин, Яркәнт тәвәсидики чоң жутлардин болған Чоң Чиғанда туруп қалиду. Адаләт һәдә Челәк яқта туғулған болсиму, бу тәвәгә бир яшқа тола-толмай кәлгәнлиги үчүн өзини мошу жутниң қизи, дәп һесаплайду. Чүнки униң пүткүл һаяти мошу бир йезида, мошу бир кочида өтти әмәсму.

Адаләт һәдә әмгәккә бәкму әтигән арилашти. Униңға уруш сәвәп болди. Ширғуран жигитләрниң һәммиси фронтқа кәткән еди (ейтмақчи, Адаләт һәдиниң икки акиси – Мәрүпжан билән Рустәмбәгму башқилар қатарида уруш мәйданиға атлинип, һәр иккиси шиддәтлик җәңләрдә қәһриманларчә қаза болиду). Әйнә шуларниң орнини қери бовай-момайлар, техи устихини қатмиған гөдәкләр егиләйду. Егиликтә мирап болуп ишләп жүргән Мәшүр Зәйнавдинов, адәмләрниң йетишмәслигидин, бир аз вақит колхоз рәиси хизмитиниму атқуриду. Униң рәпиқиси Шеринхан болса, әпийүн, пахта йетиштүрүш звенолирини башқуриду. Уларниң қизлири Бисәрхан билән Адаләтму оқуштин бош вақтида анисиниң звеносида ишләшкә башлайду. Амма йерим күн оқуп, андин түн йеримиғичә ишләш бәкму қийин еди. Шуңлашқиму йәттинчи синипни түгәткәндин кейин Адаләт мәктәпкә қайтип бармайду – амалниң йоқидин, өзи демәтлик колхозчилар қатариға қошулиду. Яп-яш гөдәк пахта жиғишқиму, буғдай орушқиму, чөпни чөмүлә қилип догилашқиму арилишиду. Кейинирәк сеғинчи болупму ишләйду, етизлиқларда суму тутиду. Шуңлашқиму Адаләт һәдә үчүн нурғунлиған мукапатлириниң ичидә СССР Алий Кеңишиниң 1945-жили 6-июньдики пәрманиға бенаән “Улуқ Вәтән урушидики пидакаранә әмгиги үчүн” медали бәк қиммәтлик. Бу әндила 15 яшқа толған қизчақниң Улуқ Ғалибийәтни йеқинлаштурушқа қошқан бир кишилик һәссисиниң ипадиси еди.

Уруштин кейинки жиллардиму Адаләт һәдә егиликниң һәр хил саһалирида ишләйду. Н.Хрущевниң тәшәббуси билән Пүткүл Иттипақ бойичә көмүқонақ өстүрүш умумйүзлүк қолға елинған дәвирдә Киров намидики колхозниң рәһбәрлиги Адаләт Зәйнавдиноваға яшларниң көмүқонақ өстүрүш звеносини тәшкил қилиш вәзиписини тапшуриду. Шундақ қилип, 1962-жилдин тартип 28 жил җәриянида у көмүқонақ пәрвиш қилиш билән бәнт болиду. Башта Адаләт һәдиниң рәһбәрлигидики Ю.Гагарин намидики (у дәвирдә шундақ әнъәнә бар еди) яшлар звеносиниң қаримиғиға 30, андин 45, 60, кейинирәк 110 гектар йәр бөлүп берилиду. Очуғини ейтиш керәкки, звенониң көрсәткүчлири дәсләпки жиллири дегәндәк болмайду. Һәтта егилик бойичә елиниватқан оттура һесаптики һосулдинму төвән еди. Амма пәйдин-пәй тәҗрибилик деханларниң иш-тәҗрибисини изчиллиқ билән үгиниш, агротехника тәләплиригә қәтъий әмәл қилиш вә, әң муһими, кечә-күндүз ишләш, издиниш өз мевисини беришкә башлайду. Дәсләпки утуқ 1966-жили қолға кәлтүрүлиду. Яшлар звеноси көмүқонақниң “ВИР – 156” сортиниң һәр гектаридин пландики атмиш центнерниң орниға сәксән центнердин һосул алиду. Яшларниң бу утуғи мунасип баһалинип, Адаләт һәдә шу жили Қазақстан Алий Кеңишиниң Пәхрий ярлиғи билән мукапатлиниду. Шуниңдин кейин у рәһбәрлик қиливатқан звенониң көрсәткүчлири жилдин-жилға өсивериду. 1971-жили 12-апрельда Адаләт һәдә Ленин ордени билән мукапатлиниду.

1978-жили А.Зәйнавдинова көмүқонақниң “Краснодарская” сортиниң һәр гектаридин 130 центнердин таза дан йетиштүрди. Бу интайин жуқури

көрсәткүч еди. Шуңлашқиму СССР Алий Кеңишиниң 1979-жили 12-апрельдики пәрманиға бенаән, униңға “1978-жили көмүқонақ дени вә йеза егилигиниң башқиму мәһсулатлирини йетиштүрүш вә дөләткә сетиштики интайин жуқури утуқлири вә әмгәк қәһриманлиғиниң жуқури үлгилирини көрсәткәнлиги үчүн” Социалистик Әмгәк Қәһримани атиғи берилип, алтун медаль вә иккинчи Ленин ордени билән мукапатланди.

– Бизниң звенониң Гагарин намида аталғини үчүнмекин, мән һәр икки мукапат билән 12-апрель күни тәғдирләндим. Гагаринму 12-апрель күни космосқа учқан едиғу, – дәп күлди Адаләт һәдә мениң билән сөзлишип олтирип. – Мүмкин бу тәсадипи мас келип қалған әһвалду.

Һәқиқәттиму бу сәнәләр тәсадипи мас келип қалған болуши мүмкин. Амма униң әмгәктики утуқлири тәсадипи әмәс еди.

Социалистик Әмгәк Қәһримани намини елиши мунасивити билән униң һөрмитигә Чоң Чиғанда чоң жиғин өткүзүлүп, жутдашлириниң, Өсәк тәвәсидики барлиқ жайлардин кәлгәнләрниң сәмимий тәбрикләп, дәстә-дәстә гүлләрни һәдийә қилғанлиғи мошу кәмгичә Адаләт һәдиниң есида. Чоңларниң арисида уни қучақлап, хошаллиғидин көзигә яш алғанларму болди. Бу күн пүткүл яркәнтликләр үчүн һәқиқий мәйрәмгә айланған еди.

Амма мәрасимлар узунға созулмиди. Йәнә адәттики иш күнлири башланди. Адаләт һәдә илгәркидәкла вақтиниң асасий қисмини мәлиниң төвән тәрипидики өз участкисида өткүзәтти. У өзигә берилгән бу жуқури атақниң һәссилигән жавапкәрликни тәләп қилидиғанлиғини яхши чүшинәтти. Шуңлашқиму барлиқ күч-қувити, ирадисини сәрип қилип ишлиди. Униң 1979 вә 1980-жиллардики көрсәткүчлири техиму жуқури болди. 1980-жили у Қазақстан Алий Кеңишиниң депутати болуп сайланди. Әнди у пат-пат Алмутиға алий дөләт оргининиң сессиялиригә, бәзидә Москваға һәр хил жиғин-конференцияләргә баридиған болди. Бирақ қәйәргила бармисун, жутиға қайтип кәлгән күнила, әтигән яки кәч болушиға қаримай, етизиға алдиратти, өзи пәрвиш қиливатқан болуқ көмүқонақ шаңлирини көрүшкә алдиратти, звено әзалири билән дидарлишишқа алдиратти.

Жиллар әйнә шундақ бирини-бири қоғлап өтивәрди. 1985-жили Адаләт һәдә һөрмәтлик дәм елишқа чиққан болсиму, йәнә бәш жил давамида қутлуқ кәтминини ташлимай, һосул ғеми, егилик тәрәққиятиниң ғеми билән яшиди. Пәқәт 1990-жилила у звеносини яшларға өткүзүп бәрди. Бирақ бу Адаләт һәдиниң өз етизлиғидин тамамән кәткини әмәс еди. Заман өзгирип, колхозлар тарқитилғандин кейин, у өзигә бөлүп берилгән йәрдә тирикчилик қилишқа башлиди. Һазир уларниң аилисиниң үлүшидә жигирмә гектар терилғулуқ йәр бар. Бу мәйданға илгәркидәк пәқәт көмүқонақла әмәс, шундақла аптаппеләз, бедә терилиду, бир қисми көктатчилиққа ажритилған. Һазир бу участкида асасән тәр төкүп ишләватқан Адаләт һәдиниң күйоғли Абак. Амма Қәһриман ана һелиму өзини чәткә тартмайду. Пат-пат етиз бешиға берип, қолидин келишичә ярдәмлишишкә тиришиду, мәслиһәтлирини берип, тәжрибиси билән ортақлишиду.

– Пүткүл өмрүм әмгәк билән өтти. Шуниң билән пәхирлинимән, – дәйду Адаләт һәдә. – Бирақ, очуғини ейтсам, илгири биз, нурғун ахча тапмисақму, қандақту-бир алаһидә қизғинлиқ-һәвәс билән ишләттуқ. Участкимизда бирә-сәрән таш чиқип қалса, шуни елип ташлимай көңлимиз имин тапматти. Худди өзимизниң бeғидикигә охшаш тиришчанлиқ билән әмгәк қилаттуқ. Һөкүмәтму ишимизни баһалашни биләтти. Көпирәк мәнивий җәһәттин рәғбәтләндүрәтти. Бирақ биз шуниңдин рази едуқ. Һазир әһвал тамамән башқичә. Һәммә нәрсә ахча билән өлчинидиған болди. Һәр ким өзи йетиштүргән һосулини өзи сетиши керәк. Бирдә әрзән, бирдә қиммәт дегәндәк. Пат-пат тавакәлчиликкә бәл бағлашқа тоғра келиду. Бу мениң һалимни ейтиватқанлиғим әмәс. Һаятниң, дәвирниң өзгәргәнлигини дәватимән. Амма мән өзәмниң һаятидин разимән. Өмрүмдә яхши адәмләр билән нурғун учраштим. Шундақ мүмкинчилик бәргән тәғдиримдин рази...

Һәқиқәттиму, сөһбитимиз җәриянида Адаләт һәдә өзи билидиған онлиған адәмләрниң исим-фамилиялирини тилға алди вә уларниң һәр бириниң намиға икки еғиз иллиқ сөз ейтишни унтимиди. Мәйли у Леонид Брежнев, Динмухамед Қонаев болсун (Адаләт һәдә улар билән талай қетим рәсмий жиғин-зияпәтләрдә қатар олтарған, һәмсөһбәтдаш болған), яки шу чағдики Қазақстан ССР Алий Кеңиши Президиуминиң рәиси Саттар Имашев, Панфилов наһийәлик партия комитетиниң биринчи катиплири Шаймухамет Сапиев, Серғазы Беспаев болсун, яки колхоз ишләп чиқиришиниң көрнәклик тәшкилатчилири Николай Головацкий, Имәр Билалов, Иврайимжан Қожахметов болсун, өзиниң кәсипдашлири – Социалистик Әмгәк Қәһриманлири МәрийәмНиязова, Күләш Айтжанова болсун, Киров намидики колхозда һәр хил жилларда парторг болуп ишлигән Һүсән Еләмов, Турғанжан Розахунов болсун – һәммисиниң намиға мениң сөһбәтдишим сәмимий тиләк-истәклирини билдүрди.

Өз новитидә Адаләт һәдә билән билла ишлигәнләрниңму, йеқиндин арилашқанларниңму, әгәр униң тоғрилиқ сөз болуп қалса, өзлириниң иллиқ пикир-инкаслирини ейтидиғанлиғи чоқум, дәп ойлаймән. Чүнки башқилар тоғрилиқ дайим яхши пикирдә болғанларниң өзлири тоғриликму өзгиләрниң дайим яхши пикирдә болидиғанлиғи тәбиий.

Бу йәрдә шуни алаһидә қәйт қилиш керәкки, А.Зәйнавдинованиң тәр төкүп қилған әмгиги пәқәт рәсмий дөләт органлири тәрипидинла әмәс, бәлки қәләм егилири тәрипидинму, умумән кәң җамаәтчилик тәрипидинму лайиқ баһасини алди. Униң тоғрилиқ гезит вә журналларда, айрим топламларда онлиған мақалә вә очерклар елан қилинип, радио вә телевидение арқилиқ көплигән көрситишләр уюштурулди. Мәсилән, көрнәклик шаирлардин Хелил Һәмраевниң “Дехан қизи” намлиқ поэмиси Адаләт Зәйнавдиноваға беғишланған болса, Савутжан Мәмәтқуловниң шу намлиқ һөжҗәтлик қиссиси униң һаят йоли вә әмгәк паалийити һәққидә һекайә қилиду.

Бу күнләрдә Социалистик Әмгәк Қәһримани, Панфилов наһийәсиниң

Пəхрий граждани Адалəт Зəйнавдинова һөрмəтлик дəм елишта болсиму, наһийə даирисидики җəмийəтлик ишларға, җүмлидин Уйғур мəдəнийəт мəркизиниң, ханим-қизлар кеңишиниң паалийитигə йеқиндин арилишип келиватиду. У шундақла мəйли Яркəнт шəһиридə, мəйли өз йезисида өткүзүлидиған чоң-кичик мəрасимларниң, той-төкүнлəрниң һөрмəтлик меһмини.

Адалəт һəдиниң чəврилири момисиниң Қəһриман атиғиға егə екəнлигини техи билмəйду, билгəн тəғдирдиму, дегəндəк чүшəнмəйду. Амма шуниңға ишəнчим камилки, улар кейинирəк униңдин хəвəр тепип, момисиниң пəкəт адил əмгиги түпəйли Қəһриман аталғанлиғи билəн һəқлиқ түрдə пəхирлиниду. Əнди момисиниң пəкəт уларниңла əмəс, бəлки пүткүл җумһурийəтниң, җүмлидин уйғур хəлқиниң пəхри екəнлигини билгинидə, чəврилириниң хошаллиғиға хошаллиқ қошулидиғанлиғи чоқум.

Йолдаш АЗАМАТОВ

Үзәр
ҮСӘНОВ
(1930 – 2004)

Егиз теғи бар, сүзүк сүниң бешида туридиған сехи йери бар қедимий Маливай жути... Бу йәрдиму “Йүздин жүгрүк, миңдин тулпар чиққандәк”, язғучи, алимлар өсүп йетилгән. Улар жут намини чиқарған. Бирақ чоң миқияста, җумһурийәт даирисидә Социалистик Әмгәк Қәһримани Үзәр Үсәнов Маливай намини интайин егиз көтәрди, көпчиликкә тонутти. У мошу йезида туғулди. Униң сехи йеридин күч-қувәт алди. Нәтиҗидә уни бекиндурди, өзиму бекинди. Биләк күчини айимиди. Йәр тәләп қилған суни бәрди, һарам гия-чөптин тазилиди. У йәрни дәстиханға, турушватқан өй-макан җайиға, йәватқан ақ нениға охшитип яшиди...

Әң чоң һәқиқәт өлүмдур... Атиси Үсәнниң өлүми төрт яшлиқ гөдәк үчүн ялған һәқиқәт еди. Үсән қаққан қозуғини, түккән түгүчини өзи билән қараңғу йәргә әкәтмәй, һәммә макан-қут бәрикитини ташлап кәткәнди. Пәқәт Шәрәпәт ана оғли Үзәр вә үч қизи билән дәстиханда олтарғанда атиниң йоқлуғи байқилатти.

Шәрәпәт аниниң әндики вәзиписи ата мираси балилирини ач-ялиңач қоймай, яман, қийсиқ, қиңғир йолларға чүшәрмәй бекип өстүрүштин ибарәт еди. Үсән атиниң пәрзәнтлири Шәрәпәт аниниң сөзини данишмәнлик, һекмәтлик сөз дәп чүшинип, әзиз анисини рәнҗитиш, көз- яш қилиш кәби сәлбий һаләтләргә салмиди.

Қәлби нурлуқ, очуқ, йоруқ, виждани пакиз Үзәр оғли йәттинчи синипни түгәткән чағлири. Ана иштин кәч кәлди. Үзәрниң маңлийидин сөйди.

– Мәктәпни үлгилик түгәттиң. Яхши оқуған адәм кишиләр ишигидә қалмайду, – дәп бир аз ойлинип туруп қалди. Андин ана оғли күтмигән гәпни қилди. – Бирақ әмгәк қилған адәмләрму абройлуқ, һөрмәтлик, шану-шөһрәтлик болиду, балам. Мән, өзәң билисән, тамака бригадири. Маңа сучи керәк, һарвукәшму лазим. Лекин сән толиму яш. Техи талай қисмәтни баштин кәчүрисән! Сучи болушиңға, һарву һайдашни билидиғиниңға гуманланмаймән, балам. Биләк күчүңму бар. Сән дегән оғул балидә. Мениң бу

өйдики чоң панаримсән! Қуяш қарийип кәтмәс. Худайим сениң бәхтиңни йәргә көмүп қойған болса, һәҗәп әмәс. Йәрдила болса, уни сән тепивалисән!..

Үзәр анининң ишик босуғисиға йөләп қойған кәтминини қолиға алдидә, алдиға қойди.

– Бу вәдә бузулса, кәтмәнни дат бассун, болмиса дехан анамниң көңлини хуш қилсун! – деди. Ана-бала хошаллиқ һис-туйғуға чөкти.

Айниң он бәши йоруқ, он бәши қараңғу болуп, әтиязму кәлди...

Бир күни Шәрәпәт ана Үзәрни толиму әтигән охатти.

– Немә болди, ана? – сориди Үзәр уйқилиқ көзлирини ушшақ бармақлириниң өпкилири билән угилиған һалда.

– Өстәңләрдә су йоқ! – деди ана қайғу-һәсрәтни ичигә жутуп. – Яғач бағлап, таш торап, йерим ай дегәндә аран су чиқириведуқ... Челәк дәриясиға толиму көп су келип, бизниң тосиғанлиримизни еқитип кетипту. Әтигән берип көрүп кәлдим! Бригадимиздики аяллар һазир су бешида. Җүр, кәттуқ.

Улар Маливайға су чиқидиған өстәң бешиға йетип кәлди.

Челәк дәриясида су көп вә у хәтәрлик көрүнди Үзәргә. Авалқи ясалған буқа-яғачларниң йеримини күчлүк су долқунлири еқитип кетипту. Өстәң бойиға яғачларни, ташларни жиғип қоюпту. Аяллар белиғичә соғ суға чөкүп, буқа-яғачларни тиклимәктә еди.

– Һошияр болуңлар! Су – йеға! Еқитип кетиш хәтәри бар! – дәп Шәрәпәт ана өзиму суға кирип кәтти. Қени, яғачни әкелиңлар! Һә, тез! Ташни тошуңлар!

Үзәр аялларға қарап, тени титириди, жүриги тоңлиди, немишкиду:

– Керәк әмәс, музлап кәттиңларғу! Судин чиқиңлар! – дәп жиғлап кәтти. – Мал әмәсқу, силәр! – Үзәрниң қахшиған, ечинған вақиришини һәммә аңлиди. Бирақ һеч ким судин чиқмиди.

– Болуңлар! Тез! Чапсан! – дегән Шәрәпәт бригадирниңла гепи аялларға күч-қувәт берип туратти.

– Һәй, Үзәр, немигә қарап турисән? – дәп вақириди ана. – Тоши ташни! Қарап турма! Болуңлар! Чапсанирақ!..

Сүп-сүзүк, муздәк тағ сүйи өстәңгә ләңла чиқти вә көвәжип ақти.

– Әмгигимиз зайә кәтмиди. Хелә пухта торавәттуқ! Үзәр сениңму һәссәң бар. Бизгә ярдәм қилдиң. Рәхмәт, саңа. Бирақ су толиму соғ екән, җан-тенимиздин өтүп кәтти, – деди аялларниң бири.

– Су дегән деханниң бәрикити, балам! – қошумчә қилди ана ләвлирини соғ чишлириға басқан һалда. Әмгәк зайә кәтмисила болғини.

– Һай, Шәрәпәт, бизгә җени ечиватқан балиңизниң өмри узақ болғай. Җүригидә инсаний хислити мол екән! – дәп анилар музлиған алиқанлири билән Үзәрниң бешидин сийпиди. – Бу сучи оғлимизниң йоли очуқ. Һосулимизму көп болидиғиниға ишинимиз!

– Өйүңларға берип, кийимиңларни йөткәп, чай ичип, чапсанирақ ети-

зға чиқип, тиккән көчәтлириңларни көздин кәчүрүңлар! – дәп хәйрихаһлиқ йосунда агаһландурди ана.

Үзәрниң қәлбидә болса, су қәдри, дехан қәдри, һосул қәдри мәңгү қалған еди. Үзәр һәммидин илгири тамака тикилгән етизға йетип барди. Су бөсүп кәтмәс үчүн, оюп кәлгән чимларни парчилап, чөнәк башлириға ниқтап қойди. Суни һәм чөмүч ногийидәк қилип, бир нәччә чөнәккә бөлүп, қинавәтти.

... Тамакилар өсүп, үзүшкә киришкән чағ. Маливайлиқ бала һарвукәшликму қилди. Тамака үзүшниңму йол-йоруғини маливайлиқлар биләтти. Улар күн чиқмастин авал тамака үзүшкә киришәттидә, күн ағамча бойи көтирилгәндә, ишни тохтитатти. Күнниң иссиғида үзүп кәлгән тамакини жиңнигә тикиш оңай әмәс, йопурмақлар бир-биригә шилими билән чаплишип, тикиш авуматти. Шуңа улар еғир, қолни көп тутидиған ишқа бармай, әтигәндә, сап һава вә салқинда палазларға толтуруп үзүвалатти. Үзүлгән тамакини тизип-тизип, палазларға чигип-матап қоятти. Әнди зилдәк еғир, тонурдәк севәт-палазларни көтирип бақ! Вай-вай, дәп кетисән. Аял бечариләр, бир палазға йепилип инжиқлишип һарвуға аран басидиған мундақ тамака палазлиридин он – он бәши сарайға тошулидиған. Буниңға Үзәрдәк оғул балиниң күчи керәк болидиған... Қара чирақ йоруғида бармақ өпкилиригә жиңнә санчип жүрүп, күн чиққичә жипқа өткүзүп, уни вагонлириға тартип бағлапму үлгирәтти. Бу ишта яш тамака өстүргүчиниң һәссә-ярдими чоң еди.

Үзәр Үсәнов Шәрәпәт аниниң бригадиси күнигә қанчә жип тамака тикиду, қанчиси вагонларда, қуриғини қанчә, тоқунақлар қанчә, һәммисиниң һесавини елип жүрүп, 1948 – 1952-жиллири һесапчи болуп ишлиди. Үзәр 1952-жили һәрбий хизмәткә чақиртилди...

Армиядин қайтқандин кейин у қой фермисиниң һесапчиси болди. Бир күни Үзәр тамака бригадири Авдун Баһамовниң алдиға барди. Бу 1956-жил еди. Авдун әтигәндә тамака көчәтлири өстүрүлүватқан үсти әйнәк рамилар, қомуч борилар билән йепилған парнәклардики көчәтләрни көрүп, қарап жүрәтти. Үзәр униң йениға кәлди, саламлашти. Иккиси бир нәччә парнәкни көрди. Шу хил һәрикәтләрдин кейин Авдун Үзәрдин сориди:

– Хош, оғлум! Маңа кәлгән мәхситиңни ейт...

– Мениң қой фермисида ишлигүм кәлмәйду, ака, – дәп үн қатти Үзәр.

– Чүшәндим! Егилик рәһбири билән сөзлишип көрәй! Маңиму һесапчи керәк.

Әтиси Авдун Үзәрни етиға мингәштүрүп, етизға, парнәккә апирип, бригада әзалири билән тонуштурди.

Шу шу болди, Үзәр һесаптин хаталашмай, мәзкүр бригадида топ-тоғра төрт жил ишлиди вә тәжрибә топлиди. Кейинирәк Маливай зиминидики Әмгәк, Орджоникидзе, Молотов, Ленин, Бирлик егиликлириниң өз алдиға паалийәтлири тохтап, уларниң орниға “Маяк” намлиқ чоң тамака совхози қурулди. Маливайлиқларниң турмуш, һал-әһвали кәскин көтири-

лип, тоқал тамлар йоқилип, уларниң орниға йеңи өйләр қәд көтиришкә башлиди. Йеза мәдәнийити чапсан қолға елинди. Кочилар асфальтланди. Йеңи мәктәпләр, мәдәнийәт сарайлири ишқа қошулди. Етизларда дәл-дәрәқ көчәтлири тикилди. Балилар бағчилири йеңи заманивий беналарға көчирилди. Гараж, хаманлар селинип, ишқа қошулди. Тамака сарайлири кәңәйтилди. Улуқ Вәтән урушидин қайтмиған жутдашлар хатирисигә ядикарлиқ орнитилди. Заманивий тәләпләргә лайиқ сийир фермилири селинди. Мошу өзгиришләрниң бешида "Маяк" совхозиниң директори Т.Исмайилов болған еди. У жутта кәскин тәртип орнатти. Адәмләрниң өз ара сәмимий мунасивәтлири күчәйди. Ишқа жут адәмлириниң һәммиси дегидәк җәлип қилинди. Т.Исмайилов "План! План", дәп адәмләрни кечә вә күндүз ишләтмәй, уларниң дәм елишини, һоқуқлириниму әксигә кәлтүрди. Директор кимниң немигә күч-қувити, ирадиси йетиду, рәһбәрлик хусусийәткә кимләр егә, дәп ишчилар арисида жүрүп, тонушуп, синап-көрүп, Үзәр Үсән оғлини таллавалди. Һә, рәһбәр Үзәр Үсәновтин хаталашмиғанди. Бу 1960-жили болидиған.

– Тамака бригадири болисән, – деди рәһбәр. – Тамака мәйданини йәнимү кәңәйтиш керәк, дегән йол-йоруқ бар. Аңлиған болушуң керәк. Йеңи бригада қуримиз. У үчинчи бригада болиду. Һесапниң чоңи алдинда туриду. Мән саңа егиликтики бригадиларда әң яхши ишләватқан аялларни беримән. Авдун акаңниң қолидики төрт-бәш тамакичи аял саңа өтиду. Саңа ишинимән. Тамака өстүрүш, пәрвиш қилишни билисән. Әнди қол астиңдикиләрниң тилини тепип, ишлитишни билсәң, тәшәббус-уюштурушни җанландурсаң, ишиң илгири басқини-басқан.

– Ишәнчиңизгә рәхмәт, – деди Үзәр. – Бирақ мениң бир шәртим бар.

– Ейт, қандақ шәрт?

– Авдун акидин һеч кимни алмаймән. Бригада ишчилирини өзәм тапимән.

– Мән қарши әмәс, – күлди рәһбәр Үзәрниң ақ нийитигә рази болуп.

Үзәр идаридин чиқип, тоғра Авдун акини издиди. У парнәктә йоқ екән. Тамака үзүватқан аяллар қешида болуш керәк, дәп өзигә мәлум җайға барди. Бу йәрдә Авдундин башқа һеч ким көрүнмәтти. Һарвуниң үстидә бир севәт тамака туратти. Һарву су аққан чөнәкләрниң биригә тиқилип қапту. Үзәр хелә нерида тонурдәк-тонурдәк бәш севәтни көрди. Авдунға йеқин кәлгәндә хапа вә терикип турғанлиғини байқиди. Бригадир пути билән севәтләрни тепип-тепип қоятти. Үзәр униңға салам бәрди. Авдун саламни илик алмай, өзигә-өзи сөзлимәктә еди.

– Мениң үчүн ишләттиңларму? Неманчивала көп үзүвәткәнду! Қачан тикип, қачан вагонларға есип бола! Мону паләч өлүмтүкләр қуруқ һарвуни тарталмайватса, шунчә тамакини немә билән тошуваләрмиз!

Авдун һарвуға йөлинип туруп, тамака чекиватқанда, Үзәр атларни һарвудин чиқирип, қоювәтти.

– Қечип кетиду! – деди Авдун қапақ ачмай! – Атлар ач!

– Қаяққа қачиду дәйсән, ака, – деди Үзәр вә йениға келип, патқаққа патқан чаққа йөләнди. – Аяллар қени? – сориди андин у Авдундин.

– Кәткәнғу. Көрмидиңму?

– Яқ, көрмидим.

– Директорға кәткән!

– Немишкә?

– Сениң үчүн. Сән кәтсәң, аяллар мениң бригадамда ишлимәйдиған охшайду. Өйнә, өзлириму келиватиду...

– Мән йеңи, үчинчи бригадиниң бригадири болдум.

– Хәвирим бар. Директор маңа ейтқан. – Авдунниң қапиғи ечилмай, немигиду көңли су ичмәйватқандәк сезилди тиңшап турған Үзәргә. – Аяллар қаяққа бариду, өзлири билсун. Мән "Яқ" демәймән. Сәнму өзәмниң иниси. Қолумдин кәлсә, сениңдин ярдимимни айимаймән.

– Ундақ болса, техи яхши. Мәнму сениң үзүңни йәргә қаратмаймән. Қолумдин кәлсә, саңа ярдәм қилимән. Сениңдин адәм алмаймән. Гепим раст. Егилик рәһбиригә ечип ейттим.

– Мәнму шундақ ойлиғандим... Хиҗаләт болма, иним. Рәһбәр сениңдин хаталашмапту. Растимни ейтсам, мәнму сениң мустәқил ишлишиңни халаймән. Бирақ саңа һәммимиз үгинип келиведуқ. Һесавимиз тоғра болуп, әмгәк һәққимизму бизни хошал қилишқа башливеди...

Үзәр отлаватқан атларни тутуп әкәлдидә, һарвуға қошти. Аяллар болса, илгири-кейин меңип, һәммиси һарву әтрапиға жиғилди. Улар бир-бириниң сөзини бөлүп өз ара сөһбәтлишиватати.

– ... Һелиқи директор дегән бизгә сөз берәр әмәс.

– "Тохтаң ейтай" десәм, "Тохтаң, ейтмаяқ қоюң", демәмда?

– У кесип ейтидиған адәмкән!

– "Үзәр кәтсә, бизму ишлимәймиз" десәк, "Ишлимисәңлар, ишлимәңлар! Қараңларни Маливайда көрмәйдиған болай", демәмда. Қизиқла адәмкән.

– Сөзимизни өткүзәлмидуқ. Чувлишип-чувлишип қайтип кәлдуқ...

– "У қәйәргә барса, бизму шу йәргә баримиз" десәк, рәһбәр бешини чайқап туруп, "Үзәр қарши болди. Өз орнуңларда қалисиләр" деди, андин қапиғи түрүлүп, "Идаригә немә дәп кәлдиңлар... Тамака иссиқта чаплишип кәттиғу. Қачан тикип, есип үлгирисиләр? Кәчтә сарайға берип, өзәм тәкшүрәймән", дәп вақириди. Биз қорқтуқ. Аста қайттуқ...

– Қени, анилар, қарап турмайли. Чапсанирақ һарвуни чиқирайли. Авдун ака, сән атниң бешини тут. Биз чақни көтәргәндә, атларни қамчилавәргин, жуму, – деди Үзәр аялларниң сөзини бөлүп.

Аяллар бар күчи билән:

– Қени, һә, һо-о-п! – дәп күчәп, һарвуни иштиришти.

– Чу-чу, җанивар! Тарт, етим, ғәйрәт қил – дәп, Авдунму авазиниң баричә вақирап, һарвуни иштәрмәктә еди.

– Авдун ака, қой! Өзимиз, путиңни айиғин? – дәп вақириди Үзәр.

Ат созулуп, күчинип тартқанда, тизлири пүклинип кәтти, сүрүнүп тумшуғи йәргә тәгди. Ахири ат йәнә туруп, һарвуни ериқтин жулуп чиқти. Аяллар бир-бирининң биләклирини мәккәм тутушуп, тамака севәтлирини һарвуға басти.

– Яр-йөләк дегән мана маштақ нәрсидин башлиниду! – деди Авдун чин көңлидин мәмнун болуп. Һәммимиз бир жутта, қиливатқан ишимизму бирғу, ахир...

... Үзәр Үсәнов 1960 – 1980-жиллар җәриянида үчинчи тамака бригадисини башқурди. У адәмләр арисидики сәмимий мунасивәтни күчәйтти. Ләйғәзәллик, һарамтамақлиқ қилиш охшаш сәлбий һәрикәтләр тамака өстүргүчиләр арисида тамамән, он издин йоқитилди. Ишқа кечикиш, ялған сәвәпләрни тепип келишләр Үзәрниң қулиғиғиму кирмиди. Һәр бир тамака көчитини өстүрүш, уни әтиязда апирип тикиш, суғириш, отақчилиқ ишлирини дәррула қолға елиш, тамакиниң йилтизини кийип ташлайдиған қурутлар билән күрүшиш, өсмәй, тутмай қалған көчәтләрниң орниға яңливаштин тикиш охшаш әң муһим мәсилиләр-һәрикәтләр Үзәр тәрипидин җиддий қолға елинди.

Пәйдин-пәй Үзәрниң бригадиси үнүмлүк ишләшниң үлгисини көрсәтти вә Маливай бойичә алдинқи сәпкә өтти. Шуни алаһидә ейтиш керәкки, ишчиларниң саламәтлигини сақлаш Үзәр Үсәновниң биринчи вәзиписи болди. Болупму тамака үзгән чағда, күздә қурған тамакиларни бесиш вә сарайларға бөлүш ишлири башланғанда, ишчиларға ичидиған сүтни беришни тәминләп турди. Қишниң күнлири болса, ишләйдиған орунларниң һаваси тазилинип, уни иссиқ тутушқа алаһидә көңүл бөлүнди. Тамакиларни пресслашта, уни дөләткә тапшуруш җәриянлирида, исрапчилиққа йол қоймиди. Үзәр Үсәнов буйруқ қилиш билән өзиму бригада ишиниң һәммә җәрияниға беваситә арилишип, йол-йоруқ көрситип жүрди, әң муһими, адәмләрниң инсаний һоқуқиға дәхил йәткүзүшкә йол қоймиди. Шундақ қилип, ишләшниң йеңи мәдәнийити бойичә үчинчи бригада башқиларға үлгә болди. Һәр жили тапшурулған вәзипиниң һеддисидин шәрәплик чиқип, дөләт планлирини ашуруп орунлаш билән шөһрәт қазанди.

Үзәр Үсәновниң һаятида он жилдин кейин чоң хошаллиқ вақиә йүз бәрди... 1971-жили у Социалистик Әмгәк Қәһримани намини елишқа, йәни мәйдисигә Алтун Юлтуз тақашқа муйәссәр болди.

Бу тарихнамиға йезилидиған чоң һәқиқәт еди. Бу –узақ, толиму еғир әмгәкниң мевиси еди...

Қәһриман Үзәр Үсәновниң тамака өстүрүштә көрсәткән җасарәтлик әмгәк паалийити һәққидә язғучи-журналистлар гезитларға мақалилар, һөҗҗәтлик китапларни йезип, уни көп милләтлик Қазақстан хәлқигә кәң тонуштурди...

Үзәр Үсәнов жутниң чоң вә һалқилиқ мәсилиләргә паал қатнишип, өз пикридә мустәқил болди... У җәмийәтлик ишлардин қол үзмиди. Қәһри-

ман дехан йеза, вилайәтлик кеңәшләргә депутат болуп сайланди. Кәспий иттипақларниң XV-XVI, Қазақстан Компартиясиниң XIV-XV қурултайлириға делегат болуп иштрак қилди.

1964-жили Үзәр Үсәновниң исим-шәрипи Алмута вилайәтлик Әмгәк шөһрити китавиға йезилди.

... Һазир Үзәр Үсәновниң йәттә пәрзәнди Қәһриман атисиниң шан-шөһритигә дағ чүшәрмәй әмгәк қилмақта.

* * *

“Қәһриманимиз ағрип-бетап болуп қапту, йоқлап кәлдуқ”, дегән гәпләрни аңлидим. Мәнму йоқлап бардим...

Үзәр Үсәновниң азадә һойлисиға кирип кәлдим. Һойла рәңму-рәң гүлләр билән безәлгән екән. Өйдә ширә үстигә қоюлған мевигә еғиз тәгдим...

– Ағриқ һәммини көндиридиған тилсим күчкә егә екән, – деди у...

Йәнә бир күни жутта мусибәт йүз бәрди. Иккимиз йәнә учраштуқ.

– Пүткүл жут адәмлири мусибәткә кәпту, – дәп аста пичирлидим униңға.

– Һә, көрүватимән, – деди у ичигә сир сақлап. – Амма өмлүк өлүмдила әмәс, тирикликтиму болуши керәк...

Бу һекмәт, көп өтмәйла, қәһриманниң кирпигигә топа қонмай туруп айдиңлашти. Тирикләр бәзидә өз ара өмлүкни қолға кәлтүрүш һәтта тикилип кәлгән әҗәлдинму еғир вә бәкму мурәккәп екәнлигини сезишкә башлиди...

Әхмәтҗан ҺАШИРИ

Мәрийәм НИЯЗОВА (1931 – 1988)

Бу әҗайип инсан һазир аримизда йоқ. Тәғдир униңға хелила кам һаят бәрди – бари-йоқи әллик йәттә йешида йоруқ дуния билән хошлашти. Жутдашлири жиғлап, етизи житимсирап қалди...

Шан-шөһрити елимизға, хәлқимизгә кәң тонулған Мәрийәм Әсқәр қизи Ниязованиң өмри шундақ қисқа болди. Һә, тәғдирниң язмиши шундақту, бирақ яхшиларниң жути, хәлқи үчүн қилған шиҗаәтлик әмгиги, еқидиси-хизмити һеч қачан унтулмайду, уларни жутдашлири, әвлатлири дайим әзизләйду, улуқлайду, хатириләйду. Мәрийәм Яркәнтниң әйнә шундақ даңлиқ қизлириниң бири еди.

Мәрийәм Ниязова 1931-жили 17-январь күни Яркәнт шәһиридә деһан аилисидә дунияға кәлгән. Униң атиси Әсқәр акиниң әмгәк йоли пәрзәнтлиригиму үлгә-нәмунә болди. Әсқәр Ниязов пүткүл аңлиқ һаятини адиланә әмгәккә, хәлқигә садақәтлик хизмәт қилишқа беғишлиған адәм. У 1921-жили өз ихтияри билән қизил армия қатариға йезилиду. Шу жили ноябрь ейида һәрбий тәйярлиқтин өтүп, Фрунзе дивизиясиниң 26-қазақ полкиға елиниду. Мәзкүр полк 1922-жили Ташкәнткә әвәтилиду. Бу мәзгилдә Өзбәкстанниң җай-җайлирида басмичилар һәрикити овҗ алған еди. Полк әскәрлири уларға қарши күрәш елип бариду. Аридин көп вақит өтмәй, Әнҗан, Ош, Өзгән, Бухара вә башқа шәһәрләр басмичилардин толуқ тазилиниду, Әсқәр Ниязов шу җәңләрдә җасурлуғи билән алаһидә көзгә чүшүп, икки орден вә алқиш ярлиқлири билән тәғдирлиниду.

Өз жутиға қайтип кәлгәндин кейин у 1930-жили Қаш йезисида колхоз тәшкил қилип, униң рәиси болуп ишләйду. Яш рәисниң тәшкилий қабилийитини әмәлияттин көргән наһийә, вилайәт рәһбәрлиги униңға чоң ишәнчә билдүрүп, җавапкәрлиги жуқури хизмәтләргә көтириду. У бир нәччә жил наһийәлик вә шәһәрлик иҗраий комитетлириниң рәиси хизмәтлирини атқуриду. Өзиниң барлиқ күч-қувитини, қабилийитини наһийәниң ихтисади вә иҗтимаий саһаларни тәрәққий әткүзүшкә сәрип қилиду.

Әсқәр Ниязов Вәтән урушиғиму иштрак қилип, улуқ Ғалибийәткә мунасип үлүшини қошиду. Жутиға мәйдисини орден вә медальлар билән безәп қайтиду. Уруштин кейинки һаятиму қайнақ әмгәк мәйданида өтиду. У 1963-жилдин та һөрмәтлик дәм елишқа чиққичә “Октябрьниң 40 жиллиғи” колхозида һәр хил хизмәтләрни атқуруп, егиликниң тәрәққиятиға, мәдәнийитиниң гүллинишигә чоң һәссисини қошти. Униң исми һазирму яркәнтликләр арисида алаһидә мәмнунийәт билән тилға елиниду.

Униң қизи Мәрийәмму өзиниң әмгәк йолини “Октябрьниң 40 жиллиғи” колхозида қатардики колхозчи болуп ишләштин башлиди.

Мәлумки, әллигинчи жиллири пүткүл мәмликәт бойичә ашлиқ йетиштүрүшни ашуруш вәзиписи алға сүрүлди. “Октябрьниң 40 жиллиғи” колхозиға Николай Никитич Головацкийниң рәислик қилишиму шу жилларға тоғра кәлди. У наһийәдики әң қалақ егиликләрдин һесаплинатти. Йеңи рәис дәсләптә наһайити қийналди, колхоз кассисида сунуқ тийин болмай, етиздики механизаторларға, колхозчиларға чүшлүги бир вақлиқ тамақ тәйярлап беришниңму мүмкинчилиги йоқ еди. Мундақ чағларда у хошнилардин азду-тола бир нәрсә қәризгә елишқа мәҗбур болатти. Бирақ мундақ һаят кәчүрүшкә болмайдиғанлиғини рәис яхши чүшинәтти. Николай Никитич егилик ихтисадини көтириш мүмкинчиликлири, резервлири һәққидә җиддий ойланди вә издәнди. Әң алди билән әтрапиға иш биләрмән адәмләрни топлиди. Әмгәк сөйгүч адәмләр, җүригидә оти бар яшлар, қабилийәтлик кадрлар рәис нишанға алған тәрәққиятниң ишәшлик резервлири болди. Рәһбәр улар билән һәр бир ишни, мәсилини мәслиһәтләшкән һалда әмәлгә ашурди. Мана шу жиллири колхоз етизлиқлирида көмүқонақ өстүрүш қолға елинди. Бу зираәтни өстүрүш билән шуғуллинидиған яшлар звенолири биридин кейин бири қурулушқа башлиди. Хелидин бери Мәрийәмниң ишчан вә идрәклигини байқап жүргән рәис бир күни уни идаригә чақиртивалди. Бөлмидә егиликниң баш агрономи бар еди. Яш қиз тартинчақлиқ билән бөлмигә кирип кәлди. Салимини алған рәис қандақту-бир иллиқ чирайда гәп башлиди:

– Мәрийәм, сизниң яхши әмгәк қиливатқиниңизни билип, көрүп жүримиз. Еғирчилиқ, йоқсизчилиқлар йетиватиду, проблемилиримизму аз әмәс. Уларниң һәммисини пәм-парасәт билән һәл қилишимиз керәк. Ихтисатни пәйдин-пәй йүксәлдүримиз. Көмүқонақ өстүрүшкә яш қиз-жигитләрни таллавелишимиз керәк, яшлар звеносиниң қатарини көпәйтишимиз лазим. Бу мәйданға биринчи чиққан Турсун Һошуровниң тәшәббусини қоллапқувәтләп, әмәлий иш көрситиш – бу силәргә тәәллуқ вәзипә, сизниму мошу йолдики күрәшниң алдинқи сепидә көргимиз келиду.

Рәисниң ой-мәхситини Мәрийәм бирдинла чүшәнди. Лекин гәп қилиш униң үчүн еғир туюлуватати. Егиликниң баш агрономи Тен Ин Гер лохма салғандәк гәп қилди:

– Мәрийәмгә бир звенони әмәс, терилғу бригадисини тапшурсақ, башқуруп кетидиғанлиғиға көзүм йетиду, әҗайип ишләмчан қиз.

– Звеноға кейинирәк йетәкчилик қилай, һазирчә ишләп, тәҗрибә топлисам – деди Мәрийәм тәшвиш ичрә.

Егилик рәһбәрлири яш қизниң сөзлиригә анчә етивар бәрмиди. Өзлириниң нишан-мәхсәтлиридин қайтмиди. Мәрийәмниң әнди мақул дейиштин башқа амали йоқ еди.

Шундақ қилип, 1956-жили колхозда тәшкил қилинған звеноларниң биригә Мәрийәм Ниязова йетәкчилик қилди. Звеноға у өзи халиған жигит-қизлар әза болуп кирди, шундақла пешқәдәм, тәҗрибилик сучиларму таллавелинди. Бу йәрдә ейтип өтидиған бир нәрсә шуки, Мәрийәм үчүн көмүқонақ өстүрүшниң йеңи технологиясини мукәммәл билиш тәләп қилинди. Чүнки мәзкүр зираәт егиликниң деханчилиқ саһасида йетәкчи орунни егиләшкә башлиған еди. Наһийәниң башқа егиликлириму көмүқонақ өстүрүшниң пайдилиқ екәнлигигә, ихтисатни көтиришниң мәнбәси болуватқанлиғиға көзлири йетип, уни өстүрүшни қоллириға алған. Шуниң үчүн “Октябрьниң 40 жиллиғи” колхозиға келип, уларниң көмүқонақ өстүрүштики иш-тәҗрибисини үгинидиғанлар қатари көпийиватати, меһманлар туларақ Улуқ Ипәк йоли бойиға җайлашқан Мәрийәмниң участкисиға келәтти. Ишни өз көзлири билән көрүп, көп нәрсиләрни сорап биләтти. Буниң өзи Мәрийәмдин йеза егилиги саһаси бойичә әтраплиқ билимни тәләп қилатти. Уни сәзгән дехан ишләп чиқириштин қол үзмәй, Талғир шәһиридики йеза егилиги техникумиға чүшүп оқуйду. Уни тамамлап, агроном мутәхәссислигини елип чиқиду. Билим дехан қизниң дәсләпки қәдәмлириниң оңушлуқ болушиға зәмин яратти. У шундақла көмүқонақ өстүрүшниң агротехникилиқ чарилирини өзлүгидин оқуп үгиниду, мутәхәссисләрдин көп нәрсиләрни сорап билиду. Звено тәркивидики тәҗрибилик сучи-деханлар Муқа Талғаров, Һосман Иминов вә башқилар Мәрийәмниң һәқиқий мәслиһәтчилиридин болди.

Тинимсиз әмгәк дәсләпки жилила звено коллективини хошаллиққа бөлиди, 70 гектар “Вир – 156” сортлуқ көмүқониғиниң һәр гектаридин оттура һесап билән 70 центнердин дан елинди. Көрсәткүч жилдин-жилға көтирилди. 1961-жили болса, М.Ниязова Өсәк вадисида биринчи болуп һосул елишта рекордлуқ көрсәткүчкә йәтти, һәр гектар мәйдандин елинған һосул оттура һесап билән 125 центнерни тәшкил қилди. Бу һәққидә гезит вә журналларда йезилип, радиодин хәвәрләр берилип, униң даңқи жирақларға йәтти.

Мәрийәм Ниязова башқурған звено 1963-жили колхозда биринчи болуп гибрид уруғини теришни қолға алди. Униндинму яхши һосул йетиштүрүлди. Кәлгүси жили М.Ниязова көмүқонақниң балдур пишидиған сортини өстүрүп, йәнә жуқури көрсәткүчләргә йәтти.

Шу нәрсини алаһидә тәкитләш керәкки, тәҗрибилик дехан әмгәк йолиниң ахирқи күнлиригичә өз участкисини алмаштурмиди, пәқәт бир участкидинла пайдиланди. Бу йәрдин бир нәччә қетим рекордлуқ һосул йетиштүрди. Җәмләп ейтқанда, Мәрийәм Ниязова звеноға йетәкчилик қил-

ған чарәк әсирдин ошуқ вақит ичидә һәр гектар йәрдин 100 центнердин төвән һосул алмиған екән. Бу пәқәт ейтмаққа оңай, шу йолда қанчиму тәр төкүлгәнлигини деханниң өзила билиду.

Тинимсиз һәрикәт, қилинған әстаидил әмгәк дехан қизи Мәрийәм Ниязоваға чоң шан-шәрәпләр елип кәлди. Униң мәйдисигә 1959-жили дәсләпки қетим Әмгәк Қизил Туғи ордени қадалди. Келәр жили болса, «Қазақстан ССРниң хизмәт көрсәткән йези егилиги хадими» пәхрий нами берилди. Әнди 1966-жилниң баһар күнлириниң биридә Москвадин пүткүл мәмликәткә хуш хәвәр таралди: радиодин уйғур қизи Мәрийәм Ниязоваға Социалистик Әмгәк Қәһримани дегән йүксәк намниң берилгәнлиги хәвәрләнди. Шу жили у КПССниң XXIII қурултийиға делегат болуп қатнашти. Мундақ ишәнчә вә һөрмәт Мәрийәмни техиму жуқури утуқларға йетишкә илһамландурди. Дехан һосул елишта пәллидин-пәллигә көтиривәрди.

Атақлиқ дехан 1972-жили иккинчи қетим Ленин ордени, әнди 1981-жили “Хәлиқләр достлуғи” ордени билән мукапатланди. СССР Хәлиқ егилиги муваппәқийәтлири көргәзмисиниң икки қетим алтун, бир қетим бронза медали билән тәғдирләнди. Шундақла Қазақстан ССР Алий Кеңишиниң депутати болуп сайлинип, сайлиғучиларға нәмунилик хизмәт көрсәтти. Мәрийәм Ниязованиң шан-шөһритини көтәргән, биринчидин, шиҗаәтлик әмгиги болса, иккинчидин униң алий инсаний пәзиләтлири еди. У шунчә атақ, һөрмәткә егә болуп жүрсиму, өзини дайим аддий тутатти. Кәмтарлиқ, дилкәшлик, меһриванлиқ, меһмандостлуқ вуҗудиға сиңгән пәзиләтләр болуп, қәлби дәрия анилардин еди.

Мән хизмәт баби билән нурғун қетим етизлиқларни арилап вә һәр хил жиғин, кеңәшмиләрдә Мәрийәм һәдини учритип, сөһбәтләшкән едим. У өзи тоғрилиқ гәп қилишни анчила халиматти, махтинишни билмәтти, бәзи бирлири охшаш мәйдисигә уруп сөзлимәтти. Көпинчә ишдашлири, жутдашлириниң әмгигини мәдһийиләтти. Колхозниң гүллинишини, адәмләрниң паравән турмушини арман қилатти.

Мәрийәм һәдә билән ахирқи қетим 1987-жили 15-январь күни у Алмутиға, Қазақстан аяллириниң қурултийиға делегат болуп барғинида учришип, сөһбәтләшкән екәнмән, қоюн дәптиримни ахтурсам шу йезиқлиқ турупту. Есимға алдим: дехан аниниң көкригидә “Алтун Юлтуз” вә башқиму орденлири парлап, иллиқ һөснигә техиму чирайлиқ һөсүн қошуп турғандәк көрүнәтти. Уларға зоқум кәлдидә:

– Һәқиқәттә, Мәрийәм һәдә, сиз бәхитлик ана екәнсиз. Мукапатларниң һәммисини дегидәк алдиңиз, һәр жили мусабиқиниң ғалиби болуватисиз. Әнди бәлким, сиздә арман қалмиғанду, – дәп сориғиним ядимда. У гепимни тиңшап, андин чеһрисигә тәбәссүм җилвә қилған һалда, мундақ җавап бәргән еди:

– Адәмләрдә арзу-арман түгимәйду, укам. Киши пәқәт өзиниң бәхитлик болуши биләнла қанаәтләнмисә керәк. Бүгүнки қурултайда аяллар

һаятиға, турмушиға даир нурғунлиған муһим мәсилиләр, проблемилар һәққидә гәп болди. Техичә нурғун йәрләрдә аяллар начар шараитта ишләватиду, еғир җисманий әмгәк аниларниң, қизларниң саламәтлигигә сәлбий тәсирини йәткүзүватиду. Ишлиримизниң таңла-әтики варислирини дунияға елип келип, тәрбийиләйдиған аниларға ғәмхорлуқни түп-асасидин яхшилаш, аилини мустәһкәмләш, яшлар тәрбийисини үлгилик йолға қоюш вә башқиму мошуниңға охшаш ишларни яхшилаш чарилирини көрүш лазим болуватиду. Аяллар кеңәшлири, активистлар билән һәмкарлишип, мундақ мәсилиләрни чапсан һәл қилишимиз керәк.

Атақлиқ дехан анинин шу ейтқан сөзлири қулиғимда һазирму җараңлап турғандәк сезилиду. Жути – Яркәнткә кетип, Мәрийәм һәдә бу ишларни қизғин қолға алған еди. Бирақ үлгирәлмиди, 1988-жилниң 2-март күни мәшһур дехан аләмдин өтти, шу күни Яркәнт асмини матәмгә чөмди...

Һәқиқәтни иқрар қилсақ, даңлиқ дехан һеч қачан аброй-атақ үчүн ишлимиди. У пәқәт тапшурулған ишниң һөддисидин чиқиш үчүн жуқури җавапкәрликни сәзгән һалда җан көйдирип әмгәк қилди, халас. Амәт болса, шу түпәйли кәлди.

Өсәк вадисиниң даңлиқ дехини Мәрийәм Ниязованиң иллиқ қияпити, бәрпакарлиқ әмгиги вақит өткәнсири көз алдимизда техиму яриқин гәвдиләнмәктә. Етизларда униң өчмәс излири қалди. Һазир униң қутлуқ кәтминини Ниязовларниң йәнә бир әвлади қолға елип, ишини давамлаштурмақта...

Абдукерим ТУДИЯРОВ

Илия БӘХТИЯ (1932 – 1987)

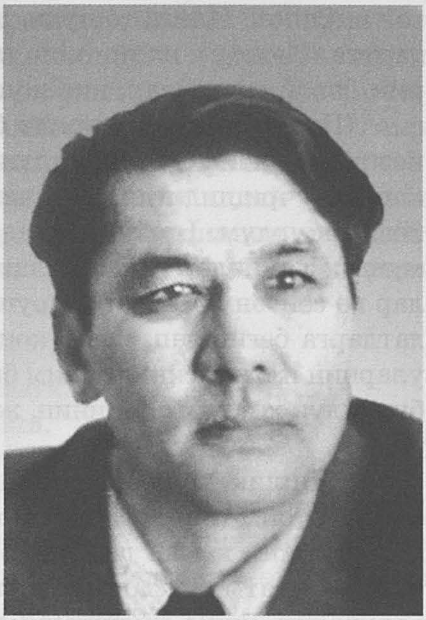

Өткән әсир тарихимиздики аләмшумул вақиәләр биләнла әмәс, шундақла шу вақиәләргә зәмин болған яриқин шәхсләр биләнму әстә қалди. Әнди беваситә уйғур хәлқи һәққидә ейтидиған болсақ, униңму бу тарих карвинида өзигә хас орни можут. Сәясий түзүм вә иҗтимаий статусидин қәтъий нәзәр, уйғур хәлқиму милләт сүпитидә өз тәрәққиятиниң мәлум қисмини бесип өтти.

Җүмлидин, уйғур әдәбияти болупму өткән әсирниң иккинчи йеримида хелә чоң тәрәққиятқа еришти. Көплигән надир әсәрләр яритилди. Әлвәттә, бу утуқлар шу дәвирдә яшап, иҗат қилған әдипләр исми билән зич бағлиқ. Әйнә шундақ намайәндиләрниң бири талантлиқ шаир Илия Бәхтиядур. У Уйғур наһийәсиниң Чоң Ачиноқа йезисида 1932-жили дунияға кәлгән. Атиси Молут Мәсүдийдин әтигән айрилди. Һәтта шаир өз хатирилириниң биридә атисини есиға алалмайдиғанлиғи һәққидә язиду. Йәттә бала билән қалған Рәвиханниң бу жутта йә қериндиши, йә яр-йөләк болғидәк қаяшиму йоқ еди. Чүнки улар бу йәргә башқа жуттин әндила көчүп келишкән.

Илия бәш яшқа толғанда, йәни 1937-жили Өзбәкстанда туридиған кичик дадиси акиси иккисини елип кетиду. Әр-аял муәллим болуп ишләтти. Улар акисиниң чоң оғлини Сәмәрқәнт педагогика институтиға, Илияни болса, мәктәпкә бәрди. 5-6 йешидила “Алпамиш” дастанини ядқа билгән гөдәкни бирдин 3-синипқа елишти. Бәлким, шум уруш башланмиған болса, униң тәғдири башқичә болармидекин. Әпсус, кичик дадиси вә акиси урушқа кәтти. Көп өтмәй кичик аниси һаяттин өтти. Яқа жутта ялғуз қалған гөдәк тонуш адәмләрниң ярдими арқисида миң җапалар билән 1941-жили туғулған жутиға қайтип келиду.

Униң балилиқ чағлири кейинирәк “уруш балилири” дәп нам алған пүтүнсүрүк бир әвлат тәғдиридин һеч айримиси йоқ десәкму, Илияниң өз тәңтушлиридин пәрқи чоң болди. Әсқетип қалған гөдәк аниси билән жүрүп соқа билән йәр житти, су тутти, язда ома оруп, күздә фронтқа әвәтилиди-

ған ашлиқни Илиға тошуди. Қишта болса, чоңлар билән биллә тағдин отун тартти. Кәлгүси шаир әйнә шулар һәққидә қошақ қататти. Бу көңли йерим бовай-момайлар, қиз-жуганлар үчүн көңүл хуши еди.

Шаир өз хатирилиридә бу һәққидә мундақ дәп язиду: “Шеир-қошақ йезишқа кичик тутуш қилдим. Бәдиийлиги төвән, төрт қурда аран икки қапийә учришидиған “бир немиләрни” мәктәп босуғисидила татлаштуруп йезип жүрдүм. Һәқиқий ижадийәткә уруш жиллири кириштим. Бунинға мундақ вақиәләр сәвәп болди. Мәйдандики балилирини сеғинған ата-анилар вә сөйгән яр-жигити урушқа кәткән қиз-чоканлар әл қорғиған шу солдатларға беғишлап, шеир-қошақ йезип беришимни илтимас қилатти. Мән уларниң илтимасини ишқим билән орунлашқа тиришаттим. Андин улар үч булуңлуқ хәтләргә селинип, жут билән жәң мәйдани арисида хизмәт қилатти.

...Яшлиқ, муһәббәт һеч нәрсигә бой бәрмәйдекән. Әйнә шу муһәббәт оғузиға тоймиған жут қизлири сөйгәнлиригә атап мән йезип бәргән сөйгү шеирлирини хаман далдилирида, яр елип кәткән өстәң ичилиридә оқуп, үнини аңлатмай узақ өксүп жиғлишатти. Андин һеч нәрсә көрмигәндәк болувелип, ишқа күлүшүп маңатти.

Әсли инсанға нан, су, һава қандақ һажәт болса, поэзияму шундақ һажәт. Шуңлашқа мән поэзиягә техиму “ашиқ” болдум”.

Илия Бәхтия урушктин кейин дәсләп Ғалжатта ечилип, кейин Кәтмәнгә көчирилгән мәктәп-интернатта оқуди. 1957-жили Абай намидики Қазақ педагогика институтиниң қазақ тили вә әдәбияти факультетини тамамлиғандин кейин әмгәк паалийитини өзи билим алған Кәтмән мәктивидә муәллимликтин башлайду. Кейинирәк Алмутиға келип, “Жазушы” нәшриятида вә жумһурийәтлик Радио комитетиниң уйғур редакциясидә ишләйду. 1975-жили Москвадики икки жиллиқ Алий әдәбият курсини тамамлиғандин кейин толуғи билән ижадий паалийәт билән шуғуллиниду.

Илия Бәхтияниң вапатидин кейин униң тоғрилиқ нурғун хатирә вә рисалиләр йезилди. Йәни көпчилик униң тәржимә һалидин йетүк хәвәрдар. Һәр һалда хәлиқ уни шаир, йәни келип, һәқиқий хәлиқ шаири сүпитидә тонатти. Шуңа бизму униң кәчмишлиригә әмәс, ижадий паалийитигә тохтилишни әвзәл көрдуқ.

Шаирниң “Достларға соға” дәп аталған тунжа шеирлар топлими 1955-жили, йәни шаир институтниң 3-курсида оқуп жүргәндә йоруқ көрди. У дәсләпки китави арқилиқла өз китапханлири қәлбигә йол тапқан еди. Чүнки гөдәк чағлиридинла шеир-қошақ тоқуп өскән Илия бу кәмгичә қәрәллик мәтбуатларда өз күчини синап, қәдимки қелиплишип қалған ижаткарға айланған еди. Шуниңдин кейин әдипниң кәйни-кәйнидин “Арминим” (1958-ж.), “Булақ” (1961-ж.), “Тиян-Шан жигити” (1963-ж), “Гүл вә тикән” (1969-ж.), “Или вадиси” (1978-ж.), “Һаят даванлири” (1982), “Өмүр шундақ өтиду” вә башқиму ондин ошуқ топламлири йоруқ көриду.

Һазир ойлисақ, уйғур әдәбияти қайта тәрәққият қиниға чүшкән шу

дәвирдә йүзгә йеқин шаир-язғучи қәләм тәвритипту. Алди 10 – 15, кәйни 4-5тин топламларни чиқарди. Бирақ һәммиси охшаш утуққа еришмиди. Пәқәт уларниң санақлиқлирила көпчилик тәрипидин етирап қилинди. Немишкә? Җавап аддий. “Җанабий” талант алдида дүшмәнму баш егиши муқәррәр. Әйнә шу санақлиқларниң бири болған Илия Бәхтияниң қудрити қәлиминиң учида болди. У шу аддий қәләм арқилиқ аддий хәлиқниң муһәббитигә еришти. Буниң сири Илия әсәрлириниң хәлиқниң муң-қайғуси, шатлиғи, умумән һаят билән аһаңдашлиғида, еһтимал. Мәсилән, униң “1941 – 1945” сәрләвһилик шеиридики:

Кәтмән тутуп қериндашниң орниға,
Қара йәргә соқа билән хәт яздуқ.
Дадиларға әркиләшниң орниға,
Етизларда ялғуз җүрүп өткүздуқ,

дегән мисралири “уруш балилири” аталған пүтүнләй бир әвлатниң тәғдирини қисқа вә ениқ ипадиләп бериду. Әлвәттә, өзиму шу еғир дәвирни баштин кәчүргән шаир тәғдирдашлири һәққидә сир чәккәндиму қәдимки қара сөз билән шуларниң аләмчә дәрт-һәсритини күйләйду.

И. Бәхтия әсәрлириниң мавзуси интайин хилму-хил. Пикир даириси болса техиму кәң. Шундиму “Уруш вә течлиқ” мавзусиға шаир иҗадийитиниң ахириғичә мураҗиәт қилғинини байқаш тәс әмәс. Балилиғи уруш жиллириға тоғра кәлгән әдип миллионлар қәлбини сақаймас дәрткә муптила қилған уруш һәққидә көп язди. Уларниң бәзилири һелиму нахша болуп, әл ағзида ейтилип җүриду.

Пүтти уруш, пүтти җәң.
Солдат қалди жирақта.
Қери ана беарам...
Ишәнмәйду бирақта.

Чоң әвлат вәкиллири арисида уруш вә униң ақивәтлири һәққидә қәләм тәврәтмигән шаир-язғучи йоқ, десәкму болиду. Бу мавзу уларға һәқиқәтәнму йеқин еди. Сәвәви, урушта йеқинлиридин җуда болмиған бирму аилә қалмиди. Мошу “улуқ җудалиқ” һәққидә Илия Бәхтия башқилардин көрә адәмләрниң көңлидикини тепип язди.

Уруш қачан башланғинини ким билсун
Бирақ течлиқ әшу күни башланди,

дәйду шаир “У күни 9-май еди” шеирида. Һә, хәлиқ үчүн мәнасини муәллип өзидин башқилар анчила чүшинип кәтмәйдиған узундин узун қәсидиләргә қариғанда җүрәккә йеқин әшундақ аддий вә қисқа мисралар әла.

Умумән, Илия Бәхтия шеирийәттики ихчамлиқ, йәни аз сөз билән кәң пикир қилиш услуби, тилиниң йеник вә раванлиғи, мавзусиниң һаятийлиғи билән өз китапханлирини қайил қилған әдип. Мәсилән, муһәббәт лирикисини алайли:

Мениңдиму бари-йоқи бир жүрәк,
Биливалдиң.
Қаричуктәк уни сақлап жүрәттим,
Еливалдиң.
Әгәр мәндә болса еди миң жүрәк,
Чүшәнсәң.
Һәммисини өзәм саңа берәттим
Ишәнсәң!

Муһәббәтни униңдин артуқ изһар қилиш мүмкинму, зади... Муһәббәт абстракт, амма паянсиз чүшәнчә. Вәтәнгә, ана жутқа, тәбиәткә, "кирпигини оқ-я қилип, мәһлия қилған қара көзгә" вә һаказа. Лекин бу йәрдә кәлсә-кәлмәс "көйдүм, өчтүм" дегән ялиңач ибариләр кәтмәйду. Шаирниң "Көкләм", "Анамға", "Мени күт", "Гүлдәстә" охшаш әсәрлири оқуған кишини һаяжанландурупла қоймай, тәсвирләш, сөз ойнитиш жәһәттинму бүгүнки күндә гөзәл әдәбият үлгиси сүпитидә иқрар қилиниши бекар әмәс.

Шаир балилар үчүнму көп ижат қилди. У өзиниң дәсләпки топлиминиму балиларға беғишлиған. Кичикләр әдәбиятиға чоң жавапкәрчилик билән қариған әдипниң бу саһадиму өз алаһидилиги можут. У "Балиларға балиниң тили билән йезиш керәк" дегән мәвқәдә чиң турди. Пәнди-несиһәт, пәлсәпә вә һәтта әдәбий тилниму вақтинчә бир яққа қайрип қоюп, балилар чүшинидиған аддий тилда шеир, тепишмақ, сөз оюнлирини язди. Ядлашқиму оңай бу әсәрләрни кичик китапханларму бирдин қобул қилди. Бизму бала чағлиримизда дәрисликләрдә йоқ болсиму, дукан, китапханилардин китаплирини елип, шеирлирини оңайла ядқа еливалаттуқ. Униң "Мәрт бала", "Зия билән Сия" шеирлирини мошу кәмгичә унтиғиним йоқ.

Униң ижадийитидики йәнә бир чоң түркүм – сатира жанри. Турмушимиздики бәзи начар илләтләрни униңдәк ечип берәлигән сатирик кам учрайду. Униң 1969-жили нәшир қилинған "Гүл вә тикән" топлими пүтүнләй һәжвий шеирлардин ибарәт. Топламдики "Той", "Бодулкиниң дугаси", "Сөгәл", "Аччиғи яман хотунниң чатиғи яман" вә башқиму шеирлири йерим әсир өтүватсиму, өз актуаллиғини йоқатқини йоқ. Гоя уларни Илия Бәхтия кечила язғандәк туюлиду...

* * *

Илия Бәхтия 1987-жили 55 йешида вапат болди. Униң иккинчи һаяти, шу чағдин башланди. 1992-жили Уйғур наһийәсидә шаирниң туғулғининиң 60 жиллиғи чоң тәнтәнә билән нишанланди. Чонжидики уйғур мәктивигә нами берилип, һәйкили орнитилди. Кочилар униң нами билән аталди. Әдип һәққидә хатириләр йезилишқа башлиди. Язғучилар иттипақи йенида шаир намидики мукапат тәсис қилинди.

Адәмләр шу бир есил затниң йоқлуғини әндила сәзгәндәк еди.

Чонжида уйғур оттура мәктивигә шаир намини беришкә беғишлан-

ған тәнтәнигә Қазақстан Язғучилар иттипақиниң шу дәвирдики рәиси, һели мәрһум Калдарбек Найманбаевму кәлгән екән. Униң адәмләргә қошулмай чәткә чиқип, Илия Бәхтияниң һәйкилигә ойчан қарап туруп қалғинини көрүп, йениға берип саламлаштим. Өз мәзгилидә бир аз вақит униң қол астида ишлигиним бар.

– Ағаңның еңбегин кеште болса бағалапты мына жұрт. Соған да шүкір, – деди язғучи.

Униң пикригә анчә қошулалмидим. Раст, шаирниң һаят йоллири дағдам болмиди. Буни униң көплигән автобиографиялик шеирлиридин байқавелиш тәс әмәс. Амма һәр хил дәриҗидики әмәлдарлар, айрим кәсипдашлири уни тиригидә қәдирлимигән билән шаирниң әсәрлирини сөйүп оқуйдиған миңлиған китапханлар уни әзизләп, һөрмәтләп өтти. Қайсила жутқа бармисун, жутниң аддий адәмлири униң билән көрүшүшкә, һәмсөһбәт болушқа алдиратти.

Илия Бәхтияниң қазақ шаири Муқағали Мақатаев билән достлуғи һәққидә көп ейтилиду. Һәқиқәтәнму, бу икки тәғдирдаш сөз чевәрлириниң ижадийитиму, һаятиму бир-биригә охшап кетиду. Бири Уйғур, бири хошна Наринқол наһийәсидин болған икки сәра оғли шеирийәттә өзлиригә өчмәйдиған из қалдуруп кетишти.

... Һели есимда. Ғалибийәт күни һарписида Язғучилар өйидә мушаирә болғидәк дәп, биз, бир топ студентлар, шу йәргә алдираш йетип бардуқ. Мәхситимиз кичигимиздин шеирлирини оқуп жүргән шаирни бир көрүш еди. Адәмләр залға кирип болғичә, сиртта, өткән-кәчкәнләрни күзитип туруштуқ. Техи дәсләпки курс студентлири болғачқа, Илия акини һеч қайсимиз тонумаймиз.

“ Әву киши болуш керәк”, дәймиз биримиз. “Яқ, у уйғурға анчә охшимайду”, дәйду йәнә бири. Әйтәвир, салапәтлик, галстук таққан кишиләргә синчилап қарап, тәхмин қилиш билән болдуқ. Неримизда турған киши бирини күтүватса керәк. Йоған бәстилик, аддий кийингән адәм ағзидики “Беломор” тамакисини болуқ-болуқ шорап қойиду.

Ахири мушаириму башлинип кәтти. Орун болмиғачқа, биз залниң кәйнидила өрә туруштуқ. Һелиқи адәмму йенимизда туратти. Шаирлар кәйни-кәйнидин минбәргә көтирилип, шеирлирини оқумақта. Биз Илия Бәхтия қачан чиқидекин, дәп тақитимиз-тақ болуп күтүшүвататтуқ. Ахири шаирниң исми аталди. Шу чағда һелиқи йенимиздики киши минбәргә көтирилди. Залдикиләр шаирни гүлдүрлигән чаваклар билән алқишлиди. Биз пәқәт шу чағдила баятин йенимизда турған, аддий кийингән, қарапайим адәмниң Илия Бәхтия екәнлигини бирақла билдуқ. Биз шунчилик әсәрләрни язған атақлиқ инсанни һөрмитигә яриша сәл өр көкрәк, башқиларни көзгә илмайдиған адәммекин, дәп ойлап, хаталашқан екәнмиз. Шеир оқулуп болғандин кейинму адәмләр уни узаққичә қоюп бәрмиди.

Шу күни Илия Бәхтия мушаириниң әң ахирида минбәргә чиққан еди. Бу ишқа биз, вәзийәтни анчә чүшинип кәтмәйдиған яшлар, һәйран болғи-

нимизму бар. Лекин һазир у китапханлар қәлбиниң төридин орун алди. Буниңға һеч ким һәйран болмайду. Чүнки шаир ижадийити уйғур шеирийитидики чоң һадисә еди. Демәк, бу һөрмәтму қануний дегән сөз.

...Ахири мону өлүм
ялмап жүрүп,
Тонушларни еп кәтмәктә
илғап жүрүп,
Илкигә икки метр йәрни бөлүп,
Дост-қериндаш узаттуқ
жиғлап жүрүп...–

дәп йеқин илпәт, қәдинас достлиридин айрилғанда еғир мусибәттә толғинип, товлиған шаирниң өзиниму шу шум өлүм бәкму әтигән елип кәтти. Затән, өлүмгә чарә йоқ. Бирақ, миң қәтлик шүкрики, у қени һәм жени өз хәлқиниң муң-зари, қайғуси һәм хошаллиғи билән жуғирилған шаирниң замандашлири вә әвлади қәлбидики яриқин симаси алдида ажиз.

Униң қәләмдашлириниң бири, мәрһум қазақ шаири Н.Исахметов өз хатирисидә: "Илия һаяттиму, турмуштиму амити кәлмәй өткән шаир" дәп язған еди. Бу мәлум дәрижидә шундақ. Лекин отлуқ жүрәк, қайнақ илһамниң шаир өзи үчүн әң муһим болған ижадийәт амитигә, сөзсиз, ериштi. Мәрһум буни һаят чеғидиму убдан һис қилатти, һәмдә униң қәлбини бәзләйдиған әшу бирдин-бир бәхит билән ғурурлинип яшиди. Әпсуски, тар дуния есил инсан қәдрини бәтхәшлик билән дәпсәндә қилидиған хунүк бәндичилик униңға көп нәрсини қиймиди.

Азғинә дәсмийисини башқилар аләмшумул шәрһийилишип, дағдуғилиқ тәвәллудларни өткүзүп, атақ-шөһрәт жиғиватқан мәзгилдә, һәқиқәтни күйлигән Илия Бәхтия роһий тәқипкә учриғиничә кәтти...

Талантлиқ шаирниң бай әдәбий мираси өз алдиға чоң бир дуния. Бу һаят өзи охшаш оңғул-доңғул, хошаллиқ һәм жудалиқ, муһәббәт вә нәпрәт қатар яшиған һәқиқәтниң исиянкар жүрәк арқилиқ әкис етилгән бәәйнидур. Сөзсиз, бу мирас келәчәктә тәтқиқат мәнбәси болуп қаливериду.

Мошу қурларни йезиветип, униң "Қол тамғам" дегән шеирини ихтиярсиз әскә алдим:

Қол тамғам бар, бир немиси болуп қалар,
Шаир қуши маңиму қонуп қалар.
Шу чағ хәлқим көп шаирниң арисидин
"Қарға балам апиғим" дәп тонуп қалар, –

дәп йезипту шаир. Мәрһум хаталашмиған екән. Уни хәлқи тонупла қоймай, мубарәк исмини жүрәк қатламлирида сақлап кәлмәктә.

Әхмәтжан ИСРАПИЛОВ

Мурат ҺӘМРАЕВ
(1936 — 1983)

1964-жилниң күз пәсли болидиған. Қазақ дөләт университетиниң мәжлисләр залиға адәмләр лиқ толған. Залда олтарғанларниң асасий қисмини студентлар тәшкил қилатти. Хәвири йоқ кишиләр башқа яқтин кәлгән лектор лекция оқуватса керәк, дәп ойлиши мүмкин еди. Амма минбәргә көрнәклик алимлар, язғучилар бириниң кәйнидин бири көтириливататти. Бүгүн бу йәрдә докторлуқ диссертацияни қоғдаш мәрасими өтүвататти. Диссертантқа қарап, адәттә, мутәхәссисләрниң тар даириси жиғилидиған орунда, яшларниң шунчә көплигиниң сәвәвини чүшинишкә болатти. Улар өзлириниң йеқин адими, яш җәһәттин улардин анчила пәриқләнмәйдиған қурдишини қоллаш үчүн кәлгәнләр еди. Һәқиқәттиму диссертация қоғдаватқан Мурат Һәмраев залда олтарғанлардин анчила пәриқлинип кәтмәтти — у бари-йоқи 28 яшта еди.

Диссертациягә әдәбиятшунаслиқ пәнининң мәшһур вәкиллири — академик В.Жирмунский, профессор В.Сидельников, қериндаш жумһурийәтләрниң көрнәклик алимлири — пән докторлири И.Султанов (Өзбәкстан), Б.Карибжанова (Қирғизстан), Б.Карриев (Түркмәнстан) жуқури баһа бәрди. Язғучи-академик С.Муқановниң диссертация тоғрисидики пикри оқулди. Диссертант һәм униң әмгиги тоғрисида академик А.Марғулан, профессорлар Б.Кенжебаев, Т.Нуртазин яхши сөзләр ейтти. Амма залда олтарғанларни мәшһур қазақ язғучиси, академик Ғабит Мусреповниң сөзлири һәммидин көпирәк қайил қилди. У диссертантниң әмгигини жуқури баһалиди һәм униңдики үч пәзиләтни — яшлиқ, яркин истедат вә һәддидин ташқири әмгәкчанлиқни тәкитләп өтүп, мәзкүр диссертацияни қоғдаш алимниң буниңдин кейин өсүш йолидики басқучларниң пәқәт бири екәнлигигә ишәнчә билдүрди.

Язғучиниң сөзлири пәйғәмбиранә болуп чиқти. Бир аз вақит өтүши билән яш алимниң исми бизниң мәмликитимиз вә униң ташқирисидиму кәң даиридә мәлум болди.

Мурат Кәрим оғли Һәмраевниң һаяти наһайити қисқа болсиму, амма у яркин сәһипиләргә интайин бай, мәзмунлуқ өмүр сүрүп өтти. У 1936-жили Алмутидики аддий уйғур аилисидә дунияға келиду. Дадиси — Кәрим ака өз вақтида муәллим болуп, мәктәп мудири дәрижисигә көтирилсиму, оттуз йәттинчи жили "хәлиқ дүшмини" сүпитидә қамаққа елиниду вә қайтип кәлгәндин кейин зак базисида аддий ишчи болуп хизмәт қилиду. Мурат мәктәптә русчә оқуйду вә униң алаһидилиги, башқилардин пәрқи жуқарқи синиплардила көрүнүшкә башлиниду. У математикини яқтурмисиму, керәк болуп қалса, әлачилар чиқиралмиған һесапларни чиқиратти. Әдәбият дәрисидә пүтүнсүрүк дастанларни ядқа ейтип, һәтта муәллимләрни һәйран қалдуратти. Устазлар адәттики һәвәс дәп қариған шеирлирини Мурат көрнәклик түрк шаири Назим Хекмәткә әвәткәндә, униңдин сәмимий хәт алиду. Университетта оқуватқанда, курсдашлири курс ишини язалмастин, баш қатуруп жүргәндә Мурат уйғур мақал-тәмсиллирини Москвадики "Огонек" журналида бесип чиқириду. Үчинчи курста өзбәк тилида "Шинжаң шаирлири" топлимини нәшир қилиду, әнди һәр жили Алмутиға тәтилгә кәлгәндә, рус тилидики гезит вә журналларда уйғур әдәбияти һәққидә өзиниң мақалилирини бесип туриду. Түнүгүнки студент аспирантуриниң иккинчи курсида оқуватқанда, мәшһур қазақ язғучиси Мухтар Әвезов униң намзитини Қазақстан Пәнләр академиясидә йеңидин тәшкил қилинған Әдәбият вә сәнъәт институтиниң илмий кативи лавазимиға тәвсийә қилиду...

Мурат Һәмраев билән мән 27 жил мабайнида йеқин арилаштим. Биз студентлиқ жиллири Ташкәнттә тонуштуқ. Оттура Азия дөләт университетиниң шәриқ факультетида биллә оқудуқ. Шуниңдин башланған йеқин алақә-мунасивитимизни у һаяттин өткичә сақлап кәлдуқ. Раст, Муратниң өмриниң ахирқи жиллири Ташкәнттә өтти. Шуниңға бола, биз жилда бир-икки қетим учришаттуқ. Әнди телефонда һәр айда сөзлишип туруш адәткә айланған еди. Талантлиқ алимниң һаяттин интайин яш кәткәнлиги һәммимизгә еғир кәлсиму, мениң көп чағларда ойлайдиғиним — униң нәқ мошу күнләрдә, мошу дәвирдә аримизда йоқлуғи бәкму билиниватиду.

Әгәр Мурат һаят болған болса, 2006-жилниң бешида 70кә толатти. Ваһаләнки, униң билән мәңгүгә хошлашқинимизға 2005-жили жигирмә икки жил тошупту. У өзиниң узақ өмүр сүрәлмәйдиғанлиғини билипсәзгәндәк, мүмкин қәдәр көп ишләшкә алдиратти. Саламәтлигиниң яхши әмәслигигә қаримастин, дәм елиш дегәнни етирап қилматти. Санаторийиға беришни, әң болмиғанда, профилактика үчүн ағриқханида йетишни, шипаханида қарилишни билмәтти. Униң үчүн һаяттики асасий нәрсә — ишләш болғанлиқтин, у пәқәт шуниңғила бериләтти. Һәтта инфаркт иккинчи қетим тәкрарланғандиму, у ағриқханиниң реанимация бөлүмидә йетип, сөйүмлүк шаири Лутпулла Мутәллипниң шеирлирини тәржимә қилиш билән бәнт болди.

Мурат Һәмраев охшаш шәхсниң аримизда пәйда болушини можут

вәзийәтниң өзи тәйярлиди. Атмишинчи жиллиридин башлап әдәбият вә сәнъитимиз, илим-пән вә мәтбуатимиз кәң риважлиниш йолиға чүшти. Ихтисадий саһада, йеза егилигидиму зор өзгиришләр йүз бәрди. Хәлкимиз арисидин истедатлиқ язғучи вә алимлар, актер вә журналистлар, композитор вә рәссамлар кәйни-кәйнидин йетилип чиқти. Уларниң һәр бириниң мәдәнийитимиз тәрәққияти вә өрлишигә қошқан үлүши зор болсиму, амма шу дәвирдики мәдәний партлаш, хәлқимизниң өзини намайиш қилиштики пәрвази, биринчи новәттә, Мурат Һәмраевниң ижадийитидә ипадиләнди десәк, хаталашмаймиз.

М.Һәмраев 1959-жили университетни әла баһалар билән тамамлайду. Бир йерим жил өтүши билән намзатлиқ диссертация қоғдайду, үч жил өтә-өтмәйла пән доктори атилиду. Уйғурлар арисидики тунжа пән доктори! 1970-жили у пән вә техника саһаси бойичә пүткүл иттипақлиқ Ленин комсомоли мукапитиниң лауреати болиду, 1978-жили СССР Педагогика пәнлири академиясиниң мухбир-әзаси болуп сайлиниду. У оттузға йеқин китап вә үч йүздин ошуқ мақалиларниң муәллипи. Бу әмгәкләрниң санила әмәс, бәлки, биринчи новәттә, уларниң мәзмуни һәйран қалдуриду — уларниң бесим көпчилигидә түркий тиллиқ хәлиқләр әдәбиятида дәсләпки қетим нәзәрийәниң түгүнлүк мәсилилири оттуриға қоюлиду, уйғур әдәбиятиниң қедимий заманлардин башлап, та XX әсирниң сәксининчи жиллириға қәдәр бесип өткән йоли ипадисини тапиду, әдәбиятимизниң мәнбәлири вә бүгүнки һалити тәтқиқ қилиниду, педагогика пәнлириниң актуал проблемилири — яшлар тәрбийиси мәсилилири йорутулиду.

1963-жили М.Һәмраевниң "Түркий шеирийитиниң асаслири" намлиқ тунжа монографиялик тәтқиқати йоруқ көриду вә бу китап униң муәллипини илим-пән әһлигә кәң рәвиштә тонуштуриду. Чехословакия Пәнләр академиясиниң академиги Ян Рикка китап тоғрисида мундақ дәп язған еди: "Сизниң "Түркий шеирийитиниң асаслири" намлиқ әмгигиңиз әҗайип. Мәзкүр ишқа Сиз, еһтимал, көп жилларни сәрип қилғансиз. Әмгигиңиз әҗайип нәтижиләрни бәргән. Бүгүн сиз һәқиқий мәнада өз әмгигиңиздин пәхирләнсиңиз болиду, у, сөзсиз, көпчилик диққитини җәлип қилиду".

Һәқиқәтәнму шундақ болди. Униңға польшалиқ пән доктори Юдек Гребенюк, венгриялик академик Юлиус Немет, немис академиги Вольфганг Штейниц пикир язиду, Голландиядики "Библиотека ориенталиста" журналида мәхсус мақалә бесилиду.

Бир қизиқ йери, китапниң қол язмиси билән тонушуп чиққан В.Жирмунский униңға муқәддимә язиду. Һәммигә тонулған академик техи йеңидин намзатлиқ диссертация қорғиған яш алимниң китавиға!

Түркий шеирийити бойичә Кеңәш, шундақла чәт әл тәтқиқатчилириниң ишлири илгириму мәжут еди. Амма уларниң һәммисидә дегидәк, шеир түзүлүшиниң пәқәт айрим мәсилилирила йорутулатти вә шундиму пәқәт бир хәлиқниң әдәбияти мисалидила. М.Һәмраевниң хизмити шуниндин ибарәт болдики, у уйғур, қазақ, өзбәк, татар, әзәрбәйҗан вә башқиму хәлиқ-

ләрниң шеирийити материалида, селиштурма һалда, түркий шеирийитиниң қапийә, вәзн вә бәйтниң муһим мәсилилирини тәһлил қилиду. Түркий шеирийитиниң түзүлүши вә системисиға бағлиқ әрәп-парс вәзни "арузниң" классикилиқ түркий шеирийитигә көрсәткән тәсиридин вә хәлиқ төртликлири, мақал-тәмсилләрдин башлап, рубаий, ғәзәл охшаш классик әдәбиятниң түрлирини өз ичигә алған һәр хил бәйтлик вә вәзинлик шәкилләрни тәһлил қилиш охшаш умумий нәзәрий хуласиләрдин ташқири, заманивий шеирийәтниң актуал мәсилилиригә хелила диққәт ағдуриду.

Түркий хәлиқләр һәр бириниң шеирийити үчүн характерлиқ бәлгүләр билән биллә һәммисигә болмисиму, һәр һалда түркий тиллиқ әдәбиятларниң көпчилигигә хас мәлум охшашлиқларму бар. Мошу мәсилини үгиниш — түркий шеирийитиниң умумий қанунийәтлирини ечип бериш Муратниң новәттики жирик әмгиги — "Түрк шеири нәзәрийәсиниң очерклирида" өз әксини тапти. Бу фундаменталлиқ тәтқиқатта, шундақла у яки бу түркий хәлқи шеиридики асасий бәлгүләрни ениқлашқа һәрикәт қилинған.

Мәзкүр әмгәкниң йәнә бир алаһидилиги шу болдики, униңда шәриқшунаслиқта (мәйли Кеңәш, мәйли чәт әл болсун) дәсләпки қетим қисқартилған һалда Шәриқ оттура әсириниң әң жирик шаирлириниң бири — Зуһериддин Бабурниң "Бабурнамә" дәп аталған аруз бойичә әмгиги бесилиду. Әдәбият нәзәрийәси вә шеир түзүлүши бойичә бу қиммәт қолязмини һәммә мәңгү йоқап кәткән дәп һесаплатти.

М.Һәмраевниң мәзкүр тәтқиқатиму түркшунаслиқ вә әдәбиятшунаслиқ пәни бойичә әң жирик мутәхәссисләрниң қизиқишини пәйда қилди. Җумһурийәтлик вә пүткүл иттипақлиқ мәтбуат сәһипилиридә, шундақла Германия, Канада, Япония, Швецияниң илмий мәтбуатида чоң мақалилар вә пикирләр бесилди.

М.Һәмраев, худди Е.Евтушенко вә А.Вознесенский, О.Сулейменов вә Ә.Ваһидов охшаш, "атмишинчи жилликлар" қатариға ятиду. Улар шеирийәттә һәқиқий мәнада инқилапни әмәлгә ашурди. Иҗадийитини дәсләп шеир йезиштин башлиған Мурат өмриниң ахириғичә шуниңға садиқ болуп қалғинида, у шүбһисиз, бу саһадиму өзини һәртәрәплимә намайиш қилған болар еди. У Олжас Сулейменов, Чиңғиз Айтматов кәби рус тилида язатти. Буниңға биз Муратниң тиришчанлиғини, ишләмчанлиғини қошидиған болсақ, у қазақ, қирғиз, рус қәләмдашлиридин һеч качан қелишматти, дәп ишәшлик ейталаймиз. Амма у һаятиниң асасий мәзмуни сүпитидә илим-пәнни таллавалди. Әгәр Олжас шеирийәт бойичә пүткүл иттипақлиқ Ленин комсомоли мукапитиниң лауреати аталған болса, Мурат бу мукапатни илим-пән саһаси бойичә алди. Буниң өзиму униң истедадиниң йәнә бир яриқин мисалидур.

Мурат Алмутида туғулуп өскәнлиги үчүн ана тилини пәқәт аилә ичидики мунасивәт дәрижисидила биләтти. Униңда, мәктәптила шаир болуп тонулған оқуғучида, шәһәрдә, биринчи новәттә, университетниң журна-

листика факультетиға чүшүшниң толуқ имканийити болған. Амма у жирақ Ташкәнтни, шу йәрдики шәриқ факультетида мәжут болған уйғур бөлүмини таллавалди. Демәк, балилиқ дәвридин башлапла, у өз алдиға алаһидә мәхсәт қойған, өз хәлқи, миллитиниң тарихини үгинишкә, өтмүш вә һазирқи заманниң жилнамиси һесапланған әдәбиятини тәтқиқ қилишқа бәл бағлиған. Бу немә: қанниң чақириғиму яки бовиси, көпчилик яхши билидиған Һәмра қәшқәрликниң дугасиму? Қандақла болмисун, алимниң уйғуршунаслиқ пәни билән шуғуллиниши униңға даңқ, шөһрәт, аброй елип кәлди. Иккинчи тәрәптин, Муратниң түркий, демәк, әң алди билән уйғур шеир түзүлүшини тәтқиқ қилиши бу пәнниң даирисини кәңәйтти, уни хәлиқ ара мәйданға елип чиқти. М.Һәмраевниң китаплирини оқуғанлар, униң әмгәклирини үгәнгәнләр уйғурлар вә уларниң мәдәнийити вә әдәбиятидин мәлумат алатти.

М.Һәмраевниң биринчи мақалиси 1958-жили Алмутида чиқидиған “Советский Казахстан” журналида бесилиду. У вапат болған 1983-жили болса, “Вечерний Ташкент” гезитида шеирлири, “Әдәбият вә сәнъәт” нәшриятида “Жилларға жавап” нами билән у топлиған Л.Мутәллипниң шеир вә балладилири, Москвадики “Молодая гвардия” нәшриятида йоруқ көргән умумий топламда алимниң яшларниң тәрбийисигә бағлиқ көләмлик мақалиси чиқиду.

Демәк, ижадий иш билән Мурат бари-йоқи 25 жил шуғулланған. Әгәр биз униң әйнә шу жәриянда университетта вә аспирантурида оқуғанлиғини, илмий катип, Қазақстан Пәнләр академияси уйғуршунаслиқ бөлүминиң башлиғи, И.Алтынсарин намидики Қазақ Педагогика пәнлири илмий-тәтқиқат институти мудириниң орунбасари вә Ташкәнттә, худди шуниңға охшаш институтқа рәһбәрлик қилғанлиғини һесапқа алсақ һәм бу жавапкәрлик лавазимлар тегишлик ишларға бағлиқ нурғун вақитни тәләп қилидиғанлиғини көз алдимизға кәлтүрсәк, жигирмә бәш жил кәскин һалда қисқирайду.

Маркסниң “Һаят — бу күрәш”, дәп ейтқини бар. Буниң қанчилик дуруслиғини һәр биримиз өз бешимиздин өткүздуқ. Лекин бир һәйран қалидиған нәрсә — адәм қанчә истедатлиқ, қабилийәтлик болғансири, униң бесип өткән йолиму шунчә еғир күрәшкә айлинидекән. Буниңға йәнә шу Муратниң өзи яхши мисалдур. Униң намзатлиқ диссертациясини алқишлап қоллиғанларниң көпчилиги докторлуқ диссертациясигә қәтъий қарши чиқиду. Улар тәтқиқатчиниң бари-йоқи икки жил мабайнида докторлуқ диссертацияни тәйярлиғанлиғиға, униң үстигә буни шеир түзүш охшаш әдәбиятшунаслиқниң мурәккәп саһасида әмәлгә ашурушниң мүмкинлигигә ишәнмәтти. Сәвәп, улар Муратниң қабилийитигә мувапиқ ишләмчанлиғини, алдида турған вәзипә қанчә еғир болғансири, шунчә тиришидиғанлиғини билмәтти. Көпчилик докторлуқ диссертация үчүн бирәр әмгәк чиқирипла чәкләнсә, Мурат, нурғунлиған мақалиларни етиварға алмиғанда, төрт-бәш тәтқиқатни нәшир қилиду.

Докторлуқ диссертацияни яқлаш муваппәқийәтлик, һәтта дағдуғилиқ өтсиму, қойниға таш йошуруп жүргәнләр кейин ниқавини елип ташлап, очуқ һужумға өтти. Адаләтлик бәри бир тәнтәнә қазансиму, шуниңғичә диссертантни кәйни-кәйнидин “җавапқа” тартиш, униң үстидин әризә йезишни тохтатмаслиқ, алимниң чачлиринила ақартивәтмәй, униң өмриниңму қисқиришиға сәвәп болди.

Тәәҗҗуплинәрлик әһвал: М.Һәмраев рәқипләрниң язғанлириға җавап бериш билән биллә, өзиниң асасий вәзиписи — илмий ишини тохтатқини йоқ. Мундақ ойлап қарисаң: униңға қанчилик чидамлиқ, ғәйрәт вә ирадә керәк. Бирәр нәрсә, униң үстигә җиддий тәтқиқат йезиш үчүн һәммә диққәтни шуниңғила ағдуруш керәк. Башта миң хиял болғанда, һелиму қәләм тохтап қалмайдекән, қан бесими күн санап өрләп кәтмәйдекән. Икки-икки йерим жил мабайнида Мурат дәрислик, луғәт, икки топлам, бир монография, оттуздин ошуқ мақалә язди. Униң өзи алим үчүн пән доктори болуш бирдин-бир мәхсәт, ахирқи нишан әмәслигини испатлиди. Көпчилик докторлуқ, һәтта намзатлиқ диссертация яқлиши биләнла шу унванларға мувапиқ ишлирини тохтитип қойса, Мурат, гоя йәнә бир давандин атлап өтүп, новәттикини көзлигәндәк ишләтти. Тәтқиқатчиниң әслидә шундақ екәнлигини, у язған диссертацияниң җирик илмий әмгәкләр қатаридин орун алидиғанлиғини ВАКтикиләр (Пүткүл иттипақлиқ аттестация комиссияси) яхши билгән. Амма улар қаидигә мувапиқ, кәйни-кәйнидин чүшүватқан әризиләрни қарашқа мәҗбур болди. Униң өзи, әлвәттә, мәлум вақитни тәләп қилди һәм диссертацияни тәстиқләшниң муддити созулуп кәтти.

М.Һәмраев пән доктори аталғанда, униңға йеқинлири: “Сән чоң алим дәриҗисигә көтирилдиң, яш болушуңға қаримастин, бешиңдин шунчә иссиқ-соғни өткүздүң, теч һаят кәчүрүшниң вақти кәлди. Униңдин кейинки һаятиңни мәҗлис, жиғин, конференцияләрдила сөзләп өткүзүшкә болиду. Йәнә сөзлигәндә, һеч кимниң шәхсигә тәгмәй, умумһалдики дағ-дуғилиқ сөзләрнила ейтсаң купайә. Өзәң өткүр натиққу. Сениң нутқуңни һәммә алқишлайду. Шу чағда сениңдин яхши адәм болмайду. Аброюң күн санап өсүп, илмий әмгәклириң билән йетәлмигән дәриҗиләргә көтирилисән, тәр төкүп алалмиған мукапатларни алисән”, дегән мәслиһәтни бәргән еди.

Амма хатирҗәмлик, қолға кәлтүргән биләнла чәклиниш, сөйүмлүк иштин қол үзүш Муратқа охшашлар үчүн тамамән чүшинип болмайдиған әһвал, қандақту-бир ғәйри нәрсә еди. Қайнамда өскән, талаш-тартишларда шәкилләнгән алим хатирҗәм турмушни сазлиққа петип қалған билән баравәр көрәтти. У күрәштә йеңип чиққан җәңчи охшаш, йеңи күч-ғәйрәт билән ишқа киришиду. Йеңи китаплири, тәтқиқатлири үчүн СССР Педагогика пәнлири академиясиниң Ушинский намидики мукапитиға сазавәр болиду, шу академиягә мухбир-әза болуп сайлиниду, һөкүмәт тәрипидин орден билән мукапатлиниду...

Бәзидә Алла-таала өз бәндисигә беридиғинини ошуғи билән беридекән. Мундақ пәйтләрдә тәбиәтму өз сехилиғини намайиш қилидиған охшайду.

Ойлаймизки, Муратниң ташқи көрүнүшини тәсвирләп олтиришниң һаҗити йоқ. Униң келишкән чирай-шәклини, хушхойлиғини, тохтимай чақчақ қилишини, һәр қандақ кишини бирдинла өзигә җәлип қиливалидиғанлиғини һәммә яхши билиду. Җирик алим, әҗайип натиқ у шуниң билән билләә һәйран қалғидәк дәриҗидә кәмтар болидиған. Көп кишиләр Муратниң атақ-шөһритини унтуп, униңға у яки бу мәсилә бойичә тартинмайла мураҗиәт қилатти. Шу сәвәптин болса керәк, униң иш орнидиму, өйидиму бирдә академик вә чоң язғучини көрсәң, бирдә аддий дехан вә студентни көрәттиң. У һәммә билән тил тапатти, һәмминиң көңлини елишқа тиришатти. Мурәккәп мәсилиләрни оңайла йешәтти.

Һәқиқәтән у зор истедат егиси болидиған. Һәр қандақ илмий мақалини бир олтириши билән йезип чиқатти. Оқуған қол язма, китапқа интайин тоғра баһа берип, униң муәллипиниму тәәҗҗупләндүрәтти. Мурат әтә-өгүн яки бир нәччә ай әмәс, бәлки бир жил, һәтта униңдин нери болидиған вақиәләрни сезәтти һәм биз өзимиз шунчә йеқин арилишип җүрсәкму, һәр қетим униң әйнә шу алаһидилигигә һәйран қалаттуқ. Униңдики бу өзгичилик һәммини униңға магниттәк тартқачқа, Муратқа әң жуқури лавазимдикиләрниң ишиги очуқ еди. Мәсилән, шу чағдики мәдәнийәт министри И.Омаровниң тәвсийәси билән М.Һәмраевни Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң биринчи кативи Д.Қонаевниң өзи көрүш истигини билдүриду. Муратниң бешиға еғир күнләр чүшкәндә, Өзбәкстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң биринчи кативи Ш.Рашидов уни Ташкәнткә тәклип қилип, алимға мувапиқ хизмәт бериду.

Мурат 1983-жили, бари-йоқи 47 яшқа киргәндә, дунийадин өтти. Әгәр биз униң һәммә утуқлирға жигирмә бәш жил ичидә йетип, кәң шөһрәт қазанғанлиғини һесапқа алсақ, алимниң йәниму қанчилик әмгәк қилип, қанчә пәллиләргә йетидиғанлиғини тәсәввур қилиш тәс әмәс. У интайин яш көз жумди. Мениң ениқ билидиғиним: СССР Педагогика пәнлири академиясиниң новәттики мәҗлисидә йеңидин сайлинидиған академиклар тизиминиң ичидә М.Һәмраевниң фамилияси болған. Униң бу унванни елиши пәқәт вақитқила бағлиқ еди...

Мурат Һәмраевқа охшашлар әсирдә бир қетим ярилиду. Биз XXI әсиргә қәдәм бастуқ. Һәр бир әсирниң өз алаһидилиги бар. Бизниң үмүтимиз йеңи әсирдә йеңи Муратларниң барлиққа келишидә. Униңға биз чоқум ишинимиз керәк.

Рабик ИСМАЙИЛОВ

Раһиләм СЕЙИТОВА

(1938-жили туғулған)

Бари-йоқи 29 йешида Социалистик Әмгәк Қәһримани аталған Раһиләм Сейитова һәққидә йүзлигән қәләмдашлиримиз мақалә-очеркларни язди. Һәтта өз вақтида Кеңәш дәвридики мәтбуатниң карван беши болған “Правда” гезитидиму уйғур қизиниң җасарити һәққидә мақалә елан қилинған еди. “Чарин дәрияси нәгә ақиду” сәрләвһилик анчә йоған әмәс бу мақалида әшу меһнәткәш һәдимиз арқилиқ пүтүн уйғур аял-қизлириниң обризи җүсүнләнгәндәк.

“Су ичкән қудуғиңға түкәрмә”, дегән гәп бар. Һели бәзиләр өткән түзүмни қарилашқа хумар. Лекин униң яхши тәрәплириму нурғун болди. Мәсилән, у чағларда ишсизлиқ тамамән йоқ еди. Адил меһнәт қилған адәм йәрдә қалматти. Раст, коммунистик түзүмниң инсан виждани қобул қилмайдиған пәйтлириму көп. Әгәр чоңқурирақ ойлап көрсәк, һәр қандақ түзүм өз ғайә-нийитигә хас нуқсанлардин хали әмәс.

Биз, кәсипдашлар, бәзән өз ара талашқа чүшүп кетимиз.

– Коммунистлар әттәй, һесават үчүн, һәр бир әмгәк коллективидин “илғарларни” ясашқа уста еди, – дәйду бири.

– Як, бу аддий пухрани үмүтләндүрүшниң усули еди, – дәп рәт қилиду иккинчиси.

Һәр икки пикир мәлум дәриҗидә һәқиқәткә уйғун болған тәғдирдиму, шу дәвирдики әң алий атаққа мунасип болуш лазим еди, әлвәттә. Һә, у мунасипликниң зогулиси болса әҗир-меһнәт. У мунасипни әл-жутму иқрар қилиши керәк еди. Мошундақ амәт қуши 1967-жили дехан қизи Раһиләмниң бешиға қонғанда, чаринлиқларла әмәс, пүтүн уйғур хәлқи тәврينип кәтти. “Алтун Юлтуз” тақған қизға апирин ейтишти.

Қәһриман һәдимиз билән бир нәччә рәт учрашқиним бар. Бир барғинимда у йезидики Мәдәнийәт өйиниң мудири екән. Чирайидин сәл һарғанлиқ чиқип турсиму, өз ишидин мәмнун кишиләргә хас көзидин нурлуқ җилвиси кәтмәйду. Кейинки қетим уни балилар бағчисидин таптуқ. Ра-

һиләм һәдә бағчиниң хожилиқ ишлирини башқуруватқан екән. Кейин у шу йәрдин пенсиягә чиқти.

Чаринға барған журналистлар өзгә мәхсәттә йолға чиққан болсиму, бу йәргә кәлгәндин кейин мошу жутниң даңқини чиқарған икки адәмгә йолуқмай өтмәйду. Бири исми тиригидә ривайәткә айланған егиликниң сабиқ рәиси Мирзигүл Насиров болса, иккинчиси – даңлиқ дехан Раһиләм Сейитова. Ахирқи қетим барғинимизда, биз уни етиздин таптуқ. Инилири Мәсүт вә Мирзат билән бирликтә “Сейит” дехан егилигини тәшкил қипту.

– Кәтмәнниң хумариму, йә тирикчилик ғемиму, һәдә. Йә яшлиғиңиз қалған етизни техила қиялмай жүрәмсиз? – дәп гәпкә пишаң салдуқ.

– Һәр иккиси. Ишләп үгәнгән адәм өйдә олтиралмайдекән. Инилиримниң тәшәббуси билән атимизниң роһи хуш болғай дәп, униң исмида мошу егиликни қурған едуқ. У һазир һәммимизни асраватиду. 20 гектар йеримиз бар. Тәң йеримида үгинип қалған көмүқонақ өстүрүп, гектаридин 40 – 50 центнердин һосул жиғиватимиз. Қалған йеридә бедә, аптапеләз, көктат өстүримиз. Өзимиздин ашқанни сатимиз. Житим-йесирларғиму қол учини бериватимиз, – деди у.

Қәһриман һәдимизниң азғина йери һәққидә һаяжанлинип сөзлишигә қарап, униң һәқиқәтән йәрниң қәдрини билидиғанлиғиға көз йәткүзүш тәс әмәс еди.

– «Ортақ уйдин, оңчә мозай әла», дегән йәргә кәлдиңизму немә? – дедим сөзини бөлүп. Мәхситим өтмүштин гәп тешиш еди.

Ишиниңки, өтмүш, һәтта у көңүлсиз болсиму, бәри бир қоюп бәрмәйду. Инсан тәбиитидин хатиригә майил. Болупму яшинип қалған адәмләр хиялида өтмүшини чарлиғини чарлиған. Чүнки һаят бәри бир гөзәл. Өз дәвридә қулдәк ишләп, бәгдәк һөрмәткә еришкән Раһиләм һәдә үчүн өтмүш хатирилириниң бәкму шеринлиғи һәқ. Алий форумларда көрнәклик дөләт вә жәмийәт әрбаплири, атақлиқ зиялилар билән, чоң-кичик учришишларда һәр хил жиллири жутдашлири һәм мәктәп оқуғучилири билән чүшкән сүрәтләргә толған альбомлар, егилик тарихидин чүширилгән кинофильмлар шу бәхтияр дәмләрниң гувачиси сүпитидә тәкчиләргә идитлиқ тизилипту. Улар өз алдиға. Кейинки әвлат билип кәтмисиму, өтмүшни толирақ кинәйдиған чоңлар икки сөзниң биридила Һаким Авутов, Күлхан Әлбекова, Гүлнарә Розахунова, Туғлуқ Мәдәлиев, Сабир Елубаев, Әхмәт Азиев вә, сөзсиз, Раһиләм Сейитивани тилға елишиду. Мошу жутни жут қилғанму әшундақ аддий инсанлар.

Уйғур наһийәсидә “Қәһриман” дегән йүксәк атаққа сазавәр болған адәмләр санақлиқла. Шуларниң бири болған Раһиләм һәдиниң бирәр муһимларда “Алтун Юлтузини” тақип президиумда олтарғини болмиса, турмушта башқилардин һеч пәрқи йоқ. Пенсиясиму чағлиқ. Униң үстигә түзүм өзгәргәндин кейин, уларму көләңгүдә қелишти. Һазир яшинип қалғиниға қаримай, йәнила шу тирикчилик ғемида жүргән.

Бирдә униңдин:

– Һәдә, адәмләр бир күни һалавитини көрәрмән дәп, яшлиғида өзини

айимай ишләйду. Әгәр шу күткән һалавәт кәлмисә, немә қилғилуқ? – дәп сорап қалдим.

– Һә-әй укам, биз орден, медаль вә атақ үчүн ишлигинимиз йоқ. Турмушимиз өзи шуниңға мәҗбур қилди. Өзимизни асраш үчүн һәм әл-жут алдида уятқа қалмайли дәп, бир кишилик оқәт қилдуқ. Һә, сениң һалавәт дегиниң өйдә ондаңға чүшүп, тәйярни йейиш әмәсқу. Көңлүң хатирҗәм, виҗданиң алдида пак, әл-жут ичидә үзүң йоруқ. Униңдин артуқ һөзүрһалавәт боламдиған.

Растимни ейтсам, кам сөз, тәбиитидин аддий-саддә дехан аялдин мундақ җавапни күтмигән едим.

– Атимиз Сейит Гайитов вә анимиз Зиварәмдин биз бәш пәрзәнт. Үч қиз, икки оғул. Анам 83, дадам болса 99 йешида дунийадин өтти. Мениң утуқлиримни көрүп, уларниң беши көккә йәткән еди. Шу чағда мениңдәк бәхтияр адәм болмиған болса керәк. Атамниң ишәнчисини, анамниң ақ сүтини ақлалиғиним үчүн пәхирлинимән. Һә, мукапат, атақ дегәнлириң көңүлниң хуши екән.

Раһиләм һәдиниң мундақ ечилип параң қилиши интайин кам учрайдиған һадисә. Бу җәһәттин у өз етизлиғидики көмүқонақ шаңлирида еқиватқан суға охшап кетиду. Қинап қойсаң болди, өзи ақивериду. Туруп у мийиғида күлди. Бир қизиқ вақиә есиға чүшсә керәк. Соал нәзәридә көзигә қаридим.

– Көмүқонақниң дан сүйини тутуватқан күнләрниң бири еди. Наһийәгә Қонаев кәлгән екән. Өйдин сәһәр чиқип кәткәчкә, бу иштин хәвирим йоқ. Путумда йоған резинка өтүк, қолумдики кәтмәнму кичик әмәс. Мирзигүл ака меһманларни топ-тоғра мениң етизлиғимға башлап кәпту. Қизирип, татирип чоңларға салам бәрдим. Шу чағда Қонаевниң бирдә путумға, бирдә кәтминимгә қарап, түри өзгирип кәткини һели көз алдимда. У шериклири билән адәм бойидин егиз көмүқонақзарлиқни арилиди. Қайтишида "Ярайсән, қизим" дәп қолумни қисти. Бир қизиқ йери, көп өтмәй маңа өзәмгә чақ келидиған өтүк беришти, – дәп йәнә күлди Раһиләм һәдә.

Раһиләм Сейитованиң һаяти пәқәтла хошаллиқ дәқиқилардин ибарәт десәк, наһайити хаталашқан болар едуқ. У 1938-жили мошу кона уйғур жути Чаринда туғулди. Әс кирмәй урушниң азавини уму тартти. Уруштин кейинки еғир жилларда мәктәптә оқуп жүрүп, көп нәрсиләргә көз йәткүзди. Башақ терип, балилирини аран асриған тул аяллар, көз-йеши қуримайдиған бовай-момайлар һели көз алдида. Тезирақ жутта паравәнчилик болуп, адәмләр дәрт-һәсритини унтуп яшисекән, дәп арман қилди.

1955-жили мәктәпни пүтириши биләнла, яш қиз колхозға сеғинчи болуп ишқа кирди. Сәһәр кетиду, кәч яниду.

"Қизим, оқувалсаңчу", дәп қахшайду ата-аниси. Хойма оқуғиси бар. Бирақ ини-сиңиллири кичик. Йәнила ата-анисини аяп, "Оқуш қачмайду. Укилирим мәктәпни түгәткичә силәргә қол-қанат болай", дәп унмайду қизи. Шундақ қилип, үч жил өтти. Аңғичә Чаринда тиң йәрләр ечилип, көмүқо-

нак өстүрүш қолға елинди. Раһиләм әнди ата кәспини давамлаштурушни қарар қилип, қолиға кәтмән алди. Дәсләп униңға 17 гектар йәр бөлүп бериլди. Шу жили у көмүқонақниң һәр гектаридин 40 центнердин һосул алди. 60-жиллири бу көрсәткүч рекорд һесаплинатти. Ишләмчан қиз бирдинла көзгә чүшти. Рәһбәрләргиму көп нәрсә бағлиқ еди. Егиликни һорунларға өч, меһнәткәшкә көңли очуқ, мүҗәзи чос Мирзигүл Насиров, наһийәни болса йенидин өтүгини ташлимайдиған Кинтал Исламов башқуратти. У жиллири һәр иккиси яш. Шуңлашқиму өзлири охшаш яшларни рәғбәтләндүрүп, өзлириму йөң түрүп, әлгә үлгә болуп ишләтти.

Жилдин-жилға Р.Сейитованиң терилғу мәйдани кәңийишкә башлиди. Һосулиму көңүлдикидәк. 1967-жили болса, дехан қиз 60 гектарниң һәр гектаридин 60 центнердин һосул елип, наһийә бойичә йеңи рекорд орнатти. Шу жили униң мәйдисигә "Алтун Юлтуз" тақилип, Ленин ордени билән мукапатланди. Дехан қизға берилгән атақ-даңқ жутниңму абройини көтиривәтти. Раһиләм һәдиниң архивидики мандатларниң сани йоқ. Наһийәлик, вилайәтлик дәрижидикилири өз алдиға. КПССниң XXIV қурултийиниң, колхозчиларниң пүткүл иттипақлиқ қурултийиниң (1969-ж.) делегати, җумһурийәтлик Алий Кеңәшниң депутати. Мундақ һөрмәт-ишәнчигә көрүнгәнла адәм сазавәр болалматти. Әйнә шундақ чоң-кичик форумлар дехан қиз үчүн университеттинму артуқ болди. Дәсләп һодуқуп, тартинип жүрди. Кейин болса, өзидә ишәнчә пәйда болди.

– Чариңға ат бешини буриған сениң қәләмдашлириңниң санидин адишип қаптимән, – дәйду у сөзини давамлаштуруп. – Депутат сүпитидиму һәр хил адәмләр билән учришип, һәмсөһбәт болдум. Бу мунасивәтләр мениң һаятқа болған көз қаришимни тамамән өзгәртивәтти. Сирттин қаримаққа, һәммә нәрсә тәл-төкүздәк көрүнгини билән аддий пухраниң дәрдиму өзигә йетәрлик еди. Мән шуларға чамимниң келишичә ярдәм қилишқа тириштим.

Раһиләм Сейитованиң топ-тоғра 20 жил һаяти етизда өтүпту. Бу ейтмаққила оңай. Әмәлиятта болса, Қәһриман дегән атиғи туруп, башқилардин кейин қалмасқа тиришқан аялниң туған бешида талай жиғлиғиниму бар. Әтиязниң аччиқ шамили, язниң чидиғусиз аптиви уни "сән аялғу" дәп айиғини йоқ. Бирақ һәр күздә әлниң униңға зоқи келәтти. Мундақ чағда у жил бойи тартқан җапасини унтуп, раһәтлинип қалатти.

Қайсиду-бир рус язғучисиниң "Әгәр сән өтмүшкә тапанчидин оқ атсаң, келәчәк сени зәмбирәк билән атиду", дәп язғини бар. Биз һели йеқин өтмүшни яманлаш билән аварә. Һәр дәвирниң өз қәһриманлири һәм ишни насирға чаптурған осаллириму болиду. Өз вақтида елиға қут-бәрикәт әкәлгән адәмләр бәри бир тарихта қалиду. Һәр қандақ жут, милләт үчүн ундақ пәрзәнтләр ғенимәттур.

Әхмәтҗан ИСРАПИЛОВ

Рәхимжан АВУТОВ (1939 –1999)

Қазақстан Пәнләр академиясиниң мухбир-әзаси, ихтисат пәнлириниң доктори, профессор Рәхимжан Рәхмидин оғли Авутов сабиқ Кеңәш иттипақидики атақлиқ ихтисатчилар қатаридин мунасип орун егилигән көрнәклик уйғур алимидур. Униң һаят йоли, илмий паалийити Алмутида өтти. Кәлгүси алим 1939-жили әйнә шу шәһәрдә туғулған.

Рәхимжанниң ата-аниси Рәхмидин билән Мәхпүрүзхан Алмутиға йеқин Баяндай йезисидин шәһәргә көчүп кәлгән уйғур аилиси еди. Улуқ Вәтән урушиниң қанлиқ мәйданида қаза болған шейитларниң “Хатирә китавидин” елинип, 1992-жили “Вечерняя Алма Ата” гезитида елан қилинған мәлуматлар бойичә, Рәхмидин Авутовниң 1897-жили туғулғанлиғи вә 1943-жилниң 2-февралида изсиз йоқалғанлиғи көрситилгән.

Көйүмчан ана Мәхпүрүзхан уруш жиллири бир қанчә мәһкимиләрдә өй тазилиғучи болуп ишләп, пәрзәнтлири Саламәтхан, Әхмәтжан, Рәхимжанларни тенәтмәй бекип, оқутуп, әл қатариға қошти. Балиларниң һәммисила мәктәпни әла баһалар билән тамамлиди. Саламәтхан (1932 – 1993-ж.ж.) озуқ-түлүк техникумини түгитип, бир карханиға техник-технолог болуп ишқа орунлашқандин кейин, аилиниң турмуш әһвалиму бир аз яхшилинип, меһриван аниға хелила йөләк болди.

Рәхимжанниң акиси Әхмәтжан Авутов (1935 – 1992-ж.ж.) Қазақстан дөләт университетиниң журналистика факультетини тамамлап, өзиниң әмгәк йолини Қостанай вилайәтлик “Ленинский путь” гезитида башлиди. Кейин Қазақстан Дөләт радио вә телевидение комитетида ишләп, өзиниң ихтидарини техиму намайиш қилди. 1976-жили диссертация яқлап, философия пәнлириниң намзити илмий дәрижисигә еришкән Әхмәтжан Авутов жумһурийәтлик “Билим” жәмийитиниң илмий кативи лавазимини атқуруп, жумһурийәт бойичә илим-пән асаслирини, утуқлирини тәрғип қилишта чоң хизмәт көрсәтти.

Аилиниң кәнжиси Рәхимжан биринчи синиптин башлапла йүксәк ба-

һалар билән оқуп, 1957-жили оттура мәктәпни алтун медаль билән тамамлиди. Шу жилила Рәхимжанниң Алмута йеза егилиги институтиниң ихтисат факультетида студентлиқ һаяти башланди. У өзиниң әмгәк йолини институтта оқуватқан мәзгилдила тиң йәрләрдики совхозларниң етизлирида башлиди. Студент болуп туруп тракторист, комбайнчи, шофер, бригадир болуп ишлиди вә бөлүмчиниң агрономи вәзиписиниму атқурди.

Тәләпчан студент алий оқуш орнидики дәсләпки жиллардила өзиниң ихтисадий нәзәрийә вә йеза егилиги ишләп чиқиришини уюштуруш һәм униң ихтисади бойичә илмий-тәтқиқат ишлириға майиллиғини намайиш қилди. Униң йеза егилиги ихтисадиниң проблемилириға аит студентлар конференциялиридә оқуған илмий докладлири бир нәччә қетим мукапатларға еришип, һәтта Москвадики Тимирязов намидики йеза егилиги академиясиниң, Ленинград йеза егилиги институтиниң, Украина вә Белоруссия Йеза егилиги институтлириниң Пәхрий ярлиқлириға сазавәр болған. Институтниң ахирқи үч жили давамида Ленин стипендиати аталған Рәхимжан бу алий билим дәргаһини 1962-жили қизил диплом билән түгәтти вә шу оқуш орниниң Йеза егилиги ишләп чиқиришини уюштуруш вә планлаш кафедрисиға ишқа тәклип қилинди. Р.Авутов бу йәрдә аддий оқутқучидин профессорғичә, институтниң илмий ишлар бойичә проректорғичә болған чоң мусапиләрни бесип өтти.

Рәхимжан әмгәк паалийитидә оқутқучилиқ вә илмий- тәтқиқат ишлирини тәңла елип барди. Уни студент вақтидин яхши билидиған устази – Йеза егилиги ишләп чиқиришини уюштуруш вә планлаш кафедрисиниң башлиғи Х.Чурин Алмута вилайити үчүн йеңи техникилиқ зираәт – тамакидин жуқури һосул елиш мәсилилири бойичә илмий-тәтқиқат ишлирини жүргүзүшкә дәвәт қилди. Шуниң билән устаз вә шагирт мәслиһәтлишип, “Қазақстанда тамака йетиштүрүшни уюштурушниң асасий мәсилилири” дегән намзатлиқ диссертация мавзусиға тохталди вә у илмий кеңәштә бәкитилди.

Р.Авутов өзиниң илмий-тәтқиқатлирида муһим үч мәсилигә алаһидә диққәт бөлди: 1. Жумһурийәттә тамака ишләп чиқиришиниң һазирқи әһвали. 2. Тамакини пәрвиш қилишта қоллиниливатқан асасий агротехникилиқ усулларни ихтисадий жәһәттин баһалаш. 3. Әмгәк үнүмини көтириштә муһим әһмийәтлик резервларни ениқлаш. Әйнә шу ишларни әмәлгә ашуруш йолида яш тәтқиқатчи алди билән мәмликәт миқиясидики илмий мәлуматларни, нәтижиләрни, хуласиләрни үгәнди. Шуниң билән биллә Рәхимжан Алмута вилайитидики тәтқиқат объекти болған совхозларниң, бригадиларниң, заводларниң илғар тәжрибилирини кәң үгинип, статистикилиқ мәлуматларни жиғип, тәһлил қилди.

Намзатлиқ диссертацияни яқлаш алдида Р.Авутов салмақлиқ илмий нәтижиләргә еришип, 1965 – 1967-жиллири мабайнида “Коммунизи туғи” (һазирқи “Уйғур авази”), “Ленинская смена” (һазирқи “Экспресс К”), “Сельская жизнь” гезитлири сәһипилиридә бир түркүм мақалиларни, “Знание”,

“Қайнар” нәшриятлирида “Тамака өстүрүш – Алмута вилайити йеза егилигиниң жуқури кирим беридиған саһаси” (рус вә уйғур тиллирида), “Тамакиниң жуқури һосуллуқ сортлирини өстүрүш” намлиқ китапларни чиқарди. Булардин ташқири яш алим Пүткүл иттипақлиқ тамака илмий-тәтқиқат институтиниң Қазақстан қисми бойичә 1965-жиллиқ илмий һесавитини тәйярлап, Москвада елан қилдурди, шундақла униң “Қазақстанда тамака өстүрүшниң ихтисади вә униң уюштурулуши” намлиқ монографияси “Қайнар” нәшриятида йоруқ көрди.

Диссертацияниң мавзуси бойичә мәтбәәдә рус, қазақ, уйғур тиллирида бесилған илмий әмгәклиридики салмақлиқ пикирләр пән дуниясиға җиддий тәтқиқатчиниң дадил қәдәм ташлаватқанлиғидин дерәк берәтти. Чүнки мәтбәәдин чиққан униң илмий әмгәклири намзатлиқ диссертацияниң һәҗимидин икки һәссә артуқ болуп, пән саһасида аз учришидиған әһвал еди. Бу диссертация яқланмай турупла, униң тәтқиқатлири, илмий нәтиҗилири вә хуласилири мәмликәт даирисидә кәң таралди, дегән сөз еди.

Мана шундақ утуқларни қолға кәлтүргән Рәхимжан Авутов Қазақстан Дөләт йеза егилиги институтиниң илмий кеңишидә 1967-жили намзатлиқ диссертациясини утуқлуқ яқлиди. Алим оқутқучилиқ паалийитидиму хелә тәҗрибиләрни қолға кәлтүрүп, студентлар алқишиға сазавәр болди. Шуңлашқа униңға көп өтмәй, доцент дегән илмий унван берилди. Рәхимжан өз муваппәқийәтлирини чоңқурлаштуруп, тәтқиқат ишлирини йүксәк дәриҗигә йәткүзүш йолида тинмай әмгәк қилишқа адәтләнди. Нәтиҗидә бу адәт зор тәләпни, мәхсәтчанлиқ нишанни бәрпа қилди.

Р.Авутов 1970 – 1973-жиллири Ленинград йеза егилиги институтиниң докторантурисида оқуп, чоң көләмлик докторлуқ диссертациясини тәйярлашқа киришти. Униң докторантурида оқуп жүргән жиллири әң үнүмлүк мәзгили болди. У бу йәрдә йеза егилигиниң ихтисади бойичә пүткүл иттипаққа тонулған, бу пәнниң тәрәққиятиға чоң үлүш қошқан алимлар билән йеқин мунасивәт бағлиди. Улар яш алимға һәр җәһәттин ярдәм көрсәтти. Докторлуқ диссертацияни яқлаштики шәрткә бенаән Рәхимжан монография шәклидики илмий әмгәклирини нәшир қилиши һаҗәт еди. Әйнә шундақ җиддий пәйтләрдә Қазақстан Йеза егилиги академиясиниң мухбир-әзаси, профессор Х.Арыстанбеков, өзиниң устази Х.Чурин, ленинградлиқ алим Г.Романченко, Кострама йеза егилиги институтиниң профессори Д.Вермель вә башқилар халис ярдәмлирини айимай, һәр дайим уни қоллап-қувәтләп турди.

Р.Авутовниң (Х.Арыстанбеков билән һәмкарлиқта) 1973-жили нәшрдин чиққан “Қазақстан совхоз ишләп чиқиришиниң ихтисадий мәсилилири” намлиқ монографияси пәқәт Қазақстандила әмәс, бәлки пүткүл СССР даирисидә иҗабий пикирләргә егә болди. Бу утуқниң давами болуп шу жили алимниң “Совхоз ишләп чиқиришиниң рентабельлиги” намлиқ йәнә бир көләмлик монографияси йоруқ көрди. Совхозларниң, планлаш вә йеза егилиги идарилириниң, илмий мәһкимиләрниң хадимлириға, алий оқуш

орунлири вә техникумларниң студентлириға, йеза егилиги рәһбәрлири вә мутәхәссислиригә молҗаланған бу китап 1973-жилниң өзидила муәллипниң докторлуқ диссертацияни яқлиши үчүн йол ачқан еди. Рәхимжанниң устази Х.Чуриниң мәлуматлири бойичә, 34 яшлиқ алимниң утуқлири жуқурида аталғанлар биләнла чәкләнмиди. Диссертант "умумий көләми 45 басма тавақтин ибарәт 30дин ошуқ илмий әмгәк елан қилди, уларниң ичидә икки чоң монография, 8 китапчә вә бир түркүм илмий мақалилар бар", дәп язған еди устази шагирти тоғрилиқ.

Шу жиллири илим-пән, мәдәнийәт, сәнъәтниң кани болған Ленинградта диссертация яқлашниң өзи иттипақ миқиясида наһайити абройлуқ иш һесаплинатти. Талантлиқ уйғур жигити шу шәһәрдики йеза егилиги институтида мәшһур алимлар алдида диссертациясиниң мәзмунини инавәтлик мәнбәләр, ишәшлик дәлилләр, оригинал хуласә-нәтиҗиләр билән баянлап бәрди. Доклад тамамланғандин кейин, илмий кеңәшниң әзалири диссертантқа арқа-арқисидин соалларни яғдурушқа башлиди. Рәхимҗанниң ейтишиға қариғанда, униңға һәммиси болуп 33 соал берилгән. Буниң сәвәви, мәзкүр институт тарихида йеза егилигиниң ихтисади бойичә Р.Авутов охшаш яш алимниң биринчи қетим докторлуқ илмий дәриҗини елиш үчүн җүръәт қилғанлиғида екән.

Әйнә шуниңдин кейин Рәхимҗан Авутов өзиниң илмий-педагогикилиқ паалийитигә барлиқ күч-ғәйрити билән шуңғуп кәтти. 1974-жили ихтисат факультетиниң декани лавазимиға сайланған алим институт бойичә әң яш рәһбәрләрниң вә тәшкилатчиларниң бири болди. Институт ректори профессор Х.Арыстанбековму Рәхимҗанниң келәчигигә чоң үмүт билән қаратти. Рәхимҗан устазиниң ишәнчисини үнүмлүк әмгиги билән ақлалиди. Бу жиллири Қазақстан хәлиқ егилигиниң асасий саһаси болған йеза егилиги ихтисадиниң тәрәққияти, болупму униң бесип өткән тарихий йоллири тоғрилиқ илмий әмгәкниң зөрүрлүги ениқланди. Бу мурәккәп ишни уюштурушта, әмәлгә ашурушта Авутовниң роли алаһидә болди. Китап тәйярлинип, "Қазақстан йеза егилигиниң ихтисадий тәрәққияти" нами билән қазақ тилида 1975-жили "Қайнар" нәшриятида бесилип чиқти. У йеза егилигиниң ихтисадий тәрәққияти җәриянлирини үгәнгүчиләргә, сәясий, ихтисадий мәктәп вә семинарларниң тиңшиғучилириға һәм студентлириға һаҗәтлик оқуш қурали сүпитидә яхши инкасларға егә болди.

Пәйдин-пәй Р.Авутов пәқәт Қазақстандила әмәс, бәлки сабиқ СССР бойичә салмақлиқ ихтисатчи алим, тәҗрибилик педагог сүпитидә тонулушқа башлиди. Уни пат-патла башқа шәһәрләрдики йеза егилиги институтлириниң рәһбәрлири дөләт емтиһан комиссиялирини башқуруп бериш үчүн тәклип қилатти. Биринчи қетим уйғур алими СССР Йеза егилиги министрлиги баш башқармисиниң буйруғиға бенаән, 1976-жили өзи докторлуқ диссертациясини яқлиған Ленинград институтиниң ихтисат факультетида қобул қилиш комиссиясиниң рәиси болди. Кейинирәк у Москва, Ленинград, Киев, Ташкәнт шәһәрлиридики йеза егилиги институтлирида дөләт емтиһан комиссиялириниң рәиси болуп, он қетим қатнашти.

Ихтисат пәнлиринин доктори, профессор Рәхимҗан Авутовниң ярдимигә пәқәт униң студентлири, диссертантлирила муһтаж болмай, бәлки алий оқуш дәргаһлирида йеңи кафедра яки факультет тәсис қилинған чағлирида тәҗрибилик тәшкилатчиға мураҗиәт қилатти. Мәсилән, Алтай йеза егилиги институтиниң ректори Л.Войтов өз телеграммисида ректор Х.Арыстанбековқа мураҗиәт қилип, ихтисат факультетиниң декани, профессор Р.Авутовниң өзлиридә йеңи уюштурулған ихтисат факультетиға илмий вә оқуш-методика җәһәттин ярдәм көрситишини сориған.

Көрнәклик алим өзиниң 50 яшлиғини чоң илмий утуқлар билән қарши алди. У җиддий һәрикәт қилип, муәллипләр коллективини топлап, қайта қуруш, ашкарилиқ, демократия шараитида иҗтимаий-ихтисадий тәрәққиятни чапсанлитиш вә егилик механизмини мукәммәлләштүрүш проблемилириға беғишланған “Һәр кимниң иши” намлиқ 15 басма тавақ һәҗимдики китавини 1989-жили “Қазақстан” нәшриятида чиқарди.

Юбилей һарписидики йәнә бир хошаллиқ профессорниң Испаниягә сәпири болди. У Қазақстанниң вәкили сүпитидә СССРниң Испаниядики күнлиригә қатнашти. Р.Авутов “Қазақстан агросанаәт ишләп чиқириши иҗтимаий-ихтисадий тәрәққиятиниң асасий йөнилишлири” мавзусида Мадрид университетиниң оқутқучи-студентлариға тәрҗиман арқилиқ, шундақла өзи инглиз тилида лекция оқуди. Мәзкүр оңушлуқ сәпиридин қайтип кәлсә, “Қайнар” нәшриятида “Агросанаәт ишләп чиқириши комплексини қайта қурушниң өткүр қирлири” намлиқ монографиясиниң корректуриси тәйяр болупту. Бу китапму үнүмлүк әмгәк қиливатқан алимниң тойиға қошулған йәнә бир төһпә болди.

1980 – 1991-жиллири Москва, Ленинград, Ташкәнт, Ашхабад, Бишкек шәһәрлиридики йеза егилиги институтлириниң докторлуқ диссертация яқлаш бойичә ихтисаслаштурулған кеңәшлириниң әзаси сүпитидә уйғур алими пүткүл иттипақ бойичә алимларни йетилдүрүш ишиға, шундақла җумһурийәт даирисидә 1973-жилдин тартип һаятиниң ахириғичә Қазақстан Йеза егилиги академияси йенидики ихтисат вә агросанаәт комплексини уюштуруш институти, Қазақстан башқуруш дөләт академияси илмий кеңәшлириниң әзаси сүпитидә, илим-пән саһасида жуқури дәриҗилик кадрларни тәйярлашқа салмақлиқ һәссә қатти. 1980-жилдин бу ян 19 жил җәриянида у Қазақстан Йеза егилиги институтиниң ихтисаслаштурулған кеңишиниң рәиси болди. Р.Авутов шундақла йеза егилиги институтлириниң студентлири үчүн дәрисликләрни тәйярлашқиму паал қатнашти. Шулар җүмлисидин “Йеза егилиги карханилирида ишләп чиқиришни уюштуруш” (1993, қазақ тилида), “Агробизнесниң теорияси вә әмәлияти” (1997, рус тилида, М.Оспанов. Х.Ертазин билән бирликтә) охшаш дәрисликләрни аташқа болиду. У тәйярлиған дәрислик чәт әлдиму нәшир қилинди. Болғариядики шагирти Д.Димов билән һәмкарлиқта язған “Йеза егилиги дөләт карханилиридики ишләп чиқиришниң үнүмдарлиғи” сәрләвһилик дәрислик Софияда 1974-жили болғар тилида бесилған.

Р.Авутовниң умумий әмгәк стажи 43 жил болуп, униң 38 жили илмий-педагогикилиқ паалийәткә сәрип қилинған. Әйнә шу жиллар мабайнида алим 300гә йеқин илмий әмгәк елан қилған, җүмлидин 21 монография, 40 китапчә. Бу нәширләр 300 басма тавақни тәшкил қилиду.

Р.Авутов 400дин ошуқ студентниң диплом ишиға рәһбәрлик қилип, 21 пән намзити вә 5 пән докторини тәйярлиди. Ихтисаслаштурулған кеңәшләрдә 40 намзатлиқ, 12 докторлуқ диссертацияләргә рәсмий оппонент болди.

Профессор Рәхимҗан Рәхмидин оғли Авутов 1999-жили бари-йоқи 60 йешида һаяттин өтти. Амма униң мәмликитимизниң илим-пәнигә, болупму йеза егилиги ишләп чиқиришиниң тәрәққиятиға қошқан чоң һәссиси бүгүнки күндиму мутәхәссисләр, алимлар тәрипидин жуқури баһаланмақта.

Савут МОЛЛАВУТОВ

Роберт ТУРДИЕВ (1939 – 2000)

1996-жили күздә мени җумһурийәтлик Уйғур мәдәнийәт җәмийитиниң рәиси сүпитидә Түркия пайтәхти Анкарада болуп өтидиған түркий тиллиқ әлләр вәкиллириниң новәттики қурултийиға қатнишидиған Қазақстан делегацияси тәркивигә киргүзүпту. Делегация әзалириниң һөҗҗәтлирини рәтләш Қазақстан Ташқи ишлар министрлигигә мунасивәтлик болғанлиқтин, мән шу йәргә бардим. Бенаниң ичидә қайси кабинетқа киришимни билмәй турғинимда, иккинчи қәвәттин чүшкән қарикумчақ, оттура бойлуқ, қәдди-қамити келишкән, күл рәң костюмдики көз әйнәклик киши бир аз маңа қариғандәк болдидә, андин йеқин келип, русчә: “Немә, тонумидиңму?”, деди. Шундақ дейиши биләнла мән қучиғимни ечип: “Роберт!”, дәп вақиравәттим. У өз кабинетиға тәклип қилғандин кейин, биз өткән-кәчкән параңларни қилдуқтә, мән униң аталмиш министрликтә бир аздин бери хизмәт қиливатқанлиғидин хәвәр таптим. У бир саат ичидила мениң һөҗҗәтлиримни тоғрилап бәрди. Шуниңдин кейин Роберт һаяттин өткичә қоюқ арилишип җүрдуқ...

Роберт иккимиз Ташкәнттә өткән әсирниң 50-жиллириниң иккинчи йеримида тонушқан едуқ. Мән уни мениңдин бир курс төвән оқуйдиған һәдиси Клара ятидиған ятақта бир нәччә қетим көргән вә анда-санда сөзлишип қалаттуқ. Иккинчи қетим Алмутида, униң өйлиниш тойида учраштуқ. Аридин чарәк әсир өткәндин кейин биз үчинчи қетим Талғирда, униң бир уруқ-туққинининиң өйидә дидарлаштуқ. Бир-икки күн биллә болғандин кейин бизниң учришишимиз Москвада давамлашти. Биз Алмутида униң Москвада өтидиған хәлиқ ара китап йәрмәнкисигә келидиғанлиғи һәм мән униңға Алмута нәшриятлирида чиққан уйғурчә китапларни көрситидиғанлиғим тоғрилиқ алдин-ала келишивалған едуқ. Амма Роберт көргәзмигә келәлмиди. Әксичә, мениңдин шу жиллири интайин аммибаплиққа егә болған Н.Ровенскийниң “Портретлар зуванға кирди” намлиқ китавини сорап, өзиниң алдиға келип кетишни илтимас қилди.

Мән китапни тепип, у хизмәт қилидиған Смоленск мәйданидики СССР Ташқи ишлар министрлигигә барсам, пропуск йезип қоюпту. Лифт билән шу бенаниң жигирмидин ошуқ бир қәвитигә көтирилдим. Пропуск йезилған кабинетниң ишигини ечип, ичигә кириведим — бир тәрәптә аял, иккинчи тәрәптә әр киши олтирипту. Еһтимал, катип-референтлар болуши керәк, дәп ойлидим. Қолумдики қәғәзни аялға көрситиведим, у: "Роберт Шакир оғли сизни күтүватиду", деди. Йоған, аранла ечилидиған қоңур ишикни тартип, бөлмә ичигә кирдим. Интайин кәң-таша кабинетниң ичигә қәдәм бесишим биләнла Роберт орнидин туруп, алдимға кәлдидә, биз кучақлишип көрүштуқ. У-бу сөздин кейин Роберт өзиниң көргәзмигә келәлмигәнлигиниң сәвәвини ейтип бәрди. У муһим мәсилә бойичә Америкиға, БМТ Баш Ассамблеясиниң новәттики сессиясигә учуши керәк екән. Шуниңға тәйярлиқ көрүватқанда, күтүлмигән йәрдин униң үстидин әризә чүшүпту. Әризә болғанда, йеқинда ажришип кәткән аяли йезипту. Коммунист Р.Турдиевниң тәртивини партия бюросида қарашниң орниға, уни министрниң өзи, Э.Шеварднадзе алдиға чақирипту. Қапиғини түргән министр Роберт-ниң салимиғиму җавап бәрмәй, әризини көрситиптудә вә "Бу немә гәп?", дәп сорапту.

– Оюмға бу сөзләр қандақ кәлгәнлигини шу пәйттә өзәмму билмәймән, — деди сөһбәтдишим, — амма мән һодуқмайла: "Эдуард Амврос оғли, өзиңиз яхши билисизки, мениң хизмитим әрәп, мусулман мәмликәтлиригила бағлиқ болмай, мән өзәмму мусулман. Әнди мусулманлар әнъәнисигә кәлсәк, шәриәт бойичә, әр кишиниң төрт хотун елишқа һоқуқи бар. Мән һазирчә пәқәт икки қетим өйләндим", дәп җавап қайтурдум. Дейишниғу дедим, амма өзәм чөчүп туримән. Министр болса, бир аз җим олтардидә, кейин қақахлап күлүп кәтти. "Тапқиниңни қара, демәк, йәнә икки қетим өйлинисәнкәндә? Бопту. У сениң мәйлиң. Бирақ өйләнгичә Нью-Йоркқа берип қайтишиң керәк" дедидә, әризиниң мәсилиси шуниң билән аяқлашти...

Мән Робертниң хизмитидин, шу хизмитигә бола әрәп мәмликәтлиригә пат-пат баридиғанлиғидин, шу йәрләрдә дипломат сүпитидә учришишлар өткүзүп, музакириләрни жүргүзидиғанлиғидин анчә-мунчә хәвәрдар едим. Лекин униң КПСС Мәркизий Комитети Сәясий Бюросиниң әзаси, СССР ташқи ишлар министри Э.А.Шеварднадзе охшаш жирик әрбап билән жуқуридикидәк сөзлишиши, хәлиқ ара мәсилиләргә бағлиқ БМТ Баш Ассамблеясиниң сессиялиригә қатнишиши мени һәммә тәрәптин тәәҗҗүпләндүрди. Кейинирәк билсәм, Роберт Шакир оғли өз вақтида Л.Брежнев, Н.Косыгин, Н.Подгорный әрәп мәмликәтлириниң биринчи рәһбәрлири билән учрашқанда, уларға тәрҗиманла әмәс, бәлки мәслиһәтчиму болған екән. Әнди А.Громыко вә Э.А.Шеварднадзелар болса, уни әрәп мәмликәтлири бойичә жирик мутәхәссисләрниң бири сүпитидә жуқури баһалаттекән. Буниңға бирла мону мисални кәлтүрүшкә болиду.

Сәясәтшунас Тедд Холфниң Англиядә чиққан "Россияниң 1945-жилдин 2000-жилғичә болған ташқи сәясий институтлири вә мәнпийәтлири"

китавида мундақ қурлар бар: “1978-жилниң ахирида КПСС Мәркизий Комитетида өткүзүлгән кеңәшмиләрниң бирипә Пономаревниң (КПСС Мәркизий Комитети Сәясий Бюросиниң әзалиғиға намзат, КПСС Мәркизий Комитетиниң кативи – **Р.И.**) орунбасари Р.Ульяновский мундақ деди: “Биз шундақ умумий пикиргә келишимиз керәкки, әрәп хәлқиниң миллий-азатлиқ күриши социалистик инқилапқа өсүп йетилмәктә. Америка империализми билән келишиш пәқәт әрәп ишчилар синипини бузуп, уни һәқиқий сәясий мәхсәтлиридин чәтләштүриду”.

Мәркизий Комитетниң бенасидин чиқип кетиветип, СССР Ташқи ишлар министрлигиниң эксперти Роберт Турдиев: “Я, Худа! Бу кишиләрниң дунияда немә болуватқанлиғидин хәвири барму? Улар Йеқин Шәриқтики қайси әрәп ишчилар синипи вә социалистик инқилап һәққидә сөз қиливатиду? Бу қерилар қәйәрдә яшаватиду? Айдиму яки Марстиму?”, дәп хитап қилди. “Кона мәйдандики бенада” (КПСС Мәркизий Комитетиниң бенаси – **Р.И.**), дәп җавап бәрди униңға йәнә бир дипломат Анатолий Филев. Әң қизиғи шуки, иккисиниң бу сөзлирини А.Громыко аңлап туратти”.

Мәзкүр диалог йүз бәргән вақитта А.Громыко КПСС Мәркизий Комитети Сәясий Бюросиниң әзаси, СССР ташқи ишлар министри болидиған. Робертниң униң алдида Мәркизий Комитетта болуп өткән кеңәшмигә наразилиқ билдүрүши, партия вә һөкүмәт рәһбәрлириниң йеши тоғрисида сөз қилиши яш дипломатниң министр алдида хелә абройға егә екәнлигидин дерәк берәтти. Чүнки “у хитап қилған қерилар” қатариға яш җәһәттин министрниң өзиму ятатти...

Роберт Шакир оғли Турдиев 1939-жили Уйғур наһийәсиниң Подгорное йезисида дунияға кәлгән. Униң дадиси Шакир акини көпчилик “Коммунизм туғи” (һазирқи “Уйғур авази”) гезитиниң редакциясидики хизмитигә бағлиқ билиду. Униң оғли Алмутидики 57-рус мәктивини тамамлиғандин кейин, бир жил һәр хил хизмәтләрдә болуп, ахири өзиниң изгү мәхсити — Москвадики Хәлиқ ара мунасивәтләр институтиға чүшиду. Уни 1964-жили түгитип, СССР Ташқи ишлар министрлигигә хизмәткә қобул қилиниду. У дәсләп СССРниң Йемен вә Мисирдики әлчиханилирида паалийәт елип берип, 1973-жили әрәп мәмликәтлириниң рәһбәрлири билән болған әң йуқсәк дәриҗидики учришишларға тәрҗиман болуп бәкитилиду. 1979-жили Дипломатия академиясидә намзатлиқ диссертация яқлайду вә өзи ишләватқан министрликтә Йеқин Шәриқ тоқунушлирини течлиқ йоли билән һәл қилиш секторини башқуриду. Кеңәш делегациялири тәркивидә БМТ Баш Ассамблеясиниң бир қанчә сессиялиригә вә БМТниң Женевидики штабида болуп өткән мәхсус учришишларға, шундақла БМТниң Иерусалимдики сессиялиригә қатнишиду. Роберт Шакир оғли СССР Ташқи ишлар министрлигиниң Йеқин Шәриқтә течлиқ орнитиш мәсилилири бойичә АҚШ, Улуқ Британия, Франция вә Швейцария ташқи ишлар министрликлири билән болған мәслиһәтлик учришишларниң утуқлуқ өтүшигә чоң һәссә қошқан. 1990-жили у СССРниң Тунистики консули

болуп тайинлиниду, бу әмәлиятта СССРниң Палестинини азат қилиш тәшкилатидики әлчиси дегәнни билдүрәтти.

1993-жили Роберт Турдиев СССР Ташқи ишлар министрлиги Йеқин Шәриқ вә Шималий Африка департаментиниң башлиғи болиду. 1995-жили у Қазақстанға қайтиду вә өзиниң хизмитини давам қилип, Қазақстан Җумһурийити Ташқи ишлар министрлигидә алаһидә тапшуруқлар бойичә әлчи лавазимини атқуриду...

Роберт студентлиқ жиллиридила Гамаль Абдель Насирниң китавини тәрҗимә қилиду. Бу униң әрәп тилини мукәммәл егилигәнлигидин дерәк берәтти. Шуңлашқа СССР Сода министрлиги өз саһаси бойичә әрәп мәмликәтлири билән музакириләр жүргүзүш үчүн институттин тәрҗиман сориғанда, ректорат иккиләнмәй Роберт Турдиевниң намзитини көрситиду. Мундақ әһвал бир нәччә қетим тәкрарлиниду вә, өз новитидә, Қаһиридин сода мунасивәтлиригә бағлиқ һөкүмәт делегацияси Москваға кәлгәндә вә улар СССР Министрлар Кеңишидә қобул қилинғанда, тәрҗимә ишлириға башқилар қатарида Робертму қатнишиду. Әнди у институтни тамамлап, Ташқи ишлар министрлигигә хизмәткә елинғанда һәм у йәрдә Йеқин Шәриқ департаментида иш елип барғанда, уни әрәп мәмликәтлириниң рәһбәрлири билән болған әң жуқури дәрижидики учришиш вә музакириләргә тәклип қилиду. 1972-жилниң ахирида Йеқин Шәриқтики вәзийәтниң мурәккәплишишигә бағлиқ Москваға Мисир вә Сириядин әң жуқури дәрижидики делегацияләр келиду. СССР тәрипидин униңға Министрлар Кеңишиниң рәиси А.Косыгин вә Алий Кеңәш Президиуминиң рәиси Н.Подгорный қатнишиду. Музакириләр җәриянида ихтисадий ярдәм билән биллә қурал җәһәттин ярдәм көрситиш мәсилисиму көтирилиду. Әрәп рәһбәрлири мошуниңға бағлиқ өз тарихи, әрәп вә Исраил мунасивәтлири үстидиму тохтилип өтиду. Ихтисадий мәсилиләр бойичила тәйярлиқ көргән Кеңәш рәһбәрлири бир аз қийнилишқа башлиғанда, уларға наһайити еһтиятлиқ билән тәрҗиман-дипломатлар ярдәмгә келиду. Мошу музакириләр өтүп, бир аз вақиттин кейин Ташқи ишлар министрлигиниң рәһбәрлиги СССР Министрлар Кеңишидин тәрҗиманлар хизмитини жуқури баһалиған миннәтдарлиқ хәт алиду. Шуниңдин кейин Косыгинму, Подгорныйму әрәп мәмликәтлириниң рәһбәрлири билән учрашқанда, тәрҗимә ишиға асасән Роберт Турдиевни җәлип қилиду. Униң мундақ болушиниң мәлум сәвәплириму бар еди. Қарикумчақ Роберт өзиниң сиртқи көрүнүши җәһәттин әрәпләрдин һеч бир пәриқләнмәтти. Әрәпләр музакириләрдә сериқ чачлиқ европилиқларға қариғанда, өзлиригә охшап кетидиғанниң болушини халатти вә бәзидә буни очуқтин-очуқ изһар қилатти. Бизниңкиләргә, әлвәттә, униң билән һесаплишишқа тоғра келәтти. Әнди 1973-жили Р.Турдиевниң әрәп мәмликәтлириниң рәһбәрлири билән болған әң йүксәк дәрижидики учришишларға рәсмий тәрҗиман болуп бәкитилиши униңға бу саһада кәң йол ачиду вә бара-бара у Л.Брежневтин башлап КПСС Мәркизий Комитети Сәясий Бюро әзалириниң һәммисигә дегидәк тәрҗиман болуп хизмәт қилиду.

Тәрҗимә иши, бир тәрәптин, тил маһирлиғини, бир тилниң мәзмунини дәрһал иккинчи тилға йәткүзүшни тәләп қилса, иккинчи тәрәптин, рәһбәрләрниң немә тоғрисида сөһбәтлишиватқанлиғини, йәни күн тәртивидики мәсилини толуқ билишни тәләп қилатти. Әгәр биз КПСС Мәркизий Комитетиниң Баш Кативи Л.Брежневниң вә униң әтрапидикиләрниң хелила җиллар мабайнида қәғәзгә йезип бәргәнни аран оқуйдиғанлиғини һесапқа алсақ, уларға әркин сөһбәт җүргүзгәндә, қәғәзсиз башланған музакириләрдә қоюлған соалларға җавап бериш тоғра кәлгәндә, тәрҗиманларниң қанчилик қийнилидиғанлиғи өз-өзидин чүшинишлик болса керәк. Мошуниңға бағлиқ көп вақитларда Леонид Ильич үчүн соалларға тәрҗиманлар җавап берәттекән. Мүҗәз-хулқи юмшақ Леонид Ильич буни биләттиму-билмәттиму намәлум – һәр һалда тәрҗиманлар униң қерилиғини, айрим соалларни тамамән чүшәнмәйдиғанлиғини билиндүрмәсликкә тиришатти. Мундақ пәйтләрни Робертму нурғун қетим өз бешидин өткүзгән.

Вақитниң өтүши билән у Кеңәш Иттипақидиму вә чәт әлләрдиму алий дәриҗилик рәсмий тәрҗиман сүпитидә тонулиду вә Йеқин Шәриқ мәсилилири бойичә һәммә җәһәттин пишип-йетилгән мутәхәссискә айлиниду. Униң кеңәш делегацияси тәркивидә бир нәччә қетим Мисир вә Йәмәндә болуп қайтиши, БМТ Баш Ассамблеясиниң алтә сессиясигә қатнишиши, әрәп – исраил тоқунуши раса әвҗ алғанда уни бир йолға селиш үчүн Москва, Женева, Стокгольм вә башқа шәһәрләрдә кәйни-кәйнидин өткүзүлгән Кеңәш – Америка музакирилириниң һәммисигә дегидәк иштрак қилиши буниңға дәлилдур. У бирдә өзи сөзгә чиқса, йәнә бир пәйттә делегация башлиғиниң мәслиһәтчиси хизмитини атқуратти. Вақит өтүши билән уни иккинчи рангдики Пәвқуладдә вә толуқ һоқуқлуқ әлчи қилип бәлгүлигән СССР Алий Кеңиши Президиуминиң Пәрмани чиқиду. Бу, демәк, лазим вақтида у һәр қандақ мәмликәттики кеңәш әлчисиниң вәзиписини атқуралайду, дегән сөз еди.

Учришишлар, сөһбәтләр турақлиқ тәкрарланғанлиқтин, башқа мәмликәтләрниң делегация рәһбәрлири ихтиярсиз һалда, Робертқа барғансири қизиқиш билән қарайду вә беваситә униң билән мунасивәт бағлайду. Шуңлашқиму уларниң бәзилири уйғур дипломатиниң достлириға айлиниду. Мәсилән, Р.Турдиев Сәудийә Әрәпстаниниң ташқи ишлар министри, корольниң оғли Саид Бен Фейсал, мошу әлниң АҚШдики әлчиси Бандер Бен Султан, Ливия йетәкчиси Муаммар Қәддәфи, Палестина рәһбири Ясир Әрафат вә башқиму әрәп мәмликәтлириниң рәһбәрлири билән йеқин алақида болған еди. Улар һәр қандақ қолайлиқ пәйт мәвҗут болғанда дидарлишатти. Бирдә бу иш Москвада йүз бәрсә, бирдә әрәп мәмликәтлириниң пайтәхтлиридә орун алатти яки учришиш вә әнҗуманларға бағлиқ дунияниң башқа бир йеридә өтәтти.

Рус мәктивидә оқуған Роберт өзиниң уйғур екәнлигини һәр дайим һис қилип, керәк вақтида ана тилида сөзләшкә һәрикәт қилсиму, дипломатия саһасидики дәсләпки җиллири өз миллити тоғрисида бирәр қетим чоңқу-

рирақ ойлап, өз хəлқиниң өтмүши, тарихи билəн қизиққан əмəс еди. Ясир Әрафат билəн нурғун қетим учришип, сөһбəтлəшкəндин кейин, болупму Палестина лидериниң өз хəлқи, униң ечинишлиқ тəғдири һəққидə һаяжанлинип, һəтта көзгə яш елип ейтқанлиридин кейин, палестиниликларниң нурғун жиллар бойи өз мустəқиллиги үчүн тохтимай күрəш жүргүзүватқанлиғидин һəммə тəрəптин хəвəрдар болғандила, у аста-аста өз хəлқиниң тəғдириниму шуларникигə охшитиду. Билгиничə уйғурлар һəққидə сөзлəп бəргинидə, Әрафат гоя күрəш сəпдишини тапқандəк, Робертниң сөзлиригə хошал болатти. Әрафат өзлиригə охшаш тəғдирдаш хəлиққə һисдашлиқ билдүрүшни билəтти. Мошундақ сөһбəтлəрниң биридин кейин Москваға қайтқан Роберт уйғуршунас алим Турсун Рəһимов билəн учришиду вə униңдин өз хəлқиниң тарихи тоғрисида нурғун мəлуматларға егə болиду.

Йеқин Шəриқ мəсилиси билəн кəспий түрдə шуғулланған Роберт, бир тəрəптин, дипломат сүпитидə өз вəзиписини жуқури җавапкəрлик билəн ада қилса, иккинчи тəрəптин, у чигич мəсилилəрни һəл қилиш җəриянида интайин нурғун материал топлаш мүмкинчилигигə еришиду. Әнди бу региондики вəзийəтни, униңға нисбəтəн қизиқишни тəсəввур қилидиған болсақ, бу йəрдики əһвални объектив йорутуп, мəжут кризистин қутулушниң йоллирини көрситидиған һəр қандақ əмгəкниң муһимлиғи чүшинишлик. Мошуни етиварға елип, Р.Турдиев өзи хизмəт қиливатқан башқарминиң тапшуруғи билəн чəт əл китапханлири үчүн АПН (“Йеңилиқлар” Мəтбуат Агентлиғи) вə “Прогресс” нəшриятлири арқилиқ инглиз вə əрəп тиллирида ондин ошуқ китап чиқарған. Роберт Турдиевниң жирик əмгəклириниң бири “СССРниң Йеқин Шəриқтики сəясити. 1967 – 1988-жиллар (баянатлар вə һөҗҗəтлəр)” дəп атилиду. Нəширгə тəйярланған китапниң қанчилик чоң əһмийəткə егə екəнлигини шу нəрсə тəстиқлəйдуки, СССРниң Йеқин Шəриқтики сəяситини ечип беридиған бу əмгəкниң қол язмисини шу чағдики СССР ташқи ишлар министриниң биринчи орунбасари Ю.Воронков рəһбəрлигидики мəхсус комиссия қарап чиққан вə униңға жуқури баһа бəргəн...

Роберт студентлиқ жиллиридин башлапла вақтини асасəн Москвада өткүзсиму, өз жути, өйи, ата-анилирини сеғинатти. Йеши өскəнсири, дунияда йүз бериватқан нурғун вақиəлəрдин йеқиндин хəвəрдар болғансири, униңдики сеғиниш туйғулири, мундақ ейтқанда, шəхсий сезимлар миллəт, хəлиқ тоғрисидики ой-пикир, мулаһизилəргə елип келиду. Униңға Ясир Әрафат вə Турсун Рəһимовниң тəсири болғанлиғини биз жуқурида атап өттуқ. Мошуниңға бағлиқ дипломат илгири чəт əллəргə чиққан мəзгилдə көп нəрсигə мутəхəссис, шу əлгə рəсмий кəлгəн вəкил сүпитидə қариса, вақит өтүп, өз хəлқиниң өтмүши вə урпи-адəтлиригə қизиқиду вə өзи барған əллəрдə шуларға мунасивəтлик материалларни издəшкə һəрикəт қилиду. Шуңлашқа у ахирқи жиллири өзи барған əрəп мəмликəтлиридə йəрлик хəлиқлəр билəн арилишиш, улар билəн йеқиндин тонушуш адəтлирини чиқиривалиду. Робертниң өз вақтида ейтқанлириға қариғанда, мана шун-

дақ арилишиш нәтижисидә у уйғурлар әрәп мәмликәтлиринин көпчилигидә яшисиму, уларнин әң көп маканлиған җайи Сәудийә Әрәпстани екәнлигидин хәвәр тапиду. Йәнә келип, улар Мәккә шәһирини таллиған екән. Бу тәсадипи болмиса керәк. Чүнки һәҗ сәпиригә барғанлардин айримлири бәзи сәвәпләргә бағлиқ, шу йәрдә қалған болса, башқилири бу җайға муқәддәс орун сүпитидә интилатти. Амма Робертнин Палестина, йәнә келип, Иерусалимда уйғурларнин яшиши тоғрилиқ ейтқанлири менин үчүн күтмигән йеңилиқ болған еди.

Өзинин һекайилирини Роберт қизиқ мисаллар билән тәстиқләп берәтти. Унин Туниста хизмәт қиливатқиниға бир аз вақит болғачқа, дипломатнин йәрлик турмушни азду-көпту билиши тәбиий еди. Мошуниңға бола у көплигән көргәзмиләр иштракчиси Хатим Меккини сәл-пәл тонатти.

– Растимни ейтқанда, – дәп сөзләп бәргән еди Роберт, – көплигән мәмликәтләрдә яхши тонулған бу даңлиқ тунис рәссамидин хәвәрдар болмаслиқ мүмкин әмәс еди. Уму мени сиртимдин тонуйдекән. Амма менин кеңәш әлчиханисида хизмәт қилидиғанлиғимдин хәвәрсиз екән. Сиртқи җәһәттин әрәплардин һеч бир пәриқләнмигинимгә қарап, мени йәрлик дәп ойлиса керәк. Һөкүмәт тәрипидин уюштурулған рәсмий қобул қилиш мәрасимлиринин биридә бизни йеқиндин тонуштурғанда, у маңа қарап бирдинла “Кеңәштә әрәпләр хелә барму?” дәп сорап қалди. Мән өзәмнин миллитинин уйғур екәнлигини ейтқинимда, унин хушхой қияпити шу дәқиқидила өзгирип, һаңқийип қарап қалди вә “Уйғур дединизму?” дегән үн чиқти униңдин. Кейин һеч бир сөз қилмастин, мени қучақлап, әрәпчә: “Растла қериндишимму?” дегән сөзләрни аранла ейтти.

Мәнму, әтрапимдикиләрму һеч немини чүшәнмәй, һәйран болдуқ. “Мәнму уйғур”, деди Хатим Мекки бир аздин кейин вә икки қолини мүрәмгә қоюп, мени, худди биринчи кетим көрүватқандәк, тиклинип қариди. Новәт әнди маңа кәлди , мән немә дейишимни билмәй туруп қалдим.

Хатим өзинин тарихини сөзләп бәрди. Унин бовиси XIX әсирнин ахирилирида Шәрқий Түркстандин Һәрәмгә атлинидекән. Мәккигә кәлгәндә шу йәрдә яшайдиған бир уйғур аилиси билән тонушуп, шуларнин қизиға өйлинидекән. Уларнин пәрзәнди, йәни Меккинин дадиси вайиға йәткәндә, индонезиялик қизға өйлинипту. Хатим шуларнин оғли. Булар бир аз вақит Иерусалимда яшапту.

– Шуниңдин бери, – дәп давам қилди өз һекайисини Роберт, – биз әсли маңа вәтәндаш рәссам билән қоюқ арилишидиған болдуқ. Унин бирдин-бир армини Оттура Азиядә, кейинирәк, илаҗи болса, ана җути ШУАРда өз рәсимлиринин көргәзмисини уюштуруш еди. Амма мән бир жилдин кейин Тунистин кетип қалдим вә бизнин алақимиз үзүлүп қалди...

СССР парчилинип, Қазақстан мустәқил дөләт сүпитидә хәлиқ ара мәйданға чиққанда, у башқа саһалардики салаһийәтлик мутәхәссисләр билән биллә җумһурийитимиз мәнпийәтлирини чәт әлләрдә ипадиләйдиған тәҗрибилик дипломатлирғиму муһтаҗ болиду. Қазақстан Ташқи иш-

лар министрлиги Роберт Шакир оғли Турдиевниң қазақстанлиқ екәнлигини яхши биләтти. У жуқури рангдики дипломат болуши билән биллә Йеқин Шәриқтики вәзийәттин яхши хәвәрдар еди. Мошуни етиварға алған министрлик рәһбәрлиги уни Алмутиға тәклип қилиду. Бу йәрдә Роберт, жуқурида қәйт қилинғинидәк, Ташқи ишлар министрлигиниң алаһидә тапшуруқлири бойичә әлчиси сүпитидә дипломатиялик миссиясини давамлаштуриду.

Амма бу лавазимда у узақ ишлимәйду. Роберт 61 йешида дуниядин өтиду. Биз уни 2000-жили 15-майда дәпин қилдуқ.

Биз хәлқимиз арисидин чиққан көрнәклик дөләт вә җәмийәт әрбаплири, ихтисат, мәдәнийәт һәм илим-пән саһасида чоң из қалдурған яркин намайәндилиримиз билән һәқлиқ рәвиштә пәхирлинимиз. Шуларниң қатариға өзиниң пүткүл аңлиқ һаятини дипломатиялик паалийәткә беғишлиған Роберт Шакир оғли Турдиевму кириду. У Кеңәш, кейинирәк Қазақстан дипломатиясиниң тарихида өчмәс из қалдуруп кәткән уйғур пәрзәндидур.

Рабик ИСМАЙИЛОВ

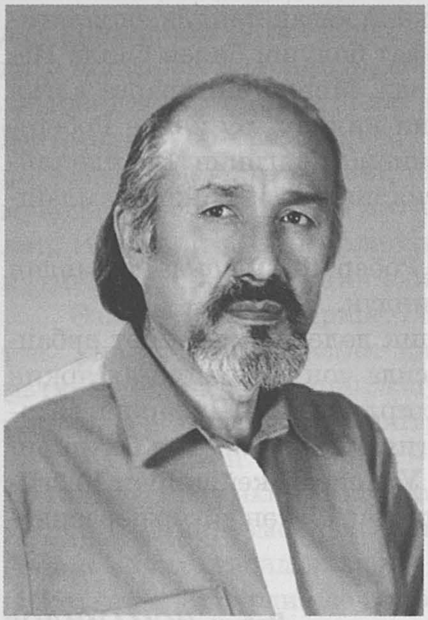

Марис ҺЕТАХУНОВ (1939 – 1994)

Марис Һетахуновни әслисәм, адәттә хиялимға ихтиярсиз һалда “Талантлиқ адәм һәртәрәплимә талантқа егә”, дегән ибарә келиду. У һәқиқәтәнму көптәрәплимилик талантқа егә, хәлиқ тили билән ейтқанда, “Сәккиз қирлиқ, бир сирлиқ” шәхс еди.

Марис кичигидинла рәссам болушни арман қилатти. У мәхситигә йәтти: уйғурлардин чиққан әң көрнәклик рәссамлар қатаридин орун алди. Йеши қириққа йеқинлашқанда униңда бәдиий әдәбиятқа нисбәтән тохтитип болмайдиған һәвәс, қизиқиш пәйда болуп, бу саһадиму көзгә көрүнгидәк утуқларни қолға кәлтүрди. Онлиған бәдиийлиги жуқури һекайиләр билән чоңқур психологиялик характерға егә романниң муәллипи аталди. Униң кәлгүсидә йәнә бир роман, андин пьеса йезиш, һәтта шу пьесида роль ойнаш ойлириму боливеди. Әгәр тәғдир Марисқа йәнә азирақ өмүр бәргинидә, униң бу ой-арманлириниң һөддисидин чиқидиғанлиғи чоқум еди. Чүнки у тиришчан, тинмай ишләшни билидиған шәхс еди. Амма униң бу ойлири әмәлгә ашмай қалди – шәпқәтсиз әҗәл уни аримиздин бәкму әтигән елип кәтти.

...Мән Марис билән дәсләп учрашқинимда, у һаятта хелә нәрсини көргән, хелә иссиқ-соғни бешидин өткүзгән жигит еди. Бирақ мени, дәсләпки қетим учрашқинимиздила, һәйран қалдурған нәрсә, униң чачлириниң сәл-пәл ақиришқа башлиғиниға қаримай, һәр нәрсигә, худди гөдәкләрдәк, чәксиз һәвәс-қизиқиш билән көз тикип, у яки бу мәсилә, һадисигә нисбәтән һеч ким күтмигән хуласә, йәкүн чиқириш хислити болди. Униң бәзи пикирлири хата болсиму, униң натоғра екәнлиги толуқ испатланмиғичә талишип туруватти. Шуниң билән биллә өзиниң билмәйдиғанлирини очуқла бойниға алатти. Униң билән сөһбәтлишиш, бәс-муназиригә чүшүш қизиқ еди. Шуңлашқиму яш пәрқимизниң хелә болғиниға қаримай, биз дәсләпки пәйттинла, худди кона тонушлардәк, ичәкишип кәттуқ.

Биз тонушқан 1973-жили Марис А.Островский намидики Ташкәнт

Театр вә рәссамчилиқ институтини тамамлап, Алмутиға кәлгән еди. Шу пәйттә, мени һәйран қалдурған йәнә бир нәрсә, униң алий оқуш орнини бәкму кәч, пәқәт 34 йешида тамамлиғанлиғи болди. Башта соралмисамму, кейинирәк, пәйдин-пәй униң өмүр-баянининиң тәпсилатлири билән йеқинирақ тонушқандин кейин, маңа йәнә бир қетим һәйран келишқа тоғра кәлди. Чүнки Марисниң өзини тутушиға, гәп-сөзигә, кимни болсиму өзигә җәлип қиливалидиған мулаһизилиригә қарап, униң интайин еғир һаят йолини бесип өткәнлигини бирдин тәсәввур қиливелиш һеч мүмкин әмәс еди – у өзиниң бешидин өткән қийинчилиқлар тоғрилиқ қандақту-бир йениклик билән, юмор арилаш сөзләп берәтти, бәзидә униң ейтқанлириға ишәнгүң кәлмәй қалатти. Әслидә Марисниң пүткүл һаяти турмуш қийинчилиқлирини йеңиш билән өтти десәм, ашурувәткәнлик болмас дәп ойлаймән. Шу қийинчилиқларға бола у мәктәпниму, училищениму, институтниму өз тәңтушлириға нисбәтән кәчирәк тамамлиди. Һаятидики дәсләпки квартириниму у пәқәт 38 йешида алди. Шуңғичә аилиси билән өйдин-өйгә көчүп жүрди. Бирақ шу қийинчилиқларниң һәммисигә қаримай, униң пүткүл өмри иҗадийәт билән өтти. Иҗадийәтниң әң егиз пәллилиригә интилиш билән өтти. Бунинға көз йәткүзүш үчүн униң тәрҗимә һалиға бир көз жүгәртип чиқишниң өзи купайә.

Марис Һетахунов 1939-жили 10-март күни Уйғур наһийәсиниң Ақтам йезисида туғулди. У әндила үч яшқа толғанда, дадиси Обулқасим урушқа кетип, җәң мәйданида қаза болиду. Марис башта Һетахун бовиси билән Дугахан момисиниң қолида “Қошяғаш” қишлиғида тәрбийилиниду. 1947-жили, улар вапат болғандин кейин, көп балилиқ аниси Гүлсүмхан билән бир аз туриду, андин уни иккинчи бова-момиси – түгмәнчи Идәк билән Мәрийәм өзлириниң йениға еливалиду. Мана шундақ бир аилидин иккинчи аилигә өтүш җәриянида Марисниң мәктәптә үзлүксиз оқушиғиму имканийити болмайду. Оқуш мүмкинчилиги болған жиллириму, у пәқәт қишлиғила мәктәпкә берип, баһардин та кәч күзгичә униң-буниң қойини беқиш билән бәнт болиду. Оқуш демәкчи, у биринчи синипқа Ақтамда барған болса, шуниңдин кейин Қирғизсай йезисидики балилар өйидә, Алмута шәһиридики 1-балилар өйидә, Довун йәттә жиллиқ мәктивидә оқуйду. Оттура мәктәпни 19 йешида интернатта туруп, Чоң Ақсу йезисида тамамлайду. Андин төрт жил җәриянида армия сепидә хизмәт қилиду. Пәқәт шуниңдин кейин өзи кичигидин арман қилған рәссам болуш иштияқи уни 23 йешида Гоголь намидики Алмута рәссамчилиқ училищесиға елип келиду. Андин у алтә жил давамида Ташкәнт театр вә рәссамчилиқ институтида оқуйду. Аңғичә у өй-отақлиқ болуп, икки қизи дунияға келиду. Йәнә шу турмуш-мәишәт еғирчилиқлири, жуқурида қәйт қилинғинидәк, өйдин-өйгә көчүш, мәбләғ қислиғи... Ойлаймәнки, башқа бири болса, аллиқачан оқушини ташлап, турмушниң кәйнигә кирип кәткән болар еди. Бирақ Марис буниң һәммисигә бәрдашлиқ бәрди. Ахири у институтни тамамлап, Алмутиға қайтип келидудә, өзи илгири билим алған училищеда оқутқучи

болуп ишләшкә башлайду. 90-жиллардин кейин у Горный Гигант оттура мәктивидә, андин Алмута Архитектура вә қурулуш институтида устазлиқ қилиду.

М.Һетахуновниң қисқичә тәржимә һали мана мошуниңдин ибарәт. Бирақ у қәйәрдә яшимисун, қәйәрдә ишлимисун, һаятиниң бирдин-бир мәзмуни, мәнбәси иҗадийәт болуп қалди. Марис өзиниң дәсләпки рәсимлирини мәктәптә оқуватқан жиллиридила сизған еди. Мәсилән, Довун йәттә жиллиқ мәктивидә оқуватқанда, униң "Оқуғучилар, ата-анимизға көмүконақ өстүрүштә ярдәмлишәйли" дегән әмгиги пионерларниң наһийәлик слетида биринчи орунни егилигән болса, 1957-жили Чоң Ақсу мәктәп-интернатида оқуветип, "Дружные ребята" гезитида елан қилинған конкурсқа әвәткән "Колхозға ярдәм" дегән рәсими җумһурийәт бойичә иккинчи мукапатни йеңивалиду (Бу әсәр һазирму рәссамниң архивида сақлақлиқ). У армия сепидә жүргәндиму рәсим сизишни ташлимайду. Бирақ уларниң һәммиси қабилийәтлик болсиму, һәвәскарниң мой қәлимигә мәнсүп әмгәкләр еди. Шуңлашқиму Марисниң кәспий рәссам сүпитидә иҗадийитиниң башлинишини 1966-жилдин өлчәш һаҗәтмекин, дәп ойлаймән. Сәвәви, нәқ шу жили униң үч мәнзирилик "Туғулған өлкәм" намлиқ этюдлири дәсләпки қетим җумһурийәтлик көргәзмидә намайиш қилинди. Бир жилдин кейин мутәхәссисләр тәрипидин жуқури баһаланған Абдулла Розибақиевниң портретини сизди. Әнди 1973-жили болса, мениң шәхсий пикримчә, Марис өзиниң әң яхши әсәрлириниң бири – институтни тамамлашта диплом иш сүпитидә сизған "Ана-Вәтән чақириду" сәрләвһилик әсәрини тамамлайду.

Шуни қәйт қилиш керәкки, Кеңәш дәвридә вәтәнпәрвәрлик, уруш мавзусиға мураҗиәт қилмиған рәссамни тепиш қийин еди. Шуңлашқиму бу мавзуға бирәр йеңилиқ киргүзүш, тәсвирий сәнъәт мухлислирини ойландуруш, тәврәндүрүш мүмкин әмәстәк көрүнәтти. Очуғини ейтқанда, у жиллири сахта вәтәнпәрвәрлик пафосиға толуп-ташқан әсәрләр һәддиһесапсиз көпийип кәткән еди. Әнди М.Һетахуновниң "Ана-Вәтән чақириду" намлиқ әсәридә болса, бу мавзу тамамән йеңичә, бир қаримаққа бәкму аддий һалда өз йешимини тапқандәк билиниду. Амма бу пәқәт бир қаримаққила. Әслидә әсәрниң асасида чоңқур философиялик ой ятқан болуп, әң муһими, вәтәнпәрвәрлик мавзуси миллий роһ билән чәмбәрчас жуғирилип, у бир уйғур аилисиниң мисалида өз әксини тапқан еди.

Бешиға уйғур малихийини чөкирип кийгән, қош түгмилик пәшмитини пота билән мәккәм бағлавалған, яқисиз көйнигиниң йәңлири биләккичә түрүлгән яп-яш жигит чәкминини мүрисигә артивелип, сол қолиға ғоҗинини тутқан һалда өйдин чиқиш алдида туриду. Чирайи бәкму җиддий. Адәмни бирдин өзигә җәлип қилидиғини, униң көзлири. Бу көзләрдә пәқәт ғәм-қайғу, тәшвишла әмәс, бәлки кәлгүси дәһшәтлик трагедияниң бәлгүнишани очуқ көрүнүп туриду. Он гүлиниң бири ечилмиған жигит өзиниң җаниҗан өйигә, жутиға қайтип кәлмәйдиғанлиғини сезиватқандәк

қияпәттә ипадиләнгән. Униң йенида оғлиға чишләткән тоғичи чигилгән яғлиқни қолтуғиға қисип, өпкисидин өрләп чиқиватқан жиғисини тохтитивелиш үчүн йәнә бир қолидики яғлиқ билән ағзини һим йепивалған ана гәвдиләнгән. Униң кәйнидә, чоңқур һәсрәттә көзлири йәргә қадалған қиз туриду. Бу җәң мәйданиға атланған жигитниң сиңлиси болса керәк. Үчилисиниң чирай-шәклидин, кийим-кечигидин, қатаңғур, қадақ, күндә көйгән сүйәклик қоллиридин уларниң қара ишқа үгәнгән дехан әвлади екәнлиги байқилиду. Мәзкүр рәсимдә дәл Улуқ Вәтән уруши жиллири әкис әткүзүлгәнлиги бирдин сезилип туриду: бир булундики тәхсәсимақ қара репродуктор билән тамға чапланған шу дәвирдики “Ана-Вәтән чақириду” дегән даңлиқ плакатниң йерими бу хошлишишниң қачан йүз бериватқанлиғиға ишарә қилиду. Әсәрдә урушниң өзи ипадиләнмигән болсиму, бирақ униң инсанийәткә қанчилик бала-қаза, апәт, җудалиқ елип келидиғанлиғи очуқ гәвдиләнгән. Умумән, әсәр һәқиқий мәнада чоңқур драматизмға толуп-ташқан болуп, кимни болсиму ойландуриду, мулаһизигә салиду. Шуниң билән биллә әсәр муәллипиниң һәқиқий талант егиси екәнлигини намайиш қилиду.

Балилиқ дәвир тәсиратлириниң қанчилик күчлүк болидиғанлиғини һәммимиз яхши билимиз. Марис Һетахуновниң жуқурида тәкитләнгинидәк, балилиқ дәври уруш жиллириға тоғра кәлди, өзи урушниң немә екәнлигини көрмисиму, амма униң адәмләргә қанчилик дәһшәт елип келидиғанлиғини кичигидинла чоңқур һис қилған рәссамниң жуқури маһарәт билән ишләнгән әң яхши әсәрлири әйнә шу мавзуға беғишланғанлиғи диққәткә сазавәр. Йәнә бир алаһидә тәкитләйдиған нәрсә шуки, Марис Һетахунов ата меһригә тоймай өсти. Шуңлашқиму уруш дәһшити вә ата меһри, атини сеғиниш һиссияти муәллип иҗадийитидә бесим йөнилишни егиләйду. Мәсилән, муәллипниң “Балилиқ чағ алими” циклиға киргән бир түркүм әсәрлири толуғи билән әйнә шу мавзуға беғишланған. Униң биридә бирбиригә уланған әгир канийи деризидин сиртқа чиқирилған мәшниң алдида олтирип хәт йезиватқан 12-13 яшлардики бала әкис әттүрүлгән. Униң йоған ечилған ойчан көзлиридин, ғәмкин чирайидин атисини бәкму сеғинғанлиғи ашкарә байқилиду. Әсәр “Дадамға хәт” дәп аталған. Икки қолини җозиға кәң йейип хәт йезиватқан өсмүрниң атисиз житимсирап қалғанлиғи, кәң җоза әтрапида атисиниң бәкму йетишмәйватқанлиғи очуқ көрүнүп туриду.

Марисниң шу циклдики йәнә бир әсәри “Балилиқ чағ” дәп атилип, униңдиму атиси урушқа кәткән 7-8 яшлиқ бала тәсвирләнгән. Деризидин сирттики тирикчиликкә (у йәрдә уруш дәвридики адәттики йеза һаяти: ешәккә минип кетип барған бовай, столбиға орнитилған репродуктордин ахирқи йеңилиқларни тиңшаватқан бир топ аяллар көрүнүп туриду) қарап олтарған бу яланғидақ балиниңму җәң мәйданидики атисиға хәт йезиватқанлиғини сезивелиш тәс әмәс. Униң хәт йезиватқанлиғиға гөдәкниң сол тәрипидә ятқан йоған конверт ишарә қилиду. Пәқәт бирла штрих – әйнә

шу конверт арқилиқ муәллип атисиз өтүватқан балилиқ чағниң қанчилик еғир, трагизмға толуп-ташқанлиғини ипадиләп берәлигән. У конвертсиз әсәр мәнтиқисиз, чүшиниксиз болуп қалған болар еди. Жуқуридики һәр икки әсәр кимдила болмисун, балилиқ чағни кинәш, сеғиниш, ата меһригә тоймиған гөдәкләргә көйүнүш һиссиятлирини пәйда қилиду.

“Балилиқ чағ алими” циклидики йәнә бир әсәр “Қайтиш” дәп аталған болуп, униңда тамамән башқа дуния тәсвирләнгән. Бу картиниға қарап кичиккинә Марисниң уруш жиллиридики арманлири, ениғирақ ейтқанда, “Атам җәң мәйданидин аман-есән қайтсекән”, дегән изгү-нийәтлири өз ипадисини тапқанмекин, дәп ойлап қалисән. Кәлгүси рәссам атисиниң қайтишини әйнә шундақ көз алдиға кәлтүргән болуши мүмкин. Уйғур наһийәсидики Қара далани әслитидиған мәнзирә – кәң дала, униң нерисидә чоққилиридин қар кәтмигән егиз тағлар көрүнүп туриду. Чиғир йол билән үч-төрт яшлар (атиси урушқа атланғанда рәссам өзи үч яшта еди) чамисидики балисини мәккәм қучақлап, пурап, ешәккә минип келиватқан җәңчи, уларниң кәйнидә өзи үчүн дунийдики әң әзиз икки инсанға меһир-муһәббәт билән қарап, беһөддә келиватқан яш аял. Бу әсәр тамашибинда тамамән башқа кәйпият пәйда қилиду – дидарлишишниң хошаллиқ пәйтлири, баһар һиди, течлиқ, бәхитлик һаят һиди...

Бу үч әсәр һәр хил жилларда (биринчиси 1975-ж., иккинчиси 1985-ж., үчинчиси – 1977-ж.) сизилған болсиму, улар бир циклға бирләштүрүлгән. Демәк, рәссамниң уруш мавзусиға, ата вә бала мавзусиға йенип-йенип мураҗиәт қилиши тәсадипи әмәс. Уйғурлар һаяти, уйғурлар образлири арқилиқ умуминсан мавзусини ечип бериш ойи уни пүткүл һаяти давамида ойландурған, тәвәрндүргән болуши керәк, дәп пәрәз қилишқа болиду. Әгәр бу тәхмин тоғра болса, Марис Һетахунов өз ой-мәхситини әҗайип маһарәт билән әмәлгә ашурди, дәп ишәшлик ейталаймиз. Бу пикирни көрнәклик рәссам У.Әжиевниң “Уруш дәвридики балилар һаятиға беғишланған әсәрләр ичидә М.Һетахуновниң “Балилиқ чағ алими” циклиға җумһурийитимиздә тәң келидиған башқа әсәр йоқ. Бу әмгәкләрдә барлиқ нәрсә ейтилған”, дәп тәкитлишиму толуғи билән қоллап-қувәтләйду. Йәнә бир көрнәклик рәссам – өз мәзгилидә Қазақстан Рәссамлар иттипақиниң рәиси лавазимини егилигән Е.Мергенов Марисниң иҗадийити тоғрилиқ мундақ дәп язиду: “Қазақстан тәсвирий сәнъитиниң тарихида М.Һетахуновниң иҗадийити көрнәклик орунни егиләйду. У өз алаһидилигигә егә рәңләр, уларниң уйғунлиғини тәсирчанлиқ туйғуда сезидиған тонулған рәссам. Тәсвирий сәнъәттә у уйғур мәдәнийитини намайән қиливатқан оттура боғум рәссамлириниң әң талантлиқлириниң бири...”.

Жуқурида қәйт қилинғанлардин Марис Һетахуновни пәқәт бирла мавзуға бағлинип қалған рәссам дәп йәкүн чиқиришқа һәргиз болмайду. Униң оттуз жиллиқ иҗадий паалийити җәриянида яратқан полотнолириниң ичидә асасий көпчилигини заманивий мавзулар тәшкил қилиду. Рәссамниң тарихий мавзуларға беғишланған әсәрлириму хелә бар. Илим-пәнниң,

әдәбиятниң, сәнъәтниң көрнәклик вәкиллириниң портретлириму чоң циклни тәшкил қилиду. Униң әмгәклириниң йәнә бир цикли киндик қени төкүлгән Ахтам йезисиниң тәбиитигә беғишланған. Уларниң ичидә болупму "Әткән чай", "Базған садаси", "Шәриқ базири", "Әвлия чоққа", "Ахтам әтрапи", "Уйқа", "Чопан балиси" охшаш әсәрләрни, шундақла исми ривайәткә айланған Назугумниң, композитор Қуддус Ғожамияровниң, нахшичи Рошәнгүл Илахунованиң, алим Ғожәхмәт Сәдвақасовниң, шаир Хелил Һәмраевниң портретлирини алаһидә атап өтүшкә әрзийду.

Һазир М.Һетахуновниң тоққуз әсәри Ә.Қастеев намидики Қазақстан Тәсвирий сәнъәт музейида, он бәши Қазақстан Мәдәнийәт, әхбарат вә спорт министрлигиниң көргәзмиләр дирекциясидә, он иккиси Қазақстан Рәссамлар иттипақиниң бәдиий фондида, бири Сәбит Муқановниң музей-өйидә, алтиси Москваниң музейлирида (җүмлидин "Уйғур аяли" дәп аталған картина пүткүл дунияға мәшһур Третьяков намидики галереядә, "Ана-Вәтән чақириду" әсәри Кеңәш Армиясиниң Мәркизий Музейида) сақланмақта. Булардин ташқири Түркия, Украина музейлирида қоюлғанлириму, шәхсий коллекцияләрдә сақлиниватқанлириму бар. Уйғур рәссаминиң әмгәклири өз мәзгилидә Германия, Болғария, Сингапур, Малайзия, Бирма, Шималий Корея охшаш мәмликәтләрдә уюштурулған чоң көргәзмиләрдә намайиш қилинғанлиғиниму тәкитләп өтүш ошуқлуқ қилмиса керәк.

Марис Һетахуновниң "Ана-Вәтән чақириду" әсәри үчүн 1976-жили СССР Рәссамлар иттипақи билән Рәссамчилиқ академиясиниң бронза медали билән тәғдирлинип, шу түпәйли чәт әлгә иҗадий командировкиға бериш һоқуқиға егә болуши вә 1978-жили Францияни зиярәт қилғанлиғиму диққәткә сазавәрдур. Марисниң бир айға йеқин вақит җәриянида Париждин ташқири бу мәмликәтниң йәнә он бәш шәһиригә иҗадий командировкиға берип кәлгәндин кейин бизгә қайта-қайта ейтқан мону сөзлири техичә ядимда: "Һәқиқий һаят шу йәрдә екән. Иҗадийәт адәмлиригә толуқ әркинлик берилгән. Биздикигә охшаш цензура йоқ. Немини язимән, сизимән десә, өз мәйли. Һәр ким өз пикрини очуқ изһар қилиш һоқуқиға егә. Мән шундақ демократик мәмликәттә яшап, иҗат қилишни халиған болар едим...". У пәйттә бу сөзләр бизгә ғәлити билингән еди. Марисниң пикирлириниң нәқәдәр тоғра болуп чиққанлиғини һазирқи һаятниң өзи испатлиди. Бизму һазир демократиягә қәдәм қоюп, әркинликниң нәқәдәр әвзәл екәнлигигә көз йәткүзүватимиз. Шуңлашқиму Марисни шәртлик түрдә уйғурлардин чиққан дәсләпки диссидент дәп ейтишқиму болиду.

Марис Һетахунов өзиниң көп қирлиқ иҗадийити биләнла чәклинип қалмай, җамаәтчилик ишлириғиму йеқиндин арилашқан еди. Буниң мисали сүпитидә униң 1976 – 1980 вә 1986 – 1993-жиллар җәриянида уйғурлардин биринчи болуп Қазақстан Рәссамлар иттипақи башқармисиниң әзаси, шундақла шу иттипақ бәдиий фондиниң баш рәссами, пүткүл иттипақлиқ "Йезиларда иш маңғузуш" комиссиясиниң Қазақстан бойичә рәиси, Қазақстан Мәдәнийәт министрлигиниң тәсвирий сәнъәт бойичә эксперт

комиссиясиниң әзаси болуп паалийәт елип барғанлиғини ейтишқа болиду. Әнди 1994-жили униң иждадий паалийити жуқури баһалинип, М.Һетахуновқа Қазақстанниң хизмәт көрсәткән әрбаби атиғи берилгәнлигиму тәсадипи болмиса керәк, дәп ойлаймән.

Әнди Марис Һетахуновниң язғучилиқ паалийитигә нәзәр ташлайдиған болсақ, талантлиқ рәссамниң тамамән башқа саһаға мураҗиәт қилишини һәр икки саһаниң асасини образлар, һиссиятлар арқилиқ пикир жүргүзүш тәшкил қилидиғанлиғи, буниңда болса Марисниң туғма талантқа егә екәнлиги билән чүшәндүргән болар едим. Униң мой қәләмни ташлимай, шуниң билән биллә аддий қәләмни қолға елишиға шундақла Марисниң һаятни өз әкси билән қобул қилиш вә чүшиниш һәм мәнтиқән мулаһизә жүргүзүш қабилийәтлириниң интайин чоңқурлиғиму сәвәп болуши мүмкин. Шуниң нәтиҗисидә у һаятиниң ахирқи он бәш жили давамида рәссамчилиқ билән бир қатарда язғучилиқ паалийәтниму кәспий дәриҗидә өзләштүрүп, онлиған һекайиниң (уларниң мәлум қисми “Коммунизм туғи” (һазирқи “Уйғур авази”) гезитида чиққан болса, йәнә бир қисми 1984-жили “Сирлиқ аләм” сәрләвһиси билән нәшир қилинди) вә 1989-жили йоруқ көргән “Әлвида, яз” романиниң муәллипи аталди. Униң һекайилириниң асасий көпчилигиниң мәркизидә йәнә шу уруш жиллиридики гөдәкниң обризи турса, роман талантлиқ рәссамниң паҗиәлик тәғдиригә беғишланған болуп, уларниңму жуқури қабилийәткә егә әдипниң қолидин чиққанлиғи ашкарә сезилип туриду. Шуңлашқиму униң әсәрлири оқуғучилар тәрипидин қизғин қобул қилинип, жуқури баһаға егә болди. Қайтидин тәкрарлаш керәкки, әгәр тәғдир Марисқа йәнә азирақ һаят һәдийә қилғинида, бизниң һәр икки саһа бойичә униң йеңи-йеңи әсәрлири билән үз көрүшидиғанлиғимиз чоқум еди. Әпсус, талантлиқ әдип бари-йоқи әллик бәш йешида һаяттин өтти.

“Устази йоқниң шагирти болмайду” дегәндәк, Марис өз дәвридә көрнәклик рус, қазақ рәссамлиридин, уйғурлардин чиққан Авакри Шәмси, Зәйнидин Йүсүпов қатарлиқ талант егилиридин көп нәрсиләрни үгәнгән болса, һазир Қазақстанда вә Өзбәкстанда иҗат қиливатқан Леким Ибрагимов, Һакимжан Гүлиев, Һашимжан Қурбанов, Руслан Йүсүпов, Имәр Мәңсүров, Күрәш вә Әркин Зулпиқаровлар, Әхмәтжан Әһәтбақиев, Абдукерим Исаев қатарлиқ рәссамларниң һәммиси Марис Һетахуновни өзлириниң устази һесаплайду. Уларниң бирлирини Марис рәссамчилиқ училищесида бевситә оқутқан болса, йәнә бирлиригә өзиниң пикир-мәслиһәтлири билән ярдәм қилди, үчинчилири болса, униң әсәрлири мисалида маһаритини ашурди.

Марис Һетахуновниң һаяттики йәнә бир чоң утуғи – у өзиниң һәр икки қизи – Адаләт билән Муһәббәттиму тәсвирий сәнъәткә нисбәтән муһәббәт ойғитип, һәр иккисиниң рәссам сүпитидә шәкиллинишигә зәмин яратти. Һазир улар атисиниң йолини давамлаштуруп келиватиду. Болупму Муһәббәтниң утуқлири кимни болсиму хошал қилиду. Униң онлиған әсәрлири

чоң-чоң көргәзмиләргә қоюлуп, тамашибинларниң, мутәхәссисләрниң жуқури инкаслириға егә болмақта. Униң әсәрлири, Қазақстандин ташқири, чәт әлләрдиму, жүмлидин Түркиядә, Россиядә вә Өзбәкстанда намайиш қилинди. Айрим әсәрлири АҚШ, Германия, Италия, Түркия, Россия вә Япониядики шәхсий коллекцияләрдә сақланмақта. Муһәббәт Һетахунованиң дадисиниң избасари екәнлиги чоқум. Шундақ екән, шагиртлириниң, пәрзәнтлириниң паалийитидә иҗади давамлишиватқан әдипни һаяттин өтти дейишкә һәргиз еғиз бармайду. Қазақстан тәсвирий сәнъитиниң, жүмлидин уйғур рәссамчилиғиниң тарихида көзгә көринәрлик из-тамға қалдуруп кәткән талантлиқ рәссам Марис Һетахуновниң хатириси хәлиқ қәлбидә мәңгү сақланғуси.

Йолдаш АЗАМАТОВ

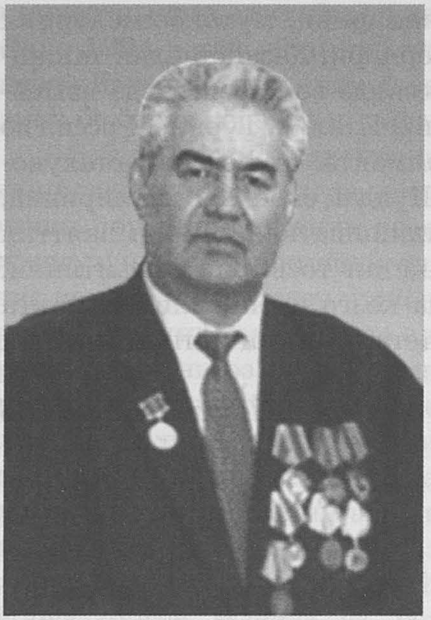

Азат МӘШҮРОВ
(1940 – 2000)

Муқәддәс жут – Яркәнтниң жуқурисидики Җуңғар теғидиму бүркүтләр яшайду. Мусапә пәзада бәзидә тик өрләп пәрваз қилишса, җасурлуқ билән мәрданилиқ шу көктә тәнтәнә қуруватқандәк сезилиду кишигә. Биз сәра балилири, қолимизни көзимизгә сайивән қилип шуларға бақсақ, бөкимизни кәйнимиздә көрәттуқ. У мәғрур қушлар бизни қандақту-бир шиҗаәт билән җасурлуққа дәвәт қилип, узақтин-узақ сәйлә қуратти. Шу мәнзирә аламәт еди бизгә, карамәт еди...

Муқәддәс жут Яркәнтниң қойнида бүркүтсиман адәмләрму яшайду. Улар йәрдә пәрваз қилиду. Мәлумки, йәрдики пәрваз көктики пәрваздин егиз... Чүнки улар далада, тағда, бағларда, муһими – инсанлиқ асминида қанат қақиду... Биз уларғиму қизиқаттуқ. Шуларға охшиғумиз келәтти.

Бу, әлвәттә, балилиқ чағлардики гәп. Балилиқ чағ... Һаят намлиқ нахшиниң өчирип болмайдиған татлиқ мисраси... Биз әйнә шу чағдин айрилмас дост едуқ. Яки биз бир өйниң икки балиси, өйләр – икки балиниң бир өйи еди. У – Пәнжимдә, мән – Надәктә. Ариси 7-8 километр. Лекин биз үчүн арилиқ йоқ еди. У яқ-бу яқта қонуп қелип, Пәнжимдики мәктәпкә бариверәттуқ. Кәмбәғәлчилик. Биз үчүн чүшәкму, йотқанму иссиқ кан. Бир булуңда қучақлишип йетип қалаттуқ...

Әйнә шу чағларда биз бүркүтләргә арзу билән қараттуқ. У болса көккә қараттидә, демини ичигә чоңқур тартип қоятти. Ойлинип қалатти. Һазир дәймән, йүксәк һәвәс әмәс, әмәлий яндишиш шу дәқиқиләрдила башланған болуши керәк. Чүнки бир күни у Яркәнттә мәктәпләр ара спорт мусабиқисиға қатнашти. Ахирқи синақ – 100 килограммлиқ штанга. Қени, ким көтирәләйду? Һеч ким. Ахири Азат чиқти. Биз һаяҗанда. Бирақ ишәнчимиз камил – у көтириду! Сәвәви, әву күнила мәлидә йоған көк ешәкни бир талай йәргә, худди ун халтисидәкла, мүрисигә ликла қилип артивелип кәткәнди. У ешәккә қариғанда немә бу штанга дегини?! У иңишти. Көтиришкә тайин тапти. Әйнә көтәрди... Штангини Азат әмәс, худди биз көти-

риватқандәк, күчәкәп, чиңқилип кетип баримиз... Кирпик қаққичә штанга сәһнидә һаваға есилип туруп қалди... Уйғур оттура мәктивиниң 8-синип оқуғучиси Азат Мәшүров ғалип чиқти! Мәктәп шат, биз хошал, у – жим...

Бу 60-жиллири еди. Қиядики қиранларға болған иптидаий әмәлий тәхлит вә техи қатмиған қанатлар пәрвази. Номус – ташқи виждан. Виждан болса – ичтики номус демәкчи, бу һаятниң әндики еғир жүклирини көтириш һарписидики дәсләпки қәдәм, мәшиқләр...

Һәр қандақ ишни башлаш, худди муһәббәттә биринчи сөзни ейтишқа охшашла, тәс. Биринчи қәдәмму шу. Чүнки у инсанлиқ – Адәм қәдими. Адәм болса, әжир-паалийити билән аләмчә әмәс, бәлки бүйүк мәхсәт-муддиаси билән униңдинму кәң. Шуңлашқиду, бәлки, у кичигидинла еғир уһ тартип қоятти... Жиллар өтти. Жиллар әмәс, һаят даванлиридин өзимиз өттуқ. У даванлар һәр хил тәғдирләргә айлинип кәтти. У арида – Шәмәй зооветеринария институтида оқуди. Зоотехник дипломини алди. Яркәнт тәвәсидә башта Калинин намидики колхозниң баш зоотехниги, егилик рәһбириниң орунбасари, андин “Бирлик” колхозиниң рәиси, “Көктал” совхозиниң директори лавазимлирини егилиди. Қисқиси, адәмләр билән, демәк, йүзлигән һәр хил тәғдир, хулқи-мүҗәзләр билән ишләшкә охшаш чоң чиғир-дағдам йол башланди.

Аридин йәнә бир аз вақит өтти. Уни әнди партия, кеңәш органлирида җавапкәр хизмәтләрдә учритип жүрдуқ. Болупму 1973 – 75-жиллири Москвада КПСС Мәркизий Комитети йенидики Алий партия мәктивини тамамлап, йәнә Панфилов наһийәлик иҗраий комитетиниң рәиси хизмитини атқуруп жүргәндә, өзиниң тәшкилий җәһәттин чоң қабилийәт егиси екәнлигини көрсәтти. Наһийәдә у йетәкчи рәһбәрләр қатаридин орун алди.

Шу күнләрниң биридә униң кабинетида узақ сөһбәттә болғиним есимда. Әнди һелиқи штанга көтәргән оқуғучи әмәс, студентму әмәс, чоң лавазимдики рәһбәр Азат Мәшүров алдимда салмақлиқ параң қилип олтириведи. Бир қизиқ йери, у шу чағдиму бир нәччә қетим чоңқур “уһ” тартип қойди. Бу немә сир? Яки бу һаятқа немигиду сәл нарази яки қол йәтмәйватқан арзу-хаһишлар шәписиму? Яки чоң кемигә – чоң ғулач лазим мәвқәсиму?

Аридин аз вақит өтүп аңлаймән, Азат Мәшүров вилайәтлик партия комитети биринчи кативиниң, андин җумһурийәт рәһбәрлириниң һозурида қобул қилинип, муһим гәпләр болған көрүниду. Бу 1980-жилниң күз пәсли еди. Бу гәп раст болуп чиқти. Нәтиҗидә Азат Мәшүров дөләткә йеза егилиги мәһсулатлирини тапшуруш планлирини орунлалмайватқан, шуниң нәтиҗисидә 40 миллион сом зиян тартип, вилайәт бойичә әң ахирида қалған Алакөлгә наһийәсигә әвәтилип, партия комитетиниң биринчи кативи болуп сайланди.

Бир жил өтүп, мән Үчаралға һал сорап әмәс, бу қәдинас достумни тәбрикләп бардим. Чүнки гезитлар сәһипилиридә, радио вә телевидениедә Алакөл наһийәсиниң әмгәк ғалибийәтлири тоғрилиқ аләмшумул иҗабий сөз, яхши хәвәрләр үзүлмәй берилип туридиған болди. Барлиқ саһалар

бойичә көрсәткүчләр жуқури. Адәмләр кәйпияти униңдинму бәләнт. Шу қетимда Үчаралдики сәксәндин алқиған қерилар билән сөзлишип қалдим. Улар "Бу балимизни бизгә Худайимниң өзи әвәткән!" дейишти бир еғиздин.

...Аридин тоққуз жил өтти. Бу ариликта Азат Мәшүров Қазақтан Компартиясиниң вә КПССниң қурултайлириға делегат болуп қатнашти. Қазақстан Компартияси Мәркизий Комитетиниң әзаси болуп сайланди. Әмгәк Қизил Туғи, Октябрь инқилави, Ленин орденлири вә Қазақстан ССР Алий Кеңишиниң Пәхрий ярлиқлири билән мукапатланди.

...1989-жилниң яз айлириниң бир күни Қорғас йоли билән Шәриқтин келиватқан йолувчилар Пәнжим йезисиға кәлгәндә беихтияр тохтап қалди. Уларни йезидики колхоз башқармиси идариси әтрапиға тикилгән сансиз қизилгүлләр җәлип қилған еди. Күндүзи қуяш нурида, ахшими электр чирақлири йоруғида чақниған, җолан әйлигән яңза-яңза гүлләр – муқәддәс тәбиәт инъами һеч кимни бепәрва қалдурмиди. Гүлчи деханлар пәрвиш қилған гүлидин шадиман, йолувчилар – уларниң әмгигидин бәһримән еди. Шу жили әтиязда Азат Мәшүров өзиниң туғулуп өскән Ана жути – мошу Пәнжим йезисиға қайтип келип, колхоз рәиси болуп ишләватқан пәйт еди.

Һели есимда. Асман булутсиз, әтрап йоруқ, униңдинму рәисниң үзи йоруқ ғенимәт бир чағда иккимиз йәнә униң өйидә параңлишип олтиреведуқ. У ахири Ана жутқа болған муһәббәтниң күчлүклүгини, жутдашларниң әзизлигини ейтиведи. Алакөлдин қайтип келишму мошу түпәйли йүз бәргәнлиги параңниң асаси боливеди...

Узақ олтардуқ. У, худди буниңдин оттуз жил илгәркидәк, йәнә улуқкичик тинип қойиду. Мән ойлаймән: һаятниң асасий даванлиридин ашти. Өмүр бемәна өтмиди. Худаға миң қәтлик шүкри, бесип өткән излиридин күл әмәс, гүл чиқти. Шундаққән, бу йәнә немә қилған еғир тиниқ? Шу әснада җаһан журналистлири пат-патла тилға алидиған мону һадисә есимға кәлди. Испания падишалиғиниң шән-шарапити үчүн Америкини ечип, мәзкүр дөләт чегарисини 20 һәссә кәңәйтип, метрополия ериқлирида "алтун еқитип" бәргән мәшһур сәйяһ Колумб ахир-ақивәттә шу дәргаһтики дитсиз, һәсәтхор генералларниң питнә-пасати касапитидин палинип, қоғланған. Бу һәр қандақ әҗир-еқидини ушшақ адәмләрниң иғваси йоққа чиқиридиғанлиғиниң классикилиқ мисали... Әң есил сәясәт – һәқиқәтчанлиқ яки сап виждан бир өмүрлүк тәнтәнә дәп һаят көчүрүватқан бу замандаш-қурбумда шундақ бир сәлбий һаләтләрдин жүрәктә қалған даға барму? Яки у өзиниң әлгә қилған әҗридин қанаәт һасил қилмамду?

Өтмүшкә бир нәзәр. Кечила у Үчаралда тәшәббус көтирип, һойла-арамларни, кочиларни тазилашниң әң жуқури үлгисини көрсәтти. Пәнжимдә – бир жил ичидә кочиларни қизилгүлгә пүркәвәтти. Бирақ гүл бар йәрдә нахшила әмәс, нанму болуши керәкку? Жутта навайхана селинди. Андин май, хиш, асфальт заводлири, нефть базиси, чоң түгмән ишләшкә башлиди. Үчаралда – бир жил ичидә қизилчиниң һәр гектаридин 350 центнердин һосул елинип, вилайәт даирисидә алдинқи қатардики наһийә дәп

етирап қилинди. Пүткүл Иттипақ бойичә шу чағлардики әң шәрәплик көчмә Қизил байрақлар мошу тәвә әмгәкчилиригә мунасип болди. Нәтиҗидә үчаралликлар көплигән орден вә медальлар билән мукапатланди. Бу рәһбәргә пешқәдәмләрниң дугаси билән рәхмити чәксиз болди. Наһийә мәркизиниң мәдәнийәт қурулушлири жилдин-жилға өсти. Ахирида Улуқ Вәтән уруши қурванлириға мемориал комплекс орнитилди. Әнди Пәнҗимдә болса, йәни Калинин намидики колхозда 1991-жили егиликниң таза кирими 14 миллиондин 23 миллион сомға ашти. Кочилар асфальтланди, турушлуқ өйләр селинди. Пенсионерларға маддий ярдәм көрситилди. Мана әмгәктә тавланған, талантлиқ рәһбәрниң бу жутларға қилған еқидиси. У бесип өткән йәрдә пәқәтла қутлуқ из, яхши сөз, әл разилиғи, миңлиған адәмләрниң миннәтдарлиғи қалди, халас!

1991-жили җәмийитимиздә нурғун өзгиришләр йүз беришкә башлиди. Шу чағларда иҗадий шәхсләрниң паалийитидиму кәскин бурулушлар йүз бәрди... Биз, бир топ зиялилар, “Арзу” журналини чиқармақчи болдуқ. Кәч күзниң бир күни мән Пәнҗимдә униң кабинети алдида путумни етип турдум. Параң қисқичә болди. Азат достлуқ һиссияттин көрә хәлқимизниң мәдәнийитини тәрәққий әткүзүшниң зөрүрлүги тоғрилиқ ейтти вә кәлгүсидә мәзкүр журналға һамий болидиғанлиғини билдүрди. Шу жиллири журнал тәһриратиниң әзалири Азатниң қанчилик адимий- инсанлиғини очуқ көрүведи. У дадил, мәрт-мәрданә, уттур сөзлүк, қорқумсиз еди. Бирақ бәри бир дехан пәрзәндилиги намайән. Үчараллиқлар бизгә биринчи катип резина өтүк кийип, қолида кәтмән – таң атқичә қизилча суғиришни үгитиду бәзидә, дәп һәйрәт вә һөрмәт билән һекайә қилишиведи. Дехан – җени, имани – нан! Таам! У алий партия мәктивидә оқуп жүргәндә йүз бәргән мундақ бир вақиәни сөзләр бериведи. Һаҗәтханиға кирсә, шу йәргә кимду-бири бир җавур чөшүрини төкүп қоюпту. Ғәзәпләнгән бу дехан оғли йәңни түрүп, чөшүрини очумлап терип чиқипту.

– Күпүрлүк бу, күпүрлүк, – девиди у җиддий түскә кирип. Һазир ойлайсиз: шу чөшүрини һаҗәтханиға төккәнләр һазир өзлири қәйәрләрдә немиләрни терип жүридекин?..

1993-жили ақ қарлиқ қиш пәслидә Пәнҗим қарилиққа чөмди. Мусибәт һеч кимни айимайду. Чоң-кичик охшашла матәмдә. У күни мәшһур ғәзәлхан Хелил Һәмраев дунийадин өткән еди. Мән Азатниң жуқури инсаний пәзилитини шу күни йәнә бир көргән едим. Униңдин сәл илгирила Азат Хелил акиға мәдәний мәсилиләр бойичә рәисниң орунбасари вәзиписини тапшурған екән. Идаригә кирсәм, у рәистин йеңи тапшуруқларни елип олтирипту. Әнди мана – еғир һазиси. Азат шаир җәсидини қәбиргә қоюш җәриянини тәнһа өзи ада қилди. Ичкәрки өйгә өзи ялғуз әкирип, аппақ топиға милинип, наһайити мәйүс қайтип чиққанда, пүтүн жут-җамаәт униңға тәсәнна оқуди. Бизниң болса, күлүшниму, жиғлашниму билидиған бу қурбимизға техиму һөрмитимиз ашти.

... Мана чоң достум һәққидә аддий һекайә мошу. 2000-жили, йәни у

вапат болуштин сәл илгири мән Яркәнткә барғинимда, Азат иккимиз йәнә Пәнҗим, Надәк йезилирини арилап келиведуқ. Мундақ сәпәрниң өтмүшни әскә салидиғини тәбиий. Көп нәрсиләрни, достларни хатирилидуқ. Һаят чапсан өтидекән... Бирақ һелиқи бүркүтләр түнүгүнла әву пәзада учуп жүргәндәк сезилиду. Тағ бүркүтлири... Қияда яшап, өзини қиядин ташлайдиған мәрданә бүркүтләр...

Муқәддәс жут – Яркәнтниң егиз тағлирида бүркүтләр пәрваз қилиду. Бүркүтсиман адәмлириниң шан-шөһрити униңдинму йүксәк.

Савутҗан МӘМӘТҚУЛОВ

Ярмәһәммәт МУБАРӘКОВ

(1944 – 1999)

“Нәрсиләрниң қандақ болуши керәклигини билиш әқиллик адәмләргә хас, нәрсиләрниң әмәлиятта қандақлиғини билиш тәҗрибилик адәмләргә хас, нәрсиләрни йәниму тәкәммуллаштурушни билиш бүйүк адәмләргә хас”.

Тонуш-билишләр арисида академик Ярмәһәммәт Нурмәһәммәт оғли Мубарәков һәққидә сөз ечилип қалса, дәррула француз язғучиси Дидрониң әшу сөзлири хатирәмдин өтиду. Сәвәви, Дидро ейтқан әйнә шу үч хәсләтниң һәммиси Я.Мубарәковта мужәссәмләнгән еди. Бу һеч мубалиғисиз, инкар қилинмайдиған һәқиқәт...

Бүйүк адәмләрниң дунияға келишиму чөчәкләрдики кәби мөҗүзилик болидиған охшайду. Я.Мубарәковниң акисиниң хатириси шуниңдин далаләт бериду. “Иним Ярмәһәммәт туғулғанда мән он икки яшта едим, – дәп әсләйду акиси Реһимжан. – Униңға мунасивәтлик мону бир вақиә, худди түнүгүнкидәкла, хатирәмдә сақлинип қапту. Бизниң бовимиз очи еди. Патпатла мениму өзи билән әгәштүрүвалатти. Бир күни иккимиз Кәтмән тегидики “Қача” дегән йәргә бардуқ. Бовам шу йәргә қапқан қуруп қойған екән. Кәлсәк, қапқанға семиз җәрән чүшүп қапту. Һелиқини ешәккә артип келиватсақ, Ғаппа Юнусов дәйдиған киши жүк машинисини һайдиғиничә алдимиздин чиқип қалди.

– Һәй, Розахунка, сөйүнчәңни тәйярла, – деди у қешимизға келип тохтиғандин кейин, бир яхшилиқниң барлиғини шәпә қилип.

– Хош, хош, қени, ейтә хуш хәвириңни? Сөйүнчәң тәйяр! – бовам һаяжан билән җәрәнгә ишарә қилди.

– Күйоғлуң Нурмәһәммәт бир күн бурун чүш көрүпту. Чүшидә бир ақ сақаллиқ бовай униңға: “Аялиң оғул бошиниду. Балиниң исмини Ярмәһәммәт яки Илимуһәммәт дәп қоюңлар. У балиниң келәчиги зор болиду, раса даңлиқ адәм болиду”, дәпту, қара. Мана, дегәндәкла, қизиң, силәр ода җүргичә, бошанди – оғул!

Бу 1944-жилниң 22-апрель күни еди. Дегәндәкла дадимиз инимниң исмини Ярмәһәммәт дәп қойди.

У жиллири бизниң жутимизда райком дегән ибарә һәммидин чоң билинәтти. Дадам инимни әркилитип, "Мениң балам чоң болғанда райком болиду", дәп қойидиған. Әпсуски, дадимиз Ярмәһәммәтниң академик болғинини көрәлмәй аләмдин өтти.

Ярмәһәммәт кичигидинла аилимиздики алаһидә бир бала болуп көзгә чүшти. Униң математикиға қизиқиши алаһидә еди. Шахмат ойниса, чоңларниму йеңивалатти. Шеирларни чапсанла ядлавалатти. Кейинирәк мән Ташкәнткә оқушқа кәттим. Тәтилгә кәлгәндә, биз Ярмәһәммәтни оттуриға еливелип, түрлүк қийин һесапларни ядқа чиқарғузаттуқ. У болса, йүзлигән, миңлиған санларни қошуш, елиш, бөлүштә задила қийналматти...".

Я.Мубарәков, өзиниң акиси ейтқандәк, "алаһидә бир бала..." екәнлигини 1961-жили оттура мәктәпни Алтун медаль билән тамамлап, шу жили Ташкәнт Дөләт университетиниң механика-математика факультетиға оқушқа чүшүши, арилиқтики үч жиллиқ армия хизмитидин кейин, 1970-жили уни имтиязлиқ диплом билән тамамлиши арқилиқ йәнә бир қетим испатлиди.

"Алтунниң қәдрини зәргар билиду" демәкчи, Я.Мубарәковтәк "алтунни" биринчи болуп байқиған вә униң парлақ истиқбалини тәсәввур қилған – дуния миқиясида тонулған жирик алим, СССР Пәнләр академиясиниң мухбир-әзаси, физика-математика пәнлириниң доктори, профессор Алексей Антонович Ильюшин болғанлиғиниң өзила яш жигитниң бүйүк келәчигидин бәшарәт еди.

"Биз 5-курста оқуватқанда Москва Дөләт университетидин А.Ильюшин келип, Механика бөлүминиң студентлириға лекция оқуди, – дәп әсләйду Я.Мубарәковниң курсдиши, әйни вақитта Уйғур наһийәсиниң Кичик Дехан йезисидики М.Тейипов намидики мәктәпниң муәллими Селимахун Розиев. –Ярмәһәммәткә бу киши қанчилик чоң тәсир қилған болса, Ярмәһәммәтму униңда өзиниң илимға болған қизиқиши, интилиши түпәйли чоң қизиқиш ойғатқан еди. Шу сәвәптин Ильюшинниң өзи Ярмәһәммәткә диплом иши үчүн мавзу таллап берип, уни Москва Дөләт университетиға икки айлиқ қәрәлгә тәклип қилди. Шу күнләрдики Ярмәһәммәтниң һаяжанлинишини, жуқури кәйпиятини тәсвирләш қийин. Сәвәви, саһа адәмлири бир көрүшни арзу қилидиған Ильюшинниң нәзиригә чүшүш интайин чоң һадисә еди. Ярмәһәммәт Москваға берип, икки ай ичидә диплом ишини утуқлуқ тамамлапла қалмастин, кәлгүси илмий издинишлири үчүн асас яритип кәлди. Биз 1970-жили оқушни пүтәргәндә у һеч иккиләнмәстин илмий паалийәт билән шуғулланмақчи болди вә Өзбәкстан Пәнләр академиясиниң Механика вә иншаәтләр сейсмикилиқ мустәһкәмлиги институтиға кичик илмий ходим болуп ишқа орунлашти".

Я.Мубарәков 1975-жили "Йәр асти метрополитени элементлириниң сейсмодинамикилиқ мәсилилири" мавзусида намзатлиқ диссертациясини утуқлуқ һимайә қилди. Мәзкүр илмий иш чирайлиқ йезилған нәзәрийәла

әмәс, тәкрар-тәкрар өткүзүлгән әмәлий тәҗрибиләрниң ениқ хуласиси еди. Шуңлашқа у Ташкәнт метросиниң қурулушиға тәдбиқ қилинди. Бу әһмийити җәһәттин интайин муһим, вақти җәһәттин әң зөрүр мәзгилдә тәвсийә қилинған кәшпият еди.

Бүйүк инсанларниң һаят паалийити билән тонушқидәк болсиңиз, уларниң қанчилик чоң нәтиҗиләргә еришсиму, униң билән қанаәтләнмәй, һаман алға интилғанлиғиниң шаһиди болисиз. Я.Мубарәковму әйнә шундақ "қанаәтсизләр" җүмлисидин еди. Әксичә болғанда, илмий паалийитини кичик илмий хадимлиқтин башлиған Я.Мубарәков чоң институт мудириниң илмий ишлар бойичә муавини болуштәк камдин-кам адәмләргила несип болидиған аброй-атаққа шүкри қилип, қалған һаятини "Өлүмдин башқиси тамашә", дәп өткүзмәсмеди? Һә, шундақ қилишиму мүмкин еди. Бирақ у өзи таллиған саһаниң йеңи упуқлирини ечиш ихтидариниң барлиғини, униңдин пайдиланмаслиғи илим-пәнгиму, А.Ильюшин, Т.Рәшидов кәби устазлириниң еқидисигиму хиянәт екәнлигини чоңқур һис қилатти.

Я.Мубарәков төрт жил давамида чөл-җәзирә, тағу-ташларда күчлүк партлитишлар ярдимидә йәр тәврәшниң йәр асти вә үсти иншаәтлиригә тәсир даирисини әмәлдә синақтин өткүзүп, ақивәт 1989-жили Рига шәһиридә "Каваксиман йәр асти иншаәтлириниң сейсмодинамикиси" мавзусида докторлуқ диссертациясини һимайә қилди. Бу илмий әмгәкниң қанчилик әһмийәткә егә болғанлиғини униң устази академик Т.Рәшидовниң төвәндики хатирисидин биливелиш тәс әмәс:

"... У (Мубарәков демәкчи) сабиқ Кеңәш Иттипақи Мудапиә министрлиги тәрипидин институтимизға тапшурулидиған буйрутма ишларниң асасий бәҗәргүчиси еди. Орунланған ишлар бойичә жирик нәтиҗиләр муәллипи болди һәмдә өзиниң илмий мәктивини яратти...".

Я.Мубарәков һәқиқәтәнму өзиниң илмий мәктиви даирисидә, аддий адәм тәсәввуриға сиғдуралмайдиған, йәни пәқәт саһа алимлирила тәпәккүр қилиши, чүшиниши мүмкин болған төвәндики нәтиҗиләрни яритишқа муваппәқ болди:

– каваксиман йәр асти иншаәтлириниң сейсмодинамикилиқ нәзәрийәсини ишләп чиқти;

– йәр қатлимида тарқилидиған долқунларниң цилиндрик қепи билән өз ара тәсирини, дифракция җәриянининң тәдбиқ қилиниши нәтиҗисидә каваксиман йәр асти иншаәтлириниң динамик мәсилилирини йешиштә сейсмодинамика вә долқунлар нәзәрийәсини қоллаш даирисиниң чегарилирини ениқлиди вә тәҗрибиләр арқилиқ асаслиди;

– тәбиий дала шараитида кәң көләмлик миқияста йәр асти партлашлири тәсиридә йәр асти иншаәтлириниң сейсмикилиқ мустәһкәмлиги тәкшүрүлди. Шундақла тәкрар тәҗрибиләр нәтиҗисидә "қап-грунт" тизимидики өз ара тәсирни ипадиләйдиған қанунийәт диаграммиси қурулди. Сейсмикилиқ вә партлаш долқунлириниң тарқилиш вә грунт һәмдә иншаәтләрниң күчлиниш-деформациялиниш қанунлири үгинилип, зөрүр хуласиләр чиқирилди;

– цилиндрик вә сферик қап, плита, һәмдә уларниң комбинациялиридин ибарәт болған конструкцияләр системисиниң сейсмикилиқ мустәһкәмлигигә аит көплигән йеңи мәсилиләр, уларниң элементлириниң өз ар тәсирини, уларниң қелинлиқлири өзгәрмәс вә өзгиришчан болған һаллар үчүн грунт билән өз ара тәсирлиниш қанунийәтлири эластикилиқ, эластикилиқ-йепишқақлиғини һесапқа алған һалда йешилди.

Академик Я.Мубарәков илмий ишлириниң нәтижилири йәр асти иншаәтлирини, Ташкәнт метросини, Байқал-Амур қатнаш туннельлирини, София (Болгария) метросини, һәрбий әһмийәткә егә мәхсус иншаәтләрни, кан-қѐзилма хаңлирини вә шуларға охшаш башқиму объектларни лайиһиләштә вә қурушта, мустәһкәмлигини тәминләштә көрсәтмә, қолланма сүпитидә, шундақла тәҗрибә нәтиҗилири асасида һесаплаш усули сүпитидиму кәң көләмлик даиридә тәдбиқ қилинған. Униң бир қатар илмий ишлири асасида йеңи қурулуш конструкциялири ишләп чиқирилған вә уларға муәллиплик гуванамилири берилгән.

Я.Мубарәковниң илим-пәнгә қошқан төһписи 80дин ошуқ илмий мақалә, 2 монография вә мәтбуатта елан қилишқа болмайдиған 16 томлуқ йепиқ илмий һесаватларда мужәссәмләнгәнлиги биләнму характерлиниду. Униң беваситә рәһбәрлигидә ондин ошуқ, әнди у М.Уразбаев намидики механика вә иншаәтләр сейсмикилиқ мустәһкәмлиги институтиға рәһбәрлик қилған 1991 – 1997-жиллар ичидә 90дин ошуқ пән намзити вә докториниң тәйярлиниши Я.Мубарәковниң чин мәнадики пәнниң пидайиси екәнлигидин ениқ далаләт бәрсә керәк. У өз күчи, әқил-идриги билән пәнниң әң егиз чоққилириға чиққан вә шу арқилиқ өзигә өзи ядикарлиқ орнитип кәткән инсандур.

Униң көп жиллар давамида Өзбәкстан Пәнләр академиясиниң механика пәни бойичә докторлуқ диссертацияләрни қоғдаш мәхсус кеңәш рәиси, қурулуш механикиси бойичә намзатлиқ диссертацияләрни қоғдаш кеңишиниң, Ташкәнт метрополитени линиялирини қобул қилиш дөләт комиссиясиниң, пәвқуладдә һадисиләр бойичә Һәмдостлуқ әллири вә Өзбәкстан Жумһурийити кеңишиниң әзаси, “Механика муәммалири” журнали баш муһәрририниң орунбасари, Өзбәкстан қамусиниң вә “Пән вә турмуш” илмий-фантастикилиқ журналиниң тәһрират әзаси сүпитидә жамаәтчилик ишлириға жәлип қилинишиму Я.Мубарәков ихтидариниң етирап қилинғанлиғиниң яркин көрүнүшлиридур.

Я.Мубарәков үчүн шипаханиму, дәм елиш өйиму киндик қени тамған қедимий уйғур жути Кәтмән йезиси еди. Амма у жилиға бари-йоқи бирла қетим келиш имканийитигә егә болидиған өз жутидиму хатиржәм дәм алалматти. Аниси Таҗирхан башлиқ уруқ-туққанлириниң, жутдашлириниң дидариға, сөһбәтлиригә тоюп үлгәрмәйла ишханисиниң яки қайси бир жамаәтчилик ишиниң пәвқуладдә муһим зөрүрийити түпәйли дәм елишиниң ахирини чиқармайла, Ташкәнткә қайтип кетишкә мәҗбур болатти. Қисқиси, у барчә улуқ мутәпәккүрләргә хас өз һөзүр-һалавитини ойлимайдиған

пәзиләт егиси еди. Немис тәнқитчиси Бернениң “Инсан өзи һәққидә қанчә кам ойлиса, у шунчилик бәхитликтур”, дегини шу болса керәк.

Һаятта тамасиз вә ғәрәзсиз қилинған улуғвар ишлар, биринчи новәттә, шу саһа мутәхәссислири тәрипидин өз баһасини алиду вә етирап қилиниду. Илим-пәндә меһнәт бар, милләт йоқ. Әкси әһвалда, Қазақстанниң әң чәт йезисидин учум болған уйғур пәрзәнди дунияниң у четидики Нью-Йорк академиясигә әза болуп сайланмиған болар еди, Америка биография институти тәрипидин пән тәрәққиятиға қошқан чоң һәссиси үчүн “XX әсир адими” алтун медали билән мукапатланмиған болар еди, Россия Нәзәрий вә әмәлий механика миллий комитети уни йошурун аваз бериш арқилиқ өз әзалиғиға сайлимиған болар еди.

Әнди Я.Мубарәковниң намзатлиқ диссертациясиниң мевиси сүпитидә Өзбәкстан комсомоли мукапитиға, докторлуқ диссертациясиниң әмәлияттә жарий қилиниши түпәйли Беруний намидики Өзбәкстан Дөләт мукапитиға сазавәр болуши вә шундақла 1997-жили Өзбәкстан Пәнләр академияси президиуминиң әзаси болуп сайлиниши униң дөләтлик етирапиниң ениқ дәлил-испатидур.

Академик Я.Мубарәков һәр жәһәттин камаләткә йәткән, меһнәт әжриниң мевисини өзиму, өзгиләрму йәп, яйрайдиған бир мәзгилдә, йәни 1999-жили 18-ноябрьда 55 йешида аләмдин өтти.

Бу пәқәт уйғур хәлқи үчүнла әмәс, бәлки пүткүл дуния сейсмология пәни үчүнму чоң йоқитиш болди. Я.Мубарәковниң вапати мунасивити билән Өзбәкстан Жумһурийитиниң президенти вә һөкүмәт рәһбәрлиги тәрипидин йезилған тәзийәнамиму шуниңдин далаләт бериду. Униңда жүмлидин мундақ дейилгән: “...У Өзбәкстан пәниниң утуқлирини дуния миқиясида намайиш қилди. Атақлиқ алим, академик Ярмәһәммәт Мубарәковниң парлақ хатириси қәлбимиздә мәңгү сақлиниду”.

Буларниң һәммиси академик Я.Мубарәков қилип үлгәргән әмәлий ишларниң һәқлиқ рәвиштики етирапидур.

Я.Мубарәковниң нәмунәвий һаят сәһипилири пәқәт бүгүнкила әмәс, бәлки кәлгүси әвлатлар үчүнму илим асмининиң йоруқ юлтузи сүпитидә пәхирлик орунни егиләп келиши чоқум. Сәвәви, у 55 әмәс, гоя 550 жил яшиғандәк өчмәс из қалдуруп кәтти. Әгәр биз уйғур дегән милләт пәйда болуп, шәкилләнгәндин бу ян Я.Мубарәковтәк математик-алимниң болмиғанлиғини нәзәрдә тутсақ, у қалдурған излар чин мәнасида миң жилларға тетиғуси. Әндиликтә униң мирасини үгиниш, тәрғип қилиш, хатирисини әбәдийләштүрүш биз, тирикләрниң, пәрзи һәм қәрзи болуп қалғуси.

Һазирниң өзидә бу йөнилиштә бир қатар ишлар әмәлгә ашурулди. Жүмлидин, вапатидин кейинла Ташкәнттики чоң бир оттура мәктәпкә Я.Мубарәковниң нами берилди. Уйғур наһийәсиниң мәркизи Чонжа йезисидики бир коча униң исми билән аталди. Туғулғининиң 60 жиллиғи мунасивити билән Өзбәкстан Пәнләр академияси, Өзбәкстан жумһурийәтлик Уйғур мәдәнийәт мәркизи вә М.Уразбаев намидики механика вә иншаәтләр

сейсмикилиқ мустəһкəмлиги институти тəрипидин мəрһумниң устазлириниң, шагиртлириниң, дост-бурадəр, қериндашлириниң қəлимигə мəнсүп “Академик Я.Мубарəков һəққидə хатирилəр” китави нəшир қилинди. Төвəндə əйнə шу китаптин орун алған бəзи хатирилəрдин айрим үзүндилəрни əйнəн кəлтүрүшни мувапиқ көрдуқ.

Т.Рəшидов, академик, Я.Мубарəковниң устази:

– Аддий меһнəткəш аилисидин чиққан Ярмəһəммəт Өзбəкстан Пəнлəр академияси тəркивидики чоң институтларниң бириниң мудири, уйғурлардин чиққан тунжа академик болди. Униң һаятида йеңи басқуч башланған еди. Униң йəнə көплигəн илмий утуқларға еришиши вə көп инсанларға ярдими тегиши мүмкин еди...

К. Султанов, профессор:

– 1992-жили докторлуқ диссертациямни Москва Дөлəт университетида яқлишим керəк еди. Ихтисадий қийинчилиқ түпəйли йə қериндашлиримдин, йə кəсипдашлиримдин бирəси маңа һəмра болалмиди. Шундақ чағларда қешиңда далда болғидəк бирəр кишиниң болмаслиғи интайин еғир билинип кетидекəн. Шундақ бир чүшкүнлүк һалəттə жүргəндə, Ярмəһəммəт ака Москваға мени дəп йетип кəпту. Көңлүм тағдəк көтирилип ғəйритимгə ғəйрəт, илһамимға илһам қошулуп, һимайəм утуқлуқ өтти. Һимайə һарписида ениқ, тоғра мəслиһəт бериш үчүн, чечидин көп ишлирини ташлап қоюп Москваға келиш кимни һаяжанландурмайду, хошал қилмайду дəйсиз? Ярмəһəммəт ака əйнə шундақ инсан еди.

Ш.Юлдашев, профессор:

– Академик Я.Мубарəков бүйүк истедат саһиби еди. Һаят билəн тəңмутəң қəдəм ташлап, һəр қачан сəпниң алдида маңатти. Мурəккəп илмий муəммаларни асанла һəл қиливетəтти. Ақивəттə, бу мəсилə гояки һəқиқəтəнму асанла бир нəрсигə охшап қалатти...

Б.Рəхманов, техника пəнлириниң намзити:

– 1993-жили июльда устазим рəпиқиси Бувайшəм билəн мəн истиқамəт қиливатқан Хорəзмгə кəлди... Бəхиткə яриша, дəл шу күни мениң аялим бошанди.

Мəн көп жиллардин бу ян оғуллуқ болсам, устазимниң исмини қойимəн, дəп нийəт қилип жүрəттим. Апам устазимға шуни ейтиведи, у көзлиригə яш алғиничə, дугаға қол көтирип: “Кəлгүсидə мениңдəк академик болсун, силəргə меһир-муһəббəтлик болсун, Һəр дайим униң билəн пəхирлинип жүрүш силəргə несип қилсун”, дегəн тилəкни изһар қилди. Һазир устазимни һəр қəдəмдə əслəймиз. Кичиккинə Ярмəһəммəт аилидикилəргə: “Маңа қаттиқ гəп қилмаңлар, мəн дегəн дадамниң устази болимəн”, дəп күлүп қойиду...

Х. Сəғдиев, техника пəнлириниң намзити:

– Ярмəһəммəт акиниң бирəр қетим болсиму бирсигə яманлиқ қилғинини əслəлмəймəн. Груһвазлиқ вақитлиридиму һəммə тəрəппазларни келиштүрүшкə, муəммаға айланған мəсилилəрни һəммигə мəқбул вариант-

та һәл қилишқа, адәмләр арисида низа чүшүшидин сақлашқа һәрикәт қилатти. Бирини-биригә сатматти, кишиләрни өз ара келиштүрүп, ишни ижабий һәл қилишқа һәрикәт қилатти. У мунасивәттә яхши дипломат еди... Лекин, өзиниң бу җәриянда қанчилик саламәтлигини йоқатқанлиғи ялғуз Аллаға аян...

* * *

Ярмәһәммәт акида чин мәнадики улуқ адәмләргә хас аддий-саддилиқ мужәссәм еди. Мән униң билән Өзбәкстан Телерадио комитетиниң чәт әлләргә хәвәр аңлитиш редакциясиниң уйғур бөлүмидә 1970-жилларниң башлирида, йәни у намзатлиқ диссертациясини һимайә қилғанға қәдәр, бир студиядә диктор болуп ишләш җәриянида шундақ тәсиратқа егә болғанмән.

У чоң биләнму, кичик биләнму, билим даирисиниң кәңлигидин һәр қандақ саһа адәмлири биләнму, бир пәстила тил тепишип, ичәкишипла кетидиған. Һәр қандақ йәрдә өзигә нисбәтән алаһидә етивар, аброй тәләп қилиш, соруниниң яки минбәрниң төрини талишиш униң ойиғиму кирмәтти. Иш-һәрикәт, муамилисидә һәр қандақ шараитта ясалмилиқниң изнаси сезилмәтти. Шуниң үчүн уни билидиған барчә милләт вәкиллири бирдәк һөрмәтләтти, қәдирләтти. Униң бирла мисали, 1991-жили Ярмәһәммәт ака ишләватқан М.Уразбаев намидики механика вә иншаәтләр сейсмикилиқ мустәһкәмлиги илмий-тәтқиқат институтиға мудир сайлаш бойичә өткүзүлгән әркин сайламниң нәтижиси. Мудирлиққа атақлиқ үч пән докториниң намзити көрситилиду – иккиси – өзбәк, уларниң бири әйни вақитта мудир болуп ишләватәтти. Үчинчиси, Я.Мубарәков. Бу сайлам арқисида йөләп туридиған адими йоқ, өзбәкчини уйғурчә тәләппузда сөзләйдиған Я.Мубарәковниң ғалибийити билән аяқлашти.

Шуниндин кейин у 1991 – 1997-жиллар давамида сөз болуватқан институтқа рәһбәрлик қилди. Бу вақит җәриянида камдин-кам алимларғила несип болидиған Өзбәкстан һөкүмитиниң әң жуқури мукапатлирини елип, дуния микиясиға тонулғанлиғиға қаримай, һаман алақә қилип жүридиғанлар яхши билидиған муамилидики сәмимийлиги, һәқчиллиғи, хулқи-мүҗәзидики аддийлиғи, адәмләргә нисбәтән меһриван вә көйүмчанлиғи, вақиттин пайдилиништа "қизғанчуқлиғи", палван сүпәтлик қамитидики бир аз қосиғи чиқип қалғинини демигәнниң өзидә, һәммиси бурунқи петичә қаливәрди. Әгәр у деханлар билән йеза егилиги һәққидә сөзләшсә, тонумайдиғанлар уни агроном, әдәбият, тарих яки таамлар хусусида пикир қилса, бири шаир, иккинчиси тарихчи, үчинчиси ашпәзкәндә, дәп ойлиши тәбиий еди.

Шу орунда Ярмәһәммәт акиниң курсдаш дости, әйни вақитта Қазақстан Җумһурийитиниң Миллий банки әхбарат департаменти һесаплаш ишлири башқармисиниң башлиғи Һәмраҗан Аблизовниң төвәндики хатирисини кәлтүрүш купайә қилиду, дәп ойлаймән.

“1999-жили 15-июнь күни Ярмәһәммәт, худди асмандин чүшкәндәкла, өйгә кирип кәлди. Хошаллиғимдин дәррула Алмутидики кона достларни жиғмақчи болдум. Амма у әтә нишанлинидиған қейинатисиниң 70 жиллиқ тойиға кәлгәнлигини, илажи болса, һазирла йолға чиқишимизни ейтти.

– Кәттуқ, – дедимдә, өзәмниң “Жигулисиға” олтирип, Кәтмәнгә қарап йолға чиқтуқ.

У мәзгилләрдә Чарин дәрияси бойидики чегаричилар постидин мәхсус рухсәтнамисиз өтүш қийин еди. Постта турған жәңчи рухсәтнамиси йоқлиғи түпәйли Ярмәһәммәтни елип қалмақчи вә арқисиға қайтурувәтмәкчи болди. Мән униңға бу кишиниң чоң алим, академик екәнлигини ейтип ялвуруватимән. У болса, мениң сөзлиримгә, һәтта һөжжәтлиримгиму ишәнмәйдиғанлиғини төвәндикичә ипадилиди: “Ундақ чоң адәмләрни адәттә наһийә рәһбәрлиридин бирлири келип күтүвалиду...”.

– Бу жигит һәрбий борчини өтәватиду, униңға рәнжишниң һажити йоқ, – дәйду Ярмәһәммәт, – күтәйли, тәлийимиз болса, инавәтлик тонушларниң бирәси келип қалар...

Ахири постниң башлиғиға кирдим. Бәхтимизгә у Уйғур наһийәсиниң балиси екән. Униңға Ташкәнттин академик Ярмәһәммәт Мубарәковниң алдираш кәлгәнлигини, шу сәвәплик рухсәтнамә елишқа үлгирәлмигәнлигини ейтиведим, дәссидә орнидин туруп, “Растлима?” дегиничә, ташқириға чиқти вә Ярмәһәммәтниң алдиға келип салам бәргәч, “Сиз академик Ярмәһәммәт Мубарәков боламсиз?”, дәп сориди. Ярмәһәммәт һөжжәтлирини көрсәткәндин кейин, “Һәй, сизни қараң, бурунирақ билгинимиздә алдиңизға вертолет әвәтмәсмедуқ. Сизни көргинимгә көрүмлүгүм – сәпириңларға ақ йол тиләш болсун”, дәп чақчақ арилаш кәйнимиздин, гоя Ярмәһәммәтни йәнә бир көрүшни арзу қилғандәк, тәлмүрүп қарап қалди.

– Хоп, дегән болсаң, байила Алмутидин Чонжиға телефон қиливетәттим, тонушлар келип күтүвалатти. Бу кәмгичә Аршаңға йетип бараттуқ, – дедим хелә вақитниң бошқа кәткинигә ечинип.

Ярмәһәммәт болса:

– Хәқни аварә қилишниң немә кериги бар, – дәп қойди, халас.

У маңа шундақ өзидин көрә өзгини аяйдиған, махтанчақлиқни билмәйдиған инсан еди...”.

“Кичиккинә шаирлиғи болмиған адәм һәқиқий математик болалмайду”, дегән екән XIX әсирдә яшиған немис математиги К.Вейерштрасс. Мундақ “кичиккинә шаирлиқниң” Ярмәһәммәт Мубарәковтиму мужәссәмләнгәнлигини пәқәт униң вапатидин кейинла билип, алимниң һәртәрәплимә талантиға йәнә бир кетим қайил қалдуқ. Сәвәви, шеирийәтниң мувәшшәһ шәклидә йезилған шеирлири униң әдәбият нәзәрийәсидин толуқ хәвәрдарлиғидин дерәк берип туратти.

Мувәшшәһ – бу мәлум мәна яки исимни шеир мисралириниң баш һәрипигә орунлаштуруш арқилиқ ипадә қилидиған шәкил. Бу ипадә усули қийин болғанлиқтин, кәспий шаирлиримизниң ижадийитидә наһайити кам учришиду.

Ишқи-муһәбәт бихлашқан мәзгилдә анчә-мунчә савати бар яшларниң өз һиссиятлирини шеир арқилиқ ипадә қилиши тәбиий һал. Амма, һәвәскарниң өз еһтираслирини чоң шаир сүпәт ипадә қилиши һәйран қаларлиқтур.

Адәттә, аилини кичик бир Вәтәнгә қияслаймиз. Шу кичик Вәтәнни қуруш йолида Ярмәһәммәт акиниң җутдиши Бүвайшәмгә беғишлиған төвәндики мувәшшәһни қараң:

Бәс! Вақит кәлди, дилимни ачай,
Унтулмас ушбу дәм, гуваһи болсун.
Висалиға гүлниң пәрванә болған,
Ашиғи булбулниң сайриши болсун.
Йоллиған хетимдин оқуп биләрсән,
Шаир болмисамму дил ачтим саңа.
Әҗәпләнмигин, бар сәвәп аңа,
Муһәббәт кәлди, кәч келип маңа.

Мәктәпни уйғурчә, университетни өзбәкчә тамамлиған Ярмәһәммәт акиниң мәктәп вә институтни рус тилида түгәткән Бувайшәмгә өз муһәббитини йәнә бир шеирида рус тилида өз муқамида изһар қилишиму кимни болсиму қайил қалдуриду.

Ярмәһәммәт ака пәрзәнтлиригиму шеирий қурларни беғишлап кетипту. Баш һәриплиридин пәрзәнди Әлишерниң исми чиқидиған мону шеириму диққәткә сазавәр:

Әзизим, домбиғим, көзүм нурисән,
Латапәт, назакәт тимсали гөдәк.
Иптихар, үмүтүм избасарим сән,
Шәрәплик ишәнчим ақлиғин пәқәт.
Есиңда болсун, әмгәк қил һалал,
Растгәп бол-заман сениңдур әбәт.

Бу шеирий ипадиләрдин Я.Мубарәковниң аилисини қанчилик яхши көрүши, сөйүши көзгә ташлинип туриду.

Униң талантиниң ушбу қириға гува болуп туруп, әгәр у шаир болғинида, бәлки Әлишер Наваийдәк классиклардин болуп қалаттимекин, дегән ойғиму келисән. Амма, пал ечишниң немә кериги? Биз үчүн униң дунияға тонулған бүйүк алим болуп қалғини һәқиқәт. Қалған тилға елинмиған кирсирларни келәчәк әвлатлар әтраплиқ үгинип, өзлиригә үлгә қилип яшиши һәқиқәткә йеқин еһтимал болуп қалғуси.

Абдухалиқ МАХМУДОВ

ТОПЛАМҒА КИРГҮЗҮЛГӘН ОЧЕРКЛАРНИҢ МУӘЛЛИПЛИРИ ҺӘҚҚИДӘ ҚИСҚИЧӘ МӘЛУМАТ

АБДУРАХМАНОВ Махмут — шаир, әдәбиятшунас, Қазақстан Язғучилар иттипақи башқармисиниң әзаси, филология пәнлириниң доктори, профессор, Қазақстан Иҗтимаий пәнләр академиясиниң академиги.

АБДУРАХМАНОВ Минәмҗан — журналист, Қазақстан Журналистлар иттипақиниң әзаси.

АЗАМАТОВ Йолдаш — журналист, язғучи, «Уйғур авази» гезитиниң баш муһәррири, Қазақстан Язғучилар иттипақи башқармисиниң әзаси, Қазақстан Журналистика академиясиниң академиги, Қазақстан Журналистлар иттипақи мукапитиниң лауреати.

ӘРШИДИНОВ Батур — әдәбиятшунас, шаир, Қазақстан Язғучилар иттипақиниң әзаси.

БАРАТОВ Иврайим — журналист, «Уйғур авази» гезитиниң бөлүм башлиғи, Қазақстан Журналистлар иттипақи вә «Илһам» мукапатлириниң лауреати.

ҒӘНИЕВ Абдукерим — язғучи, шаир, Қазақстан Язғучилар иттипақиниң әзаси.

ДӨЛӘТОВ Абдумеҗит — шаир, журналист, «Уйғур авази» гезити баш муһәрририниң орунбасари, Қазақстан Язғучилар иттипақиниң әзаси, Қазақстан Язғучилар иттипақи мукапитиниң вә Түрк дунияси шеирийити фестивалиниң лауреати.

ҖУМАРОВ Мухтәрҗан — журналист, шаир, «Уйғур авази» гезитиниң бөлүм башлиғи.

ИСМАЙИЛОВ Рабик — әдәбиятшунас, Қазақстан Язғучилар иттипақиниң әзаси, филология пәнлириниң намзити, «Илһам» мукапитиниң лауреати.

ИСРАПИЛОВ Әхмәтҗан — шаир, журналист.

ҚАДИРОВ Әхмәтҗан — сәнъәтшунаслиқ пәнлириниң намзити, профессор, «Илһам» мукапитиниң лауреати.

МАХМУДОВ Абдухалиқ — язғучи, Қазақстан Язғучилар иттипақиниң әзаси.

МӘМӘТҚУЛОВ Савутҗан — язғучи, шаир, Қазақстан Язғучилар иттипақиниң әзаси, Қазақстан Язғучилар иттипақи вә «Илһам» мукапатлириниң лауреати.

МӘСИМОВ Шөһрәт — журналист, «Уйғур авази» гезитиниң бөлүм башлиғи.

МОЛЛАВУТОВ Савут — әдәбиятшунас, филология пәнлириниң намзити.

НАСИРОВА Гүлбаһар — Уйғур театри әдәбият бөлүминиң башлиғи, «Илһам» мукапитиниң лауреати.

САБИТОВ Ядикар — «Уйғур авази» гезитиниң хадими, Қазақстан Журналистлар иттипақиниң әзаси.

САБИТОВА Патигүл — язғучи, шаирә, әдәбиятшунас, Қазақстан Язғучилар иттипақиниң әзаси, филология пәнлириниң намзити, Қазақстан Язғучилар иттипақи хәлиқ ара «Алаш» мукапитиниң лауреати.

ТАЛИПОВ Коммунар — Қазақстан Пәнләр академияси Шәриқшунаслиқ институти мудириниң орунбасари, философия пәнлириниң намзити.

ТУДИЯРОВ Абдукерим — журналист, «Уйғур авази» гезитиниң Панфилов наһийәси бойичә өз мухбири, Қазақстан Журналистлар иттипақи мукапитиниң лауреати.

ҺАШИРОВ Әхмәтҗан — язғучи, драматург, Қазақстан Язғучилар иттипақи башқармисиниң әзаси, «Илһам» мукапитиниң лауреати.

ШАВАЕВ Шайим — язғучи, драматург, Қазақстан Язғучилар иттипақи башқармисиниң әзаси

Мундәрижә

ТОПЛИҒУЧИДИН 3

Веливай ЙОЛДАШЕВ 5
Нәзәрғожа АБДУСЕМӘТОВ 12
Рози ТӘМБИР 21
Абдулла РОЗИБАҚИЕВ 28
Исмайил ТАЙИРОВ 35
Ғени БАТУР 42
Ғуламхан ЖӘЛИЛОВ 47
Абдулһәй МУҺӘММӘДИЙ 51
Авакри ШӘМШИДИНОВ 56
Һезим ИСКӘНДӘРОВ 60
Өмәр МУҺӘММӘДИЙ 66
Әршидин ҺИДАЙӘТОВ 72
Мөмүн ҺӘМРАЕВ 77
Закир МИНӘМОВ 82
Әхмәт ШӘМИЕВ 88
Нур ИСРАЙИЛОВ 97
Мәшрәп ЙОЛДАШЕВ 103
Абдумежит РОЗИБАҚИЕВ 109
Қадир ҺАСАНОВ 116
Айшәм ШӘМИЕВА 122
Исмайил ЙҮСҮПОВ 129
Әхмәтжан ҚАСИМИЙ 138
Зия СӘМӘДИ 149
Абдулла ҺЕЗБАҚИЕВ 158
Мәсим ЯҚУПОВ 163
Мәхпир БАҚИЕВ 171
Сетивалди БАРАТОВ 177
Малик КӘБИРОВ 182
Исмайил САТТАРОВ 189
Мәрийәм СЕМӘТОВА 195
Ғәзиз ДУГАШЕВ 200
Зунун ТЕЙИПОВ 210
Жамалидин БОСАҚОВ 215
Қуддус ҒОЖАМИЯРОВ 221
Мөрдүн ТЕЙИПОВ 228
Хеләм ХУДАЙБӘРДИЕВ 233
Мирзигүл НАСИРОВ 241
Селимәм САТТАРОВА 246
Авут САТТАРОВ 252
Дадаш БАБАЖАНОВ 256
Рошәнгүл ИЛАХУНОВА 261
Лутпулла МУТӘЛЛИП 270
Зәйнидин ЙҮСҮПОВ 277
Сулһи ЛУТФУЛЛИН 282
Имәр БИЛАЛОВ 287
Махмут ӨМӘРОВ 292
Һезмәт АБДУЛЛИН 299
Һашимжан АРЗИЕВ 308
Абдрим ӘХМӘДИЙ 313
Кинтал ИСЛАМОВ 318
Хелил ҺӘМРАЕВ 324
Һезим БӘХНИЯЗОВ 330
Ғожәхмәт СӘДВАҚАСОВ 335
Адаләт ЗӘЙНАВДИНОВА 343
Үзәр ҮСӘНОВ 349
Мәрийәм НИЯЗОВА 356
Илия БӘХТИЯ 361
Мурат ҺӘМРАЕВ 367
Раһиләм СЕЙИТОВА 374
Рәхимжан АВУТОВ 378
Роберт ТУРДИЕВ 384
Марис ҺЕТАХУНОВ 392
Азат МӘШҮРОВ 400
Ярмәһәммәт МУБАРӘКОВ 405

Муәллипләр һәққидә қисқичә мәлумат 414

Выдающиеся личности XX века
(сборник очерков на уйгурском языке)

Автор проекта и редактор-составитель Юлдаш Азаматов

Корректоры: Юлтузай Семятова, Зумрад Абдримова
Художественно-технический редактор Рихан Ниязова

Подписано в печать 16.08.05. Формат 70х100/16.
Шрифт «Школьная». Печать офсетная. Бумага «Гознак».
Печ.л. 26,0+2 (вкл.). Усл.-печ. л. 33,80+2,6 (вкл.). Уч.-изд.л. 28,9.
Тираж 2000. Заказ № 1426.

ТОО «РОНД». 050008, г.Алматы, ул.Жамбыла, 173/61. Тел./факс 68-21-35.

ТОО РПИК «Дәуір», 050009, г. Алматы, пр. Гагарина, 93.
Тел.: 69-40-35, 42-47-69, 42-07-90,
E-mail: rpik-dauir_81@mail.ru, rpik-dauir2@mail.ru